

*ЖАРАШЫУЛАНЫ ЗАЙНАФ,
ЧЫПЧЫКЪЛАНЫ КЪОНАЛИЙНИ КЪЫЗЫ*

**КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР
ТИЛНИ ФРАЗЕОЛОГИЯ
АНГЫЛАТМА СЁЗЛЮГЮ**

Владикавказ – 2017

Работа над созданием словарей тюркских языков ведется очень давно, однако, до сих пор многие современные языки, в том числе и карачаево-балкарский, не имеют полных фразеологических словарей. Поэтому, открывая эту уникальную книгу, Вы, дорогой читатель, заглядываете внутрь ларца, наполненного жемчужинами языка – фразеологизмами.

Этот словарь – итог многолетнего кропотливого труда кандидата филологических наук Зайнаф Коналиевны Жарашуевой, всю свою сознательную жизнь отдавшей изучению карачаево-балкарской фразеологии. Чтобы подготовить его, автору пришлось не только переработать огромный лингвистический материал, но и по-новому решить некоторые спорные вопросы как во фразеологии, так и в практической лексикографии. При составлении словаря Зайнаф Коналиевна ориентировалась на устоявшиеся общепринятые традиции в этой области языкознания и вместе с тем отстояла некоторые свои толкования в отдельных его аспектах.

В результате специалисты и широкий круг носителей карачаево-балкарского языка получают словарь, который, на наш взгляд, станет настольной книгой как лексикографов, занимающихся составлением подобных словарей конкретных тюркских языков, так и носителей современных тюркских языков, всех, кто любит и ценит тюркологию.

С. К. Башиева, М. З. Улаков,
доктора филологических наук,
академики Международной тюркской академии

Радость этого открытия всем своим соплеменникам, всем носителям тюркских языков подарила балкарская учительница, чей портрет по праву открывает словарь. Говорят, так не положено, говорят, что только портреты Даля и Ожегова украшали словари своих создателей. Но то, что сделала Зайнаф Жарашуева для своего народа, – не меньший подвиг, чем совершенный тем же Далем. И здесь один человек проделал огромнейшую работу, которая под силу лишь целому научному коллективу.

В. Н. Котляров,
издатель, краевед, заслуженный журналист КБР.

1941–1945 жыллада баргъан Улуу Ата журт уруш къазауатны отунда жоюлгъан къарындашларым Чыпчыкъланы Къоналийни жашы Магометни, Анпайланы Баширни жашлары Кязимни бла Тенгизни бийик даражалы намысларына жоралайма.

КЪАРЫНДАШЛАРЫМА

Ата журтха жан берген
Жюрек, жан тамырларым,
Жашамай, ёлюп кетген
Учурур къанатларым!

Сизге бир кюн чыкъмады
Анагъызгъа къайтыргъа,
Бир чирчик къоймадыгъыз
«Папочка!» – деп айтыргъа.

Аманат анагъыздан
Ыразылыкъ алгъанма.
Сизден хапар тапмайын,
Кёп кюнню сытылгъанма.

Сакълай-сакълай, эрикдим,
болалмай мындан артха,
Келмей эсегиз бери –
Табарма ахыратда.

Ёлюрюмю аллында
Тансыгъымы айтама,
Сизни намысыгъызгъа
Сёзлюгюмю атайма.

Эгечигиз Зайнаф

Чыпчыкъланы Къоналийни жашы Магомет 1915 жылда Чегем районда Булунгу элде туугъанды. Москвада Театр искусстволаны Луначарский атлы кырал институтун бошап, Къабарты-Малкъар кырал драмтеатрда ишлей тургъанлай, 1941 жылда декабрь айда армиягъа чакъырылып, Эстонияда Шауляй шахарда майор чында къуллукъ этгенди. Москвачы кыыз бла юйюр къурагъан эди. Уста сурат алдырыучу эди. Сау болмаз ауруудан ауруп, Радым эгечине Къазахстаннга келгенди, Джамбул областьда Мерке районда асыралгъанды.

Аппайланы Баширни жашы Кязим 1917 жылда Чегем районда Булунгу элде туугъанды. Нальчикде Ленин атлы городокдан сора Педагогика институтха кирип, анда окъуй тургъанлай, запасда лейтенант чыны бла 1942 жылда 18 июльда урушха кетгенди.

Малкъар школлада устазланы билимлерин, халкъны культурасын ёсдюрюуге энчи юлюш къошханды. Мени Нальчик педучилищеге салып, окъуума къайгыргъанлай, болушханлай тургъан эди.

1944 жылда Кязим, лейтенант чында, Украинада Винницкий областьда Корделеевка эл ючюн урушда жоюлгъанды эм анда «къарындаш къабырлада» асыралгъанды.

Аппайланы Баширни жашы Тенгиз 1922 жылда Чегем районда Булунгу элде туугъанды. Онунчу классда окъуй тургъанлай, 1940 жылда 20 апрельде армиягъа кетгенди. Жолдан: «...жсаяулай жети кюн Украина таба барабыз», – деп, бир къагъыт жазып, андан сора бир заты да билинмей къалгъанды.

Ахшы адам болургъа гитчеликден окъуна бек итиниучу эди, акъылы терен, оюму тюз болуучу эди. «Три танкиста» деген жырны бек жаратыучу эди.

ББК 81.2-4(2Р37)
Ж34

Научный редактор

И. М. ОТАРОВ, доктор филологических наук

Рецензенты:

С. К. Башиева, М. З. Улаков, доктора филологических наук,
академики Международной тюркской академии.

В. Н. Котляров, краевед, заслуженный журналист КБР,
первый издатель данной книги

Жарашуева З.К.

Ж34 *Къарачай-малкъар тилни фразеология ангылатма сёзлюгю.*
– Владикавказ: ИПО СО ИГСИ, 2017. – 560 стр.
ISBN 5-93680-021-0

Къарачай-малкъар тилни фразеологиясыны ангылатма сёзлюгюне 5000-ден артыкъ фразеология айланч киргенди. Хар фразеологизмни магъанасы башха сёзле бла ачыкъланады, аланы тилде жюриулерине шагъатлыкъ этген юлгюле суратлау литературадан эм сёлешиу тилден алыннгандыла, керекли жерледе стиль белгиле салыннгандыла. Бир ненча фразеологизмни къуралыуларыны юсюнден айтылады.

Сёзлюк къарачай-малкъар тилни шатык, ётгюр, сезимли айтылыуларын билирге суйген халкъ асламлагъа, тил илмуну усталарына, окъуучу жаш тёлуге, жазычулагъа, журналистлеге, басмада, радиода, телевиденияда ишле-генлеге жарарыкъды.

В толковый фразеологический словарь карачаево-балкарского языка включено более 5 000 фразеологических единиц. Дано толкование значений всех фразеологизмов, их употребление иллюстрировано примерами из художественной литературы, приводятся стилистические пометы и этимологические сведения.

Словарь предназначен для тех, кто заинтересован в усвоении и изучении изобразительно-выразительных средств карачаево-балкарского языка.

Книга издана при активном содействии **М. Ч. Залиханова**, академика Ран, депутата Государственной Думы РФ, Героя социалистического труда.

*Идиомала тилибизге жашау берген жилтин-
чикледиле, ала бизни ашыбызны татымлы эм
кыйматлы этген витаминлеге ушайдыла; идио-
масы болмагъан сёлешим мутхуз, татыусуз эм
эригулю болады.*

Логан Смит.

АЛ СЁЗ

Тюрк тилле дуняда бек эрттегили эм кенг жайылгъан бай тиллени бирле-
рине саналадыла. Бизни ана тилибиз, къарачай-малкъар тил, ары киреди, аны
эрттегили къыпчакъ-половец бёлюмюнде, бусагъатдагъы къумукъ, къараим,
къазах, къыргъыз, кърым-татар, ногъай тилле бла, бир бирни ангыларча, жу-
уукъ келишеди. Кёп тиллени ангылау эм сёлеше билиу а уллу байлыкъды. Ол
болум бизни кёчгюнчюлюкте жашауубузгъа да кёп болушханды.

Къарачай-малкъар тилде, аны сёз байлыгында, башха-башха сёзледен сора
да, эндиге дери эс бурулмай, ачыкъланмай тургъан, тилни байыкъдыргъан,
аны сезимлигин, шатыклыгъын, ётгюрлюгюн, ариулугъун, энчилигин сакъ-
лагъан кёп хазыр фраза жюрюйдю. Сёз ючюн, **къундуз ийлеуюн берирге,
мыллык атаргъа, эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа, таякъ тюбюнден
тизилирге, къыш чилле дегенча** хазыр айтылыула, артыгъыракъ да сёлешим
тилде, кёп тюбейдиле эм кеслери энчи магъанада жюрюйдюле – айтылгъан
затны жашырын, жаз тил бла берилген фразеология магъанасын ачыкъларгъа
эс бурдурадыла.

Малкъар тилде быллай хазыр фразала бир къауум жорукъгъа тийишлилик-
де жюрюйдюле:

1. Экиден аз болмагъан сёзле бирге байланып, жангы магъана къурайды-
ла, анга аталгъан жангы не да кёчюрюлген магъанада жюрюйдюле (**ауузунда
къылычы болгъан; ауузу от чагъады; татлы тилли; учхан къушдан тюк
алгъан; суусуз къазан асаргъа; югге дери – тепси аякъ**).

2. Эки не да бир ненча сёзден къуралып, сёз тутуш, бош айтым, къош ай-
тымны кесеги боладыла (**ачыкъ жүреккли; къара шайгъа тиймеген; къол
аязда жүрютюрге; къызчыкъ, жашчыкъ деп да барды; ол баргъан жерге
ауруу, талау бармасын; оюн оюн болса да, боюннга ургъан оюн туююдю;
аууз – бир, къулакъ – эки...**).

3. Фразеологизмни сёзлерин башха сёзле бла алышындырыргъа не да ала-
ны жерлерин тюрлендирирге жарамайды (**«Къол кыйын»** деген фразаны

орунуна «**къыйын къол**» деп тюрлендирсенг, аны фразеология магъанасы чыкъмайды.

4. Фразеологизмни магъанасы кесин къурагъан сёзледен чыкъмагъаны себепли, аны керти магъанасын башха сёзле бла ангылатыргъа тюшеди (**къулакыгъа алмазгъа** – *эшитирге суймезге, эс бурмазгъа*).

5. Фраза айтылыула тилни къайсы кесегини эм айтымны къайсы членини къуллугъун да толтурадыла (**эт жууукъ** – башчы; **таякъ тюбюнден тизилирге** – хапарчы; **менме деген** – айгъакълаучу; **къол къыйын** – толтуруу; **къыйыры-башы кёрюнмеген** – болум; **жер теберге** – хапарчы; **басыучуну кысыучусу** – айгъакълаучу; **киштикни отха тартханлай** – болум; **тауукъ танкысы чакълы бир** – болум; **зуу къанамат** – междометие). Быллай юлгюледе тилни кесеклери, айтымланы хапарлаучу, соруучу, кётюрюучю формалары да эркин жюрюгенлери кёрюнеди.

6. Фраза айтылыула литература тилни мурдорунда, асламысында аны сёзлери бла къураладыла, алай аланы эртте къуралгъанларында архаизмле, эски сёзле да тюбейдиле (**тюрслеп, зукку, олжання, межеге** (къар.)).

7. Сёлешиу тил халкъ асламланы тилиди. Фразеология сёлешиу тилни эмоция, экспрессив, ётгюр, сезимли, затны болумун терен ангыларгъа болушады, тилни сымарланып къуралгъан айтылыуларын сакълайды, литература тилге синоним, антоним, кёп магъаналы фразала къошады. Башында белгили американлы жазыучу эм кесаматчы Логан Смит айтхан сёзле бизни тилге тап келишедиле.

8. Быллай фразала, тилни сёзлерине «экинчи жашау» бере, жангы, жашырын магъана чыгъарадыла, жаз тилде айтыладыла, алай бла тилни байыкъдырадыла.

Хазыр фразаны магъанасы аны къурагъан сёзлени бирен-бирен магъаналырындан чыкъмагъаны себепли, тилни сёзлерин барысын да билсенг да, фразаны жашырын магъанасын билмесенг, сёз нени юсюнден баргъанын ангыларгъа къыйынды. Ма аны себепли, атасы жашына: «**Жол кес, жаш**», – дегенинде, жаш, къамасын чыгъарып, аны бла жолну ары бла бери сызлап башлагъанды. **Жол кес** деген айтылыуну фразеология магъанасы уа – *жолоучуну булжут* (жомакъ, хапар айтып, жыр жырлап) демекликди.

Фразеологизмлени башха тилге сёзюн сёзюча окъуна кёчюрсенг да, аланы фразеология магъаналары ачыкъланмайды. Сёз ючюн, «**отдан кёлек кьерге**» дегенни орусчагъа «*из огня надеть рубашку*» деп кёчюрюрге боллукъду. Бу фразеологизмни не магъанада айтылгъанын орусла адам ангыларыкъ туююлдо, не ючюн десенг, «из огня надеть рубашку» деген айтылыудан «категорически отказаться» деген фразеология магъана чыкъмайды. Малкъар тилде уа **отдан кёлек кьерге** деген *арталлы да унамазгъа* деген фразеология магъанада жюрюйдю. Не да, **къара сом** деп алгъын 25 капекге айтханларын билмеген орусла, будайны килограммы юч къара сомду – 75 капекди, деп айталлыкъ туююлдо.

Алай бла, фразеология хар миллетни энчи шартларын тилде жюрютген, аны жашау ызын, тарых болумун, акъылын, билимин, сезимин, хунерин, жамауат

жашауун кёргюзтген, башха миллетлени тил байлыкъларын къайтармагъан бёлюмдю.

Башда айтылгъаныча, фразеологизмле кёчюрюлген, жашырын магъанада къуралгъанлары себепли, аланы тилге къалай, къачан, не затны юсю бла эм не заманда киргенлерин тинтирге керекди, ол аланы сейирлик «жашауларын», къуралыуларын кёргюзтеди. Сёз ючюн, **къундуз ийлеуюн берирге** – *бек тюерге, ырмах этерге* деген фраза жашаугъа уучуланы тиллеринден киргенди (ала къундузну ёлтюргенден сора, ташлагъа туююп, жауун эзип, терисин сояргъа тынч этгендиле); **талагъы турургъа** – *солуялмай, онгсуз болургъа* эм **къартыкъ алыргъа** – *къан алыргъа* деген фразеологизмле тилге хайыуанланы халларыны юсю бла халкъ медицинадан киргендиле; «**Ёгюз ёлдю, ортакъдан айырылдыкъ**» деген фразеология магъаналы нарт сёз, малкъар халкъны тарых шартларыны, жамауат жашаууну бир болумуну юсю бла къуралып, бусагъатда *жууукълукъдан айырылдыкъ* дегенни орунунда жюрюйдю; **сары аш, аууз ачаргъа** деген айтылыула уа тилге динни юсю бла киргендиле (ораза тутхан адамны танг атхынчы ашагъан азыгъына *сары аш* дейдиле; ингирде оразасын ачханнга уа *аууз ачаргъа* дейдиле), **къулагъын бурунуна байлап** (ишлерге) деген фразеологизмни тилге кириую юй жашау бла байламлыды – ишге асыры къадалгъандан, андан башха *бир затха эс бурмайды* деген магъанада жюрюйдю, д.а.к.

Алай бла, фразеология айтылыула, малкъар халкъны тил байлыгъын ёсдюргенден сора да, аны озгъан жашауун бизни кёз аллыбызгъа келтиредиле.

Илму тилде быллай хазыр айтылыулагъа бир сёз бла **фразеология** дейдиле. Фразеология – грек сёздю (*phrazis* – айтылыу (выражение), *logos* – билим (учение)).

Бу Сёзлюкде тилни фразеология байлыгъыны саулай атына **фразеология айтылыула (айланчла)** деген термин бла, аны ичинде энчи фразаланы кёргюзтюр ючюн а, **фразеологизм, хазыр, бирикген фраза** деген терминле бла хайырланырыкъбыз.

Сёзлюкню материалын жыяргъа эм жарашдырыргъа кёп заман кетген эсе да, ана тилибизни бу магъаналы бёлюмюнден бери беш мингден артыкъ фразеологизм киргенди. Алай бла, малкъар тилни фразеология байлыгъын жыйыуда эм тинтиуде биринчи атламла этилгендиле.

1986 жылда орус тилге кёчюрюлюп, малкъар-орус фразеология сёзлюк чыкыгъанды ¹. 1973 жылда къарачай-малкъар тилни фразеологиясы илму жаны бла тинтилип, ол темагъа кандидат диссертация къорууланнганды ², 1984 жылда китап да чыкыгъанды ³.

¹ Жарашуева З. К. Материалы по карачаево-балкарской фразеологии. – Нальчик, 1968.

² Аныккы. Вопросы фразеологии современного карачаево-балкарского языка. Кандит. диссертация. – Баку, 1973.

³ Текеев И. Къ. Къарачай тилни фразеология сёзлюгю. – Черкесск, 1984.

Фразеологизмлени стиль энчиликлерини юсюнден 1987 жылда статья бас-маланнганды ¹. 1994 жылда малкъар тилни школ фразеология сёзлюгю басмадан чыкыгъанды ². 1996 жылда «Стилистический компонент фразеологического значения» деген доктор диссертация кьорууланнганды ³. 1998 жылда «Малкъар фразеологияны орта школда окъутуу» деген методика кёргюзтюулени китабы чыкыгъанды. ⁴

Сёзлюкле кёп тюрлю болургъа боладыла. Бу Сёзлюкню баш борчу фразеологизмлени жашырын магъаналарын ангылатыуду, аланы тилде жюрюулерин кёргюзтюуду. Андан сора да окъуучула мында фразеологизмлени морфология энчиликлери, синтаксис кьуллукълары, стиль белгилери бла шагъырей боллукъдула. Фразеологизмлени вариант формаларыны, синонимлерини, антонимлерини, омонимлерини, кёп магъана жюрютгенлерини юсюнден да окъуучула Сёзлюкде материал табарыкъдыла.

Малкъар тилни быллай ангылатма Фразеология сёзлюгю жангыртылынып, кьошулуп экинчи кере чыгъады.

Сёзлюк ана тилин суйген халкъ асламлагъа, студентлеге, тил илмуда, газетде, радиода эм телевиденияда ишлегенлеге, тилманчлагъа, школда дерс берген устазлагъа эм окъуучулагъа хайырлы иш болур деп умут этебиз.

Иш бла кьол жазмада шагъырейленип, аны игилендирир ючюн кыйын салгъан рецензентлеге автор жюрегинден ыспас этеди.

СЁЗЛЮКДЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕНИ САЙЛАНЫУ ЖОРУКЪЛАРЫ

Тилни фразеология байлыгъын жыйгъандан сора, аны фразеология сёзлюкге кийирирге тийишли материалын сайлап айыргъан эм тилни энчилигине кёре аны чегин тохташдыргъан бек кыйын ишледен бириди.

Фразеологияны чегин тохташдырыуда орус эм тюрк тилледе алимле алыкъа бир оюмгъа келалмагъандыла. Аны себепли алимлени бир къаууму фразеология айланчланы чегин бек кысха халда алады: ала фразеологиягъа жалан да бир сёзню не да сёз тутушну магъанасына келишген, айтымны бир членини кьуллугъун толтургъан фразеология тутушланы кийиргенни тюзге санайдыла ⁵. Сёз ючюн: **кёрюп болмазгъа** – *суймезге*; **жанындан юлюш этерге** – *бек сюерге*; **таякъ тюбюнден тизилирге** – *ант этерге* д.а.к.

¹ Башиева С. К. Некоторые проблемы фразеологической стилистики карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1987.

² Башиева С.Къ., Жарашуева З.Къ. Малкъар тилни школ фразеология сёзлюгю. – Нальчик, 1994.

³ Башиева С. К. Стилистический компонент фразеологического значения: автореф. дисс. д-ра фил. наук. – Краснодар, 1996.

⁴ Жарашуева З. Къ. Малкъар фразеологияны орта школда окъутуу. – Нальчик, 1998.

⁵ Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины: Лексикология и лексикография // Избр. труды. – М.: Наука, 1977.

Фразеологияны материалына бу оюмгъа кёре кьарасакъ, биринчиден, фразеологияны чеги бек кысха алыныргъа тюшеди; экинчиден, тилде аслам жүрюген, кёчүрюлген, жашырын магъаналы, фразеологияны ачыкъ шартларын жүрютген сёз тутушла не лексика жаны бла кьаралмай, не фразеологиягъа саналмай, орталыкъда илму жаны бла сюзюлмей кьаладыла.

Ол затланы эсге ала, алимлени экинчи кьаууму фразеологиягъа битеу тилде жүрюген, бирикген тутушланы (жазыучуланы, поэтлени тиллеринде тюбеген, тап, «кьанатлы» айтылыуланы, афоризмлени, усталыкъ терминлени, канцелярия, газет штампланы, кеслери магъаналарында жүрюген кьош атланы, битеу нарт сёзлени ¹, ол угъай эсе, кёчюучю магъанада тюбеген жангыз сёзлени ² окъуна фразеологияны чегине кийиреди. Ол да асыры кенгден алынады.

Малкьар тилде фразеологияны чегин тохташдыруда биз аланы эки кьауумундан да башха оюм бла хайырланабыз. Тюрк эм орус тиллени фразеологияларыны юсюнден арт жыллада тохташдырылгъан жорукъларына кёре, кесибизни энчи сынамыбызгъа таяна эм малкьар тилни энчиликлерин эсге ала, аны фразеология хазнасын тёрт кьауумгъа юлешиуню тюзге санайбыз:

1. Фразеология тутушла (фразеологические сращения).
2. Фразеология бирликле (фразеологические единства).
3. Фразеология жалгъаныула (фразеологические сочетания).
4. Фразеология айтылыула – нарт сёзле (фразеологические выражения).

В. В. Виноградовну классификациясына кёре, фразеология тутушланы бла фразеология бирликлени магъаналары жашырын халда, кёчүрюлген магъанада жүрюгенлери, сёзлери бир бири бла кьаты байламлыкъ жүрютгенлери бла белгиленедиле. Быллай фразеологизмлеге **идиомала** деп да айтадыла.

Фразеология тутушланы магъаналары арталлы да аланы кьурагъан сёзледен чыкъмайды, аланы сёз магъаналары бла бир тюрлю байламлыкълары да кёрюнмейди. Сёз ючюн: **кьол жууаргъа** – *тюнгюльорге*; **мыллык атаргъа** – *чабаргъа, ашыгъыргъа*; **башына ат урургъа** – *жангылыргъа*; **эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа** – *адамны онгун алыргъа, биз затны эт деп кьысаргъа* д.а.к.

Фразеология бирликлени сёзлерини магъаналары да жашырын, кёчүрюлген магъанада бериледиле, алай аланы бир-бир сёзлери, фразаны магъанасын толусунлай ачыкъламасала да, аны ангылатыргъа болушадыла, ишкекли этедиле. Сёз ючюн: **аягъы юсюне салыргъа** – *аякъландырыргъа, сау этерге*; **кёзюне илинирге** – *эсленирге*; **кёлю кёк бла тенг болургъа** – *кьууаныргъа, ёхтемленирге* д.а.к.

Фразеология жалгъаныуланы ишлери быладан башхады. Аланы магъаналары кеслерин кьурагъан сёзледен чыгъадыла, аланы жалгъаннган сёзлерин окъуна синоним бла алышыргъа жарайды. Болса да, ала хар заманда бирге

¹ Шанский И. М. Фразеология современного русского языка. – М., 1969.

² Рахматуллаев Ш. Т. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. – Ташкент, 1966.

жалгъашханлай, бир категориялы сёзле бла жүрюгенлери себепли, алимлини кёбюсю аланы фразеологияга кийиреди.

Малкъар тилде биз бу къауум фразаланы бек къысха халда – жалганган сёз жангыз да бир сёз бла тюбегенин, аны болушлугъу бла жангы магъана къурагъанын, кеси аллына тюбемегенин алганбыз: *кёзлерин жандыратыргъа, къулф орун кибик, сары тауке, тюрслеп къараргъа* д.а.к. Былада белгиленген сёзле кеслери алларына не да башха сёзле бла жүрюмейдиле. Ол шартла быллай фразаланы фразеологияны чегинде сюзюлюлерин излейдиле.

Фразеологияны юсюнден билимни айный баргъаны бла байламлы, бир къауум **кёчген магъанада жүрюген нарт сёзлени** фразеологияда сюзюуню тюзге санагъан алиMLE кёпдюле ¹.

Къарачай-малкъар тилде нарт сёзле кёп тюрлюдюле. Аланы аслам къаууму кеслерини сёзлерини магъаналарында, насийхат халда жүрюйдюле. Нарт сёзлени бир къаууму уа тилде жалан да жашырын, кёчюрюлген магъана чыгъарадыла, бирсилери уа эки тюрлю магъанада да тюбейдиле: кеслери магъаналарында эм кёчюрюлген магъаналарында.

Бу Сёзлюкге биз нарт сёзлени жалан да не жашау халга келишмегенлерин, не, тилде тюбеген заманда, магъаналарын башха сёзле бла ангылатмай жарамазлыкъларындан бир къауумун алганбыз. Сёз ючюн, *«Къотур эчкиге тюк чыкъса, къалтырауукъ болур»* деген нарт сёз жалан да кёчюрюлген, фразеология магъанада жүрюрге боллукъду – *аман адам, байыкъса, къызгъанч болур*. Не да *«Макъаны кёлю къуруса да, гъур-гъуру къурумаз»* – *адам алгъыннгы гынтысын кёймаз* деген магъанада.

Ала, сёлешгенде, сёзню, сёз тутушну орунуна жүрюйдюле.

Эки магъанада да жүрюген: 1. *«Юй ишлеген балта эшикте къалды»* деген нарт сёз (кеси магъанасында); 2. *Кёп къыйналгъан юлюшсюз къалды* деген фразеология магъанада жүрюйдю. Аны себепли, бу Сёзлюкге фразеология магъаналы бир къауум нарт сёз киргенди.

Къарачай-малкъар тилини фразеологиясыны чегинде бир къауум кёчюрюлген магъанада жүрюген, къайтарылып айтылгъан, бир ненча сёзден къуралгъан, магъана бирлик жүрютген терминлеге да къаралады. Ол оюмну кёп алим тюзге санайды: В. В. Виноградов, О. С. Ахманова, З. Г. Ураксин, Н. М. Шанский, С. К. Кенесбаев, Ч. Г. Сайфуллин, С. И. Ожегов эм башхала. Малкъар тилде ол къауумга (затланы атларына) *сокъур чеге, къара сом, жилиян-тил чапыракъ, гён чарыкъ, кёчер агъач, сапран макъа, шайтан жел, къызыл от* дегенча терминле киредиле. Аладан Сёзлюкде бир къаууму берилгенди.

Малкъар тилде халкъны жашау болумларыны юсю бла къуралгъан **тенг-лешдириучю айтылыула** (компаратив выраженияла) фразеология магъана жүрютедиле. Сёз ючюн: *бурунундан (чючгюрюп) тюшгенча* – *чексиз ушагъан*;

¹ Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1969; Кунин А. В. Английская фразеология. М., 1970; Кенесбаев С. К. Устойчивые сочетания слов казахского языка. Алма-Ата, 1944; Бабкин А. М. Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. М.-Л., 1964; Ураксин З. Г. Фразеологические синонимы в башкирском языке. Уфа, 1966.

суу сурат кибик – бек ариу; *айыу кѳулагъына от салгъанлай* – кесинден кѳа-рыулуну чамландыргъанлай; *туу байтал кибик* – кѳарыулу, ариу (тиширыуну юсюнден) д.а.к. Сѳзлюкге быллай айтылыуладан да бир кѳаууму киргенди.

Дагъыда бизни тилде лексика жаны бла кѳаралмагъан, бир ненча сѳз бирге тутушуп, фразеология магъанада жюриюген айланчла, сѳз штампа тюбейдиле. Быллай фразала адамны айтылгъан затха кѳаллай багъа бичгенин кѳргюзтедиле, сѳзню сезим кючюн энчилейдиле, тюрленмей, кѳайтарылгъанлай турадыла. Сѳз ючюн: **модаль фразала, междометия айтылыула, саламлашыула, алгъышла, тилекле, антла, кѳаргъаныула, кѳаргъышла** д.а.к. Аладан Сѳзлюкге фразеология магъанада жюриюгенлеринден бир кѳаууму киргенди: *аны айтханым, узун сѳзню кѳысхасы, сау кѳрейим, тапсанг кѳойма, эй-я таланган, сау бол, сау кел, Аллах бла кѳонагъынгма, Аллахны арагъа салып (ант этерге), жолунг – мамукъдан, Аллах урсун, от тѳбеси болсун, Аллахха шукур, Аллахны бирлигин билгенча* д.а.к.

Башда айтыла келгеннге кѳре, Сѳзлюкге кирген фразеологизмлени баш шартларына бу затла саналадыла:

- 1) фразеологизмле эки не да андан кѳп сѳз бирге тутушуп, биригип кѳуралгъандыла эм жюриюдюле;
- 2) фразеологизмле кѳчюриюлген, жашырын магъанада жюриюдюле (саулай фразаны не да бир-бир сѳзлени кючю бла);
- 3) фразеологизмни сѳзлери бирге байланып, тюрленмей, хазырлай кѳайтарылып турадыла, аланы сѳзлерин не да аланы сѳзлерини орунларын арсарсыз алышындырыгъа жарамайды;
- 4) фразеологизмле тилни кѳайсы кесегини орунунда да тюбейдиле эм айтымны кѳайсы членини кѳуллугъун да толтурадыла;
- 5) фразеологизмледе архаизм сѳзле эм сѳзлени бусагъатда жюриюеген грамматика формалары тюбейдиле. Сѳз ючюн: **жер-жахан**, кѳоян **согъанчакъ** этерге, **кѳапхын** кѳазан этерге, **зуу кѳанамат** д.а.к.
- 6) фразеологизмле асламысында сѳз тутушлача кѳуралгъандыла, алай алада бош эм кѳош айтымлача кѳуралгъанла да тюбейдиле;
- 7) фразеологизмни башха тилге аны хар сѳзюню кеси магъанасы бла кѳчюрсенг да, фразеология магъанасы сакъланмайды;
- 8) фразеология айланчла тилни байыкъландырадыла, аны ѳтгюриюгюн, шатыклыгъын, ариулугъун сакълайдыла, сезим кючюн ѳсдюредиле.

СѳЗЛЮКНЮ КѳУРАЛЫУУ ЭМ АНЫ БЛА ХАЙЫРЛАНЫУ

Бу Сѳзлюк кѳарачай-малкѳар тилни фразеологиясыны ангылатма сѳзлюгюдю, бусагъатдагъы литература тилни мурдорунда жазылгъанды, беш мингден артыкъ фразеологизмни магъанасын ачыкълайды.

Фразеологизмле тизгинни ал жанындан башлап, уллу харфла бла жазылып, алфавит тизмеде бериледиле:

КѳЗ АКЪЛАРЫ АЙЛАНЫРГЪА

КЁЗ АЛДАРГЪА
КЁЗ АЛЛЫНДА ТУРУРГЪА
КЁЗ АЛМАЗГЪА
КЁЗ АТАРГЪА
КЁЗ АУАНА ЭТЕРГЕ
КЁЗЮ ЧЫРАКЪ БАРЫРГЪА

Фразеологизмни ызындан төртгюл скобкалада факультатив сёзлери бериледиле, ала гитче харфла бла жазыладыла: КЪАН ЧАБАРГЪА [бетине]; АУУ-ЗУНДА [бир затдан сора] СЁЗЮ БОЛМАЗГЪА. Факультатив сёзле фразеологизмни контекст бла байламлыгъын кёргюзтедиле.

Фразеологизмни къурагъан сёзлени вариантлары, лексика синонимлери төгерек скобкалада, гитче харфла бла жазылып бериледиле. Сёз ючюн: ГЕП-ПЕРЛЕРИ (липперлери, ипперлери) ТЮШЕРГЕ; КЁЗ ГИНЖИСИЧА (къарасыча) КЁРЮРГЕ (сакъларгъа). Аллай вариантла, синонимле экиден-ючден кёп болсала, аладан аслам тюбегенлери төгерек скобкалада бериледиле, къалгъанларыны орунларына уа *д.а.к.* деген белги салынады: ЖАНЫ ТАМАГЪЫНА (табанына) ТЫГЪЫЛЫРГЪА (тигелерге, жетерге *д.а.к.*)

Фразеологизмни ызындан стиль эм диалект белгиле салынадыла, андан сора фразеологизмни магъанасы ангылатылынады.

Сёлешим тилден алыннган фразеологизмле бир тюрлю стиль кёргюзтюр болмай бериледиле.

ЖАГЪАСЫНДАН АЛЫРГЪА Къадалыргъа, къаты болургъа.

ЖУЛДУЗУ БАТАРГЪА (ёчюлюрге, таяргъа) Ёлюрге [адам].

ТАЛАКЪ СОЛУУ ЭТЕРГЕ Терк-терк солургъа.

Фразеологизмни магъанасы жалан да контекстде ачыкъланнганыны юсюнден В. П. Жуковну: «Контекстни болушлугъу болмай, фразеологизмни жангыз бир магъанасын да ачыкъларгъа онг жокъду – магъанасы сёзлеринден чыкъса, чыкъмаса да», – дегенин эсге ала, хар фразеологизмге эм аны синонимине юлгюле бериледиле. Ала фразеологизмни магъанасын ангылатыргъа болушладыла, аланы ана тилде жюрюгенлерине шагъатлыкъ этедиле, айтымлада аланы синтаксис къулулукъларын ачыкълайдыла.

Фразеологизмни магъанасы бирси фразеологизмге не да аны бир магъанасына синоним болуп келе эсе, аны кёргюзтюр ючюн **къара:** деген белги жазылады.

ЖЕР КЪАБАРГЪА къара: ЖЕР ЖУТАРГЪА.

ЖЮРЕГИ БУЗУЛУРГЪА къара: КЪАНЫ БУЗУЛУРГЪА.

Болса да, быллай кёргюзтюле сёзлюк бла хайырланыуну къыйын этгенлери себепли, кёп тюбемейдиле.

Нарт сёзню фразеология магъанасы битеу фразадан чыгъа эсе, ол толусунлай бериледи, (Нарт сёз.) деп белгиленеди. Сёз ючюн: КЪАРЫНДАШНЫ КИР-ПИГИНДЕ ДА БАРДЫ ЭГЕЧНИ ЮЛЮШЮ (Нарт сёз). КЪЫЗНЫ ЫЗЫНДАН МАКЪА ДА СЕКИРЕДИ (Нарт сёз). КИМНИ АРБАСЫНА МИНСЕНГ, АНЫ

ЖЫРЫН ЖЫРЛА (Нарт сёз). Къош айтымча къуралгъан нарт сёзлени бир кесеги кёчген, экинчиси уа кеси магъанасында жүрюгенлери тюбейдиле. Ол заманда кеси магъанасында берилген кесеги тегерек скобкалада гитче харфла бла жазылады, кёчюрюлген магъанада жүрюген кесеги уа уллу харфла бла жазылып, магъанасы ангылатылынады. Сёз ючюн:

САНАУЧУНУ БЛА КЪОЙЧУНУ ТИЛИ БИР БОЛСА, (къой къорамаз) (Нарт сёз.) къара: БИР ТИЛЛИ БОЛСАЛА.

Фразеологизмлени жангыз да бирлик не да кёплюк санда, бир турушда жүрюгенлери тилде айтылгъанларыча бериледиле:

КЪАН УСТА, ЗУУ КЪАНАМАТ, ТАПСАНГ КЪОЙМА.

Бирлик эм кёплюк санда да жүрютюрге боллукъ фразеологизмле бирлик санда бериледиле: ЁЛЮ ГЕБЕНЕГИН (бир жары) АТАРГЪА; МЫЛЛЫК АТАРГЪА; ЁЗЮН БАСАРГЪА; САНЫ КЪАТАРГЪА.

Сёзлюкде кёп магъаналы фразеологизмлени хар магъанасы араб тарих бла белгиленип, жангы тизгинден бериледи. Сёз ючюн:

КЪОЛ (къолларын) КЁТЮРЮРГЕ (тутаргъа – къарач.)

1. Биреуню уругъа, тюерге. Юлгю.
2. Бир затха ыразылыгъын билдириге. Юлгю.
3. Биреуге къажау сюелирге. Юлгю.
4. Улоуну, транспортну тохтатыргъа. Юлгю.
5. Дерсде, жыйылыуда сёлеширге эркинлик тилерге. Юлгю.
6. Айырыулагъа къатышыргъа (ачыкъ эм жашырын). Юлгю.
7. Аскерчи кесинден тамата чиннге намыс этерге (саламлашыу). Юлгю.
8. Бир затха заран салыргъа, хатасын тийдириге. Юлгю.
9. Кесин пленнге берирге, хорланнганнга саналыргъа. Юлгю.
10. Кеси кесин ёлтюрюрге. Юлгю.

Фразеологизмлени морфология эм синтаксис энчиликлеринден бу затлагъа эс бурулгъанды:

1. Сёзлюкде ат, сыфат, санау магъанада жүрюген фразеологизмле бирлик санда, баш болушда, (бар эсе) иелик формада не да олсуз бериледиле: ДУНИЯ МАЛЫ; ЖАН КЕЗЛИК; АКЪЫЛДАН КАМИЛ; АМАН АКЪЫЛЛЫ; КЁЗГЕ КЪУЯРЫКЪ КИБИК; АЯГЪЫ БАСХАННЫ КЁЗЮ КЁРМЕЙ; БАСЫУЧУНУ КЪЫСЫУЧУСУ; АЛТЫ АЯКЪЛЫ БОЛСА ДА...

2. Этим магъаналы фразеологизмле этимни белгисиз формасында бериледиле. Ол фразеологизмле бетледе, санлада, заманлада тюрленирге боллукъдула, алай бла, юлгюледе аланы тюрлю-тюрлю грамматика формалары тюберге боллукъду: КЁЗЮ (кёзюм, кёзюнг, кёзю; кёзюбюз, кёзюгюз, кёзлери) КЪЫЙМАЗГЪА; (кёзю къыймайды; кёзю къыймагъанды; кёзю къыярыкъ тюйюлдо).

3. Бу Сёзлюкге къарачай тилни фразеологиясындан аслам фраза къошулгъанды. Къысхартыр муратда этимден къуралгъан ат, сыфат, сёзлеу магъаналы фразеологизмле асламысында этимни белгисиз формасында бериледиле, алай юлгюледе уа кеслери магъаналарында тюбейдиле, айтымны тюрлю-тюрлю

членлерини синтаксис кьуллукъларын толтурадыла. Сёз ючюн, ТЮЗ ЖОЛГЪА САЛЫРГЪА деген этим магъаналы фразеологизмден кьуралгъан «тюз жолгъа салгъан», «тюз жолгъа салыу» деген формала тюбейдиле. Аланы керти магъаналары уа контекстде тюз ачыкъланады: *Адамны адам этген жашауду. Аны тюз жолгъа салгъан, шашдыргъан да олду.* Б. Гуляев, Атама айтама, 52. – *Сабийни адам этген устазды, мен санга бек ыразыма. Кёплени тюз жолгъа салгъанса, мени да юйретир ючюн кьоймагъанса, – деди Ортабай.* И. Гадиев, Нарт уя, 290. *Алагъа, энчи муратчыкъларын халкъны ишинден алгъа тутханлагъа, къаришчы кюрешиу, тюз жолгъа салыу, ангылатыу хар барыбызны борчуду.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 473.

4. Арт жыллада чыкыгъан жангы адабият китапланы авторларындан кёп фраза киргенди. Этим магъанада кьуралгъан фразеологизмдеде аланы турушлары асламысында белгиленмейди, алай юлгюледе уа ала кёп тюбейдиле. Сёз ючюн: КЪАБЫНА ЖЫЯРГЪА Юлгю: – *Энди къылыкъ этерикмисе? Гемхачыкъны да къыйнагъан хапарынг барды, тейри, къабынга жсыярма.* Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 142. *«Тохта, атанг бир келсин, мен сени къабынга жыйдырырма, ансы сен [Ибрагим] энди калак итча айланып тебирегенсе», – деди Мёлахан.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 7.

5. Фразеологизмде болмаса, кеси аллына тюбемеген сёзледен сора эки точка (:) салынады. **ГЕППЕРЛЕ:** *ГЕППЕРЛЕРИ ТЮШЕРГЕ...

6. Фразеологизмни баш сёзю бла кьуралгъан кьош сёзлю фразеологизм статьяланы ахырында бериледи. Сёз ючюн: ТЮК-ТЮК БОЛУРГЪА.

7. Сёлешуу эм китап тилде да эркин жюриген фразеологизмдеге стиль белги салынмайды.

8. Алгъыш, къаргъыш, тилек, ант, масхара, хыны магъаналы фразеологизмдеге кеслерине тийишли стиль белгиле салынадыла:

ЖОЛУНГ МАМУКЪДАН (алгъыш)

КЁХТЮЙ КЪАРГЪА ЧЫКЪГЪАНЛАЙ (масхара)

УЗУН СЁЗНЮ КЪЫСХАСЫ (модаль фраза)

КАРКА ШАБАТ КЮН! (межд.)

Бир-бир фразеологизмдеге эки-юч стиль белги салыннганлары да тюбейди: ТАТАРТЮП ДА ТАЛЛЕЗИЙ (эски, ант)

СУУ ЖУКЪЛАГЪАН (эски, дин)

ДЫММАЙ КИБИК СЕМИРИГЕ (эски, къарач., масхара).

9. Къарачай тилден алыннган фразеологизмдеге (къарач.) деген белги салынады.

10. Текст юлгюле суратлау литературадан, фольклордан, публицистикадан, «Шуёхлукъ», «Минги тау», «Нюр» журналладан, «Коммунизмге жол», «Заман» газетледен, дерс китапландан эм сёлешим тилден алыннгандыла.

11. Литература чыгъармадан алыннган юлгюге, юлгюню автору, чыгъарманы аты, китапны бети, запятойла бла айырылып, юлгюден сора жазыладыла.

Бир авторну эки чыгъармасындан не да бир китапдан юлгю бир бири ызындан бир статьяда бериле эселе, авторну тукъум атын не да китапны атын экинчи къайтармай, «Аны» деп не да «Анда» деп, чыгъарманы аты эм китапны бети салынып къалады. Сёз ючюн:

КЪАШ (къашларын) ТЮЕРГЕ (башын-къашын, къаш-баш тюерге, къашлары туююлюрге) Огъурсуз бет алыргъа, къынгыр къараргъа. Коляны ачыуланганда болуучу кылыгы тутду: **къашиларын туюдю**, кёзчюклери гитчечикле болдула, бети агъарды. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 153. ...Заводну иеси, Федор, Мазанны кесинден айырмай, бир затха юйреннге эди деп кюрешигенин жаратмай, **къашын-башын туюе** айланыучу эди. Аны, Тау къушла, 67. Шыр-данны буруну салынды, **къашилары туююлдюле**, бети къаралды. «Нартла».

12. Журналладан, газетледен алыннган юлгюлени асламысыны къуру атлары айтылып къалады.

13. Авторлары болмагъан эки юлгюню араларында эки ызлыкъ (||) белги салынады.

14. Чыгъармаланы авторларыны тукъум атлары китапларында жазылгъаныча бериледи.

15. Окъуучулары излемлерине кёре, жылны айларыны эски атлары берилгенди: **Байрым ай; Абустол айы** д.а.к.

Эсгертиу: «да» кесекчик сёзле бла башха жазылады (дагъыда деген сёзден кългъанлада).

КЪЫСХАРТЫЛГЪАН СЁЗЛЕНИ ТИЗМЕСИ

Авт. вар	– авторну варианты
анат.	– анатомиядан
араб.	– арабча
биол.	– биологиядан
бот.	– ботаникадан
д.а.к.	– дагъыда аны кибик
зоол.	– зоология
кит.	– китап стиль
медиц.	– медицинадан
лакъ.	– лакъырда
къарач.	– къарачай тилден
межд.	– междометие
орусч.	– орусчадан
угъайл.	– угъайлаучу фраза
фольк.	– фольклордан
халкъ медиц.	– халкъ медицина
эвф.	– эвфемизм
этно.	– этнографиядан

АЛФАВИТ

А	К	Ф
Б	Къ	Х
В	Л	Ц
Г	М	Ч
Гъ	Н	Ш
Д	Нг	Ш
Е	О	ъ (къаты белги)
Ё	П	Ы
Ж	Р	ь (жумушакъ белги)
З	С	Э
И	Т	Ю
Й	У	Я

А

АБИДЕЗ: АБИДЕЗ АЛЫРГЪА (Дин) Намаз этерден алгъа адам чархын кирсиз этерге: къолларын жингиригине дери, аякъларын тобукъгъа дери, бетин-къолун жуууп, ауузун чайкъаргъа.

Кюнде, жауунда да черекни боюнунда атам абидез ала, намаз кыла, таулада къаргъа, кырдыкга, тынгылауукъ ташлагъа жалан мангылайын салып, дунягъа ахишы тилекле этгенди. Бабаланы С. Атамы китабы, 70. *Энди саудюгерчилеге ёзге мадар къалмады... Абидез алды. Ызы бла халкъгъа къайтып, жашырын ишин да айтып, ёлурге деген сагъышда сюелип тохтады.* «Эртте биреу бар эди...», 27.

АБИРЕКГЕ ЧЫГЪАРГЪА (абирек болуп айланыргъа) Къачхынчы болургъа (законсуз иш этгени ючюн жууап бермей, бугъуп, кесин тапдырмай, къайда болса айланыргъа).

Зауурбек байны кызы Зайнафны сюеди. Къызны баишагъа бере туруп, Зауурбек сюйгенин той баргъан чакъда атасыны арбазындан алып къачады. Абирек болуп, бугъуп айланадыла экиси да. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 149. *...Къарт хажи арбазгъа чыгъады да, узакъдан, жууукъдан болса да, бугъуп, бу арбазгъа аны жашы Таулан къарайды.* Анда, 109.

АБУСТОЛНУ АЛ АЙЫ Ноябрь.

Абустолну ал айына келейик. Бурун жылны онбиринчи айыды. Таулу жашау рузламасын салгъанды, Чакъгъа кёре ишни къолгъа алгъанды. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 69.

АБУСТОЛНУ АРТ АЙЫ Декабрь.

Абустолну арт айына жетгенде, Санаулада онекинчи болгъанды.

Нарт таулула кыыш тейриге баш уруп, Жюреклері сагъышладан толгъанды. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 73.

АГЪАЧ АТХА МИНДИРИРГЕ Айып, беиш этерге.

Элде бизни танымагъан адам жокъду. Бирле кёрселе, ёмюрден-ахыргъа агъач атха миндирип айланырла. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 207. *Гюняхым а жетсин ана къарындашларыма, Ол Герий бла Къасботха – Мен жазыкны, дейди, была миндирдиле Быллай агъач атха.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 158.

АГЪАЧ ЖАРГЪАН АЙЫУ Къарыулу, мазаллы адам.

– *Сапра агъач жаргъан айыуду, – деп, кишиге сездирмей, акъырын шыбырдады Машиий.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 239.

АГЪАЧДАН ТЮЙМЕ (тухтуй) ТЮЙГЕН Къолдан уста, хунерли адам.

Сахитни къолу хар затха бирча жарашады: агъач ишге, темир ишге, техника жаны бла окъуна – агъачдан туюме туюген деп аллайгъа айтадыла. || *Наипхан харип агъачдан тухтуй туюген адам болуучу эди: быстыр тиге эди, чепкен согъа эди, жамычы ура эди, не зат этсе да, тюз кепге ургъанча, тап болуучу эди.* «Шуёхлукъ», № 1, 1979.

АГЪАЧНЫ КЕСИНДЕН ЧЮЙ ЭТИП ЖАРАДЫЛА (Нарт сёз.)

Биреуню тасхасын кесинден, жууукъ адамындан биледиле (хата этер ючюн).

Бурунгулула: «Агъачны, кесинден чуй этип, жар», – дегендиле. Ала кесибизден кесибизге от жаудурургъа боллукъдула. С. Шахмурзаев. Танг аласында, 110.

АГЪЫ БЛА КЪЫЗЫЛЫ ТЕНГ ТЁГЮЛЮРГЕ (къызылы бла агъы тенг тёгюлюрге). Адам бек ариу болургъа: акъ бетли, къызыл ингилики, сюйдюмлю.

Даута Саратовда юрист институтну ючюнчю курсун бошап келеди. Къызылы бла агъы тенг тёгюлюндюле. Анамча кюле тургъан кёзлери хаман жарыкъ тёкгенлей, къууанчын тышына билдиргенлей турадыла. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 263.

АГЪЫРЫКЪ АТХА МИНДИРИРГЕ Биреуню махтаргъа, даражасын кётюрюрге.

– *Алагъа ахшы этгенди Даулет. Зийнадан туугъан Къарабаш неге махтанып айтханды?! Аны ючюн Аслан аны агъырыкъ атха миндирген болур... – деди Солтанхамит. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 55.*

АДАЙ ГЮТТЮ Эмизикни гюллери.

Бир ач жыл Акъсакъ Геуюз Гючю аягъында адай гюттю жыя болгъанды. «Минги тау», №2, 1993. – Ач къарыннга адай гюттю сютдю, аны билмеген итди, – деп, ишине болгъанды Акъсакъ. Анда.

АДАМ АЙТХАННГА КЪАРА-МАЗГЪА Ишни биреу айтханча этмезге.

– *Кечди, къуру кесинг къалып не этесе? – дедиле къартла. Алай Со-сран аланы айтханларына къарамады. Ж. Токумаев, Дертли къама, 43.*

АДАМ АШАУЧУ [адам] Эрши, сюйдюмсюз, къутсуз адам.

[Ала] Гербер бла Шнайдер бери Кавказгъа келгинчи окъуна баиша къыраллада кеслерини къолларын мамыр адамланы къанларына боягъан эдиле. Бетлерине къарагъанда, была адам ашаучуладыла деген болмаса,

адам баиша зат айтырыкъ туююл-дю. «Шуёхлукъ», № 1, 1979.

АДАМ АЯГЪЫ БАСМАГЪАН [жер] Адам жашамагъан жер.

Адам улу жууап бермегенде, кес-лери (чеченлиле) адам аягъы басмагъан, бир халкъ да атламагъан жангы жол ишледиле. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 442.

АДАМ АЯГЪЫ ТЫНАРГЪА (тохтаргъа) Кече ортасы болургъа.

Кече узайгъанлыкъгъа уа, стан-да адам аягъы тынмагъанды. Лайпанланы С., Гургумлу, 154. Адам аягъы тыннганды деген заманда экиси да, Къанамат бла Къасым, тытыр бла сюртюлген хунаны жанына къысылдыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 260.

АДАМ БОЛУРГЪА Акъыллы, окъуулу болургъа.

– *Не уа, майна, Даута, кёзкёрмезге барып, адам болуп келди да, энди уа дуния аны ауузуна къарайды, – деди къызы анасына. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 189.*

АДАМ ЁЛТЮРМЕЙ, КЪАН БЕ-РИРГЕ Аман тиллини хатасындан къыйынлыкъгъа тюшерге.

Аман ауузлу Халимат, адам ёлтюрмей, къан берген дегенлей болгъанды.

АДАМ ЖАРЛЫСЫ [адам] Сабийи болмагъан, жууугъу-тенги аз адам.

– *Угъай, адам жарлысыма ансы, ырысхы керекли болуб а, бир да кишини аллына бармагъанма. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 85.*

АДАМ КЪАНДАН ТОЙМА-ГЪАН [адам] Кесинден жарлыгъа, къарыусузгъа зарауатлыкъ берген мурдар адам.

Ол [бёрю] къарангылыкъда кёрдю Заманны. Заман учуруп бара эди жа-

шил кийимли, кызылжух, адам къандан тоймагъан адамланы. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 401.

АДАМ КЪАННГА БОЯЛЫРГЪА Мурдарлыкъга кирирге, адам ёлтюрюрге.

Учхунумда итге окъуна хыны сёлешиген адам болмагъанды, былайда уа кыйын къадарым адам къанына бояды. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 94.

АДАМ КЪАНЫ БОЛУРГЪА Затны багъасы кётюрюлюрге.

Бусагъатда Къарачай ичинде бицен адам къаны болгъанды. Байрамукъланы Х., Чолпан, 6.

АДАМ КЪАТЫНДА АДАМ ЁЛМЕЙДИ (Нарт сёз.) Адам кесинден къарыусузгъа болушургъа керекди деген магъанада.

Эрттенбла Баттал кыйшылыкъда кёош тутхан Шаман улугъа барды. – Тобасто, адам болгъан жерде адаммы ёледи?! – деп, сейирсингенча айтды Шаман улу. Лайпанланы С. Баталлары, 271. Жаматуатда жашасанг, адам къатында адам ёлмейди дегенлей, бир бирни тарта келдик. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 99.

АДАМ КЪАТЫНДА ЁСМЕГЕН [адам] Адет, кыйлыкъ билмеген, халисиз адам.

– Сен къарап, биз да ашай тургъаныбызны кёрген: «Была адам къатында ёсмегендиле дер», – деди Таужан. Хубийланы О., Аманат, 1, 115.

АДАМ КЪУРАНЫНА КЪОШУЛУРГЪА Ахшы адам болургъа.

Он жыл жалчы болсанг да, табалмазлыкъ байлыкъны бир кюннге кёолунга салама. Аякъ юсюнге тирел, сен да адам къуранына кёошул. Лайпанланы С., Баталлары, 59.

АДАМ ОРТАСЫ (арасы) **БОЛГЪАН** (адам ортасына жетген) Адам-

ны 30–40-жыллыкъ, хайт деген, кёолундан келген заманы.

Сюлемен аллай сагъышлагъа кирип тургъанлай, орта бойлу, акъ шинли, иги адам ортасы болгъан бир эр киши, къатына келип, муркку этип баишлады. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 192. Адам ортасы болгъанымда, кесими туугъан кюнюмю белгилер акъылгъа кирдим. М. Гулиев, Акъ атлы, 3.

АДАМ СУУ ОРУНУНА ИЧЕРЧА [ариулукъ] (адамны юсюнден) Чексиз ариу, ушагъыулу.

Къыз [Батай] керти чырайлы, шемиер къашыкъ кирик, бек ариу къыз эди. Адам суу орунуна ичерча, айтхылыкъ къыз. Кечеден тангнга кёол урчукъ толтуруп чыгъыуучу, тирнекли къыз эди. М. Шаваева, Кечерлеми?, 120.

АДАМ СУУУТУР КЪАНЫ ЖОКЪДУ [адамны] Огъурлу, хурметли адамды.

«Огъай, адамны сууутур къаны жокъду», – деди Саният. Керти да, аны [Иван Ивановични] къалайында эсе да огъурлулугъун танытхан бир ышаны бар эди. Хубийланы О., Аманат, 3, 224.

АДАМ (анасы) ТАНЫМАЗЧА ЭТЕРГЕ Туююп, халек этерге, бет сыфатын бузаргъа.

– А, бюгечегинми айтаса? Хау, ол а сени адам танымазча этерик эди, алай айырмасала. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 235.

АДАМ ТАТАР ЗАТ Адам ашар, ичер зат, азыкъ.

Каспий тенгизинде аугъа тюшген чабакъны жыйнысына дери да, адам татар зат болуп, тийишдирилмеген жукъ жокъду. М. Гулиев, Акъ атлы, 121.

АДАМ ТЕМИР АШАЙДЫ ДЕ-СЕ, ИЙНАНДЫРЛЫКТЪ [адам] Ётюрюк сёзсюз, кертти адам.

– Э-эй, Иван Иванович, нек айтаса алай? Аны манга айтхан кимди билемисе: адам темир ашайды десе, ийнандырлыкъ айтханды. Ол да кимди десенг, садны къарауулуду. Хубийланы О., Аманат, 2, 227.

АДАМ УЛУ Адамны урлугъу.

Уллу айбатчы, миллет дуняны чеклеринде битеу адам улугъа тийишли халланы, сыфатланы табып, кесини гитче миллетин уллу миллетлени тенглигине чыгъарады. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 43.

АДАМГЪА КЁРЮРГЕ Биреуню тенгсинирге, намысын этерге.

– Айып этме, Хамзат. Мен Идрис бла кетмей болмайма. Сау бол, мени, адамгъа кёрюп, бери чакъыргъанынга. Тюбербиз энтда да. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 200.

АДАМГЪА КЪОШАРГЪА (къошулургъа) 1. Жамауат жашаугъа кесин жарашдырыргъа (жарашыргъа).

Адам кеси кесин да кётюрюрге, адамлагъа къошаргъа не да кеси башын жерге кёмерге болады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 234. Кесини сабийлиги къалай ётгенини, ол адамлагъа къалай къыйын жол бла къошулгъаныны юсюнден алыкъа юй бийчесине айтмагъаны ючюн, кеси кесинден уялды. Хубийланы О., Аманат, 1, 12.

2. Сабийни ёсдюрюп, ариу халлы, тюз ниетли юйретирге.

Талай сабийни, ажымлы этмей, ёсдюрюп, адамгъа къошхан Жаннет кеси жашауунда кёп тюрлю соруугъа жууап этгенди. Хубийланы О., Аманат, 1, 62.

АДАМДАН АЙЫРЫЛЫРГЪА (къарач.) 1. Бек арыргъа.

Юйню башын жабалмай, адамдан айырылдым.

2. Элден, жамауатдан айырылыргъа.

– Алан, сен мени бюгюн элден айырдынг да, – деп, сёз къозгъагъанды. Къобанланы А., Кюн тыякъла, 91.

АДАМЛАНЫ АУУЗЛАРЫ-НА ТЮШЕРГЕ Биреуню юсюнден халкъда осал хапар жүрюрге.

– Алай, не этейим, Джандет?... Адамланы ауузларына тюшген игимиди?! Хубийланы О., Аманат, 3, 9.

АДАМЛЫКЪГЪА ТЫРМАШ-ХАН [адам] Гитчеликден окъуна иги адам болургъа итинген, адепни, намысны сакълагъан адам.

Гитчеликден адамлыкъгъа тырмашхан сабий уллулукъда да аман адам болмайды. (Нарт сёз.)

АДАМНЫ ЭКИ КЁЗЮНДЕН БИРИН ЧЫГЪАРЫП АЛЛЫКЪ [адам] Уялмагъан, къамамагъан адам.

– Бу билиминг бла институтха киреме деп келген сен, уялгъан угъай, адамны эки кёзюнден бирин чыгъарып аллыкъса, антым. Ж. Токумаев, Ауанала, 72.

АДАМНЫ ЭКИ КЁЗЮНДЕН СОРА (бир жерде) БОЛМАГЪАН ЖОКЪДУ Бек бай жасалгъан юйню, тюкенни д.а.к. юсюнден.

Келин отоугъа кирсенг, ауузунг ачылып къалыр, адамны эки кёзюнден сора анда болмагъан ырысхы жокъду.

АДЕЖ: АДЕЖ АТ КИБИК Би-реуге тагъылып баргъан.

Жаралы Махмут да, адеж ат кибик, Махудан айырылмай, экиси да эл къыйырына жетдиле.

АЖАЛЫ (биреуню) КЪОЛУН-ДАДЫ Биреуню ёлюмю кимни болса да хатасындан болургъа.

– *Хажиге зат болса, ажалынг мени кьолумда боллукъду, – дегенди Асланукъа.* «Минги тау», 1985, № 2, 78.

АЖИР ЮЛЮШ ИЗЛЕРГЕ Аман айланьургъа умут этерге. (Ажир юлюш деп жыйырма чакълы байталгъа айтадыла).

– *Хайырсыз, биреуню юйюнде да ажир юлюш излеми турлукъса? Сен кирген юй алыкъын тюп болмагъанды, – деди келинине къайын анасы.* Хубийланы О., Аманат, 3,176.

АЗ АШАДЫНГ ЭСЕ ДА, КЁП ЖАША Ашап кьопханнга этилген алгъыш.

– *Хо, аурунг, хо. Халал болсун. Аз ашадынг эсе да, кёп жаша. Малланы да, ойнап айтама ансы, табаргъа кюреш, жанлыгъа алдырып кьойма, – деди Сыйлыкъыз.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 155.

АЗ БЕК Затны бийик даражасын кёргюзтюр ючюн айтылады: бек кёп, бек кючлю д.а.к.

«*Тюз да Исси суугъа жетгенлей, тангны буруну бла элибизге кетерме. Жашла аз бек кьууанмазла, – деп келеди Мазан.* Ж. Залиханов, Тау кьушла, 116.

АЗ ЖАШАП, КЁП КЁРЮРГЕ Кёп къыйынлыкъдан ётерге.

Ангылагъанма энди кесим сынап, Жашауну чынгылын бла бийигин, Ичип таза сууундан, кир сууундан, Энди мени да барды эркинлигим: «Аз жашап, кёп кёрдюм», – дерге ёмюрге. Къ. Кулиев, Ахшам, 137.

(бир затны) **АЗЫГЪЫ БОЛУРГЪА** 1. Бир затны хатасындан жоюлургъа.

Аны кьутхарама деп, кеси да суу азыгъы болургъа аздан кьалгъанды. Семенланы А., Жазыу айла, 64.

2. Зат зыраф болургъа (сууну, желни д.а.к. хатасындан).

Бир иги гебен этген эдик да, жел азыгъы болуп тура эди.

АЗЫУ ТИШ ЧЫГЪАРГЪА Сабийликден чыгъаргъа, акъыллы болургъа.

– *Азыу тишинг а чыкъгъанды, иги-аманны ангыларча, – деп урушду Асият Муратха* (Ушакъладан).

АЙ АНАССЫНЫ 1. Бир затха термилгенде айтылады.

– *Ай анассыны, ол тапанчам жанымда болса эди, мен сени ёпке буштукъларынгы чыгъарыр эдим, – деди Даулет.* С. Шахмурзаев, танг аласында, 103.

2. Жарсыгъанда айтылады.

Ай анассыны, къалай терс болду ол жаш бу жол! Аллай иши болуб а кёргемеген эдим. || Ай анассыны, ол сабийни теркирек докторгъа элтмегенлери къалай осал болду.

АЙ МЕДЕТ! (модаль фраза, межд.) Ишни кеси сюйгенча болуруна термилгенин кёргюзтген фраза.

– *Ай медет а, хуржуннга сыйынса уа чулгъам, иги боллукъ кёреем, – деди тамата.* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 116.

АЙ СЕНИ (сизни) **ОГЪЕСЕ!** (ай сени не уа!) (модаль фраза, межд.) Гурушха этгенде айтылады.

– *Не да анда [ахыратда] асыры игиден, бери къайтып келирге унамайдыла [ёлгенле], – деди Назир.|| – Ай сени огъесе, – деди къарт, аны алай айтханын онгсунмай.* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 217.

АЙ ТАЛАННГАН (таланмагъан) (модаль фраза, мед.) 1. Сейирсингенде айтылады.

– *Ай таланнган, къарачыгъыз, аны биз нечик унутуп турабыз! – деп, Байрумукъ олсагъат элде бек уста сыбызгъычылагъа атла бла*

жашиланы жиберди. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 18.

2. Кѳууаннганда айтылады.

– Ай таланнган, Аллахны жаны ауругъан болур эди – Астемир иер кѳашдан сермен тутмаса эди... налах болмай кѳалмаз эди. Х. Кадиев, Салам алейкум, 11.

АЙ БЛА КЮН КИБИК, АЧЫКЪ БОЛУРГЪА (этерге) Жашырын этилген, хыйла иш адамлагъа билинирге, ачыкъ болургъа (этерге).

Тѳзе кетип, Ибрахим, Дюгербийге айланып: «Сен адам тѳююлсе, сени халкѳгъа этген хыйлаларынг бир кюнде, ай бла кюн кибик, ачыкъ болурла. Ашыкѳма!» – деди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 59.

АЙ КѳРГЕН ЭБИЗЕ КИБИК (масхара) 1. Ауузун ачып, сейирсинип кѳарагъан адам.

Бу ишни энди кѳп созаргъа керек тѳююлдо. Ансы Жансуратчыгъынгы биягъыча учуруп кетселе, турурса алай, ай кѳрген эбизе кибик, ызындан кѳарай. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 30.

2. Ёхтемленип, махтанып, башын ёрге кѳтюрюп.

Энди Мусос, менича ким барды деп, ай кѳрген эбизе кибик, башын кѳкге кѳтюрюп, махтанып барады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 6.

АЙ ЮЙЮНГЕ! (модаль фраза) 1. Биреуню сейирсиннгенин кѳргюзтеди.

– Сени кѳатынынг жокъ, кѳызынг жокъ, ай юйюнге, неге тансыкъ боласа? – деди Батыр шуѳхуна. Х. Кадиев, Сайламала, 73.

2. Тырман этгенде айтылады.

– Бу ненчанчы кере сѳзюнгдо, бир саначы, Ахман? Ай юйюнге, бир да болмаса да бир элибиз да, бир сууну

ичгенбиз да! Мен айтханны да бир этсенг а! – деди Асхат. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 248.

АЙ ЮЙЮНГЕ АЛТЫН (ахча) ЖАУГЪАН! (модаль фраза, межд.) Сѳз орунуна айтылгъан фраза.

– Ай юйюнге алтын жаугъан, ишни тындыргъынчын да сабырланмай, бууну башын кесерге ашыкѳгъан Алауганча, кѳайры эки жанына тѳн-шюй бараса? М. Гулиев, Акъ атлы, 179.

АЙ ЮЙЮНГЕ АХШЫЛЫКЪ КИРЛИК! (модаль фраза, межд.) Аллах ыразы боллукъ деген магъанада.

– Ай юйюнге ахшылыкъ кирлик, бу жашха не болгъанды? Эбзеланы Х., Кѳанаматны журтунда, 144.

АЙБАЗЛАНЫ ЭСКИ БАУ ОРУНЛАРЫНА ЖЕТДИРИГЕ (жыяргъа) (кѳарач.) Ишни ахырына дери жетдирирге.

Мен хыршыны узакъдан салсам да, Айбазланы эски бау орунларына жыймай кѳоярыкъ тѳююлме. (Фольк.)

АЙБАШ ЁГЮЗ Мазаллы кенг мѳюйюзлю ёгюз.

Барысын да кѳрдо Муса. Колхозланы кѳуаргъа да кѳатышды. Кенг, эркин сабанлада кѳара айбаш ёгюзле бла сабан сюрдо, урлукъ сепди, сибирткиледи. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 155.

АЙГИНИ КЪОЛУ – СЫБАПХА (Нарт сѳз, кѳарач.) Ишге кѳолу жарашыргъа.

Айгини кѳолу – сыбапха дегенлей, Ханийни кѳолу быллай ишлеге тап тукѳум жарашады. Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 166.

АЙДАККУНУ ОТЛУКЪ ТАШЛАРЫЧА (масхара, кѳарач.) Бек кѳп.

Жукѳгъа жарагъан биригиз болмагъанлай, Айдаккуну отлукъ ташларыча, сизни былайгъа жыйып тур-

гъандан тели болурму? Хубийланы О., Аманат, 2, 333.

АЙДАН-ЖЫЛДАН БИР Чакъдан бир, анда-санда.

– Сен айдан-жылдан бир келесе да, ол газетинги тагъаса да кетесе. Бизни уа жашауубуз былайды, – деди Таужан. Хубийланы О., Аманат, 2, 356.

АЙНЫ (жылны) КЁЗЮНДЕ Саулай айны (жылны) ичинде.

«Сау алты айны кёзюнде бир харф жазмай, буне аламатды? Жаны сау эсе, алай этерге амалы жокъ-ду...», – деди. И. Гадиев, Санга айтама, 4.

АЙРЫ КЁРЮРГЕ Бырнак этерге, сансыз къараргъа.

– Ёге ананы игиси ёксюз сабийни айры кёрмейди, – деп Жаухарат къайтып-къайтып айтды.

АЙТДЫРМАЙ КЪОЙМАЙ ЭСЕНГ (модаль фраза) Тюзюн билрге сую эсенг деген магъанада.

– Къайры кетеринги уа кесинг да билесе. Айтдырмай къоймай эсенг, сенден эсе мени ишим къыйынды. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 209.

АЙТМАЙ [окъуна] КЪОЙ! 1. Бек кёп деген магъанада.

Ууакъ-тюек уручуланы уа айтмай окъуна къой! Къайгъы азмыды?! Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 51.

2. Бир затны санамай окъуна айтсакъ да деген магъанада.

Эки ийнегибиз, тогъуз-он къоюубуз барды. Не уллу къонакъ келсе да, айыпсыз ашыраллыкъбыз. Тереклерибизни уа айтмай къой! Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 59.

АЙТХАН ЖЕРДЕН КЕРИ БОЛСУН! (ырыс) Бизни аллай къыйынлыкъдан Аллах сакъласын деген магъанада.

– Уруш башланса уа, айтылгъан жерден керил болсун, аны ауурлугъу,

къарындашчыгъым, сенича жашларыбызгъа тюшерикди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 295.

АЙТХАН СЁЗЮНЕ (айтханына) ТАБЫЛГЪАН (табылыучу) [адам] Керти сёзлю адам.

Сеит бираз кечигип келди. Айтхан сёзюне заманында табылыучу адам бу жол кечигип келгенинде, барысы да сейирсиндиле. Х. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 77.

(биреу) АЙТХАННГА [башы] ТЮШЕРГЕ Биреуню иши башха адам айтханча болургъа.

«Аха, биз айтханнга тюшдюнгмю?» – деп, Фаризат да, Ханифа да къууанып тынгылайдыла. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 38.

АЙТХАНЫ АЙТХАН БОЛГЪАН [адам] Айтханы бла этгени бирни тутхан адам.

Атам айтханы айтхан болгъан, керти адам эди.

АЙТХАНЫ ЗАКОН БОЛУРГЪА Айтханы жашауда бардырылыргъа.

Дуния анга бойсунургъа боллугъун а ол атасыны, анасыны юлгюсюнде ангылагъанды... Не айтса да, айтханы закон болду атасына-анасына!

АЙТХАНЫ ЧАПЫРАКЪДАН ЁТМЕЗГЕ ЖАРЛЫНЫ СЁЗЮ ЧАПЫРАКЪДАН ЁТМЕЗ Айтханы жукугъа тергелмезге.

[Анна:] Акъ гвардиячыла, байла, бийле, эфендиле Кавказны миллетлерин къазакълагъа, къазакъланы уа таулулагъа юсгюргендиле да, алыкъа бизникилени айтханлары чапыракъдан ётмейди. И. Боташев, Пьесала, 90.

АЙТХАНЫ ЭКИ БОЛУРГЪА Айтханы этилмезге.

– Атам, мен къошха барлыкъ туююлме, – деди Ахмат. – Тохта, атанг айтхан эки болупму теби-

регенди?! – деп, Къарча жашыны къатына жууукъ барды. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 7.

АЙТХАНЫН ЖЕРГЕ ЖЕТДИРМЕЗГЕ (салмазгъа, тюшюрмезге) Айтханын мычымай, терк этерге.

Чеченлилени жарлы къаууму кесин да [Асланны] бек сюедиле. Айтханын жерге жетдирмей этерге кюрешедиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 120. *Мен энди аны [Фаризатны] бир айтханын жерге салмам.* Аны, Жаннган жүрекле, 68. *«Ма алай керек эди санга, – деди Талип кеси кесине. – Айланчы аны жууукъларыны тегереклерине. Айтханларын жерге тюшюрмей, бой салып турчу энтда».* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 45.

АЙТХАНЫН ЭКИ ЭТМЕЗГЕ (этдирмезге) Айтханын экинчи къайтартмай, оздурмай, терк, тюз айтханыча этерге.

Бийни уа, Ашамиш билгенден, сёзю сёздю, бир айтханын эки этмегенди. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 75. *Къанамат Исламны айтханын эки этдирмейди.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 92. *Адетге, тёреге сакъ болуп, кечекюн демей, жолда-къолда да абаданланы айтханларын эки этмегенбиз.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 90.

АЙТХАНЫНА КЪАРАРГЪА Бируню оноуна бойсунургъа, ол айтханны этерге.

– Тогъуз-он жылны, бир юйню ичиндеча, бир бирибизге ауруу-талау демегенлей жашадыкъ, сен айтханнга къарар эди деп мурат эте эдим, бизни кишиге сен бир аууз жетдирсенг эди, – деди Таужан. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61.

АЙТХАНЫНДАН КЪАЙТА БИЛМЕГЕН [адам] Кеси айтханны

болмаса, башха айтханны этмеучю, къаты адам.

Эюлле эдиле ала (Жабраилни тенглери), айтханларындан къайта билмеген. А. Теппеев, Ташыуул, 68.

АЙТХАНЫНДАН КЪАЙТМАЗГЪА (ЧЫКЪМАЗГЪА) 1. Кеси айтханны этгинчи къоймазгъа.

– Аны оноун манга къоюгъуз, – деп, Мазан айтханындан къайтыргъа унамады. Ж. Токумаев, Ыфчык, 19.

2. Сёз къайтармазгъа, биреу айтханны этерге.

– Сени алай бек сюймесе да, мен айтхандан а чыкъмаучуду, – деди. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 44.

АЙТЫП-АЙТМАЗЧА (айталмазча, болмазча) 1. Бек алаамат, тауушлукъ зат.

– Эсен, алай къалай айтаса!... Ала бир бирине къалай термилип, къалай сюйгенлерин айтып-айталмайдыла. Хубийланы О., Аманат, 3, 279. *Кюнден-кюннге игиди, Адам айтып-айтмазчад Ма бизни жашауубуз.* Къ. Кулиев, Къарылгъач, 17.

2. Бек уллу, магъаналы зат.

– Хайт дегиз, жашым. Мен энди бериден ары жууукъ болсам да, сеничаланы аркъаларына уа айтып-айтмазча ауур жюк салынады, – деди Зауур. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 247.

АЙТЫР СЁЗЮН АРТХА САЛМАГЪАН [адам] Ачыкъ, ётгюр сёзлю, таукел, акъыллы [адам].

Керим бла Къайсын – бир бирге ушамай эдиле: Керим – жумушакъ сёзлю, сабыр, Къайсын а – айтыр сёзюн артха салмагъан, ётгюр, жегил. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолючула, 249. *Аймушину ачыкъ, айтыр сёзюн артха салмагъан, тюзлюкню жокълагъан адам болгъанын эслейди [милицияны къуллукъчусу].* Анда, 95.

АЙТЫРЫГЪЫН АРТХА САЛ-
МАЗГЪА Айтырыгъын, бетсинмей,
кьоркъмай, кёзюне айтыргъа.

– *Таулан, мени мында болгъаны-
мы билсе, не айтырыкъды, билеми-
се? Ол сёзню артха салып кыйнал-
майды.* Хубийланы О., Аманат, 3, 367.

АЙТЫРЫН-КЪАЙТЫРЫН
(айтханын-къайтханын) БИЛИРГЕ
Сёзню оюмлап, оздурмай, тап ай-
тыргъа.

– *Сен а, шуёхум, айтырынгы-
къайтырынгы да сагъыш этип айта
тур, – деди Асхат, блокнотун жан
хуржунуна сала.* Ж. Залиханов, Жаннган
жюрекле, 174. *Расулну айтырын-къай-
тырын билмеген къатыныны беш-
жыллыкъ жашчыгъы барды.* Х. Зан-
кишиев, Огъурлу муратны жарыгъы, 112.

АЙЫБЫ (мени) БОЛСУН! Иш
мен айтханча болмаса, мен жууаплы-
ма, терсме деген магъанада.

– *Угъай, Къонакъгъа айт. Ол
былагъа тынчлыкъ берсе, айыбы
мени болсун. Тергеуню ол аман кызы-
ны боюнуна сал, – деди Азамат Фа-
ризатха.* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле,
264.

АЙЫБЫ, БЮСЮРЕУЮ ДА СЕ-
НИКИДИ (къарач.) Бир ишни ахшы-
сы, аманы ючюн да (биреу) жууап-
лыды.

– *Школ сени кьолунгдады. Айы-
бы, бюсюреую да сеникиди.* Хубийла-
ны О., Жукъусуз кечеле, 192.

АЙЫБЫН (гюняхын да) БО-
ЮННГА АЛЫРГЪА Биреуню терс-
лиги ючюн не да бир иш ючюн
жууаплы болургъа.

– *Айыбын, гюняхын да боюну-
ма алама. Манга бу сыйлы ишни ышан-
нганыгъыз ючюн, мени ниетими да
тюз ангылагъаныгъыз ючюн, сизге
ыразыма, берекет берсин, сау бо-*

лугъуз, – деди Аслан. Б. Гуртуев, Жангы
талисман, 81.

АЙЫЛ ТЫЙМАГЪАН [адам]
(къарач.) Тутхучсуз, женгил адам.

– *Хамзат хажини раис эфендиге
сайлар ючюн, анга кючлю кьууушхан,
деменгили ёшюнлюк керекди, алай
болмаса, аны айыл тыярыкъ тую-
юлдо, – дегенди Алхаз хаж.* (Фольк.)

АЙЫЛ ТЮБЮНЕ ТАГЪАРГЪА
(байларгъа) Кюч бла хорларгъа, боюн
салдырыргъа.

– *Биз аланы [къачхынчыланы]
айыл тюбюне тагъып келирбиз бери,
къолгъа, бир жетмеге кьоюгъуз.* Ап-
паланы Х., Къара кюбюр, 288.

АЙЫП АЛЫРГЪА Айыплы, терс
болургъа.

– *Барыгъыз, жаным, мени ючюн
деп айып алмагъыз, – деди Темуркъа.*
Аппаланы Х., Къара кюбюр, 41.

АЙЫП КЁРМЕЗГЕ [артда биреу-
ден] Жюреги кыйналмасын деген
магъанада.

– *Энтда да анга ушагъан зат
этсенг, бизден айып кёрме, – деди.*
М. Шаваева, Кюн тыякъла, 253.

АЙЫП ЭТ Иш алай болмаса,
терсме деген магъанада.

– *Хоу тамамды, ит талагъан-
лай этгенсе, айып эт, энди ол сени
бахчанга жанласа, – деди баишасы.*
З. Зукаев, Солуу кюн, 43.

АЙЫПДАН, ГЮНЯХДАН ЧЫ-
ГЪАРГЪА 1. Ишни ахыры неге жети-
ширигин айтып (билдирип), борчдан
чыгъаргъа.

– *Бизни къарт аталарыбыздан
къалгъан жерни чачма деп, мен са-
нга айтыр ючюн къалгъанмем? –
деп сюелди Абдуллах. – Мен айыпдан
да, гюняхдан да чыкъгъанма... Энди
акъылынг неди?* Ж. Залиханов, Тау кьуш-
ла, 247.

2. Салыннган борчну ажымсыз толтурургъа.

Ала [атасы, анасы] бек чибинлерле, алай Зубайда гюняхдан чыгъаргъа сюеди. О. Этезов, Тарда, 158.

АЙЫУ КУРКАСЫНА КИРГЕН-ЛЕЙ (киргенча, кирген кибик) (масхара) Къуру да бир жерден чыкъмай тургъанны юсюнден.

– *Андан сора чалгъычыла, айыула куркаларына киргенча, ингир салкъыннга дери къошларына кирип, хазна тышына чыкъмайдыла.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 85.

АЙЫУНУ (кесин) КЁРЕ ТУРГЪАНЛАЙ, ЫЗЫН ЫЗЛАРГЪА (излерге, ызлагъанлай) (масхара) Адамны ангысызлыгъын масхаралагъан фраза.

– *Эртте бирле: «Айыуну кёре тургъанлай, ызын ызлай эдиле», – дегенчады ишибиз, – деди Сарбий.* О. Этезов, Тарда, 50.

АЙЫУНУ КЪУЛАГЪЫНА ОТ САЛГЪАНЛАЙ (салгъанча, салгъан кибик) Адамны терк къозугъанын, чибинлегенин кёргюзтюр ючюн айтылады.

– *Оллахий, Чомартбий, айыуну къулагъына от салгъанлай этдинг. Ыспассыз этгенликге уа, Осман бачамалыкъны бек къаты тутаргъа кюреширикди.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 189.

АЙЫУТОСЛУКЪ (этерге) Жалгъан шуёхлукъ жюрютюрге.

Нохтарны тёзюмлюлюгюн ол [Солтан-Мурат] баишача ангылай, сёзлери да ачыкъ болмай, бир бирлери бла айыутосла болуп турадыла. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 31.

АККАСЫН-БОККАСЫН (оккасын-боккасын) КЁРГЮЗТЮРГЕ Къакъгъын-сокыгъун этерге, урушургъа, тырман этерге.

– *Директор асыры да жумушакъды ансы, баишасы болса, ол сёзле ючюн оккагъызын-боккагъызын кёргюзтюр эди.* М. Шаваева, Кюнтаякъла, 151.

АКЪ АЛТЫН 1. Бийик къыйматлы мамукъ (Узбекистанда, Къыргызыстанда ёседиле).

Узбекде акъ алтынны бек сыйлысы ёседиле. Узбекистандан келген акъ алтыннга Ивановону къумач согъуучулары бек бюсюрейдиле.

2. Багъалы сыйлы металл – платина.

Бусагъатда акъ алтындан этилген жсююкле, сыргъала бек жайылгъандыла.

АКЪ (къара) АТХА МИНДИРИРГЕ Халкъ аллында даражасын кётюрюрге неда тюшюрюрге.

Бир эсирген, жол ишлей тургъан жаишланы къатларына келип: «Кюрешигиз, маржа, кюрешигиз къадалып, сиз нормагъызын артыгъы бла толтурургъа кюрешигенликге, бригадир сизни акъ атха миндирир», – дегенди. // Поэт ол затла ючюн кимни акъ атха, кимни къара атха миндирмейди. Ол аланы сылтауларын излейди. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 18.

АКЪ ДА, КЪАРА ДА ДЕМЕЗГЕ Не тюздю, не терсди демезге, сёлешмезге.

– *Къой-къой! Акъ да, къара да деме, – дегенни айтды Биркъарышманга хыны.* «Минги тау», № 2, 1985.

АКЪ ЁЗДЕН (акъ къаргъа – эски) Уллу байлыгъы болмагъан, бий тукъумдан чыкъгъан адам.

Харунну атасы акъ ёзден болгъанды, кеси да къуллукъчуду. || Биринчиден, юслеринде тап кийимлери бла кимлик къагъытлары болмаса,

кѣчгюнчюлени ичинде акъ къаргъа болуп, кѣзге энчи урунганлай турлукъларына сѣз да жокъду. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 165.

АКЪ САКЪАЛЫ (башы, кекели) БЛА Къартайгъан адамны намысын сакълауну юсюнден айтылады.

[Салимгерий:] Бюгюнден ары жашны ишине быллай начасланы къатышдырмазгъа акъ сакъалым бла ант этеме. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 46. Къарт къойчу уа: «Не да болсун, мен Ийналукъну борчун тѣлегеними не Пазийге, не Мазаннга айтмазыгъызыны акъ сакъалым бла тилейме», – деген эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 65. [Хажибатыр:] ...Энди аны юсюне да мени акъ башыма жангы беиши алып келмесенг а! И. Боташев. Пьесала, 56.

АКЪ СѢЗ (кит.) Назму тилде жазылгъан чыгъармала: ода, сонет, романс, баллада, поэма, реквием, зикир д.а.к.

Поэт а акъ сѣзню (поэзияны) къара сѣз бла сырады. Аны ючюн назмула такъыр болмайдыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 62. Бу бѣлюмде акъ сѣз бла, къара сѣз бла жазылгъан чыгъармала да бардыла. Анда, 61.

АКЪ УРУРГЪА Адамны сакъалы, чачы агъарыргъа, жашауу келлиге.

Эфенди, бюсюремесе да, кетип къалыргъа болмай, акъ ура баилагъан сакъалын сылай, арлакъда тохтады. Ж. Текуев, Бир эртгенликде, 39. Жол жанында бутсуз адам олтурады. Къарт да туююл, жаш да къайдан болсун – акъ ургъан сакъал-мыйыгъы. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 22.

АКЪ ЮЙ Американы правительствосуну чиновниклери ишлеген (олтургъан) уллу юй.

Акъ юйде олтургъанла, Америкадан озуп, дуняны да оноун этерге итинедиле.

АКЪГЪА – АКЪ, КЪАРАГЪА КЪАРА ДЕРГЕ Ишни тюзюн, болгъаныча айтыргъа (жашырмай, кьоркмай).

Сора... ала [китапла] кѣзбау эте, жойкъулла билмейдиле. Акъгъа – акъ, къарагъа къара деген адетлериди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 141.

АКЪГЪА КЪАРА ДЕРГЕ Сѣзню терсинден, чюйресинден айтыргъа.

– Айхай, кѣре, биле тургъанлай, акъгъа къара деп, къалай ийнаннгын? Ол Солтанны кызы болгъанына Аллах кеси шагъатды. Хубийланы О., Адамла, 135. – Кѣрюгюз муну айтханын! Да акъгъа къара деп тургъан адам бла даулашмай не этгин? Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 91.

АКЪГЪАН ЧАЛКЪЫ (къарач.) Къолу уста, чемер адам.

Адилгерий акъгъан чалкыды деп керти айтадыла, аны къолу жарашмагъан иш жокъду.

АКЪДАН КЪАРА БОЛМАЗГЪА

1. Айтханындан таймазгъа. Жашха ариу айтдыла, тиледиле, алай ол акъдан къара болмады – ѳгюзлени кыыстаргъа унамады.

2. Терслигине женгдирмезге.

Шагъатла сюдде бек къаты сюелип сѣлешдиле, болса да уручу акъдан къара болмады.

АКЪДАН КЪАРА ТАНЫРГЪА (танытыргъа) Окъуй, жаза юйренирге (юйретирге).

– Алгъын байла, бийле сабийлерин акъдан къара таныргъа Россиягъа ийип болгъандыла. Сени тукъумунда акъдан къара таныгъан адам жокъду. Сен биринчисе, жартылай къойма, кыызым, ахшы кыызым, –

деп, атасы [Жамилятха] ариу айтычу эди. Х. Кадиев, Сайламала, 346. — Ариу тутуп, союп кьойса да, акъдан къара танытхан адамгъа былай деп айтыр не къарыу барды? Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 20.

АКЪДАН, КЪАРАДАН ЖУКЪ КЪОШМАЗГЪА (къатламазгъа д.а.к.) Бир затны юсюнден аман, иги да жукъ айтмазгъа, тасха бермезге.

— Чёпеллеу нени юсюнден айтса да, Горда анга акъдан, къарадан да жукъ къошмаучуду, ол уруш хапарларында Чёпеллеуню уа сагъынмаучуду. Х. Кадиев, Салам алейкум, 57. Алайлыкъдан къызгъа акъдан, къарадан да зат къатларгъа онг тапмай... сюелген жеримде амалсыз тепчидим. М. Гулиев, Акъ атлы, 54. Зауурбек, тынгылап тургъан болмаса, ауузун ачып, акъдан, къарадан сёз айтмады. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 248.

АКЪЛЫ-КЁКЛЮ БОЛУРГЪА Ариу, омакъ кийинирге, керегин табып жашаргъа.

— Биз а властыны не хатасын кёргенбиз, сюймезча? Тоба, ол болгъунчу былай акълы-кёклю болуб а айланмаученг сен да, — деди Мухтар Гегра кызына. А. Теппеев, Ташыуул, 110.

АКЪНЫ, КЪАРАНЫ АЙЫРА БИЛИРГЕ. 1. Тюз оюм эте билирге.

— Угъай, Омар, бир уллу билимим болмагъанлыкъгъа, акъны бла къараны бир бирден айыра уа мен да билеме. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 12.

2. Жашау халгъа юйренирге.

— Биз а, таматала, сени жашаугъа юйретирикбиз, акъны къарадан айырыргъа, жолда тап атларгъа. Башхача айтханда, насийхатчыларынг боллукъбуз, — деди Мурадин Хасаннга. Э. Гуртуев, Къызылкъанат танг-

ларым, 83. Тели сёзюн эки айтыр деп, къолундан келген юйюрге ёсгенди, аманны-ахшыны билген, тейри, артыкъ уллу туююл эсе да, окъуу да барды, — акъны къарадан айыргъан жашды. «Минги тау», № 1, 1985.

3. Ахшы, аман деп айыртларгъа.

Нарт сёзге шагъатлыкъ этеди заман, Акъны, къараны да айыра артда. К. Отаров, Жаз желлери, 242.

АКЪСУУ КЪАШЫКЪ Сютню, айранны азлыгъын кёргюзтюр ючюн айтылады.

— Къатын, адам татар не затынг барды? — Да болуб а нем боллукъ эди, биягъы тауусулмагъан акъсуу къашыкъ болур, — деди Жулдуз. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 12.

АКЪЫЛ АЛЫРГЪА Бир затны этерге эсине тюшерге, тебирерге.

Харун да кеси айтхан келечиликге тап жууап алгъанына ыспас этип, аякъда къалгъан бозаны тауусуп, кетер акъыл алды. Х. Кудоев, Ол кюнледе, 33.

АКЪЫЛ БЁЛЮРГЕ Бир затха энчи эс бурургъа, сагъыш этерге.

— Лейляны бюгюн жууаплы концертиди. Анга арталлы да акъылын баишха затха бёлюрге жарарыкъ туююлдо. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 99.

АКЪЫЛ ТАПДЫРЫРГЪА [кимге болса да] Биреуню юйретирге, тюзетирге.

Кимге да акъыл тапдыргъан сен бир онглу адамса, санга акъыл юйретир бизде адам жокъду. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2; 11.

АКЪЫЛ ТЁБЕ (токъмакъ) [адам, сабий] Бек акъыллы, эсли.

— Мурат билмеген, ол ангыламагъан, ол айырмагъан жерни башында бир тукъум бир зат болмаз. Къалай келтирип айтсанг да, саулай

элге оноу этерча акъыл тѣбеди, – деди Абдул. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 105. – *Сарбий, Бийберт жангылырмы дейсе?! Ол турушунлай акъыл тѣбеди, – деп, эфенди кѣзбау этди.* М. Шаваева, Мурат, 15.

АКЪЫЛБАЛЫКЪ БОЛУРГЪА Адамгъа 16-17 жыл болургъа, уллу адамгъа тергелирге (жашауда эм закон бла).

Гитчелигинде ол къубултуу Жанчыкъгъа хычыуун кѣрюнюп турса да, акъылбалыкъ болуп, хатаны, хайырны ангылай башлады. А. Теппеев, Кюн батмайды, 40. Хатаны, хайырны билмез жашмыса? Акъылбалыкъ болгъан ушайса да?! М. Шаваева, Кюн тыякъла, 216. Баймырза акъылбалыкъ болгъанды, ол къошдан кетмегенди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 141.

АКЪЫЛГЪА КИРИРГЕ Ишни этерге таукелленирге.

Жаш къым-тым болду. Сѣзню башхагъа бурур акъылгъа кирип, ол былай башлады... Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 11.

АКЪЫЛДАН ЖАРТЫ (камил) [адам] Телирек, оюму, сезими аз адам.

– *Къыралыбыз алчы болсун, Аны суюмеген акъылындан жарты болсун! Туугъан журтну тыпыр отужарыкъ жансын! Суююнчланы А., Илкер, 50. Аны акъылдан камил болгъаннга санап, анга Бжжмапапах атагъан эдиле. «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 174.*

АКЪЫЛДАН ЧЫГЪАРГЪА Тели болургъа.

– *Да иги эди, алай эсе, мен а акъылындан чыкъгъанды деп тура эдим, – дегенди Алан. Хубийланы М., Алан, 29. – Келининг Меккахан сарында кюйле салып жилийды. Эгечинг Жанымхан акъылындан энтда чыгъады. «Къарачай халкъ жырла», 94.*

АКЪЫЛДАН ШАШАРГЪА (шашдырыргъа) Адамны мыйысы толу ишлемезге, тюз оюм эталмазгъа (бир-бирде) неда тели болуп къалыргъа.

– *Ол [Хамзат] аурупду. Башы чайкъалып, акъылындан шаишанды ансы, алай айтыргъа амалы жокъду. Ж. Залиханов. Бахсан жулдузу, 213. Къарындашыны сѣзлерине акъылдан шаишан адамны сѣзлеринеча тынгылап, жангыдан башлады. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 56. – Китапла, сурагла алырса, ол сураглада кѣп адам болсун. Келтирмей къойма ансы, мында акъылдан шашып къалырма деп къоркъама. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 411.*

АКЪЫЛЫ ЖЕТМЕЗГЕ Тюзюналмазгъа, тюз оюм эталмазгъа.

Уруш болмазгъа керек эди, адамла ишлеринден чалпымазгъа керек эдиле. Андан башхасына Байчону акъылы жетмейди. А. Теппеев, Ташыуул, 56.

(кимни не этерге) **АКЪЫЛЫ ЖОКЪДУ** Аллаи мураты жокъду.

Танг атханлы шулпу этеди, аязыр акъылы жокъду. Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 85.

АКЪЫЛЫ [бир затха] **КЕТЕРГЕ** Бир затха эс бурургъа, сагъайыргъа.

– *Кѣкню, жерни ариулугъуна, тюрлюлюгюне акъылынг кетип, жангыдан дунягъа туугъанча боласа. «Толкъунла», 146.*

АКЪЫЛЫН [аузуна] **АШАРГЪА** Акъылсыз сѣлеширге, тапсыз иш этерге.

– *Рамазан, ол акъылын ашады эсе, сен а анга нек эришесе? Биджиланы Б., Жюрекни ауазы, 48.*

АКЪЫЛЫН БАШЫНА ЖЫЯРГЪА Сагъышланыргъа, оюмларгъа.

– Солтанбекни бир налат атып ёлтюргенди. Ол къанлы душман тютюлмюдю? Ма жарлы халкъны эшигин жапханла аллайла тютюлмюдө? Ойлашыгъыз, акъылыгъызны башыгъызгъа жыйыгъыз! – деди С. Киров. Ж. Залиханов, Тау къушла, 178.

АКЪЫЛЫН ИЧЕРГЕ Ичгичи болургъа.

– Аны тюз болгъанын а мен да билеме, алай а Шмау тёрт-беш жылны мындан алгъа акъылын ичип бошагъан эди, – дегенди Алан. Хубийланы М., Алан, 46.

АКЪЫЛЫНА СОХАН ТУУ-РАЙЫМ! (масхара, къарач.) Акъылына кюлейим!

Кесине гебен эте билмеген элге черен этер деген адамны акъылына сохан туурайым.

АЛ БЕРИРГЕ (къояргъа) Бир бири аллына чапмай, бир бирге намыс этерге.

Юч-тёрт жерде да эт къазанла къайнайдыла, тойчула билек атышып ойнайдыла, жигит жашла бир бирге ал къоядыла, жангы адам келсе, аны бла шагъырей боладыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 146.

АЛ БЕРМЕЗГЕ (къоймазгъа) 1. Ишни эте туруп, бир бирге эриширге.

Вокзалны перронунда адамла кёп эдиле. Ала вагонладан тюшген солдатланы, бир бирине ал бермей, тегереклеринден алдыла. С. Макитов, Ол кимди, анам?, 37. – Да, хомухла, сиз былайда жукъ да билмей тургъанлыкъгъа, халкъ бир бирине ал къоймай, колхозгъа кирирге заявляенияла жаза турадыла, – деди. О. Этезов, Тарда, 49. Сабийле экиси да, бир бирге ал къоймай, юйге ташайдыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 370.

2. Женгдирмезге.

Алай керексиз орам ушакъда бла жалгъан шагъатха сюелгенде уа, судьялагъа окъуна ал бермегенди [Чубур]. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 73. Анасы бла жангы келин, бир бирге ал бермей, къайсы да кесин Назирге ариу кёргюзтюрден болуп, эришиу халлы жашап башладыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолочула, 192.

АЛ БУРГЪАН [заман] Ишни этерге тебиреген заман.

Алай, Жамауат эл ал бургъан заманда, аны чомартлыгъына, халаллыгъына, къайгъырыулулугъуна жетген не болур? А. Теппеев, Ташыуул, 23. – Бир тёлню игисин жокъ этген эдиле. Энди экинчи тёлюге ал бургъандыла, – деди, жашны бетине къараялмай, къарт. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 118.

АЛ БУРУН (алгъы бурун, аллы бурун) Биринчи урумгъа, бек алгъа этиллик иш, айтыллыкъ сёз да.

Таматала, акъыллы таматала, бу затны кёредиле, алай кёбюсюнде ал бурун кёрмеген кирик этедиле. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 16. – Артатау район жангыдан къуралгъанында, эм алгъы бурун партияны райкому бла райисполкомгъа бир мекам сюедиле. Лайпанланы С., Гургумлу, 14. Жабраил Харунну да унутуп къоймады. Аллы бурун ол аны курслагъа кийирди. А. Теппеев, Ташыуул, 86.

АЛ БУРУРГЪА Акъылны, ниетни бир затха айландырыргъа.

«Менден умут юзселе, башларына ал бурурла», – деди къыз ичинден. Х. Кациев, Сайламала, 473.

АЛ КЁРГЕНИ (сабийи, къууанчы) 1. Биринчи сабий туугъан къууанчы.

Харун ал кѣргени кыыз болгъанына артыкъ бек жарсымайды. А. Теппеев, Ташыуул, 100.

2. Биринчи жашына къатын алгъан, кызын эрге берген кыуанчы.

– *Ал кѣрген кыуанчыма чакъырама, тамбла келинни юйге кийирликбиз, келмей къалма, Сейит.*

АЛ ЭТЕГИН АРТ ЭТЕРГЕ (арт этегин ал этерге; артына къапларгъа) Къаты урушургъа, аман айтыргъа.

– *Жамбот баргъан келечилени ал этеклерин арт этип ийгенди, – деди Къудас.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 96.

АЛ ЭШИК БЛА КИРИП, АРТ ЭШИК БЛА ЧЫГЪАРГЪА Аз жашаргъа, жашаудан тоймазгъа.

– *Ал эшик бла кирип, арт эшик бла чыгып барама, – дегенди жюз жыл жашап ёлген киши.* «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 77.

АЛА БЕРИ КЕЛГИНЧИ, БИЗ АРЫ БАРМАЙЫКЪ (алгыш) Узакъ ёмюрлю болайыкъ, кѣп жашайыкъ деген магъанада.

Ала бери келгинчи, биз ары бармайыкъ. Ала бары да ёлгендиле. «Минги тау», №4, 27, 1986.

АЛА-КЪУЛА БОЛУРГЪА Зат бирча боялмазгъа, къолан болургъа.

Асият не бек кюрешсе да, Мажитни чепкени, бирча боялмай, ала-къула болуп къалгъанды.

АЛА-КЪУЛА КЁРЮРГЕ Адамны кѣзлери иги кѣралмазгъа, чарс кѣрюрге.

Эси аугъан жашны кѣзлери ачылдыла, ол ала-къула кѣре башлады.

АЛА-КЪУЛА ОКЪУРГЪА Адам китапны, жазылгъанны халатла бла окъургъа.

– *Сен кзуранны ала-къула окъугъаннга ушайса. Аллахны суйген кзулларыны ичинде кюркъакъ бо-*

лургъа жарамаз, – деди Абдуллахап. Х. Кадиев, Сайламала, 164.

АЛАЙ-АЛАЙ ДА! (межд.) Айтылгъан затны кючлендирген фраза.

– *Ай, думп болуп къалыгъыз, алай-алай да, муну жеринде кюйсагъыз, – деп, кимге этгенин да билмей, къаргъышны тѣгеди.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 26.

АЛАЙ БОЛГЪУН ДЕРЧА (болургъа) Къаргъышлыкъ, бедишлик болургъа.

– *Ол жаш болмаса, алай болгун деп, къаргъышда айтырча бола эдик.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 206.

АЛАЙ ХАЖИ БОЛ! (межд.) Ётюрюк айтма деген магъанада.

– *Алай хажы бол сен. Эмилик атланы хайт деген кишиле да кючден бла бутдан юйретедиле, – деди Зарамукъ.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 27.

АЛАС-БУЛАС: АЛАС-БУЛАС КЁРЮРГЕ къара: АЛА-КЪУЛА КЁРЮРГЕ.

Ичип, эсирип, элни сѣзюн этип, кѣзлери алас-булас кѣре, аякълары басханны танымай кетедиле... Аллай тенглеринг болгъандан эсе, болмагъаны ахшыды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 218. *Ол [Мутай] анасыны сыфатын, тютюн басханча, алас-булас кѣргенинде, ауузундан сѣз чыгъаралмай къалды.* Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 209.

АЛГЪА УРГЪАН [заман, кезиу] Къарыу алгъан, айныгъан, иш кзураннган заман.

– *Хау, жетгенни кюй, не айтаса, Оразайны жашчыкъларыны бек хайт деген, алгъа ургъан кезиучюклери.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 164.

АЛГЪЫШ БИРГЕДИ! Къууанч бла кѣрюшейик деген алгыш.

– *Да, алгыш биргеди. Ахшы жолгъа, ахшы сагъатха, жолдаш-*

ла! – деп, аланы [жашланы] аталары киби кѳучакѳлап, чалбаи Алексеев алай ашырды. Аны, «Тау кѳушла, 90. Зайнаф! Тѳуйюмчекни кѳыйыры табылгѳанды. Энди аны тешерге керекди. Тынч кечели бол! Алгѳыи биргеди! М. Шаваева, Кечерлеми?, 64.

АЛДА КЕЛИРГЕ Адамны аты иги бла айтылгѳанлай турургѳа.

– Ай, аперим! – деп, жарыды Кѳаншау. – Тюз этгенсиз. Махмуд Совет властьны биринчи кюнлеринден окѳуна аллыбызда келеди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукѳлары, 54.

АЛЕЙКУМ: АЛЕЙКУМ САЛАМ! (араб.) Аллахны сыйлы саламы санга болсун!

– Салам алейкум, Заурбек бла Ашико, – деди Озай. – Алейкум асалам, кѳайдан ахшы жолдан келесе, Озай? – деп сорду Заурбек. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 25.

АЛИБЕК БЛА ТЕКЕЛЕЙ (кѳарач.) Бир бири бла келишмей, жарашмай жашагѳан адамла.

– Алибек бла Текелей жашагѳандан не хайыр, эл сизге кюлгенден бошамайды, – деди Нажабат.

АЛЛАХ АЛАЙ КѳРГЕ ЭДИ! (модаль фраза) Биреу ыразылыгѳын билдирген фраза.

– Жашыгѳызыны сиз да герой этер муратдасыз? – деди Мутай. – Аллах алай кѳрге эди сени, – деп, Кѳзлеу жойкѳулланды. Х. Шаваев, Жерни кѳзлери, 40. – Келмейсе ансы, Аллах алай кѳрге эди, – деди Ахман Ариубатха. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 12.

АЛЛАХ АРАДА БОЛСУН! (Аллах арадады) (модаль фраза) Аллах бла кѳаргѳанама, ант этеме дегенде айтылады.

– Аллах арада болсун, мени тѳюк киби харамлыгѳым, бир гюняхым

болмагѳанына. О. Этезов, Тарда, 148. – Аллах арадады, мен бюгечели санга жилию этгенден, кѳз кѳысмай чыкѳгѳанма, – деди Байкѳасым. Аны, Аслан, 19. – Аман кѳууумдан сюймегеним жокѳду, Аллах арада, – деди Даулес. А. Теппеев, Ташыуул, 70.

АЛЛАХ БЕРДИ БИШГЕН АШ Сунмай тургѳанлай табылгѳан ырысхы.

– Таубатыр тѳюкенде кесине костюм ала тургѳанлай, Шому, кѳрюп: «Аллах берди бишген аш!» – деп кѳууанып, костюмну «жуууп» кѳояйыкѳ деп кѳадалды. Хубийланы М., Алан, 95.

АЛЛАХ БЛА КѳОНАКѳМА! (Аллахынг бла кѳонагѳынгма) Аллах бла тилейме дегенде айтылады.

– Кѳыйналсанг да, кѳарындашым, Аллах бла кѳонакѳма, чепкен да, тон да, жамычы да ала бар, – деп, Ханифа кийимден, быстырдан болгѳанны кѳалады. Х. Кациев, Салам алейкум, 26.

АЛЛАХ БОЛМАСА, АДАМ БИЛМЕЗ Киши ийнанмазча сейир деген магѳанада.

– Ол уллу чыны болгѳан апичар бир кѳадар ариу сѳз айтды да, аны Аллах болмаса адам билмез. «Шуѳх-лукѳ», № 1, 1962.

АЛЛАХ КѳРГЕНДЕН Кертисин айтсам деген магѳанада.

Аллах бла ант этейим, ийнекни быйыл туугѳан бузоучугѳун берирге умут этгенме да, Аллах кѳргенден, юйде да ыразы болгѳандыла. Алай бузоуну, ийнекни да шахарда жашагѳанла не этерикдиле?... Х. Шаваев, Ыйыкѳны ахыр кюню, 234. Ийнек ол заманда не багѳасы тутханын, айтмасам да, билликсе. Кѳууандыкѳ, Аллах кѳргенден. Анабыз да жарыды. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 99.

АЛЛАХ КЪЫЗГЪАНМАСЫН!
Бир тюрлю кыйынлык жетмесин
деген тилек.

– Нечик уста кьоллары барды
Нухуну! Аллах кыызгъанмасын, ха-
рип. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 243.

АЛЛАХ САНГА БЕРГЕНДИ!
(Аллах бергенди санга) 1. Насыбынг
тутханды.

«А, Хамит, энди жауун да сени
кёлүнгө жауар. Колхозну ырысхысын
сенми аярыкьса?! Аллах бергенди
санга!» – дей эдиле бир кьауумла уа.
Х. Кадиев, Сайламала, 425. [Бернесюй-
мез:] Аллах санга берип турады да!
Зауукъ этериксе кьалын берип, сый
алып да, атыш-тутуш болуп да.
«Коммунизмге жол», № 1, 1973.

2. Бир иш алай болса, санга тап
тюшмез деген магыанада.

Санга барыргъа унамагъан кыыз-
ланы душман этип барлыкъ эсенг,
Аллах санга бергенди. 3. Толгуров, Эри-
рей, 202.

АЛЛАХ, СЕН ЖАРАТ ДЕП Ай-
тылгъан затны кючлендирген фраза.

– Баям, билген болмаз эди. Мен
аны, Аллах, сен жарат деп, бир
адамгъа ауузуму ачып айтмагъан-
ма, – деди Хажси-Осман. Ж. Залиханов,
Тау кьушла, 55.

АЛЛАХ УНУТХАН [жер] Онг-
магъан, Аллах игилик буюрмагъан
(жер, адам).

Ачыуланама «Кавказ» деген сёз-
ге: хау тохтамаз эдинг Кавказ бол-
май, Аллах унутхан, адамла кьойгъан
бир жер! Б. Чипчиков, Мы жили рядыш-
ком с Граалем, 381.

АЛЛАХ УРГЪАН (урлукъ) [адам]
1. Кьуранмагъан, кылыкъсыз адам.

– Кьой, кьой аланы! Ала [Хора-
лары] Аллах ургъан затладыла. Мен
алыкъа алада сёзюн тутхан бир

адамгъа тюбемей барама. Тюпсюз
челек кибикдиле, – деди Гондай. Ж. За-
лиханов, Тау кьушла, 8.

2. (модаль фраза) Кьаргъыш.

Тахир, кесини юйюнде, тёшегин-
де ёлмей, ажымлы кетди, аны Аллах
урлукъ фашистле жойдула да. «Минги
тау» № 1, 1985. Ол Аллах урлукъ уруш
кёлени сынсытханды, жюреклерин
сындыргъанды, жашауларын буз-
гъанды. Х. Кадиев, Сайламала, 472.

АЛЛАХ ЭКИ КЬОЛУ БЛА ДА
[бирча] УРУРГЪА Чырт да онгмаз-
гъа, кьуранмазгъа.

– Келин алабыз да, биз да, халкъ-
ча, алапат болабыз деп тургъаныкъ-
лай, Аллах эки кьолу бла ургъанды
да кьойгъанды, сени жауунг да мени
кьарнашымлай жарлы болгъа эди, –
деди Шумук. Хубийланы М., Алан, 60.

АЛЛАХНЫ АРАГЪА САЛЫП
АНТ ЭТЕРГЕ Керт айтханына ий-
нандырыргъа сюйюп, Аллахны ша-
гъатха тутуп сёлеширге.

1. Аллах бла ант этерге, кьаргъа-
ныргъа.

Эфенди уа, Аллахны арагъа са-
лып, кенгден келтирип, не эсе да бир
хапарланы айтады. Ж. Токумаев, Нарт-
ланы туудукълары, 23.

2. (модаль фраза) Тюзюн айтсакъ
деген магыанада.

Аллахны арагъа салып айтсакъ,
Хашимни кызы адам кьачар сабий
тюйюлдо. Х. Шаваев, Бир жашауну минг
бети, 285. Былай Аллахны арагъа са-
лып айтханда уа, «Эмадин» бла кьа-
чырыргъа аны [Букьминатны] неси
бар эди? Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 209.

АЛЛАХНЫ БИРЛИГИН БИЛ-
ГЕНЧА [билирге] Арсарсыз, толү
билирге.

[Пачахан:] «Болсун, жаным, бол-
сун, ол кьатын сизни мудах этмезли-

гин Аллахны бирлигин билгенча билеме. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгы, 20.

АЛЛАХНЫ ЖАНЫ АУРУП Аллах кесини жарлысына болушмай кьоймаз деп ийнаныу.

– *Манга да, Аллахны жаны ауруп: «Къара, жашым, бу жарыкъгъа, къара да, ол къарангы жашауунга элтирге кюреш, ол мутхуз жауунду кюнчюклеринги жарытыр», – дегенча.* Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 387.

АЛЛАХНЫ КЁЛЮ КЮЛМЕСИН! Аллах айып этмесин ансы деген магъанада.

– *Эшта, халынга къарайма да, аскерге барырча, сени аягынг терк сау болургъа ушамайды. Аллахны да кёлю кюлмесин ансы, анга къууанырыгъым окъуна келеди, – деди Мустафирни атасы.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 171.

АЛЛАХНЫ КЮНЮНДЕН (Аллахны кюню сайын) Хар кюнден.

Эртте, эртте заманлада бир элде бир темир бёрю болгъанды. Хар Аллахны кюню сайын ол адамланы ашап тургъанды. «Къарачай нарт таурухла», 87.

АЛЛАХНЫ КЪАРАСЫН ТАНЫГЪАН [адам] Арабча окъуй билген адам.

– *Не десенг да, ол [Аслан эфенди] Аллахны къарасын таныгъан адам, гюняхсыз болургъа кюрешир, – деди Халимат.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 43.

АЛЛАХНЫ КЪОЛУНДАБЫЗ Аллах буюргъан къадардан озарыкъ туююлбюз деген магъанада.

– *Хо да, ажал санга, манга соруп келмейди, – деди Налжан, – барыбыз да Аллахны къолундабыз. Керексиз хапарла бла уа бу адамлагъа къайгъы салмазынги тилейме.* «Сюргюн», 401.

АЛЛАХНЫ СЮЙГЕН (сыйлы, тюз) КЪУЛУ Биреуню тюз ниетлигин кёргюзтюр ючюн айтылады.

Алай ол, Аллахны суйген къулу, башымы андан кёп хайран да этмей, ишни тамырын менден эсе къаст этип ачыкъларгъа ашыкъды. М. Гулиев, Акъ атлы, 141. – *Айт, Аллахны сыйлы къулу! Жанынга тиймесин, Идрис, ёмюрде кёзюнге къарамам, бизни элибизге жыймасанг, – деп тохтады Азиза.* Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 162.

АЛЛАХХА, АДАМГЪА УШАМАГЪАН [иш] Тапсыз, ушагыусуз иш.

Угъай, угъай! Не Аллахха, не адамгъа ушамагъан ишни этерге жараймыды?! Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 59.

АЛЛАХХА (Аллах отагъала) СЁЗЮМ АУУР БАРМАСЫН (кёрюнмесин, болмасын) (модаль фраза) Чюйре селешгеним ючюн Аллах кечгинлик берсин.

– *Аллахха сёзюм ауур бармасын ансы, была не колхоз эталыкъ болурла? Алларында тауугъу болмагъан да бизни малыбызгъа ышанмай эсе билмейме, – деди Добай.* О. Этезов, Тарда, 47. – *Алан, Батыр, бек амалсыз этдинг сен мени. Аллах отагъалагъа сёзюм ауур кёрюнмесин ансы, – деп, шош башлады Къонакъ.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 38.

АЛЛАХХА ТАБЫНЫРГЪА (жол ишлерге, бет буругъа, ол элтген (буюргъан) жол бла барыргъа) Аллахны буйругъуна ышаныргъа, ол айтханлай болуруна ийнаныргъа.

Романда Аллахха табыныу баш жерни алады. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 39. *Сабий сакълагъан ананы бла кючюк сакълагъан ана бё-*

рюню бирге ушатхан тасха – аланы экисини да ичлеринде жангы жашау жаратылганы, Аллахны сейир кюнчюнденди. Ала экиси да бир жолну – Аллахха элтген жолну барадыла, Аллахха табынадыла. Анда, 38. Бирле кьуллукъ излейдиле, бирле – байлыкъ, бирле Аллахха жол ишлейдиле. Аны, Барып турсанг..., 118. Иона Аллахны сёзюн эшитдирди адамлагъа, ала Аллахха бет бурдула. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 442.

АЛЛАХХА ШУКУР Аллахха махтау.

Аллахха шукур, бюгюн малкъар жомакъланы эки томлугъу эки кере да чыкъгъанды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 261.

АЛЛАХЫН-АДАМЫН ТАНЫ-МАЗГЪА Эсирик, махтанчакъ болургъа.

– Огъай, иги къатын, ол сен айтхан орайдала боллукъ туююлдюле. Орунунгу таны да, къабынгда тур. Быстырларынгдан чыгъарып, кюннге салгъанма да, энди Аллахынгы-адамынгы танымай тебирегенсе, – деди Сапаят келинине. О. Хубиев, Аманат, 2, 15. Директорну докладын сюзюуге кёчгенде, арт кюнледе школда болумну ачыкълай, Азамат Алиевичге Аллахын-адамын таныта башладыла. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 167.

АЛЛЫ АЙЛАННГАН [кезиу, заман] Ишни этерге жүреги ачыкъ болгъан заман.

Бийче кючбюсюреу адам болгъанлыкъгъа, адамгъа аллы айланнган кезиюу да болады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 281.

АЛЛЫ АЙЛАНЫРГЪА (аллын айландыргъа)

1. Ишни этерге сюерге, таукелленирге (таукеллендирирге).

– Айхай, кесинги аллынг айланмаса, сен адам айтханны кьулагъынга алмайса, – деп, Умарны юй бийчеси бир билегинден тутуп, бетине къарады. Хубийланы О., Аманат, 2, 184.

2. Бир башласа, тохтай билмезге.

«Бир аллы айланса, мында хар кюн сайын жауады», – деген таууш-ла эшитилдиле. Анда, 2, 127.

АЛЛЫ БЛА ЧЫПЧЫКЪ ЁТМЕ-ГЕН [къыз] Баш намысына къаты къыз.

Анасы жашына: «Жашым, билирге сюе эсенг, аллы бла чыпчыкъ ётмеген деп аллай къызгъа айтадыла. Намысы алай, окъууу-билими алай, бек ариу сыфаты, субай, бек тап сабийди», – деди. «Коммунизмге жол», № 17, 1973.

АЛЛЫНА [киши] ЁТМЕЗГЕ Хорларгъа, кесин кишиге хорлатмазгъа.

Мурат кьол таи атханда да, чаришге чыкъгъанда да, аллына адам ётерин бир да сюймегенди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 56. – Кесингден кьалгъанды ансы, Харун, бизни элде сени аллынга ётер жаш хазна болмаз деп тура эдик. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 122. Окъуб гитче заманындан окъуна сиркиу, эриш, не жаны бла да тенглеринден кишини аллына ётдюрмей, алчылыкъны сюйген сабий болады. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 110.

АЛЛЫНА КЪАРАРГЪА (аллын сакъларгъа) 1. Биреуню келирин сакъларгъа.

Малчыла уа быланы [Башир бла нёгерлерин] келликлерин билип, алларына къарайдыла. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 141.

2. Жолоучуну аллына тюберге, чыгъаргъа.

Биз, Москвагъа жетип, вагондан тюшгенде уа, ыннаны кызы жокъ эди. – Ол [кызы] аллыма къараргъа айтхан эди, энди ол келмесе, барыр жерими да биллик туююлме, – деп, ынна къайгъы эте башлады. И. Маммеев, Ана кёлю – балада, 18.

АЛЛЫНА УРГЪАН ЗАМАНЫ
Ёсюп келген, жаш заман.

Сен аллына уруп келген заманы-бызны бир ётгюр жашыса. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 92.

АЛЛЫНА ЧАБАРГЪА 1. Биреу этерге тийишли ишни андан алгъа этерге.

Мазанны кесини акъылы да былай этерге деп эди, алай, къартны аллына чабып, къалай оноу этейим деп, айтыргъа бетсинип тура эди. Ж. Залиханов, Тау кышла, 63.

2. Биреуню ишине чырмау болургъа.

– Мен аны [Аминатны] аллына чабаллыкъ туююлме, Теммотну манга къой деп, – деди Аймёлек. Ж. Залиханов. Бахсан жулдузу, 121.

АЛЛЫНДА ЁЛЮСЮ БОЛГЪАННЫ КЮЛДЮРЮР Бек кюлкючу, лакъырдачы адамны юсюнден.

Ант этейим, ол [Коля] аллында ёлюсю болгъанны кюлдюрюр. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 71.

АЛЛЫНДА ТОКЪЛУСУ БОЛМАГЪАН УРУП ЁЛТЮРЮР Адамны тапсызлыгъын чертир ючюн айтылады.

– Ой, сен пулгурумхотха кишитик ауруу тийсин! Аллында токълусу болмагъан сени уруп ёлтюрюр, – деди Малжсей Жаныбекге. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 65.

АЛЛЫНДАН КИЙИК АТЛАМАЗГЪА Уста мараучу болургъа, атхан огъу тиймей къалмазгъа.

– Ол кюн болмаса, гитче жашны аллындан кийик атламагъан эди. «Малкъар халкъ жомакъла» 1, 110.

АЛТЫ АЯКЪЛЫ БОЛСА ДА...
Не бек аякъ тиресе да, угъай десе да деген магъанада.

«Атам, анам да алты аякъллы болсала да, суюгенимден къаллыкъ туююлме», – деп турады кызы.

АЛТЫ КЪЫНГЫР БОЛУП [ишлерге] Тохтамай, къадалып, кыйналып ишлерге.

«Бу жашау сейирликди: биреу алты кынгыр болуп, башын кётюрмей ишлесе да, кючден жашайды, бирси уа, бир кюн да кыйналмай, сют башында кёмюкча жашайды», – деп сагъыш этеди Юсюп.

АЛТЫ ХЫРЛЫ [ушкок] (къарач.)
Къолайсыз зат деген магъанада.

Алты хырлы ушкок кибикди бу магнитофон.

АЛТЫАЯКЪ АДАМ (къарач.)
Кёп айланыучу, жүрюучю адам.

Ючаякъ ит кибик деп бош айтадыла, алай Фаризатха уа керти да алтыаякъ адамды дерге боллукъду.

АЛТЫН АДАМ Хурметли, адежли, адамлыгъы уллу адам.

Не десек да, Къалмукъ улу алтын адамды, бачама. Халкъны уллу жырычысына хурмет этгенди. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 344.

АЛТЫН АЯКЪДАН АШАТЫРГЪА (алтын аякъдан, (чёмючден) суу ичирирге) Насыплы, бай жаша-тыргъа.

Атам алай айтхан эди аппама бла ыннама деучюдоле: «Мен сизни алтын аякъдан ашатырма», – деп. Ашатхан да этген эди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 55. Тау элде тёрели жашау бара эди. Жашчыкъ, геллясы айтхан хапарлагъа кёре, къадар бер-

лик алтын аякъдан суу ичерик кюнюн сакълайды. Аны, Хакъ дуняда жолоучула, 333. *Эринмесе, хомухлукъ этмесе, санын-жанын аямаса, ким да алтын чѣмючден суу да, сют да ичерикди.* Анда, 338.

АЛТЫН КЪОЛЛУ [адам] Къолдан уста, иш хунери уллу адам.

Хамит алтын къоллу адам эди. Аны хуржунунда тюрлю-тюрлю чабакъ тутуучу ыргъакъла болуучу эдиле. Ол аланы кеси ишлеп, жашлагъа бериучю эди. Х. Занкишиев, Огъурлу муратны жарыгы, 105. *Азретге алтын къоллу адамды деп бои айтмайдыла.* Х. Кудиев. Бизни заманны адамлары, 110.

АЛТЫН ЭТЕГИНГЕ БАШЫМ КЪОНАКЪДЫ (къорду, аманатды, къурманды) Биреуге табынып тилегенде айтылады.

– *Алтын этегинге башым къонакъды, аны мындан бир къорат, ол мында болуп, башын тутхан таулугъа жашау жокъду, – деди Къыямит.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 17. – *Алтын этегигизге башым къор болсун, кечигиз, жангылгъанма.* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгы, 46.

АЛХАМ АЛДЫРМАЗГЪА Биреуню бир зат этерге къоймазгъа, онг бермезге.

Сѣзсюз, таларыкъ эди аслан уучуну, алхам алдырлыкъ туююл эди. А. Теппеев, Ташыуул, 121. *Жамауатны аллында сѣлеширге туюше, элни башчыларына алхам алдырмазгъа керекбиз.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 222.

АЛЧИ: АЛЧИ КИЕРГЕ Бѣркню, баш кийимни бир жанына ауаракъ киерге (махтаннгандан, омакъланнгандан, ѣхтемленнгенден).

Къужсон бий бюгюн сымарланнганды. Башында бухар бѣркюн алчи

кийгенди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 37. *Саматны уа окъ башына алчи кийилип тургъан бѣркюне тийип, аны тюшюрген эди ансы, ѣзге хата этмеген эди.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 209. *Аны [Харунну] алчи кийилиучю бухар бѣркю, юсюне букъу къонуп, агъырыкъда тургъанлы жыл жарымына жууукъ бола эди.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 114.

АМАЛНЫ ТАКЪАЛГЪА ЖАЛГЪАП [жашаргъа] Мадар этерге кюрешип, жарлы жашаргъа.

– *Мен бирин бирине жетдирип, къурашдырып, амалны такъалгъа жалгъап жашаргъа кюрешигеним бир къауумланы кѣзлерине къан тамызады, – деди Базарбий.* Хубийланы О., Аманат, 1, 21.

АМАН АКЪЫЛ Алдау, хыйла-лыкъ.

– *Сен мени аман акъыл бла алдаргъа умут этесе. Алай сен тюлюкю эсенг, мен а тюлюкюню къуйругъума.* И. Боташев, Пьесала, 128. *[Таубий:] Аны [Асланны] аман акъыл бла къолгъа жсыяргъа керекди.* И. Боташев, Пьесала, 61.

АМАН АКЪЫЛЛЫ [адам, жаныуар] Хыйлагъа уста [адам, жаныуар].

Сѣзге уста, аман акъыллы, тюлюкю маталлы Хамзат Бакъсанукъаны къарап-къарагъынчы къолуна жсыяр деп ышанады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 151. *Бойнакъ айыу огъурсуз болады, аман акъыллы.* С. Бабаев, Атамы китабы, 107. *[Зулкъай:] Оллаха, тынч а туююл эди. Да, къызым, ала [акъ гвардиячыла] аман акъыллыладыла.* Бизни борчубуз а алагъа алдатмауду. И. Боташев, Пьесала, 64.

АМАН АУУЗ АЧАРГЪА Ишни аманнга жораларгъа.

– *Аман аууз ачылгъа эди ол урушну ачханлагъа [немислилеге].* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 140.

АМАН АУУЗ АЧМА (ырыс) Ишни аманнга жоралама.

– *Кет, танг аласына аман аууз ачма, Махмутну тутуб а, партизаны: – деди Мырза.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 60.

АМАН АУУЗЛУ [адам] Къаргышыны кѣп айтхан, тѣгерегин сүймеген, огъурсуз адам.

Аман ауузлу туююлме. Ж. Токумаев, Ауанала, 110.

АМАН АЯКЪЛЫ [адам] Келгени бла бушуу келирге боллукъ адам.

Къатынла Харуннга, Мариямгъа да сѣз жетдиредиле: «Кет-кет, не аман аягъы бар эди къурурукъну», – деп. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 145.

АМАН БЕТ БЛА КЪАРАРГЪА Сүймегенин, онгсунмагъанын билдире, къынгыр къараргъа.

Адамла уа, сени [Аубекирни] керти да акъла жанлы болгъан сунуп, санга аман бет бла къарарла, аман айтып, жюрегинги да сындырырла, алай халкъ иши ючюн тѣз, чыда. Артда, ишни болумун билселе уа, алгъыш этерле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 280.

АМАН БЕТЛИ БОЛУРГЪА (этерге) Айыплы иш этерге, беишли болургъа (этерге).

Бир уручуну хатасындан барыбыз да аман бетли болмаз ючюн, излеп башларыкъбыз Дадашевни ахчасын. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 277. – *Аминни школдан къыстаргъа эркин туююлбюз. Ангыладынгмы?! Бир киши да эркин туююлдо аны аман бетли этерге.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 60. *Алада [къыргъызлылада] да бар эдиле, жаш къауум аман бетли*

болмасын, тюз жолгъа тюзелсин деген тюз ниетли башчыла. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 123.

АМАН БЛА АЙТЫРГЪА Биреуню терслигин, букъдуруп тургъан аман ишин зорлукъ бла, сүймей айтдырыргъа.

– *Айтхан эдим да, атынгы табарма деп, ма бу кетген къарт тюлкюню артха къайтар да, ол айтыр атынг къайда болгъанын, иги бла болмаса, аман бла айтыр.* «Эртте биреу бар эди...», 98.

АМАН БЛА ЫЗЫНДАН БОЛУРГЪА Биреуге аман ниет тутаргъа, жашыртын хата этерге.

– *Сени да, мени да аман бла ызыбыздан болгъаннга анга [Жабалакъгъа] келген кюн келге эди. Ниетин да алышхан эди, дуниясын да алышды.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 277.

АМАН ДУКЪУМ [адам] (масхара) Тапсыз халлы, ушагъыусуз, аман жапылы адам.

– *Сен аман дукъум тѣртгюлсе, сен, жетсенг, бир дуния къурур, къайгъычы зат болурса.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 53.

АМАН ЖАНЛЫ Хаталы, жыртхыч, кийик жаныуар (бѣрю, сүлесин, аслан д.а.к.).

Жылкылада тайчыкъгъа аман жанлы тиши жетгенди. «Къарачай халкъ жырла», 61.

АМАН ЖОЛГЪА ТЮШЕРГЕ Аман къылыкъгъа тюзелирге.

– *Сен бу аман жолгъа нек туюнгенсе?* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 248.

АМАН ЖОЛГЪА ЧЫГЪАРГЪА (чыгъарыргъа) Баргъан жолундан хайыр алмазгъа, иши къуранмазгъа.

Халкъ жеринде тургъанлай, бир жекбаи аны шашдырып, аман жол-

гъа чыгъарып къоя эди. А. Теппеев, Ташыуул. 181.

АМАН ЖУТУН СЮРЮРГЕ (къарач.) Бек ач болгъанын къандырыр ючюн, бир кесек къабаргъа, ауузланьгъа.

Жантемир столгъа олтурду, аман жутун сюрдю, суусан ичди.

АМАН ЖЮРЕК ТУТАРГЪА Биреуге аманлыкъ излерге.

– *Сау бол, Жамий, алай аламаты деп да билмейме, болса да адамгъа аман жүрек тутмаз, ётюрюк айтмаз не да махтанмаз.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 436. – *Биз бир бирге аман жүрек тутмазгъа, не къыйынлыкъгъа тюшгенде да, бир бирни сатмазгъа сёз берген эдик да, бу ишинг а сени неге ушайды? – дегенди жаш, абызырамай не да ачыуланмай.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 196.

АМАН ИТГЕ (Махушха) **ЖАРАШАДЫ** (Нарт сёз.) Терслик къуру да биреуге аталгъанлай туруп деген магъанада.

– *Аман итге жарашады дегенликге, осал итни да киши арбазына къоймайды.* М. Шаваева, Кюн тьякъла, 59. *Аман Махушха жарашады деп, аманлыкъларынгы мени юсюме жүклеп, кесинг къутулуп кетергеми муратлыса?* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 89.

АМАН КЁЗ ТИЙМЕСИН (къарамасын) Зар кёз къарамасын.

– *Борис, башха адам болуп тураса... кесинге да тенгиз кийимле не жарашыу этедиле! Аман кёз тиймесин.* Хубийланы О., Аманат, 1, 85. *Да турмай а, тура болурла [тирмен таишда суратла], бир аман кёз къарамагъы эди ансы биягъы.* «Минги тау», №3, 1986.

АМАН КЁЗДЕН КЪАРАРГЪА (къарамазгъа) Кёрюп болмазгъа, сүймезге.

– *Блас да алагъа, ёксюзле деп, аман кёзден къарамайды.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 20. *Турду да, ызындан Болаканы ашыра чыгъарын тиледи. Ай жарыкъда орта бойлу Жабагъы Болаканы къатында сабийчик кибик кёрюнеди. Сол жанына бурулуп, ол былай айтады: «Аман кёз къарама-сын санга!»* Д. Таумурзаев, Таурухла, 105.

АМАН КЁЗДЕН САКЪЛАНСЫН къара: **АМАН КЁЗ ТИЙМЕСИН**

– *Аман кёзден сакълансын... ким кимни суйген сунаса?.. – деди Жабраил.* А. Тёппеев, Ташыуул, 99.

АМАН КЁЗЮНЕ! Биреуден къоркъмагъанын кёргюзтюр ючюн айтылгъан фраза.

– *Аман кёзюнге, Акъмыйыкъ, Эталлыгъындан къалмачы, Керексиз ушакъгъа тыйып, Кёп жүрегимиз жармачы.* М. Гулиев, Кетмегиз, зурнукла, 37.

АМАН КЁЗЮНЕ ЖОЛУГЪАЙ-ЫМ! (учурайым) Биреуден къоркъмайма деген магъанада.

– *Игини кёлюне тиерме деп къоркъама ансы, ол сени «мамунгу» уа аман кёзюне жолугъайым, – деп, Къаспот аз ышарды.* З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 26. – *Осман бир жетсе уа, юч чалгъычы боллукъбуз. Дюгербийни аман кёзюне учурайым, – деп, Ибрахим да кёл эте эди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 179.

АМАН КЁРМЕЗГЕ Биреуню сюерге, иги болургъа, сыйларгъа.

Малчыладан терен хапарлы болгъаны себепли, Ниязбийни да аман кёрмейдиле. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 178.

АМАН КЮН БАШЫН КЪЫ-САРГЪА Чексиз къыйынлыкъгъа тюшерге.

Ол буз черекге кёмюлюп, аман кюн башымы къысхандан туююл эсе,

тишлерим, тирмен ташны юсюнде къакъгъышча, чочудула. М. Гулиев, Акъ атлы, 20.

АМАН КЮН [башына] **КЕЛИР-ГЕ** (аман кюнлю болургъа) Уллу кыйынлыкъ жетерге.

– Ол кёк минчакъ аллай, палахдан сакълагъан, насып берген зат эсе, *Ибрахимге былай аман кюн нек келди да? – деп сорду Малжсей.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 244. [*Хасан:*] *Къыралны аллында планларыбызны толтуралмай, аман кюнлюбюз башыбызгъа келип айланнганда, сен а клуб дейсе.* Ж. Токумаев, Ауанала, 343. [*Фёдор, Вераны сёзюн бёле:*] *Энди болду. Алайсыз да тюненеден бери, ресторан эсиме тюшгенди да, аман кюнлю болуп айланама.* Боташланы И., Пьесала, 107.

АМАН КЮН КЁРЮРГЕ (кёргюз-тюрге) Биреуге кыйынлыкъ келирге (артыкълыкъ этилирге).

Къарт да, Мазан да кыйыш кыйналгъанларын унутдула: кеслери жетишалмай, аман кюн кёрюп, кёойланы биринден барине чабып айланадыла. Ж. Залиханов, Тау къушла, 47. *Урушха кетген жашла урушну аллын тыялмай, уруш бизни элге келсе, биз – киши эсге алмагъан ууакъ жашчыкълар – душманнга аман кюн кёргюзтюр эдик деучем.* А. Теппеев, Кюн батмайды. 44. – *Айтханма да, жаным саулай Сыйлыкъларызы менден киши алалмаз! Сен а, Ундукгу хан, хан эсенг, эсли болургъа кюреш. Ханлагъа да келеди аман кюн. Ашыкъдырма аман кюнюнгю келирин, – деди арсарсыз, аны бетине къарап, Айсолтан.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 76.

АМАН КЮНЮ ЧЫГЪАРГЪА Бек кыйналыргъа, арыргъа.

Бизни тапмай, эрттенли асыры айланнгандан, аман кюню чыкъгъан-

ды [Идрисни]. Х. Шаваев, Ыйыкълары ахыр кюню, 202.

АМАН САГЪАТЛЫ БОЛУРГЪА (этерге) Чексиз кыйналыргъа, палахха къалыргъа (кыйнаргъа, азап чекдирирге).

[*Салихат:*] *Менден къорарыкъл ол кюйюз болсун. Аман сагъатлы бол аны бла.* Ж. Токумаев, Ауанала, 377. *Къоркъгъандан ёлеме, ол эфенди, бир аман дууа жазып, аман сагъатлы этер деп.* О. Этезов, Тарда, 25.

АМАН ТИШЛИ ИТ КИБИК Огъурсуз, хар кимни къоркъутуп, элгендирип, жюрегин кыйнап айланнган адам.

Аман тишли ит кибики, бу адам кесин къалай тапсыз жюрютеди, – адамны жюреги кыйналыр, болмагъанны айтсам деп, сагъыш этмейди.

АМАН ТЮШ А КЁРМЕГЕНСЕ! Кесинге таплыкълары излейсе деген магъанада.

– *Бюгюн айтханларынга да сокъуранырса, кечгинлик да тилерсе, – деди Чачий. – Аман тюш кёрмегенсе башынга, – деди Лейля.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 25.

АМАН ТЮШНЮ ИГИГЕ ЖО-РАЛАРГЪА (буюругъа, буругъа ишни) Тюзюн жашырыргъа, игича кёргюзтюрге.

– *Сылыухан а, билеклерин ёрге этип, сют машинаны бура, аман тюшню игиге жоралагъанлай, душман зулмулукълну огъурлулукъл сундурургъа кюреше эди.* А. Теппеев, Ташыуул, 184. «*Угъай, келмей къалай къалыр?*» – деп, *Аймёлек, аман тюшню игиге бургъанча этип кюрешеди.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 120.

АМАНАТХА ХЫЯНАТ Ышаннган адамны затына хата этерге, сугъанакълыкъл этерге.

– Болма, жаным, аманатха хыянат, Программаны тюз тутаргъад аманат! С. Шахмурзаев, Заман жели, 29.

АМАННЫ КЕБИНДЕН Къыйналып, кючден-бутдан.

Терлегенлери жауун суу бла къатыш бара, Мазан аманны кебинден ташны тюбюн бираз теренирекге къазды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 48. *Ол [артист] алтын къамасы, кюмюш хазырлары жылтырай, залим бийни сыфатында да болганды; сагел кийимлери жамаудан толуп, юсю-баши тозурап, аманны кебинден жашагъан жалчыны да кӛргюзтгенди.* Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 191. *Жабелланы Ахматны юйюне аманны кебинден жетдик.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 87.

АМАННГА БЕЛ БАЙЛАРГЪА Кесин аманнга бошларгъа, ишлерге суймезге.

Башыгъызны керексиз оюмла бла сер этип, аманнга бел байламагъыз да, кереклисича ишлегиз – ол сагъатда жетер жалыгъыз къарыныгъызгъа. Дотгуланы Х., Ёмюрлюк, 127.

АМАННГА ЖЕТЕРГЕ (кетерге) Аманына таяныргъа) 1. Къыйынлыкъгъа хорлатыргъа, къарыусуз болургъа.

– *Бийсолтандан Чомай излегенин тапханды. Ёзге ол силегейли уа, тейри, бек аманнга жетгенди.* Х. Байрамукъланы Х., Чолпан, 212. – *Къазауатда адамларыны аллына къарау, аланы эсен къайтырыкъларына ийнаныу, ала бла къууанчлы тюбеширге умутчулукъ адамлагъа сынмазгъа, аманнга кетмезге, кеслерин тири жюрютюрге болушлукъ бола эди.* «Толкъунла», 98.

2. Сӛз болургъа, шуӛхлукъ хал бузулургъа.

– *Биз да сен ёлмегин деп, сен да кесим ёлмейим деп тургъанны къоярменг, Шаухал? – деди Исмайыл. – Къой, аманнга жетмейик.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 111.

3. (Масхара) не болмагъанны айтдынг деген магъанада.

– *Оу, Хасан, сен а не аманнга кетдинг. Берхан не къыйын, не учхара кюнлеринде да боюнун кишиге узатмагъанды. Энтда да узатырыкъ туююлдо.* Хубийланы О., Аманат, 84.

АМАНЛАДАН ТИЕРГЕ Кесекледен ауургъа: жӛтел этип, бурун суу этип.

– *Ол аманла тийгендиле да, адам къатына да баралмайма, – деди Жабалакъ.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 197.

АМЕРИКАНЫ АЧАРГЪА (масхара) Эски, белгили затны юсюнден жангыча сундуруп айтыргъа.

– *Асто, сен айтмасанг, билмей тура эдик биз аны! Американы ачып къойдунг да сен бизге.* Байрамукъланы Х., Мӛлек, 34.

АМИН АЛЛАХ! (дин тилек) Этилген алгъыш къабыл болсун деген тилек.

– *Узакъ ёмюрлю, къумач кюбюрлю болсун! – Амин Аллах!*

АММА-ЖУККА: АММА-ЖУККА ЭТЕРГЕ (къарач.) Бир аягъы юсюнде секирип барыргъа.

Ибрахим секирип турду, сора тапкада кир агъач аякъчыкъдан эрлай къурмач алып, къумда чарталагъан нартюхчюкледен ауузун толтуруп, амма-жукка эте келип, биягъынлай анасыны къатына чӛкдо. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 6.

АНА БАУУР Ана жанындан жуукъ.

– *Ол дегенинг? Къалай шаишханды харип чегемли, ана бауурум? –*

деп Къонакъны соргъанын эшитип, бирсиле да сагъайдыла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 341.

АНА КЁЛЮ – БАЛАДА, БАЛА КЁЛЮ – ТАЛАДА (Нарт сёз.) Сабий ата-анасына алача халал жюрекли болалмаз деген магъанада.

[Тюйме:] «Ана кёзю – балада, бала кёзю – талада» дегенлей, мен сенден тансыгъымы алалмай турама, сен а... «Минги тау», № 4, 1986. – Да шёндю сабийле бары да алайдыла. «Ана кёлю – балада, бала кёлю – талада», – деп бурунгулдула бош айтхан болмазла. Э. Гургуев, Тенглерим, 5.

АНА КЪАРЫНЫ Бир анадан туугъан эгечле, къарындашла.

– Нек мудакса, Солтаным, ана къарыным? Айтчы, къурманынг болайым, жаным! «Малкъар литература», 9 кл.

АНА СЮТЮ АУУЗУНДАН (эринлеринден) КЪУРУМАГЪАН (кетмеген) Жаш, сабий адам.

Алим къызын [Азизаны] аркъасындан хыны тюртюп, машинагъа миндирди: – Озуп, кырты болуп къала эдинг да, уялмагъан! Ана сютюнг ауузундан къуругъунчу, не эр къайгъыды бу?! Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 180. – Хоу, харип, алыкъа анангы эмчек сютю эринлерингден кетмей турады, – деди Хусей, аны [Шамилни] хомухлугъун ангылай. Б. Гуляев, Къачхынчы, 27.

АНА СЮТЮ БЛА АНТ ЭТЕРГЕ Ётюрюксюз ант этерге.

– Мен ана сютюм бла ант этеме ёмюрде къыз тилемезге, къатын алмазгъа. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 263.

АНАДАН ТУУМА КЪЫМЫЖА БОЛУРГЪА Юсюнде быстыр кёй-мазгъа, жаланын ачаргъа.

Тиширыу: «Пожалуйста», – деп, кьоллары акъырын ёрге кётюрдю. Ол кезиуде аны дарий жыйрыгъы тешилип, сылжырап жерге тюшдю. Тиширыу анадан туума кыппа-кымыжса болуп сюелди. Х. Кадиев, Сайламала, 96.

АНАДАН ТУУМА САУ БОЛУРГЪА Саппа-сау болургъа, аурумазгъа.

– Бусагъат бир жюзню тюртгенингей, анадан туума сау болуп къаллыкъса. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 86.

АНАМДАН ДА КЪЫМЫЖА ТУУГЪАНМА Харакетге, ырысхыгъа кесин атмагъанын кёргюзтюр ючюн айтылады.

Манга кишини да заты керек туююдю, кесимики кесиме жетерикди, анамдан да кымыжса туугъанма.

АНАСЫ БЕРГЕННИ (къан бла) КЪУСАРГЪА (тёгерге, тёкдюрюрге) Биреуге аманлыкъ тилегенде айтылады.

– Ах анасы бергенни къан бла къусханла, не байтамал тюшдюм кьолугъузгъа, – деп, Шаухал тишлерин кыжыратды. О. Этезов, Тарда, 68. – Анасы бергенни тёгерик, агъачда жаныуарла да къачхан болурла бу мурдарладан [немислиледен] ансы, бир деп, ахырысы, бир жаныуар ийиси айланса уа! – деди Латырай. А. Теппеев, Ташыуул, 206. Бир жыйырма кюн озгъандан сора, къатын келеди. «Энди мен сени ананг бергенни тёкдюрейим», – деп келеди акъылыма. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 123.

АНАСЫН МАХТАРГЪА (махта-тыргъа, тойдурургъа) Биреуню ата-сына, анасына аман айтыргъа (айтыдыргъа).

– *Къарындашым, айтып къояйым санга, кишиден къоркъа турма. Ауузун ачхан адамны анасын махтап къой. Шахтачы хар жерде да кесин танытыргъа керекди.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 196. ...*Шоштар, Николай патчахдан башлап, Серго Орджоникидзе баишчылыкъ этген ауур индустриягъа дери аналарын тойдура эди.* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 197. – *Анга, Мухтаргъа, дери мени анамы киши махтамагъанды, – деди Мачар.* Аны, Ташыуул, 384.

АНАСЫНА ЖАНГЫДАН ТУУАРГЪА (туугъанча болургъа, кѣрюнюрге) Бек къууаныргъа, суюнюрге.

Ол [Нестан] мени насыплы этди, аны сен анга толу айт; Анама жангыдан туудум. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 58. *Жамилятны къакъгъыч-сокъгъуч этерге сылтау болса, ол [Амин] анасына жангыдан тууады.* Х. Кациев, Сайламала, 552. *Ол, адамны къыйналгъанын кѣрсе, жарсыгъан этеди, тѣгерекде къууанч кѣрсе – барындан да бек къууанады, кеси айтыгъулай, анасына жангыдан туугъанча кѣрюнеди.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекде, 117.

АНАСЫНДАН ТУУГЪАНЛЫ
Дунияда жашагъанлы.

– *Мен анамдан туугъанлы бир жангыз стакан ичгенем да, ауруп, беш-алты кюнню ичинде тюзелмей айланган эдим, – деди Махмут.* О. Этезов, Тарда, 117.

АНАСЫНЫ ЖЫРЫН АЙТДЫ-РЫРГЪА Къыйнаргъа, азаплыкъ жетдирирге.

Сени кибик дорданчыкъла биринчи урушда окъуна шашхынлы болгъандыла. Анангы жырын айтдырыла. Хубийланы О., Аманат, 146.

АНАСЫНЫ ЗЫРНАЙЫН ТАР-ТЫРГЪА (къарач.) Бек жилиргъа, сытылыргъа.

– *Сора, иги жаш, уруиха баргъан анасыны зырнайын тартыргъамы барады?* Эбзеланы Х., Бычакъны ауузунда, 7.

АНАСЫНЫ КѢЗЮНДЕН КѢРЮРГЕ (тутаргъа) Ёлген анасыны затын, эсден кетермей, тансыкълап жүрютюрге.

– *Артха алыгъыз, бир зат да керек туююлдоу манга! – деп тохтагъанда: – Анангы кѣзюнден кѣре турурса, – деп, къаты болдула.* Мусукланы С., Барып турсанг..., 99.

АНАСЫНЫ СЮТЮ КИБИК ХАЛАЛДЫ Къызгъанмай, таза жүрекден хатер этгенде айтылады.

– *Мал да сеники болсун, ол артмакъладагъы алтын, кюмюш да анангы сютю кибик халалды, – деди Балыкъ.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 136. – *Хар биригизге тѣртюшер-бешюшер къой, суюсегиз а бирер ийнек, анагъызны сютюнден халал этип, берейик, – дей эди Махмут.* О. Этезов, Тарда, 60.

АНДА ДА БОЛ, МЫНДА ДА БОЛ, БАЛДРАЖЮЗДЕ ЮЙДЕ БОЛ (Нарт сѣз.) Мартны арт ыйыгъында (къыш бла жаз айырылгъанда) жолоучу болма.

«*Анда да бол, мында да бол, балдражюзде юйде бол!*» – дейди халкъ сѣз. З. Улаков, Бурунгулу таурухла бла халпарла, 14.

АНДАГЪЫЛЫ БЕРИ (къачандан бери) Кѣп заманны ичинде.

– *Ой, бусагъатдагъы жашланы огъесе, быллай бир адамны ичинде андагъылы бери бу аман къайишге киши илиналмайды.* Къобанланы А., Кюн таякъла, 35.

АНДАН КЪАЛГЪА ЭДИ БАШЫМ Биреуден кьоркьгъан жерим жокъду деген магъанада.

Ачыулу жанишар, ач ашар деп, Налдюз мени сёз бла кьоркьутургъа кюрешеди, алай ол мени эсимде да жокъду. Андан къалгъа эди башым. Тохтамаса уа, мен аны кюнюн кёр-гюзтюрме, тынч туруп турсун ансы. Хубийланы М., Алан, 140.

АНДЫЗ ЖАМЫЧЫ КИБИК [адам] Жубу тюклю адамны юсюнден.

Ол жааш мазаллы, кенг жауурунлу, кёкюреги уа, андыз жамычы ки-бик, къалын бурма тюклю эди.

АНСДАН: АНСДАН КЪАРАР-ГЪА Бир ишге, затха сансыз кьарар-гъа, уллу кёллю болургъа.

– *Сиз бу ишге ансдан къарама-гъыз, къарындашларым.* Х. Кациев, Тамата, 102.

АНТ АНЫ КЪУРУТСУН Мен айтханны жаратмай эсенг, сюй-генингча эт деген гурушха.

– *Керек эсе, окъусун, керек тую-юл эсе, ант аны къурутсун.* Тёппеланы А., Отлукъ тангла, 32.

АНТ ЖЕТСИН! (ант аны ызын-дан болсун) (модаль фраза) Биреуге аманлыкъ тилеген фраза.

– *Ай, ант жетсин санга, – деп къарагъанлай, кызыны келе тургъа-нын эследи да: – Турма, бар, – деди Башир.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 442. – *Чонай сен аланы [тилчилени] ауларына туюшуп, чырмашмагъан-мыса? – Аллах сакъласын, тоба де! Ант аланы болсун, – деди Чонай.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 182. *Ант аны болсун, агъаргъан окъуна этгенди, – деди къарауул жааш, Наимханны юсюне жамычысын атып келгенден сора.* «Минги тау», №3, 1986.

АНТ-КЪРАН (ант-кърал – кьа-рач.) ЭТЕРГЕ Кючлю кьаргъаныргъа, айтханына ийнандырыргъа.

– *Зариятха ауузума-тилиме кел-генни кьуйдум. Ол да билмейме деп, ант-кърал этди. Алай а мени ишек-ли этди, не бла десенг, кызын излеп кыйналмады.* Хубийланы О., Адамла, 126.

АНТ ЭТДИР Сёз орунуна айтыл-гъан фраза, межд.

Ант этдир, мен жукъ биле эсем, бизни иебиз дынгырайды. «Эртте биреу бар эди...», 28.

АНТ ЭТСЕМ, КЪАРЫНЫМ АУ-РУМАЗ Кеппе-кертти айтама деп ий-нандырыу.

– *Ант этсем, къарыным ауру-маз, тюз да мен аны айтхан тенгли бирге сынсыгъан тауушун эшитеме бёрюню, – деди Латырай.* А. Тёппеев, Ташыуул, 206.

АНТЛЫ ТЕНГ (ант къарындаш) Татлы шуёх, тенг.

Биринчи Эл Советни председа-тели Ибрагим, душман окъну жара-сындан ёле туруп, гитче Мухаммат-чыкъ бла аны саусуз анасын антлы тенги Бийсолтаннга аманат этген эди. Э. Гуртуев, Кыыйн жолчукъ, 25. *Хасан: – Соколов, биз былайда таныш-хан кюнден, Азрет сени манга ама-нат этгенден бери, биз къарындаш-ла болгъанбыз. Бизни адетде ант къа-рындаш бла туугъан къарындашны баишхалыклары болмайды, – деди.* Хубийланы О., Аманат, 2, 116.

АНТСЫЗ БОЛСУН БИЛГЕН Билмейме деген магъанада.

– *Антсыз болсун билген, бу ма-дарны этейим деп.* Ж. Залиханов, Тау кыушла, 116.

АНТЫН БЛА ХАНТЫН ТЕНГ АШАГЪАН [адам] Ётюрюкчю, тут-хучсуз адам.

– Мазаллы кишиге сен сабий-ге сёлешгенча сёлешесе. Сени жашынг санга аман кёрюннгенликге, ол антын бла хантын тенг ашагъанладан туююлдо. Хубийланы О., Аманат, 3, 152.

АНТЫНА ЁЛМЕЗГЕ (табылыргъа, ие болургъа) Берген сёзюне, антына кертичи болургъа.

– Бизни къаныбызны ичиучю байла бла бийлени не жаны бла да къоркъуулукъда тутаргъа ант этгенбиз да, антыбызгъа ёлмебиз, кючюбюзню да аямакъ, – деди Аслан. О. Этезов, Аслан, 178. – Мен муну Берлинге жетдирирге ант этгенме. Ёлмей къалсам, – деди Пирмисашвили. – Антынга табыл, муратынг толсун, жолдаш Багратион, – деди Васильев, жигит тенгини имбашына къагъа. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 107.

АНЫ АЙТХАНЫМ (модаль фраза) Не мурат бла айтханын билдирир ючюн жүрютюледи.

Аны айтханым, ишни къыйынын-дан бир заманда да къоркъургъа керек туююлдо. Х Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 193.

АНЫ БЕТИ КЪАРА БОЛГЪА ЭДИ Бир ишни этилмезлигин чертир ючюн айтылады.

– Юсюнню бети къара болгъа эди, мен ол агъачны анга сатдырма-сам, – деп тохтагъанды атабыз.

АНЫ-МУНУ ЖАНЛЫ БОЛУР-ГЪА Биреуню къорууларгъа.

[Сайхат, ачуланып:] Да сен а жашынг жанлы боллукъса ансы, мени жанлымы боллукъса! И. Боташев, Пьесала, 202.

АНЫ ТЮБЮНДЕ КЪАЛМАЗ-ГЪА Биреуге борчун къайтарыргъа.

– Да, халкъ ашагъан къурман-лыкъдан ала да къапсынла деп ийген-

ме. Къызгъана эсенг, аны туюбюнде къалмабыз, къайтарырбыз, – деди. «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 298.

АППА ШОШУ, ЫННА ШОШУ БОЛУРГЪА Тынч, ырахат, бир тюрлю къайгъы этмей (жашаргъа).

– Къалайсыз, Жамилят? – Турабыз, аппа шошу, ынна шошу болуп. Х. Кадиев, Сайламала, 356.

АППИЙ БИЛГЕН – ТЫБЫНА (къарач.) Къуру бир затха юйреннген, башха бир тюрлю бир затха фахмусу болмагъан.

«Аппий билген – тыбына» дегенлей, кюрегинг къолунгдан тюшмегенлей бараса. Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 46.

АПСАТЫНЫ ЖЫРЫМЫДЫ? (къарач.) Мен айтхан да алайды деген магъанада.

Мен айтхан Апсатыны жырымыды? Билген билимим бла ангылатыргъа кюрешгенме. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 71.

АРА-ГУРА (аран-гуран) БОЛУР-ГЪА Къатышыргъа, гузаба этерге.

Сакъ жауун жетип къалады деп, адамла ары-бери чабышдыла, аран-гуран болдула, сенеклени, бахсаланы къолгъа этдиле. || Алтын бетли будай кюнде жылтырай, оракъчыла да ары кирирге кёкню душман самолётла толтурдула да, адамла арагура болуп къайры къачаргъа билмей къалдыла. Х. Кулиев, Жылла озадыла, 46.

АРАЛАРЫ АЙРЫ БОЛУРГЪА Адамла бир бири бла жарашмазгъа, шуёхлукъдан айырылыргъа.

Ара айры болгъанлай, Иш къалмайды чалтымай. Тамсилден.

АРАЛАРЫ АТЛЫ БЛА ЖАЯУ (кёк бла жер) КИБИКДИ Эки затны не да экеуленни башхалыкълары бек уллуду.

Астакку, арабыз атлы бла жаяу киби́к дегенча, Хажы-Османнга бю-сюреусюз къарады. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 298.

АРАЛАРЫ АЧЫКЪ БОЛУРГЪА Бир бирге кёлкълдыларын жашырмай айтыргъа.

– *Терс, тюз этген эсем да, Байкъасым бла арабыз ачыкъ болгъанды, алай мындан арысында манга былайда ырахатлыкъ боллукъ туююлдо.* О. Этезов, Аслан, 73.

АРАЛАРЫ БЛА КЪАРА КИШТИК (жилян) ОЗАРГЪА (ётерге) Шуёхлукъ хал бузулургъа, бир бирге сууургъа.

Силтесууур бла Кюлдеёкюр да бир бири жагъаларындан тартханларын сабыр этип, аралары бла ётген къара киштикни артха къайтаргъандыла. М. Гулиев, Акъ атлы, 15.

– *Фатима бла сени арагъызда жилин ётмеген эсе, нек сууугъансыз бир бирге?* Биджиланы Б., Жюрекни ауазы, 42.

АРАЛАРЫ БЛА КЪЫЛ ЁТМЕЗГЕ Бир бири бла ариу, татлы жашаргъа, бек сюерге.

Лейля бла Сахит бек татлы жашайдыла, аралары бла къыл ётмейди деп аллайлагъа айтадыла.

АРАЛАРЫ ИТ БЛА БЁРЮ КИБИКДИ Жарашып жашамайдыла.

Алай, чанкаланы къайсы бири да аны [Исламны] баргъанын жаратмазлыгъын ол биледи. Ислам бла аланы аралары ит бла бёрю кибикиди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 230.

АРАЛАРЫ КЪАЛАЙДЫ? Шуёхмудула, жаумудула?

– *Устазла бла аралары къалайды? – деп сорду инструктор манга.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 151.

АРАЛАРЫ ТАП БОЛУРГЪА Бир бири бла шуёх болуп жашаргъа, бир бирни ангыларгъа, сюерге.

[Аминат:] Исмайыл, ёлгенлерими жаны ючюн, мени бла аранг тап болмаса, къатынсыз къалырса. И. Боташев, Пьесала, 123.

АРАЛАРЫН БУЗМАЗГЪА Биреу бла шуёхлукъ, тенглик халны сакъларгъа.

Хадижат, келини бла жашыны араларын бузмаз ючюн, жюреги не бек къыйналса да, эшитгенин сездирмеди. «Толкъунла», 85. *Алай сёзююз арагъа кирмегенди, аны бла арагъызын бузмазгъа деп тургъансыз.* Х. Кациев, Тамата, 87.

АРАЛАРЫНА КЕСИН СУГЪАРГЪА (араларына кирирге) Экеуленни шуёхлукъларын бузаргъа.

– *Экигизни арагъызгъа кесин нек сугъады? – деп, Аймёлек, ишексиз, жюрегинден айтды.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 81.

АРАЛАРЫНА КЪАРА ЖИН (шайтан, шайтан жел) (къарач.) КИРИРГЕ къара: **АРАЛАРЫ БЛА КЪАРА КИШТИК ОЗАРГЪА.**

Бекболат а аты айтылгъан алим эди, ол билмеген зат жокъ, бютюн да дууа жазаргъа ахырзаман эди. ...Алай бизни арабызгъа къара жин кирди. Х. Кациев, Сайламала, 192. *[Тюйме:] Биягъы сизни арагъызгъа къайсы шайтан киргенди?* «Минги тау», № 4, 1986. *Жашым бла келиними араларында ауур сёз-зат жюрюмегенине къууанама. Барыбыз да сют уюгъанча жашайбыз. Аллахха шукур, бюгюннге дери арабызгъа шайтан жел кирмегенди.* «Толкъунла», 87.

АРАЛАРЫНА СУУУКЪ СЁЗ (жел) КИРИРГЕ Экеуленни арасында тил этилирге, кёлкълдылыкъ тууаргъа.

Зубайданы бла Ахматны араларына сууукъ сёз кирит эди. М. Шаваева,

Кечерлеми?, 43. *Кѐп жылланы татлы жашап тургъан Абидатны бла Аминатны араларына сууукълукъ салгъан кѝоншу келин болду.*

АРАЛАРЫНА СУУУКЪ СѐЗ СУГЪАРГЪА къара: **АРАЛАРЫНА СУУУКЪЛУКЪ САЛЫРГЪА.**

– *Иги кѝууум этип, кѝлюбюз жапсарылып тургъанлай, арабызгъа сууукъ сѝз сукъмачы, – деп, бир кѝауумла Ибрахимге чамланадыла.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 31. Кѝайыnlаны араларына сууукъ сѝз сукъгъан келинле да тѝубейдиле.

АРАЛАРЫНА СУУУКЪЛУКЪ ТЮШЕРГЕ (тѝюшюрюрге) Экеуленни бир бирге шуѝхлукъларын бузаргъа.

Бусагъат мен сени аны [жашыны] атын сагъынмазча этип, арагъызгъа сууукълукъ салайым. «Минги тау», 1986, № 4, 98. *Исмайыл да, Шаухал да, бир бирге табыла, кѐп жылланы эл аллында жюрюй келедиле да, жылланы биринде араларына сууукълукъ тѝюшеди.* Х. Шаваев, Ыйыкълны ахыр кѝюню, 110.

АРАЛАРЫНДА СУУ СЮЗЮЛМЕЗГЕ Жарашып жашаялмазгъа (ѝюйюрге, жамауатда).

«*Сиз колхозгъа иги болсагъыз, мен да сизге иги болурма. Алайсыз арабызда суу сюзюлмез*», – деди Жамият жѝууукъларына. Х. Кадиев, Сайламала, 427.

АРАМ-КЪАРАМ: АРАМ-КЪАРАМ ЭТМЕЙ (айтыргъа, иш этерге) Арсарлы болмай, терк.

Магомед, арам-къарам этмей: – *Энди бармакъла жыйырма болдула, – деди.* Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 12. *Ол [жубуран], арам-къарам этмей, кѝушну терек кѝабукъгъа, кѝуу чырпыгъа ушагъан сѝоек аякъларындан сермен, бизлеча, сары*

жѝютю тишлери бла кѝючлю кѝанды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 120.

АРБА ТОЛУ ХАНТ ТУЗДАН ОЙМАКЪ ТОЛУ СЮТ АУУР (Нарт сѝз.) Ана жууукълукъдан багълалы жокъду деген магъанада.

Арба толу хант туздан оймакъ толу сют ауур деп, Ханый сют анасыны сабийлерин кесине кѝарындашзегеч этип жашагъанды.

АРБАЗ КЪЫНГЫРДЫ ДА, ИЙНЕК САУАЛМАЙМА Болмачы сылтау.

– *Эртте келин арбаз кѝынгырды да, ийнек сауалмайма дегенлей, сен да, керексиз сылтаула излемей, дерслеринге кѝара, – деди жашиха анасы.*

АРГЪЫ (ол) **ДУНИЯ** (дин) Ахырат.

«*Бу дуния хаухду, аргъы дуния керти дунияды*», – дейди дин. || – *Эй, ѝмюрге талчыкмагъан аякъла! Тепсегиз! Бюгюн Кѝумуш тѝбеде токмакъланып, аргъы дуниягъа кетеме. Кѝарагъандан арымагъан чал ташла, унутмагъыз мени сиз да! – дейди Жанмырза.* Д. Таумурзаев. Таурухла, 91.

АРГЪЫ (ол) **ДУНИЯГЪА БАРЫП КЪАЙТЫРГЪА** Бек ауруп, сау болургъа.

Ол заманда ѝлмеген, энди бир заманда да ѝлмем. Аргъы дуниягъа барып кѝайтхан экинчи бара болмаз, таланган. «Шуѝхлукъ», № 4, 1981.

АРИУ АТ ДА, КЪУРУ ЧЫКЪ (Нарт сѝз.) Болгъланыбызны сибирип бердик, кесибиз кѝурлай кѝалдык деген магъанада.

– *Ариу ат да, кѝуру чыкъ деп, болгъланыбызны сыйгъа кѝуюп, кесибиз а кѝуру ѝйге урулуп кѝалгъланбыз, – деди ынна.*

АРИУ КѝЗ БЛА КЪАРАРГЪА Биреуню сѝюрге, ариу кѝрюрге.

– Аллах санга ариу кѣз бла кѣарагъанына сен кѣууаныргъа керексе, – деди Хажомар. Э. Гуртуев, Мѣлекледе кѣонакѣда, 55.

АРИУ КѢЗ БЛА КЪАРАМАЗ-ГЪА Сюймезге, кѣрюп болмазгъа, кир ниет тутаргъа (биреу кимге болса да).

Ала [кѣонакѣбайла] бизден болгъанларын билселе, алагъа ариу кѣзден кѣарамазлыкъларын биле эди [атам]. Жулабланы Ю. Бир абыннган минг сюрюнюр, 66.

АРИУ КѢРЮРГЕ (кѣргюзтюрге, кѣрюнюрге, кѣрюу) Биреуню халын жаратыргъа, сюерге.

– Мени акъылыма кѣре, сиз сабийлени ариу кѣрмейсиз, адепли тѣюлсюз, дерслеге кесигиз кечигип барасыз да, ким кечигип келгенин билмейсиз, алай бла аманнга юйретесиз. М. Шаваева, Кюн тыякѣла, 44. Азамат кѣуру да алай айтханлай туруучуду: «Адамла андан [Батыр Османовичден] кѣоркѣгъан этмейдиле, намыс бередиле, ариу кѣредиле». Ж. Залиханов, Тау кѣушла, 307.

АРИУ СУУНУ КИШИ ЭШИК-ГЕ ТѢКМЕЙДИ (Нарт сѣз.) Элде иги кѣызны тышына (эрге) ычхындырмайдыла деген магъанада.

Мадина элде биринчи кѣызды. Ариу сууну киши эшикге тѣкмейди деп, аны Магомет кишиге ычхындырмады.

АРИУ ТИЛ БЛА (тилерге) Ариу айтып, жалынып (тилерге).

«Былагъа болуру болады», – деп, Азамат, барып, билген ариу тили бла аямай кюреишгенди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 427.

АРИУ ТИЛИН (сѣзюн) ТАУУ-СУРГЪА (ариу тили тауусулургъа) кѣара: АРИУ ТИЛ БЛА (тилерге).

Идрис а, ариу сѣзюн тауусун, не айтыргъа да билмей Азизагъа, юйню тюз да ортасында тауушсуз сюеледи. Х. Шаваев, Ыйыкѣны ахыр кюню, 220. – Маху, сен мени алай атып кѣоярыкѣса деб а турмай эдим, – деди Вера. – Санга жалыннгандан, ариу тилим тауусулгъан эди. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 107.

АРИУ ТИЛЛИ Ариу, хычыуун сѣлеше, кесин сѣюдюре билген, адепли адам.

Кѣол устасы, ариу тилли бир кѣатын, Акъ эмчегин аны [сабийни] ауузуна салгъанды. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 27. – Ой мѣлек кибик, ариу тилли, кимге да хурметли эгечим! – деп жилияды бирлери. Ж. Залиханов, Тау кѣушла, 16. Кѣонакѣбайыбыз Османкѣул а – бир ийманлы, бир адежли, ариу кѣылыкѣлы, бир ариу тилли, жууаиш, мангылай жарыкѣлыгъы болгъан, чомарт адам эди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 95.

АРКЪА ЖИКЛЕРИ КЪАЛТЫРАРГЪА (титирерге; аркѣасы кѣалтыраргъа) Бек кѣоркѣургъа, симсирерге, онгсуз болургъа.

– Минатны кѣзюне, юлешебиз деп, жерлерин теплеп айланнганла кѣрюнселе, энтда аркѣа жиклери кѣалтырайды. Байчораланы М., Уллу Кѣарачайда, 226. – Кѣачан эсе да Аманкѣол агъач а мени да бек сѣюйген жерим эди. Энди уа, аты айтылса да, аркѣа шешилерим кѣалтырайдыла, – деди Гитче. М. Шаваева, Кечерлеми?, 150. Сабий заманы эсине тѣюнюп, аркѣа жиклеры титиредиле. Х. Шаваев, Кюйген тап, 5.

АРКЪА ШЕШИЛЕРИ КЪАЛТЫРАРГЪА кѣара: АРКЪА ЖИКЛЕРИ КЪАЛТЫРАРГЪА

Кеси да кьоркьуп тургъанлай, эшикле хыны кьагъылгъанларында, Арипа ахыр сагъаты келгенин ангылады.

АРКЪАСЫ КЪЫЗСА Бир затны этерге суюсе.

Аркъасы не бек кьызса да, сарыуу къайнаса да, Фердауну аласыз иши къуралмазын Мыртаз бу жол бютюн ангылады. Х. Кадиев, Мухаммат, 14.

АРКЪАСЫН (арт) АЙЛАНДЫРЫРГЪА Шуёхлукъ хал жүрютмезге, ёнгелерге.

– Кесинге керек кюн ариу айтып, манга керекли кюн а аркъангы айландырып кьойгъанынг адамлыкъ туююлдо, шуёхум. Алайчыкъны унутма! – деди Осман.

АРКЪАСЫН ТЕРЛЕТИРГЕ Къыйнаргъа, онгсуз этерге.

«Алгъын жолча этип, бу жууугъум да аркъамы бир терлетмеги эди», – деди Асхат ичинден. Ж. Токумаев, Ыфчык, 64.

[биреу билмеген] АРКЪАСЫН-ДА ТЮГЮ ЖОКЪДУ Биреуню харзатын толу билирге.

– Шоштар билмеген бизни, гелля айтычулай, аркъабызда туюлюбоз да жокъду. А. Теппеев, Кюн батмайды, 81.

АРКЪАСЫНДАН КЪАЙИШЛИК АЛЫРГЪА (къобарыргъа) Къыйынлыкъ берирге, тюерге.

– Сен къалай ангылайса, жаш, бизге къатылыргъа уа базынырмы Итлер малгъун? Алай этсе, аркъасындан къайишлик аллыгъыбызны ангылар. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 31. «Энди, бюгюнден башлап, ким алгъа ачыуланса да, аны аркъасындан къайишлигин къобарыргъа», – деди Кёсе. «Малкъар халкъ жомакъла», 69.

АРТ АЙЫРЫРГЪА Мюлк, хакъ юлешип айырылыргъа.

– Жашы [Алий] атасындан арт айырып кьойгъанды, эшитгенмисе аны? Къайда эсе да окъууда болур дейме. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 431.

АРТ-АЛ ДЕМЕЙ (жашаргъа, сёлеширге, сёлешмезге) 1. Арт асырау этмей жашаргъа.

Тапханларын къабып, арт-ал демей айланганла да тубейдиле, керекли болсала уа, кеслерин жарлыгъа тергейдиле.

2. Артдан келликни эсеплемей сёлеширге.

Жаш бу жол арт-ал демей сёлешип ийди, артада уа бир аман уялды.

АРТ АСЫРАУ [адам] Адамны керти, къаршы жууугъу, къыйын кюнде болушурукъ адамы.

Альма, ёле туруп: «Эски тырнагъым, игилеримден, ахшыларымдан кьалгъан, арт асырауум», – деп, ата эгечинден туугъаннга таралады.

АРТ БЛА, АЛ БЛА (этерге ишни) Туура да, жашырын да, урлап да.

Аланны кьоншусу ишлеген жеринден урлап, тырнап, арт бла, ал бла да юйюне харам ырысхы жсыяр ючюн кьалмагъанды. Хубийланы М., Алан, 1, 4.

АРТ (желкесин) БУРУРГЪА (айландырыргъа; сырт бурургъа (къарач.) 1. Ёнгелерге, шуёхлукъ хал жүрютмезге, кёлкълды болургъа.

– Ол [Махти] бусагъатда жюреги, къаны бла манга ийнанып тургъаны кирик, мени анга айтханларым толмасала, манга арт бурур, манга ийнанмай тургъан къатыны жанлы болур да кълыр, – деди эфенди. Эбзеланы А., Махти, 103. Бий, кесине кьоркьгъандан, къатынына сууугъуракъ бола башлады. Аны арт бургъаны-

мы къутуртхан болур эди огъесе хар жолукъгъанны, къаргъыш эте, терс къарагъанынмы кѣтюралмады, билмейме, – къатын кесин суугъа атды. И. Гадиев, Санга айтама, 61. *Шамдарийге* къыз мени кѣрюп болмагъанын айтханлы, ол манга арт желкесин бургъанды. М. Гулиев, Акъ атлы, 59.

2. Онгдурмазгъа, онг бермезге.

– Къадар алай болуред, андан киши да къутулмайды, балам. Бир артына айланса, алайды да, онгдурмайды. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле. 141. *Жашай эдим туугъан жерими тюз ортасында. Тура эдим, мени тапханла, мени жериме арт буруп, эслери, кѣзлери да узакъгъа кетип тура эдиле жашау къыйырында, мени жерими ыспассыз этип.* Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 480.

АРТ (ахыр) ЖОЛ 1. Бек артда деген магъанада.

Арт жол а бек тап чалдиш этип салдыңг гѣжефни сыртындан.

2. Ёлюкню къабырлагъа элтген жол.

Ашыргъан эдиле Шамкъызны арт жолгъа, Уллу, гитче къалмай, битеу эллилери, «Кетеме, сау къалыгъыз!» – деген халда, Ышаргъанчаед нюрлю эринлери. А. Ахматов, Жаз келди, 71.

АРТ КЪЫСДЫРЫКЪ [зат] Къыйын кюннге деп асыралгъан характер, ашарыкъ.

– Аlikо къатыны Кябаханнга барайым, ол будай ундан къуру болмаз, аны арт къысдырыгъы болуучуду, – деп, тиширыу жолгъа тебиреди. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 70.

АРТ УФХА АЛЫРГЪА (къарач.) Арт борчха алыргъа (биреуню затыны багъасын затны сатхандан сора къайтарыргъа).

Саудюгерчиле асламысында биреуню затын арт уфха аладыла, аны сатып, багъасын алай къайтарадыла.

АРТ ЭТЕГИН АЛЛЫНА (башына) КЪАПЛАРГЪА (айландырыргъа) къара: АЛ ЭТЕГИН АРТ ЭТЕРГЕ.

– Ахиш, мен аны санга он кере къатлап жетдирмесем, мени ёлгениме кел! – деп, *Шамарыу, арт этегин аллына къапладым дегенча этип, суху къопду.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 128. – *Бу тиширыу былай ариу айтмай, бизге былай эс бурмай, бери чакъыртып олтуртмай, арт этегибизни аллыбызгъа айландырып жиберсе иги эди, – деди Алийсолтан.* Х. Кадиев. Тамата. 114. *Аны [Мариямны] сѣзюн этгенлени арт этеклерин алларына къапларгъа да жокъду адамы.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 148.

АРТМАКЪ БОЛУРГЪА (къарач.) Тенглеширге, тенг болургъа.

Бу аллай къырал болгъанды, мындан ары дуняда мынга артмакъ болур кюч жокъду. Лайпанланы С., Баталлары, 290.

АРТХА ТАШ АТЫП КЕТМЕЗГЕ Адам туугъан жерин аманламайды, сѣкмейди, унутмайды, андан аман бла айырылыргъа суймейди.

Артха таш атып кетмейди адам, Туугъан элин ыспассыз этип, Кюнлюм, Гюдюргю, Усхур, Холам... Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 223.

АРТЫ, АЛЛЫ ДА Битеу да деген магъанада.

Арты, аллы да мен госпитальда беи кюн жатханма. Багъатурланы Х., Ата журт ючюн, 38.

АРТЫ БЛА АЛЛЫ БИРГЕ КЪАТАРГЪА (масхара) Асыры арыкъдан, узун ёре болургъа.

– «Билгени – школ», – дерле. «Арты бла аллы бирге къатып турады», – дерле. Эл уллу памятник ишлетирик суна болур, – деди Азамат Алиевич. М. Шаваева, Кюн тьякъла, 49.

АРТЫ КЪАЛЫН БОЛУРГЪА Биреуню жуугъу, тенги, тутхучу иги болургъа.

«Келинни арты къалынды», – деп, къайынлары бек къууанадыла.

АРТЫ ЧИРИМПИС БОЛУРГЪА (къарач. масхара) Биреуню иши, жашауу аманнга айланыргъа.

Абдул бек толу юй болуп жашай келген эди, алай арты чиримпис болуп къалды ансы.

АРТЫ ЮЗЮЛЮРГЕ Тюп болургъа, сабийсиз къалыргъа.

– Ол кюнлени биринде Пазий жаш тапды. «Ол пакъыр Ийналукъну энди арты юзюлмей къалыр эсе уа, аурууунгу алайым», – деп, эгечини, жашиха асыры къууангандан, кёлю тау кирик болду. Ж. Залиханов, Тау къушла, 141.

АРТЫНА-АЛЛЫНА КЪАРАМАЙ (иш этерге, сёз айтыргъа) Болжалгъа салмай, арсарсыз, таукел этерге (ишни, сёзню айтыргъа д.а.к.)

Жарахмат кече белинде тебире десе да, аллыма-артыма къарамай, жолгъа чыгъаргъа хазыр эдим. Къудайланы М., Жияуун парий этген мискин, 113. – Мен анга бир барайым. Артына-аллына къарамай, юйюне барырча этейим, – деп кызады Чонай къатынына. М. Шаваева, Кечерлеми?, 183.

АРТЫНА АУДУРУРГЪА Биреуню амалсыз этерге, апчытыргъа.

Да ол кёзле туююлмюдюле Топчукъну артына аудуруп тургъан! Хубийланы О., Аманат, 1, 245.

АРТЫНА БАРМАЗГЪА Угъай демезге, таукел болургъа (ишни этерге).

Ол кыызгъаны бла артына барлыкъ туююлдо, ол телиди. Хубийланы О., Аманат, 3, 310.

АРТЫНА ЖЕТЕРГЕ Бир затны (ишни) бийик даражасына жетерге.

Иш да татый болур... Абынырча атлама. Окъууну артына жетмессенг, ыразы боллукъ туююлме. «Толкъунла», 127.

АРТЫНА КЕТЕРГЕ Бир зат бузулуп башларгъа, аманнга айланыргъа.

– Ол аман къатындан айырылгъанлай, болгъанчыгъым суугъа къуюлгъанча болуп, юйюм артына кетди, – деди Жантемир Къанаматха. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 209.

АРТЫНА КЪАРАМАЗГЪА бир ишни этерге арталлы да арсарлы болмазгъа.

Быйыл университетге киралмай къалсам, артыма къарамай, заводха ишге кирип, бир тынгылы усталыкъ алыргъа кюреширикме эм экинчи жыл, не кючюмю да салып, окъуугъа кирирге хазырланырыкъма.

АРТЫНА ОЛТУРУРГЪА (олтуртургъа) Онгмазгъа, апчыргъа (онгдурмазгъа, апчытыргъа).

– Тамата, жанынга тиерге сюймей эдим, кесингсе мени жолдан чыгъаргъан, сени кирикледиле колхозну артына олтуртхан, алгъа барыргъа къоймагъан, – деди Зауурбек. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 255.

АРТЫНА (ахырына) ЧЫГЪАРГЪА Жукъ къоймай бошаргъа, таусургъа.

«Къоркъмагъыз, – деди Таризл, – Жауну чыгъарма артына». Ш. Руставели. Къаплан тери кийген батыр, 238. – Энди уа бар, жукъла, «генерал Суворов». Мен а бусагъат, бу китапчыкъны ахырына чыгъайым да, алай барыр-

ма, – деди Дмитрий. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 52.

АРТЫНДА КЪАЛЫРГЪА Биреу ёлгенде, аны саулай къалгъан жууугъуну юсюнден.

Захират а, эки кёзюн да Гондайдан айырмай, ёле эсем да, сен артымда къаласа, жангыз билегим, сенден алгъа ёлейим дегенча къарайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 161.

АРЫ АБЫНСА, БЕРИ СЮРЮНЕ [жашаргъа] Къыйын жашау этерге.

– *Да не этейик, ары абынсакъ, бери сюрюне турабыз. Ол Къыямыт деген желмаууз бизнича онгсузлагъа тишлерин къадагъанды, – деди Жантемир.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 208.

АРЫ ДЕРИ КЁП СУУ КЕТЕР (саркъыр) Кёп заман озар (бир иш болгъунчу).

«Угъай, бу бир зат да билмейди, муну умуту уа баиха кёреме да. Менден а кёп болушлукъ алырса, ары дери кёп суу кетер», – деп сагъыш этеди Ёрюзмек. Ж. Залиханов, Тау къушла, 197.

АРЫ ДЕРИ КЪУРУ ГЫРЖЫН АШАМАЙ ДА БИР ТУРАЙЫКЪ (жашайыкъ) Ары дери кёп заман озар деген магъанада.

– *Ары дери къуру гыржын ашамай да бир турайыкъ, – деди эгечи.*

АРЫ – КЪАЙРАКЪ, БЕРИ – БИЛЕУ (къарач.) Эки жанына да кесин жарашдырып айланган, хыйлачы адам.

– *Хо ёчешмейим, сен билген жашса. Ары – къайракъ, бери билеу болуп жюрюйсе сен.* Лайпанланы С., Баталлары, 233.

АРЫ – ОРАКЪ, БЕРИ – ЧАЛГЪЫ Эки бетли, ышангысыз адамны юсюнден.

– *Мен жаратылгъанлы да ачыкъ сёзлюме. Ары – оракъ, бери – чалгъы*

къайдан болайым? М. Шаваева, Мурат, 24. Къоркъагъыбыз – туугъанындан къоркъакъ. Бирле ары – чалгъы, бери – оракъ. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 182.

АРЫГЪАН ЁЛГЕННГЕ МИННГЕНЛЕЙ (къонакъ болгъанлай) (масхара) Кесинден амалсыздан болушлукъ излегенлей.

Арыгъан ёлгеннге къонакъ болгъанлай, бизден онглу жерлери аланы да жокъ эди, уруш барыбызны да бир кибик онгубузну алгъан эди. И. Гадиев, Санга айтама, 106. – *Къой, хариш, къой, арыгъан ёлгеннге миннгенлей, сен андан болушлукъ тапмазса.* Газетден.

АРЫСЫ-БЕРИСИ БОЛМАГЪАН [адам] Аман къылыгъы болмагъан, тынч, жумушакъ халлы адам.

Сёзю да кенге ургъанча, адеплигин айтсанг а! Кючлю адам болгъаны, кесин багъалай, жюрюте билгени. Арысы-бериси жокъ. Масхутдан да аны излей болур Зайнаф. М. Шаваева, Кечерлеми?, 46.

АСМАГЪЫНДАН АСАРГЪА Биреуге бир затны эт деп, къаты болургъа, онгсуз этерге.

Ёнкюч ахчамы бермей амалынг жокъду деп, Кёккёз Шамшиятны асмагъындан асханды.

АССАЛАМ: АССАЛАМ АЛЕЙКУМ! (араб.) Санга да болсун Аллахны сыйлы саламы деп, эр кишиле саламлашханда айтылады.

– *Ассалам алейкум, – деп, Алауган жастыкъ маталлы добар къолун манга тутдурду.* М. Гулиев, Акъ атлы, 157.

АССЫ БОЛМАЗГЪА Аллахху ийнаныргъа, диннге терс келир иш этмезге деген магъанада.

– *Ассы болма Аллахху, акъылынгы башынга жый, – деп урушады анасы къызына.*

АССЫДАН ТУУГЪАН (Сабийге урушханда айтылады) Муслийман болмагъан адамдан туугъан деген магъанада.

– *Кел бери, ассыдан туугъан, – деп урушады аппа. – Сен а манга ассыдан туугъан деп нек айтаса, аппа? – деп, туудугъуну кёлуне тийди.*

АСЫЛ АТДАН ТЮШМЕЗ (Нарт сёз.) Адепли, ариу кылыккылы, сыйлы тукъумдан чыккыгъан адам тапсыз, сыйсыз иш этмез деген магъанада.

– *Асыл атдан тюшмез деп сёз барды, балам, сен кесинги тап жүрют, аманлагъа тенг болма, ахшы адамла бла шүөх бола тур, – деди атасы жашына.* Газетден.

АТ АЙТЫРЫГЪЫН КЪОЙМАЗГЪА Биреуню юйюрюн кырыргъа, тюрп этерге.

– *Оюн-той бошала баргъан кюн жашларын, келинлерин да кырырса, аланы туудукъларын да ёчюлтюрсе. Ат айтыргъа бирин да къоймазса, – деди Хорлу. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 85.*

АТ АЯГЪАН БЕТ ТАПМАЙДЫ Къызгъанчны намысы-сыйы болмаз.

Жыйындан биреу жырлап башлады: *«Ат аягъан бет тапмайды, Жанмырза! Тохта алай, андан ары жол жокъ санга! Охо-хо-хой-й, хо-о-о, хо-о-й!»* Д. Таумурзаев, Таурухла, 85.

АТ АЯГЪЫ ДА БОКЪЛАЙДЫ СУУ (Нарт сёз.) Бош, сансыз адамдан да чыгъады хата деген магъанада.

– *Ханымсатны къан къусарыгъы этди мени юйдегими туугъан жеринден искилтин. Ат аягъы да бокълайды сууну деп, адамла жашауда сынамай айтмагъандыла, балам, – деди анасы.* Хубийланы О., Адамла, 148.

АТ БАГЪАСЫ (ат багъасына сатаргъа) Затны багъасы чексиз бийик

болгъанын кёргюзтюр ючюн айтылады.

Ма алайда да биреу бир затны ат багъасына сатаргъа умут этеди.

Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 67.

АТ БАСХАННЫ ЖЕР БИЛЕДИ (юсюндеги не биледи?) (Нарт сёз.) Кесине жетген кыйынлыккыны адамны кесинден иги киши билмейди.

– *Ат басханны жер биледи, ауруунгу алайым, – деди Хусейинни анасы.* «Толкъунла», 133.

АТ БАШЫНДАН КЪАРАРГЪА (сёлеширге, узалыргъа) 1. Ишге кёл салмазгъа, тынгысыз этерге, учхара къояргъа.

Жомалай совхозда къуллукъчу болуп тургъанлай, ишге ат башындан къарайса деп, кабинетинден айырып, тауда бир фермагъа тамата этгендиле. Хубийланы М., Алан, 100. *Ишге ат башындан узалгъанланы хакълары да анга кёре бола башлагъанды.* Батчаланы М, Хорланнган жазыу, 146.

2. Биреуге сансыз сёлеширге, кереклисича эс бурмазгъа.

– *Сен айдан-жылдан бир кёрюнюп, ат башындан бирер сёз айтып кетгенинг кимни несине жарарыккыды? – деди Къарча.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 29. *Жаш тёлү бек акъыллыды, аны бла ат башындан сёлеширге жарамайды.* «Сюрюн», 67. *Аланы (Асланбекланы) акъылларын билмей, ат башындан соруула берип, гюняхларын алыргъа жарарыккы туююл эди.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 148.

АТ БЕЛИНДЕ АЙЛАНЫРГЪА (ат белинден тюшмей айланыргъа) Къара ишде ишлемей, кыйналмай жашаргъа.

[Солтан:] Айхай, къалгъанла сенича ангыламайдыла мени. Ангы-

ласала уа, мен да ат белинде айланыр эдим. И. Боташев, Пьесала, 158. Ол, ат белинден тюшмей, сюйген ашын ашап, сюйген кийимин кийип, санларын сууукъ этмей айланады. Ж. Залиханов, Тау кышла, 76.

АТ БЕЛИНДЕ (боюнунда) ЁСЕРГЕ Сабийликден элде жашаргъа, атла бла шагъырей болургъа.

– Ой, тай-тай! Жашлыгъымдан бери ат белинде ёсгенме, – деди Бекмырза. «Малкъар поэзияны антологиясы», 57. Алай мен да, сабийликден ат боюнунда ёсгеним себепли, ажирни сыртына мычымай кьондум. М. Гулиев, Акъ атлы, 99.

АТ-БЕТ АТАРГЪА (санаргъа, чыгъарыргъа д.а.к.) Биреуню юсюнден беиш сёз жаяргъа, намысын сындырыргъа.

– Билеме мен сизни къарын аурууугъузну: ма ол тиширыучукъгъа атбет атар дыгаласда кюрешесиз, – деди Патия. «Толкъунла», 190. – Болуб а не боллукъду, ат-бет санарла, – деп, Даута мудах айтды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 141.

АТ ОЙНАТЫРГЪА Биреуге кыйынлыкъ, зарауатлыкъ берирге.

«Главка», «башкъарма» деген бийик сёзледен сора сени таурухунг болмагъанлыкъгъа, ала мени кёз аллымда зарф зарфланы жюгенлеп, ат ойнатадыла. М. Гулиев, Акъ атлы, 120.

АТ ОЮН КЁРГЮЗТЮРГЕ (этдирирге) къара: АТ ОЙНАТЫРГЪА.

Бекболат бий: «Мен сизге, аман тыкыртабанла, ат оюнланы уллусун кёргюзтюрме», – деди. Э. Гуртуев, Шамсудин кьаласы, 85. – Бузулмай кьалгъан болурму?.. Ол да [Мурат], анда бир тюрлю кылыкъгъа юйренип келип, жарлы Сапиятха ат оюн этдирми? Хубийланы О., Аманат, 3, 359.

АТ ТИЗГИНИНЕ ЖАБЫШЫР-ГЪА Атха минерге, тюшерге болушургъа, ёзенгисинден тутаргъа.

– Да, Даулет, энди Аллах шагъат болсун, менде гюнях жогъуна, – деп, ат тизгинине жабышды Зауурбек. Сермеш, кюреш, тюйюш оту башланды. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 15.

АТ ЧАБАР КЮН АКЪСАГЪАНЛАЙ Билмей тургъанлай бир тюрлю бир ишге сылтау чыгъаргъа.

Ат чабар кюн акъсагъанлай, Ахмат элге тигелер эрттенини алында малла бёлюнюп, кьойчулагъа аланы излерге тюшдю.

АТА-БАБАДАН (ата-бабадан) БЕРИ 1. Дуния жаратылгъанлы бери.

Оноучу – бир, ишлеучю минг болгъаны ата-бабадан бери да тёреди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 111. Тиширыу ишлеге эр кишиле къатышмаучуларын, эр кишини ишлерине уа тиширыула къатышмаучуларын ала биледиле. Ол ата-бабадан бери жюрюй келген адетди. Ж. Токумаев, Дертли кьама. 120. Ата-бабаларыбыздан кьалгъан кёп затны тас эте келебиз. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 101

2. Эрттегили, эски (зат).

– Бу иляпачыкъгъа къарагъыз! Ата-бабадан кьалгъан затды. Тьфу! Бусагъатда «Дипломат» деген иляпа модадады, – деди Малля. «Шуёхлукъ», № 1, 1979.

АТА ЖУРТ адамны туугъан, жашагъан жери, кыралы.

Ата журтун сакълау хар эр кишини да сыйлы борчуду. (Конституциядан.)

АТА ЖУРТУНГ – АТА ЮЙЮНГДЕН АРТЫКЪ (Нарт сёз.) Туугъан кыралынг ата юйюнгден да сыйлыды, багъалыды.

«Ата журт – ата юйюнгден ар-тыкъ» деген нарт сёз, ата-баба-дан къалмай, кимден къалгъанды? Байрамукъланы Х., Мёлек, 65.

АТА ТАШ Адамны туугъан жери, жашагъан эли.

Тыш элде намысым жүрюмей-ди дегенни сылтауу бла эфенди ата таши Бызынгыгъа кёчген эди. М. Атабиев, Кишилик, 37.

АТАЙПЫС: АТАЙПЫСНЫ БА-САРГЪА (берирге) (къарач.) Биреуге урушургъа, аман айтыргъа.

Сизден айырылгъандан ары жетгинчи, Шамайыл Асланнга атайпысны басханлай барды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 240. Келин келтирген юй белин къатдырыргъа керекди. Ансы, тамбла аны аты ныгъышда кыызгъанчха чыгъып, атайпысны берликидиле. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 206.

АТАЛЫКЪ-АНАЛЫКЪ ЭТЕРГЕ Сабийлени ёсдюрюрге, кыйын салыргъа (атасы, анасыча).

– Анам, аналыкъ да, аталыкъ да этип тургъан анам, мени орунума ол уялыр деп къоркъама. Кеси айтыучулай, атаны ата этген, ананы ана этген да – жашиды. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 365.

АТАМ КЪАБЫРДАН КЪОБУП (туруп) **КЕЛГЕНЧА** [кёрюрге, кёууаныргъа] Бек чексиз кёууаныргъа деген магъанада.

– О-о, Азрет, кел! – дедиле кыызла, аталары къабырдан тургъанча, кёууанып. Чотчаланы М., Студентле, 95. – Аман этме, къайгырмаз, – деди Ёлмез. – Къайгыргъанны кёй, атам къабырдан туруп келсе да, алай болмаз эдим. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 275.

АТАМЫ ЖЫЛКЪЫСЫН СЮР! (атамы жылкысындан тай тут!)

Къоркъмайма, этеригинги аяма деген магъанада.

– Мариям Кураевна десегиз, намысыгъызмы тюшерикди? Телимелиле сёлешмей, тап айтыргъа болмаймыды? Ол да, сен да Къара-Ташидан атамы жылкысын сюрююз! – деди Айшат Сейитовна. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 139. Кёулакъларын салындырып тынгылагъан адамлагъа тюбегенинде, эрикген жаш сандырады да кёутулду, жылкысындан тай тут! Лайпанланы С., Баталлары, 116.

АТАМЫ (анамы) **ЭТИН АШАГЪАН КИБИКДИ** Мени намысыма келишмеген ишди, харамды деген магъанада.

Къазауатда адамлары болгъанлагъа кырал берген болушлукъну алыргъа суймегенле да бар: «Ол атамы этин ашагъан кибикди», – дей эдиле аллайла. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 15.

АТАМЫМЫ ЁЛТЮРГЕНДИ? Манга не хата этгенди?

– Да энди мен Идрисге дерт тутхан жерим жокъду. Дерт тутарча, ол мени атамымы ёлтюргенди? – деди Хамзат. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 272.

АТАНГ-АНАНГ ДЕМЕЗГЕ Адамны атасына, анасына аман айтмазгъа.

Идрис кеси кесине: «Энди анга атанг-ананг деген киши жокъ. Анга хар ким да: «Хамзат, адам бол, тюнене кименг, бюгюн кимсе? Бетинги жойма», – дегенден баиха сёз айтмайды». Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 89.

АТАНГА АТ! (хыны) Биреуню бергенине, саугъасына (сыйына) бюсюремегенде айтылады.

– Атасына атсын, сый бериб а, бир жыйрыкчылык бергенди да! – деп кызады келинни кайын кызы.

АТАНГА (ёлгенинге) ГОЛИЯ (гония)! Атанга налат болсун деген бедиш.

– Мен аны арбазына кирмегенме, ол [немец] мени арбазыма киргенди, дагыда мен буюгурга керекме! Атанга голия! – деди Байчо. А. Теппеев, Ташыгуул, 141. Бетине уялмай, сауга келтиреме деп, бу гитче коробкыкчыны алып келгенди... Ай атанга гония сен эмеген тёммекни! С. Теппеев, Ачезезни тууган кюнү, 24.

АТАНГДАНМЫ ТУУГЪАНДЫ? (атангдан туумаган эсе!) Къаршы жууугунгмуду, хатер этерча?

– Тата айтханлай, была [къартла] мени атамданмы туугандыла? Алайсыз да азмы болады мен аланы юслерине тюшюп турганлы? Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюнү, 117. – Керим, Ахмат да, бирсиле да сизни негиз боладыла? Алагъа неге жаныгыз ауруйду, атагыздан туумаган эселе? М. Шаваева, Кюн тыякыла, 155.

АТАНГЫ (атасыны) АМАН КЁЗЮНЕ! (жолугайым; учурайым – къарач.) (хыны) Биреуден къоркъмайма деген магыанада.

Активист къарындашынга махтана болурса да, атангы аман кёзюне... О. Этезов, Тарда, 64. Ариу айтып, жалынсанг да, Алдатмам сени сёзюнге. Сенден да иги жашла бардыла, Атангы аман кёзюне! «Къарачай халкъ жырла», 110.

АТАНГЫ БАШЫ! Жукъ да угъай деген магыанада.

Билелле сора! Мах, аталарыны башын алырла! М. Шаваева, Кечерлеми?, 171. – Бизни тюзлюгюбюзню, жангыз терекден бау болмазын,

жангызны душманы кёплюгюн да биле турганлай, атангы башынамы байланы малларын сыйырып, жарлылагъа юлешип айланаса да? – деди биягы сарымыйык огуурсуз ауаз бла. Д. Таумурзаев, Таурухла, 84.

АТАНГЫ КЪОНАГЪЫМА! Жалынып тилегенде айтылады.

– Келинлигибиз а тап затчыкчымыды? Айтыгыз, атагызны къонагыма! «Минги тау», 1986, № 2.

АТАНГЫ КЪУЛУМУДУ? Биреуге не эркинлигинг барды деген магыанада.

Бу сени атангы къулумуду, къуру да мынга къадалып нек тураса?

АТАР ОГЪУ, УРУР (ёлтюрю) КИЙИГИ БОЛУРГЪА Биреуню къанлы жауу болургъа.

– Исмайыл Селимович, алай айтсагыз, атар огъу, ёлтюрю кийиги да сиз болурсуз Азамат Алиевични. Эслеп сёлешигиз, – деди. М. Шаваева, Кюн тыякыла, 109.

АТАРАЛЛАЙ ТАРАЛГЪЫН! (къаргыш) Уллу бушуугъа къалгын!

Атарал – аты кибик ариу, деменгили, кючу, къарыуу да бирсиледен артык, халкыны жашауу бла жашаган киши болганды. Элине ёлет кирип, халкы кырыла турганда, сыртдан къарап, сытылганды. «Атараллай таралгын! – деп аны ючюн айтхандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал. 72.

АТАСЫ-АНАСЫ ДА... Жалан да бир деген магыанада.

– Кесигиз билгенден, – деди бир узунбел, жютюкёз киши, – мен учу туюлме. Атасы-анасы да ууга барганым жангыз бир болганды. Х. Кациев, Салам алейкум, 13. Ол заманда, Совет Союзну халкы эки жюз

миллиондан аслам болганда, Финляндияны халкы уа атасы-анасы да беш миллионнга жетмегенди. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 111.

АТАСЫН-АНАСЫН АЙТЫР-ГЪА (махтаргъа, тойдуругъа) Биреуню атасына, анасына аман сёзле айтыргъа, урушургъа.

Тийреде элледен агъач алыргъа адамла тохтаусуз келе эдиле. Къалауурланы аталарын, аналарын да махтайдыла, Къужоннга тишлерин билейдиле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 179. – *Жашланы школгъа къайтарыргъа керекди. Алай... Манга бирин-экусин къыстаргъа хазыр эт деген, аны эшитсе, атамы-анамы тойдурумму?* М. Шаваева. Кюн тыякъла, 75.

АТАСЫН (ким) ЁЛТЮРГЕН КИБИК Уллу хата этген кибик.

«Муну атасын мен ёлтюрген кибик, мени бла сёлешген да этмейди», – деди Мазан. Ж. Залиханов, Тау къушла, 49.

АТАСЫН (анасын) ТУУРАГЪАН ГЫРЖЫННГА САТМАГЪАНДЫ Биреу атасыны (анасыны) ёлгенине жарсымай къалмагъанды деген магъанада.

– *Бирсиле да аталарын туурагъан гыржыннга сатмагъан ушайдыла да, – деди Мутай.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 8.

АТАСЫНЫ БАШ ЖАРТЫСЫМЫ КЪАЛГЪАНДЫ? (атасыны башымы барды?) (хыны) Не иши барды деген магъанада.

– *Кимни къошуна бараса? Къошда атангы баш жартысымы къалгъанды? Хайда тебире! Сени къошунгу-мошунгу мен кёрюрме, – деди Сафар.* С. Хочуев, Хапарла, 11. – *Жаным, ол къатын алыу, эрге барыу жалан да санга бла манга тёре туююлдо.*

Аны ючюн бизге айып этерге кимни да атасыны башымы барды? – деди Сафар Мариямгъа. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 124.

АТАСЫНЫ БАШЫНАМЫ? (кюреширге) (хыны) Не зат ючюн кюрешеди деген магъанада.

– *Ол былайдан сыйырылгъан малланы, Сарбийча, Добайча, Махмутча къан ичгенледен сыйырылгъан малланы, мени кибик, властьха тюз ниетли, жарлы адамлагъа хайырландырлыкъ туююл эсе, мен атамы башынамы кюрешеме?! О. Этезов, Тарда, 99.*

АТАСЫНЫ ЖАНЫНА БАРЫР-ГЪА (салыргъа, ашырыргъа, тюшерге) Ёлюрге, асыралыргъа.

– *Ахыратда атамы башын айта эсенг, атангы жанына баргъын сен, намысы кзуругъан! Хубийланы О., Аманат. 3, 255. – Зеке да, ёпке ауруулу болуп къайтхан эди да, кёп турмай, аны да атасыны жанына салдыла.* А. Теппеев, Ташыуул, 12. *Атангы асыры кёп сагъынаса, тансыкъ болгъан болурса, мен сени аны жанына ашырайым.* Хубийланы О., Дерт, 130.

АТАСЫНЫ КЪАНЫ БОЛСУН! (къаргъыш) Харам болсун!

Жулдузлу тау бла демлешип кюрешгенде, кеслерин бир жанлыракъ салыргъа кюрешгенле да бар эдиле: «Былай этип алгъан ахчам атамы къаны болсун!» – деп. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 278.

АТАСЫНЫ ТОПУРАГЪЫН САКЪЛАРГЪА Атасы ёлген жерден кетмей жашаргъа.

Бир да аяма да, атангы топурагъын сакъла да тур! Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59.

АТДАН ЖЫГЪАРГЪА Биреуню чалпыкъдырыргъа, жангылтыргъа.

[Харун:] Угъай, Оленин, Назир улу Харунну атдан жыкъгъан алай тынч туююлдо. И. Боташев, Пьесала, 143.

АТДАН ТЮШЮП, ЭШЕКГЕ МИНЕРГЕ Уллу къуллукъдан гитче къуллукъгъа кечерге.

Алий председателлик къуллугъундан кетгенине бек алгъа Жамиятны терслейди. Алай: «Бары да къарап тургъанлай, атдан тюшюп, ыйлыкъсынмай, эшекге къалай минейим?» – деп, Алий алай сагъыш этеди. Х. Кадиев, Сайламала, 395.

АТДЫМ СЁЗЛЮ [адам] къара: ОСПАР СЁЗЛЮ [адам].

– Элге уа сизге ушагъан атдым сёзлю тюкенчи керек туююлдо. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 191. Бирсиле да, атдым сёзлерин чанча, кюледиле. М. Атабиев, Кишилик, 189.

АТЛАННГАН (жол) АЯКЪ Къонакъланы атлары бла бек артда келген аш къанга (ичгиси, ашарыгъы бла).

– Бу атланнган аякъды. Атамы жаны ючюн, энди ичерик туююлме, – деди Челлай. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 165. Алайда жол аякъ кётюрюп айырылдыла. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 295.

АТЛАННГАН ТОЙ Келген къонакъла бла тойну ахырында тепсеу.

Атланнган той бютюн да иги къуралды, алай кетерге заман болду.

АТЛЫ АТЫ БЛА, ИТЛИ ИТИ БЛА (атлы аты бла, жаяу таягъы бла (барыргъа, келирге) Халкъ къобаргъа, бирден сюелирге, барыргъа.

Ала [милиционерле] айыу терини аны [Солтанны] юсюнден сыдыргъынчы, элден чабышып, атлы аты бла, итли ити бла кёп адам келди. Х. Кадиев, Сайламала, 445. Ол сен

кюсеген «къалгъанла» атлы аты бла, итли ити бла санга къонакъгъа кетген ушай эдиле да! М. Гулиев, Акъ атлы, 41.

АТЛЫ БЛА ЖАЯУ КИБИК (атлы бла жаяуча) Эки затны бир бирден уллу башхалыкълары (къарыу, ёсюм, акъыл, болуп д.а.к.) уллуду деген магъанада.

– Ат бла барсанг, къайгъыларынг аз боладыла, кюн, суула, чинарла, чаллыкъла эркин кёрюнедиле, жюрегинг жарыкъ жырлайды. Атлы бла жаяу кибик деп аталарыбыз да андан айтадыла. С. Бабаев, Атамы китабы, 70. Болса да, Чёпени бакъдырыргъа кетген кюню бла къайтхан кюнюн тенгleshдирсенг, атлы бла жаяу кибикди. «Минги тау», № 1, 1986. Аз заманны ичинде Кузьма, мени бла алай бош шагъырей болуп къалмай, не жумуш бла айланнганымы, Мусаны жюкле келиучю станциягъа нек кетгенин иш да биледи. Атасы уа муну къатында атлы бла жаяу кибикди. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 390.

АТНЫ (къулакъларыча) ЭКИ КЪУЛАГЪЫ КИБИК [адамла] (къарач.) Экиси да бир бирге бек ушагъан адамла.

Ала экиси да, бир атны къулакъларыча, бир биринден айырылып болмагъан эки тенг жашдыла. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 252.

АТХАН ОГЪУ (атханы) ЖЕРГЕ ТЮШМЕГЕН (атхан огъу жазмагъан, жазмай тийген, жерге тюшмеген) [адам] Уста мараучу, уучу.

Къарачайны жигит жашы Топчукъ, атхан огъу жерге тюшмеген батыр Фролов бизни барыбызны да къутхарып, кеслери жангыз жау бла кюреше къалдыла. Хубийланы О., Ама-

нат, 3, 261. *Ойсулну жолун адам билип болмагъанды. Атханы жазмагъанды. Кийик жолланы таныучу, узакъ шахарлагъа барыучу Ойсул, Жамауатны бек къаясы, чигинжиси эди.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 45. *Мухамматны атхан огъу жазмай тиеди дейдиле биргесине болгъанла.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 57.

АТЫ АЙТЫЛГЪАН (атын айтдыргъан) [адам] 1. Элде, жамауатда белгили алчы адам.

– *Битеу Бахсан ауузуна аты айтылгъан Чонай энди шо санга улутха берирге къалгъан эсе, сора, жюр, Чонай, ызыбызгъа къайтайыкъ.* И. Боташев, Пьесала, 128. – *Кесинг билесе, бизни Соллоу да элде аты айтылгъан адамладан бириди, – деди Шохай.* Ж. Токумаев, Дергли къама, 195. *Автандил, араблы жигит, Арабда аты айтылгъан.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 192.

2. Тукъуму, байлыгъы бла белгили адам.

Аны атасы Къыралбий аты чыкъгъан байладан бири болуучу эди. Ж. Токумаев, Дергли къама, 64.

АТЫ АЙТЫЛГЪАН (чыкъгъан) **АЛТЫНЛЫ** [ушкок] (Нарт сёз.) Керексиз махталгъан.

«Печорин» деп къайдан да чыгъардыла, аты чыкъгъан алтынлы дегенлей, къан салдыла. Чотчаланы М., Къолан «Толкъунла», 44.

АТЫ АМАН БЛА АЙТЫЛГЪАН [адам] Атын аман ишле бла чыгъаргъан адам.

Герострат, адам улуну эсинде къалыр ючюн, дунияны жети сейиринден бирин – Артемиданы храмын кюйдюргенди. Алай бла атын аман бла айтдыргъанды. || – *Эй-хей, Туугъан Элде атынг аман бла ай-*

тылгъан! Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 283.

АТЫ БЕШ ДА ТАУ ЭЛГЕ (тёрт дуниягъа) **АЙТЫЛГЪАН** [адам] Ахшылыгъы, адамлыгъы бла малкъар халкъгъа, дуниягъа белгили адам.

Темирбашины аты Беш да Тау элде уллу хурмет бла айтылады, жюрекледет аукелликни отун ышырады. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 135. *Беш да тау элге атлары айтылгъан эки хапарчы киши бардыла.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 5.

АТЫ БИРНИ – АНТЫ БИР [адам] (Нарт сёз.) Сёзюне кертичи адам.

«Асланны болгъан жерин кёр-гюзтсем да, ауузу ариу сёлешгенлигине, не игилик этерик болур ол?» Аты бирни – анты бир дегенча, ол кюнден сора Темиржанны жюрегине тюшюп къалды игилик этмезлиги. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 73.

АТЫ-САНЫ БОЛУРГЪА (этерге) Ишге сансыз къараргъа.

Юйретиу ишни, аты-саны болсун демей, жер жерледе ахшы къураргъа керекди. || – *Аты-саны этерик эсегиз, ханс артыугъа бармагъыз, – деди аналары къызлагъа.*

АТЫ УШХУУУР АРТЫНДА АЙТЫЛСЫН (ырыс, къаргъыш) Ёлюп кетсин.

– *Къой, къой экисини да атлары ушхууур артында айтылсынла.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 68.

АТЫ ЧАБАР КЮН АКЪСАГЪАНЛАЙ (масхара) Ёхчеге этгенлей деген магъанада.

Бюгюн баралмайбыз: аты чабар кюн акъсагъанлай болуп турабыз.

АТЫ-ЧУУУ ЧЫКЪМАЗГЪА (билинмезге, къуругъа, эшитилмезге д.а.к.) Биреуню саулугъундан, ёлгенинден белгили хапар болмазгъа.

Ёмюрлеча, узун кёрюннген төрт жыл мындан алгъа уруиха кетген кюнюнден бери, аты-чуу чыкъмай къалгъанды жашыны. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 209. Бир ненча жылдан бери аты-чуу билинмей тургъан Жюнюсю хапары чыкъгъаны акташчыланы барысын да сейирсиндирди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 205. – Бир-эки айны письмо келип турду, сора аты-чуу да къуруду, – деди Тая. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 44.

АТЫН АЙТДЫРЫГЪА Жигитлик этерге, айырма болургъа.

Бурунгулу жашла къылкъыяр къамалагъа ие болгъандыла: къарыулулары, усталары, жигитликни жолу бла бара, атларын айтдыргъандыла. З. Толгуров, Къызгъыл кырыдыкла, 50. Энди уа... колхозну тракторун жюрюте, атын айтдыргъан, элде адамлыгъына кёпле бюсюреген – аллай жашды Сюлемен. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 53. ...Сюйген къызына ариу кёрюнюр ючюн, Назир, атын айтдырама деп, хатагъа тюшеди – къыялу болуп къайтады аскерден. Мусукаланы С. Хакъ дуняда жолючула, 270.

АТЫН АУУЗДАН АЛМАЗГЪА (тюшюрмезге) Биреуню дайым сакъыныргъа.

Жашчыкъ кече-кюн да сени атынгы ауузундан тюшюрмейди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 195. Сен не кёп айтсанг да, къоңшум Любаны атын ауузундан алмайды, андан баиха адамны эшитирге да сюймейди.

АТЫН ЖЕРГЕ САЛМАЗГЪА (жетдирмезге) Биреуню намысын кётюрюрге.

Къарындашыны хапарын айтып тебиресе, къызчыкъ аны атын жерге

салмайды, къуру да аны махтап турлугъу келеди.

АТЫН ТАБАРГЪА (айтыргъа)

1. Биреуню саугъаларгъа, намысын кётюрюрге.

– Аз болса да, бизни къыйыныбызны кёрюп, билип, къыралны уллу саугъалары бла атыбызны тапханлары ючюн, партия бла правительствогъа минг кере бюсюреу этебиз, – дейдиле орден жюрютген къарындашла. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 69.

2. Къайынлагъа сый бергенде айтылады.

– Бир да къуруса да, къартланы атларын бир затчыкъ бла да тапмадыгъыз дериксиз, анга да бир Аллах айтхан болур, – деди къайсы къатын эсе да. Хубийланы О., Аманат, 2, 288.

АТЫНДАН КЪАРГЪАНЫРГЪА Биреуге Аллахдан ахшылыкъ тилегенлей жашаргъа.

Сен мени атымдан къаргъанып турургъа керексе. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 68.

АУ ТЮБЮНДЕ Жангы келин болгъан заманында.

Алып къачайым, алтын чачайым, Ау тюбюнде бетинги ачайым. С. Шахмурзаев, Назмула, 122. Ким да, санга ушаш, къатынын ау тюбюнденми урлатады! Б. Гуляев, Къачхынчы, 66.

АУАР ТАШХА (хунагъа) ТАЯН-МА! (Нарт сёз.) 1. Тутхучсуз адамгъа жалгъашма.

– Уллугъа, гитчеге да ариу кёрюн, ауар таиха уа таянма. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 251.

2. Болмазлыкъ ишни сюрме, тутма.

Аланы айтханларына къулакъ салмагъыз. Ауар таиха таянмагъыз. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 201.

АУРУГЪАН – ЁЛГЕННГЕ ДЕ-ГЕНЛЕЙ (масхара) Кесинден къарыусудан болушлукъ излегенлей.

– *Ауругъан – ёлгеннге дегенлей, бу да менден болушлукъ излейди, – деди ынна туудугъуна.*

АУРУГЪАННЫ ЖАСТЫГЪЫН-ДА САУ ЁЛЮР (ауругъанны тешегинде сау ёлюр; жарлыны жастыгъында сау ёлюр – къарач.) (Нарт сёз.) Къачан ёллюгюн киши билмейди деген маъанада.

– *Ауругъанны жастыгъында сау ёлюр деп эшитгенмисе? Кимни ёлюрю, кимни къалыры – ол бизни къолубузда туююлдо.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 245.

АУРУМАГЪАН БАШХА ЖАУЛУКЪ (башлыкъ) **КЪЫСМА!** Хатанг болмагъанлай, кесинге сёз алма!

– *Къой, къой, аурумагъан башха жаулукъ къысма. Сен аны хапарын билмейсе.* (Фольк.).

АУРУМАГЪАН ШАЙТАНДЫ, ЖЕКДИ (къарач.) Аурумазлыкъ адам жокъду.

– *Алай айтма, а къыз, тоба де. Аурумагъан шайтанды, жекди.* Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 112.

АУРУУ ИЕСИ БОЛУРГЪА Ауруучу болургъа.

– *Ариулукъ бла уа Наныкъгъа тенг къыз бизни элде кёп табылмаз. – Ауруу иеси болсун огъесе ол, дёрденин бери тургузуп, олмуду сайлай билгенинг?! Хубийланы О., Дерт, 239.*

АУРУУ, ОЖАКЪ БЛА ТЮШЮП, ИЙНЕ КЁЗ БЛА КЕТЕДИ (ауруу ожакъдан келир да, ийнени кёзю бла кетер) (Нарт сёз.) Ауруу, къыйынлыкъ келсе, келгенича, терк кетмез.

– *Ауруу, ожакъ бла тюшюп, ийне кёз бла кетеди, кийик саулукулу болмасам да, игиге айланырма.* З. Толгуров, Эрирей, 13. *Ауруу ожакъдан келир да, ийнени кёзю бла кетер деп сёз барды, алай ийнени кёзю бегитилип*

къалмагъан эсе, бу ауруу кетерге унамайды сора уа? Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 265.

АУРУУ-ТАЛАУ ДЕМЕЗГЕ Аман айтмазгъа, урушмазгъа.

– *Сиз бусагъатда мени къайгъылы туююлсюз, бир бирибизге ауруу-талау демегенлей къалдыкъ.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61.

АУРУУУ БЕЛЮНСЮН! (аурууунг талада бёлюнсюн!) (модаль фраза) Биреуню сёзюн бёлгенде, андан кечгинлик тилеу.

– *Сёзюнгу бёлеме, аурууунг талада бёлюнсюн. Ол жашла бла баргъанынгы нек айтмадың? – деп сорду Байбатыр.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 26.

АУРУУУН (аурууунгу) АЛСЫН! Бир затны биреуден къызгъанмагъанын кёргюзтеди.

Жанынгы чыгъар да, бер десенг да, аурууунгу алсын, берейим! «Малкъар халкъ жомакъла», 250.

АУРУУУНГУ АЛАЙЫМ! (аурууунгу алсын (мен ананг, эгечинг д.а.к.) (алгъыш) Сенден алгъа ёлейим деген маъанада.

– *Къарындашила, аурууугъузну алайым, Жашагъыз сиз, къурманыгъыз болайым!* Т. Зумакулова, Сайламала, 83. *Анасы уа, жашы ашны юсюнден айтхан сунады да: «Ма алайда, аурууунгу алайым, айран бла гыржын хазырдыла, ал да, аша», – дейди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 193.

АУУЗ АЙЛАНДЫРЫГЪА (тийирирге) Бир кесек ашаргъа, ичерге.

– *«Аууз айландырыргъа, аууз айландырыргъа...» – деп, самаркъаулап эникледи кишини сёзлерин Айдемир.* Лайпанланы С., Гургумлу, 127. *Болса да, хазыр ашны юсюне келгенден сора, аууз тийдирмей кетерге жарамат*

гъанын билип, табакъгъа узалды.
Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 143.

АУУЗ АЧАРГЪА (сёз айтыргъа)

1. Къыз тилерге.

– Суюген адамымы къызына аууз ачсын ол, мени Аллахом, – деди Ауа-лият. И. Гадиев, Санга айтама. 160. Дубу бир аууз ачмагъан элде хазна къыз къалмагъанды, алай а ол аланы биринден да жылы жууап табалмагъанды. Хубийланы М., Алан, 29.

2. (дин) Оразасын ачып, ингирде ашаргъа.

– Бюгюн сары аш ашамай къалгъанма да, аууз ачаргъа бек ашыгъып сакълайма, суусандан да ёлеме, – деди къарт.

АУУЗ АЧАРГЪА КЪОЙМАЙ
Бирсилеге сёз айтыргъа онг бермей, сёлешдирмей, ауузларына чабып.

Озрок, бизге аууз ачаргъа къоймай: «Жашла, тюнене мени орунумда болсагъыз, асыры къоркъгъандан, къырылып къалыр эдигиз. Кече тюз юйюмю къатында ючеулен манга юч бичакъ тиреп, сагъатымы сыйыргъандыла», – деди. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 404. Къызын колхозну председателине бергенден сора, аууз ачаргъа къоймай, Совет властью кеси келтиргенча, уллу сёлешеди [Окучукъ]. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 73.

АУУЗ БАРАМТА ТУТАРГЪА
Ёпкелерге, бир бири бла сёлешмезге.

– Мен аууз барамта кишиден да тутмайма. Кишини насыбын сыйырмагъанма, къоркъур жерим да жокъду, – деди Зухра [Мухтаргъа]. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 266.

АУУЗ – БИР, КЪУЛАКЪ – ЭКИ
(Нарт сёз.) Аууздан чыкыгъан эшитилмей къалмаз, ойлап, эслеп сёлеш деген магъанада.

– Эй, ахшы киши, аууз – бир, къулакъ – эки, эслеп сёлеш, – деди Хажси-Муса. «Тейри къылыч», 130.

АУУЗ ЖЕЛ Адамны айтхан сёзю (биреуге болушлукъгъа).

– Мен жаратылгъанлы кишиге келечи да болмагъанма, алай болса да, мени аууз желим санга жарарыкъ эсе, Жантемирге тюбегенде, озмагъанлай, былай нек этип айланаса деп, жагъасындан алып айтырма, – деди Темуркъа. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 62.

АУУЗ ЖЕЛ ЖЕТДИРИРГЕ (аууз жетдирирге) 1. Сёзю бла биреуге болушлукъ этерге.

– Пристопха бир аууз желинги жетдирмесенг жарарыкъ туююлдо. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 277. – Ма келе турады Базарбий. Энди кесинг бир аууз жетдир, сенден тыяллыкъ туююлдо, – деп, ол, буфетни тюбюнден тылысын да, жуммакларын да алып, хычин этип башлады. Хубийланы О., Аманат, 3, 13.

2. Кесине жетмеген затха сёз къошаргъа.

Адамны не хатагъа да тили къалдырады. Кимге да ауузуңгу жетдире тураса. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 91.

АУУЗ КИР ЭТЕРГЕ (аууз кир алыргъа – къарач.) Аз-маз ашаргъа, ичерге.

– Халыу, жарлы, аууз кир иш а этемиди? – деп сорду Сылыухан. А. Теппеев, Ташыуул, 249. Атлыла, аууз кир алып, хан тынчайгъандан сора кетдиле. «Къарачай нарт таурухла», 92. Тюш, сен да атыңгы аууз кирин бир алдыр. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 97.

АУУЗ КЪАБЫН Ашарыкъ-ичерик зат.

– Ашагъыз, токълуларым, ашагъыз. Бу юйде сизни аууз къабыны-

гъызны киши да сыйырлыкъ туююл-
дю, — деди Наууш. Ж Текуев. Бир эрт-
тенликде, 37. *Анда уа, Чегемде, кѣп
ѣмюрледе аууз къабынларын таиш
бла кюрешиде мадара келген, кѣп душ-
манлагъа хорлатмагъан батыр, азат
адамланы измили, илхамлы нѣгерле-
ри жыр болгъанды.* «Малкъар адабият»,
11 класс, 1998., 17.

АУУЗ КЪАРА ТУТАРГЪА Ёпке-
лерге, сѣлешмей айланыргъа.

— Сафира, жанчыгъым, ...сен
менден бош аууз къара тутаса. М. Гу-
лиев, Акъ атлы, 151.

— Энди мен, Сафаргъа аууз къара
тутуп, къыйнарыкъ туююлме. Хубий-
ланы О., Дерт, 128.

АУУЗ СУУЛАРЫ БАРЫРГЪА
(келирге, келтирирге) Ашарыгъы ке-
лирге, ашаргъа сукъланыргъа.

Хожаны семиз ириги болгъан-
ды. Ол элдеги хаулеле, ирикден кѣз
айырмай, аууз суулары бара, тил-
ленип, бирер-бирер Хожасгъа келе
башлагъандыла. Х. Кадиев, Салам алей-
кум, 96. — Къазандан къакъ эт биш-
ген хауа Бекболатны иничке буруну-
на хычыуун тиеди. Антонну да аууз
суулары келедиле. Б. Гуртуев, Жангы
талисман, 59. — Зухра шишликге кар-
тоф къошханны суюмеучюдю, аны
себебли, соханны ууакъ туурап, ас-
ламыракъ салды: аны къууурулгъа-
ны алайны озгъанланы аууз сууларын
келтире, алай ариу ийис этеди. Ж. За-
лиханов, Тау къушла, 270.

АУУЗ СЮД (эски) Шериат, халкъ
тѣреси этген сюд.

Таужанны юйюне женгил жыяр
къайгъыда, эфендини юйюнде тап-
май, аууз сюдде олтургъан хапарын
эшитип, тири-тири атлап, Жанте-
мир правленнге айланды. Аппаланы Х.,
Къара кюбюр, 220.

АУУЗ ЧАЙКЪАМДЫ БОЛУР-
ГЪА (этерге) Эл ауузуна аман бла
тюшерге, сыйсыз болургъа (этерге).

Науруз, къонду да, ишде эригип,
кимни къабындырайыкъ деп тур-
гъан чамчы таныш таулулагъа аууз
чайкъамды болурун къулакълamay,
къоношу киреге Зурият бла нѣгерине
атланды. С. Лайпанов, Гургумлу, 148.
— Ёмюрюмде келин да кѣрмеге эдим
да, башым былай дамырлыкъгъа
да къалмагъа эди! Къартлыгъымда
мени аууз чайкъамды этип къойдула
да... — деди Берхан. Хубийланы О., Ама-
нат, 3, 89.

АУУЗГЪА АЛЫРГЪА Биреуню
сагъыныргъа.

Ныгъышда къартла, ингирлик
сериуюнде акъырын Асланны, Къай-
сынны, Андрейни ауузгъа алып, жа-
шырын ушакъ бардырадыла. О. Эте-
зов, Аслан, 175.

АУУЗДАН АУУЗГЪА 1. Бирден
бирге ёте.

Кеси заманында «Бу эки къабыр
кимнидиле?» деген хапар аууздан
ауузгъа таурух халда айтыла айлан-
ганды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жо-
лоучула, 341.

2. Бир бирге ал къоймай сѣле-
ширге.

— Акъ дарий жыйрыгъы этине су-
уукъ тие, чачын желкесинде жыйып
баргъанын кѣрген къарт къатын-
ла Зухураны аууздан ауузгъа алып,
ызындан бир талай зат айтдыла.
М. Шаваева, Кюн тыякъла, 15.

3. Жер къыдырыргъа.

Дагъыстандан келген эфендиле,
аууздан ауузгъа ёте, Малкъаргъа ис-
лам динни къайтаргъандыла.

АУУЗДАН АУУЗГЪА СѢЛЕ-
ШИРГЕ Бетден бетге, энчи сѣле-
ширге.

– Аууздан ауузгъа сёлеширге керекме, – деди Хажимурад. М. Атабиев, Кишилик, 118.

АУУЗДАН КЪАТЫ [адам] Жютю сёзлю, кючлю сёлеше билген, кесине базынган адам.

Павел Суанов, жаш адам болгъанлыкъгъа, билими бла къаяланы къалтыратхан инженерди, аууздан къаты, тейри, ётюрюкден не асыу, былай, оноуну да кишиге жетерин суймеген, хар заманда да мен айтхан болуп нек турмайды деп, кёкюрек тиреген адамды. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 264. Сюдге киргенде, аууздан къаты болмасанг, этмеген затынга окъуна женгидирип къояргъа боллукъса.

АУУЗЛАРЫН АЧЫП КЪАРАР-ГЪА Сейирсинип къараргъа.

Черекден суу алып келген черкес тиширыула, тохтан, ауузларын ачып бизге къарайдыла, сейирге къалып (бизни кёчюрюп баргъанда). Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 38.

АУУЗЛУКЪ ЧАЙНАРГЪА Ишни созаргъа.

– Не заманнга дери турлукъ-буз былай, ауузлукъ чайнай? – деп, соргъанына жараулу жууап излей, Жантемир Таужанны башы бла эски юнню чырдысына къарады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 216.

АУУЗЛУКЪ ЮЗЕРГЕ (къарач.) Кёп сёлеширге, къайтарып айтып туургъа (сёзю).

Сабыр тюбю – сары алтын дегенлей, мен бу затда, сизден жашырмай айтайым: ауузлукъ юзерге излемейме. Хубийланы О., Аманат, 2, 89.

АУУЗУ АЙТХАН МАРДАДЫ Сатыу этгенде (суююнчюлюк ючюн, башха бир зат ючюн), кесинг айтхан-ны берирме.

– Ауузунг айтхан мардады, – деди Идрис, эки къол аязы бла да Азизаны чачын артха сылай. – Айт хатарынгы, суююнчюнгю да бетиме уялгъанлай этерме. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 257. – Колхозну малындан ауузунг этген марданы берирме... Къоркъма, Самсон, жашау экибизни боллукъду, – деди Сарбий. О. Этезов, Тарда, 214.

АУУЗУ АЧЫЛЫП (къалыргъа)

1. Не айтыргъа билмей, апчыргъа, сейирсинип къалыргъа.

Харун, не айтыргъа билмей, ауузу ачылгъанлай, Аминатха къарап, иги кесек турду. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 150. Аны бет къаны тюрленип, сигаретин терк-терк букъулата, ауузу ачылып, манга аралып къалды. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 154.

2. Асыры сейирсингенден жунчургъа.

– Хаулатны кесин а бизни элде бир жашла тилейдиле да, ауузунг ачылып къалыр. Х. Кудаев, Бизни заманы адамлары, 60.

АУУЗУ БАЛТА БЛА УРУП ЖАРЫЛЫРГЪА (ауузу ташха тийип жарылыргъа) Кесин къорууалаймазгъа, тап сёлеше билмезге.

«Мени ауузум балта бла жарылмагъан ушайды да? «Ол заманда мында быллай адам ишлеучю эди, аны таныгъан, аны кёрген?» – деп соргъанлыкъгъа башымамы урлукъду?» – деп, Кулина кёпюр къулагъындан айырылды. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 107.

АУУЗУ (сёзю) БАТМАЗГЪА Биреу айтханын этдиралмазгъа.

Харун сабийлерине юйретирге кюрешеди, алай не ауузу, не сёзю батмайды.

АУУЗУ БЛА КЪУШ ТУТХАН
[адам] Махтанчакъ, кѣтенли адам.

Ауузлары бла къуш тутханла кѣпдюле, алай иш а бармайды.

АУУЗУ ЖОКЪДУ Тап, ариу сѣлеше билмейди.

– *Бизни Османни ауузу жокъду, аурун алайым, анга сакъ бола тур, – дегенди Жаннетхан.*

АУУЗУ КЪАТЫ [адам] Сѣз бла кюрешмеген адам.

Ол Аминатны анасы бирсилеге ушамайды, ауузу къатыды, сѣзню ичинде тутта биледи. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 166.

АУУЗУ КЪУЙРУКЪ КЕСМЕУ-ЧЮ (ауузу бла семиз кесиучю – къарач.) [адам] Ачы сѣзлю, огъурсуз адам.

Бюгюннге дери семиз кесиучю ауузу керекли кюн «къайдамдан» сора сѣз айтыргъа жарамалды. Семенланы А., Жазыу айла, 72.

АУУЗУ КЪУЛАГЪЫНА ЖЕТЕДИ (масхара) 1. Ауузу уллуду.

– *Ол сабийни ауузу къулагъына жетеди дерсе, алай а бек суюдюмлю сабийди.*

2. Къууаннгандан, къуру кюлюп турады.

Кѣрне тон юсюне алай тап жарашханына, Ахмат ауузу къулакъларына жетип айланады.

АУУЗУ ОТ ЧАГЪАРГЪА (аууздундан от чыгъаргъа) 1. Уста сѣлеширге, ораторлукъ хунери болургъа.

Аслан революцияны хорламлы къызыл байрагъыны тѣгерегине жыйылыргъа чакъырады. Муну ауузу отму чагъады деп айтырча, алай къаты, алай ахшы сѣлешеди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 140.

2. Къычырыргъа, къаты урушургъа.

Келин, эки кѣзюне да къан чабып, ишин этеди, жилий тургъан сабийге жетеди. Аны эслеп, Мингсом лагъымча атылады, ауузу от чагъады. М. Шаваева, Кечерлеми?, 170. *Сѣлешсе, ауузу от чакъгъан Къызладан туююлд.* Къ. Кулиев, Кѣк чинарла, 161. *Азрет, эсин жыйып, ѳрге тургъанда, атасы юйде жокъ, Жансурат а, юсюне сюелип, ауузу от чагъа тура эди.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 149.

АУУЗУ-ТИЛИ БОЛМАГЪАН [жаныуар, хайыуан] Сѣлеше билмеген, кереклисин айталмагъан деп, жан аурутханда айтылады.

– *Сууда жалан да чабакъла жашайдыла, ауузлары, тиллери болмагъан жаныуарла... Ала ѳтюрюк айта билмейдиле, бир бирлерин сатмайдыла.* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 311. – *Маллагъа заманында ашларын бере туругъуз, ауузу-тили болмагъан хайыуанланы гюняхларына кирмегиз, – деди атабыз. || Бу ауузу-тили болмагъан кишитик мискин ол дунягъа кетгинчиге окъуна жаханым от деген не болгъанын ангылады.* М. Гулиев, Акъ атлы, 26.

АУУЗУ-ТИЛИ ЖАРАШХАН [адам] Сѣзю жарашхан, тап сѣлеше билген, ариу тилли адам.

– *Келин, бизнича дыгаласха киргенле, билгичге барып, тюз хапар келтиредиле. Ол адамгъа ауузу-тили жарашхан бир адам табып бармазмы эдинг?* Батчаланы М., Хорланган жазыу, 24.

АУУЗУ (тили) ТУТУЛУРГЪА (байланыргъа) Сѣз айталмай къалыргъа.

Нохтарны ауузу тутулду. «Да муну [Солтан-Муратны] сабанын ырхы басмагъанды, сора топуракъ муну несине керекди?» Ж. Залиханов,

Бахсан жулдузу, 74. – *Бизни ауузубуз, тилибиз да байланды, кѳолубуздан балта, чѳгюч, салта, быхчы акъырын жерге тюшдюле.* С. Макитов, Ол кимди, анам?, 33.

АУУЗУМДА СУУУМ КЪУ-РУГЪУНЧУ (айтыргъа) Бир затны кѳп кере къайтарып, къатлап айтыргъа.

– *Мен санга биз биргебизге ахча жюриотмейбиз деп, ауузумда сууум кѳуругъунчу ненча кере айтханма?! Къудайланы М., Жилуун парий этген мискин,* 47.

АУУЗУМДАН КЪАНЫМ КЕЛГЕН КИБИКДИ (модаль фраза) Намысынгы этмей сѳлешгеним ючюн бек уялама, айып этме.

– *Айып этмегиз, сизни къатыгъызда къартлыгъымда аны [къатыныны] юсюнден жаншай тургъаным ауузумдан къаным келген кибикди, айт дейсиз да, айтама, – деди Ортабай.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 79.

АУУЗУН АЧАРГЪА (ачдырыргъа) 1. Сѳлеширге хазырланыргъа (хазырларгъа).

– *Ауузунгу тый! Сен быллай сыйлы къонакъла тургъанлай, ауузунгу нек ачаса?! – деп кызырады Байкъасым кызына.* О. Этезов, Аслан, 14. – *Сора бизникиле сизде къалгъандыла? – дегенни айтды кыыз, сорууна жууап сакълагъандан эсе, мени кирит салынган ауузуму ачдырыргъа.* М. Гулиев, Акъ атлы, 43.

2. Бек сейирсинирге.

Мында адамланы кѳплюгюне, ол къадар машинагъа, тауда кызыл къаяла кибик сюелген, кѳкге жете тургъан уллу юйлени кѳргенде, къарт малчы ауузун ачып къалды. Ж. Залиханов, Жанган жюриекле, 66.

3. Масхара – кѳурлай къалыргъа.

Мен, эртте турургъа эринип, самолѳтну оздуруп, кѳкге, жулдузлагъа ауузуму ачып бир заманда да къалмагъанма. С. Бабаев, Атамы китабы, 122.

АУУЗУН АЧСА, ЁПКЕЛЕРИ КЁРЮНЕ Бек арыкъ, кѳарыусуз адамны юсюнден.

Юч ѳксюз сабийни ѳсдюрген Сакинатха тынч тюйюлдо, кеси да аман болгъанды: ауузун ачса, ѳпкелери кѳрюне турады.

АУУЗУН АЧЫП ЖАПХЫНЧЫ Терк окъуна.

Мен ауузуму ачып жапхынчы, сюйген тенгим ол боза бетли сууну сабыр баргъан толкъунуна ташайды. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 188.

АУУЗУН БОШ ЭТМЕЗГЕ Тохтамай жаншаргъа.

Кызычыкъ быйыл тѳртюнчю классны бошайды, энди ол ауузун бош этмей, сѳлешип барады, не да азбар айтады, не да мени костюмму хуржунуну башындан тарта, кѳарачы деп, бир затла кѳргюзтеди. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 413.

АУУЗУН ДА АЧДЫРМАЗГЪА 1. Биреуню тилегин арсарсыз толтурургъа.

Туудугъу аппаны жумушун ауузун да ачдырмай этеди.

2. Биреуню сѳз бла женгерге, сѳлешмезча этерге.

Салих кесини терслиги болмагъанын айтды, жалгъан шагъатны ауузун да ачдырмады.

АУУЗУН ЖАБАРГЪА (жапдырыргъа, байларгъа) Биреуню женгерге, сѳлешмезча этерге.

– *Кѳурч ким къатдырыр эди, Кѳойчу болса хар адам?! – Деп кѳайтарады жууап Алимчик да Нюрчюкге, Ауузун жапдырып аны, Тыяр муратда тикге.* М. Гулиев, Кетмегиз,

зурнукла, 19. – *Сен мени ауузуму жасма, – деди Майрусхан.* Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 33. *Тюкен таматасы блаяй таба бара, эт сатыучу ауузун жабалмады.* Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 410.

АУУЗУН ЖАРЫП, СЁЗ АЙТ-МАЗГЪА Бир сёз да айтмазгъа.

Биягъы тегерегин кзуришалагъан халкъда не ышарыу, не башха тюрлю иш юсю бла, ауузун жарып, сёз айтхан адам жокъ эди. М. Атабиев, Кишилики, 158.

АУУЗУН ЖЕТДИРИГЕ Биреуню юсюнден сёз айтыргъа (аман жаны бла).

Аман адам кесине жетгеннге, жетмегеннге да ауузун жетдирирге ёч болады.

АУУЗУН ЖУУАРГЪА (жарыргъа) (адет) Туугъан сабийни ауузуна биринчи суу тамызыргъа.

Ай, таш къаны боллукъ Жетибай, сени ауузунгу ким жаргъан болур эди, тохтаны-тынны билмей къалдынг. «Минги тау», № 3, 1986. *Арабий, бу адамны ауузун ким жуугъан болур эди?* Б. Гуляев, Атама сёзюм, 269.

АУУЗУН ЖУУМАЗГЪА Жукъ ашамазгъа, ач къарангы болургъа.

Юйде азыкъ этерге адам болмай, тюненели бери ауузуму да жуумай турама.

АУУЗУН КЪЫСАРГЪА (къысдырыргъа) Сёлеширге базынмазгъа, жууап къайтармазгъа (сёлеширге онг бермезге).

Тюйюшюрге хазырланган къочхарча, бий башын алгъа тутду. Аны къаны къартыкъгъа сыйынмай башлагъанын эсеген Жамбот, сёзюн андан ары бардырыргъа базынмай, ауузун къысды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 160. – *Тынгыларгъа къой, алан! – деп,*

негери чам этерге ачылгъан Жамалны ауузун къысдырды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 410.

АУУЗУН ОЗДУРУРГЪА Биреу артыкъ сёлеширге, огъурсузлугъун кёргюзтюрге.

Аланны бир тукъум бир терслиги болмагъанлай, келин анга ауузун оздургъанды. Хубийланы М., Алан, 33.

АУУЗУН ТЫЯРГЪА (тутаргъа, байларгъа) Женгерге, сёлешмезча этерге.

– *Да штабда бары ёлгенлени биле эселе, бирсилени нек сормайса да? – деп, энди бу [Атай] Эгеуню ауузун тыйды.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 231. *«Ауузун тыймагъан адам къалай аманды», – деди Хусей ичинден кеси кесине.* Аны, Жаннган жюрекле, 250. – *Аскер тегерегин алгъан адам къайры къутуллукъ эди, учмаса? – деп, Ханий Батталны ауузун тутаргъа умут этди.* О. Этезов, Тарда, 97. *«Юйде ишден да ычхыналмайма, сабийлеге къарагъандан бошайламайма», – деп, эрини ауузун байлан къоя эди.* Х. Кациев, Аланла, сизде уа не хапар?, 53.

АУУЗУНА АРАЛЫРГЪА Биреуню айтханына уллу эс буруп къараргъа.

Ахмат кеси болса эди, ма бу таулу жашилача, комбатны къатындан кетмей, аны ауузуна аралып туруп эди. «Минги тау», № 2, 1985.

АУУЗУНА АШАРГЪА (жутаргъа, къабаргъа) Биреуню тырман, урушхан бла апчытыргъа.

– *Бу адамгъа сёлешип онг болмай къалгъанды, ауузуна ашап къояды.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 312. – *Ауузуна къабып къояды, сабийлеге жаным ауруйду, – деди Рая.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 243. – *Мен президиумгъа*

жазылганладан Керимни кетерирге дейме. Низамы жокъ, ишлерге суюм-мейди, хар кимни ауузуна жутады. Х. Касиев, Сайламала, 466.

АУУЗУНА ЖЕТЕРГЕ (тиерге)

1. Кьоншулукъдан ашаргъа.

Теммот шапталланы къабакъдан келтиргенди да, сизни ауузугъузгъа да жетсин деп жибергенди дерсе. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 130.

2. Бир затдан ашаргъа.

Мындан татлы, суулу зат мени ауузума тиймегенди.

АУУЗУНА ЖУКЪ ТИЙМЕЗГЕ (кетмезге) Зат ашамазгъа, ичмезге.

Сау ыйыкъны ичинде ауузуна жукъ тиймей, санлары къарыусуздан къарыусуз эте башладыла. О. Этезов, Тарда, 172. Тюненеден бери ауузунга бир зат кетмегенди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 320.

АУУЗУНА КЕЛГЕННИ АЙТЫР-ГЪА (тёгерге, аямазгъа д.а.к.) Бек урушургъа.

Ахырында уа къатын хаулеге, баштакъгъа жетгинчи аманны тегеди, хыликъа этеди. Мен да ауузума келгенни айтама. Ж. Текуев, Бир эртенликде, 121. *Муш-муш эте, ауузуна келгенни да теге, ол сабийлени, чууунларындан-чууунларындан тутуп, жерге-жерге быргъады.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 5. *Раузат, секирип ёрге турду да, сабийлеге ауузуна келген аманны аямады.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 43.

АУУЗУНА КИРИТ САЛЫРГЪА Бир сёз да айтмазгъа.

Керек кюн а сен кирит сал ауузунга, Жаулагъа бермез ючюн тасхабызны! И. Боташев, Ёмюрюм, 69.

АУУЗУНА КЪАРАРГЪА (къаратыргъа) 1. Биреуню айтханын этерге (этдирирге).

– Не уа, майна, Даута, кёзкёрмезге барып, адам болуп келди да, энди уа дуня аны ауузуна къарайды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 189. *Энди сёзню бий башласын деген акъылда, ныгъыш аны [Солтан-Муратны] ауузуна къарайды.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 150.

2. Биреу не айтады деп сакъларгъа.

[Таубий:] Ол къачан эсе да бирде бир сёз айтырыкъды деп, аны ауузуна къарапмы турлукъбуз да?! И. Боташев, Пьесала, 51. Энди уа [Ийналукъ] битеу да Состарны ауузуна къараталмайды деп ким айталлыкъды? Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 206. *Эллилерин биринчи кёчюргенде, сюрюннге сюргенде да, шыйыхны ауузуна къарап, этегине жабышхандыла.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 43.

АУУЗУНА КЪУУУТ АЛГЪАН-ЧА (ауузунда сууу болгъанча, ауузунда къуууту болгъан кирик, ауузуна къууут къапханча д.а.к.) Жукъ айтмай тынгылагъанча.

Аминат бла Харун а, ауузларына къууут алгъанча, сёлешмей иги кесек турдула. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 162. *Мен а аланы [къызла бла Жамалны] къатларында, ауузумда сууум болгъанча, сёзге къатышмай, тынгылауну ийип барама.* Ж. Токумаев, Ауанала, 144. *Ауузларында къууутлары болгъан кирик, Теммот бла Ханифа бир бирлерине бир сёзчюк да айталмадыла.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 292.

АУУЗУНА САКЪ БОЛУРГЪА Эслеп сёлеширге, аман айтмазгъа.

Ныгъышда Сафарны басынчакъларгъа кюрешиучюле да ауузларына сакъ болгъандыла. 3. Толгуров, Эрирей, 68.

АУУЗУНА (аш, суу) САЛМАЗ-ГЪА (алмазгъа, тиймезге) Ашамазгъа, ичмезге (аракъы, тютюн д.а.к.).

– Бюгюнден ары мен папиросну ауузума салмазгъа деп, санга толу сёз береме, – деди Чукуна. Х. Занкишиев, Мени шуёхларым, 45. – Керти айтады. Бюгюн ауузуна да салмагъанды аракъыны. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 253. – Ол [Аслан] ары жетгинчи, кёзюн ачып, адамыча биреуге сёлешмеди, ауузуна суу алмады. Аны, Тау кышла, 178.

АУУЗУНА СУУ УРТЛАМАЗ-ГЪА Биреуню бек багъаларгъа.

– Келин, сени сыйынг да бийикде болсун, ол бизни юйдеги, Мёлеханны аты сагъынылса, ауузуна суу уртламайды. Эбзеланы Э., Къанаматны журтунда, 163.

АУУЗУНА ТИЕРГЕ Бир затдан ашаргъа, ичерге.

– Сау бол, Солтан, жашым... мындан татыулу зат ёмюрге ауузума тийген эсе да билмейме, – деди тиширыу. «Шуёхлукъ», № 2, 1979.

АУУЗУНА ТЮШЕРГЕ Халкъда аты игиге, аманнга айтылыргъа.

– Сегизинчи «В» битену школну ауузуна тюшгенди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 33.

АУУЗУНА УРГЪАНЧА ЭТЕРГЕ Хыны этерге, сёлеширге онг бермезге.

Олсагъатдан Муратны чакъырайыкъ да, аны бла оноулашып, жууапны андан сора берирбиз дегенимде, анам да, сен да ауузума ургъанча этип кёйдугъуз. Къубанланы Д., Эки заман, 1, 68.

АУУЗУНА ЧАБАРГЪА Биреуню сёзюн бёлюрге.

– Зухура Жашуевна болушун жик жиги бла санай туруп, Мухтар аны

ауузуна чабаргъа кюреше эди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 272. – Сёзню да, адам ангыларча, шарт, кёлюнг бла айт. Сёлеше туруп, адамны ауузуна чабыучу болма, – деди атам. С. Бабаев, Атамы китабы, 94.

АУУЗУНА ЧАЙНАП КЪАПДЫ-РЫРГЪА Ишни терен ангылатыргъа, хазырлап берирге.

«Окёуучула хар затны ауузларына чайнап къапдырсам сюедице, кеслери акъыллары бла бир затны ачыкъларгъа сюймейдиле», – деп тарыгъады устаз.

АУУЗУНА ЧИБИНЛЕ (къышлыкъ) КЪОЗЛАРГЪА Биреуню ашарыгъы, ичериги жетишмей къыйналыргъа, жарлы жашаргъа.

– Кёошдан келселе да, юйюбюз деп сан эте биледиле, айран гыбытла, жау, бишлакъ да келтиредиле [адамла]. Биз а ауузубузгъа чибин къозлай турабыз, – деди Таусолтанны анасы. Хубийланы О., Аманат, 3, 172. – Да биздеги алай этип, жангыз гылжабызны боюнун тартды да, энди ауузубузгъа къышлыкъ къозлай турады, – деди Бурунсуз. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 215.

АУУЗУНА ЭЛ КЪАРАГЪАН, АУУЗУНА КЪАРАТХАН [адам] Акъыллы, оюмлу, ким да оноун излеген адам.

– Эргеш агъай, сен ауузунга эл къарагъан адамса. Бу уллу ишни юсюнде женгиллик этмезинги тилейме. Мен кесим ючюн айтмайма. Аминни окъургъа кёюгъуз, – деди Сафар. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 61. «Ёлмесенг да, къартдамы болмазса», – деп халкъда бош айтыла болмаз. Бар эди сау эл ауузунга къарагъан заманынг. Ауузунгдан чыкълан сёзюнг кимге да марда болгъан

заманынг. [Харунну]. Анда, 78. «Оку-чукъ элде кыызлагъа лакъырда этерге базынмагъанды. Энди кѳресе, битеу бригаданы адамларын ауузуна къаратханын», – деп, кюле эдиле къатынла. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 73.

АУУЗУНДА ИТ ЁЛЮРГЕ (хыны)
Огъурсуз, кюйсюз сѳлеширге.

Бир-бирде сени [Машыуну] ауу-зунда ит ёледи. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 23.

АУУЗУНДА КЪЫЛЫЧЫ БОЛ-ГЪАН [адам] Къоркъмай, буюкъмай, къаты сѳлеше билген адам.

– Бюгюн Къаншаубийни аллына чыкъгъанында, Шамайылны башы имбашына ташайып кетеди деп тура эдим. Быллай жерде ауузунда къылычы болгъан адам керекди, – деди бирлери. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 244. *Аллай, ариу сѳлешген, айтханына бирсилени да бойсундура билген адамгъа «ауузунда къылычы болгъан» дегендиле.* «Нюр», №3, 2011 ж.

АУУЗУНДА (бир затдан сора)
СѢЗЮ БОЛМАЗГЪА Къуру да бир затны юсюнден айтханлай турургъа.

Зелукъа жайлыкълда къабартылы жалчыла иелерине къажсау кѳтюрюлгендиле деген хапар Уллу таргъа, боранча, шууулдап жетди. Ол хапарны эшитгенли, акъташчылары ауузларында андан сора сѳз да жокъду. Ж. Токумаев, Дертли къама, 162.

АУУЗУНДА СУУУ (халысы)
БОЛМАЗГЪА Ашамай турургъа, ач болургъа.

– Жюйюсхан стариина! Бу къара халкъ юч кюнден бери, ауузларында суулары болмай, сени кѳзюнге нек къарай болурла? – деди Омар. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 124. *Анабызны: «Э киши, бюгюнлю бери ауузунда*

халынг жокъду. Ауузлан», – дегенине ата къулакъ салмады. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 76.

АУУЗУНДА (эмчек) **СЮТЮ КЪУРУМАГЪАН** [сабий] Алыкъа жаш, къарыусуз сабий.

Азамат, ауузунда сютю къурумагъан сабий, не чалгъы чалаллыкъды?! || – Угъай, угъай, бир да, эки да айтма. Анангы эмчек сютю ауузунда къургъакъсыгъынчы, сен суймекликден не зат ангыларыкъса? Аны ангылагъан кишиле жюз жыллары болуп ёлгендиле. Д. Таумурзаев, Таурухла, 114.

АУУЗУНДА ТЮКЮРЮГЮ
КЪАЛМАЗГЪА (къурургъа) Биреуге ариу айтып кѳп сѳлеширге.

Ауузумда тюкюрюгюм къалмай, жалынып кюрешидим, жашха тютюн ичгенин къойдуралмадым. || – Жарлы жанымы суугъа кѳме айланмагъыз, – деп, ауузумда тюкюрюгюм къуругъунчугъа дери, эки жигитден да кезиу-кезиу тиледим. М. Гулиев, Акъ атлы, 20.

АУУЗУНДАН АЙЫРМАЗГЪА
Бир затны тохтамай ичерге, ашаргъа.

Ёмюрден бери ол да [кыыз], мен да тютюню ауузубуздан айырмагъаннга терген къойгъанма. М. Гулиев, Акъ атлы, 44.

АУУЗУНДАН КЕТМЕЗГЕ (тюшюрмезге) Бир зат эсинден кетмезге (къуру да эсгергенлей турургъа).

«Париж, Париж!» деген сѳз ала-ны [парижчилени] ауузларындан кетмейди. Х. Кациев, Сайламала, 143. *Жашчыкъ кече-кюн да сени атынгы ауу-зундан тюшюрмейди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 195.

АУУЗУНДАН СѢЗ ЧЫГЪАРТ-МАЗГЪА (чыкъмазгъа) Сѳлеширге къоймазгъа.

Кичибатыр Сарбийни ауузундан сёз чыгарыргъа кьоймай эди. О. Этезов, Тарда, 12.

АУУЗУНДАН СЁЗЮН АЛЫР-ГЪА Биреуню сёзюн бёлюрге, ауузуна чабаргъа.

– *Кимге чамланаса? – деп, Салих Элмусханны ауузундан сёзюн алды. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 284.*

АУУЗУНДАН СЮТЮ ТЁГЮЛЕ (тургъан) Сабий, жаш адам.

– *Жел алай кьопханында, ауузундан сютю тёгюле тургъан бир сабий, ол манга не кьарыу эталлыкъ эди? – деди Таулан. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 95.*

АУУЗУНДАН ЧЫКЪГЪАН ЖЕЛ Сёз.

– *Алай Хажимырзаны кьалгъан кьартладан бир айырма заты бар эди. Ол да не эди десенг, ауузундан чыкъгъан жели кимни кючлю болса, ол аны кёз кирпичлери кёргюзтген жерге тирелмей барыучу эди. С. Хочуев, Хапарла, 29.*

АУУЗУНДАН ЮЗЕРГЕ (юзмезге) 1. Биреуню ашарыгъын, ичеригин кем этерге, сыйырыргъа.

Таш жанындан чыгъып, биреулен, кёкюрегимден ушкокну тирей, сабийлерими ауузундан юзюп, эшекни сыртындан тюклю, кьолан кьапчыкъчыкъ бла кьууутчугъуму алып кетди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 328.

2. Хантны, ашарыкъны суююп, жаратып ашаргъа.

– *Аллай либиже этгенме сизге!... Ауузугъуздан юзмезсиз! – дей, ынна ючюбюзню да кезиу-кезиу кьучакълады. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 17.*

АУУЗУНГ КЪАНДАН ТОЛСА **ДА, КЪАНЛЫНГА БИЛДИРМЕ** (Нарт сёз.) Жауунга жалынма, тасхангы берме.

Таулу улу Бийсолтан: – Ауузунг кьандан толса да, кьанлынга билдирме. Болмазлыкъ затха кьанлынга тобукъланнгандан эсе, эллилеринг, тенглеринг кёре, кесинг эрча жоюл, боюнунгу кесинг кес, – деди. М. Атабиев, Кишилик, 162.

АУУЗУНГА – БАЛ (тамсын) (алгыш) Кьууанч хапар айтханы ючюн ыразылыкъ сёз.

– *Сау бол, Бислимат, ауузунга – бал! «Минги тау», № 1, 1985.*

АУУЗУНГУ ЖУУ! (чайкъа) (ырыс) Аллай зат айтма, ырысламай.

Мингсом, Мердух, Келефен биягъы элде кьызланы бирден бирге алып, жик жиги бла санайдыла. – Керимат а? – Ауузунгу жуу! Ол гылжабурун доюн этерми дейсе? – деди Келефен. М. Шаваева, Кечерлеми?, 173. – Кьой, кьой, ауузунгу чайкъа! Аман кьууум этип, адамланы борбайларын тюшюрме, – деди кьоншу кьатын. Б. Гуртуев, Адилгерий, 170.

АУУЗУНГУ КЪЫС! (жап, тый) Кесинги тый, сёлешме, жукъ айтма!

– *Кет, ауузунгу кьыс, – деди аладан бири анга [Кьудасха], кёзлери, кьашлары бла не эсе да бир затны ангылатыргъа кюреше. Ж. Токумаев, Кьурч бюгюлмейди, 53.*

АУУР АКЪЫЛЛЫ [адам] Терен, сабыр акъыллы адам.

Ол ауур акъыллы, эсли жаш болуучу эди, аны ачыуланып киши кёрмегенди.

АУУР КЁРЮРГЕ Бир ишни кьыйынсыныргъа, кёлюне ушатмазгъа.

Машина, орден кьоллу болгъан Махти, андан арысында шахтада ишлеуню ауур кёрюп, кетип кьалды. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 207. [Харун:] Аланы начальниклери болуп,

палаткада мен да турама. Сора ала аны ауурму кѳредиле?! И. Боташев, Пьеса, 134.

АУУР СѢЗЛЮ [адам] Огъурсуз сѣлешичю, тырманчы адам.

Ол себепден Таубий, ауур сѣзлю кылыгыын сабыр этип, Къаншаубийни суукъ кѣзлерине бойсунду. Къубанланы Д., Таулада таууш, 295.

АУУР ТИЕРГЕ къара: Кѣлюне тьерге.

– Сени айтханынг бек ауур тийди манга, алай тѣздюм да къойдум. Къобанланы А., Кюн таякъла, 164.

АУУРЛУГЪУ БОЛУРГЪА... (эвф.) Тиширыу сабий табарча болургъа.

Айдаболлары тюнгюлюп турганлай, ауурлугъу болуп къалып, Намихан алай туугъан эди. «Минги тау», 1986, № 3, 21. *Да артыкълыкъны кечип къоймагъан эди Аллах, ауурлугъу болган бир тиширыуну къутхарган эди.* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 47.

АУУРЛУГЪУ ТИЕРГЕ Бир затны кыйынлыкъны биреуге жетерге.

Сен нѳгер кызынгы ауурлугъу тиеди дейсе, керек болса, ол да сени ючюн ишлер. Аппаланы Б., Биринчи сыймеклик, 82.

АУУРНУ ЮСЮ БЛА, ЖЕНГИЛНИ ТЮБЮ БЛА Хыйлалыкъ эте, амал излей, кесине тап тюшоре.

Ахматны юсунден жазыучу: «Ауурну юсю бла, женгилни тюбю бла ѳтерге сыймеучю...» – дейди. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 206.

АХ, АНАСЫ УА! (межд., модалъ фраза) Бушуу этгенде, ѳкюннгенде айтылады.

– Ах, анассыны уа! – деп, Сарбий, башындан тутуп, аны, жел ургъан чѣпча, ары-бери булгъады О. Этезов, Тарда, 88.

«АХ» ДЕМЕГЕН «ОХ» ДЕМЕЗ (Нарт сѣз.) 1. Кыйынлыкъны сынамагъан зауукълукъну, тынчлыкъны багъасын билмез.

Азамат, жашагъан дунясын да бир кюнню керегин излемей, «ах» деген «ох» демез дегенлей жашагъанды.

2. Ишлемеген зауукъ жашамаз, кыйналмай зауукълукъ табылмаз.

Малны кыйыны уллуду, алай а «ах» деген «ох» демейди, аны билирге керекди. Байрамукъланы Х.. Къарчаны юйдегиси, 91.

АХШЫ АТ КЕСИНЕ КЪАМИЧИ (чыбыкъ) КЪОЙМАГЪАНЧА Адамны шарайыпсыз болургъа чакъырыу: жигер, ариу кылыкълы, башына сакъ д.а.к.

Ахшы ат кесине къамичи къоймагъанча, эгечибиз ишлеп, кишиге тасхасын бермей жашады.

АХШЫ ЖОЛГЪА БАР! (ахшы жолгъа) (алгъыш) Ашыргъанда айтылган алгъыш сѣз.

Солуп башлагъан поезд, кысха-кысха тартып, ачы кычырды. «Ахшы жолгъа, Якуб!» – деп кычырды Мариям. Х. Кадиев, Сайламала, 83.

АХШЫ КЪУУУМ ЭТЕРГЕ Ишни игиге жораларгъа.

– Энтда да Аллахны жаны ауурр жангыз жанына, – деп, Ажам, ахшы къууум эте, больницаны ичине кирди. Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 228.

АХШЫГЪА-АМАННГА ЖЕ-ТЕРГЕ Ишни ариулукъ бла эталмазгъа, урушургъа, туюнюшорге.

Бахчаны чегин, ахшыгъа-аманнга жетип, кючден айырдыла алгъын татлы болуучу къоншула.

АХШЫНЫ БЛА АМАНЫ БИЛГЕН (айыргъан) [адам] Акъылы, тюзлюкню тутхан адам.

– Анам, сен мени терс ангылаганса, ахшы бла аманны билмеген сунма мени да!

АХЫ КЕТЕРГЕ (къурургъа, ахысын алыргъа) Биреу къоркъургъа, абызыраргъа (къоркъутургъа, абызыратыргъа).

Ислам тамашагъа кенгирекден къарайды. Ат секирген сайын, аны ахы кетеди, жашланы малтап кетерик сунады. Ж. Токумаев, Дертли къама, 27. Азретни ахы кетген анасы, жашчыкъ къоркъуудан къутулгъанына ийнаннгандан сора, жангыз жашын ёлюмден сакълагъан къарт къатынны излеп баилады. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 77. Аны эшитгенде, кишини ахы къуруду. Къачмасам, бусагъат былайда ёлюп къалама деп ийнанды. «Малкъар халкъ жомакъла», 285.

АХЫР ДА (ахыры бла да) Чекден озгъанда.

Энди мындан ары созар къарыу къалмагъанды деп, Налдюз къарындашына сёлеширге ахыр да таукел болуп тохтагъанды. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 155.

АХЫР ЖОЛГЪА АТЛАНДЫРЫРГЪА Ёлтюрюрге (кимни болса да).

«Да ма ол сен суююучю тейри бюгюн сени жангыз кесинглей бизни къолубузгъа бергенди да, анга да къууана, сени ахыр жолунга атландырыргъа умутлубуз», – дегенди келгенледен бири. Д. Таумурзаев, Таурухла, 83.

АХЫР КЮН (сагъат) 1. Биреуню ёлюр кюню.

– Ёлюм, ажал чал башымдан къарайды, Ол мени ахыр кюнюмю марайды. С. Шахмурзаев, Заман жели, 59.

2. Биреуню бек онгсуз, керекли кюню.

– Мен сени таныйма, сен Маймулатса, сен мени бюгюн башыма бош этип, ёлтюрмейин, бошлап къойсанг, мен сени бир ахыр кюнюнге жарарма, – деп сёз берди тиширыу. «Къарачай нарт таурухла», 97. ... Ойнайды адам улу ол сёзле бла (мен, ахча, къуллукъ, байракъ, генерал, бий, къул, къан...); кюнден кюннге, жылдан жылгъа, ёмюрден ёмюрге ойнайды, ёлюр кюнюн сакълай, ахыр кюнюне кебинлик хазырлай. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 444. Уллу дуняда къарт да, жаш да Ахыр кюнлерине келелле. И. Боташев, Ёмюрюм, 88.

АХЫР (арт) СЕЗ 1. Адамны осуаты.

– Мурдарла Тамараны суугъа атхан эдиле. Къан ичген губула, къалай атханлары билмедим, къызымы арт сёзюн эшитмедим, – деп, ауур ахынды анасы. Шаманланы М., Окъа бёрк, 19.

2. Адамны сюдде ахыр тилеги.

«Сюдде уллу аманлыкъчылагъа окъуна ахыр сёз бередиле. Бу жол а приговор мени суюмеклигиме жазылгъанды», – деп бошала эди А.А.-ны письмосу. Х. Кадиев, Сайламала, 57.

АХЫРАТ СЮЕК КИБИК (масхара) Бек арыкъ адам.

– Бу да кимге кюле болур, ахырат сюек кибик!?

АХЫРАТ ЮЙ Къабыр.

Угъай, мен аны баш иесини ахырат юйюне окъуна ол ачы хапарны алып барлыгъым жокъду. «Минги тау», № 3, 1986.

АХЫРАТДА АТАМЫ (анамы) ТАНЫМАЙЫМ Бек кючлю ант.

– Бу затда Сафиятны тюк чакълы бир гюняхы бар эсе, ахыратда атамы танымайым, – деди Берхан. Хубийланы О., Аманат, 3, 336.

АХЫРАТДА ДА ТЫХТЕНЛЕ
(къалияр) КЪАЗСЫН! (къаргъыш)
Ахыратда да тынчлыкъ тапмасын!

«Оу, сени табып, эл туюбуне
жайып кетген къатын ахыратда
да тыхтенле къаза айлансын!» – деп,
къаргъышны басады [Ингилизхан].
Б. Гуртуев, Жангы талисман, 399. [Чонай:]
Ай, мени атама ол атны атагъан,
ахыратда да къалияр къазып айлан-
нгын! Ж. Токумаев Ауанала, 222.

АХЫРАТДА (да) ТЮБЕР ЭДИ-
ЛЕ Эр бла къатын бир бирге шашмай
ушайдыла деген магъанада.

«Была, мында тюбемеселе да,
ахыратда тюбер эдиле бирге», – дей-
диле аланы кѳргенле.

АХЫРАТЫ КЕНГ БОЛСУН!
(дин, модалъ фразы) Ёлген адам жан-
нетли болсун.

Ол сыра ичерге бир кезиуледе
Кютюкъызыны анасы Гымыдай ха-
рип, ахыраты кенг болсун, сюзуючу
гумулладан кѳп да къыйынды. М. Гу-
лиев, Акъ атлы, 148.

АХЫРЫНА ЖЕТЕРГЕ (таяныр-
гъа) Онгсуз, амалсыз болургъа, баш-
ха амал тапмазгъа.

Бийчелени «жигит» эрлери, на-
мысыбызны сындырабыз, мюлкю-
бюзню тас этебиз, байлыгъыбыз
къорайды деп, ахырларына жетип,
банда къурагъандыла. Х. Кадиев, Сай-
ламала, 37. – Ала [къара халкъ], тамам
ахырларына таянып, патчахдан кес-
лерине гыржын тилей баргъандыла.
Байрамукъланы Х., Чолпан, 54.

АЧ АЧЫУУ БУРУНУНА ЧАБАР-
ГЪА Ачдан ачыуланыргъа.

Аллай ауур сагъышла башын
басып, ач ачыуу да бурунуна чабып
тургъанлай, Мамма юйлерине Гоша-
хан ынна келгенин сезеди. З. Улаков, Бу-
рунгулу таурухла бла хапарла. 46.

АЧ КИРИРГЕ (кийирирге) Мир-
зеу битмеген жыл адамла, ашарыкъ
тапмай, къыйналыргъа.

Малны къой, элни ичинде ашамай
тауукъ бала да къоймагъан эдиле
[акъ аскерчиле]. Эллеге ач кийирген
эдиле. С. Хочуев, Хапарла, 80.

АЧ КЪАРАНГЫ (ач къарангылай)
Эрттенликде бир жукъ ашамай, ич-
мей.

– Тенглерим бла олтуруп, аш
юйде ашагъан эдик. Ач къарангы
ауур зат ашагъан болурма дейме, –
деди жашчыкъ анасына. «Жанкъы-
лыч», 346. – Ач къарангылай къайры
атланнганса? Бир да болмай эсе да,
сют баш ич, – деди Лаулан. Ж. Току-
маев, Къурч бюгюлмейди, 373.

АЧХЫЧ ТАБАРГЪА (жюрекге).
Къара: ЖЮРЕКГЕ ЖОЛ САЛЫР-
ГЪА.

Къайсы тизгин учундуруп баш-
ханы, Ышарыуча, ачхыч табып
жюрекге? Мусукаланы С., Хакъ дуняда
жолоучула, 86.

АЧЫ (ачыкъ) ЖАРАСЫНА ТУЗ
КЪУЯРГЪА (себерге) Жарсыуларын
къозгъаргъа.

Нохтар, аны [Махмутну] ачы
жараларына туз къуймаз ючюн, кече
ортагъа, тангнга дери да тынгылап
турургъа хазырды. Ж. Залиханов, Бах-
сан жулдузу, 132. Бусагъатда тап за-
манды – сюйген жашындан хапар
жокъду. Ол [Абидат] ёнгелеп окъуна
тургъанча кѳрюнеди. Ачыкъ жарагъа
туз къуяргъа керекди. Х. Кадиев, Сай-
ламала, 254.

АЧЫ СЁЛЕШИРГЕ Адамны жю-
регин къыйнарча, огъурсуз, тапсыз
сёлеширге.

– Ол ташны башындан Азрет-
алий аны къучагъына кѳп кере секир-
генди. Энди уа, душманынача, ачы

сёлешип кетди. 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 13.

АЧЫКЪ ЖЮРЕКЛИ (кёллю) [адам] Ариу халлы, тюз ниетли адам.

Аны не хатасы барды да – ачыкълыккыны? Адамны игисине «ачыкължюреккли» деп айта ушайдыла да? Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 91. *Байдыматны къарнашы ачыкълкёллю, тюз жюреккли, кишиге кыйсыкълсёзню эшитдирмеген малкърлы Къайтукъл, дагъыда кёлле былайда ёлдюле.* О Хубиев, Аманат, 2, 134.

АЧЫКЪ КЪОЛЛУ [адам] Хурметли, чомарт адам.

Хажимурад ачыкълкёллу, хурметли адамды деп, бек ыразыдыла кёношулары.

АЧЫКЪ МАНГЫЛАЙЛЫ [адам, халкъл] Халал жюреккли, жарыкълхаллы (адам, халкъл).

Кёл кёонакългъа, жолоучугъа туз гыржын Ашатхан, ачыкълмангылайлы эр халкълым, Санга башкесле этген зыбыр жыжым, Къара кюн бууалмагълан жигер халкълым! «Малкър поэзияны антологиясы», 252. *Да адамла жаныуарла туююл ушайдыла да. Сора бир бирге ачыкълмангылайлы халда кёонакългъа барып, сыйлы хант ашап, кёууанчдан юлюшлю болуп турургъа нек жарамай кълды?* Э. Гуртуев, Шамсудин къласы, 97.

АЧЫУДАН ЁЛЮРГЕ къара: **АЧЫУДАН КЮЕРГЕ.**

Жашым, манга сормай, кълтын алгъланды деп, Сайхат бюгюн-бюгече да ачыудан ёледи.

АЧЫУДАН ЖАРЫРГЪА Биреуню ачыууна тиерге, кёогъузтургъл, масхараларгъл.

– *Мени ачыудан жаргълан хайууанла бла жаныуарладыла.* С. Теппеев, Ачезезни туугълан кюню, 15.

АЧЫУДАН КЮЕРГЕ (бишерге) Жарсыргъл, кыйналыргъл, ишни тюзетирге онг тапмазгъл.

Османны ёлюгюн алып келген малчыла, ачыудан кюе, кълара тынгылауну салдыла. Х. Кадиев, Тамата, 163.

АЧЫУУ БАШЫНА ЧАБАРГЪА Терк окълуна ачыуланып кълалыргъл.

Ачыуу башына чабып, бу [тутмакъладан бири], ёшон уруш эте, жууукълашып келгенлей, иги да кюч салып, чуругълуму буруну бла инчигинден ёргерек бут сюегине урама. Къудайланы М., Жиляуун парий этген мискин, 74.

АЧЫУУН (кимден, неден болса да) **АЛЫРГЪА** Ачыуун, дертин терслиги болмагълан адамдан (затдан) алыргъл.

– *Тап тюшгенлей, Бийберт, кълыркълыр эдик, алай аны ючюн ала кёллени кълыйнарла. Алайсыз да Асиятны ачыуун кимден алыргъл билмей айланадыла.* М. Шаваева, Мурат, 142.

АЧЫУУН ЧЫГЪАРЫРГЪА Биреуню ачыуландырыргъл, анга жарамгълан сёз айтыргъл, иш этерге.

Жашчыкъл, хыличи сабий кёлре эдим, ары-бери сугълуа кетип, анасыны ачыуун чыгъларгълынчы тохтамады.

АЧЫУУНА ТИЕРГЕ кълара: **АЧЫУУН ЧЫГЪАРЫРГЪА**

Юй бийчесини ачыкълсёзю ачыууна тийип, Жамал юйден ашыгълышы чыкълды.

АШ БЕРМЕ ДА, КЪАШ БЕР Кёонакългъл жарыкъл тюбе.

Бизде кёонакългъл аш берме да, кълаш бер дейдиле. Сен а аш да, кълаш да бергенсе. Сени этген ахышлыгълынгы санга кълайтармай, ёлмем... Хубийланы О., Аманат, 2, 15.

АШ ДА, СУУ ДА БЕРМЕ... Биреуню бек суйген ишин белгилер ючюн айтылады.

Анга, жаныуарлагъа, къанатлылагъа, къуртлагъа, къумурсхалагъа къарамагъа кьой ансы, аш да, суу да берме. «Минги тау», 1, 21, 1981.

АШАГЪАН ДА ЁЛЮР, АША-МАГЪАН ДА ЁЛЮР (Нарт сёз.) Татыусуз азыкъны юсюнден.

– *Аллай аман ашха таулула: «Муну ашагъан да ёлюр, ашамагъан да ёлюр», – деучюдюле.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 370.

АШАГЪАНЫ-ИЧГЕНИ СУУ БОЛУРГЪА бир затха кьайгъы этгенден, тынчлыкъ тапмазгъа.

Къасымны ашагъаны-ичгени суу болду. Къара сагъышха башы кьалды. Не этерге билмеди, саудан ёлү болду. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 127.

АШАГЪАНЫ ИЧИНЕ ЖАРАШ-МАЗГЪА (жукъмазгъа, татымазгъа) Бир затны этгинчи, тынчлыкъ тапмазгъа.

Адамны бир алдамаса, Минатны ашагъаны ичине жарашмайды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 98. – *Тоба, Сапийат, хапчукну тизерге мен да уста туююлме, алай, хар зат орун табып, юй жарашмаса, мени ашагъаным ичине жукъмайды.* Хубийланы О., Аманат, 2, 148. *Салихчик анасына: «Гелля, энди ары бармам», – деп сёз бергенликге, биягъы гюрбежиге кюнден бир жетмесе, ашагъаны ичине татымайды.* Ж. Занкишиев, Мени шуёхларым, 7.

АШАР АШЫ (гыржыны), ИЧЕР СУУУ ТАУУСУЛУРГЪА Жашау кюнү тауусулургъа, ёлюр заманы жетерге.

Ол дууа окъугъанлагъа кьошулмагъанланы арасында: «Аллах, Ал-

лах, мында ашар ашыбыз, ичер сууубуз тауусулду да...» – деп шыбырдагъан ауазла чыгъа эдиле. И. Гадиев, Санга айтама, 97.

АШАСА ДА – БЁРЮ, АШАМА-СА ДА – БЁРЮ (Нарт сёз.) Аманнга аты чыкъса, хата этмесе да, анга айтылады деген магъанада.

«Ашаса да – бёрю, ашамаса да – бёрю» дегенлей, биченни урланнганын биягъы Алисагъа атадыла да кьойдула.

АШАУ БОЛУРГЪА Биреуге жалынчакъ болургъа, болгъанын анга ашата жашаргъа.

– *Бир айтырым: сакъ бол, кружогунга провокатор тюшмезча эт ишлени. Не аз да аллай адам тюшгенлей, патчахлыкъны этегетлерине ашау боллукъсуз. Кавказны баишха жерлеринде аллай затла тубей турадыла, – деди Киров Сюлеменнге.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 196.

АШАУУН-ЖАШАУУН (биреуге) КЪОЙСУН Ёлген адамны ахлуларына кьайгъы сёз бергенде айтылгъан фраза.

– *Не этериксе, ашауларын-жашауларын да ёксюзлерине кьойсунла...* «Шуёхлукъ», № 2, 1979. *Нохтар жашауун да, ашауун да анга [Теммотха] кьоюп кетгенди.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 136.

АШХА БАТМАЗГЪА Ашны иги суйюп ашамазгъа.

Ийнек, ийисгеп кьойгъан болмаса, ашха хазна батмайды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 135.

АШЫН-ТАШЫН ЭТЕРГЕ (дин) Ёлген адамны садакъасын берирге (аш юлешип, дууа тохтатып, моулют этип).

Кёремисе аны сен! Андан эди ашын-ташын этгенинг. Андан эди

*сабийлерин къанат тюбюнге жый-
гъанынг.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр
кюню, 140.

АШЮГЮ: АШЮГЮЛЕ ЖЕ-
ТЕРГЕ (бишерге) (къарач.) Мирзеу
орурча болургъа.

*Ашюгюле жете эселе, биз алай
юйсюз-кюнсюз болуп айланганлы,
толу бир жыл болады.* Аппаланы Х.,
Къара кюбюр, 61.

АЯГЪЫ АЙРЫ БОЛМАЗГЪА
Алай бек къыйналмазгъа деген тыр-
ман сёз.

*Алай талтысанг, жашны бюгюн
кетерин биле эдинг, эртте туруп
ариуласанг, аягъынг айрымы боллукъ
эди?* Батчаланы М., Хорланган жазу, 11.

**АЯГЪЫ – АЯКЪГЪА, ЖАЯГЪЫ
ЖАЯКЪГЪА ЖЕТМЕЗГЕ** Бек къууа-
ныргъа.

*Кесине да ариу кибик айтып,
юйон да ызына бергендиле да, аягъы –
аякъгъа, жаягъы жаякъгъа жетмей
айланады.* Хубийланы О., Аманат, 2, 216.

АЯГЪЫ БАСМАЗГЪА (тиймез-
ге) Бир жерге бармазгъа.

*[Таубий:] Аллах бла ант этеме,
энди бу юйге мени аягъым басмаз.
И. Боташев, Пьесала, 56. Бюгюннге дер-
и аны [Азизаны] бу жерлеге аягъы да
басмагъанды.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр
кюню, 260.

АЯГЪЫ БАСХАННЫ (басхан
жерни) **КЁЗЮ КЁРМЕЗГЕ** (таны-
мазгъа) 1. Терк, муштухул атлап ба-
рыргъа.

– Ёломден башлары сау къал-
гъанла *Схауат ёзенни энишге, аякъ-
лары басханны кёзлери танымай,
къачдыла.* Гочияланы Ж., Мени журту-
му гюллери, 94. *Жашила, сауутларына
асыры къууангандан, аякълары бас-
ханны кёзлери кёрмей, ёрге айланды-
ла.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 258. – Го-

*най, не кёкге къаран, аягъынг басхан-
ны кёзюнг кёрмей келесе? Не эсе да
биягъы сен тап тюшюрген болурса
дейме, – деди Чонай.* Шауаланы М. «Ке-
черлеми?», 196.

2. Ишни зор бла, суймей этерге.
*[Хажимуса:] Толтургъан а алай
этерсе, алай да, аягъынг басханны
кёзюнг кёрмей этерсе.* Анда, 168.

3. Жунчугъандан, ачыудан не эт-
генин билмезге.

*Аны [Баракъны] Эл Советге ча-
къыра. Ол ары барады. Къаны кызы-
гъандан, аягъы басханны кёзю кёрмей-
ди.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 234.

4. Уялгъандан жунчургъа.

*Аминат ышара, Сакинат, уял-
гъандан аягъы басхан жерни кёзю
кёрмей, аллыбызгъа келдиле.* И. Гадиев,
Санга айтама, 18.

**АЯГЪЫ (аягъын) БОШ БОЛУР-
ГЪА** (этерге) Келин, келин отоудан
чыгып, юйде эркин айланырча бо-
лургъа (адетге кёре), келинни къай-
ынларына кёргюзтюрге.

*Келинни аягъы бош болгъанды,
энди эшикге да чыгъар. || Келинни
бюгече юйге кийиребиз, аягъын бош
этебиз.*

АЯГЪЫ ЁЗЕНГИГЕ ТЮШЕРГЕ
Биреуню иши къуралыргъа, онгаргъа.

*Не этейик, бир абынган минг
сюрюнеди, бизни кибик бир жакъ-
сызланы аякълары бир тая тебиресе,
ёзенгиге бир тюшгюнчю, аякъ орун
тапмай барадыла.* Аппаланы Х., Къара
кюбюр, 233.

АЯГЪЫ ЖЕР ТУТМАЗГЪА Бир
затха чыдаялмай, тёзалмай, дыгалас-
ха къалыргъа.

*Къанамат, бу жангы зорлукъ-
ну эшитгенли, аягъы жер тутмай,
мыллыгын эл таба атды.* Къобанла-
ны Д., Таулада таууш, 96.

АЯГЪЫ ЖЕРГЕ ЖЕТМЕЗГЕ [адамны, атны] Бир ишни арсарсыз, терк этерге (адам); асыры терк чапхандан, учханча кёрюнюрге (ат).

Жуунун, таралып чыккыган акъ ажир къара къайынлы ёзенде аягъы жерге жетмей барады. «Минги тау», № 3, 1986.

АЯГЪЫ ЖЕТЕР ЖЕР Адам бараллыкъ, узакъ болмагъан жер.

Эшта, ол болмаса, бизни аягъыбыз жетер жерде аллай мал болмаз. Эбзеланы А., Махти, 49.

АЯГЪЫ ЖЕТМЕГЕН (тиймеген) ЖЕР ЖОКЪДУ Бармагъан, басмагъан, кёмеген жери къалмагъанды.

Мени аягъым жетмеген жер жокъду Тургъан элими ичинде. «Къарачай халкъ жырла», 196. *Тауда аны [Шахмырзаланы Саидни] аягъы жетмеген не юй, не эл къалмагъанды.* Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 457. *Орусча жангыз бир сёз билмеген, къара танымагъан, районнга жангыз бир кере аягъы тиймеген къарангы анагъа да чекдирдиле аллай азап – алып кетдиле НКВД-чыла.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 86.

АЯГЪЫ ИЛИНИРГЕ Кюсеген, излеген ишине, окъууна кирирге.

– *Бизни жашны аягъы ары, университетге, илинир ючюн, ол хазырланыргъа керекди. Бу юйю къуругъанны кёлуна китап алып кёрмейме, – деди Къайырбек.* Ж. Токумаев, Ыфчык, 7.

АЯГЪЫ-КЪОЛУ КЪЫМЫЛДАГЪАН [адам] Тирилиги, саулугъу, мадары болгъан адам.

Аягъы-къолу кымылдагъан адам бир заманда да ач болмагъанды.

АЯГЪЫ КЪЫСХА БОЛУРГЪА Кеси суйгенча эркин жашаргъа онг тапмазгъа.

Келин келгенли, Забитханны аягъы къысха болгъанды, тейри. Алягъынча, эркин узалалмайды неге да.

АЯГЪЫ – ОУ, БАШЫ – ШАУ (болургъа) Иши кырты болургъа.

Аягъым – оу, башым шау болгъанды, сизни барыгъызны да бетигизге къарап, жетген къыйынлыгъымы айтып, сиз бир оноу этермисиз деп, чакъыргъанма. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 46.

АЯГЪЫ ТАШХА ТИЕРИН (урун) СЮЙМЕЗГЕ Не аз да къыйналырын суймезге.

– *Ичинг тутса, сен этмезлик жокъду. Жерни жукасын бла къалынын билесе. Сора, тураса да, менден тарыгъаса. Ийнан, мен сени аягъынгы ташха тиерин да суймейме, – деди Таусолтан.* Хубийланы О., Аманат, 2, 132.

АЯГЪЫ ТАЯРГЪА Биреуню иши осалгъа кетерге, къуллукъдан чыгъаргъа.

Не кюн аягъынг тайды, ол кюн окъуна саламынгы алмай тебирерикле бардыла. Хубийланы О., Аманат, 3, 278.

АЯГЪЫ – ТОПАЛ, БАШЫ – ТОКЪАЛ [адам] Къолу, аягъы жукъгъа жарамагъан адам.

Аягъым – топал, башым – токъал, босагъаны бийик этип турмасам, заманында ары атлап, нени да орунун тапдырып къоярыкъ эдик. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 233.

АЯГЪЫ ТУТАРГЪА Иши къуралыргъа, орналыргъа.

Жууугъу, тенги да адамны аягъы тутхан кюн таный кёреме. Хубийланы О., Аманат, 3, 278. *Директор бла ол ушагъындан сора, Шаухалны аягъы заводда тутмагъанды.* Ж. Токумаев, Ауанала, 109.

АЯГЪЫ ЮСЮНЕ БОЛУРГЪА (турургъа) 1. Биреу ауругъанындан иги болургъа, аякъланыргъа.

Аллахда кюч уллуду, аякъ юсюнге болурса, Аллах айтса. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 101. *Аягъы юсюндеги саусузла коридоргъа чыгъып къарайдыла, алай Толукъызны жилиаун ангылаялмайдыла.* Х. Кациев, Тамата, 125. *Зулейха да аягъы юсюндеди.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 247.

2. Адам, мал аякъланыргъа, айныргъа, къарыу алыргъа.

Къаран-къарагъынчы, Апсатыны малы аягъы юсюне болду. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 80.

3. Адамла къаугъагъа чабаргъа, жыйылыргъа, къозгъалыргъа.

Партизанла бир тюрмедегилени бошлап, экинчиге чапханлай, къаугъа чыгъып, немециле аякъ юслерине болгъандыла, бизден да екеуленни тутхандыла. А. Теппеев, Кюн батмайды, 105.

4. Жатхан жеринден къобаргъа, кийинирге, хазыр болургъа.

Мухаммат, аягъы юсюне болуп, энди жолгъа атланыргъа деп тургъанлай, бир сабийчик: «Сени адам излейди», – деп, чабып келди. И. Гади-ев, Санга айтама, 110.

АЯГЪЫ ЮСЮНЕ КЪОПМАЗЧА (болмазча) ЭТЕРГЕ Биреуню апчытыргъа, аякъланмазча этерге.

– *Эки ажирни къоратсакъ, завод ажирле алмай боллукъ туююл-дю. Колхоз аягъы юсюне къобалмазча этип тебиремесек, жарарыкъ иш туююлдю, – деди колхозну жауу Сарбий.* О. Этезов, Тарда, 120.

АЯГЪЫ ЮСЮНЕ МИНЕРГЕ (болургъа) 1. Акъылбалыкъ болургъа, кесин кечиндирирча болургъа.

– *Э-й, Борис, сен энди аякъ юсюнге болдунг, миндинг, сен жашса,*

жашауунг аллындады. Къалайда да санга эшикле ачылып барлыкъдыла. Хубийланы О., Аманат, 3, 80.

2. Адамла къозгъалыргъа, кётюрлюрге (бир затха, ишге).

Райондан, областдан адам келди деселе, эл бары аякъ юсюне минип, къозгъалып, ол алай айтды, бу былай айтды деп, аланы сёзлери топ атылгъанча жайыла эди. Лайпанланы С., Гургумлу, 92.

АЯГЪЫ ЮСЮНЕ САЛЫРГЪА (этерге, сюерге) 1. Сабийни ёсдюрюрге, акъылбалыкъ этерге.

Адам инсанны тамагъына кюру жангыз жыл чакълыны тамып, аякъ юсюне салгъан ана сютдю. Лайпанланы С., Гургумлу, 69. *Эри ёлгенден сора, Керимат сабийлеге, бегирек да Солтаннга, сакъ къарайды. Не бек кыйналса да, аланы аякъ юслерине салыргъа, окъутургъа кюрешеди, аталарыча, ишни сюйгенле, халалла болургъа юйретир ючюн, билгенин аямайды.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 113. – *Алай а этме, жашым. Мен жамауатха сёз бергенме, сени аягъы юсюнге этгинчи, къараргъа. Ушколунга да жюрю, кетген а этме, – деди Батырбий.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 250.

2. Ишни, жумушну, мюлкню къысха заманны ичинде мажарыргъа, къуаргъа.

Ол себепли колхозну ишчилери, къол кыйындары бла аны байлыгъын аягъы юсюне сюегенле, колхозну мирзеюне сугъанакълыкъ этгенле кечгинлик бермейдиле. Х. Кациев, Тамата, 224. *Урунган халкъ, башына бош болгъанын кёрюп: «Бизге да жарыкъ кюн тийди!» – деп, кюуанып, седирелген мюлкчюгон аягъы юсюне салыргъа кюрешеди.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 143. [Мустафа:] *Антым, Ха-*

жимуса, мен кѣзбау этип айтмайма, жангы таматаларыбыз ишени, кертти да, аягъы юсюне сала башлагъандыла. И. Боташев, Пьесала, 175.

3. Ауругъан адамны багъып, сау этерге.

Жарасын байларгъа доктор табылмай, тийреде къатынла не дарман этселе да, аны бла байлай, аны [жараланы] аягъы юсюне этдиле. О. Балаев, Акъ къаяны артында, 30. Атикасыз ишибиз боллукъ туююл эди... Ол адамыча бир-эки кере туюкурсе, адамынг, малынг, сабийинг аякъ юсюне сюелмей къалмай эди. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 417.

4. Биреуге болушлукъ этерге, аякъландырыргъа.

Колхоз анга [Мусагъа] болушур, аягъы юсюне этер. 3. Толгуров, Эрирей, 54. – Къыйналсанг да, манга болуш, бу сабийге къара, аякъ юсюне сал, – деп тиледи къагъанакъны ата-сы. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 39.

5. Адамланы бир ишге чакъбырыргъа, бирикдирирге.

Батыр бла аны нѣгерлери душманны къолундан ажымлы жоюлгъанларыны юсюнден хапар тѣгерекге терк жайылып, эллени активлерин аягъы юсюне этген эди. О. Этезов, Тарда, 50. Уллу, гитче, къарт, жаш, эр киши, тиширыу демей, аягъы юсюне болгъандыла. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 88.

АЯГЪЫ ЮСЮНЕ ТУРУРГЪА

1. Адам ауругъанындан сау болургъа.

Ол халда бир-эки кюн алай жатдым да, не болса да аягъы юсюме турдум. Ж. Залиханов, Тау къушла, 46.

2. Тынчаймазгъа, бир затны къайгысын этерге.

– Хар жерде, хар ындырда, хар бахчада, хар комбайнада ишени къу-

раучу, жууаплы адамла бардыла, – актив, аягъы юсюне туруп, тохтамай ишлейди. Х. Кадиев, Тамата, 224.

АЯГЪЫМ БАСМАГЪАНДЫ
Ол жерде болмагъанма деген магъанада.

– Ары (Къызыл Тамакъгъа) аягъым басмагъанды, сора ол мени къайдан кѣрлюк эди? Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 106.

АЯГЪЫН БАСДЫРМАЗГЪА (хыны) Биреуню бир жерге къоймазгъа, иймезге, барыргъа, келирге онг бермезге.

– Ол тау къушла кеси ёмюрлеринде не жерде, не кѣкде душманнга аякъ басдырмагъандыла. Энди уа сен [Темирбек] кесинг – темир къуш, тау къуш. Х. Кадиев, Сайламала, 101.

АЯГЪЫН БОШ ЭТЕРГЕ Жаш келинни, адетдеча, юйге кийирип, юйде эркин жюрюрча этерге.

Келинни бюгече юйге кийиребиз, аягъын бош этебиз.

АЯГЪЫН ЖЕРГЕ ЖЕТДИРМЕЗГЕ Биреуню къубултуп жюрютюрге.

Зайнафны аягъын жерге жетдирмегенча жюрютедиле. Б. Гуляев, Къачхынчы, 46.

АЯГЪЫН ЖЫЯРГЪА Тиширыу сабийден ауругъандан сора иги болургъа, аякъланыргъа.

Больницадан чыкъгъанлай, аягъын жыйсын деп, келинни юйлерине ийип къойгъанма.

АЯГЪЫН КЪЫСХА ЭТЕРГЕ Биреуню онгдурмазгъа, эркин жашаргъа онг бермезге, чырмау болургъа.

Хар ким аны аягъын къысха этерге излейдиле, алай Шамдарий акъылы сабийди, не этерин биледи.

АЯГЪЫН МАРАРГЪА Билмей тургъанлай биреу биреуге аманлыкъ этерге.

Гитлер, жашырын итча, бизни аягыбызны мараргъа излегенди. Хубийланы О., Аманат, 1, 107.

АЯГЪЫН СУУУКЪ СУУГЪА ЖЕТДИРМЕЗГЕ (кийирмезге, тийдирмезге) Биреуге бир тюрлю кыйынлыкъ бермезге.

Элкъаргиде Масафны адамла таныгъанлы, ол кыйын иш этип киши кърмегенди, элге кыйынлыкъ келгенде, кесин асырагъан болмаса, аягъын сууукъ суугъа кийирмегенди. «Минги тау» № 3, 69, 1986. – Керти окъуна, тенглик нек жокъду? Ол, ат беллинден тюшмей, суйген ашын ашап, суйген кийимин кийип, кыш аягъын суугъа жетдирмей айланады, – деди Мазан. Ж. Залиханов, Тау къушла, 76.

АЯГЪЫН ТАШХА УРМАЗГЪА Бир тюрлю кыйынлыкъ кърмезге.

Зауурбекни халкъгъа этген алгъышы жетсе, кеси ёмюрюнде бир бахсанчы аягъын ташха урмаз эди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 68.

АЯГЪЫНА БАШ УРУРГЪА Биреуню намысын бийикде тутаргъа.

Аллай къартха да «сен ёлмегин» деп, аягъына баш уруп турургъамы керекбиз? Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 82.

АЯГЪЫНА ЖЕР БАСДЫРМАЗГЪА Бир жашау, тынчлыкъ бермезге.

Ол [Жансурат], кеси суймей, аны элтгенни аягъына жер басдырмаз. И. Гадиев, Санга айтама, 113.

АЯГЪЫНА ЖЕТМЕЗГЕ Адамлыгъы биреуден кем болургъа.

– Алай айтханыма айып этме, эгечим, сен Мутайны аягъына да жетмейсе, – деди Юсюп. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 220.

АЯГЪЫНА ЧАБЫР БАУ КЪЫСХАН [адам] Эр киши, эр кишиге аталгъан.

– Аты болгъан атха минип, аты болмагъан жаяулай, саууту болгъан, болмагъан да, аягъына чабыр бау кысхан, къалмай элни тебен жанына чыгыгъыз! – деди атлы. С. Хочуев, Хапарла, 9.

АЯГЪЫНДАН АЛЫРГЪА Биреуню онгсуз этерге, кыйнаргъа.

«Сен [Мария] асырааллыкъ туюлсе, ёмюрюнде сабийинг болмагъанды. Мынга уа эмчек керекди», – деп, алай бла мени аягъымдан алыргъа мурад этди. Хубийланы О., Аманат, 3, 28.

АЯГЪЫНГ БАСЫП ОНГ ЖОКЪДУ Къаршы барыргъа къоймайды [ит] деген магыанада.

Ол тийреге аягъынг басып онг жокъду (ючаякъ итден). Жолабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 139.

АЯКЪ АЛЫШЫ Биреуню адамлыгъы, кишилиги.

Юйренип, чыныгъып бошагъынчы, мен сауалырма эдим суткагъа аллай бир сют? Сафиятны уа аякъ алышы къалайды? Лайпанланы С., Гургумлу, 67. – Сурад, къыл къобузну сокъчу, тепсейик. Къуру айтышып тургъандан эсе... Чагъыдийге къонсала, кеслерин жигитлеге санагъан жашиланы аякъ алышларын да бир кёрейик, – деди Айжарыкъ. Д. Таумурзаев, Таурухла, 119.

АЯКЪ БАСА, КЁЗ КЪЫСА... Биреуню хыйла бла алдай, ишни кесине тап тюшюрюрге.

– Бизге не этсе да, тийишлиди. Аякъ баса, кёз кыса, къалай суйсе, алай эте, бизге да мыйыкъ тюбюнден кюле айланады [Азамат Алиевич]. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 118.

АЯКЪ БАСАР ЖЕР (къалмазгъа) Жер такъыр, аз болургъа.

– Акъ-Ташны тегерегине кёп къой сюрюу жайылгъандан, аякъ ба-

сар жер окъуна къалмагъанды дерча болду. Ж. Токумаев, Дертли къама, 141.

АЯКЪ БУРУНЛА Аякъ бармакъланы ал къыйырлары.

Саният, аякъ бурунлары бла атлай, Къайырбекни ызындан кирди. Ж. Токумаев, Ауанала, 18.

АЯКЪ БЮГЕРГЕ (тепсеу) Аякъ бармакъларыны юсюнде тюрлю-тюрлю оюнчакъла этип тепсерге, къууанырга.

– *Ким биледи, жылкъыны сюрюп келалмасанг да, Айжарыкъны аллында аякъ бюгеме деп, бармагъынгы иш чыгъарсанг да... санга ол да бетликди, – деди бирси къыз.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 119. *Ол заманда Асланукъа асыры къууаннгандан, аякъ бюгерге жетишиди, тургъан жеринде алай гыллыулады – кёлде баппуш жюзген сунар эдинг.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 206.

(биреуге) АЯКЪ БЮКГЕН [адам] Биреу жанлы болгъан, жакъ басхан адам.

Жыйылыу деп атасала да, жыйылгъанла уа Къаспотну къарсына аякъ бюкгенле эдиле. С. Хочуев, Хапарла, 70.

АЯКЪ ЖОЛ Адам кеси керегин этиучу энчи жер.

...Къуран да, межгит да хакъына, кесини [Жаммени] аякъ жолуна барсанг, беш тюрлю бояу бла боялыпды! А. Теппеев, Жарыкълыкъ китабы, 234.

АЯКЪ КЁТЮРЮРГЕ 1. Уллу сёлеширге, менсинирге.

Ол жыйылыудан сора къаралагъа бютюн аман кюн келди, байла аякъ кётюрдюле. М. Атабиев, Кишилик, 97.

2. Бир жерден кетерге, кёчерге (къарач.).

Къысхалта бла юч-тёрт жаш, ыйыкъ болады, элден аякъ кётюргенли. Лайпанланы С., Баталлары, 251.

АЯКЪ ОРУНЛУ (орунсуз, орун) ЭТЕРГЕ (болургъа) 1. Бир жерде жашаргъа онг берирге (бермезге).

– *Да, аякъ орунлу этдилеми да? Айтдырмай къоймай эсенг, табанны берип къыстадыла да? – деди Базарбий жашына.* Хубийланы О., Аманат, 1, 19. *Марзийни къайынлары кеслерин къыздырып, аны аякъ орунсуз этдиле.* Хубийланы М., Алан, 203.

2. Жангы аякъ кийим кенгерирге, къысмазгъа.

Жангы чурукъларым алыкъа аякъ орун этмегендиле да, андан къыйналып жюрюйме.

АЯКЪ ТИРЕРГЕ 1. Бой салмазгъа, багъалы этдирирге.

Бригадирле аякъ тирерге кюрешселе да, ремонтха керекли адырла гюрбежини бла агъач мастерскойну арбазларына жыйылмай къалмагъандыла. Х. Кациев, Тамата, 91.

2. Адам ауругъанындан иги болургъа, къарыу алыргъа, аякъланыргъа.

Леонид бираздан аякъ тиреди, адам тизгинине къошулду, ишге жарай баилады. Лайпанланы С., Къарачайны уланы – Белоруссияны жигити, 94.

3. Ишни толтурургъа демлешип кюреширге.

Жамият ышарды: ол жаида не къадар къарыу, жигитлик, тёзюмлюк барды: ол, ёшюн салып, аякъ тиресе, ырхыны аллын тыяр дерчады. Х. Кациев, Тамата, 137. *[Анна:] Битеу комитетни членлери тутулгъандыла! Энди не бек аякъ тиресенг да, алагъа болушаллыкъ туююлсе! Мен айтханнга шагъатлыкъ этсенг, сау къаллыкъса!* И. Боташев, Пьесала, 48.

«Аякъ тирей башлагъанлы, Таба эди жумуш аны [Хамматны]. Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 142.

АЯКЪ ТУТДУРМАЗГЪА (урдурмазгъа) Тынчлыкъ бермезге, онгун къурутургъа, ызындан болургъа.

Эллеге башха жерледен жангы юйле, журтла ишлерге иичиле келе башлагъан эдиле, алай, ала ишлерине асыры багъа излегенлерин кётюралмай, эллиле алагъа мында аякъ тутдурмадыла.

АЯКЪ ТЮБЮН ЖАЛАРГЪА (эски) Биреуге жалыныргъа, кёзбау этерге.

Айдаболланы аякъ тюплерин жалаучу, тышына чыкъгъанларында, этеклерин кётюрюп айланыучу Хасаулары, киритге салып, сатар эдиле. М. Атабиев, Кишилик, 191.

АЯКЪ ТЮБЮНДЕ ЖЕР ЖАНАРГЪА (жандырыргъа) Тынчлыкъ тапмазгъа (тапдырмазгъа).

[Анна:] А-ха, энди мында да жюйюсханланы аякъ тюплеринде жер жана башлагъанды. И. Боташев, Пьесала, 29. Халкъны ырысхысына къол узатхан фитначыла бла хатерсиз кюреширге, аланы аякъ тюплеринде от жандырыргъа керекбиз.

АЯКЪ ТЮБЮНДЕ ЧЁП СЫН-МАЗГЪА 1. Терк жюрюрге, чабаргъа.

Ол къарт да, аякъ тюбюнде чёп сынмай, барып, байталны тешип, къабакъ эшикден ичине кирип кетди. Б. Гуляев, Къачхынчы, 78.

2. Бек къууаныргъа, кирпичдерге, къууанч халлы болургъа.

Абдуллах, эрттеден тутхан дертими жетдирирге онг табылгъанды деп, къууаннгандан, аякъ тюбюнде чёп сынмай, аягъы басханны кёзю кёрмей айланады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 328. Биринчи кере акъсакъалла

бла бирге шахаргъа жолоучу боллугъума асыры къууаннгандан, аякъ тюбюмде чёп сынмай айланама. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 93. Жашланы кёзлери жарыйды, къууаннгандан аякъ тюплеринде чёп сынмайды. Алайда окъуна Саласкер бла Асланбек барыргъа ыразы боладыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 146.

3. Ишни мычымай, терк толтурургъа.

Элде кири болгъан адам ёлсе, Муштафа, аны къайгъы сёзю тыннгынчы, аягъыны тюбюнде чёп сынмай, ёлюк чыкъгъан юйню бла эфендини юйюню арасында жол салгъанлай турады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 186. Ой, алайда жашла бирден къуудула жылкычыланы. Кёрсенг, – аякъ тюплеринде чёп сынмай эди аланы. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 208. – Чепкеними, бел баууму, къамамы да тешип, къолума алгъанма. Ашыкъгъандан, аякъ тюбюмде чёп сынмайды. Д. Таумурзаев, Таурухла, 153.

АЯКЪ ТЮБЮНДЕН ЖЕЛ ЧЫКЪГЪАН Не аз да къарыуу болгъан, уллу-гитче да деген магыанада.

Мычымай, атына минип, ол [Фридон] чакъырады аскерни, Аякъ тюбюнден жел чыкъгъан жыйылып, жабады жерни. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 208. Нартла къопхан киби болуп, битеу халкъ орамгъа чыкъды. Аякъ тюбюнден жел чыкъгъан къонакъла таба ашыкъды. Анда, 229.

АЯКЪ ТЮБЮНЕ (тюпге) **АТАРГЪА** (салыргъа, малтаргъа) Ыспассыз этерге, малтатыргъа, адамлыкъ даражасын учуларгъа.

– Намысымы Сафарны аякъ тюбюне атып, сизде ёхтем айланалмаз эдим, – деди Шарау. 3. Толгуров, Эрирей,

192. – *Да сора, биле да тургъанлай, кеси насыбынгы аякъ тюбюнге салып нек малтайса? Сени намысынг, адамлыгынг кесинге керек туююл эселе, кимге керекдиле? – деди Асхат Ахманнга. Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 248. Ол бу ишни юсюнде, депутатлыгынг айтмаса къ да, адамлык борчун бир жанына атып къоярға, аякъ тюнге уругға эркин туююл эди. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 243.*

АЯКЪ ТЮП БОЛУРГЪА (этерге) 1. Кеси даражасын сакълаялмазгъа, ыспассыз, жалынчакъ болургъа (этерге).

– *Совет урушчу душманын къырыу иши бла халкъын да, къыралын да ыразы этеди. Алайсыз халкъы аякъ тюп боллукъду, юйюрю къырыллыкъды, къулға жегилликди, юйсюз, журтсуз къаллыкъды. Х. Кадиев, Сайла-мала, 102. Алайынлай уруш баиланды, кюн да туманнга тумаланды! Муссолини, къутургъан Гитлерге къошулуп, Италияны аякъ тюп этди, малтады. М. Шаваева, Кечерлеми?, 86. Алай болмаса, Хурайбатлары сени анангы: «Жашынг жангыз къызыбызны алып къачханды», – деп, юйюкдюрюп, аякъ тюп этипми турур эдиле? Адамны жүрегин аурутсакъ, Элия кюйдюрюр, Тейри тюбюбюз бла къурутур деп да къоркъмайдыла. Д. Таумурзаев, Таурухла, 150.*

2. Бахча, сабан малтаныргъа, тирлиги къалмазгъа.

Солтанны юй тизгини осал эди, бахчасы бегитилмей, малы аякъ тюп болуп тура эди. 3. Улаков, Бурунгулу таурухла бла хапарла, 68.

3. Бир зат зыраф болургъа.

Къайын анам бизни базада хаух асыратхан алмачыкъланы алагъа [чычханлагъа] аякъ тюп этдирип

тургъанды. М. Гулиев, Акъ атлы, 158. Кёл [«Джек Лондон» атлы кёл] къыйыныракъ жерде болгъаны себепли, аякъ тюп болмай, шимал кюн чыгышда бек ариу жерлени бирине саналады. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 291.

АЯКЪ ТЮПГЕ ТЮШЕРГЕ Би-реу ыспассыз болургъа, атылып къалыргъа.

Быллай кюнюнде ётсюзлюк этсе, аякъ тюнге тюшерин ангылай эди ол. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 328.

АЯКЪ (аякъларын) **УЗАТЫРГЪА** Ёлюрге.

Мен бир жолда быллай бир ундан бир кесекни атып, бир адамгъа ичиргенимде, мен юйюме къайтхынчы, ол аякъларын узатхан эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 162.

АЯКЪ УЗУНУ ДА АТЛАЯЛ-МАЗГЪА Онгсуз, къарыусуз болургъа.

Саусуз аякъ узуну да атлаяллыкъ туююлдю.

АЯКЪ УРМАЗГЪА (урдурмазгъа) 1. Онгмазгъа, аякъланмазгъа (аякъландырмазгъа), жашау бермегге.

Бу къазауатны баиланнганы да анга ушайды... кёрюрбюз, ёзге ала бизни жерде асыры аякъ урмазла. Хубийланы О., Аманат, 1, 129. «Фашистлеге аякъ урдурмазгъа, соллу алдырмазгъа керекди», – деп, Хамит къазауатха отряды бла кирди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 104.

2. Бир жерде турургъа къоймазгъа, къыстаргъа.

Жангой алай ышаныучу эди Асланукъагъа – ол, жетген киши болса, байгъа баш кётюрген адамгъа аякъ урдурмазлыгынг кёзю бла кёрюп тургъанча. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 42.

3. Бир затны тауусургъа, тюр урдурмазгъа.

Салтыкъулакъ бир да халжарда мулхаргъа аякъ урдурмагъан жаныуар эди. Анда, 14.

АЯКЪ ЧЫГЪАРЫРГЪА Биреуню намысы ючюн, ичгиси, ашарыгъы бла энчи къанга берирге.

– *Ой, къонакъ, сабыр бол, былай хыны нек боласа? ...Атынга да суу келир, кесинге да аякъ чыгъар, – деп, кючден-бутдан тыйгъан эдиде. Хант къангагъа туз бла гыржын салып, ёребаш къошунчукъ бла боза чыгъаргъан эдиде.* С. Хочуев, Хапарла, 67.

АЯКЪ ЮСЮНЕ БОЛАДЫЛА. къара: **АЯГЪЫ ЮСЮНЕ БОЛУРГЪА.**

Бир жол кече белинде зонада къуугъун болуп, офицери, солдаты да аякъ юсюне боладыла. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 158.

АЯКЪЛАНЫР ОНГ КЪОЙМАЗГЪА Иги жашаргъа онгла къурамазгъа, болушмазгъа, жашау тенглик бермезге.

Бизнича аз санлы миллетге уа аякъланыр онг къоймагъандыла ниет тазалыкъларын сакълаялмагъан инсанланы туудукълары. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 371.

АЯКЪЛАРЫН АРТМАКЪ ЭТИП (жюрюрге) Жаяулай жюрюрге.

– *Не кёрейим, не эшитейим деп, аякъларымы артмакъ этип жюрюген бир адамма, – келдим, быланы ат артларына илине, – деди Науруз.* Лайпанланы С., Гургумлу, 59.

АЯКЪЛАШЫП-БАШЛАШЫП ЖАТАРГЪА (жукъларгъа) Ундурукъда аякъларын бир бирге айландырып жатаргъа.

Вагонну сол жанында баш нарда Хажибекир бла Байчону уллу юйюр-

лери, кими олтургъанлай, кими аякълашып-башлашып жукълайдыла. «Сюрюн», 90.

Б

БА ЭТЕРГЕ (къарач.) Уппа этерге, ийнакъларгъа.

Къыямыт, къарт адамны тартханчыгъы да иги жылытхан болур эди, секирип къобуп, орундукъгъа минип, суратлада патчахны эки аягъын ба этип, жиямсырады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 17.

БАГЪЫР ШАЙ БАГЪАСЫ (болмазгъа) Багъыр шайгъа саналмазгъа д.а.к.). Магъанасыз, хайырсыз болургъа.

– *Быланы мытысы да багъыр шай багъасы жокъдула, бу къалай алданып кетди, хариш, ансы, бу келбетли жаш! – деп жарсыды Мазан.* И. Гади-ев, Нарт уя, 431. *Ол дукъум дертчилени амалсыз хыйлалыкълары багъыр шай багъасы хайыр келтирлик туююлдо.* М. Атабиев. Кишилиш, 112.

БАГЪЫРЫ АЧЫЛЫРГЪА Затны чийи чыгъаргъа.

– *Кишиге кёрюзтмей да къалай сакълагъын [букетни]? Не да, докладдан сора, чабып барып, жашырылгъан жеринден чыгъара къалай айланнгын? Аллайла этсенг, ишни багъыры ачыллыкъды.* Чотчаланы М., Студентле, 64.

БАЗ БОЛУРГЪА Базыныргъа (бир ишни этерге).

– *Эй, къарындашым, анга алыкъын киши баз болмагъанды.*

БАЗАР БЕТИН АЛЫШЫНДЫР-МАЗГЪА 1. Затны, кийимни жангылай, ариулай тутаргъа.

Къызчыкъ жыйрыгъын эки жыл киеди, алай, асыры аяп кийгенден,

базар бетин алышындырмагъанды алыкъа.

2. Тюрлендирмезге.

Токъалны халисин биле тургъанлай, биргебизге къошабыз да, тебидиз, ол а бизден эшитгенин, базар бетин алышындырмай, чабып, бетсинип, Къыямыха айтып турады, – деди Батал. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 135.

БАЗАР БЕТИН АЧАРГЪА Затны ариу этерге, жылтыратыргъа.

Темиржан, эки этегин бюйрек башына къайырып, женглерин да ёрге этип, кишиге жукъ айтмагъанлай, сауутланы жуууп, базар бетлерин ачды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2.

БАЗАР БОЛУРГЪА (этерге) Хайырлы сатыу этерге.

– Охо, туумагъан айгъа алгъыш эте турмайыкъ да, базарыбыз болса, Аллах буюргъанча этербиз, – деди анасы. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 66. Жашла, базар этип, юйлерине къайтханда, тауушлукъ хапар битеву элге, топ атылгъанча, жайылып эди. Аны, Асланбий, 32.

БАЗМАН КЪАЙСЫ ЖАНЫНА ЖЕНГСЕ, МАМУ ДА АРЫ МИНЕ ЭДИ (къарач.) Онглу адам айтхан жанлы бола эди деген магъанада.

Базман къайсы жанына женгсе, Маму да ары жанына мине эди дегенлей, не жаны бла да ёшюн уруп, ариу айтыр ючюн да, къарантха кёрюзтюр ючюн да къалмагъанма. Салпагъарланы К., Кёмеуол, 31.

БАЗМАННГА САЛЫРГЪА Бир затны хар жаны бла сюзерге, тенг-лешдирирге, хыйсапларгъа.

– Мени сёзюмю хар жанындан да базманнга салып, хыйсап этип, жууабынгы алай бер, балам, – деди Зарий. «Минги тау», № 1, 1985.

БАЙДАН БЕЛИ ИЙИЛМЕГЕН [адам]. Уллу байлыгъы, ырысхысы болгъан адам.

Юлюшден къуру къалмайыкъ деп барабыз. Бир жукъ узатырыкъ болур байдан бели ийилмеген киши. Лайпанланы С., Баталлары, 39.

БАЙРАКЪ БОЛУП (къалыргъа) Кёрюнюп тургъан, таукеллик белги болургъа

Сааян, буйругъу толгъунчу, жан берлик туююлдо. Саулгъунда жулдуз эди, таяныр таулары эди нёгерлерини, энди, ёлгенинде уа, байракъ болуп къалды. Кулиев Къ., «Капитан Сааянны юсюнден баллада». Байракъ болуп, шууулдай эди тюзлюк, Бетин буруп, къутулгъаннга къарс къагъа. Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 34.

БАЙРАКЪ ЭТЕРГЕ (къарач.) (иш бла байламлы) Биреуню, бир затны юлгюге тутаргъа, артыкъ сый берирге.

Шахтачыла жашны алларын-да байракъ этип жюрютедиле. || Урунууну байракъ этгенлей, Дунияда алай жашадынг. Боташев И., Ёмюрюм, 46. Къыйын заманда адамлыкъ тёрелени байракъ этип, миллетни ёкюлю болуп, кесине махтау излемей жашагъан поэт кеси аллына уллу дуняды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 205.

БАЙРЫМ АДАКЪА КИБИК (кийинирге) (масхара) Къолан, ушагъыусуз кийинирге.

Асланмырза уа манга: – Ай, жаш, Аллах юйюнгю къурутхан, байрым адакъа кибик, бу къадар къолан кийимни къайдан да тапханса, быланы барысын да бир жолгъа юсюнге нек къаплагъанса? – деди. С. Теппеев, Ачезни туугъан кюню, 45.

БАЙРЫМ АЙ (эски) Февраль айны аты.

Малкър халкъны эсебинде, тергеуде Байрым айы экинчиге келгенди. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 24. Байрым айда ёлген сыйлы болгъанды. Ол ёлгенни Байрымгъа элтгендиле. Анда, 25.

БАЙРЫМ КЪУРУТСУН (кёмсюн) (къаргъыш) Биреуге аманлыкъ тилеген къаргъыш.

– *Да байрым аны кёмсюн, къайдан билликсе дунялыкъны, – деди Бийсолтан. «Минги тау», № 1, 1985. – Иш алай осалгъа нек кетгенди? – деди Мажит. – Байрым къурутсун билген, – деди Солтан. 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 206.*

БАЙЧИ: БАЙЧИ КЪЫЧЫРСЫН! (къаргъыш) Къычырыгучу къычырсын деген магъанада.

– *Тейри чамлансын, Байчи къычырсын, мен билген бар эсе, – деп, Къарамусса да кертисин айтды. «Минги тау», № 3, 1986.*

БАКЫ БОЛУРГЪА (этерге) Бек бай болургъа (этерге).

– *Бусагъатда адамла бакы болгъандыла... туф карьер эрмен кулакны бай этди. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 316. Кризисден СССР беи жылдан чыгъарыкъ эди. Биз артыкъ бакы болмагъан, алай а къаугъасыз, ырахатлы къыралда жашарыкъ эдик. «Заман», 2016, 24 март.*

БАКЫГЪА БАТАРГЪА Зауукъ жашаугъа, байлыкъгъа тюберге.

Жашдан къартха жыйгъан ырысхымы, ма деп, анга [келиние] къоюп, бакыгъа батдырып кетмесе а ... М. Атабиев, Кишилик, 4.

БАЛ БЛА ЖАУ КИБИК ЖАШАРГЪА Жарашып, татлы жашаргъа.

Эри бла къатыны, бал бла жау кирик, жарашып жашайдыла.

БАЛ КЪАПХАН КИБИКДИ

1. Уллу къыйынлыкъны къатында гитче къыйынлыкъ ауур кёрюнмейди.

– *Ёлгенден эсе, жибиген, юшюген да бал къапхан кирикди, – деди Ибрахим. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 220.*

2. Бир зат хычыуун окъунады деген магъанада.

Адам кесине ишлегенде, къыйналгъаны бал къапхан кирикди, – деди Жансох. А. Теппеев, Азатлыкъ, 268.

БАЛ ТАТЛЫКЪСЫНДЫРЫРГЪА (татдырыгъа, татыу этдирирге)

1. Бир затны суюуп ашаргъа, ичерге.

Гобайгъа эри къайтаргъан шешадагъы коньякны богъурдагъына жабышып, болгъан тымын, бал татлыкъсында, адырны тюбюне дери тигелетди. М. Гулиев, Акъ атлы, 37. Сау къыралдан бизни Архыз, Теберди курортларыбызгъа келип, гараларыбызны бал татдырып ичедиле. Хубийланы О., Аманат, 1, 41. – Айрандан да ичип, къолларындагъын да бал татыу этдирип ашай, арбаздан чыкъдыла. М. Шаваева, Кечерлеми?, 72.

2. Ишни уллу сейирсиниулукде, суюуп этерге.

Хыйса мирзеучюню сыйын, намысын къалай багъалатып урунганындан бизге бал татытып хапар айтды. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 56.

БАЛ ТУТХАН БАРМАГЪЫН ЖАЛАЙДЫ (Нарт сёз.) Этген ишинден къошакъ хайыр алады деген магъанада.

Бал тутхан бармагъын жалайды деп бош айтхан болмазла эрттегиле. Наныкъ, мароко жсыяргъа баргъаныбызда, иш хакъыбызны юсюне бизге экишер килограмм жилек да бердиле.

БАЛАКЪА АЛДЫРЫГЪА (урулургъа) (эски) Аркъасына тамгъа салдырыгъа (къызгъан темир бла).

– Темирни исси этип, сыртыгъыздан бирер балакъа алдырыгъыз, – дегенди гитче киеу. «Къарачай нарт таурухла», 66. – Сени сау этген менме, малларынгы сыйыргъан менме, ётюрюк эсе, киеулеринги сыртларына къара, ючюшер къайиш алынып, бирер да балакъа урулуп тура болур, – дегенди [гитче киеу]. Анда, 67.

БАЛАН: БАЛАН БАРМАКЪ Къолну (аякъны) баш бармагъыны жанындагъы бармакъ.

– Кюреше кетип, Магометланы телефонларын тапды, гитче шинтикчикни тюбюне тартып, къалтырай тургъан балан бармагъы бла телефонну бура, Магометланы юйню алды. Х. Шаваяев, Жерни кёзлери, 202.

БАЛДЫРЫКЪ: БАЛДЫРЫКЪ ЭТМЕЗГЕ Кесин аямазгъа, букъдурмазгъа.

– Сиз балдырыкъ этмегиз ансы, къуугъун ушкок атдырыуну бек тап мажарырма, – деди Аслан да жарыкъ. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 119.

БАЛТАНЫ САБЫ КЪОЛГЪА ТИЕРГЕ (къолгъа этерге) (Юй жашаудан.) Ишни бек керекли, магъаналы кесегин тамамларгъа.

– Балтаны сабы къолгъа тийгенди, къыз келин отоудады, – деди улан нёгер. || – Балтаны сабын къолгъа этер ючюн, къурулушну проекти хазыр болургъа керекди, – деди прораб.

БАЛТАСЫ (чалгъысы) **ТАШХА ТИЕРГЕ** 1. Биреуню иши къуранмазгъа, кырты болургъа, оюлургъа.

– Мында беш-алты чанка юйюр къалады деп, халкъдан айырылмайыкъ, аланы балталары таишха тийгенди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукъла-

ры, 41. «Закон», «чакъырыу» деген сёзле сагъынылгъанлай, Таужан, балтасы таишха тийгенча болуп, дыгаласдан тёгерегине къарайды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 213.

2. Биреу мудахланыргъа, жарсылу болургъа.

Мухамматны нек эсе да балтасы таишха тийип эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 103.

БАЛЫН ЭМИП, БАЛАУУЗУН АТАРГЪА Биреуню ишлетип, тюгендирип къояргъа.

– Ала мени жазыкъсынып ийменгидиле. Балымы эмип, балауузуму атаргъа керек болгъанда ийгендиле, – деди Мурат. Хубийланы О., Аманат, 2, 337.

БАР АЛАЙ! (андан!) (межд.) Сейир этгенде айтылады.

Насра Хожжа, артха айланып, энишге къарагъанынлай, бери кел деп, биреу къол булгъагъанды. «Бар алай! Не эсе да бир палах болгъанды, ансы мени ызымдан къуугъун иерик туююл эдиле», – дегенди Хожжа. А. Холаев, Хожжа, 37.

БАРА БАРГЪАН ДУНИЯДА (заманда) Эртте-кеч болса да.

Ким биледи, бара баргъан дуняда мадары болуп, бир табы тюшсе, кесими танытырма. «Къанатла», 82.

БАРАЗ КЮН ЫЙЫКЪНЫ ючюнчю кюнню аты.

Ючюнчюге – бараз кюннге атлайыкъ... Бир юйюрге жангы улан туугъанда, Ол кеси да тунгуч бала болгъанда, Аны атына аталгъанды «Бараз» деп, Бир-бирле да къойгъандыла «Борис» деп. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 9.

БАРАМТА ЭТЕРГЕ Бир затны бийлерге, башхалагъа эркинлигин бермезге.

«Бу мени бийлик жеримди», – деп, битимли, бек ахишы биченлик жерни барамта этип, ары биригизни да жангыз ийнегизни бошламай, бир кьолтукъ бичен чалыргъа кьоймай турады. Ж. Залиханов, Тау кьушла, 87.

БАРДАН ЖОКЪ БОЛУРГЪА

1. Биреуню, бир затны аты, саны болуп, хайыры, магъанасы болмазгъа.

– А кьыз, жаш адам алай къалай этеди? Керти алай эсе, бардан жокъ деп кьойсанг а! Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 204. – Ай налат! Бардан жокъ! Къайдан чыкьды бери да! – деп, бир къарелди жолну ёрге кетди. М. Шавасва, Кюн тьякьла, 210.

2. Тууарылып, бузулуп къалыргъа.

Къууатлы жерни къууатлы шахары бардан жокъ болады. Э. Гуртуев, Шамсудин кьаласы, 136. Аланла тары билмей тургъанлай бардан жокъ болуп къалмадымы? Анда, 247.

3. Адам ёлюп кетерге.

Идрисни кёз аллына тамата къарындашы Азретни сыфаты келди. Бардан жокъ болуп къалгъан Азретни. Аны, Сабыр ушакъ, 314.

БАРДЫ-КЕЛДИ СОРУРГЪА (сураргъа) Биреуню саулугъун, жашауун сураргъа.

Сансыз этип десек да, эллиле Асхатдан, кеслери бла бир элде жашагъаннга санап, уллу барды-келди сурамадыла. «Коммунизмге жол», № 25, 1985.

БАРМАГЪЫН КЪАБАРГЪА Не этерге билмей, армау болургъа, апчыргъа.

Эгечини келмезлигин эшитгенде, къарындашы бармагъын къапды, армау болду.

БАРМАГЪЫНДАН БАЛ ТАМГЪАН, ЧЫНДЫСЫНДАН ЖАУ

ТАМГЪАН [адам] 1. Мадарлы, хунерли, жигит адам.

Мени атам бармагъындан бал тамгъан, чындысындан жау тамгъан адам болгъанды.

2. Иш усталыгъы болгъан, хунерли адам.

Азрет кьолдан бек устады, бармагъындан бал тамгъан, чындысындан жау тамгъан адамды, аны беш-алты усталыгъы барды.

БАРМАГЪЫНГЫ АУУЗУНА САЛМА Айтырындан артха турмагъан, кишиге бет этмеген адамны юсюнден.

Не болуп кетсе да, кьолай адам туююл эди: бир да бармагъынгы элтип ауузуна салмагъы эдинг. Къубанланы Д., Таулада таууш, 81.

БАРМАКЪ БАСАР (кирир – къарач.) ЖЕРИ БОЛМАЗГЪА (къалмазгъа) Бек аз жерчикни юсюнден айтылады.

Мен вокзалгъа келгенимде, жибимеген бармакъ басар жерим жокъ эди. И. Гадиев, Нарт уя, 11. О шёндю келгенле сюйген уллубыдырланы кьыргъан эсенг да, кесинги къанынгы да тёкдюргенсе, жара болмагъан бармакъ басар жеринг къалмай къайтханенг. Анда, 271. Арбаз да, юйню ичи да адамдан толуп, бармакъ басар жер къалмагъанды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 179.

БАРМАКЪ ЧЮЙЮРЮРГЕ Биреуню хыликка этерге, кьогъузтургъа.

– Жашымы ызындан тенглерни бармакъ чюйюре, кюле, къарауашын къатыннга алгъанды деп, мен саудан айтдырмам, – деди Гогуш. М. Атабиев, Кишилик, 12.

БАРМАКЪГЪА ЧЁРГЕМЕЗГЕ Къарыуламазгъа, эсге алмазгъа.

Ол иш эллиге зорлукча кёрюнсе да, бийчени бир гитче жагъынчыгъын бармакъгъа чёргемей, Нами атлы кызлагъа баиха ат атап, аны ыразы этдиле. «Минги тау», № 3, 1986.

БАРЧЫ-КЕЛЧИГЕ ЖЮРЮГЕН [адам] Биреуню шапалыгъын, ууакъ жумушун этген адам.

Бийче кызла кеслерине бирер къарауаш кызыны шапагъа, къумгъанчыгъа, барчы-келчиге жюрютедиле. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 18.

БАРЫ БИР Башхалыгъы жокъду деген магъанада.

Аланы [къонакъланы] тынчайтыргъа Адыхамны юйюне элтди. Кеси [Оюс], юйюне къайтмай, правленнге келди. Бары бир жукъу жокъду. А. Теппеев, Азатлыкъ, 365.

БАРЫП ТОХТАГЪАН [адам, за] Бир адамны не ишни бек бийик, ахшы не да аман жаны.

Айтекчик барып тохтагъан шалапай болду да къалды. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 44. *Сени акъылынг бла, Аубекир хажси барып тохтагъан большевик болуп къалгъан болурму?* Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 118. *Ачдан жюреклерини шор тарагъан сазбет сабийлеге, барып тохтагъан кыйын кезиуде, кыркъ тёртюнчю жылны жазында, жангыдан токълукъ, къууанч келди.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 9.

БАСАР ТАШЫН ТАНЫМАЗ-ГЪА Адам бек къууаннганда не да жарсыгъанда, жюреги къозгъалгъаныны юсюнден айтылады.

Асыры къууаннгандан, басар ташымы танымай, къоншулагъа жетдим да, суйюнчюлюк сурадым. || Жюрегим асыры кыйналгъандан, кесим да басар ташымы танымай тургъанлай, бу сёзлени эшитгеним-

де, тёзюмюм бошалды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 349.

БАСЫУЧУНУ КЪЫСЫУЧУСУ [адам] (жамауат жашаудан) Къуру да биреуленни жанына болуучу, биреуню терслигин жулуучу, букъдуруучу адам.

Басыучуну кысыучусу деп, ата-сы жашыны терслигин жулуп турса, ол сабий къалай тюз юйренирикди?

БАТАГЪАГЪА АШЫРЫГЪА (къарач.) Ёлтюрюрге, къабырлагъа салыргъа.

Правленден мухур алып келип, къартны ары элтип, гёзеннге жсыргъа боллукъдула, аны къой, батагъагъа ашырып иерге да уялмазла. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 1, 240.

БАУУР БЕРИРГЕ къара: **БАУУР ТЁБЕН БОЛУРГЪА.**

Таулада, эрттеннгиси сууукъ болуп, экинчи кюн тийип кызыдырса, малны, адамны да жукъусу келип, жерге бауур берип, къалкыргъа бек сюеди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 23.

БАУУР ТЁБЕН БОЛУРГЪА (бауур тёбенинден тюшерге, ауаргъа) Бети жерге айланып болургъа (жатаргъа, жыгъылыргъа, тюшерге).

Адырах бауур тёбен болду, сора, чабаргъа хазырланганча, тёрт аякъланып, артха къарады. И. Гади-ев, Нарт уя, 284. *Сора, билеклерини мени санларым бла энишге уча, ол кызыгу жерге бауур тёбенинден тюшдю.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 170. *«Ай мени тейри урсун, Алтана бла Хонкуну айтханларына ийнанмагъан!» – деп, ёлтюрюрча окъну жюрегинден тар-тып кеси чыгъаргъанды да, алайда бауур тёбен аугъанды.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 76.

БАУУРУ БЛА БАРЫРГЪА (сюр-келирге, жюрюрге д.а.к.) 1. Не кый-

ын болса да, ишден артха турмазгъа, къолгъа таукел алыргъа.

Бусагъатда акъылым болса эди, аны (анамы) жумушуна бауурум бла да жюрюр эдим. Хубийланы О., Адамла, 59. [Аслан:] *Сау бол, атам. Туугъан жериме, сизге бек термилеме. Эркин этселе, бауурум бла сюркелип окъуна барыр эдим.* И. Боташев, Пьесала, 39.

2. Сюркелип барыргъа.

Бизни адамларыбызгъа хата болмай, бауурлары бла сюркелип артха чыкъдыла. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 95.

БАУУРУН БАУУРУНА ЖЕТДИРИГЕ Къучакълашыргъа.

Ала [Дударкъа, Алий], кѣнюр къулагъына сюелип, субайлыкъгъа кѣзлерин сюртген кирик эте, уллуну, гитчени да къолларын тутуп, къучакълай, бауурларын бауурларына жетдире, ашырадыла. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 115.

БАУУРУН ЖЕРГЕ КЪЫСАРГЪА (салыргъа) Жерге жапланыргъа.

Къарасала, туура тогъуз-он метрде немециле! Эки партизан бауурларын жерге къысып, башха мадардан тюнгюлюп, гранатларын хазыр этдиле. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллер, 87.

БАУУРУН ЖЫЛЫТЫРГЪА Ачыкъ отха жылыныргъа.

Дорбунда шынкъарт от этип, къонакъ бауурун жылытып олтурду. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 55.

БАУУРУНДАН АЙЫРЫРГЪА Анасындан сабийин айырыргъа.

Жангыз баламы уа, аурууунгу алайым, бауурумдан айырды, кюнюмю къарангы этди, кюню къарангы болдукъ! Хубийланы О., Аманат, 3, 94.

БАУУРУНДАН ЖАТАРГЪА Жерге жапланыргъа.

– *Мен аны сау къоймам, билемисе, билемисе-е! – деп, бауурундан жатды да, тиширыу кирик жилиды.* Ж. Залиханов, Жанган жүректе, 254. – *Кече-кюн ушкок атып, Сампалына къолу къатып, Бауурундан жерге жатып, Уруханды таулу улан.* С. Шахмурзаев, Заман жели, 65.

БАХЧАСЫНА ТАШ АТАРГЪА (атдырыргъа) Биреуню къагъып, масхаралап сѣлеширге.

Аланы [къызланы] арасында мени сыйымы кѣтюрюр жанындан ишле. Бизни бахчагъа таи атдырма. Сѣкген, селеке этген болса, ауузуна чабып, кереклисин бере тур. Чотчаланы М., Студентле, 61.

БАШ АЛДАМАЙ (бурмай) [ишлерге] Уллу келлю болмай, алжамай ишлерге.

Болду да, баш алдамай, ишге жүрюйдю. Батчаланы М., Хорланган жазу, 36. *Хамид колхозда аллы тюбеген ишден баш бурмай урунады.* Гочияланы Ж. Жангыны жарыгъы, 72.

БАШ АМАЛЫН КѢРЮРГЕ Биреу кесини къайгъысын, жашау оноун этерге.

Баласына юч кюн болса: «Къулагъын-къуйругъунг мени кирик, бар, баш амалынгы кѣр», – дейди къоян. Фольк.

БАШ АТАРГЪА (уучуланы тилинден) Бир жары кетерге, башын къутхарыргъа (бир ишден, затдан).

Уучу былайдан бир жанына баш атаргъа кереклисин ангылады.

БАШ (башынгы) **АУРУТМА** Болмазлыкъ зат бла керексиз къыйнама.

– *Кетчи, Аллах ючюн, Абдуллах, болмачы затланы айтып, башымы аурутма!* Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 51. – *Мындан башха низам болдураллыкъ туюнл эсенг, башыбызны,*

башынгы да аурутма! М. Атабиев, Кишилик, 136.

БАШ АУРУУУМ АЛАЙ ЁТЮ-РЮК БОЛСУН! (къарач.) Биреу айтхан затына арсарсыз ийнандырыр ючюн айтылады.

Аны бирин буруп айтмагъанымча, баш аурууум алай ётюрюк болсун.

БАШ-АЯКЪ САЛЫРГЪА Биреуге жалыныргъа, тилекчи болургъа.

– *Жиягъандан, таралгъандан не хайыр. Барайыкъ Мачаргъа, башаякъ салайыкъ. Адам баласы туююмюдо, – дегенни айтды. А. Теппеев, Ташыуул, 381. Эски хуналарын уппа эте, эски къабырлада жангыдан дууа тутдургъан таулула, сыйырылгъан мюлклерини къайтырыкъларын излемей, дагъыда партияны «къайгъырылулугъуна» баш-аякъ салгъандыла. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 35.*

БАШ-БАШЫНЧА (санаргъа, айтыргъа) Къыйырдан тутуп, хар бирин.

– *Къайсы эфендини ненча тосу болгъанын баш-башынча окъуна санайым. Тосха жюрюген а хыйла туююмюдо? – деди Ибрахим. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 42. Партизанла къошха жетгенде, Аслан аланы баш-башынча Адилгерийлары бла шагъырей этди. Аны, Адилгерий, 84.*

БАШ БЛА КИРИП, ТЮП БЛА ЧЫГЪАРГЪА Тюрлю-тюрлю хыйла амалла бла биреуге айтханын этдирге.

Анасы, баш бла кирип, тюрп бла чыгып, къызын бийик окъуу юйге, докторгъа окъургъа салгъынчы тохтамады.

БАШ ДУНИЯ къара: **АРГЪЫ (ол) ДУНИЯ**

«Баш дуниядан къагъыт» деген назмуда Солтанбекни сыфаты бю-

тюрп да тынгылы сурагъланады. Аны окъусанг, суюмекликге ол дунияда да башха тюрлю сакъ боладыла деген оюмгъа келесе. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 154.

БАШ ЖЮРЮТЮРГЕ Жашау эте билирге.

– *Мен къорасам, сизни къалай баш жюрютюрюгюзню бир кёрюр эдим. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 123. Мен а башын жюрютюрге Хошуну акъылы жокъду деп тура эдим. Хубийланы М., Алан, 64.*

БАШ ЖУЛУРГЪА Терслигин, айыбын юсюнден атаргъа.

– *Къарындашым, къоркъма, терс туююл эсенг, сюд башынгы жулур. || – Ким биледи, ызыбыздан къуугъун иш келсе да, сен гитчесе, башыбызны жулурса, бизни уа къайры кетгенибизни билдирмезсе, – деп, Цораны Малкъарда къоюп, экиси да Шаурдат башы бла аууп, Бызынгыгъа кетгендиле. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 150.*

БАШ ИЕ Тиширыуну эри, сабийлерини атасы.

Элни къауум жашы, ала бла бирге уа Абдуллах да аскер жолларына чыкъдыла. Жаш келинле уа, баш иелерини туураларындан къарап, жарсыулу жюрюклерин туюмчек этип, бирсиледен бир жанлыракъда атлайдыла. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 78. Саудюгерлеге тамата – мени баш ием Усен. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 173. Жашчыкъны ата-сы Иссык-Кульда тенгизчи болгъанын биледи, анасы уа, баш иесинден айырылгъандан сора, узакъгъа кетгенди. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 36.

БАШ ИЕРГЕ 1. Биреуге бой салыргъа.

Тутмакъла, кимни къолу, кимни иегиси не буту сынып, къыялу болсала да, баш иймей эм сёз жутмай, ахыр кюнлерине дери тобукъланмай тургъандыла. М. Атабиев, Кишилик, 174.

2. Башын энишге этип саламлашыргъа.

Устазлагъа [Иван Васильевичге бла Анна Сергеевнагъа] уа битеу халкъ хурмет этеди. Къартла окъуна тюбеген жерде алагъа баш иймей озмайдыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 234.

3. Уялыргъа.

– *Сен бизни ортабызда жаннган отда, не ышырмагъанлай, не отун салмагъанлай, гыржынны бишерин сую эсенг – отха да къараргъа керекди. Алаймыды, жашла? – деп, Хасан баш ийип тургъан жашлагъа къаралды.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 349.

БАШ КЕЧИНДИРЕ АЙЛАНЫР-ГЪА Кесини жанын сакълар ючюн, андан башха борчу болмай, бугъуп жашаргъа, абирекге чыгъаргъа д.а.к.

Уруш жыллада агъачха кетип, башха жерледе бугъуп, баш кечиндире айланнганла кёп эдиле.

БАШ КЕЧИНДИРИРГЕ (тутаргъа) Аш-суу бла кесин, юйюрюн жалчытыргъа.

Къарындашла Жалпакъгъа мингендиле да, алайлада уугъа жюрюп, эт мажарып, баш кечиндирирге кюреше тургъандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 113. *Майлыкъл: «...Барсынла кеслери сюйген, къолларындан келген ишге, баш кечиндирсинле», – деди.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 120. *Мыртазакъла уа кимле эдиле? Башларын кечиндиралмагъан, къыйын салып, мюлк къурайлмагъан, башхаланы къол къыйынларын чач-*

тлюк этерге хазырла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 376.

БАШ КЁТЮРТМЕЗГЕ 1. Биреуге айып, бешиш этерге.

Биз да адамла ичинде жашайбыз. Тенглерими не айтханларын сен билемисе? Башымы ёрге кётюртмейдиле. Хубийланы О., Аманат, 3, 21.

2. Азап чекдирирге, къыйынлык берирге.

Ахырында ол жекбаш башлагъан къанлы жортууул алай азап келтире эди анга – ол халкъ аны ууундан кёп жыллагъа дери баш кётюрмезлик болуп къала эди. А. Теппеев, Ташыуул, 181.

3. Эшикге чыгъаргъа онг болмазгъа (жауундан, желден...).

Тырнауузну къылыкъсыз желлери улуй башладыла. Баш кётюрюрге, кёз ачаргъа онг жокъду. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 103.

4. Бир тюрлю эркинлик, тынчылык бермезге, сёзсюз бой салдырыргъа.

Османны солдатлары фашистлени кёбюсюн тизгинден чыгъарып, къалгъанларына да баш кётюрюрге кёймай эдиле. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 45. *[Таубий:] Ха-ха-ха! Ала айтханча эшекге мюйюз чыкъса да болмаз! Биз саулукъда къуллагъа баш кётюртмебиз. Аланы асмакълагъа асаргъа – жыжымла, жыяргъа тюрмеле табарыкъбыз.* И. Боташев, Пьесала, 5.

БАШ КЁТЮРЮРГЕ 1. Баш эркинлик ючюн сюелирге, башын къорууларгъа.

– *Шо бу аманла да, дуня жаратылгъанлы келген төрени тюрлендирип, бизге башларын кётюрюр умут этедиле.* И. Боташев, Пьесала, 5. – *Ай, артыкълыкъны тюбюнде баш кётюрмей жашагъан халкъ а!* Д. Таумурзаев, Таурухла, 109.

2. Душманнга кѡажаву сюелирге онг табаргѡа.

Миронов да болмай, Думбадзе-ни да ѓлтюрюп, акѡ кѡазакѡла, хар жерде башларын кѡтюрюп, жангы властьха, кеси эркинлигин кѡолуна алгѡан кѡара халкѡгѡа кѡажаву сюеледиле. Ж. Залиханов, Тау кѡушла, 219. *Озгѡан ѓмюрде 30-чу жылланы ачы ишлери кѡп миллетлени жалан этгендиле: акѡыллыларыбыз, игилери-биз тутулуп, жутулуп, кѡылыкѡсылларыбыз баш кѡтюрюп.* Мусукаланы С., Хакѡ дуняда жолоучула, 203.

БАШ КЮН БЛА БОШ КЮН (сайын) Хар заманда, тохтамай, дайым.

Тиширыуну атап тургѡан иригин биягѡы Мыртаз кѡоратханды да кетгенди. Баш кюн бла бош кюн жасакѡ жыядыла, бу жыйгѡанларын тюпсюз кѡлге кѡуймай эселе, не этедиле? Аппаланы Х., Кѡара кюбюр, 218. *Юйдегилерими мени келгениме кѡууанчларындан эсе жарсыулары уллу болады. Ала айтханнга кѡре, немислиле кѡысталгѡандан бери, баш кюн бла бош кюн кѡалдырмай, НКВД келип, былагѡа соруу этгенин бир да тохтатмайды.* Кѡудайланы М., Жилѡаун парий этген мискин, 137.

БАШ КѡАГѡАРГѡА Биреу, жукѡусу келип, теке кѡалкѡыу этерге.

Нѡгерлери, жукѡлай келип, баш кѡакѡсала да, Сарбий ушкогун кѡолтугѡуна салып, суучукѡну кѡатында, ташдан ташха секире, бир кесек айланып, сора Шаухалны кесине чакѡырып сѡлешиди. О. Этезов, Тарда, 140.

БАШ КѡАЙГѡЫЛЫ БОЛУРГѡА Биреу жанына кѡоркѡуулу, кѡыйын болумгѡа тюшерге.

Танкла, жау билмей тургѡанлай, орамгѡа женгил кирип, уруп башла-

дыла. Жан алыучу фашистле башлары кѡайгѡылы болдула. Багѡатурланы Х., Ата журт ючюн, 82.

БАШ КѡУСАРГѡА Мирзеу, тирлик чагѡып, гагу, бюртюк этерге.

Дагѡыда мирзеу кюлню тюбюнден чыкѡды, сабанла баш кѡусдула, гюлле, терекле ѓсдюле, кырдык чыкѡды. «Минги тау», № 1, 1985. *Кѡышны кюйсюз аскерлери Кѡачхандыла, букѡгѡандыла. Ёзенледе уа, баш кѡусуп, Жыгырала чакѡгѡандыла.* А. Ахматов, Жаз келди, 12.

БАШ МАДАРЫН КѡРЮРГЕ Биреу кесини жанын сакѡлауну кѡайгѡысын, мадарын этерге.

– *Турмагѡыз, чыгѡып, баш мадарыгѡызны кѡрюгюз, терек бахчада атлагѡа минигиз! Бар, Чоппак, кабинетден ушоккланы чыгѡар, – деди Элбздукѡ.* О. Этезов, Тарда, 75.

БАШ ОНОУУН (мадарын) **ЭТЕРГЕ** Жашны, кѡызны юйюрлендириуну оноуун этерге.

– *Энди Мариям да, кѡанаты кѡатмагѡан сабий бла юй мюйюшюнде атылып турмай, баш мадарын этсе, хатасы жокѡ эди. Алай Мариям, эрин унутуп, ѓлсе да этмез эди ол ишни, – деди Жамий.* Х. Шаваяев, Ыйыкѡны ахыр июню, 91. *Жаш да ахшыны бла аманны ангыларча болгѡанды. Ёмюрге дери былаймы турлукѡду? Башына оноу этер заман да болгѡанды.* Ж. Залиханов, Тау кѡушла, 42.

БАШ СУГѡАР ЖЕР ЮЙ, жашаргѡа жараулу мекам.

– *Биз тамбла кѡчюп, Хызны Талагѡа баргѡанлыкѡгѡа, башыбызны сугѡар жер тапмай, жауун тюбюнде кѡалып, кюлкюлюк боллукѡбуз, – деди Инал сабыр халда.* Ж. Токумаев, Наргѡланы туудукѡлары, 15. *Бек алгѡа баш сугѡар жер керек эди, онсегиз кюн*

бла кечени, кёзлерине жукъу кирмей, эркин олтурургъа онг болмай, жепилеринден аяз ура тургъан сууукъ вагонлада бир бирлерине кысылып келгенлеге. «Заман», №40, 2016.

БАШ ТУТАРГЪА Башхаладан артха кълмай кечинирге.

Ишчи адам эди атасы Жарахмат. Аны улуу юйюрю, баиха эллилери, малчылыкъ бла, жерчилик бла баш тутханды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 116.

БАШ УРУРГЪА 1. Биреуге намыс этерге, аны багъалагъанын кёргюзтюрге.

Махтауум ёмюрню аллында Назмугъа эс бургъан адамгъа, Бу таулу назмум бла андан Бюгюн баш урама мен анга. Къ. Кулиев, Ахшам, 27. – *Нарт элинде адам кълмай, жыйылгъанды, Элия! Халкъ термилед баш урургъа, бир кёрюнчю, Элия! Нартла. Жаратханнга табына, Бир Аллахха баш урду (Мусса фыйгъамбар).* «Заман», 2016, № 28. ...*Алай кино не заманда да, артха кълмай, совет кинону тазалыгъына баш урлукъду.* Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 473.

2. Саламлашханын башы бла билдирге.

Хар юлкюге, хар терекге, хар тау тейпесине, аланы башларына чырмаша, ёшюнлеринде жюзе айланган акъ туманлагъа, таилагъа кеслерин тую, кызыу саркъгъан тау череклеге баш ура, ала бла саламлаша, жангыдан таныша, кёрген затларыны сыфатларын жюрегине сингдирирге итингенча къларай, Кавказны ариу хауасына кирир [Барасбий] И. Гадиев, Санга айтама, 124.

3. Жалыныргъа, тилерге.

– *Терслигинг болмагъан жерде кишиге да баш ура турма. Алай*

тюзлюгюнге уа адамланы ийнандырыргъа керексе, – деди Сафар Аминнге. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 49. *Адамла ашдан сора не да ашыны аллында анга ийилип (кълчха) баш ургъандыла, андан тилекле тилегендиле.* «Малкъарлыланы бла къларачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары», 206.

4. Тойда кызыны тепсерге чакълырылгъаны эм тепсеуню бошалгъаныны юсюнден белги берирге.

Арбаз зыгъырлы болса да, Бекболат, сан этмей, аякъ бурунлары бла тепсей, чайкъала барып, кызыланы алларында баш урду. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 400. *Арый баилагъанын сезип, Бекболат ол кызыны кълтына барып, анга баш урду да, экиси да гюрени ташладыла.* «Минги тау» № 1, 1985.

5. Кырдыкла, битимле чайкъалыргъа, энишге ийилирге.

Сыйдам сыртда кълын кырдык тенгиз толкъунларыча чайкъала, гокка хансла дарман ийис эте, Хамитчикни келгенине кълуанганча, ары-бери ийилип, баш урадыла. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 4.

6. Ёлген бла айырылгъан белги.

Акъ халатлы киши ёрге туруп, къл жаулукъ бла кёзлерин сыйпай, энтда бир кере баш уруп, ёлукню алып кетгенлени ызларындан тебиреди. И. Гадиев, Санга айтама, 100.

7. Бек ыразы болуп окъуна этерге бир ишни.

– *Да, Мариям, мени кългъын айта болурса да, папам ёлмесин, барсам, Сафар баш уруп аллыкъ эди, – деди Раузам.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 83. *Кълсын Кязимни, Бетховенни, бурунгу таулу усталаны, кълбузчу Билялы кёл кълатарып эсгереди, аланы ёмюрледе да эски*

болмазлыкъ ишлерине баш урады. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 37. *Анама, сабийлигиме кибик, Баш урама анга.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жо-лоучула, 23.

8. Теке къалкъыу этерге.

«Биймырза къурта манга этгенча этгенди», – деп тургъанынлай, жукъу басып, Бекболат баш уруп башлады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 395.

9. Биреуге бойсунургъа, аны айтханын этерге.

Аны халы энди Жамиятны не айтханына да женгдирирге, баш урургъа, айтханын жерге тюшюрмей толтурургъа хазырлыкъгъа ушайды. Х. Кациев, Тамата, 206. *Ким биледи, бирле къоркъуп баш ургъан эселе да жангы властьха, жазыучула уа, аны ниетлерине ийнанып, андан жаза эдиле.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 314. [Аслан, сагъышланып:] *Эшта, ахыр кюнюм жетген болур. Не къыйын сагъатымда да душманыма баш урмам.* И. Боташев, Пьесала, 41.

БАШ ЧАРДАКЪ (токъмакъ) (масхара) Адамны башы, акъылы.

– Эгешичигим, характерге кѳз атма, Уру арты къуру болур – урлама! Баш чардакъны харамлыкъдан толтуруп, Алыучунгу капеклерин тырмама. С.Шахмурзаев, Заман жели, 37. – *О жахил миллет, акъылсыз жанла! Ол мынафыкъла бизни баш токъмагъыбыз бла ойнайдыла.* Х. Кациев, Сайламала, 198.

БАШ ЮЙ Чардакъ, юйню баш этажы.

Алгъада келишгенлерича, келин отону баш юйде этдиле да, дигзасы эринмей мине-тюше турду.

БАШДА КЪАЗАН КЪАЙНАТЫРГЪА Бир зат эрикдирирге, жалкъытыргъа, къыйнаргъа.

Саугъамыды, улутхамыды деген соруу биягъы башда къазан къайнатады. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 74.

БАШДАН АЯКЪГЪА (башдан аякъгъа дер; башдан аякъ) Бир затны аллындан ахырына дер (айтыргъа, тинтирге, тынгыларгъа д.а.к.).

Эллен Пелагеегъа асыры жюреги тартып ышаннгандан, эгечинден, ахлуларындан, адамланы барындан да букъдуруп айланнган жашырын ишин туура этди, хапарын башдан аякъгъа дер айтды. Х. Кациев, Сайламала, 291. *Ингирде Фѳдор, бир китапны чыгъарып: «Мен сени муну бла окъургъа юйретирикме», – деп, Мазанны къолуна берди. Алайда, суратлагъа къарай: «Бу неди?», «Бу кимди?» – дей, китапны башындан аягъына дер чапыракъларына къарады.* Ж. Залиханов. Тау къушла, 67. *Ол кезиуде полкну командири подполковник Захаров роталаны тургъан жерлерин башдан аякъ тинтип къарады.* Х. Кудаев. Бизни заманны адамлары, 11.

БАШДАН БАШХА БОЛУРГЪА Адамла бир бирден урушуп, туюшуп айырылыргъа.

Сабийле, жарашып ойнай тургъанлай, башдан башха болуп айырылдыла, не ючюн туюшгенлерин киши да билмеди.

БАШИЛ: БАШИЛ АЙ (эски) Жылны биринчи айы – январь.

Башил айы башда келед санауда. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 21. *Башил айда уланла къатын алып, Эрге кетип болгъандыла къызлары.* Анда, 22.

БАШЛЫ-ТЮПЛЮ БОЛУРГЪА Къыйынлыкъгъа, хатагъа, палахха тюберге.

Алайлай уруш башланды да, дуня башлы-тюплю болду.

БАШСЫЗ АДАМ Акъялсыз, тели адам.

– Алай ол [Ислам] кесин да юлюшсюз кьойгъанды. Бир токълу окъуна алмагъанды ол кесине. Не дукъум башсыз адамды ол? – деди Баракъ. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 335.

БАШСЫЗ-АЯКЪСЫЗ (башсыз-түпсюз) БОЛУРГЪА (этерге) Белгисиз тас болургъа (этерге).

– Ма бизни Аскерча жашчыкъла, къызчыкъла къазауатны кезиунде башсыз-аякъсыз тас болуп къалгъандыла. «Шуёхлукъ» № 3, 1965. Таужан-ны, къалай да болсун, бир уллу пала-хы барды. Сорсанг, башсыз-түпсюз этип кьойгъан болмаса, ёлсе да, тюзюн айтырыкъ туююлдо. Хубий-ланы О., Аманат, 1, 128.

БАШСЫЗ (къалгъан) КЪАТЫН (тиширыу) Баш иеси болмагъан тиширыу.

«Бу не ишди, бизни адамлары-быз фронтда къан теге, бу уа мында – ингири башсыз къатынланы марай», – деген адамны аузуна ашай, тутмакълыкъ бла кьоркъута, алай жашап турду Харун. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 14. Башсыз тиширыугъа ёксюз сабийни ёсдюрген къалай кыйынды! Ж. Залиханов, Тау къушла, 21. [Аслан:] Сергейни сыфаты кёзюме кёрюнюп къалады. Ол да тюз сенича айтыучу эди. Тауда тенглерим бла мен, байлагъа, бийлеге чабыулла этип, малларын ёксюзлеге, башсыз къатынлагъа юлешип, кёл кенгдирiuчю эдик. И. Боташев, Пьесала, 20.

БАШТЁБЕН (тикки) БОЛУРГЪА 1. Уялгъандан, башын энишге иерге, ийменирге.

Къартла, баштёбен болуп, жерге къарадыла. Ж. Залиханов, Тау къушла,

276. – Сёзюбюз сёздю. Къалайда болгъаныгъызны ары жетгенлей билдиресе, мен да барама, жаным, – деди Назир. – Ахшы, – деди къыз, баштёбен болгъанлай. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 312.

2. Мудак, ачыулу болургъа.

– Мен а аны [Кристинаны] дунияда бир муслийман тиширыугъа да алышырыкъ туююлме, – деди Махмут. Анам баштикки болду. Ж. Токумаев, Ыфчык, 128. Кеси сабийинге окъуна бир затны юсюнден тёрт-беш кере кайтарсанг, акъылында болгъанны да айталмай, баштёбен болуп тохтайды. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 193. Нек десегиз, бизге жалан да къара ишде урунургъа, властыладан буюгъуп, баштёбен болуп жашаргъа эркинлик бар эди ол къара кюнледе [кёчгюнчюлюкде] «Заман», № 40, 2016.

БАШХА БАРАДЫ Къылкъыярды, бек жүтюдю [бичакъ, жүлгюч, къама].

– Да, тейри, юсюме уа бир да келмесин, – деди Къасай, бичагъын алгъа тутуп, – бу башха барады. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 60.

БАШХА (аргъы) ДУНИЯ Ёлгенден сора, ахыратда деген магъанада.

[Съюзан Хилл:] Жашайдыла анасы бла кызы. Жашайдыла тереклеге къарай. Анасы кетди башха дунягъа. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 437.

БАШХА КЁЗ БЛА КЪАРАРГЪА Энчи, айырып къараргъа (ахшы не аман жаны бла).

[Сюргюнню заманында] ...къыралны, аллында энчиликлери болгъанлагъа бир кесек башха кёз бла къарап, болушлукъ этген жерлери да болгъанды. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 361.

БАШЫ (ким) АЙТХАННГА ТЮШЕРГЕ Иш биреу айтханча болур-гъа, ол айтханнга тюрберге.

– *Сабийлерими аналары, акъыллы Зухура! Сен айтханнга башым тюшгенди. Сен болмасанг, ичме деген жокъду.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 235.

БАШЫ-АЯГЪЫ БЛА Бир зат бит-еу, толусунлай.

– *Хапарны эшитген эдим, башы-аягъы бла уа билмей эдим.* Къоркъмаз-ланы К., Горда бычакъ, 77.

БАШЫ-АЯГЪЫ ДА... 1. Бек аз-дан алып айтханда деген магъанада.

[Къалакъбий:] *Хо бир да, башы-аягъы да минг сом бла беш жюз сом-чукъ турады.* Ж. Токумаев, Ауанала, 231.

2. Неси да деген магъанада.

Айып болуп, аны аллай бир не суна-са? Башы-аягъы да гыбышы тую-юлмюдо? Ж. Токумаев, Дертли къама, 69.

БАШЫ-АЯГЪЫ КЁРЮНМЕГЕН [иш] Тауусула билмеген, кёп (иш, башха зат).

– *Ала билген – мал кютген, халы эшген, ырысхы жсыяргъа кюрешген, ишлеген, ишлеген, ишлеген! Ол ба-шы-аягъы кёрюнмеген иш! Аланы дуниялары – башха, бизни дунябыз – башха, – деди Мутай.* С. Теппеев, Аче-мезни туугъан кюню, 43.

БАШЫ (кимни) АЯГЪЫНА ЖЕТМЕЗГЕ Экеуленни адамлыкъ даражалары арталлы да келишмезге, тенг болмазгъа.

– *Биз Бекмурзаны байлыгъын да, бизни башыбыз аны аягъына жет-мегенин да билебиз, – деди Сарбий.* А. Узденов, Саняйт, 25.

БАШЫ БАУЛУ [зат, адам] 1. Би-реуню кесини энчи, кишини дауу болмагъан заты.

«Башы баулу юю, кенг, къууанч, бушуу кюнюне жарагъан арбазы

болуп жашагъан шахарда жаша-гъандан кёп да игиди», – дейди ата-сы жашына.

2. Эрге бармагъан, къатын ал-магъан, кеси башына эркин адам.

Насыбынг алай болсун, сора сени кибики бир узун къыллени къайдан да тапха эди ол башы баулу къыз. Хубий-ланы О., Аманат, 1, 195.

БАШЫ БЛА АТЛАРГЪА (ауар-гъа, озаргъа) Биреуден онглу болур-гъа.

Окъуу жаны бла биз Адрайны онунчу классдан ары бармазлыкъ су-нуучу эдик. Бу уа кёбюбюзню башы-быз бла атлады. Ж. Токумаев, Ауанала, 112. – *Угъай, къатыннга муну башы бла озгъан къызла да табарсыз. Не эсе да Байчону къызы туююлмюдо? – дейди Мачар.* А. Теппеев, Ташыуул, 148.

БАШЫ (баш токъмагъы) БЛА ОЙНАРГЪА Биреуню хыликкя этер-ге, намысын сындырыргъа.

– *Тейри, ол абирек болуп чыкъ-гъан жашладан не чыгъарыкъды ансы, Махай бизни жерибизни, ди-нибизни да ингилизлиге сатаргъа сёз берген хапары барды, – деди Тохчукъ.* – *Была халкъны башы бла асыры ойнай болурла дейме.* О. Этезов, Аслан, 176. *Ауруу къутуртуп жатхан тиширыгуну башы бла ойнаргъа умут этген Ырыскъул ишексиз мурдарды.* «Минги тау», № 3, 1990.

БАШЫ БЛА СЕКИРИРГЕ Та-мата айтхандан башха тюрлю иш этерге.

Экинчи кюн Асият, китапларын да алып, школгъа тебиреди, алай атасы Жарахмат аллын тыйып, жибермеди. «Сен мени башым бла секирирге кюеше эсенг, къыйынынг зырафды», – *деди ол къыжырыкълап.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 68.

БАШЫ БЛА ЭТЕРГЕ Зауукъ эт-дирирге, ёрге къаларгъа.

Тюзюн айтсам, мени келинигизден, ишимден, ырысхымдан да айыргъанла жангыдан башым бла этерле деп уллу ийнаныулугъум жокъ эди. М. Гулиев, Акъ атлы, 119.

БАШЫ БОЛГЪАН [адам] Акъыллы, эсли адам.

– *Машинасы болгъан аллай бир игиди, – деди Нанда. – Башы болгъан андан да игиди, – деди Алан.* Хубийланы М., Алан, 23. – *Харун, жарлы, кырал башына башы болгъанны саладыла.* Ж. Токумаев, Ауанала, 364.

БАШЫ ДАМЫРГЪА КЪАЛЫР-ГЪА (къарач.) Биреу айыплы, бедишли болургъа.

– *Бир палахха къояды, бир бе-дишлик этеди. Къой, анам, аллайла сёлешме, алайсыз да башыбыз да-мыргъа къалгъанды.* Хубийланы О., Адамла, 116.

БАШЫ ЖАСТЫКЪГЪА ЖА-РАШМАЗГЪА Биреуню тынчлыгъы болмазгъа, жукълаялмазгъа.

– *Биздегини да кече башы жас-тыкъгъа жарашмайды.* З. Толгуров, Эрирей, 175.

БАШЫ ЖЕТМЕГЕН [адам] Акъыллы, оюму аз, акъылдан кем адам.

– *Классны жапхан адет къайдан чыкъды? Болмачы ишди. Классда жыйырма ондан артыкъ адам. Анга башы жетмеген башчы!* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 130.

БАШЫ (ишлемейди) ЖОКЪДУ Биреуню акъыллы жетишмейди.

[Шохай:] *Жууукъладыла деп, сизни тёгерегиме жыяргъа кюреи-ген менде баш жокъду.* Ж. Токумаев, Ауанала, 310.

БАШЫ КЕТЕРГЕ (кетип барыр-гъа) Башы асыры ауругъандан, са-

гъыш этерге къоймазгъа, тынчайт-мазгъа.

– *Жюрегиме жетип, къалты-рауукъ болуп, дыгалас бла чыкъдым тангнга. Бусагъатда да башым ке-тип барады, – деди Азамат.* «Толкъун-ла», 224.

БАШЫ КЁБЕР! (масхара) Алай болса сую ушай эдинг деген магъа-нада.

«*Хар къарыныгъыз ауругъан сайын шахарлада къаукъалакъ эт-дирип айланмасагъыз а, башыгъыз кёбер*», – деп, комендант хыликкя этип къойгъанды. «Минги тау», № 3, 1990. – *Охо, жат, – деди, аны [не-мец солдатны] юсюне къарап. – Мен кётюрюп, аякъ юсюнге салгъынчы, жат...* Башынг нек кёпмейди, – деди Байчо. А. Теппеев, Ташыгуул, 325.

БАШЫ КЁКГЕ ЖЕТЕРГЕ (жет-дирирге) 1. Чексиз къууаныргъа.

Роза, аланы, ол мёлекча кир-сиз жанланы, ичинде болгъанына къууаннгандан, башы кёкге жетген-ча болуп, не этгенин да билмегенлей: «*Майна олду. Онг жанында ючюн-чю*», – деди. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 223.

2. Биреу бла ёхтемленирге.

Мен тенглерими ичинде «анам» деп сёлешсем, башым кёкге жетген-ча болама. Хубийланы О., Аманат, 2, 183. *Айшатны кесини юсюнден хапары Идрисни бла Азизаны да башларын кёкге жетдирди.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 258.

БАШЫ КЮЛКЮГЕ КЪАЛЫР-ГЪА Биреу элге хыликкялыкъ бо-лургъа.

Хар заманда да оюн бла, чам бла хорлап чыгъыучу Чёпеллеуню башы кюлкюге къалды. Х. Кадиев, Санга айта-ма, 37.

БАШЫ КЪАЗАН БОЛУРГЪА (къазан таууш этерге) Биреуню башын сагъыш басып, не этерин билмезге.

– Башым къазан болгъанды, айхай, не этеригинги билсенг а, – деди Абдуллах. Ж. Залиханов, Тау къушла, 186. Бир отоудан бирсине ёте, бети агъарып, жюреги таишча къатып, башы къазан таууш эте, кёп айланды [Жибирил]. «Минги тау», № 1, 1986.

БАШЫ КЪАЛГЪАН ЖЕРГЕ (кетерге, жайылыргъа д.а.к.) Къайры болса да, белгисиз жерге кетерге.

Ачагъа ачыуланып, къуш, абадан таууш этип, къанаты бла силкгенинде, бир къаууму жерге къуюлду, къалгъан бёлеги да башы къалгъан жерге учуп, жалладыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 36.

БАШЫ КЪАТЫШЫРГЪА Асыры сагъышдан кереклисича оюм эталмазгъа.

[Халимат:] Ах, Аллах, башым къатышханды... Талай жылдан бери жыйышдыргъан от жагъамы къалай чачып иейим? Ж. Токумаев, Ауанала, 292.

БАШЫ ОРУНУНА БОЛСУН! Малынги орунуна кесинг жаша деген магъанада.

– Адам зараны жетген эсе, ай бла кюн кирик ачыкъ болсун. Жанлы зараны жетип къорагъан эсе уа, малыгъыз башыгъыз орунуна болсун! – деп, эртте окъуна къайгъы сёзюн берген эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 170.

БАШЫ САУДУ [адамны] Айтылгъан затны ол да биледи, шагъатлыкъ этерикди деген магъанада.

Алты кюнден, ма, башы сауду, кеси былайдады, бир ючгюл письмо келди: «Алгъышлайма, къызчыкъны атына Елена ата, иги къара, мен

да барырма. Эсен кёрюшейик. Сени Алексейинг». «Жанкылыч», 371.

БАШЫ ТАУЛА БЛА ТЕНГ БОЛУРГЪА (этерге) Чексиз къууаныргъа (къууандырыргъа).

Элеккуланы Азретни, Текуланы Азретни, Къудайланы Хасанны, Чыпчыкъланы Магометни, Къудайланы Чукайны... юслеринден эшитдим да, игилериме къууандым. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 66.

БАШЫ (башы-кёзю) ТЁГЕРЕК АЙЛАНЫРГЪА 1. къара: КЁЛЮ АМАН ЭТЕРГЕ.

Къолу талчыгъып, амалсыздан не этерге билмей, башы тёгерек айланып, къарыуу кете, къолу бошлана баргъанын сезип, Хамит кючюнден келгени чакълы: «Ат-а-а!» – деп къычырыргъа кюрешиди. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 4. Фердауну къургъакъ эринлери аз къымылдадыла. Башы-кёзю тёгерек айланып, къычырып, жерге жыгъылды. Х. Кадиев, Сайламала, 253.

2. Затладан къайсын сайларгъа билмей, арсарлы болургъа, таукел болалмазгъа.

– Сен, Мухаммат, бир Нафисатха къарап кючсюнесе, бир а Жаннетни чакъыртаса. Огъесе къайсын сайларгъа билмей, башынг тёгерек айланыпмы турады? – деди Аскер. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 44.

3. Бек сейирсинирге.

Жамычы, къар уммакъча эрип, тюбюнден алтын мюйюзлю, кюмюш терили, юч аякълы бир дамырлыкъ жугъутур чыкъды. Аны ол нюр тёкген къудуретинден башым тёгерек аланды (Бабаланы С.). Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 142.

БАШЫ (барып) ТИЕРГЕ Кеси сынагъынчы, ишни оюмлап билалмазгъа.

«Ол, кеси башы барып тийип, кеси эс жыйгынынчы, адам сёзюне къарагъан зат туююлдо. Мен ёлсем, мени жашыма сен къара: аны хар сатхан затын сен сатып ал да, жаш кеси тюзелгинчи, сакъла. Тюзелсе уа, кесине къайтар», – дегенди атасы. «Малкъар халкъ жомакъла», 76. Акъыллы устаз айтханнга уа ол ыйыкъда окъуна башым тийди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 99.

БАШЫ ТУЛУКЪ (хайран) БОЛУРГЪА Биреу сагъышдан, къайгыдан тели болгъанча болургъа, тюз оюм эталмазгъа.

– Алан, къумукълу, бир-бирде кепге келишмеген сёзле айтып къояса да, башыбыз тулукъ болады, ангылаялмай. Ж. Залиханов, Тау къушла, 123. «Николай Иванович бир тынгылауукъ адамды, юйдегисин тас этгенли, аны башы хайран болгъанды», – дей эдиле нёгерлери. Х. Кациев, Сайламала, 270.

БАШЫ ТУТАРГЪА (кыясаргъа – къарач.) Биреуню башы бек къаты аурургъа.

– Мен, ол жазыкъгъа асыры бушуу этгенден, башым тутуп, баралгъан да этмегенме, – деди Байкъасым. О. Этезов, Аслан, 19. Башым тутса, мен неми да унутуп къояма. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 58. Башы кысханьында, ауузунда къалгъан жангыз «Зухура» эди. Эбзеланы Ш., Огъурлу, 154.

БАШЫ-ТЮБЮ БЛА БЕРИРГЕ (къарач.) Бир затны хакъсыз, алайлай берип къояргъа.

– Оллахий, Кертибий, бир артыма-аллыма къарамай, башы-тюбю бла берир эдим. Семенланы А., Жазыу айла, 27.

БАШЫ ТЮБЮНЕ АЙЛАНЫРГЪА Къатыш болургъа, бузулургъа, терсине кетерге (иш, жашау).

– Ах, бир кесек заманчыкъны ичинде жашау къалай башы тюбюне айланып къалды! Байрамукъланы Х., Сыналгъан жылла, 57.

БАШЫ ТЮШЕРГЕ (биреуню) Иши башха адам айтханча болургъа.

[Эфенди:] Угъай, керахатдан туугъан керахат, мен айтханнга уа башынг туюмез эди да! Окъугъан Къураным хакъына, ёлюр кюнюмю билмейме ансы, мен билмеген зат жокъду. И. Боташев, Пьесала, 5. Кязим: Таш эгурла – сабаныбыз, Къарангыды адамыбыз. Баш болгъанды аманыбыз... – деп жарсыгъан эсе, бюгюн 1948 жылда ол айтханнга башыбыз туюшуп турады. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 53.

БАШЫ ЧАЙКЪАЛЫРГЪА (чагъылыргъа – къарач.) 1. Биреуню акъылы аллынча тюз ишлеялмазгъа, акъылдан шашаргъа.

– А жаш, ийнанамыса, ыннаны башы чагъылгъан эди. Хубийланы О., Адамла, 126.

2. Ишни къалай этерге билмей, арсарлы болургъа.

Армиядан келгенлей окъуна, юйде къатын ал деп кысхан эдиле. Бири аны ал, бирси муну ал деп, ол алай, ол былай деп, таза да башымы чайкъагъан эдиле.

БАШЫ ЧЫРДЫ СЫЙПАРГЪА [адамны] 1. Адам бийик ёсюмлюдо, бийикди деген магъанада.

Тирменчи, харип, башы чырды сыйпай, юсю да акъ къырпакъ этип, тирменинде эрттенден ингирге дери кюрешиучю эди.

2. Адам ол ишни этерге асыры къартды деген магъанада.

– Башым чырды сыйпай, мен сабий жумушха къалай барайым? – деди аппа.

БАШЫ ЭНИШ БОЛУРГЪА
[адамны] Уялыргъа тюшерге.

*Жашауну жашау этген бийик-
ле – игилик, халаллыкъ, таза ниет,
билеклик – была бары да таулу мил-
летге төредиле. Ол затланы къаты
тутсакъ, бир кюнде башыбыз эниш
болмаз деп, Светлана ол затланы
айтады. Мусукаланы С., Хакъ дунияда
жолоучула, 246.*

БАШЫМ АЛТЫН ЭТЕГИНГЕ
КЪОР (къурман) БОЛСУН! Сени
ючюн ёлейим деген магъанада.

*– Не айтсагъыз да, башым ал-
тын этеклеригизге къорду, – деди
Байкъасым хажиге бла Келлетге.
О. Этезов, Аслан, 221. – Не этерик эсенг
да, алтын этегинге башыбыз къур-
ман болсун, – деди Заура. Байчорала-
ны М., Уллу Къарачайда, 49.*

БАШЫМА БЁРК КИЙМЕМ Ке-
сими эр кишиге санамам.

*«Мен андан [Акъсакъ Темирден]
атамы къанын алмасам, башыма
бёрк киймем!» – деп, [Созар] ант
этгенди. «Эртте биреу бар эди...», 76.*

БАШЫМЫ КЁБЕДИ? (хыны)
Эрингенми этеди, бир да эринмесин
деген магъанада.

*– Сёлеширге суйген, арагъа
чыгъып, сёзюн халкъгъа ангылатыр-
гъа башымы кёбеди? М. Шаваева, Тейри
жарыгъы. 169.*

БАШЫМЫ КЪАЙНАТМА!
(хыны) Кёп жаншама, башымы жал-
кытма!

*– Башымы къайнатма, атангы
къонагъыма, – деди тишируу.*

БАШЫН АЙЛАНДЫРЫРГЪА
(тёгерек айландырыргъа) Биреуню
шашдырыргъа, жангылтыргъа.

*Жамалчыкъ, столну артында
олтуруп, арифметикадан юй ишин
этерге кюрешеди. Алай, бир къы-*

*йын эсеп аны башын айландырып,
анга бой бермезге, аны къыйнаргъа
кюрешгени сезиледи. Ж. Занкишиев,
Бойнакъ, 9. Узакъ бугъейледен тангны
хычыуун сериуюню урады; эрттен
шошлукъда бу чагъа тургъан дуния,
аны [Хажибашны] туугъан журту-
на ушар, башын төгерек айландыра-
ды. А. Теппеев. Сыйрат кёпюр, 242.*

БАШЫН (баш) АЛДАМАЗГЪА
(къарач.) Ишлеп, кесин кечинди-
рирге.

*Болду да, баш алдамай, ишге
жюрюйдю. Батчаланы М., Хорланган
жазыу, 36.*

БАШЫН АЛЫРГЪА (алып ай-
ланыргъа, алып кетерге, къачаргъа
д.а.к.) 1. Сёз бла башын жулургъа.

*Сапиятны, соруугъа тюз жу-
уар бермей, башын алыргъа тебире-
генин эсledi. Хубийланы О., Аманат, 1,
94. Жашдан не бла башын алыргъа
билмей, къыз: «Бар, сен бир къозу-
къулакъла жыйып кел», – деп, жаш-
ны арлакъгъа жиберди. «Къарачай нарт
таурухла», 115.*

2. Уллу къыйынлыкъдан, зарауат-
лыкъдан къутулургъа.

*Сталинград тийресинде фашист
аскерлени ууатыу аламат баргъа-
ныны юсюнден да хапар алабыз.
Мындан да ала башларын алып, аны
ючюн къачханлары хакъды. М. Жанту-
доев, Насыпны жулдузу, 196.*

3. Кеси къайгъысында болургъа,
киши къайгъылы болмазгъа.

*– Суюсенг ёл, суюсенг къал, киши
чачын жыртмаз, хар ким башын
алып айланган заманда ким кимни
кюсейди. 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла,
102. – Ой, къатын алсанг а, не этер-
ме? Ой, ол заманда уа дуниям – къа-
рангы, Башымы алып кетерме... Къа-
рачай-малкъар халкъ жырла, 160.*

БАШЫН АТАРГЪА Биреу бир жары чабып кетерге.

Сора анасы: «Жарны къатын-да терекни тубюнде ёлоп турады, алай болгъун сен да!» – дегенлей, къызы жилип, башын ары атханды. «Къарачай нарт таурухла», 52. – Умарла-да бир ала-чола хапар эшитип, кёлюме чабаргъа жетип, юйге башымы атып келе турама, – деди Саният. Хубийланы О., Аманат, 3, 245.

БАШЫН АУЛАРГЪА 1. Сёзню, ишни тасхасын бермезге, ачыкъламазгъа.

– *Ахмат ишни юсюнден кёп сёлешиди, алай кемчиликлени уа асламысыны башын аулап озду. «Коммунизмге жол», № 273, 1977. – Бу жаишчыкъ бла безирей турабыз, – деп, Тетуш аманлыкъны башын ауларгъа изледи. Шаманланы М., Окъа бёрк, 23.*

2. Кёплени кеси оноунда жюрю-тюрге, кесине бой салдырыгъа.

– *Киеуюнго да жылы келгенликге, саулай Къарачайны башын аулап тургъан бир адамды, анга уллу кёллюлюк этсенг, Аллахны чамландырырса, – деди бир хурта къатын Захретге. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 245.*

БАШЫН АУРУТУРГЪА (безиретирге) 1. Биреуню, кёп сёлешип, эрикдирирге, жалкытыргъа.

– *Алгъын бир собранна кибики болуучу эди, энди уа ол да къалгъанды... Кет, кет, э къыз, жанишай кетип, башынги аурутдум, – деди Аминат. Х. Кадиев, Сайламала, 333.*

2. Хайыры чыкъмаз затны юсюнден сагъыш этме деген магъанада.

– *Адамланы излеучю, тутуучю, законда кёрюннген жерлерине тюбетуучю адамла бардыла. Алай эсе уа, сен да, мен да башыбызны нек ау-*

рутабыз? – деди Наур. О. Этезов, Аслан, 327. Алай, кюнле оза барсынла деп келген эсенг а, кесинги башынги да аурутмай, бизге да чырмау болмай, жюрегинг жаратхан жерни изле. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 19.

БАШЫН БУРУП КЪАРАМАЗГЪА Биреуню юсюнден къайгъырмазгъа, эс бурмазгъа.

– *Махтауну кётюрген тынч туююлдо, эгечим. Кёресе, шухубуз биринчи кюнден окъуна ёз къатынын танымай башлагъанын. Энди бизге башын буруп да къарамайды, къараргъа да кюсемейди. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 263.*

БАШЫН ДУНИЯДАН ТАС ЭТЕРГЕ Ёлюрге деген магъанада.

– *Мындан ары мен кимге керекме?! Башымы дуниядан тас этейим да кетейим. Хубийланы О., Дерт, 278.*

БАШЫН ЁРГЕ КЁТЮРТМЕЗГЕ (тутдурмазгъа) Къыйынлыкъ берирге, басынчакъларгъа.

– *Жасакъ бла, тазир бла, тюрлю-тюрлю тёлеуле бла башыбызны ёрге кётюртмей эдиле. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 56. Аскерде адамлары болгъан къоңшуларынг окъуна башынги ёрге тутдурлукъ туююлдоле. Аны, Аманат, 1, 88.*

БАШЫН ЁРГЕ ТУТАРГЪА Кесин бирсиледен игиге санаргъа, менсинирге, махтанчакъ болургъа.

Ибрахим, аны [жууаплылыкъны] ангылап, бир тюрлю башын ёрге тутуп, махтанчакълукъ этмей, ишлегенинден да иги ишлеген болмаса, аман ишлемей, бир къауум майдал да алады. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 290.

БАШЫН ЖАРАШДЫРЫП (жашаргъа) Адамла бла, юйде жарашып жашаргъа.

– *Кесинги ыразылыгынг бла бол-маса да, бу сабийчик ючюн тѣзюп, баш жарашидырып жашаргъа керекди.* Батчаланы М., Хорланган жазуу, 12.

БАШЫН ЖАСТЫКЪГЪА САЛ-МАЗГЪА 1. Арталлы да жукъламазгъа, жатмазгъа.

– *Биз башыбызны жастыкъгъа салмабыз, – деп, ол кюн Окулай айтханны бусагъатчыкъда айтылганча эшитди.* А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кѣпюрю, 64.

2. Ауруп жатмазгъа.

– *Кесими таныгъанлы, ауруп, башымы жастыкъгъа салмагъанма, – деди Осман.* Х. Шаваев, Кюйген тап, 72.

БАШЫН ЖЮКГЕ САЛЫРГЪА (къарач.) Уллу тѣлеу ючюн борчлу болургъа.

– *Башымы жюкге салып, бу ююню борчундан кючден къутулдум да, таланган, – деп, олтурду эр киши.*

БАШЫН КЕЧИНДИРИРГЕ Ишлеп, мадар этип, кеси кесин тутаргъа.

Граждан урушну кезиуюнде Шамيوخ, къазакъ станицада бугъуп, акъла бла кюрешиге къатышмай, башын кечиндире айланганды. Мусукланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 170.

БАШЫН КѢТЮРМЕЗГЕ 1. Биреу мудах болургъа, ышармазгъа, кюлмезге.

Алай Валентина Павловна не кюлмейди, не ышармайды, не башын кѣтюрмейди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 426.

2. Бек уялгъандан, адамлагъа эркин къараялмазгъа.

– *Тенглеримден уялама деп, Фаризат эрттенли бери башын ѳрге кѣтюрмей турады, – деди Ханифа.* Анда, 259. – *Цехге кийим тиге билме-*

генлени алгъанса да, адамланы тыр-манларындан башымы кѣтюралмай къалгъанма, – деди Бабун. Ж. Токумаев, Ауанала, 302.

3. Солумай, тохтаусуз ишлерге.

Аны жанында жатхан а – Нѣгер, ол Батырбийни арбазында башын кѣтюрмей, шапалыкъ этип айланады. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 57. *Чонай, ачыуланьп: «Кѣреми-се, ишден башымы кѣтюралмай тургъанымы?» – деди.* Анда, 226.

4. Кесин бирсиледен бийикге тутмазгъа, менсинмезге.

Иини алай сюймеклиги, башын кѣтюре билмегени бла ол [Сафарбий] кесин шахтачылагъа, къурулушчулагъа да бек сюйдюргенди. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 136.

БАШЫН КЪАБЫР КЪАНГАГЪА ТЮЕРГЕ (дин) Биреу ахыратда да ыразы бола болмаз (бир ишге), къыйнала болур деген магъанада.

Къыз сыфаты тюрленмей, жер къапхан жарлы Мадинаханны унутуп, къобуз сокъсагъыз, бир такъыйкъаны да олтурлукъ туююлме мында. Алайсыз да, жарлы кюнюне, ол бюгюн башын къабыр къангасына туюе болур... Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 139.

БАШЫН КЪАЗАН ЭТЕРГЕ Бир зат адамны сагъышландырыргъа, къайгъы этдирирге.

Совхозну таматаларыны къайгъылары къуру биз туююлбюз. Тейри, аланы башларын къазан этерге бизден сора да иш табылады.

БАШЫН КЪАЙНАТЫРГЪА Бир зат кимни болса да башын аурутургъа, эрикдирирге.

– *Кет, бар, къайры барлыкъ эсенг да, башымы къайнатдың.* Кѣп къалсанг, эшитдим-эшитмедим деме, –

деп, анасы жашчыкыны бир жанына тюртдю. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 161.

БАШЫН КЪАРА КЮН КЪЫ-САРГЪА Амалсыз болургъа, кыйналыргъа.

Эфенди, уятлы болуп, не айтыргъа билмегенди. Чапханны кююп, акъырын-акъырын атлай, бармакъ басар жери калмай жибип, башын къара кюн кысып, юйюне кючден жетгенди. А. Холаев, Хожа, 48.

БАШЫН КЪАРА ТУМАН БА-САРГЪА Уллу, кыйын сагъышлы болургъа, жарсыуу кюрумазгъа.

Мёлехан сёз нёгер болургъа кюреше эди, алай болгъанлыкъгъа Къанаматны башын къара туман басып тургъан болмаса, бир сёз кюшаргъа да жюреги ачыкъ болмады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 31.

БАШЫН КЪАТЫШДЫРЫРГЪА Биреуню акъылын терсине бурургъа, къатышдырыргъа.

– *Бригадагъа сен болургъа керек эдинг тамата. Аллай бир затны ангыламагъан этбашласыз барыгъыз да, – дегенни айтып, Хамзат Мурадинни башын къатышдырып, жолдан чыгъарды, Идрисге къажасу суюди.* Х. Шаваев, Ыйыкыны ахыр кюню, 244.

БАШЫН-КЪАШЫН ТЮЕРГЕ Биреуню сёзюн, ишин онгсунмазгъа, мудах къараргъа.

Алай бухар бёрккю башын-къашын туюдю да, жаш эшикге чыкъды. З. Толгуров, Эрирей, 177.

БАШЫН КЪАШЫРГЪА ЗА-МАН ТАПМАЗГЪА (заманы болмазгъа) Биреуню арталлы да бош заманы болмазгъа.

Асыры кёп ишибиз болгъандан, башыбызны къашыргъа да заман тапмайбыз. О. Этезов, Тарда, 229. – *Мен*

жашларым бла бирге он жыл жалчыда тургъанма. Асыры ишлегенден, башымы къашыргъа да заманым болмагъанды, – деди Гондай. Ж. Залиханов, Тау кюшла, 165.

БАШЫН КЪАШЫТЫРГЪА Биреуню амалсыз этерге, тикге тыяргъа.

Басиан аталаны, къарындашлары башларын къашытхан, бёрклерин арба гудулашхалагъа урдургъан ол эди. «Минги тау», № 3, 1986. *Оллахий, слесарь бригадирни башын къашытырыкъды, запчастъла тап деп тохтагъанды.*

БАШЫН КЪАЯДАН АТАРЧА БОЛУРГЪА Биреу, этер амалын тауусуп, жашаусуз болургъа.

Жылны ичинде эки баласы бла эринден айырылып, жангыз кызыны кюлундан тутуп калгъанда, жарлы Сырмахан башын къаядан атарча болду.

БАШЫН КЪОЛУНА АЛЫП (айланыргъа) Абирекге чыгып, бугъуп, къачып (айланыргъа).

– *Ай, жюйюсхан, ол активистледен кесим башымы кюлума алып айланама, – деди Сарбий.* О. Этезов, Тарда, 12. *Сора ол кече кесини аллай бир кыйналып, башын кюлуна алып, амалсыз болуп айланнганы [Мазаны] кёзюне кёрюндю.* Ж. Залиханов, Тау кюшла, 60.

БАШЫН КЪУТХАРЫРГЪА Кесин хатадан, кыйынлыкъдан сакъларгъа.

[Таубий:] Иги къарындашым кибик, мен соргъан затлагъа жууап эт да, башынгы жаннган отдан къутхар. И. Боташев, Пьесала, 52.

БАШЫН ОТХА СУГЪАРГЪА (сукъдурургъа) Биреу кимни болса да уллу кыйынлыкъгъа калдырыргъа, жангылтыргъа.

Алай, Аллах кечмесин, бир суй-меген адамла ызындан тюшдюле да, Къаншауну жашыны халкъ багъасы башын отха сукъдула. М. Гулиев, Акъ атлы, 173. *Зухураны былай сёлешигенин Хажси жаратмады: «Бу хайырсыз, былай эте келип, кесин да, мени да башымы отха бир сукъмагъа эди».* Ж. Залиханов, Тау къушла, 348.

БАШЫН САКЪЛАРГЪА 1. Къыз намысын сакъларгъа.

– *Кесин тута билген къыз къайда да башын сакъларыкъды.* Хубийланы О., Аманат, 1, 102.

2. Биреу жанына, жашаууна сакъ болургъа.

– *Андан эсе, тамата, сыйлы башынгы сакъла, – деди Аслан.* Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 101.

3. Малланы санларын сакъларгъа.

Аны себепли биз аланы [къойланы] ёзеннге эндирсек, эки жылны ичинде тёлү алыуну, аланы башларын сакълауну бийик эбине жетерикбиз. Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 242.

БАШЫН СЁЗГЕ КЪАЛДЫРЫРГЪА Биреуню эл бедишлик этерге.

[*Ариужан:*] *Сен да манга берне кийдирмезге муратмы этесе, жаным, Аллах айтмасын, къониуларыма башымы сёзге къалдырлыкъса.* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 29.

БАШЫН СУУГЪА АТАРЫКЪ БОЛУРГЪА (этерге) Бир затдан эригирге, жалкъыргъа (бир зат эрикдиргирге, жалкъытыргъа).

– *Оллахий, Аминат, сен хыликъя этип айтсанг да, мен ишсизден башымы суугъа атарыкъ болгъанма, – деди жаш.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 120. *Хатасы жокъду, харип, бек адам кёлү олтургъан адамды*

нёгери, алай бир бек жаншакъды да, эрикдирип, башымы суугъа атарыкъ этеди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 32. *«Не терсмыйыкъды мени атам! Несиди муну «къазан ас», «жол къысхарт» дегени да? Муну магъанасыз ишлеринден башымы суугъа атарыкъ болгъанма!»* Д. Таумурзаев, Таурухла, 126.

БАШЫН СЫЛАРГЪА 1. Ариу айтыргъа, эркелетирге.

– *«Тутмакълыкъны баиша адамланы хатасындан сынагъанды», – деп, Чачийни башын сылайсыз да, кир къондурмайсыз юсюне, – деди Мутай.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 42. [*Алим:*] *Аллай затлары сезилген милиционерлени баиларындан сыламайдыла бизде.* Ж. Токумаев, Ауанала, 258.

2. Урушурла, ишибизге осал багъа бичерле, бюсюремезле.

[*Гордеев:*] *Жюйюсхан бий, тенгле болгъаныбыз себепли, сенден жашыралмайма. Бу соруубуздан магъана чыкъмаса, бизни башыбызны сыламазла.* И. Боташев, Пьесала, 47.

БАШЫН (кимге) ТЕНГ ЭТМЕЗГЕ Биреуню кюсемезге, эсириклик этерге.

– *Аллай къыз мени суйсе, башымы биринге тенг этмез эдим, – деп, Къыямат бир жанындан къошулду.* Хубийланы О., Аманат, 3, 196.

БАШЫН ТИРМЕН ТАШЧА АЙЛАНДЫРЫРГЪА Биреуню башын аурутургъа, тынчлыгъын алыргъа.

– *Дагъыда барды амал. Аллаи амал барды, ма башын тирмен ташча айландырыр. Ол сынаудан ётсе уа... билмейме, кишилигинг темирден ишленгеннге ийнанып къаллыкъма.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 83.

БАШЫН ТУЛУКЪ ЭТЕРГЕ Къайгъылы, жарсылуу этерге.

Сюйдюмню бу къайгъыла башын тулукъ этедиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 335.

БАШЫН ТУТАРГЪА Биреу юй болуп, керегин табып жашаргъа.

Юйюрлю болуп, башын тутуа башлагъанда уа, жашау, битеу кыралдача, тау тарларында да тамыры бла тюрлене тебиреди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 219. *Мачар жангыз жаша эди. Аны тукъуму – Хачылары, бий, ёзден тийресинде айтылмасала да, башларын тутхан, ырысхы жюрютген тукъум болгъандыла.* А. Теппеев, Ташыуул, 146.

БАШЫН ТЮБЮНЕ АЙЛАНДЫРЫРГЪА (этерге) Ишни терс жанына этерге (бузаргъа, чачаргъа д.а.к.).

Ол кезиуде акъла, юй сайын кырып, ушкок сюнгулерин тёшеклеге, жастыкълагъа сугъуп, къууларын жая, болгъанны башын тюбюне этедиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 268. – *Аллах, Аллах, Къайтукъ кызы, юйню башын тюбюне айландыра тура ушайса да, таланмагъан, – деди Ачемез.* С. Теппеев, Ачемезни туугъан кюню, 15.

БАШЫН УЛЛУ КЁРЮРГЕ (кётюрюрге) Кесин бирсилеге тенг этмезге, гынттылы болургъа.

Уханов къуру дерс бериу бла зачёт алыгудан ёзгени да биледи, юйюне да чакъырады, орамда тохтап сёлеширге да башын уллу кёрмейди. Чотчаланы М., Студентле, 14. *Нек келмейди! Башын уллугъама кёрлюк эди – кёкден тюшген болса да.* С. Бабаев, Атамы китабы, 56. *«Башымы асыры уллугъа кётюре болурмамы?» – деди Харун.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 86.

БАШЫН ХУНКЕРГЕ САНАРГЪА (къарач.) Биреу кесин асыры акъыллыгъа санаргъа.

– *Сёлешип тебиресе уа, алай башын хункерге (бир кыралдан бир кыралгъа келген келечи) санайды, – дейди Мурат.*

БАШЫН ЭЛ СЁЗЛЮК (дамырлыкъ) ЭТЕРГЕ Биреуню бедешлик этерге.

– *Жаным саулукъда сени юй болуп кёрсем, кесими анда тынч жатарыкъ сунама. Ахыр боллукъ иш эсе, башынгы эл сёзлюк этип айланмай, уруп этип кёояргъа керекди, – деди Харун.* Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 113.

БАШЫН ЭНИШГЕ ТУТДУРУРГЪА (тутаргъа, иерге, салындырыргъа) Биреуню мудах этерге.

– *Къоркъма, Сапият, мен сау болуп, аланы [сабийлени] башларын энишге тутдурмам... Тапхан сагъатда керилип кългъанлары игиди, – деди Базарбий.* Хубийланы О., Аманат, 3, 16. *Хорлатхан жашла [футболда], башларын энишге салындырып, арыгъан аякъларын иги да кётюралмай, жерни сюркеп бара эдиле.* Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 488.

БАШЫНА АКЪ ТЮК ЧЫГЪАРГЪА (чыгъарыргъа) Жарсыргъа, бушуу этерге (этдирирге).

Тауланнга да соргъанма дегенимде, башын булгъап, ичинден мурулдай берди. Аны ючюн башына акъ тюрк чыкългъан болур эди. Хубийланы О., Аманат, 2, 43. *«Ай, мен ол кюн аны [Саматны] ёлтюрюп кетмегеним башыма жюз акъ тюрк чыгъарады», – дей эди Ёрюзмек.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 295.

БАШЫНА АТ УРУРГЪА Алданыргъа, жангылыргъа.

– *А-а-а! Мени башыма ат ургъан кёреме да, халал баламы харам*

этдирген итлеге ышанып, башымы халкъгъа кюлкюлюкге къойгъан-ма да! – деди Хажимурза. С. Хочуев, Хапарла, 47. [Исмаил:] Хар келечиге баргъан: «Ой мен сени анга алай махтадым, былай махтадым», – де да кел. Мен башына ат ургъан, ала-ны ётюрюклерине ийнана да, алагъа саугъаланы багъадан-багъаларын ал да бер, хайда сыйла. И. Боташев, Пьесала, 198. Ахырында уа, кёлсюз жигит (къызны урлап къачхан жаиш), осал сагъышха кетип: «Ай, башыма ат ургъан а! Тура эдим жата, къайдан чыкъды хата?!» – деп, сокъуранып тохтаргъа боллукъду. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 15.

БАШЫНА БАШ АУРУУ (сатып) АЛЫРГЪА Биле тургъанлай, кесине артыкъ иш, къаугъа чыгъарыргъа.

– Сизге керек туююл эсе, манга керекди. Мен ичими сууукъгъа урлатып, сизни хатагъыздан башыма ауруу аллыгъым жокъду, – деди къарт. Х. Кациев, Сайламала, 377.

БАШЫНА БЁРК КИЕРГЕ Эр кишиге саналыргъа.

– Угъай, бизни ферма алагъа оздурса, сора мен башыма бёрк кий-мем, тейри, – деп, къонакъ да къонду. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 49. Орамлада тиширыула бла къарт кишиле болмаса, башына бёрк кийген хазна жан эсленмейди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 83.

БАШЫНА БОШ (эркин) ЭТЕРГЕ (болургъа) 1. Ишлеген ишинден чыгъарыргъа.

[Харун, ачыуланып:] Инженер, мен сени бюгюнден ары башынга бош этеме! И-точка! И. Боташев, Пьесала, 142. – Бир жылны ичинде ишлей турсун да, жаратса, – къалыр, кёлю тутмаса, башына эркин этербиз, –

деди председатель. Х. Кациев, Тамата, 75.

2. Тутмакъдан эркин этерге.

Санадыла да, кичи къарындашларыны айтханы ючюсюне да тамамлыкъ этди. Андан сора аланы [тутмакъланы] да башларына бош этдиле. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 60. Харун: – Мени нек чакъырмагъансыз? Энди мен башыма эркин болгъан ушайма да? – деп сорду. Х. Кациев, Тамата, 49.

3. Бош заман берирге, заманны кеси суюгенича хайырланыргъа онг берирге.

Мени кёлюме келгенден, тамбла адамланы башларына бош этип, кеслерине мирзеу жыяр жерлерин мажарсакъ да хата жокъду. О. Этезов, Тарда, 205. – Къойчугъуз, башыбызгъа эркин болсакъ, динибизге эркин болсакъ, ёзге не сурайсыз? – деди Сылыу. А. Теппеев, Ташыуул, 184.

БАШЫНА ЖАУ БОЛУРГЪА Биреуню ырысхысы, мюлкю кесине хата келтирирге.

– Алай патчахлыкъны кезиуюнде бизни игилигиз, адамлыгъыбыз да башыбызгъа жау болгъандыла, – деди Балдан. М. Шаваева, Кечерлеми?. 118. Болса да, жорачыланы байлыкълары-бийликлери башларына жау болгъанлыкъгъа, Жорада жашау тохтап къалмады. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 57. Бёрю болуп, улур чекге жетгенме... Суюмеклигим жау болгъанды башыма. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 300.

БАШЫНА ЖАУЛУКЪ КЪЫСАРГЪА Тиширыуну адамлыкъ даражасын чертир ючюн айтылады.

– Мен туура аллай бирни айырмагъан тели болсам, башыма жау-

лукъ къысын турмаз эдим, – деди Берхан. Хубийланы О., Аманат, 1, 90.

БАШЫНА ЖОЛУКЪДУРУРГЪА (жетдирирге) Биреуню жарагъан кюйде тюерге, уругъа.

Зауурбек: – Энди жарлыланы ол бирер ийнеклерин беклермисе? – деп сора, тобукъланы къарынына, бир бирде кълларын жаякъларына, жухуна, башына жолукъдурады Даулетни. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 16. Кёсе: «Бар да, башына бир иги жетдир да, ал да кел [жетменни]», – дегенди. «Малкъар халкъ жомакъла», 70.

БАШЫНА ИГИДИ Биреуге бир затны былай этсе тапды, хайырлыды деген магъанада.

– Хо да, бу жол ийнанаим, алай атха жюгенсиз минмесенг, кеси башынга игиди. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 143.

БАШЫНА ИЕ [адам] Сёзю – сёз, иши тынгылы, юйю, мюлкю болгъан иги адам.

Домалай биле болур. Элде андан эсли адам болмаз энтда да, ие десенг – ие, кесини башына ие. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 487.

БАШЫНА ИШ ЭТЕРГЕ Къатын алыргъа, эрге барыргъа.

Фатимат сагъыш эте баргъаны къадар, Ожийни эрттеден бери тохтамай айтып тургъанына ийнана, башына иш этерге таукеллене бара эди. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 231. Башыма иш эталмагъанма да заманында, къарындашымдан туугъан къызчыкъ бла турама. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 91.

БАШЫНА КЕЛЛИКНИ (жетерикни) БИЛИРГЕ 1. Ишни кесине хайырлысын, табын сайларгъа.

– Къалыннга да аз мал къоратыр онгубуз бола тургъанлай, башынга

келликни билмейсе, – деди Таукъан. А. Атабиев, Кишилик, 14.

2. Боллукъ ишни алгъадан оюмлап билирге.

Адильбий башына жетерикни билмейди десегиз, ётюрюк айтырыкъсыз, кёремисиз, ол къаллай къыз алгъанды. || «Аллах, Сен манга аналыкъ татлылыгъын сынат!» – десе уа! Ай, башына келликни билмеген бийче! Андан эсе: «Аллах, Сен манга уланла бер!» – деп тилесе уа! Мусукаланы С., Барып турсанг..., 256.

БАШЫНА КЁТЮРЮРГЕ (юйню, элни) Адам, жаныуар къычырыкъ, хахай этерге, гузаба болургъа.

Ислам бла Адил къайда эсе да кёрюнмейдиле. Итле асыры юргенден, элни башына кётюредиле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 248.

БАШЫНА КИШИ БЁРКЮН КИЙМЕЗГЕ Баш намысын сакъламагъан тиширыугъа жалгъашмазгъа.

Танышым, керти адам къроркъакъланы, Кёзбауланы, жаншакъланы суюмейди. Суюмейди бети, намысы жокъланы, Башына киши бёркюн киймейди. И. Боташев. Ёмюрюм, 57.

БАШЫНА КЮН ЧАКЪЫРЫРГЪА, ЮСЮНЕ ЖЕЛ КЪАКЪДЫРЫРГЪА Биреу ишден албугъаргъа, кесине амал, сылтау излерге.

Алайда ичип, барысы да бир бири бла кеслерини ана тиллеринде сёлеширге болгъандыла. Жылыннганы бла бу да [Павел] кеси башына кюн чакъырыргъа къалгъанды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 174.

БАШЫНА КЪАРА КЮН КЕЛИРГЕ Бек къыйналып жашаргъа.

– Малларыбызны кютерге жер тапмай, башыма къара кюн келип айланнганымы кёрмеймисе? – деди Къужон. Ж. Токумаев, Дертли Къама, 139.

БАШЫНА КЪАРЫШ ЖЕТМЕ-
СИН, ТЮБЮ БЛА ЖИЛЯН ЁТМЕ-
СИН (алгыш) Сабанла бай тирлик
берсинле, мирзеу элпек болсун деген
магъанада.

*Бек битсинле сабанла, жашама-
сынла аманла. Башларына къарыш
жетмесин, тюплеринден жилин ёт-
месин.* Фольк.

БАШЫНА КЪАТЫ АДАМ Би-
лимли, жигер, иш кёллю адам.

*Эр кишилер кеп юйюрге, бю-
тюн да ала башларына къаты, тири,
иш кёллю адамла болсала, мюлк къу-
рагъан, жюрютген да тынч бола-
ды.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоу-
чула, 339.

БАШЫНА МАДАР ЭТГЕН Ке-
сине онг этген.

*Бир кюн жашланы аналары:
– Жашларым! Энди мени да кёресиз:
халыны алып, ийнеге сууралмайма.
Башыгъызгъа мадар этигиз! – деди.
«Эртте биреу бар эди...», 66.*

БАШЫНА МИНЕРГЕ (минди-
рирге) Биреуню басынчакъларгъа,
бойсундургъа (анга бойсунургъа).

*Была мени башыма минерге
тебирегендиле.* Шаманланы М., Окъа
бёрк, 26. [Бабун:] *Бар терслик да
бизни кесибиздеди, Халимат. Эр-
лерибизни башыбызгъа миндиребиз
да, артда уа аркъабыздан тюшю-
ралмай айланабыз.* Ж. Токумаев, Ауана-
ла, 293.

БАШЫНА ОНОУ (баш оноу)
ЭТЕРГЕ Жашаууну сагъышын этерге.

*– Сиз къалай суйсегиз да этигиз,
мен а бусагъатдан юйге барып, баш
оноууму этеме, – деди Сарбий.* О. Эте-
зов, Тарда, 50.

БАШЫНА ОУ БОЛУРГЪА Ке-
сини жашауун кереклисича къураял-
мазгъа.

*Мен, тели, Мухтар юйюм деме-
генин, келсе къонакъ, кетсе къазакъ
болгъанын кёре тургъанымлай, ба-
шыма къалай оу болгъанем!* М. Шава-
ева, Кюн тыякъла, 250.

БАШЫНА ТАПМАЗНЫ (тап-
мазлыкъны) АЯГЪЫНА ТАБАРГЪА
Жаш кесинден эсе кеп да иги къыз
алыргъа, къыз кесинден иги жашха
барыргъа.

*Киеу да – бизники, къыз да – биз-
ники деп турабыз. Башынга тап-
мазынгы аягъынга тапханса. Андан
ары санга [Налтехге] не керекди?*
Б. Гуртуев, Адилгерий, 157. *Башына тап-
мазлыкъны аягъына тапса, адам эт-
мезлик не затла бардыла дейсе!* М. Гу-
лиев, Акъ атлы, 91.

БАШЫНА ТАШ БЛА УРГЪАН-
ЧА ЭТЕРГЕ Билмей тургъанлай ап-
чытыргъа.

*– Тохта!... Башыма таши бла ур-
гъанча этип кетме!* Ж. Токумаев, Ауа-
нала, 163.

БАШЫНА ТАЯКЪ БОЛУП ТИ-
ЕРГЕ (башына таякъ болургъа – къа-
рач.) Этген аманлыгъы ючюн азап
чегерге.

*Манга тутхан харамлыгъы ба-
шына таякъ болуп тийди.*

БАШЫНА УРМАЗГЪА Бир зат-
ны хайырын кёрмезге, жукъгъа жа-
ратмазгъа.

*«Мени энди ким да башынамы
урлукъду – ёмюрлюк тёммекни», –
деди Мутай, кеси жангыз къалгъан
заманда.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 210.
*Адам билимни адамлары, жашагъан
жери ючюн алады. Алайсыз билим-
ни башынамы урлукъса?* З. Толгуров,
Къызгыл кырдыкла, 157.

БАШЫНА УРУРГЪА ТАШ ТАП-
МАЗГЪА Биреусюз болалмазгъа, жа-
шайлмазгъа деген магъанада.

– Чепкенни тикдирирге бир кесек ёнкюч халы бермесенг боллукъ тюююлдо. Сизге жетмей, башыбызгъа урургъа таш тапмайбыз, – деди Заура. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 49.

БАШЫНА (женгил, терк д.а.к.) ЧАБАРГЪА 1. Адам терк окъуна ачыуланыргъа.

Ордан, темирчи да, уучу да болгъанлыкъгъа, башына женгил чапхан адам эди. А. Теппеев, Ташыуул, 207.

2. Адамны ичгени терк татыргъа, эсирирге.

Мурат бла эслеп сёлеш, ичгени башына чабыучуду, сёзюнгю ангыламаз.

БАШЫНА ЧИБИН КЪОНДУР-МАЗГЪА Биреуню къорууларгъа.

– Сен а, – деди Бекболат къартха, – мындан кёзюнгю алма. Башына чибин къондурма. Э. Гуртуев, Жанбермес Асланбий, 72.

БАШЫНДА КЪАЗАН КЪАЙНАРГЪА Сагъышдан кыйналыргъа.

«Энди, кеси [Балдан] ыразы болуп тургъанлай, сюйреген хапарны халкъгъа субайлыкъгъа кеслери чыгъаргъан болурла», – деп сагъышланып, Хасанны башында къазан къайнайды. Хубийланы О., Аманат, 1, 28. – Ата, соргъаныма айып этме... Айжарыкъны ариулугъу кёз къаматадымы дейсе? – деп соргъанды Сафаралий. – Кёз къаматханны кый да, жүрегинги чанчыдыр, башында къазан къайнап, аягъы басханны кёзю танымай, Сатият арбазына кирди. Хубийланы О., Аманат, 3, 244.

БАШЫНДА СУУУ БОЛМАЗГЪА (жокъду) Адам акъылсыз боллургъа.

Германны башында сууу болса, ол Арисейге чабаргъа амалы жокъду. «Минги тау», № 2, 1965.

БАШЫНДА ТАНКЫСЫ БОЛ-МАЗГЪА Акъылсыз адамны юсюнден айтылады.

Башында танкысы болгъан бусагъатда жаны болгъан затны жансызгъа алышамыды? А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 304.

БАШЫНДА ТАЯКЪ ОЙНАТЫР-ГЪА Биреуге уллу кыйынлыкъ берип турургъа, зорлукъ этерге.

Душманла ууучлагъан жерлеринде халкъны кыйнагъандыла, баиларында таякъ ойнатхандыла, артыкълык этгендиле.

БАШЫНДА ТИРМЕН ТАШ АЙЛАНЫРГЪА (айландырыргъа) къара: БАШЫНДА КЪАЗАН КЪАЙНАРГЪА (къайнатыргъа).

– Хар кюн сайын былай этип тура эсегиз а, башыгъызда тирмен таш айланады. Доттуланы Д., Жашлыкъны жолунда, 130.

БАШЫНДА ТЮГЮ КЪЫНГЫР БОЛМАЗГЪА Биреуге кыйынлыкъ жетмезге, хата болмазгъа.

Сарыбий айтды: – Алай эшитдирип къояйым: нёгерлерибизни баиларында бир тюклеры кынгыр болуп къайтсала, жер тюбюне кирип кетмесегиз, сизден къан алырма! Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 148.

БАШЫНДАН АЯГЪЫНА САРЫ АЛТЫН ЭТЕРГЕ Бай этерге.

– Эй, жигит, ачхадан ырыслагъан адам тююл эсенг, тур ёрге, башындан аягъынга деры сары алтын этейим, – деди Аркаша. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 68.

БАШЫНДАН ЁТЕРГЕ (сынаргъа) Адам кеси аллай ишге тюберге, сынаргъа.

Жаш заманында биреуленни аман сёзюн, хынысын эшитип, андан сора жылла бла адамгъа кимни жүреги къатып къалмагъанды? Ол затла барысы да Сюлеменни башындан ётюп, толу хапары барды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 303. – Элледе да, шахарлада да къазакъла не къадар адам къыргъандыла! Ол заманда къара халкъны къыргъанла да, къырдыргъанла да энди кеси башларындан сынасынла. Б. Гуртуев, Адилгерий, 110.

БАШЫНДАН (бир) ТЮК ТЮШ-СЕ (кетсе)... Биреуге бир хыянат, хата болса, кечгинлик болмаз деп, жаныгъанда айтылады.

Анга [саусузгъа] хыянат болса, бу сен мыйыкъ тюбюнгден къыйыкъ ышарып къарагъан тиширыуланы башларындан бир тюк тюшсе, элден адам къораса, артда эшитмедим деп айтма, – дедиле Эльдар бла нёгерлери эли старостасына. Х. Кадиев, Сайламала, 278.

БАШЫНДАН ТЮШМЕЗГЕ Къуру да къыйнагъанлай турургъа, артыкълыкъ этерге, басынчакъларгъа (биреуню).

– Бюгюн биз былайда чийибизни билдирсек, была андан сора ёмюрде да башыбыздан тюшмезле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 212.

БАШЫНЫ КЪЫРТИШИ КЕТЕРГЕ (къобаргъа) Къыйналыргъа, инжилирге.

– Сени амалтын къуллукъчулагъа жалына, мени башымы къыртиши кетерге жетгенди. Сен а, илинирге хазыр болуп, къайгъы излеп тураса... – деп, Берхан жашына къаты сёлешиди. Хубийланы О., Аманат, 1, 108.

БАШЫНЫ ТЮГЮ ЧАКЪЛЫ БОЛУРГЪА (башында тюгюнден эсе кёпдю) Бек кёп болургъа.

Нанашины иши бусагъатда башыны тюгюнден эсе кёпдю. Байрамукъланы Х., Чолпан, 324.

БАШЫНГА ЖАУЛУКЪ КЪЫ-САРГЪА Эр кишини намысын чёкдюрю ючюн айтылады.

– Бизге бу кюн эр кишилени бошбелликлерини хатасындан келип турады. Барыгъыз да башыгъызгъа жаулукъ къысаргъа тийишлисиз. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 292.

БАШЫНГА УР! (хыны) Бир зат кесинги болсун, манга керек туюлюдю деген магъанада.

Агъач арбаны башынга ур, Бригадир легкой бла келликди. «Къарачай халкъ жырла», 194. [Халимат:] Башынга ур суратынгы! Ж. Токумаев, Ауанала, 292.

БАШЫНГА ЧЫГЫРМЫ КЕРЕК-ДИ? (хыны) Андан сора не керекди деген магъанада.

Зайнафны къатында турургъа тапсанг, башынга чыгырмы керекди? Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 167.

БЕК АЗ ДА (къарач.) Арталлы да угъай деген магъанада.

– Амма биягъы Тамараны жырлатмай иймез, – деп, Расул лакъырда этди. Шаманланы М., Окъа бёрк, 15.

БЕК АНАСЫ ЖИЛЯМАЗ (бекден къыйын сынамаз) (Нарт сёз.) Сакълыкъ хатадан сакълар деген магъанада.

– Алай, «Бек анасы жилимаз» деп сёз барды. Хар таууша сакъ тынгыларгъа, хар къарелдиге эслеп къараргъа керек эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 181.

БЕК ЫРАНДА КЫРДЫК Бек багъалы, табылмагъан зат.

– Кесиники – бек ыранда кырдык, сеники уа казённа болур, – деучю эди анам, бригадир сабийлени, аямай, мамукъ бахчагъа сюргенде.

БЕЛ БАЙЛАРГЪА Ишни кьолгъа алып, аны толтуругъа кюреширге.

Партизанла ахыр патроннга дери душман бла жагъалашыргъа бел байлагъандыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 368. *Жарахмат бюгюн кызы бла бетден бетге ачыкъ сёлеширге бел байлагъанды.* Аны, Нартланы туудукълары, 66. *Кече – къара. Алда да – кыяма. Амал да жокъ, мадар да тыяргъа. Жети атлы, жети жолну сайлап, Барадыла анда, белле байлап.* Мусукаланы С., Тюбешуу – айырылыу, 44. *Кишиге да бир тюрю ханарымы билдирмей къояргъа деп, бел байлагъан эдим.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 115.

БЕЛ БАУУН ТАРТЫРГЪА Къыйынлыкъгъа хорлатмай, хайт деп, тырнакълап жашаргъа.

– *Да не этейик, жашым. Ёлгенлени оба топуракълары жумушакъ болсун, алай саула уа бел бауларын тартып, жашау этерге керекдиде, – деди Саладин.* Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 247.

БЕЛ БОШЛАМАЗГЪА (къатдырыргъа) Кесин аманнга иймезге, хомухлукъ этмезге.

– *Ол [Шамил] не зарауатлыкъда да, жюрекге хомухлукъ къондурмай, кесин къатдыргъанлай, бел бошламагъанлай жюрюгенди, – дейдиле аны эрттеден таныгъан адамла.* Лайпанланы С., Гургумлу, 43. – *Бизни совет халкъларыбыз, биригип, къыйынлыкъ кюнде бел къатдырып, хорлам ючюн, жауну жерибизден быргъар ючюн, уллу, гитче да кече-кюн демей кюрешигенлери, аскерчилени ашарыкъ, кийим, сауут керекли этмегенлери да жазылады.* Хубийланы О., Аманат, 1. 197. *Баишхалары уа, кёп тюрю жаханым отлада кюйселе да, жашау берген*

къыйынлыкъладан ёлмей ётюп, кёл этип, бел къатдырып, таукел болуп, миллетлерине, кыралгъа да кертичилей къаладыла. Къудайланы М., Жилиуун парий этген мискин, 377.

БЕЛГИ БЕРИРГЕ (адет, эски) Къыз бла жаш берген сёзлерине кертичиликлерин саугъа берип бегитирге (къол жаулукъ, сагъат, сурат д.а.к.).

Сени юсюнгден манга айталла кёп, Баишхасын сюесе, мени суюмей, – деп, Белги да бергенсе, дейдиле, анга. К. Отаров, Сагъышла, 323.

БЕЛИН БЮГЕРГЕ Бир затны хорларгъа, кеси суюгенча этерге.

Болса да, бу уллу ишни белин бюгерге аны [Идрисни] бригада сына тюшгенден арт жанымда уа, не къыйынлыкъдан да артха туруу жокъ. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 254.

БЕЛИН КЁТЮРМЕЙ (тюзетмей) ИШЛЕРГЕ Къадалып, солуу алмай ишлерге.

Шапала да хыбыл болгъандыла. Кюн узуну ала беллерин кётюрмей кюрешидиле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 41. *Мингле бла адамла, аны [Бекболатны] байлыгъын бютюн керелер ючюн, кече-кюн беллерин тюзетмей ишлерге керекдиде.* Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 80.

БЕЛИН КЪАТЫ КЪЫСАРГЪА (тартыргъа) 1. Къыйынлыкъда апчымазгъа, хорлатмазгъа.

Къабырладан кетип бара, Зарамукъ Исламгъа айтды: «Атасы ёлген жаш белин къаты кысады. Хайт де. Къыйынлыкъынг кёндю бойнунгда». Ж. Токумаев, Дертли къама, 191. *Атасыз ёсген сабийлерин аталарына ушатыргъа кюрешип, аланы кыылыкъ ышанларында баш иелерин танып, беллерин къаты кыысып ишлеген ти-*

ширыула аслам эдиле уруш, сюргюн жыллада. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 84.

2. Аш-суу жетишмезге.

Уллула беллерин къаты тартсала да, сабийле уа сютсюз кечиналмайдыла. Акъбайланы А. Ёмюрню иеси, 5.

3. Иги ишлеп, къадалып баш кечиндириге.

Сен, тауда биринчи ишинг мал болгъанын алайдан билип, арыкъгъа къатыкъ керек деп, белни къаты къысып, хайт дерге кюреш ансы, бир къолгъа эки харбыз сыйынмайды. С. Бабаев, Атамы китабы, 42.

БЕЛИНЕ БАЙЛАП ИШЛЕРГЕ Къарыулума деп махтанганда айтылады.

Мен къолгъа алсам, сени кибикилени белиме байлап ишлеригими билемисе? Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 243.

(биреуню) **БЕЛИНЕ КЮН КИРИРГЕ** Эринчек болургъа, ишлерге суймезге.

– Э, сени уа белинге кюн кирген кёреме да. М. Гулиев, Акъ атлы, 68.

БЕРГЕН СЮТЮ ХАРАМДЫ Анасы баласын харам этерге деген магъанада.

Жерлеринден намыслары уллуданмы къачадыла? Фатимат алача этсе, Ожийни берген сютю харамды. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 157.

БЕРЕ-БЕРЕ, БЕРЕМ ТАХТА БОЛУРГЪА Биреу (жууугъуна, тенгине) харакетни асыры бергенден, кеси жарлы болургъа.

Бу къызланы ызындан харакет къуя эрикгенбиз, бере-бере, берем тахта да болгъанбыз.

БЕРИДЕН (эсе) АРЫ ЖУУУКЪ БОЛУРГЪА Къарт болургъа, ёлюр заманы жуууукълашыргъа.

– *Хайт дегиз, жашым. Мен энди бериден ары жууукъ болсам да, сеничаланы аркъаларына уа айтып-айтмазча ауур жюк салыннганды.* Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 247. *Кесини да бериден эсе ары жууукъ баргъан хапарын айтадыла.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 152. *Тиширыу жарсый эди: «Энди мен бериден ары жууукъ болгъанма. Ол дунияда тюбеген тёре бар эсе, мен аны (эрини) бетине не айтып къарарыкъма деп, андан сора сагъышым къалмагъанды...»* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 52.

БЕРМЕЗ ЮЙДЕН КЕТМЕЗ КЪОНАКЪ Айтханын этдиргинчи, тилегенин алгъынчы къоймаучу адам.

Алай, бермез юйден кетмез къонакълыгъымы кёргенде, мен мурад этген къарсха келди. М. Гулиев, Акъ атлы, 79.

БЕТ АЛЫШЫНДЫРЫРГЪА (алгъасындырыргъа, алышыргъа) Бети агъарыргъа, саргъалыргъа, тюрленирге.

– *Алай эсе уа, – деди водитель жаш, бет алышындыра, – бусагъат тышына чыкъ да, эшикни къакъ да, кечгинлик да тилеп, алай кир.* Э. Гуртуев. Къызылкъанат тангларым, 72. – *Жау, бет алгъасындырып, эллерине кирсе да, андан къоркъуп, артха турмазла, къаты болурла, сакъ болурла, – деди Байсы.* Д. Таумурзаев. Ауал бла Астал, 103. *Баширни борбайлары кючден къымылдай, бет алышып, арбазгъа келди къоркъгъандан.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 395.

БЕТ БЕТГЕ КЪАРАСА, БЕТ ЖЕРГЕ КЪАРАП (Нарт сёз.) Бетсинирге, уялыргъа.

Мен Мурадиннге къарадым. Бет бетге къараса, бет жерге къарайды.

Мурадин, тютюнню урходугун тюрюрге кюрешгенча, энишге ийилди. И. Гадиев, Санга айтама, 178.

БЕТ ЖАРЫКЪЛЫ БОЛУРГЪА (этерге) 1. Ишде жетишимлери ючюн, намысы жюрюрге (жюрюрча этерге).

– *Саулугъунгду, тамата! – Узакъ ёмюрлю, саулукълу бол! Школда да бет жарыкълы, намысынг жюрюучю бол!* М. Шаваева, Кюн тыякълa, 137. – *Кесибизни коллективибизни не къадар бет жарыкълы этмей жашагъаныбыз айыпды, – деди Муса.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 95. [Чонай:] *Багъалы Бетал, сиз халкъны аллында айланасыз. Тутхан ишигизде бет жарыкълы болугъуз. Намысыгъыз Минги тауча бийик болсун! Саулугъузгуду!* И. Боташев, Пьесала, 130.

2. Бир тюрлю бир жерде айыплы этмезге.

«...Уруш аулакъда уа мен сени жерге къаратмазча сермеширме. Сау къал, Жансурат, бет жарыкълы, къууанч бла тубешейик!» Асланбий. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 39.

БЕТ ЖОЯРГЪА Уятлы болургъа, бедилли иш этерге.

Домалай: – Асхат, тыпырынг къурурукъ, бу оруслу тиширыуну аллында мени бетими нек жойдунг? Алайлай бермей эсенг да, бир-эки сомну ёнкюч окъуна бер, – деп тиледи. З. Зукаев, Солуу кюн, 39. *Энди биз киши ортасына келгенбиз, бийлерибизни уялтмазгъа, кеси бетибизни да жоймазгъа керекбиз...* Х. Шаваев, Ыйыкълны ахыр нюню, 243. [Аслан:] *Атам, къоркъма, мен намыслы ишге тебирегенме. Хар зат иги болур, жашынг сени бетинги жоймаз.* И. Боташев, Пьесала, 40.

БЕТ КЕРЕКДИ [адамгъа] Уяла билирге керекди деген магъанада.

– *Ол айтханынг да тюздю, Хыйса. Алай а адамгъа бет деп да бир зат керекди.* Кебекланы Б., Кюнню тубюнде экеулен, 101.

БЕТ КЪАНЫ БОЛГЪАН [адам] Келбетли, толугъа, къызыл ингиликли адам.

– *Былада бет къаны болгъан кёрмейме мен, – деп къошулду сёзге Мухаммат.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 46.

БЕТ КЪАНЫ БУЗУЛУРГЪА (тюрленирге, кетерге) Ачыуланнганда бети тюрленирге.

Анда Горффдан сора да бир къауум алаша чынлы офицер бар эди, бет къанлары бузулуп. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 374. – *Не хапар? Махмутну нек къоюп келгенсиз? – деп, Инал, бет къаны кетип, тынгысыз болуп сорду.* Аны, Нартланы туудукълары, 65.

БЕТ КЪУСАРГЪА (къусдурургъа) Ариу кёрюнюрге, жангырыргъа, жангыргъанча болургъа.

Бир кесекден кюнню кёзю тау артындан къарады, хар зат бет къусду: тукъузгюле къызардыла, кырдыкга инжиле тёгюлдюле. З. Толгуров, Эрирей, 197. *Адыхам келбетли адам эди... Бет къусуп, уллу къара мыйыкълары да жарашып турады.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 7. *Тёгерекге жаз бет къусдургъанды.* М. Шаваева, Кюн тыякълa, 253.

БЕТ ОРАМ Адамны бет сыфаты. *Кёз аллыма чыкъгъанды бет орамынг, Кишиликден сордунг сен нек эсе да.* С. Гуртуев, Ныхытла, 83.

БЕТ ТАПДЫРЫРГЪА (къарач.) Къууандырыргъа.

Ол мен кёрген адам кишиге бет тапдырлыкъ туююлдю.

БЕТ ТАШЛАРГЪА Бети агъа-рыргъа.

Энди бусагъатдан окъуна, кече бла чыгъып, къоиха бар деп айтады-

ла деп, асыры кьоркьгъандан, Эгеу бетин таилады. Ж. Залиханов, Тау кьушла, 161.

БЕТ ТУУРАДА Тюз аллында, кёзю кёрген жерде.

Школну бет туурасында агъач кертмеле, алмала ёсюучу уллу сырт къарангылыкъгъа таиайып барады.

А. Теппеев, Ташыуул, 151.

БЕТ ТЮКЛЕРИ ТУРУРГЪА (кьобаргъа, чюйре болургъа) Огъурсуз бет алыргъа.

Ма былайда Омарны кёлю толду. Бет тюрклерин тура, эти бюрчюк-бюрчюк бола, кёлю толгъан тылпыуу кёкюрегин кьысды. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 74. *Каракай жеринден секирип турду да, къайры эсе да къарап, эринин чайнады. Бет тюрклерин кьондула.* 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 57. *Мырзабекни жыйыны, талашырыкъ киштикле кибик, бет тюрклерин чюйре этип чыкъдыла.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 113.

БЕТ (ючюн) ЭТЕРГЕ 1. Биреуге намыс этерге, андан уялыргъа.

– *Къой, жаным, къой! Ким да кеси бла кишиге бет этмейди. Сен къал, мен ёлейим деп ким айтырыкъды? – деди Челлай.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 340. ...*Жукъудан а эртте Аязып, уянгандла. Бетсизлеге бет эте, Баишхадан уялгъанла.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 178. *Бийсолтан, кьызына жетгенде уа, Асланукъагъа бет этмеди.* Анда, 372.

2. Биреуге кечгинлик берирге (намысы жюрюген адамны хатеринден).

– *Анамы бетин этеме ансы, бусагъат эки кьолунгу да артынга байлап, эшекни сюргенча, милициягъа сюрюп барыр эдим, – деди Хаким Харуннга.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 210. *Ит гяурла чапхан эди-*

ле не тишлик ючюн, эт ючюн, Биз а кьырылабыз, ёлебиз Къарачайны намысы ючюн, бети ючюн. «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 21.

БЕТДЕН БЕТГЕ (сёлеширге, тюбеширге, саламлашыргъа д.а.к.) 1. Адам, биреу бла сюелип, ачыкъ сёлеширге.

«Жырланмай жюрекде къалгъан жырым, – деди ол ичинден, суратха къарап. – Сен манга ыразы болурму-са? Шо сени бла бетден бетге энтда да бир сёлешип ёлсем эди». Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 87. *Бетден бетге сёлешген эки адам ёмюрледен бери келген даулашны бардырадыла.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 21.

2. Бир бирге кьажау ачыкъ (урушургъа).

Герюгов душман танкланы биринчи кёргени туююл эди. Бетден бетге тюбеше тургъан эдиле. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 227. – *Абдуллах, энди тюбешгенбиз. Эр эсенг, энди къамичи оюнланы экибиз да бетден бетге этейик, – деп, Мазан аны атына жанлай башлагъанлай, атын уруп, бир зат да айтмай, къачып кетди [Абдуллах].* Ж. Залиханов, Тау кьушла, 66. *[Аслан:] Мен душман бла бетден бетге тюбеп сермешуню суююучюме. Мени шуёхларынг бла шагъырей эт, Анна.* И. Боташев, Пьесала, 30.

3. Биреу бла адам бетден бетге тюбеширге.

Залихат бетден бетге аны бла [Ганс Шрайнер бла] тюбеширге суюмей эди. А. Теппеев, Ташыуул, 287. *Ма анда Жабагъыны Болака бетден бетге кёргенди, кёп тюрлю сёз соргъанды. Аны акъылына бла эсине уллу сейир этгенди.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 104.

БЕТИ АКЪ УЧХУН БОЛУРГЪА
Бети кетерге, агъарыргъа.

Къоркъгъандан бети акъ учхун болуп тилегенинде, Фатима, ызына къарай, жумушчу бла бирге чыгъып кетди. Байрамукъланы Х., Чолпан, 41.

БЕТИ АМАН БОЛУРГЪА Бети агъарыргъа (ауругъандан).

– *Сослан, сени саулугъунг а къалайды? Бетинг аман болгъанды... Энди болуру болгъанды деп, асыры тюнгюлюпмю къалгъанса?* Хубийланы О., Аманат, 2, 243.

БЕТИ АЧЫЛЫРГЪА Бети уялмазча болургъа (келинни, киеуню, адетге кёре, юйге кийирирге, сёлешдирирге, сый берирге д.а.к.).

Ма мисал ючюн, экеулен юй болуп жашайдыла. Бет ачылгъанды, ортадан сый къачханды. Чотчаланы М., Студентле, 83.

БЕТИ БЛА АЙЛАНЫРГЪА Кесин тургъузуп, бетсиз сёлеширге (намыс этмей).

Кёп кере жюрегинги да къыйнадым. Мен анга сокъураннганлай келеме. Ол кюн-бюгюн бети бла айланады – тырман къаласы болуп сюеледи. Б. Гуртуев, Адилгерий, 53.

БЕТИ БЛА ОЙНАРГЪА Биреуню намысын сындырыргъа.

– *Огъай, огъай, алайсыз да мени бетим бла ойнар ючюн къалмагъансыз.* Хубийланы О., Аманат, 2, 364.

БЕТИ БОЛМАГЪАН [адам] Уяла билмеген, бетсиз адам.

– *Бети болмагъан бетсиз, адамладан уялмай эсенг да, туугъан тауларынгдандамы уялмайса?* И. Боташев, Пьесала, 57.

БЕТИ ЖАРЫРГЪА Къууанч халлы болургъа, ышарыргъа.

– *Къоркъма, хатанг жокъду. Къанынгы тебиую орунуна келген-*

ди. Ма ачылып бараса, – дегенинде, барыны да бетлери жарыды. Хубийланы О., Аманат, 3, 187.

БЕТИ ЖЕТЕРГЕ Уялмазгъа, бетсинмезге.

– *Къарындашым, бар жолунга, мындан кёп жандырма жюрегими. Тилейме, кет былайдан. Сенден алгъа кетип къалыргъа бетим жетмейди, – деди Сафар Харуннга.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 38.

БЕТИ ЖЕТМЕЗГЕ (жоюлургъа) Уялыргъа.

Тиширыула мени нёгерлеримден энчи сыйлар умут этгенлеринде, унамадым. Нёгерлеримден башха ашаргъа бетим жетмеди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 101.
Сосурукъ: «Бир заманда къоркъуп, затдан артха турмагъанма. Мен андан (нарт оюндан) къоркъсам, нарт тукъумну бети жоюлур, тамбла башыбызгъа жаулукъла къысып, орамгъа алай чыгъарча болурбуз», – деди. «Эртте биреу бар эди...», 76.

БЕТИ ЖИБИРГЕ Уялыргъа, бетсинирге.

Осал иш этгеним, тютюннге кесими хорлатханым ючюн а, бетим жибийди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 189.

БЕТИ ЖОКЪДУ (бет жокъду)
1. Уяты жокъду, бетсизди.

– *Ол ит Къужонну жашы этген артыкълыкъны юсю бла сиз, Фазийканы намысын кем этип, анга шытылы Соллоуну тийишли кёрюп келген эсегиз, сизде бет жокъду, – деди Жамбот.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 95.

2. Адамгъа кечимлиги жокъду, къаты адамды деген магъанада.

Окъутууда, юйретиуде, школну ишин тап къурауда мени кишиге бетим жокъду. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 102. – *Жамал, сени бетинг жокъ-*

ду, – деди Лейля. «Сюрдю», 53. Хашиим адамлыкъ этгенди, алай аны бийини бети жокъду. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 122.

БЕТИ ЖЮЗ ТЮРЛЮ БОЛУР-ГЪА Бет сыфаты, къаны терк-терк тюрленирге.

Мутайгъа бла сурагъа кезиу къарады профессор. Ол, бир такъыйкъагъа бети жюз тюрлю бола, кёзлюклерин жууукъ келтирди да, сурагъа жангыдан ышанлап къарады. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 222.

БЕТИ (бети-къуту) КЕТЕРГЕ Биреуню (къоркъуп) бети агъарыргъа, саргъалыргъа.

– Керим, бетинг да кетди. Ит-денми къоркъдунг? Къожакъланы Т., Сыргъачыкъла, 45. *Тариэлни кёргенде уа, ёрге турду тейне туюю, бети кетип, жашны.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр 134. – *Не болгъанды, Айшат, жарлы, бетинг-къутунг нек кетгенди? Ауругъанынгмы барды?* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 111.

БЕТИ КЪАРА БОЛГЪА ЭДИ! Угъай, боллукъ туююлдю дегенде айтылады.

Бетлери къара болгъа эди, аланы киши озмаса. Байрамукъланы Х., Къарчаны юдегиси, 79. – *Бетинг къара эди, э киши, менден жукъ букъдуралмасанг!* Х. Кадиев, Салам алейкум, 19.

БЕТИ КЪАРА БОЛСУН ДЕМЕЗ-ГЕ Кишиге чюйре, аман сёз айтмазгъа.

Мени къоншум ёмюрде кишиге бети къара болсун демегенди, огъурлу адамды.

БЕТИ-УЯТЫ АЧЫЛЫП (сёлеширге) Бетсинмей, уялмай (сёлеширге).

Бетлери-уятлары ачылып, эр кишилени къатларында аланы ку-

каланып тилленгенлерин кёрсегиз, ёмюрде къызыгъызыны школгъа иерик туююлсюз. Хубийланы О., Аманат, 2, 31.

БЕТИМЕ ТЮКЮР! (межд.) Иш мен айтханча боллугъуна ёчешеме деген магъанада.

Келир жыл Мухтар да, бирси завфермала да кёбюрек силос салайыкъ деп келмеселе, мени бетиме туюкюрююз. Х. Кадиев, Тамата, 214. – *Угъай, Тимоша, сен мени чынтды тенгим эсенг, мени къатымда суюмекликни сагъынма. Энди мен, къатын алгъан угъай, тиширыуну къатына окъуна барсам, бетиме туюкюр.* И. Боташев, Пьесала, 137.

БЕТИН АТАРГЪА Эр кишиге намыс этмей, уялмай сёлеширге.

– *Абат, ата-бабаладан къала келген тёреледен тышына чыгъып, бетин атып, эр кишини юсюне сюелген эди.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 214.

БЕТИН АЧАРГЪА 1. Таулу адетге кёре жангы келинни, киеуню къартлагъа кёргюзтюрге.

Эл къартлагъа жашны бетин ачаргъа, Адетлени адетича болдуруп, Эки къулакълы къошунну болуш юй Жибергенди, тау ичгиден толтуруп. С. Шахмурзаев, Ол ёмюрледе, 67.

2. Кесини оюмун уялмай айтыргъа.

Бюгюннге дери ол затны юсюнден сени бла сёлешмегенме. Бетими ачмагъанма. Кебекланы Б., Кюнню туюбюнде экеулен, 77.

БЕТИН ЖЕРГЕ КЪАРАТМАЗ-ГЪА Уялтмазгъа, мудах этмезге.

Ариужаннга уа, иги жанымча, ангылатып айт, суюгенни-суюмекгенни арасында бизни бетибизни жерге къаратмазча этсин. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгы, 20.

БЕТИН ЖЕРГЕ (тулукъгъа) СУГЪАРЫКЪ ЭТЕРГЕ Биреуню халкъ ортасында уялтыргъа.

– *Маишдар бюгюн бетими жерге сугъарыкъ этгенди, – деп, Чокку Асланнга тарыкъгъанды. Хубийланы М., Алан, 135. – Къызынгы къонакъбайыны аты Ирачыкъды. Ол бизни бетибизни тулукъгъа сугъарыгъына ажымсыз бол, – деди Къушжестер. Хубийланы О., Аманат, 1, 38.*

БЕТИН ЖОЙМАЗГЪА Биреу уялыр иш этмезге, игиге саналыргъа.

Акъсакъл Геуюз да жыйынны бетин жоймагъанды, не къыйын жерде да хорлатмагъанды. «Минги тау», № 2, 1993. – Элни бетин жояды да бу къарт гугурук! «Къарачай-малкъар халкъ жырла, 184. [Хажибатыр:] ...Аланладан къоркъакъ чыкъмагъан эди. Сен аман а тукъум бетин жойгъанса! И. Боташев, Пьесала, 56. [Хажибатыр:] Сен, офицер чынларынгы, намысынгы да тас этип, урушдан къачып келгенсе! Битеу ахлуларыбызны бетлерин жойгъанса! Анда, 57.

БЕТИН КЪАЛАЙ ЧЫГЪАРЫР (кёргюзтюр)? Уялмаймыды деген магъанада.

Зухура сагъышлары бла кеси жангыз къалды. «Мухтар ёлген эсе, мен халкъгъа бетими къалай чыгъарлыкъма?» – деди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 269. – Сен тенглеринге бетинги не айтып кёргюзтюрюксе? – деди Зухура Аубекирге. Ж. Залиханов, Тау къушла, 346.

БЕТИН СЫЛАП КЪОЯРГЪА Шукур этерге, ыразы болургъа.

– *Кесинге жетдирмей эселе хыртны, бетинги сыла да къой, – дегенди Алан да Бекирге. Хубийланы М., Алан, 165.*

БЕТИН ТАС ЭТМЕЙ Уялырча иш этмей.

Биз аллай миллетбиз – не къыйынлыкъда да Аллахны болушлугъу бла бетибизни тас этмей чыгъа билген. «Заман», №40, 2016.

БЕТИН ТУРГЪУЗУРГЪА Огъурсуз, кюйсюз сыфат алыргъа.

– *Сапият, эринг саулай эрге бардынгмы?! Кесинге тап кёргенингде, сабийлеринги хатерин да этмей, ол жарлы Базарбийни къоюп кетдингми?! Уялмай, бетинги тургъузуп, Муратха бардынгмы? – деди Къаракъыз. Хубийланы О., Аманат, 3, 368.*

БЕТИН ЧЫГЪАРЫРГЪА (адамны, затны) Даражасын кёргюзтюрге, намысын, багъасын кётюрюрге.

Эки къарындашынгы аскер башчыгъа иймесенг болмайды. Сиз болмай, Къабартыны бети бир да чыкмайды. «Къарачай поэзияны антологиясы», 38.

БЕТИНДЕ ЖУКЪ ОКЪУЛМАЗГЪА Биреуню бет халындан жукъ билинмезге (къууаннганы, ачыуланнганы д.а.к.).

Къаллай жырны излейди, нелени эсине тюшюреди... Аны [тиширыуну] бетинде къайгъысындан, сагъышыннан сора жукъ окъулмайды. Хубийланы О., Аманат, 2, 8.

БЕТИНДЕ ТАМЫЧЫ КЪАНЫ БОЛМАЗГЪА (жокъду) Биреуню бети сап-сары, чыммакъ болургъа (ауругъандан, ачыуланнгандан, арыкъдан).

Жабраилни кёзлери къызаргъанды, бетинде тамычы къаны жокъду. А. Теппеев, Ташыуул, 403.

БЕТИНДЕН КЁРЮРГЕ (жюрютюрге, тутаргъа) Биреу, суюген адамыны намысын этип, унутмай, аны бир затын не да атын жюрютюрге.

– Мен а санга Иван деген атны чам этип айтхан суна эдим. Сора анагъыз сизни атагъызны бетинден кѣреди. Эрин бек сѳе кѣре эдим, – деди Харун. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 60. Ол заманда комиссарны эркинлиги бла Къаспот къарындашыны бешатарын алгъанды. Андан бери аны [Аскерни] бетинден жюриутеди. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 46.

БЕТИНЕ БАТМАКЪ ЖАГЪАР-ГЪА (хыны) Аман бетли, бедишли этерге.

– Бетиме батмакъ жакъгъанларына не этейим, ишлерге уа кѣзюм къарай эди, – деди Мусса. Хубийланы О., Аманат, 2, 293.

БЕТИНЕ БѢРЮ ТЕРИ КЪАПЛАРГЪА (хыны) Бетсизлигин, уяты болмагъанын букъдурмагъаныны юсюнден айтылады.

Аман ишден артха турмай, бетине бѢрю тери къаплап айланган адам халкъны жашауун жарсыулу этеди.

БЕТИНЕ БИТЕРГЕ Биреуню бетине аралып къараргъа.

Къачалмайды Къанамат. Къолларын артына байлай тургъан сатгъатларында, аны ахчагъа сатхан базыккъарын къонаккъбайына итге къарагъанча къарайды, бетсиз бетине битип. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 46.

БЕТИНЕ КЮН ТИЙМЕГЕН Бийче, эшикге чыкъмагъан, ариу, акъбет (асламысына – къыз).

Тюшюнде Мазан бетине кюн тиймеген, этине аяз къакъмагъан бир къаракъаш къызны кѣрдю. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 184.

БЕТИНЕ КЪАЗАН КЪАРА (балчыкъ) ЖАГЪАРГЪА (хыны) Биреуге налат берирге, айыплы этерге.

Бюгюн гитче, уллу да жыйылып, аманлыкъчыланы тутуп келип, бетлерине къазан къара жагъып, оноучуланы къолларына берирге керекдиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 284.

БЕТИНЕ СЫЙЫНМАЗЛЫКЪ [иш] Адепге, намысха келишмеген, айыплы иш.

Адамны бетине сыйынмазлыкъ ишни этерге къалай жарайды?

БЕТИНЕ ТАЛАШХАН [адам] Махтау алыргъа сѳйген адам.

– Ол а, бетине талашихан адам, къагъып алгъанды да, ургъанды тюрмеге. Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 132.

БЕТИНЕ ТЮКЮРЮРГЕ Биреуге урушургъа, налат берирге.

Жашау алгъыннгы ызына тюшгенлей, мен санга бир иги мал берирме... берирме... кѣрюрсе... Аны этмесе, бетиме тюкюрюрсе, ийнанамыса? Ж. Токумаев. Нартланы туудукълары. 13.

БЕТИНЕ УЯЛГЪАНЛАЙ ЭТЕРГЕ Ишни артда бети уялмазча, тынгылы, иги этерге.

– «Хар ишинги адамлыкъгъа бойсундур. Не ишни, оюмну да бетинге уялгъанлай эт», – деучюсю бюгюн да эсимдеди устазымы. М. Шаваева, Кюн тыякъла. 178. – Ауузунг айтхан мардады, – деди Идрис, эки кѳл аязы бла да Азизаны чачын артха сылай. – Айт хапарынгы, сѳйюнчюнгу уа бетиме уялгъанлай этерме. Х. Шаваев, Ыйыккыны ахыр кюнѳ, 253.

БЕТЛИК ТЮЙЮЛДЮ [бир иш] Биреуню намысына ушамайды, келишмейди, айыпды.

«Келинибизни сѳйюучю сылхыр аскерден къайтханды, барып бир саламлашайыкъ, жангыз кесин алайда кѳйгъан бизге бетлик тюйюлдѳ», – дерик адам табылмаз. И. Гадиѳ, Санга айтама, 36.

БЕЧЕЛ БОЛУП 1. Санлары иш-
лемей, тепмей.

*Абдуллах бечел болуп жатханлы,
аман ишлерин сагъына, анга кёл кенг-
диргенле да чыккыдыла элде.*

2. Къурлай, къуру къоллары бла
(мадары, хайыры болмай).

– *Менден жазыкъ ким болур, хар
ким юйюне мал, аргъым элтген за-
манда, мен къуру къолум бла бечел
болуп барама, – деди Темуркъа.* Ап-
паланы Х., Къара кюбюр, 43.

БЕЧЕУ: БЕЧЕУ ЁГЮЗ Бир бо-
юнсагъа жетилген ёгюзле.

*Аркъасында да бечеу ёгюз тар-
талмаз жюгю бла Таубий ёрге те-
биреди...* И Гадиев, Нарт уя, 72. *Жюгюнз
ауурда, пелиуан ёгюзлени бечеу этип
салгъандан акъыл, амал кёп да онглу-
ду.* «Минги тау», № 3, 1986.

БЕШ БАРМАГЪЫН БИЛГЕНЧА
БИЛИРГЕ Бир затны уста билирге.

[Чонай:] *Мусалары туугъан тау-
ларын сен беш бармагъынгы билген-
ча биледиле.* И. Боташев, Пьесала, 117.

БЕШ БАРМАКЪНЫ КЪЫЙЫ-
НЫ Ишлеп алгъан къыйыны.

*Ол Прохоровка станцияны кеси-
ни туугъан эли Шыккыда атасы Ах-
мат беш бармагъыны халал къыйы-
ны бла ишлеген юйюн сакълагъанча
къоруулайды.* Х. Кудиев, Бизни заманны
адамлары, 90.

БЕШ БАШЫ БЛА АТЛАРГЪА
Иште биреуден кёп да озгъур болур-
гъа.

– *Осман Махтини чалгъы чалыу-
да беш башы бла атлайды.*

БЁРК АЛ ДЕСЕНГ, БАШ АЛ-
ГЪАН [адам] Къуллугъун асыры
оздуруп толтургъан адам дегенде
айтылады.

– *Ким этер элибизде ол къуллукъ-
ну? Къалай этер? Бёрк ал десе, баш*

*алгъан биреуге тюшсе, сени жесир-
лигинг, азабынг да эки айланып бо-
лур, – деди Жабраил.* А. Теппеев, Ташы-
уул, 159. *Ол бёрклерин алыргъа деген-
лени башларын алып барадыла деп,
халкъла бары бушуулудула дейдиле.*
Аны, Азатлыкъ, 398.

БЁРК АЛЫУ (адет) 1. Киеуню
къайынларына кёргюзтгенде, бёр-
кюн сермеген адет.

*Муталиф, киеуню бёркюн эслет-
мей алып, ахчасыз бермезге деди.*

2. Биреу бла бёркню тешип са-
ламлашыу, намыс этиу.

*Ахшыны махтау, аны аллында
бёрк алыу дуняны адетлеридиле.*
К. Отаров, Октябрьни поэмасы, 188.

БЁРК КИЕ УШАЙСА ДА! Адам-
ны эр кишилик даражасын сакълар-
гъа чакъырыу.

– *Аман къууум этме, хомух. Бёрк
кие ушайса да!* 3. Толгуров, Къызгъыл
кырдыкла, 104.

БЁРК КИЙГЕН [адам] Эр кишиге
аталгъан уллу, гитче да.

– *Менден умут да этме, манга
айып да этме, алай дуняны башын-
да башына бёрк кийген болуп, сенден
сора адам къалмаса да, мен санга
эрге бармаз эдим, – деп, къыз кёзюне
къарап айтды.* Х. Кадиев. Тамата, 150.
*Бёрк кийген ушкок ата да билирге
керекди.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 287.

БЁРК ТЮБЮНЕ ЖЫЙЫЛЫР-
ГЪА Адамла барысы да биреуню
оноуна тынгыларгъа, сыйыныргъа.

– *Барынг да мени бёркюмю тю-
бюне жыйылыпмы къалдыгъыз? –
деди Хажимурат да.* «Шуёхлукъ», № 3,
1970.

БЁРКЮМ СЕНИДИ! (межд.)
Ёчешеме деген магъанада.

– *Сен да андан башха сёз айт-
санг малланы турууларына, бёркюм*

сениди, – деди Адемей, кълпагъын кѳолуна ала. Ж. Залиханов, Жаннган жю-рекле, 275.

БЁРКЮН АЛЧИ КИЕРГЕ Бёркюн, махтанып, бир жанлы кьерге.

Эки кѳатынны бир юйге жы-йып, Бёркюмю алчи кийгенем, Юч ай да озмады, бухарны ташлап, Башы-мы энишге ийгенем. Къарачай-малкъар халкъ жырла, 189. Жамал чыкъгъанды, бёркюн алчи кийип, Жашла уа кѳол-ларын къарсха ийлейле. И. Боташев. Ёмюрюм, 73.

БЁРКЮН АЛЫР Намыс этер, сый берир.

– Кѳайсы бий улу да сени аллын-да бёркюн алыр, кѳарыуунг, кючюн-да адамладан артыкъды. Д. Таумурза-ев, Таурухла, 105.

БЁРКЮН ТЕРЕН КИЕРГЕ Эр киши айыплы болургъа.

– Бёркюн-ю терен киймегин, жи-гит, – деди Айжарыкъ тауча. Д. Тау-мурзаев, Таурухла, 76.

БЁРЮ АЗЫГЪЫ БОЛУРГЪА Юй хайыуанны бёрю не да башха жыртхыч жаныуар ашаргъа.

Ол бугъа башха малгъа кѳошулуп кетмесин. Бузоулары тюзде кѳоюп, бёрю азыгъы болмасын. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн. 153.

БЁРЮ АУУЗУ БАЙЛАТЫРГЪА Дууа окъуп, хыйны этип, бёрю аша-мазча этерге (малны).

Бёрю ауузун байлатайым деп, бийчеге баргъанма да, кѳой, кѳой, мен алада бир уихууур кёрдюм. Ж. За-лиханов, Тау кѳушла, 125.

БЁРЮ КРЕСТЕННГЕ ТЮШ-ГЕНЧА (кѳарач.) Амалсыз болуп, адыргыгъа къалып.

Саудюгерчиле, милиционерлени кёргенде, бёрю крестеннге тюшген-ча болдула.

БЁРЮ ТОН КИЕРГЕ Ачыула-ныргъа, огъурсузланыргъа.

– Манга бёрю тонуму кийдириб а сынама, жангыз биринги башын жулургъа излерик туююлме. Хубий-ланы О., Аманат, 3, 122.

БЁРЮ ТЮГЮНЛЕЙ (терисин-лей) КЁРЮРГЕ (кёргюзтюрге) Кё-рюп болмазгъа, суймезге.

Сафар мени бёрю туюнлей кё-реди. Сен а манга аны тоюнда кѳобуз сокъ деп кюрешесе. Х. Шаваев. Ыйык-ны ахыр кюню, 141. Бозасы болмагъан жерге кѳалагъын сугъуп, [Сафар] кесин хар кимге бёрю терисинлей кёргюзтюр кѳойгъанды. Анда, 62.

БИЗ СОРЛУКЪЛА Жууукъ, тенг.

– Кѳалайды, аппа, саулугъунг? Биз сорлукъла иги, тынч эселе?

БИЗГЕ ЖЕТГЕН (болмагъанды) Бизге тенгши, бизнича.

– Биз а аладанмы аманбыз?! Че-гем ауузунда бизге жетген да бол-магъанды, – деди Аккай улу. Мусука-ланы С., Барып турсанг..., 74.

БИЗНИ ЖАНЛЫ Бизни кѳоруу-ларыкъ, оюму, кёз кѳарамы да биз-нича болгъан адам.

[Гордеев:] Кѳоркъма, жюйюсхан ротмистр, битеу дуняны ангылаулу адамлары бизни жанлыдыла. И. Бо-ташев, Пьесала, 36. [Анна:] Ол игиди. Шахарны иичилери патчахлыкъгъа, байлагъа, бийлеге, жюйюсханлагъа кѳажасу демонстрациягъа чыгъады-ла. Аскер да бизни жанлы болгъанын душманла билсинле. Анда, 40.

БИЙ БЛА КЪУЛ АЙЫРЫЛ-ГЪАН [заман] 1861 жылда Россияда болунган реформа (къулла башла-рына бош этилген).

Алай тѳебентин бий бла къул айырылгъанларыны юсюнден керти хапар алыкъын халкъгъа жайыл-

магъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Ас-тал, 127.

БИЙИКДЕН КЪАРАРГЪА Биреу кесин бирсиледен багъаларгъа.

Кимге да бийикден къараргъа юй-реннген Жандар Идрисге бийикден къараялмаз. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 289.

БИЙЧЕ КЪОЛ АШАРГЪА (эски, оюн) Къыз не да жаш, тузлу аш ашап, суу ичмей, жукълап, тюшюнде сүй-генин кёреди деп ийнаныргъа.

– *Мариям Кураевна, бийче къол-дан бизни да юлюшюбюз барды деп келебиз!* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 247.

БИЛГЕН АЛЛАХДЫ (модаль фраза) Жангыз Аллахдан сора киши билмейди деген магъанада.

– *Билген Аллахды, менден ёзге адамны аягъы басхан болмаз, – деп, Зауурбек таш артындан картоф чы-ракъны чыгъарды.* Б. Гуляев, Къачхын-чы, 35.

БИЛЕК БАЙЛАРГЪА [оюн, адет] Изеуге сый этдирир муратда, биреуню билегине (бууунуна) жау-лукъ кысаргъа.

– *Келигиз, келигиз. Бирле билеги-гизни байларла, Мариям Кураевна, – деп, Зухура аны аллына барды да, – ауур сумкаларын къолундан алды.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 74.

БИЛЕК БОЛУРГЪА Таянчакъ болургъа, керти тенглик, жууукълукъ этерге.

Ата ийнагъын эртте унутхан, ана жылыуун огъурсуз жел суууруп алып кетген юч ёксюз сабий, ким ариу айтса, анга боюнларын соза, бир бирге билек болургъа кюреше-диле. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 8. *Ышангысыз, ышарыусуз... Ол – жа-ралы эм къарыусуз. Болуш анга, билек да бол, Алай къыйынды бюгюн жол!*

Мусукаланы С., Тюбешу – айырылыу, 110. *Билек болду анга [жыргъа] заман, къанат, Биргесине ачы кюнле санап, Биргесине къууанч жырын айтды, Кёпюр салып, къайтмаз жерден къайтды.* Анда, 39.

БИЛЕКЛИК ЭТЕРГЕ Биреуге керти къарындашлыкъ, татлы тенг-лик этерге, керекли кюнюнде болу-шургъа.

Тенглери анга [Къайсыннга] билеклик этерге кюрешедиле, алай, не медет, туугъан жеринги билек-лик этиу бла къалай къайтаргъын? С. Гуртуев, Жулдузла жарыгъы, 46. *Уруш-дан сора (Тыттыулары) Максим нё-герлери Залийге, Керимге, Къайсын-нга, Боташиланы Иссагъа, Гуртула-ны Бертге Фрунзеде тюбеген эди, ала бир бирге билеклик этерге хазыр эдиле.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жо-лоучула, 173. *Къыйын кюн бир бирге къарындаш билеклик этиу бирден эки болгъан халкъны адет-тёресиди.* Анда, 94.

БИЛЯМУКЪГЪА ЧЁП ТЮШЮР-МЕЙ (къарач.) Бир затны кирсиз, ша-райыпсыз этерге.

Халкъгъа айланып, нарт сёзлени жыйгъан, жазгъан заманда, эслеп, билямукъгъа чёп тюшюрмей жсыяр-гъа керекди.

БИР АКЪЫЛЛЫ БОЛУРГЪА Адамла бир оюмгъа, оноугъа кели-ширге, бой салыргъа.

Юсуп малкъарча чалыуу бла баш-лады: «Биз бир акъыллы болсакъ, бир зумдурух болуп урсакъ, орус халкъ циновиклерин, бурзуларын царт-латханда, биз да тау бийлени, стар-шиналаны оноудан цартлаталлыкъ-быз». Б. Гуртуев, Жангы талисман, 76.

БИР АЛЛАХ! Аллах бла къаргъа-нама деген магъанада (тиширыу ант).

Бир Аллах, кюсесек да келмез эдинг, бу жамычы кирик бла кюрешибиз дедик да, уихууур этер адам жокъ-ду. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 36.

БИР АЛЛАХ АЙТХАН БОЛУР (дин, модалъ фраза) Буюрулгъандан иш озмаз деп жапсарыу.

– *Къайгъырмаз, сени кирик тенгле саурукъда, энтда бир Аллах айтхан болур... Тюз айтама да, Мутай?* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 7.

БИР АМАНЛЫКЪДАН АРТХА ТУРМАГЪАН Бир къажымагъан, аманлыкъчы адам.

Кесин бек сюйген адам а, кесин инжитмез ючюн, не аманлыкъдан да артха турлукъ туююлдо. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 46.

БИР АУУЗ СЁЗ (айтыргъа) Адам жангыз бир затны юсюнден азчыкъ айтырыгъын билдиреди.

– *Айып этме заманынгы алгъаным ючюн. Бир аууз сёз айтырыкъма, ма бу заявлениягъа да бир къара, – деди Харшим.* «Толкъунла», 228.

БИР АУУЗДАН (сёлеширге, къабыл этерге). 1. Адамла бирге, бир жолгъа сёлеширге, къычырыргъа.

– *Лейля Къудретовнаны ким бек сюеди? – Мен! – деп къычырдыла сабийле.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 29.

2. Бир затны бирча ыразылыкъда къабыл этерге.

Жыйылыуда бу оноуну къызыу жакълап, бир аууздан къабыл этдиле. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 42. *Къарагъанла бирча, бир аууздан айтханнга кёре, «Къанлы къалын» деген спектакльни жаратхан эдиле.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 139.

БИР АУУЗНУ СУУУНДАН ИЧЕРГЕ Бир элде жашаргъа.

– *Биз муслийманлабыз, Магомет, бир ауузну сууундан ичгенбиз, – деди*

Алиймырза Магометге. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 155.

БИР АУУКЪ [заман] Бир талай заман.

Иесиз къалгъан библиотекагъа анабыз бизни иймей да бир ауукъ заман турду. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 142. *Ол, паспортну къолуна алып, ачын къарады. Сора, жукъ да айтмай, бир ауукъгъа дери статуяча сын къатып къалды.* Ж. Токумаев, Ыфчык, 90.

БИР АЯГЪЫНГ БЛА КЕЛМЕ-ГЕНСЕ! Адамгъа ичгини экинчи кере да ич деп тилегенде айтылады.

[Бабун:] *Бери бир аягъыгъыз бла келмеген ушайсыз да!* Ж. Токумаев, Ауанала, 296.

БИР АЯГЪЫ – ТЁРДЕ, БИР АЯГЪЫ – КЁРДЕ (къабырда – къарач.) Къарт, къарыусуз адамны юсюнден.

– *Анасыны хатерин этсенг эди уа, бир аягъы – тёрде, бир аягъы кёрде тургъан тиширыуну, – деди Ма-чар.* А. Теппеев, Ташыуул, 286. *Къыямыт тыш къарамына кёре, бир аягъы къабырда тургъанлай, аны жюрюгени, къатылыгъы чырт да тюрленмегенди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 308. *«Кеси жерлерибизни сатлыкъ къараладан тазаларгъа керекбиз. Бир аягъы кёрде тургъанын унутуп, энтда да жер иелери болуп жашаргъа къууум этдиле къандан тоймагъан губула. Юч аршын жер къайгъылы уа туююлсе, мурдар...» – деп оюмлады Хажимурат, эсинде сёлеше.* М. Атабиев, Кишилик, 203.

БИР АЯГЪЫН АЛГЪЫНЧЫ, БИРСИ АЯГЪЫН ИТ АЛА Биреуню ауур къымылдагъанын, мажарыусулугъун масхаралагъан фраза.

Сен бир аягъынгы алгъынчы, экинчинги ит алып. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 27.

БИР АЯГЪЫНГ АНДА БОЛСА,
БИР АЯГЪЫНГ МЫНДА БОЛСУН
Бек терк барып, тюз жетгенлей къай-
тыргъа.

– Терк бол, бир аягъын – анда,
бир аягъын мында болсун, – деди
атасы жашына.

БИР БЕТДЕН КЪАРАРГЪА (кё-
рюрге) Адамлагъа бирча ниет тутар-
гъа.

Ол кюн Ганс Шрайнер алайда
ишлегенлени барына – немецине, ру-
мынине да, жесирине, бегеуюлюне
да бир бетден – кёрюп болмагъан
бетден къарап, къамичи ойната эди.
А. Теппеев, Ташыуул, 386.

БИР-БИР ЭТЕРГЕ 1. Адамланы
чачаргъа.

Жыйылгъанланы полиция чачды,
бир-бир этди, ызларындан къууду.

2. Затланы ары-бери сызаргъа.

Сабий иллеулери бир-бир этди.

БИР БИРГЕ (бир бирине) БО-
ЛУРГЪА (болушургъа) Адамла бир
бири бла туююшюрге, жагъалашыр-
гъа.

Эрттеден тургъанны таууссам,
чыгъарырма деп ол, барын да чы-
гъар да, сайлагъанларын алырла деп
бу къарт, бир бирге болушхандыла.
И. Гадиев, Санга айтама, 215. Эмегенле,
бир бирлерине болуп, жагъалаша
башлап, туюлю-башлы болгъанлай,
Ёрюзмек жашчыкъны да алгъанды
да, хайда къачханды. «Къарачай нарт
таурухла», 11.

БИР БИРГЕ ЖИЛЯМАЗЛЫКЪ
БОЛУРГЪА Бир бири бла жау бо-
лургъа.

Керексиз затны юсюнден къон-
шула бир бирге жиямазлыкъ бол-
дула.

БИР БИРГЕ (бирине) ЭТЕРГЕ
Адамланы, халкъны бир бири бла

урушдурургъа, туююшдюрюрге, бир
бирге жау этерге.

Халкъланы бир бирге этерге дин-
ден ёч бир зат болмагъанды. Урур-
ла, кесерле, сора, кёкге къарарла да:
«Аллах, сен кеч», – дерле. Х. Кадиев,
Сайламала, 166. – Сен [Хамзат] бил-
ген – адамланы бир бирге этерге
кюрешген, – деди Григорий. Х. Шаваев,
Бийыкъны ахыр кюню, 208.

БИР-БИРДЕ Чакъдан бирде, ан-
да-санда.

Эсине туюше, жашчыкъ бир-
бирде кёбуз да согъады.

БИР БИРДЕН ТОЙМАЗГЪА
Шуёх, татлы жашаргъа.

Бир бирибизден тоймай, алай
ахшы жашаргъа, жашауну буютун
да зауукъду этерге борчлубуз. Ж. За-
лиханов, Жаннган жүреккле, 82. Алай акъ
бла къара айырылгъан кюле ойнап
да, туююшюп да, бир бирлеринден
тоймай туруучу тенглени бир бир-
ге душман этип кёйдула. А. Теппеев,
Кюн батмайды, 99.

БИР БИРИ АУУЗЛАРЫНА ТЮ-
КЮРЮП (тюкюре) ЖАШАРГЪА
Шуёх жашаргъа.

Ким биледи, бюгече келечиле
келмеселе, Зурум, ары барып, Гелля
бла ушакъ да этер эди. Нек ушакъ
этмейди, экиси да, бир бири ауузла-
рына тюкюре, алай жашай келген-
диле. З. Толгуров, Эрирей, 33. – Биз да
бир бири ауузубузгъа тюкюре жаша-
магъанбыз. И. Гадиев, Нарт уя, 312.

БИР БИРИ БЕТИНЕ (кёзюне)
КЪАРАЙ (жашаргъа) 1. Адамла
къоншуда, шуёхлукъда жашаргъа.

– Жабраил, немец мында кёп
турмаз. Алданма. Бююннгю халгъа
къарап, алданма. Бир гыржынны эки
тенг этип ашагъанбыз, бир бири бе-
тибизге къарай келгенбиз... Айырыл-

ма элингден, кыралынгдан, – деди Харун. А. Теппеев, Ташыуул, 90.

2. Бир столда олтуруп, ашаргъа, ичерге.

– Базарбий, жашчыкыны эртенбла аскерге ашырабыз. Ол себепден, былай жыйылып, бир бири бетибизге бир кыарар эдик дей эдим, – деди Тамтур. Хубийланы О., Аманат, 3, 321.

3. Бир юйор болуп жашаргъа.

– Тейри кёреди: бюгюнден ары биз, бир бири кёзюбюзге кыарап жашау эталлык туююлбюз! – деди Сары. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 90.

БИР БИРИ СЁЗЮН ЭШИТМЕЗГЕ 1. Адамла бир бирине ал бермей сёлеширге.

– Бир бирни сёзюн эшитген, ангылагъан жокъ, кыруу айланган тирменча, даурдан кыырып турадыла. М. Шаваева, Кюн тыякыла, 188.

2. Тамата айтханнга гичи тынгыламазгъа, бир оноугъа кыарамазгъа, хар ким кеси акылына бюсюрерге.

Биряхны юйорюнде бир бири сёзюн эшитмейдиле: уллу жокъ, гитче жокъ.

БИР БИРИ ТИЛИН АНГЫЛАРГЪА Биреуню айтханына тюшюнюрге, муратын ангыларгъа.

– Бекмырза малны халисин уста биледи. Бизге ишлерге келсин. Биз не этсек да, бир бири тилибизни ангыларбыз, – деди Кыарча. Байрамукъланы Х., Кыарчаны юйдегиси. 199. Картошчунг да, сен да бездирдигиз, оллахий, бир бири тилинги ангыламай. Лайпанланы С., Гургумлу, 83.

БИР БИРИН БАЙЛАП АШАРГЪА [ашарыкыны] Ашны игилигин, татыулулугун кёргюзтген фраза.

Кыысыр саулык сютден этилген айранны бир биринги байлап ичерсе.

БИР БИРИНДЕН АРИУ Барысы да бирча ариула деген магъанада.

Ортасында бир ариу юй кёрюрсе, ичинде да бир биринден ариу жыйырма кыыз. «Эртте-эртте...», 131.

БИР БИРИНЕ ЖЕТДИРМЕЗГЕ [ишни, сёзю] Ишни бири бирине ал бермей этерге.

– Ала мени, бир бирине жетдирмей, кётюрюп, аскер бёломге келтирдиле, – деди Марина. Х. Кудаяев, Бизни заманны адамлары, 67.

БИР ДА, БИР ДА Арталлы да угъай деген магъанада.

– Зоотехник бла да, Азамат бла да кенгешип, оноу этмей жарарык туююлдо. Сора, Адемей, сени анга угъайынг жокъду да? – Бир да, бир да. Жалан да ол таудан кетиу деген сёзю кыошма ансы, кючден жыйылгъанбыз бери. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 203.

БИР ДА (бир да бир) БОЛМАГЪАНЧА Бек сейирлик, аламат, тамаша.

Бир да болмагъанча, аллай исси кюн эди. Э. Гуртуев. Сабыр ушакъ, 51. Атам кыатыш Ташчыдан Семён деп бир да бир иги адам келгенди. Аппаланы Х., Кыара кюбюр. 153.

БИР ДА БОЛМАСА ДА Бек аздан айтханда деген магъанада.

– Бир да болмаса да, как этип, жау бла ашасагъыз эди уа, – деди Жамият. Х. Кадиев, Тамата, 101. – Сен, Амин Гитчеевич, бир да болмаса да, тиширыу хатерими этип, бир зат бла болушсанг а, – деди Жамият. Анда, 174.

БИР ДА КЫУРУСА ДА (бир да кыуруй эсе да) Бек аздан алгъанда деген магъанада.

Мискуада кёрген жауун жаудуруучу машиналадан болса эди, баям

жарар эдиле. Бир да кѳуруса да, бѳлек жерге жарар эдиле. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 334. Бир да кѳуруса да, ишчилерибизге хакъларын кези-уюнде берирге кѳолубуздан келеди. Х. Шаваев, Жерни кѳзлери, 194.

БИР ДА СОРМА! Биреуню гынт-тысы уллуду деген магъанада.

Керманы да бир да сормагъыз. «Хусей баиша кѳатын алса, мен кесими ѳлтюрлюкме», – деп, ол да юй-юне уллу кѳоркѳуу салып турады. «Толкѳунла», 181.

БИР ДА, ЭКИ ДА АЙТМА (бир, эки да айтма, деме, сагъынма). 1. Адам бир затны этмезлигин кѳаты билдирирге.

– Ыразы тѳуйюлме, бюгюн юйден чыкъсанг, – деп, жашыны аллына сюелди ол. – Бир да, эки да айтма. Х. Шаваев, Жерни кѳзлери, 198. – Андан сора уа, кѳаракѳаиш кѳарылгѳаишчыгъым, бир да, эки да деме, тенглерибизни жарыкъ тоюбузгѳа жсыябыз, – деди Шамсудин Саниятха. Э. Гуртуев, Шамсудин кѳаласы, 215. Бир да, эки да айтмагъыз, бу огѳурсуз ишни этгенле жаныбызча кѳрген кѳыралыбызны жауларыдыла. «Минги тау», № 3, 1990.

2. Биреу бир затха арталлы да ыразы болмагъанын билдирирге.

– Ыйыкъ бармай, машинадан да бошарыкъды [Залимхан], кеси да бир кѳыйынлыкъ табарыкъды. Огъай, аны бир да, эки да сагъынмагъыз, – деп, Таулан, умут этдирмезча, тик сѳлешиди. Хубийланы О., Аманат, 3, 270.

БИР ДЕП (бир дерге) [зат, сѳз] 1. Жангыз бир да угъай деген магъанада.

Айыужырт деген айтхылы гѳе-жеф туугъан журтунда бир деп бир кишини аллына ѳдюрмей келгенли иги кесек заман болады. Э. Гуртуев,

Шамсудин кѳаласы, 32. Ыстауатда бир деп бир жатхан мал кѳрюнмейди. С. Бабаев, Атамы китабы, 23.

2. Бирем-бирем санап деген магъанада.

Кѳаспот кетген кюн мында бир деп бир минг бла алты жюз кѳой кѳалгъан эди. 3. Толгуров, Кѳызгъыл кырдыкла, 98.

БИР ДУНИЯГЪА ЖЕТЕРГЕ (кѳарач.) Биреу бек уллу кѳыйынлыкъ, ачылыкъ сынаргѳа.

– Ах, жашчыкъ, ол Жамал тутулду дегенлей, биз бир дуниягѳа жетген эдик. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 433.

БИР ДУНИЯСЫ ЭКИ БОЛМАЗ-ГЪА (келмезге) Дунияда бир кере жашайбыз деген магъанада.

– Берхан, мени озгъунлугъум, хаулелигим болса, асмакъгѳа ассынла. Мени бир дуниям эки боллукъ тѳуйюлдю, – деп, Саният олсагъат гузаба ызына чыкъды. Хубийланы О., Аманат, 3, 370.

БИР ЖАНЫ ЖЕРГЕ КИРИРГЕ Мудахлыкъда, жарлылыкъда жашаргѳа.

– Бизден насыпсыз ким болур бусагъатда – бир жанларыбыз жерге кирип тургъанла?! – деп жиляйды Халыу. А. Теппеев, Ташыуул, 386.

БИР ЖАНЫН ЁРГЕ КЪАЛАР-ГЪА (кѳтюрюрге, сюерге) (масхара) Кѳалмазса сен а кѳыйматлы асыу этмей, байыкъдырмай деген магъанада тѳубейди.

– Сен да быланы уа бек кѳаты сакълайса, колхозну бир жанын ѳрге кѳачан кѳаларыкъ эсенг да! 3. Толгуров, Эрирей, 18. – Сегизинчи классла бла Мариям Кураевна колхозну бир жанын ѳрге кѳтюре тургъанда, сиз а, сиз? М. Шаваева, Кюн тыякъла, 135.

БИР ЖАНЫНА БОЛУРГЪА (этерге) Иш болуп тохташыргъа (не ахшы, не аман).

– Мен бир жанына болгунчу, тилейме, къарындашыны малын, мюлкюн чачмасын. Лайпанланы С., Баталлары, 18.

БИР ЖАРЫ (барыргъа) Бир жерге, къайры болса да, барыргъа.

Хар юйге къайтхандан сора, энди уа бир жары да бармам дейсе. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 10.

БИР ЖАСТЫКЪЛЫ БОЛУРГЪА Бир юйюрлю болургъа (асламысында, къызыны бла жашны юсюнден таш салгъанда айтылады).

– Геллямы жаны ючюн, была мычмай бир жастыкълы боладыла, – деди ынна.

БИР ЖАЯГЪЫ – АЙЧА, БИР ЖАЯГЪЫ КЮНЧА ЖАРЫТХАН [адам] Айтып болмазча ариу адам.

Бийчени бир жаягъы – айча, бир жаягъы кюнча жарытханын кёрюп, ёксюз Фатиматчыкъ аны жомакъдан келгенин ангылады.

БИР ЖОЛ (бир жолда) 1. Бир белгили заманда.

– Ала, бир жол, эфенди бойнума чыбыкъ бла жетдиргенинде: «Къарт гогуш!» – деп, дагъыда не эсе да бир затла айтдым да, окъууум аны бла бошалды, – деди Хасан. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 46.

2. Бир кере деген магъанада.

Бир жолда, къышны сууукъ кезиуонде, мюлкню оноучулары Социалист Урунууну Жигити Аттоланы Салихни кыйчу кюшуна тебирегендиде. Х. Кудиев, Бизни заманны адамлары, 85.

БИР ЖУКЪ КЪОЙМАЗГЪА (къарач.) Бек ушаргъа (биреу кимге болса да).

Бек ушайды. Алма терегинден кери кетмез дегенлей, къызы анасындан бир жукъ кыймагъанды. Хубийланы О., Аманат, 2, 70.

БИР ЖУКЪУДАН КЪАЙТЫРГЪА Эки-юч сагъат жукъларгъа.

– Ол азмы-кёпмю жатды – бир жукъудан къайтды. И. Маммеев, Хасан бла Хораз, 22.

БИР ЖУМДУРУКЪ БОЛУРГЪА (этерге) Биригирге, жыйын болургъа (этерге).

– Энди сиз да кюшулдугъуз, бу эки-юч кюнде бизге энтда да кюшулдукъдула. Бир жумдурукъ болуп, урурбуз, – деди Узун-Хажси. Ж. Залиханов, Тау кышла, 299. – Сен, – деди биягъы Алийсолтан, – чачыла баргъан бригадны бирге жыйып, бир жумдурукъ этдинг. Бизни бла бирге дырын жыйдың, бир къангагъа олтурдунг. Х. Кадиев, Тамата, 195.

БИР ЗАМАНДА Сунмай тургъанлай.

Бир заманда, танг жарыгъанлай, ушкок атылгъан тауушла, сюрюучю итлени да ачы сынсыгъанлары уятды. «Толкъунла», 149.

БИР ЗАТДАН АРТХА ТУРА БИЛМЕГЕН [адам] 1. Къоркъа билмеген, ётгюр адам.

Бизни элде бир затдан артха тура билмеген жашла кёпдюле.

2. Гюняхдан, айыпдан къоркъмагъан, аман ишден артха турмагъан адам.

Аны [Элбекни] аман къаны барды. Бир затдан да артха турмагъан адамды. Ж. Токумаев. Къурч бюгюлмейди, 371.

БИР ИТНИ КЪУЙРУГЪУДУЛА Бирчадыла, бир бирден башхалыкълары жокъду деген магъанада.

– Ала, Османы, Байкъасымы, Махайы да бир итни къуйругъуду-

ла, – деди *Шахша*. О. Этезов, Аслан, 21.
Бетсизлик эм мурдарлыкъ – ол бир итни къуйругъуду. С. Гуртуев, Бийик ауанала, 160.

БИР ИШДИ (бир ишди ансы) Бир затха ушайды ансы деген магъанада.

Сюймеген адамы бла бир партада бир жыл олтуруп окъугъан а алай тынч туююлдо. Бир кюн болса бир иш эди ансы, сау жылны бирге. Ж. Занкишиев, Мени шуёхларым, 41.

БИР КЕСЕК Аз-маз.

– *Андан эсе, Сакинат, сен кесинги бир кесек эркин тут, – деп юйретди Аслан*. О. Этезов, Аслан, 130.

БИР КИНДИКДЕН АЙЫРЫЛЫРГЪА Бир атадан, бир анадан тууаргъа (эгечле, къарындашла болургъа).

Туугъан жерингде, кёкде да Каракайгъа туугъан журтуну налаты къарындашларыны къанлары бла жазылып къалгъан эди. Не десенг да, ала бир киндикден айырылгъандыла. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 12.

БИР КИШИДЕН ТУУГЪАНЧА

Бир бирге шашмай ушагъан.

Ол байланы биринден бирине кёчюп сынаса да, ала, бир кишиден туугъанча, бирча жегиучюле болгъандыла. Байкъулланы Д., Сайламала, 4.

БИР КЮН АШАГЪАНЫН БИР (экинчи) КЮН АШАМАЗГЪА Хар керегин табып, сюйген ашын ашап, зауукъ жашаргъа.

– *Сизни юйлеригизча, таиш ийис этип турсамы сюеригенг юйлерибиз?! Бир Аллах, бир кюн ашагъаныбызны экинчи кюн ашамайбыз, – деди Фердауус*. А. Теппеев, Ташыуул, 21.

БИР КЮН ДЕП ТЮЙЮЛ, ЭКИ КЮН ДЕП ТЮЙЮЛ Бир ишни къуру да къайтарылып этилип тургъанын онгсунмагъанда айтылады.

– *Бир кюн деп туююл, эки кюн деп туююл, ала [бригаданы жашлары] да жаншагъанлай, сен да тынгылауну ийгенлей, не заманнга дери тёзерикме? – деди Идрис*. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 206.

БИР КЮН КЕЛИР Аман кюн келир, бир зат ючюн къыйналыргъа тюшер деген магъанада.

– *Ай, мени ушхуурумда ёсген итле, этигиз артыкълыкъ, этигиз! Сизге да бир кюн келир! – деп, Сербий кючсундо*. О. Этезов, Тарда, 70.

БИР КЮН КИЙГЕНИН ЭКИНЧИ КЮН (бирси кюн) КИЙМЕЗ-ГЕ Бай жашаргъа, ариу кийинирге, омакъ болургъа.

Ийнехан болса, бир кюн кийгенин экинчи кюн киймейди. Ж. Токумаев, Ауанала, 263.

БИР КЮН – ТОЛУ БУТХА, ЭКИНЧИ КЮН – КЪУРУ ЖУРТХА (къарач.) Бир кюн тапханын къабып, экинчи кюн ач къалгъан, эсепсиз, хыйсапсыз адамны юсунден.

Арт асырауу болмагъан, келир кюнню сагъышын этмеген адамгъа бир кюн – толу бутха, экинчи кюн къуру журтха къарагъан дейдиле.

БИР КЮН ТУУГЪАНМА, БИР КЮН ЁЛЛЮКМЕ Душманнга къажар сюелир ючюн, ёлюмден да къоркъмайма деп айтылгъан, таукелликге чакъыргъан фраза.

– *Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме, бусагъат барып, итден туугъан къарт къабанны [эфендини] къарын жауун тышына тёгюп келейим, – деди Хажимырза*. С. Хочуев, Хапарла, 47. – *Бир кюн туугъанма, бир кюн ёллюкме, къанымы алып, ёлюп кетген кёп да игиди, – деп, Масхут бир да сууумайды*. Ж. Залиханов, Тау къушла, 103.

БИР КЮНЮ – ЖАЗ (жай), БИР КЮНЮ – КЪЫШ Халы терк тюрлениучю, жагъынлы адамны юсюнден.

Бизни тамата ышаныр адам туююлдю, бир кюню – жаз, бир кюню къышды.

БИР КЪАНГАГЪА ОЛТУРУР-ГЪА Биреу бла тенглик жюрютюрге, кесин кётюрмезге.

Бизни бла бирге дырын жыйдын, бир къангагъа олтурдун, къартлагъа намыс бердинг, жашлагъа жумуш этдире билесе, адамлагъа сёзюн – ариу. Х. Кациев, Тамата, 195.

БИР КЪАРЫШ ЁСЕРГЕ Бек къууаныргъа, къууанч тыпырлы болургъа.

Жашчыкъгъа автомат алып бергенме да, бир къарыш ёсген болур.

БИР КЪОЗУ ОРУНДАН ЖАРА-ТЫЛЫРГЪА Эгеч бла къарындаш болургъа, бир анадан тууаргъа.

– *Харун эки динден бирин да тутмагъан адамды. Сафар, ачыкъ айтханым кёлюнге тиймесин. Не десенг да, экигиз да бир къозу орундан жаратылгъансыз, – деди Дахир Сафаргъа.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 52.

БИР КЪОЛУ АРТЫНА ТАРТЫР-ГЪА Биреуге бир затны къызгъаныргъа, берирге суймезге, арсарлы болургъа.

– *Бюгюн да, не жашырыу, бир къолум артына тарта, муну кючден алып келеме. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 229.*

БИР КЪОЛУ БИР КЪОЛУН ТЫ-ЯРГЪА Урушурдан, туююшюрден кесин тыяргъа, сабырлыкъ этерге.

Къалай эсе да бир къолум бир къолуму тыя турады, алай а кесиме айып этеме: «Къыралгъа керекди, къыралны сакълар ючюн», – деп,

ичимде бир зат а алай шыбырдайды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 399.

БИР КЪОЛУ БИР КЪОЛУНА ЖЕТМЕЗГЕ Ишни терк этерге, мажарыргъа.

Келин жюнню бир къолу бир къолуна жетмей сабалайды.

БИР КЪОЛУ БИР КЪОЛУНА ЫШАНМАЙ Кишиге базынмай, ышанмай.

– *Мени бир къолум бир къолума ышанмай ёсгенме. Ол малкёзлюгом амалтын, ётюрюкден, хыйладан артха турмагъанма, – деди жаш.*

БИР КЪОЛУ БЛА БИР КЪОЛУ-НА ОРЧА ЭТЕ Кёлю бармай, онгсунмай, суймей этерге [ишни].

Ахсут заманга дерри жатып, асыры эрингенден, къошубуз картофну бир къолу бир къолуна орча эте къазады.

БИР КЪОЛУНГ БЛА БИР КЪОЛУНГУ КЕСГЕНЛЕЙ Кеси адамынга хата этгенча.

Кеси адамына адам къалай хата этеди, бир къолу бла бир къолун кесгенча?

БИР КЪОШ БОЛУРГЪА (этерге) 1. Адамла бир ниетли, шуёх болургъа.

Къужонну маллары иесиз къалгъандан сора, эгечлерине ала [Баблинаны къарындашлары] кеслери келген эдиле: «Энди бир къош болайыкъ. Тенг этербиз хар затны да», – деп. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 47. *«А-а, Андрей уллу илмулу адамгъа ушайды, мен а жукъ да билмейме. Экибиз бир къош къалай болаллыкъбыз? Бош келип къалмагъа эдим», – деп келди Мазанны кёлюне.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 74.

2. Бир юйюрлю болургъа (этерге).

– *Угъай демесенг, Жамбот, Фазика бла аны [Соллоуну] бир къош*

этерге акъылыбыз барды, – деди Шохай. Ж. Токумаев, Дертли къама, 95.

БИР КЪУЛАГЪЫНДАН КИРИП, БИРСИ КЪУЛАГЪЫНДАН ЧЫГЪАРГЪА 1. Биреу айтханнга эс буруп тынгыламазгъа.

«Бир Аллах, мен сёзюмю къората тургъанлыкъгъа, муну бир къулагъындан кирип, бирси къулагъы бла чыгъып кете кёреме», – деп келди Фатиматны кёлюне. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 111.

2. Биреуню айтханын этмезге.

Малжейге къаран, Аслан тырман этерек сёлешиди. Алай аны сёзю Малжейни бир къулагъына кирсе да, бирси къулагъындан чыгъып кетди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 369.

БИР МАСХАПХА ЖЫЯРГЪА Бир затха тюзетирге.

– Айшат, энтда къайтарып айтама, бир тохта, санга да, къызгъа да чырт да сёзюм жокъду. Ол бизде онзмагъанны бир масхапха жыялмай кюрешебиз. М. Шавеева, Кюн тыякъла, 110.

БИР ОТ ЖАГЪАДАН АЙЫРЫЛГЪАНЛА (бир от жагъада ёсгенле) 1. Бир юйюрню, тукъумну адамлары.

Ал кезиуде адамлыкъ бетлери бла кёчгюнчюлеге болушханла артда да биргебизге бир от жагъадан айырылгъан къарындаш юйюрча турдула. И. Гадиев, Санга айтама, 111. *Адамла, бир от жагъада ёсгенлей, жууукъ болуп къаладыла, кёлкъалды жүрек-ле жангыдан тазаланадыла.* 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 190.

2. Ата журтларындан айырылгъан адамла.

– Кертиси уа, аны ким ёлтюр-гени алыкъа белгисизди. Айтхан а манга этдиле да къойдула. Барыбыз да бир от жагъадан айырылгъан

къарындашланы жашларындан туугъанла эдик. Д. Таумурзаев, Таурухла, 61.

БИР СЁЗ БИР СЁЗНЮ АЙТДЫРЫР (Нарт сёз.) Айтыла тургъан затдан башха сёзге кёчерге тюзгенде айтылады.

– Ким биледи... Бир сёз бир сёзню айтдырады. Бирле адамны жарасына туз себедиле, бирле уа жау сюртедиле. Сыфаты болса да, къылыгъы бла, ою бла бирге ушагъан адам жокъду, – деди Жамилят. Х. Кациев, Тамата, 174.

БИР СЁЗ БЛА АЙТХАНДА (бир сёз бла) Къысха айтханда.

Бир сёз бла айтама – жыл бере-кетли боллугъуна, ырысхы элпек боллугъуна жаз башы шагъатды. Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 313.

БИР СЁЗЛЮ БОЛУРГЪА Бир ниетли, бир акъыллы болургъа.

Моздокну тегерегинде акъ къазакъла, Терк боюнунда болгъан халкъны жаулары бла бир сёзлю болуп, жангы властьха къажасу сюеледиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 218.

БИР СЁЗЮ, БИР БАШЫ БОЛГЪАН [адам] Керти сёзлю, кертичи, тюз ишли адам.

Атасы бла сёлешгенме, ол эки сёзю болгъан адам туююлдо. Бир сёзю, бир башы болгъан адамды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 16.

БИР СЁЗЮ ОН СЁЗНЮ ЖЫКЪГЪАН [адам] Тутхучлу сёлешген, ауузлу, сёзге уста, аууз кючю болгъан адам.

Жашны атасы бир сёзю бла он сёзню жыкъгъан, уста сёлешучю, акъыллы адам болгъанды.

БИР СЁЗЮН ЭКИ ЭТМЕЗГЕ Сёзюне кертичи болургъа.

Айтханын эшитдинг да, суюсенг айт, суюсенг къой, ол бир сёзюн эки

этерик туююлдою. Хубийланы О., Аманат, 3, 271.

БИР СЁЛЕШСЕ, ЭКИНЧИГЕ...
Биреу бир затны кзуру кайтарганлай, сагынганлай турады дегенде айтылады.

Жаш бир сёлешсе, экинчиге эгечин сагынмай кыймаучу эди.

БИР СОРЛУКЪ ДУШМАН БОЛСУН! (модаль фраза) Сорганы ючюн кечгинлик тилеген адамга кайтарылган жууап.

– *Аллах айып этмесин, бир сорлукъ душман болсун! Сор, не сорлугунг бар эсе да.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 255.

БИР СУУ БОЮНУНДАН (бир суу аузундан) **ЧЫГЪАРГЪА** Адамла бир жерде, элде, районда тууарга, жашарга.

– *Харун, биз экибиз да бир суу ауздан чыгып, бир шахарда жашап, бир бирибиз бла сёлешмей качаннга дери турлукъбуз? – деди Даулет.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 229.

БИР ТАБЫН БОЛУРГЪА Бир ниет бла тийиширге, биригирге, бир оноулу болургъа.

Мызабек – чанка, элде биринчи оноучу, Дюгербий а – кяра ёзден, бай тюкенчи, шахарда кёпле да танышы болган, белгили адам. Быллайла уа бир табын болгандыла. Ибрахим кибик жарлы, жалчы, кяра халкъ да – бир башха табын болгандыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 59.

БИР ТИЛЛИ БОЛУРГЪА Адамла бир оноулу болургъа, бирге келиширге, биригип ишлерге.

– *Азнауур, Байкасым бизни сизни орунугъузга жалчы этерге умут этип жибергенди. Алай, биз, барыбыз да бир тилли болуп, аны сизге этерге умут этген артыкълыгын*

он кайтарып кзусдурурбуз деген хыйсап бла чыкыганбыз. О. Этезов, Аслан, 296. [*Харун:*] *Иичиле бла сен бир тилли болуп, керексиз жер юйлени шлейбиз деп, производствону планын толтурмагъансыз, кыралга уллу заран салгъансыз.* И. Боташев, Пьесала, 90.

БИР ТИЛЛИ ЖОКЪДУ (кяалмагъанды) (кярач.) Жангыз бир адам жокъду деген магъанада.

Ма бу элия барып, элге тарыгып, бизни баям этгенди, элде бу хапарны билмеген бир тилли кяалмагъанды. Хубийланы О., Аманат, 2, 177.

БИР ТУКЪУМ БИР [зат] Бир тюрлю бир зат.

– *Аланы жашауларында, кёзлери ышарырча, жюреклери жылынырча, бир тукъум бир кзуанчлары болмады.* Кюбанланы Д., Таулада таууш, 212.

БИР УУАХТЫ 1. [намаз] (дин) Сутканы ичинде этилген намазладан бири.

– *Беш ууахты намазны бир ууахтысына келмей кялсанг, юч кюнден сора ёлтюрлюкбюз, – дегенди кяады кёчюп келген адамга.* «Кярачай нарт таурухла», 127.

2. Бир заманда, бир кезиуде.

Бир ууахтыда аны [Герюговну] кзулагына, ол кёпюрню юсю бла биринчи машина ётгенде согъулган марш эшитилди. Э. Гуртуев, Кюш да бара-бара..., 206.

БИР ЧАПЫРАКЪГЪА ТЮКЮРЮП (жашарга) Шуёх, татлы, эгечкярындашча жашарга.

Кюнишула бир чапыракъга тюкюрюп, бир бирни багъалы кёрюп, сый-намыс берип, суююнюп, жашагандыла.

БИР ЧЕГИДЕН ЮЗЮЛЮРГЕ Бир анадан тууарга.

Къайгырмаз, биз барыбыз да бир чегиден (ичегиден – къарач.) юзюлгенбиз. Жерни башында тюзлюк тас болмайды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 221.

БИР ЫРЫСХЫ ТЮГЮ (бар эсе, жокъ эсе) Насып не ырысхы берлик эсе (ашны, затны юсюнде).

– *Жууукълашыгъыз, къонакъла, тейри къуллары. Ырысхы тюгю бар эсе уа, – деп, къанауат этегин артха къайыргъанды. – Жылы мижаги бла боза адамны кълуне жарашхан азыкъдыла. Д. Таумурзаев, Таурухла, 49.*

БИР ЭЛИДЕН КЪАЛЫРГЪА (къарач.) Бир ишни этерге бек аздан къалыргъа.

Даут ветеринар факультетни бошагъанды. Алим болургъа уа бир элиден къалгъанды. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 36.

БИР ЭШИКДЕН КИРИП, БИРСИ ЭШИК БЛА ЧЫГЪАРГЪА Жашауу, ёмюрню къысхалыгъыны юсюнден айтылады.

Бурунгулу акъылман айтханлай, бир эшикден киребиз, бирсинден чыгъабыз. Адам баласыны жашауу алай къысхады. «Минги тау», № 1, 20, 1985.

БИР ЮЙ БОЛУРГЪА Жаш бла къыз бир юйюр къуаргъа.

Тюзюн айтханда, Раузат жаншагъанлыкъгъа, Сафар аны юсюне сюелип, анга кел, бир юй болайыкъ деп ёмюрге да айталмазлыгъына ийнанып эди Мариям. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 107. Оноулашып, бу тенгле Бир юй болгъа сюелле. Х. Кулиев, Жырны заманы, 154.

БИРГЕСИНЕ ПУД ТУЗ АШАРГЪА (тауусургъа) Адамны халын билирге кёп заман керекди деген магъанада айтылады.

Биреуню билирге суйсенг, биргесине пуд тузну тауус дейдиле. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 78.

БИРДЕН ЭКИ БОЛМАЗГЪА (эталмазгъа, этдиралмазгъа) Айтханындан арталлы да таймазгъа.

– *Сен, Азрет, эр кишисе, санга эки юлюш тийишлиди, – деди. Мен чарлагъан да этдим, алай а бирден эки болмады. Чотчаланы М., Студентле, 115. Не этип кюрешсем да, мен тюзме деп тургъан болмаса, аны бирден эки эталмай эдиле. Аппаланы Б., Биринчи суймеклик, 208.*

БИРЕУ КЪАРКЪ ДЕР, БИРЕУ КЪУРКЪ ДЕР Адамла тюз ангыламазла, аман сёз жаярла деген магъанада.

– *Сафар, жанынга тиймесин, – деди Мариям, бир кесек жумушай. – Юйде эр киши жокъ. Суйген бар, суймеген бар, биреу къаркъ дер, биреу къуркъ дер. Халкъ сёзлюгю болургъа суймейме. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 93.*

БИРЕУ КЪУСХАННЫ ЖАЛАРГЪА (масхара) Биреу къойгъан къатынны алыргъа.

– *Оллахий, ёмюрге алайлай къалсам да, биреу къусханны уа жаламаз эдим, – дегенди жаш тенглерине. «Къарачай нарт таурухла». 121.*

БИРЕУ ТЮЛКЮ ЭСЕ, МЕН АНЫ КЪУЙРУГЪУМА Аман акъылгъа мен да биреуден кем туююлме деген магъанада.

– *Биреу тюлкю эсе, мен аны къуйругъума. Алайсыз дуняда жашау этген къыйынды, – деди Харун. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 130.*

БИРЕУНЮ БАХЧАСЫНА ТАШ АТАРГЪА Биреуню юсюнден сюренги селеширге, аны юсюнден аман айтыргъа.

*Къыямыт, биягъы Биймурзаны
бахчасына таш атаргъа унутмай,
бармагъын аны таба тутта, къоч-
хар тери журунча къашларын кере,
юйрете, айтды: – Аланы [халкъны]
ичлеринде кёзлеринг, къулакъларынг
болургъа керекдиле. Аппаланы Х., Къара
кюбюр, 314.*

БИРЕУНЮ КЪОЛУ БЛА ХАНС
(мурса) ЖЫРТХАН [адам] къара:
КИШИ КЪОЛУ БЛА ХАНС ЖЫРТ-
ХАН.

*Биреуню къолу бла ханс жыртыу-
чу адам иги туююлдо.*

БИРЕУНЮ КЪОЛУНА КЪАРАТ-
МАЗГЪА Биреуню кишиге жалын-
чакъ этмезге, керегин тапдырыгъа.

*Бийнёгерлары ёлюп, артлары
болса да, энди мен аны биреуню къо-
луна къаратмам. Къобанланы Д., Таула-
да таууш, 77.*

БИРЖЫЛЛЫГЪЫ КЕТЕРГЕ Би-
реу бир зат ючюн асыры бек къыйна-
лыргъа, апчыргъа.

*– Оллахий, жауун асыры апчыт-
хандан, биржыллыгъыбыз кетгенди,
не от эталмай, не маллагъа къа-
раялмай, ала да, биз да бек абызы-
рагъанбыз, болса да малдан къоранч
жокъду, – деди тамата къойчу. «Ком-
мунизмге жол», № 87, 1971 ж.*

БИРИ БИР ДЕСЕ, БИРИ (экинчи)
ЭКИ ДЕРГЕ Адамны сёзюн жутмаз-
гъа, анга чюйре сёлеширге.

*Сынамны андан башла. Ол
[эринг] бир десе, сен эки де. Артал да
сёз жутма. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 80.*

БИРИ – БИР ЖАЯКЪ, БИРСИ –
БИР ЖАЯКЪ (биреу – бир жанына,
бирси – бир жанына) Бир адам, бир
зат бирсиленден эсе кёп да игиди де-
ген магъанада.

*Сакинат: – Юй ырысхым – бир
жаякъ, бу огъурлу ийнекчигим – бир*

*жаякъ. Къылыгъы да – иги, сютю да –
иги, – деди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 166.*

БИРИ – КЮНЛЮМДЕН, БИРИ
ЧЕГЕТДЕН СЁЛЕШИРГЕ Экеулен
бир бири акъылларын ангыламазгъа.

*Жашы бла анасы, бир бирни
ангыларгъа итинмей, бири – кюн-
люмден, бири чегетден сёлеше ту-
руучудула.*

БИРИ – ОУ, БИРИ – ШАУ Бири
биринден осал деген магъанада.

*– Мискин! Шайтан сени да шаш-
дырды, жойду. Не этейим мен сиз-
ге?! Биригиз – оу, биригиз – шау.
Шаихансыз барыгъыз да. А. Теппеев,
Азатлыкъ, 164.*

БИРИН АЙТ ДА, БИРИН КЪОЙ
(унут) Барысы да бирчадыла (ахшы,
не аман жаны бла).

*Иш алаамат къуралды, Бирин айт
да, бирин къой, Ахлулары бир болуп,
Башладыла уллу той. Х. Кулиев, Жырны
заманы, 155.*

БИРИН КЁРСЕНГ, БИРИН УНУ-
ТУРСА Бири биринден ариу, айбат
деген магъанада.

*Элде эки айтхылыкъ къыз бол-
гъандыла: асыры ариудан, бирин кёр-
сенг, бирин унутурса. // [Мустафа:]
Ма бу жол Москвада да мен ненча
ариу къыз суюдюм! Бирин кёр да,
бирсин унут! Бир къыз а мени Кав-
казгъа ала барсанг а деп тилеген эди.
И. Боташев, Пьесала, 209.*

БИРИН КЪОЮП, БИРИН АЙ-
ТАЙЫМ (модаль фраза) Биреу сёзню
башхадан алгъа не да аны сёзюн бё-
люп башлагъанына кечгинлик тилеу
формада жюрютюледи.

*– Айып этме, сёз сёзню айтдыдыр
деп, бирин къоюп, бирин айтайым.*

БИРИНЧИ КЪАЗЫКЪ УРУР-
ГЪА Бир жерни сайлап, журт ишлеп
башларгъа.

Эмина кырып, эки жюз жыл-
гъа жууукъ заманны ёзен атылып
тургъандан сора, Тебердиге биринчи
келип къазыкъ ургъан Ожай хажы
болгъанды. Хубийланы О., Аманат, 2, 195.

БИРКЮНЛЮК БОЛУРГЪА
(этерге) 1. Терк ёлюрге, кырылыргъа.

– Андан эсе биз барыбыз да бир-
кюнлюк болайыкъ. Аллай айыплы
затны [эр юйюнден къачханны] ба-
шынга къалай келтиресе? Атангы-
анангы тышына чыкъмазлыкъ эте-
риксе, – деп уруша эди Зайнаф Жан-
суратха. А. Узденов, Саняйт, 67.

2. Бир зат терк тауусулургъа.

– Сен къарт къуртханы не ишинг
барды, ариу биркюнлюк этип бошаса
да? – деп хыны этгенди эри къарт
къатынына. «Къарачай нарт таурухла», 83.

БИРСИ БИРИ Адамладан къайсы
болса да бирлери.

Ол [Байчо] алай кюйюп-бишип
тургъанда, Гельмут да, бирси бири
да анга бир зат болмагъан кибик
тюбеше эдиле, ийменнген, эсгерген
деген зат жокъ эди. А. Теппеев, Та-
шыуул, 323.

БИСМИЛЛЯ ДЕП (башлагъан-
лай) Биреу ишни тюз да къолгъа ал-
гъанлай, бек алгъа.

Биз да дуруну бисмилля деп баш-
лагъанлай, сакъ жауун урду.

БИСМИЛЛЯ (бисмилляхий)
ЭТЕРГЕ Муслийман адамны ашны
ашап башлагъаны.

Къонакъ да, къонакъбай да
бисмилля этдиле. Х. Кациев, Салам
алейкум, 41. Махти, портфелинден
къып-къызыл къуурулгъан тауукъ-
ну чыгъара: – Бисмилляхий этигиз, –
деди. Х. Занкишиев, Огъурлу муратны жа-
рыгъы, 115.

БИТИ-КЪЫНЫ: БИТИ-КЪЫ-
НЫ БОЛУРГЪА (этерге) Адамны

кийими юсюне бек такъыр болургъа
(этерге).

– Огъары жаным бити-къыны
болгъанды да, киялмайма. Жыйры-
гъымы да бити-къыны этме, эрки-
нирек тик, – деди анасы.

**БИЧАКЪ АУУЗУНА САЛЫР-
ГЪА** Адамны жашаууна къоркъуу
салыргъа.

– Э, жаш, аны [Жабраилни] би-
чакъ ауузуна салып къалай кетесиз
да? Аллахақына, башын отха сал-
гъансыз, – деди Аминат Харуннга.
А. Теппеев, Ташыуул, 102.

**БИЧАКЪ АУУЗУНДА ТУРУР-
ГЪА** Биреу жашаууна къоркъуулукъ-
да салыргъа.

Полицияда ачыкъ айтханлары-
на кёре, Ганс кеси бичакъ ауузунда
турады: чынтыды немец солдатына
тийишлисича, анасын харам этип,
аны жаулагъанын, мындан ары ал-
лай мегежинни анагъа санамазлы-
гъын айтып, шагъатлыкъ къагъыт
жазса, сау-саламат аскер бёлюмюне
къайтады. А. Теппеев, Ташыуул, 268.

БИЧАКЪ ОЮН ЭТЕРГЕ (чы-
гъарыргъа) Туююшгенде, бичакъ бла
хайырланыргъа.

Арада татыу къалмаз, жара-
шыусузлукъ тууар. Бичакъ оюн окъу-
на чыгъарырла. М. Атабиев, Кишилик, 15.

БИЧАКЪ САЛЛЫКЪ 1. [мал] Ке-
серге жараулу, асыулу, эти болгъан,
семиз мал.

Къурманнга бичакъ салырча ма-
лым жокъду, базардан алмасам.

2. [адам] (къарач.) Жау аллына
таукел сюеллик, жигитлиги, адам-
лыгъы болгъан адам.

Бизде душманнга бичакъ саллыкъ
жашла кёпдюле.

**БИЧАКЪ УРСАНГ, КЪАН ЧЫКЪ-
МАЗ** Биреу асыры ачыуланнгандан,

бети чиммакъ болгъаныны юсюнден айтылады.

Сахай бош жерде окъуна, бичакъ бла урсанг, къан чыкъмаз дерча ачыу-ланыучуду. С. Бабаев, Атамы китабы, 27.

БИЧАКЪГЪА КЮЧДЕН ЖЕ-ТЕРГЕ Боюну алай терк тартылма-са, мал мурдар болуп къала эди деген магъанада.

– *Оллахий, тананы бичакъгъа кючден жетдирдик.*

БИЧАКЪЛЫКЪ ТЮШЮРЮРГЕ Уллу затдан бек аз хайыр алып къалыргъа.

– *Ушкокну чачып жыйдым да, бичакълыкъ тюшюрдюм, – дегенди эртте биреу.*

БОГЪУРДАГЪЫНА ДЕРИ (богъурдакъгъа дери; богъурдакъдан ёнгечге дери – къарач.) **ТОЛУРГЪА** Бир зат мардадан артыкъ, озгъур болургъа.

– *Этер мадарым жокъду ансы, ма былайыма дери толупма, – деп, Саният богъурдагъын кёргюзтдю.* Хубийланы О., Аманат, 3, 9.

БОГЪУРДАГЪЫНДАН АЛЫР-ГЪА (къысаргъа) 1. Биреуню къысаргъа, онгсуз этерге.

[Аслан:] *Угъай, Аллах мени жанымы сау къойса, Хажибатырны богъурдагъындан алымра! Ол бир тау ауузну жарлыларын ууучха жыйып турады.* И. Боташев, Пьесала, 20.

2. Къаты тилерге.

– *Энди уа анасы Алимни, устазгъа окъу деп, богъурдагъындан къысып айланады, – деди Ислам.* Анда, 209.

БОЗ ИРКИНЕ БОШЛАНЫП (къарач.) Биреу Аллахын, адамын танымай, кеси суйгенча эте.

Биреу башын кётюрмей, ишлеп баш кечиндиреди, биреу а боз иркине бошланып айланады.

БОЗА КЪАЛАКЪМЫДЫ? (мас-хара) Жукъгъа жарамагъан, ыспассыз затмыды?

Мен санга боза къалакъ болупму къалгъанма? Мени бла ойнама да, атангы башы бла ойна! Хубийланы О., Аманат, 3, 253.

БОЗАСЫ БОЛМАГЪАН ЖЕРГЕ КЪАЛАГЪЫН СУГЪАРГЪА Кесине жетмеген ишге, сёзге къатышыргъа, сёз къошаргъа.

– *Сен бозанг болмагъан жерге къалагъынгы сугъа турма деп ненча кере айтханма мен санга, ы-ы-ы?! – деп къошду Солманбий.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 14.

БОЙ БЕРИРГЕ (салыргъа, салдырыргъа) 1. Биреу биреуге, бир затха кесин хорлатыргъа.

Сафар, къутулмазын биле, бой салды [къара шинли адамны къарууна]. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 133. *Сенден несин жашырайым, атам тынгылауукъ, къатыжюрек адамды. Юра бла анамы жылы кийимлерин берип келейик деп, мен анга къаллай бир кюрешип бой салдыргъанымы, Аллах болмаса, адам билмез.* Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 393. *Болса да, Шакъманлары къоркъутхандыла, буюкъдургъандыла да, бой салдыргъандыла.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 127.

2. Биреу бир затха чырмау болалмазгъа, юйренип къалыргъа.

Кюнле оза баргъанлары сайын, Мутай, къарангы жашаугъа бекден бек бой сала, ашырып башлайды заманны. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 214. *Тас болгъан алтын алыучуну орунуна, аманлыкъчылары хапарлары болмай, аны НКВД-да ишлегенин билмей, аны бла акъырын байламлыкъ жюрютюп башлайдыла. Ол да ... сылтау эте*

кетип, артда боюн салды. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 281. Бу сёзлени жашырын магъаналарына тюшонсенг: къартлыкъ – сабырлыкъ, оюм эте, жашау берген къадар жюгюн кётюре билиудю; жашлыкъ 'а – жашауну не къыйынлыкъына да бой салмагъан таукеллик. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 146.

БОЙ БЕРМЕЗГЕ Бой салмазгъа, бойсунмазгъа, хорлатмазгъа, къыйынлыкъда тёзюмлю, кючлю болуп сюелирге.

Къушну къанатлары ташлача къатхандыла. Болса да бой бермейди. С. Гуртуев, Жулдузла жарыгъы, 92. Усталыкъ, хунерлик, чемерлик таныгъан халкъыбыз Хорлатмаз зорлукъгъа, бой салмаз ёлумге, ажалгъа! Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 291. Ол кюнледе жазылгъан назмуланы бир энчиликлери – аланы ахырлары жюрек кётюрююлукден толуду, фашизмге бой бермезге чакъырадыла. Анда, 19.

...**БОЛГЪАНЫМ НЕ ЖЕРИМДИ?** (къарач.) Мени намысым, сыйым къайдады, неде кёрюнеди деген магъанада.

Ингирде Ханукъа хан келгенлей, къатыны тарыкъды: «Манга Ачау улу аманла сёлешгенди, къайда тели манга алай сёлешсе, мени ханны къатыны болгъаным не жеримди?» «Къарачай нарт таурухла», 177.

БОЛМАГЪАНЫ КЪАЛМАЗГЪА Кючлю урушургъа, туююшюрге.

Тютюн ичесе деп, анасы жашына кёп урушханды, аны бла болмагъаны къалмагъанды.

БОЛМАЗДАН КЪАЛСА (болмаздан къалгъанда, болмай къалгъанда, болмаз къалса) Бек аздан айтханда, алгъанда д.а.к.

– Болмаздан къалса, биз да алагъа [атлылагъа] нёгербиз, – деди атлыладан бири. О. Этезов, Тарда, 22. Ишлери болмаздан къалгъанда уа, болушлукъгъа самолётларын чакъырадыла фашистле. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 97. «Болмаз къалса, бир адам къычырыгъы эшитилир жерге чыгъайым», – деп, ёрге сюркелип башлады Байчо. А. Теппеев, Ташыуул, 35.

БОЛУРУ БОЛУРГЪА Ишни бек аمانы болургъа (ёлюрге, бузулургъа д.а.к.).

– Эшта, мынга болуру болгъан болур... – Командир, эси азып, башын Къайырбекни къолларына бошлады. Ж. Токумаев, Ыфчык, 31. – Былай нек къыйнайды деп, бурунума узалсам, анга болур болуп тура эди. М. Гулиев, Акъ атлы, 110.

БОЛУШ ЮЙ (этно.) Къатын алгъан жаш бети-уяты ачылгъынчы тургъан юй.

Байсолтанны жангыз эрке уланы Мыйыкъларын ариу, уста бурады. Кечеликде отоуна жюрюйдю, Кюндюз болса, болуш юйде турады. С. Шахмурзаев, Ол ёмюрледе, 66. – Биз сени атангы болуш юйю эдик. Атанг кёп туз-гыржыныбызны ашагъанды. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 74. – Алай жашчыкъны болуш юйю былайчыкъда къошуду эди да, бизни эшитип турду. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 71.

БОЛУШДАН ЧЫГЪАРЫРГЪА (этно.) Къатын алгъан жашны халкъгъа туура этерге.

Бюгюн Чонайны къурманлыкъын ашатып, кесин да болушдан чыгъарып, къартлагъа туура этедиле. «Минги тау», № 2, 1985.

БОЛУШХА БАРЫРГЪА (кирирге) (этно.) Къатын алгъан жаш (къур-

манлыкъ этип, уятын-бетин ачхынчы) башха юйде туругъа.

Сени да алсам, барыр эдим Кърымшаухаллагъа уа Тюзюнлей болушха. «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 194. Жаш болушха бармады, Турмады халкъдан бугъуп. Х. Кулиев, Жырны заманы, 155.

БОРБАЙДАН АЛЫРГЪА Биреуню къыйнап, амалсыз этерге.

– *Бу къаргъышлыкъ ауруу бла бушуулукъ бирча борбайдан алып, баралгъан да этмегенем, – деди Байкъасым. О. Этезов, Аслан, 19. Ач жыл, окъугъан болурсуз, мен Къанжал сыртындан къайтып келе, жолда, ачлыкъ борбайларындан алып, къуу эте тургъан жашчыкъгъа тюбеген эдим. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 18. – Оллаха, Абидат, сыйда Шамкъызны къатында олтургъан а бек ахшы эди, алай сиз мени сакъламагъыз. Мен бошарыкъ туююлме. Иш борбайдан алгъан кезиудю, – деди Зейтун. С. Теппеев, Ачемеэни туугъан кюню, 14.*

БОРБАЙДАН ТЫНАРГЪА Къарт, къарыусуз болургъа.

– *Жашла, энди мен борбайдан тынганма, манга ышанмай, ишигизни этигиз: заманында бичен этигиз, малгъа иги къарагъыз, юйюгюзню унутмагъыз, – деди къарт аталары. «Коммунизмге жол», № 105, 1968.*

БОРБАЙЛАРЫ (бутлары) КЪЫЙ-ЫЛЫРГЪА (къыркылыргъа, тутмазгъа). 1. Адам, мал къарыусудан тюгенирге.

Насра Хожжа, аны бир жанына чакъырып: – Къатын, эшекни борбайы къыйылгъанды да, ачдан аманнга кетгенди, аш сала тур, кеси эшитмесин ансы! – дегенди. А. Холаев, Хожжа, 223. Кесин кёкде, жерде эсе да

билмей, алай атлайды, борбайлары къыркылып, къоллары бла тёгерегинде таяныр жер излей. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 102. Суу ортасында атны борбайлары тутмай, жыгъылгъанда, ол [Отар] аны боюнундан къучакълап, биргесине ауду. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 17.

2. Биреу бир затдан апчыргъа, къоркъургъа.

Советни, колхозну председателиери, бригадир бла военкоматдан бир лейтенант жаш, дагъыда къоңшу къарт арбазгъа кирдиле. Борбайларым къыйылды. «Жанкылыч», 354.

БОРБАЙЛАРЫН (борбайын) МАРАРГЪА Биреуге харамлыкъ, аманлыкъ этерге излерге.

– *Да не этейим, къарыусузланы борбайларын марай эсенг, ал бир узунун. Амалыбыз неди, ал, – деди анам да семиз «къарындашыбызгъа». У. Жулабов, Жер этегине, 80.*

БОРБАЙЛАРЫНА ЧЁКДЮ-РЮРГЕ къара: **БОРБАЙЛАРЫНДАН АЛЫРГЪА**.

– *Айыбынг мени болсун, бир да ол тилчигин энди манга билесе. Тюз да аузундан сёз чыкъгъанлай, борбайларына чёкдюрюп къояргъа сылтауум барды... – деп жаныды тамата. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 256.*

БОРБАЙЛАРЫНДАН АЛЫРГЪА Биреуню онгсуз этерге.

– *Бизни насыбыбызгъа, жалгъашырыкъ тиширыучугъунг интеллигент юйюрге жаратылгъанды да, ким биледи, къайынларынг сени алай борбайларынгдан аллыкъ туююл эселе уа. М. Гулиев, Акъ атлы, 72.*

БОРБАЙЛЫ АДАМ Бай, къарыулу адам.

Юйню иеси не заманда да борбайлы адам эди.

БОРБАЙСЫЗ БОЛУРГЪА (этерге) Къарыусуз (арыкъ) болургъа (этерге).

Къарт Жумарукъ, жаш заманындача, къанат къакъды, къанатлары къыйылып, борбайсыз болуп, ырандан чыгъалмай, къуру суюк болгъан санларында къан жюриюу башлады. У. Жулабов, Жер этегине, 76. – Хадиджат, чай да ичерми эдинг? – дегенинде, унамады: – Айран кюч береди, чай борбайсыз этеди, – деп къойду. «Минги тау», № 1, 1986.

БОРБАЙЫН ТЮШЮРЮРГЕ Абызыратыргъа, апчытыргъа.

– Къой, къой, ауузунгу чайкъа! Аман къууум этип, адамны борбайын тюшюрме. Сени Аллах урсун! – дей эди бирлери. Б. Гуртуев, Адилгерий, 170.

БОРЧДАН ЧЫГЪАРГЪА Ишни ахыры не бла бошаллыгъын айтып, юйретирге не да кесине артда сёз келмезча этерге.

Эгечиме акъылымы айтып ангылатханма, борчдан чыкъгъанма.

БОРЧХА БАРЛЫКЪДЫ (тиерикди – къарач.) (масхара) Бек семизди деген магъанада.

– Оллахий, кёлунге тиймесин, алай сени эгечинг не тюрлю борчха да барлыкъды, – деди къонишум.

БОРЧХА БЕРЛИК КИБИК (борчха бергенлей, борчха бергенча) (масхара) Бир орунну эринине дери толгъанын, затны мардасындан артыкъ къуюлгъанын масхара этгенде айтылады.

– Борчха бергенлей, не кеп къуйгъанса муну, – дей, Суфиян, чёмючноу эки къолу бла да тутуп, ауузуна элтиди. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 241.

БОСАГЪА БИЙИК (мийик – къарач.) БОЛУРГЪА (къарач.) Болумсуз сылтау этерге.

Нек кечикдинг деселе: «Оллахий, юйге баргъанлай, босагъа бийик болду да, ёталмай къалдым», – деучен эди. Семёнланы А., Жазыу айла, 29.

БОСАГЪАСЫ КЪУРУРГЪА Биреуню юйю тюп болургъа.

Таяныр тауу оюлду, кирир босагъасы къуруду. Энди кеп болсун биченинг, биченни ашар малынг да. А. Теппеев, Ташыуул, 69.

БОСАГЪАСЫ СУУУРГЪА (босагъасын сууутургъа) Жашауу болмазгъа (болдурмазгъа).

[Салихат:] Ёреаякъ Азинатдан айырылгъанма деп, энди юйюнгю босагъасын сууутупму къоярыкъса? Ж. Токумаев, Ауанала, 373.

БОСАГЪАСЫНДАН АТЛАМАЗГЪА (басмазгъа, кирмезге) Биреуню юйюне кирмезге, бара-келе турмазгъа.

– Охо, Мазан окъургъа бир кирсин да, айып эт мен аланы босагъаларындан атласам, – деди Саният. Ж. Токумаев, Ауанала, 24.

БОШ КЪАЛСЫН! (байтамал къалсын – къарач.) (къаргъыш) Зат, мюлк, харакет, кийим иесиз къалып, зыраф болсун деген магъанада.

– Бу бош къаллыкъланы табыракъ жерге салсанг а! – деп, таякъны сермеп алып, босагъа артына быргъады. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 20. Ёлетден къалгъанла бир бирлерин жокълай башлагъандыла. Жер, журт да бош къалып, мал, мюлк да жокъ, адамла жангыдан тиргизиле тебирегендиле. Д. Таумурзаев, Таурухла, 76.

БОЮН ЖИЛИГИН СЫНДЫРЫРГЪА Биреуню туююп, ырмах этерге, ёлтюрюрге.

[Лаулан:] Атанг санга [Айкёзге] этерикни уа кёрюрге алыкъа! Ол сени

боюн жилигинги сындырыр. Ж. Токумаев, Ауанала. 339.

БОЮН (бой) САЛЫРГЪА (салдырыргъа) Биреуню не айтханын да этип турургъа, къарауашы, къулу болургъа.

[Атабек:] *Ортанчы жашым: «Атам, мен большевиклеге къошурлургъа керекме», – деп кетген эди. Артда уа акъла ёлтюргендиле деп эшитдик. Энди бу жашчыкъ бла мен къалгъанбыз. Мындан кёп мен бийге боюн салаллыкъ туююлме. И. Боташев, Пьесала, 71.*

БОЮН СИНГИРЛЕРИ СОЗУЛА Арыкъдан, къарыусуздан ёле.

– *Жеминат а, жазыкъ, сизге битлеринми берликди? Кесини да боюн сингирлери созула айланады. А. Узденов, Саният, 25. Хажосман, боюн сингирлери созула, кючден атлай, къошдан чыкъды. «Шуёхлукъ», № 1, 1967.*

БОЮН СЮЛДЕРИ (сюлдери-ле) ТЮШЕРГЕ (керкилирге – къарач.) Къарыусуз болургъа, къолу-буту тутмазгъа.

Аны эшитгенлей, боюн сюлдерибиз керкилгенча, башларыбыз кёкюркерибизге салынды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 243.

БОЮН УРЧУГЪУ ЧЫКЪСЫН! (урчугъу чыкъсын, боюн жиги, жилиги сынсын!) (къаргъыш) Бир затны этген адам ёлсюн!

– *Къайда беклендинг, жаш! Чыкъ бери, боюн урчугъунг чыкъмагъан эсе, – деп, Базарбий тамагъын бошлап кычырды. Хубийланы О., Аманат, 2, 17.*

БОЮНСАГЪА (боюнсхагъа – къарач.) ЖАРАШЫРГЪА Биреу сыймей бой салыргъа (бир ишге).

Эр кишиле, алай эте келедиле да, чарлагъан ушкок тюз урур дегенлей,

боюнларын боюнгагъа жарашдырадыла да къоядыла. Хубийланы О., Дерт, 257.

БОЮНСАГЪА ЖЕГЕРГЕ Биреу биреуню кесине къуллукъ этдирирге, унукъдурургъа, артыкълыкъ этерге.

Жарлы халкъны энтда да боюнгагъа жегип турургъа акъыл этген бир къауум кюйсюзню тегерегине жыйылдыла. Ж. Залиханов, Тау къушла, 139.

БОЮНУ БАЗЫКЪДЫ Биреу къарыулуду, байды, ёхтемди деген магъанада.

Къонишубуз байлыгъына базаынады, аны боюну базыкъды.

БОЮНУМ КЪЫЛДАН (тартмадан, шынтагыдан) ИНИЧКЕДИ (иничгеди – къарач.) Биреу айтханнга угъайым жокъду деген магъанада.

Байкъасым, тегерегине къарай, айтды: – Кесигиз, ёлтюрюгюз, боюнум къылдан иничкеди, аман башым хан этеклеригизге къор болсун. О. Этезов, Аслан. 129. – Боюнум къылдан иничкеди. Сен айтдынг – мен этдим. Х. Кациев, Тамата, 206. – Э-э-э, Сохта, жаным, былайда уа экибиз келишмезге тебиредик. Андан башха не десенг да – боюнум къылдан иничкеди. «Толкъунла», 228.

БОЮНУМУ КЕСДИРЕМЕ Иш мен айтханча болмаса, ёчешеме, боюнума алама деген магъанада.

Энди ычхынса, боюнуму тегерек кесдиреме. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 314.

БОЮНУН БУРУП, ЖУУАП ЭТМЕГЕН [адам] Кишиге чюйре селешмеген, тынч, огъурлу адам.

Ёмюрюнде боюнун буруп, жууап этмеген жалчысыны жашы [Зауурбек] ол айтханны тёбенги къакъгъанча да кёрмей баргъаны анга ачыу тийди. Б. Гуляев, Къачхынчы, 23.

БОЮНУН БУРУП КЪАРАМАЗ-ГЪА Биреу арталлы да биреуню юсюнден кыйгъырмазгъа, анга эс бурмазгъа.

Болса да, атам мени къатыма да келмеди, боюнун буруп да къарамады. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 46. Жетгенлей, бек алгъа, баиша затха боюнуму бурмай, бюгюн атамдан эшитген бир къауум затны, тауну кырдыгы кирик, татымлы сёзлени жаздым. С. Бабаев, Атамы китабы, 18.

БОЮНУН БУРУРГЪА Биреу кимни болса да зор бла, кюч бла хорларгъа.

Жашаубузну иги этер эсек деп, къан тёкгенбиз, патчахлыкъны боюнун аны ючюн бурганбыз. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 9. [Харун:] – Угъай, Оленин, Назир улу Харунну атдан жыкъган алай тынч туююлдо. Ол сенден эсе залимлени боюларын бурган кишиди. И. Боташев, Пьесала, 143.

БОЮНУН ТАРТСАНГ (кессенг), БИР ТАМЫЧЫ КЪАН ЧЫКЪМАЗ Асыры ачыулудан, бетинде къаны жокъду деген магъанада.

Асиятны, асыры къаны бузугъандан, боюнун тартсанг, бир тамычы къан чыкъмаз эди. Болса да, ауузун кысып, мугурайып тура эди. М. Шаваева, Мурат, 80.

БОЮНУН ТЮЗ ТУТАРГЪА (къарач.) Биреуню айтханын этерге, анга бойсунургъа.

Ол жашау бизни кирик кепледен къалгъанды, бизден да къаллыкъды. Залимхан, эшта, жашау сени боюнунгу тюз тутдурлукъ болур. Хубийланы О., Аманат, 3, 206.

БОЮНУН УЗАТЫП (созуп барыргъа, келирге) Тилекчи болургъа, жалыныргъа.

Эгеч-къарындаш, ата-ана болмаса, андан [къатындан] да айырылсанг, боюнунгу узатмай болмазса. Хубийланы О., Адамла, 62. Алтын иерли къаратор жоргъаны нохтасындан нохта баугъа тутдурлукъну аллында да боюнуму созаллыкъ туююлме. М. Гулиев, Акъ атлы, 133.

БОЮНУНА АЛЫРГЪА 1. Ишни этерге, толтурургъа кеси ыразылыгъы бла борчлу болургъа.

Властьны оноуларын толтурмазгъа, аланы жашауда бардырмазгъа бизге ким эркинлик бергенди? Сен, Амин Гитчеевич, аны кесинги боюнунга алыргъа базына эсенг, ол сени ишингди. Х. Кадиев, Тамата, 172. – Сиз а, харипле, алыкъа бёрю эт ашагъан болмазсыз. Андан татлы эт биз кёрмегенбиз. Биширигиз, биширигиз, бюгече сизни бёрю эт бла тойдурургъа биз бойнубузгъа алабыз! «Эртте биреу бар эди...», 19.

2. Биреу терслигине женгдирирге (сюдде, халкъны аллында).

[Следователь:] Ол адам, арталлы бла да битеу адамлыгъын тас этип кёймагъан эсе, былайда алгъа чыгып, терслигин боюнуна алыр. Ж. Токумаев, Ауанала, 319.

БОЮНУНА АРТМАКЪ АТАР-ГЪА Факъырачы болургъа.

[Салихат:] Анангдан санга ол [Азинат] багъалы эсе, аны бла тур. Мен а боюнума артмакъ атып, эл кыдырып кетерикме. Ж. Токумаев, Ауанала, 371.

БОЮНУНА БИЧАКЪ САЛЫР-ГЪА Малны, къанатлыны кесерге, сояргъа.

– *Угъай, угъай, къарасырт таначыкъны, кёзюм кыйып, боюнуна бичакъ салаллыкъ туююлме! – деди Чыптык. З. Зукаев, Солуу кюн, 62.*

БОЮНУНА ЖЕТДИРИГЕ
Урургъа, тюерге.

Насыпха, Атто иги кѣрмеген-ден арысында, иги да эшитмеучю эди. Адепсизлиги ючюн жашчыкѣны боюнуна жетдирмей кѣойгѣаны аны себепли болду. А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 60.

БОЮНУНА МИНЕРГЕ (минди-рирге) Басынчакѣларгѣа, артыкѣлыкѣ этерге (басынчакѣлатыргѣа).

Сабийин сѣюмеген ким барды? Алай аны боюнуна миндирип айланган – ол сѣюмеклик тѣююлдо. Ж. Токумаев, Ауанала, 60. – *Мен аллай эр кишиледен тѣююлме. Кишини боюнума миндираллыкѣ тѣююлме. Сен огѣай, ханны кѣызы болса да.* Салпагѣарланы К., Кѣмеуол, 160.

БОЮНУНА САЛЫРГѣА 1. Биреуге тѣлеу этерге (жетишмеген затны).

Жамботну терслиги болмаса да, Кѣужон битеу кѣырылгѣан кѣойланы тѣлеуюн аны боюнуна салгѣанды. Ж. Токумаев, Дертли кѣама, 8.

2. Бир ишни толтурууну биреуге буюрургѣа.

– *Былагѣа Ёрюзмекни, Атайны, Эгеуню, Хажини да кѣошаргѣа, Абдуллахны уа правлен кѣатында таи юйге беклерге. Быланы барын да, Байкѣул, сени боюнунга салама, – деп, Махмут буйрукѣ берди.* Ж. Залиханов, Тау кѣушла, 388.

БОЮНУНА ТАЯКѣ ЖЕТДИРИГЕ (хыны) Биреуню урургѣа, тюерге (кѣыстаргѣа д.а.к.).

– *Сиз анда тюрю тауушла эшит-месегиз, боюнума таякѣны жетдирип кѣыстагѣыз, – деди Кѣази-Мубарик.* «Минги тау», № 3, 1986.

БОЮНУНА ТЮШЕРГЕ Бир затны этерге борчлу болургѣа.

– *Зейтун, бу элни тауукѣсуз этерге сени боюнунга тѣюшмеген эсе, кѣой бу ишни! Тауукѣланы колхозгѣа аладыла деген сѣзюнг ѣтюрюк сѣздо.* О. Этезов, Тарда, 28.

БОЮНУНДАН АЛЫРГѣА (асаргѣа, кѣысаргѣа д.а.к.) Айтханын этдирип ючюн, биреуню кѣысаргѣа, амалсыз этерге.

– *Тартмай амал жокѣду, ахчадан а кѣурубоз, – деп, боюнумдан алгѣандыла, сора манга жасакѣ салгѣандыла.* Х. Кадиев, Салам алейкум, 59. – *Изеуден кѣачхан жерим да жокѣду, алай Самат бир быстырла тик, эрттен-бла кѣошха кетерикме деп келгенди да, боюнумдан асып турады ансы, – деди Маржан.* Ж. Залиханов, Тау кѣушла, 110. – *Тюкенчи бол деп, киши боюнундан кѣысмагѣанды. Ишлерге кеси сѣююп баргѣанды. Ол халкѣны иги адетлерин, совет сатыу-алыуну културасын да билмейди, – деди Керим.* М. Шаваева, Кюн тыякѣла, 190.

БОЮНУНГА – МАЙ, ХУРЖУНУНГА – ШАЙ Уллу файдалы, хайырлы зат.

– *Жерни байлыгѣы, мени башыма акѣ тюк болуп, бетиме жыйыртмакѣ болуп, харам ит, атанг бла сени уа боюнугѣузгѣа – май, хуржунугѣузгѣа шай болуп тѣюшеди.* Байчораланы М., Уллу Кѣарачайда, 8.

БОЮНУНГУ ТАРТАБЫЗ ДЕСЕ ДА ... (ѣтмезге бир ишни) Ёлтюребиз десе да, бир ишни этерге унамазгѣа.

Мусаны кѣзлери мылыдыла. Нек болгѣанын а, боюнунгу тартабыз десе да, айталлыкѣ тѣююлдо. 3. Толгуров, Эрирей, 198.

БУ ДУНИЯДАН КЕТЕРГЕ Ёлюп кетерге.

Ёлсем, жатхан жеримден Элбрус кѣрюне турсун... – Деп осуят ѣтгенди,

Бу дуниядан кетгенди. А. Мо- каев, Тууган жерими суратлары, 37.

БУ ДУНИЯДАН ОЛ ДУНИЯ-ГЪА КЪАРШЫ (жууукъ) **БОЛУР-ГЪА** Къарт болургъа, ёлюр заманы жетерге.

Да, не деселе да, ауруй эди Жар- нес. Иймансыз Семён таягыын сын- дыргъан кюнден бери да тюзелмей, энди бу дуниядан ол дуниягъа жууукъ болгъан эди. А. Теппеев, Ташыуул, 247.

БУ ЖОЛ Ишни этилген кезиую, заманы.

Ол кече Асланбий кёп тюрю затланы юсюнден оюмлай эди. Бу жолгъа дери аны акъылына келмеген сагъышла жигитни башын толусун- лай бийлеген эдиле. Э. Гуртуев. Жанбер- мез Асланбий, 34.

БУ МЕНИ БОЛСУН ДЕП (дерча) [зат, адам] Киши сукъланырча, иги, асыулу адам, зат.

Аны [Герзокъаны] акъылына кёре, бизни заманда бу мени болсун деп бир къыз жокъ эди. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 106. Былай къа- расанг, жюз адамны ичинде айырып, кёз жетдирирча, кёз къаматырча, бу мени болса эди деп сукъланырча кийинген не жаш, не къыз жокъду. С. Теппеев, Ачезезни тууган кюню, 42.

БУГЪА ТЕРИНИ НЫГЪЫШ-ХА ЧЫГЪАРСАНГ, ЧАБЫРЛЫКЪ ЧЫКЪМАЗ (Нарт сёз.) Оноучу кёп болса, иш битмез, тынгылы болмаз деген магъанада.

Ныгышха чыгъарсанг, бугъа те- риден чабырлыкъ чыкъмаз дегенлей, бири алайды десе, бирси угъай деп, даулашхан кылыкълары да болуучу- ду. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 118.

БУДУМАН БОЛУП (этип), буду- маннга къалып (чабаргъа, къачаргъа) Биреу баралгъанын, чабалгъанын ая-

май, артха къарамай (чабаргъа, къа- чаргъа).

Топ атылгъанда, патчахны ас- керчилери бары да будуман болуп къачхандыла, жалан да Кашан ша- харны полку жеринден тепмегенди. Х. Кадиев, Салам алейкум, 105. [Таубий:] ...Бизни отрядларыбыз большевик- ле бла къаты урушлагъа хазырлана турадыла. Къысха заманны ичинде биз аланы битеу Кавказдан будуман этип кыыстарбыз. И. Боташев, Пьеса- ла, 60.

БУЗ ЖАУГЪАНЧА (ургъанча къуюлургъа) Терк-терк эм тохтаусуз къуюлургъа.

Окъла, буз жаугъанча, адамны башын кётюрюрге онг бермейдиле. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 66. Бомбала, топ окъла атылып, жерни титиретедиле, ушкок, автомат окъ- ла буз ургъанча къуюладыла. «Минги тау», 11, 1985.

БУЗГЪА ТИРЕЛИРГЕ Чырмау- гъа тюберге, иши бармазгъа.

Бу сейир китанны бек суююп окъуй эдим, алай бешинчи бёлюмюне жетгенлей, ангыламай, бузгъа тире- лип тохтагъанма.

БУЗМАГЪАН СУРАТ Сурат ки- бик, бек ариу адам.

Захрет улуу къыз болгъанда, хар ким да «бузмагъан сурат» деучю эди- ле. Байчораланы М., Улуу Къарачайда, 21.

БУЗОУ БОЛУРГЪА Биреу жууаш болургъа, адам айтханнга терк бой- сунургъа.

Къоркъакъ адам бузоу болургъа хазырды.

БУЗОУ ОРУН ИШЛЕМЕЙ ЭСЕНГ! (къарач., хыны) Не кёп къал- дынг деген магъанада.

Не ишлейсе андан бери, бузоу орун ишлемей эсенг?

БУЗОУ ТЮГЮ ТЮШМЕЗГЕ (къарач.) Биреу сабий кылыкъларын кьоймазгъа.

Жашны алыкъа бузоу тюгю тюшмегенди, хыпярлыгъын кьоймайды.

БУЗОУЛА ИЧИНЕ БУГЪА ТАНА КИРГЕНЛЕЙ (бузоулагъа тана кьошулгъанча) (масхара) Биреу кесини ёсюмюне, халына келишмеген иш этгенлей.

Сафар, барып, бузоулань ичине бугъа тана киргенлей, кёнчексиз сабийлеге кьошулур эди. З. Толгуров, Эрпирей, 37.

БУЗОУУН КЕСЕРГЕ (Юй жашаудан.) Адамны тырнакъларын этине жетдирип кесерге.

Тырнагъымы бузоуун кесерге аздан къалдым.

БУКЪУ КЪОНДУРМАЗГЪА (къакъдырмазгъа) Бир затха айып кьоймазгъа, сыйлы кёрюрге, аман айтдырмазгъа.

– *Аперим, Хажибекир улу, сен хорладынг! – деди эришиуню бардыргъанланы таматасы. – Сени илячин кёзюнг мындан арысында да бизни кьууандыра турсун, ушкогунга букъу кьонмасын.* Э. Гуртуев, Жанбермес Асланбий, 22.

БУКЪУСУН (кёкге) БАРДЫРЫРГЪА (хыны) Адамны, малны кьуууп кыыстаргъа, кыыстау сюрюрге.

– *Къанлы Гитлерни Къызыл Аскер кыыралыбыздан сюрюп, букъусун бардырып, алай чыгъарып деп умут этебиз.* «Минги тау», № 1, 1985. *Ислам Къапланович, башым бла уа ойнамам. Букъунгу кёкге бардырырма.* Ж. Токумаев, Ауанала, 298.

БУКЪУСУН КЪАГЪАРГЪА (чыгъарыргъа) Урушургъа, тырман этерге.

[Локай:] Э-хе-е-е... Сени уа букъунгу къагъаргъа керек кёреме да. Ж. Токумаев, Ауанала, 267. – *Анга [пращикке] дагъыда айтырыгъым – сенича теликаланы букъусун чыгъара турсун. Аны уставха уллу чюйрелиги болмаз.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 47.

БУРДУМ: БУРДУМ ЭТЕРГЕ Къар тегерекни басып, бурулуп жауаргъа.

Къар а бурдум этип жауады. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 3.

БУРМАЙ АЙТЫРГЪА Адам кёргенин, эшитгенин кьошмай, кьоратмай айтыргъа.

Письмону окъуй тургъанын ма бу кёзлерим бла кёргенме... Аллахны бирлигине ийнанганча ийнан. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 73.

БУРУН СУУУ КЪУРУМАГЪАН [адам] Сабий, жаш адам.

Хыны сёлеширигим келди бу адамгъа, аллай бир ачыуум бар эди ичимде. Алай ол адамны бурун сууу къурумагъан бир сабийге: «Кечгинлик тилейме», – деп, ариу сёлешигени ичимде аяусуз жанган отну ёчюлтдю олсагъат окъуна. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 70.

БУРУН СЮЕКЛЕРИ ТУРУРГЪА (къобаргъа) Биреу къаты ачыуланьргъа, къаны бузулургъа.

Аны [Хажии-Османни] чепкеннге ушагъан бети къаралдым болду, бурун сюеклери турдула. Ж. Залиханов, Тау къушла, 41. *Бурун сюеклери къопханды Къасботну, къадырны халисин жаратмагъандан озуп, аны иесине да танытады ол къаны бузулгъанын.* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 9.

БУРУН СЮЕКЛЕРИН ТУРГЪУЗУРГЪА Хайыуанны (атны, эшекни, ёгюзню) асыры чапдыргъандан, онгуз этерге.

– *Не палах болгъанды, атны бурун сюеклерин турдураса да, хайырсыз! – деди.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 9. *Бир кюн жаи эфендини эшегине да минип, хайда къачханды. Жолда семиз эшекни бурун сюеклери туруп ёлгенди.* «Къарачай нарт таурухла», 125.

БУРУН ТАУУКЪ (хораз) КЪЫЧЫРЫГЪА Танг атар заман болургъа.

Чалманны алаша жери бла тауушсуз туюнюп, Адилгерий Жулдузланы коридоргъа мингенде, ол келирге къарап тургъанча, къанатларын «зап-зап» этдирип, хораз къычырды. Б. Гуртуев, Адилгерий, 27. *Аслангерийлары Чумлу Камны къыйырына жетгенде, бурун тауукъ къычыра баилады.* Аны, Жангы талисман, 226.

БУРУН УРУРГЪА Бир ишни этерге алланып, къарыуун сынаргъа.

Институтха бир бурун уруп кёрмей боллукъ туююлме. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 126.

БУРУНУ БЛА ЖЕР СЫЗЫП (жашаргъа, ишни этерге) (къарач.) Бек къыйналып, кёп къыйын салып жашаргъа (кечинирге, сабий ёсдюрюрге д.а.к.).

Бурунум бла жер сызып ёсдюргеними сабийлерим билгенми сунаса? Угъай, ала кеслери алларына улуу болуп къалгъан сунадыла.

БУРУНУ БЛА СУУ ИЧМЕЗГЕ Тюгел аллай бирни билмеген тели туююлдю деген магъанада.

Алай биз да бурунубуз бла суу ичмей эдик, жашым! Эркин дунияны татыуун ангылагъандан сора уа, атышмы-тутушму деп чыкъдыкъ. А. Теппеев, Кюн батмайды. 46. – *Тейри, биз да буруну бла суу ичгенледен туююлбюз.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 241.

БУРУНУ БЛА ЧЫГЪАРЫРГЪА (бурунундан чыгъарыргъа) Биреу биреуге этген игилигин къусдурургъа.

Ит къусханым жалагъанча, этген ахшылыгъымы къарамыйыкъны буруну бла чыгъармаз ючюн, машинаны тохтат деп, басымлы тиледим. М. Гулиев, Акъ атлы, 108.

(биреуню) **БУРУНУ ДА АЙТЫРГЪА** Биреу селеше тургъанлай, адам чючгюрсе, ол айтылгъан тюздю деп ийнаныу.

Къатынладан бирлери чючгюрдю. – Сау бол да къал, ма аны буруну да айтды, – деди Зубайда. «Коммунизмге жол», № 123, 1965.

БУРУНУ САЛЫНЫРГЪА Мудак болургъа, шургу этерге.

Алай, къызыны алып къачаргъа баргъан жашланы бурунлары салынып къайтханларын кёргенде, аны кёзлери тана кёзлеча жаннган эдиле. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 78. *Базарда сатыуун эталмай, къатын буруну салынып къайтды. || Шырданлы буруну салынды, къаишлары туююлдюле, бети къаралды.* Нартла.

БУРУНУ СЮЙЮНЮРГЕ (сюйюндюрюрге, къутуртургъа) Къонакъ келеди деп билдирирге [буруну].

– *Бир Аллах, бурунум суююнню тура эди да, бир жууукъ адамым келлигин биле эдим.* А. Узденов. Саняят, 124. – *Суюгеним келе болурму, тенгле, Бурунум къутуртады суююнню.* «Малкъар халкъ жырыла», 178. [*Кабасарай, юйден чыгъып, Хажимусаны къатына бара:*] – *Тюненеден бери бурунум суююнню тура эди да, келлигинги биле эдим.* Сау кел, жашым! И. Боташев, Пьесала, 202.

БУРУНУМДАН КЪАНЫМ КЕЛГЕН КИБИКДИ Намысыма келишмейди деген магъанада.

– Санга аллай ууакъ жумушчукъланы этдире, былай олтуруп туруу бурунумдан къаным келген кибикди. М. Гулиев, Акъ атлы, 112.

БУРУНУН ЖЫРДЫРЫГЪА Ёчеширге деген магъанада.

Жашасын бу харип жашчыкъ, бу бек уллу, онглу адам болмаса, бурунуму жырдырырма. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 66.

БУРУНУН КЁТЮРЮРГЕ Кесин бирсиледен бийикге тутаргъа.

Гынттылы адам бурунун кётюрюрге, кимге да уллу сёлеширге, ат башындан къараргъа уялмаз, кесини къолундан а жукъ келмез.

БУРУНУН СУГЪАРГЪА Хар неге да кесин къошаргъа, нени юсюнден да сёз айтыргъа.

Пенсиядады Жашбекир – ол бурунун сукъмагъан жер тапмазса. «Машинаны былайда нек тохтатханса?», «Сууну орамгъа нек тёкгенсе?», «Столовада аракъы ичмегиз!»... Анга сормай, адам не этерин билмегенча. И. Гадиев, Санга айтама, 215.

БУРУНУН СЮРТАЛМАГЪАН (бурунун сюрте билмеген) [сабий] 1. Жаш, гитче сабий.

– Мен ол къызны сен [Идрис] бурунунгу да сюрте билмеген замандан бери сюеме, – деди Жандар. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 299.

2. Дуния халиси билмеген, жашаудан билими болмагъан.

– Къачар къайгъысы да жокъду. Кимге керекди ол, бурунун сюрталмагъан сабий? Башха къайгъы салгъанды башыбызгъа, – деди Харшим. «Толкъунла», 227.

БУРУНУН ТАРТА КЪАЛЫР-ГЪА Бир затдан къурлай къалыргъа.

[Жамбот, Соллоуну кёргюзтюп:] Эшта да, мунуча киеулуклеге мен

къызымы бералмам. Ол аман Солтан да бурунун тарта къалыр! И. Боташев, Пьесала, 215.

БУРУНУН ТУРГЪУЗУРГЪА Таукел сюелирге, баш эркинлик ючюн кюреширге.

– Бизни хашгенлени да къозгъап айланнган Семёнду дейдиле, Ташчыда ишлей тургъан бир оруслу. Ол аланы орталарына киргенли, ёмюрден бери ыстауатымдан чыкъмагъан адамла бурунларын тургъузуп тебирегендиле, – деди Къыямыт. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 102.

БУРУНУН УРУРГЪА къара: **БУРУН СУГЪАРГЪА**.

Алай туююл эсе, муслийманланы дин тутханларына бурунунгу уруп нек айланаса? Аппаланы Х., Къара кюбюр, 188.

БУРУНУН ЧЮЙЮРЮРГЕ (чоелтирге) Махтанчакъ болургъа, оспар сёлеширге.

[Жаннет:] Энди, онунчугъа ётгенбиз деп, бурунларыгъызыны чоелтип айланыгъыыз. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 32. *Тюбешген жерде, алгъын этиучюлерича, бурунларын чоелтип, аланы къатлары бла озуп кетмейдиле... хапарчы нёгер боладыла [чанкала жарлыла бла].* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 120.

БУРУНУНА БУЗ ТЫГЪЫЛЫР-ГЪА Амал тапмай, онгсуз болургъа.

Тап, колхоз машинаны берсе да, иш асыры кёпден, бурунубузгъа буз тыгъылып айланабыз. М. Гулиев, Акъ атлы, 187.

БУРУНУНА ЁТЕРГЕ (чабаргъа) Терк ачыуланыргъа.

– Жаш тёлү... нени тутсагъыыз, андан ычхыналмайсыз. Сора бурунугъузгъа уа терк ётеди. Тёзе да билирге керекди. Чотчаланы М., Студентле, 78. *Наимханлагъа келечиле*

баргъанлары Шарауну чамландырып, къызыны кѣралмагъан ачыуу да бурунуна чабып эди. 3. Толгуров, Эрирей, 35. – Оллох-оллох, къатын, не бек бурунунга ётдю. Санга сѣз айтып къарыу жокъ кѣреме да. – Айхай бурунума ётер. Къайда эсе да бирни кѣрюп келеме деп, манга силкинме. «Эртте биреу бар эди...», 60.

БУРУНУНА УРГЪАНЧА ЭТЕРГЕ Хыны этерге.

Олсагъатда Аубекир хажси, «хаха», – деп кюлюп, бурунума ургъанча этип къойгъанды. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 193.

БУРУНУНДАН КЪАНЫ КЕЛИП (этерге) Бир ишни чексиз къыйналып, къадалып этерге.

– Кесимикин бурунумдан къаным келип окъутханым азды, энди муну да окъутургъа керекме, – деди Берхан. Хубийланы О., Аманат, 2, 87.

БУРУНУНДАН СУУУРУП АЛЫРГЪА Биреуден бир затны зор бла сыйырырга.

– Тейри, ёзге зат къолумдан келмесе да, хакъымы уа былай бурунларындан суууруп алырма, – деди Базарбий. Хубийланы О., Аманат, 3, 322.

БУРУНУНДАН ЧЫГЪАРГЪА (чыгъарырга, чючгюрюп тюшерге) 1. Биреу ашагъанын аман бла къусаргъа (къусдуургъа).

Алай а урлап-тырнап алгъан хайырынг бурунундан чыгъып тебирегенин кѣре болурса. Хубийланы О., Аманат, 2, 252. Меничаланы жекдигиз сиз, инши Аллах, узаймай бурунугъуздан чыгъар эсе уа ашагъаныгъыз. Лайпанланы С., Баталлары, 172.

2. Адамлыгъы, жашау халы биреуге таймай ушагъан.

Хажибекир а, доктор, темирчи да туююлдо, алай а жан халал-

лыгъы, чомартлыгъы бла Кѣкейни бурунундан чючгюрюп тюшгенча, бир халал къарындашыбызды. Къудайланы М., Жияуун парий этген мискин, 209. Сѣз ючюн, Азрет, аскерден къайтхандан сора, толу эки айны анасы бла бирге турса да, юйюрюн жокъламай нек къойду? Не уа, чючгюрюп бурунундан тюшгенча, кесине ушаи сабийине бир тюрюл жан ачымакълыгъы болмай, алай бир къыйын ауругъанда, бир тюрюл жокълап, болушлукъ этмегенини сылтауу неде болур? Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 368.

БУРУНУНДАН ЧЮЧГЮРЮП ТЮШГЕНЧА (тюшген кибик, тюшгенлей) УШАРГЪА Шашмай, бек ушаргъа.

Бу Аминатчыкъ болурму? Шашмай сени бурунундан тюшгенча, быллай ушагъан ким кѣргенди? «Жанкылыч», 378.

БУРУУ БОЛУРГЪА Чырмау болургъа деген магъанада.

– Бу юй буруу болгъанды да, не ишлеп бошайламай, не баиша ишни къолгъа алалмай, – деди къоншубуз.

БУТ БОРБАЙГЪА ТАЯНЫРГЪА Биреу къарт, къарыусуз болургъа.

– Энди бут борбайгъа таяннганды. Жокъду къымылдар къарыуум. Аллах буюргъандан киши да озмайды. Ол дуниялары кенг болгъанлагъа кюшулайым... – деди Харун. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 65.

БУТАКЪЛАРЫН УРУРГЪА (бутакъларын бутаргъа – къарач.) Биреую хорларгъа, аман кюнюн берирге, махтанмазча этерге.

Къанишаубийни тепси тюбюнден семиргенди да, кесинден залимге тюбеп, бутакълары бир урулмаса, кю-

туруп кетерикди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 247.

БУТАКЪЛЫ АГЪАЧ КИБИК
Киши бла эби келишмеген, жарашыусуз адамны юсюнден.

Бир-бир ишчи коллективледе, бутакълы агъач кибик, терсбоюнла тюбейдиле.

БУТЛАРЫ АЙРЫ БОЛУРГЪА
(хыны) Бир зат ючюн палахха къалмаз, эринмесин деген магъанада.

Экинчи кере келгенликге, Ийна-лукъну бутлары айрымы боллукъдула? З. Толгуров, Эрирей, 29.

БУТЛАРЫН АТ ЭТЕРГЕ Узакъ жерге жаяу барыргъа (келирге).

Халкъ насыбы къайдагъасын билсемед, Мен бутларымы ат этип кетерем (Мечиланы Кязим). Ж. Залиханов, Тау къушла, 307.

БУТЛАРЫН КЪОЛЛАРЫНА АЛЫРГЪА (къарач.) Бир ишни этер ючюн, не кючюн да салып ишлерге, кюреширге, барыргъа.

Туругъуз, батырла! Тур-тур келгенди, Хур-хур кетсин. Къынгыр шохларыбыз эшик аллында сакълайдыла. Бутларыбызны къолубузгъа алайыкъ... «Толкъунла», 70.

БУУ ЁКЮРГЕН ЗАМАН Кюз арты.

Буу ёкюрген заманда, кийиклени этлери иги болады, алай аланы ёлтюрген улуу гюняхды деп, таулула алай айтадыла.

БУУ (жугъутур) КЪУЛАГЪЫНА АЯЗ КЪАКЪГЪАНЧА (жел къакъгъанча, ургъанча) КЁРМЕЗГЕ 1. Эс бурмазгъа, сансыз этерге.

Аман адамгъа айтханынг буу къулагъына аяз къакъгъанча да тююлдю.

2. Бир затны арталлы да хайыры тиймезге.

Сен, дууа жазып, бир къауум адамны алдагъанлыкъгъа, ол адамгъа буу къулагъына аяз ургъанча да кёрюнмез. Х. Кациев, Сайламала, 164.

БУУУН АЙЫРЫРГЪА Ёсген затла (нартюх, будай, ашлыкъ д.а.к.) жик белгилерге.

Будай сабанла бууун айыра башлагъандыла.

БУХЧАКЪДАН БАРГЪАНЧА (къуйгъанча) ЖАУАРГЪА Сакъ жауун къаты жауаргъа.

[Муса:] Да жауун бухчакъдан баргъанча жауса, Тырнаууздан ургъан жел улуу тереклени тамырлары бла аудурса, сейирмиди да къоркъгъан? И. Боташев, Пьесала, 109.

БУШТУГЪУН ЧЫГЪАРЫРГЪА (къарач.) Биреуню тюерге, хорларгъа.

– Тын, жаш, тынмасанг, артда менден кёрме, буштугъунгу чыгъарырма, – деди Солтан-Мурат солуун терк-терк ала.

БЫЛАЙ БОЛСУН ДЕРЧА (къарач.) Кесинг сюйгенча, хар зат (иш) тап болургъа.

Бизни ёмюр, атом бла космосну ёмюрю, бизни къыралда тамам былай болсун дерча урунган жамауатны (жамагъатны – къарач.) жашаууна жараулу къуралгъанды. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю.

БЫЛАЙ ДА БЫЛАЙ ДЕРГЕ Ишни болгъаныча айтайым дегенде айтылады.

Барайым таматагъа. Былай да былай дейим, он минутха кечигип келгенме дегенни айтайым. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 24.

БЫСТЫР-БЫСТЫР БОЛУРГЪА Биреу ачыудан жарылыргъа, кюерге, ёлюрге.

Жашыны халын кётюралмай, анасы быстыр-быстыр болады.

БЫТТЫМ: БЫТТЫМ ЭТЕРГЕ
Малла, хайыуанла кызыгу кюн салкын излерге.

Зауурбек, юч жашын да аллына чакырып: – Жашла, кыйланы бирге кютюгюз, кыатларындан кетмегиз. Кюн ачык болуп, кыыздырып башласа, салкын дуппурда быттым этерге кыоюгъуз, – деди. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 42.

БЮГЮН-БЮГЕЧЕ (тамбла) **ДЕНГЕНЛЕЙ** Кысыха заманны ичинде.

Колхозчула, Терк боюнунда тартыларын оруп, бюгюн-тамбла дегенлей, кюзюк будайны да себи башларыкдыла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 87.

БЮГЮННГЕ КЪАРАГЪАН КИБИК (кыарап тургъанча) Ёхче этгенлей, тапсыз заман тюшдю деген магъанада.

«Бу да [кыара туман], бюгюннге кыарагъан кибик, не этеди?» – деп, Назир, [жауса] плащын алганына ыразы бола, барады. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 387.

БЮРТЮКДЕН АДАМ ЭТГЕН Сабийни гитчеден уллу этген, ёсдюрген адам.

Сабийлерин бюртюкден адам этген юй бийчесине эри хар заманда да керти намыс этиучю эди.

Г

ГАККЫНЫ КЪАЯГЪА УРГЪАНЧА (кыарач.) Адамны айтханы, этгени арталлы да жукъга тиймезге.

Адамынгы барын, малынгы, ол огъай, итинги кыошуп тергесенг да, хар биринге мингишер солдат жетерикди. Алагъа не кыаруу эталлыкъса? Гаккыны кыаягъа ургъандан

чырт башхасы жокъду. Лайпанланы С., Баталлары, 273.

ГАЛОШХА ОЛТУРУРГЪА (олтуртургъа – орус.) Эршиуде бирси-леге хорлатыргъа, артха кыалыргъа (бирсилени хорларгъа).

Ахмат, ол сизни Малкърданды, кёремисе, рекордсменлени галошха олтуртханды. Х. Кациев, Сайламала, 54. *Бу кварталда биринчи звено галошха олтургъанды, бирси экисине хорлатханды.*

ГЕППЕРЛЕ: ГЕППЕРЛЕРИ (липперлери) **ТЮШЕРГЕ** (салыныргъа) Адам бир затдан тюнгюлюрге, мудах болургъа.

Хапарла элден элге жайыладыла. Байла аны билдирмезге, жарык селеширге кюрешселе да, суугъа тюшген тауукълача, гепперлери тюшген эдиле. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 158. *Кыарындашчыкъла мудах болуп, липперлери салындыла.* Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 105.

ГЁН: ГЁН ЧАРЫКЪ Эр киши аяк кийим (тууар териден ийленип, боялып, тюбю олтансыз тигилип этилген).

Къужон бий бюгюн сымарланады. Аягында жерк суу бла боягъан, кызылдым гён чарыкълары чурукъладан эсе ариу кёрюнедиле. Ж. Токумаев, Дертли кыама, 37. – *Биз, таулула, сабийлей окъуна тутуша ёсгенбиз... – деп, бек мудах болуп, кыабак таматаны бетине угъай, ариу кийилген гён чарыкъларына кыарады.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 61.

ГИБИР: ГИБИРИНЕ КИРИРГЕ (хыны) Асыры кыызгъанчдан амалсызына таяныргъа.

Мюлкю, харакети кён, бергени, алганы жокъ, гибирине кирип айланады кеси уа.

ГИНАСУУ АДАМ Женгил кымылдагъан, не тюрлю ишге да суху узалгъан адам.

Асыры гинясуу адамдан, бир чакъдан не этеригин билмей, Мухтарны ызындан къарадыкъ.

ГОНАЙНЫ КЪОЯНЫЧА (масхара – къарач.) Сахиник болуп, тегерекге къарай.

Махмут унамады: «Кеч болгъанды, юйге барайыкъ», – деди. Гонайны къояныча, эки кёзюн жандырып, юйюнге къуру кирип барлыкъ туююлдо. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 108.

ГРАУНУ АПАСЫСЫЧА (къарач.) Магъаналы, багъалы, берекетли, тауусула билмеген зат (ахча).

– Грауну апасысыча, быллай бошалмагъанны, тауусулмагъанны ким кёргенди? – деп, кюлдо Омар.

ГРАУНУ АТКАЗЫН БАСАРГЪА къара: КЪАРА АТКАЗНЫ БАСАРГЪА (къарач.).

– Урлагъаным да, ашагъаным да кертиди, алай а меники атказды, – дегенди Грау. || Жаиха, ишге чыкъ деп кюрешидиле, алай ол Грауну атказын басып къойду. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 72.

ГРАУНУ ЧАЛДИУЮН САЛЫРГЪА (къарач.) Тутушханда, артындан чалгъан амал бла хайырланьыргъа.

Татарлы боксёр, Грауну чалдиуюн салып, негрни жыкъды. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 72.

ГУМУЛ БЕТ АЛЫРГЪА Сазгъыл сыфатлы болургъа.

Тегерек чууакъ, ырахат болса да, тау суу огъурсузланып, къутуруп, гумул бет алып, жоллагъа, кёпюрлеге къоркъунчлукъ сала, таулада жауун жаугъанын билдире келеди. О. Этезов, Тарда, 8.

ГУМУЛЖУК УЯ КИБИК Адамны кёп жыйылгъан жери.

Быллай сый ким къурагъанды?.. Адам дегенинг гумулжук уя кибик эди. У. Жулабов, Жер этегине, 8.

ГУНЧ БОЛІМАЗГЪА (этерге) Зат, адам тас болуп къалмазгъа.

Жер китабы – акъылманлыкъ китабы, Игилик бла аманлыкъ китабы, Огъурлулукъ, огъурсузлукъ китабы, Жерни гунч болмай турлукъ китабы. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 44. Орта Азияны къумлу жерлеринде гунч болуп къалмаз ючюн, халкъны эсли адамлары аны жаланда ишлеп сау къаллыкъбыз деп юйретгендиле. «Заман», №40, 2016. «Фердинандлагъа» бла «Тигрлеге» базынып, ала бла Совет аскерни гунч этербиз деп, махтанып, фашистле алгъа чабадыла, алай этген муратларына жеталмайдыла. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 163.

ГУР ДЕП (гюр деп) КЪОБАРГЪА (къуюлургъа) 1. Бир ызгъа къобаргъа, бир жары къуюлургъа.

Класс, гур деп къобуп, портфельлерин да алмай, устазланы отоуларына ёшиун урдула. М. Шаваева, Кюнтякъла, 164.

2. От терк жанаргъа.

От сирнексиз жандырылды, лагъым кибик, алынып къалды. Билмей тургъанлай гур деп жанып кетди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 181. Бир самолётну арт жаны, тютюнлей келип, гур деп жанды. Хубийланы О., Аманат, 1, 204.

3. Къанатлыла бирча, къанат таууш этип учаргъа.

Жарнесни чыпчыкълары гур деп дуугъа къондула. А. Теппеев, Ташыуул, 69.

4. Адамны бетине къан чабаргъа, къызарьыргъа.

Алайлай Жамилятны кѣаны гур деп бетине урду. Х. Кациев, Тамата, 89. Ол сагъатда, асыры уялгъандан, башында чач тюрклерине дери гур дегенлей болду, терледи, кѣызарды [Ариубат]. Ж. Залиханов, Жаннган жю-рекле, 41.

ГУРА КЪЫЛЫГЪЫ ТУТАРГЪА (кѣарач.) Жагъыны тутаргъа.

Бир-бирде, гура кѣылыгъым тут-са, сабийинг да, башынг да от тѣбе-си болгъун деп, алайгъа да таи атып кетиучю эдим. Хубийланы О., Аманат, 2, 80.

ГУРГУН СОЛУУ ЭТЕРГЕ Биреу кѣысха-кѣысха, терк-терк солургъа.

Халим юйге гургун солуу эте кир-генинде, ынна аны бетинден, кѣзюн-ден уппа этди. Ж. Текуев, Бир эрттенлик-де, 53.

ГУРОШХА (капекге) **ТИЙМЕЗ-ГЕ** Магъанасыз, ыспассыз болургъа.

[Солтан:] Тепсей билмеген таулу жаш гурошха тиймейди. И. Боташев, Пьесала, 162.

ГУРТ ТАУУКЪ КИБИК Биреу кесин кѣпдюрюп, ачыуланып.

Бу кезиуде Къайырбек келди. Са-ниятны, гурт тауукъ кирик, кесин кѣпдюрюп, жашыны да тюр эрини салынып тургъанын кѣрдю. Ж. Току-маев, Ыфчык, 78.

ГЫБЫТ КЪОБУЗ КИБИК Жан-шакъ, керексиз кѣп сѣлешичю адам.

Сен, гыбыт къобуз, тынч юйю-ме къайгъы салып, болгъан урунган-нымы да суугъа къуйдурдунг эсе, суу азыгъы болгъун! Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 47.

ГЫЛ: ГЫЛ ТЮШЮРЮРГЕ (юзерге) Бир ишден кесине хайыр юзерге, алыргъа.

Гыл тюшюрюрге деп этмегени-бизге къалай ийнандырайыкъ, къайсы

бирин ийнандырайыкъ? Лайпанланы С., Гургумлу, 153. Алыкъа Кесахан мени ырысхымдан гыл юзерге умутчугъун къоймагъанды. М. Гулиев, Акъ атлы, 21.

ГЫЛАН: ГЫЛАН АЙЛАНСЫН (айланлыкъ) Бир затха ачыуланган-да айтылгъан модаль фраза.

Энди харфны кѣууа кетип, жу-кѣусурагъан Ачау, жау кѣзлери бла аны элгендирген таба кѣарап, кѣаш тюреди. «Ай сизге гылан айлансын!» – деп, Халит ачыуундан кюреди. А. Теп-пеев, Азатлыкъ, 274.

ГЫП: ГЫП ДЕП (этерге бир зат-ны) Терк окъуна этип кѣояргъа.

Бир жашырын затлары болур ансы, ушакъ эте тургъанларынлай, юслерине чыгъып кълсам, кѣзы бла келини гып деп, тохтап кълалучуду-ла. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 252.

ГЫПЫ АЙРАН Ёсген зат бла уютулгъан айран, хычыуун, дарман татымлы, созулмакъ ичги.

Кишиле гыржынны, этни да ашап тауусдула, кѣатлап-кѣатлап гыпы айрандан да ичдиле. Д. Таумур-заев, Таурухла, 163.

ГЫРЖЫНДАН ЭСИРГЕН [адам] Бай, эсирик адам.

[Бирле уа:] «Бу не хыликкяды? Бир тойгъанын кѣтюралмагъанны, гыржындан эсиргенни кичиу тайы ючюн эл бузулду да! Бу не хыликкя-ды?» – дей эдиле. Б. Гуртуев, Жангы та-лисман, 64. Бир кѣауум акътопуракъ-чы гыржындан асыры эсиргенден, жайыкъмай эдиле. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 90.

ГЫРЖЫНЫН ЖИЛЯМУГЪУ БЛА ТЕНГ АШАРГЪА Къарыусуз, жарлы жашаргъа.

Берхан сѣзюн артха салмады: – Сиз кеси ишигизни этесиз, сора мен а сизни ючюн жарлы болургъа нек

керекме?!.. Мен гыржынымы жия-мугъум бла тенг ашап, ёксюз асырап ёсдюрген бир къарангы, насыпсыз тиширыума. Хубийланы О., Аманат, 2, 88.

ГЫРМЫК ИЙГЕН КИБИК (ашаргъа) (масхара) Бир тохтамай ашаргъа.

Сабийле, гырмык ийген кибик, кюн узуну ашагъанлай турадыла.

ГЫРНАУ: ГЫРНАУ КИШТИК КИБИК (киштикча) [адам] Жарашыусуз адам.

Мени къоншум тѣгерекдегиле бла, гырнау киштик кибик, къуру сѣз болуп турады.

ГЮНЯХЫ КЕРЕК ТЮЙЮЛДЮ (кесини болсун) Биреуню юсюнден болмагъанны айтыргъа суймейме деген магъанада.

– Катя мени бла шуѣхлукъ жю-рютюрге суйгенин билеме. Къызны суйгенле бардыла. Алай ол аладан бирин да суймейди. Гюняхы керек туююлдо, ол намысына сакъ, ишине къаты къыз эди. М. Шаваева, Кечерлеми?, 33. – Гюняхы кесини болсун, алай кичи къарындашында аллай акъыл болмаз эди деп, бюгюн да жюрегим алайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 55.

ГЮНЯХЫ КЪУРУСУН (дин) Ёлген адамны ызындан жаннетли болсун деп айтылгъан тилек.

Иги, хурметли адам эди ёлген, гюняхы къурусун, харип.

ГЮНЯХЫН АЛЫРГЪА Биреуню юсюнден терс сагъыш этерге.

Аланы [Аминат бла Теммотну], нени юсюнден сѣлешгенлерин билмей, гюняхларын алып тургъанды. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 163.

ГЮНЯХЫН БОЮНУНА АЛЫРГЪА Биреуню терслиги ючюн жууаплы болургъа (Аллахны, адамны аллында да).

Муслийман диннге, Аллах берген къадаргъа тѣзмей, сауут кѣтюрюп ёлгенле кяфырладыла – алагъа дууа тийишли туююлдо. «Шуѣхлукъ», № 4, 1980 ж.

ГЮНЯХЫНА КИРИРГЕ Гюняхлы иш этерге.

– Сен а кесинг бла бир юйюр болалмаз тиширыуну сюялырмы эдинг? – деп сорду Фатимат. – Нек суймей эдим, гюняхмыды? – Мен а аны гюняхына кирлик туююлме. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 157. Мен Жаубермезни бир къакъгъанлай окъуна ойсурагырыкъ эдим, гюняхына кирмейим, къалай десенг да, менден таматады деп къойгъанма ансы, – деди Хажси-Осман. О. Этезов, Тарда, 23.

ГЮРБЕСИНДЕ – КАКЛЫГЪЫ, ХУРЖУНУНДА БИЯДАГЪЫ ЖОКЪ [адам] (къарач.) Жарлы, къарыусуз адам.

Улан туугъанына къууаннганылыгына, адетин этерге кесини къарыуу жеталмазлыгын танып, Исламны башын ауур сагъыш басды. Гюрбесинде – каклыгъы, хуржунунда биядагъы жокъду. Кимге барып, ёнкюч излейим деп, бюгюлюп, жерге кирирча болгъанды. Къоркъмазланы Къ., Горда бычакъ, 1, 17.

ГЮТТЮ ЮСЮНЕ КЪАЛАЧ (Нарт сѣз.) Бир кыйынлыкъны юсюне дагъыда иш кюшулургъа.

Гюттю юсюне къалач деп, юй бийчеси да телевизоргъа къадалгъанды. Чотчаланы М., Кюндюзго кюн, 41. Гюттю юсюне къалач деп, жарсыуларымы сыртына да ол къоркъуулукъ къаланнганына, къоншума ашыкъдым. М. Гулиев, Акъ атлы, 111.

ГЮХ: ГЮХ ТЮЙГЕНЧА (ургъанча) (къарач.) Атылып, чабып баыргъа.

Акъсакъ аягъындан сау аягъына секире, Мустафа, гюх ура, тутулгъанла таба жаныулап кычырады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 186. – Дуняны бокълап айланганла сени кибик хашгенледиле, – деп, ол [сепгилбет къатын] башлагъан хапарына кызыды. Анда, 175.

Д

ДАМ: ДАМ БЕРИРГЕ Бир затдан татыу алыргъа.

Ол жашауну магъанасына дам берип тургъанчады. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 36.

ДАМЫРГЪА КЪАЛЫРГЪА (къарач.) Айыпха, беишликге къалыргъа.

– Терслигибиз болмай, дамыргъа уа биз къалгъанбыз, – дейди ынна.

ДАНАКЪАЙ ЖАУ АШАМАЙ-ДЫ (къарач.) Адамны чам этип уялтыргъа сюйгенде айтылгъан самаркъау сёз.

Къошда жау чайкъасала, Данакаъай жау ашамайды деп, юлюш чыгъармай къоюп болгъандыла.

ДАРГАН: (сабий) ДАРГАН БОЛУРГЪА Къагъанакъ сабий, ана сютю жарашмай, къарыусуз, арыкъ болургъа (къарыусузлугъу болгъан анасыны ёшонюнден ичип).

Бу сабий дарган болгъанды, мынга энчи эс бурургъа керекди.

ДАРМАННГА ТАБЫЛМАЗГЪА [адам, зат] Багъалы, аз зат.

– Тохдар, ариу дарманнга излегеннге да табылмазча, кёрюннген да этмейсе. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 9.

ДАТТИ: ДАТТИ ЭТИП (жюрюрге) (сабий тил) Сабийча, гитче-гитче атлап (жюрюрге).

Ол [Жарнес] жолда сейирлик бара эди: датти-датти этип угъай, ауурлугъун табанларына салып. А. Теппеев, Ташыуул, 211.

ДАУУ ЖОКЪДУ Адам, зат бир тынгылы затха тенгди, хатасы жокъду деген магъанада.

– Сегизинчи «В» класс хатасы болмагъан классды. Саны, билими бла да бир классха дауу жокъду. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 154.

ДЕБЕРИ БАРГЪАН [адам] Къолундан келген, мадарлы, айтханы болгъан адам.

– Эй-хей, таланган, биз а Асланукъаны бек дебери баргъан жашларыбыздан бирине санап турабыз, – деди Бийсолтан. «Минги тау», № 1, 112. Танышым, мен кёзюмде сындыргъанча да болмай, иги дебери баргъан адам кёре эдим. М. Гулиев, Акъ атлы, 194.

ДЕРТ АЛЫРГЪА (жетдирирге) Аманлыкъ этгенни кесине аманлыкъ этерге.

Угъай, ол [Мухтар], немецлиден дерт алыргъа ант этген эди да, Аллахдан сауут тилей эди. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 61. Исламны жюреги лагъымча къабыннганды. Элбек аны излейди. Ёлтюрюрге. Атасы ючюн, Совет власть ючюн анга дерт жетдирирге! Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 371. [Таубий:] Ахшы. Сен а дерт жетдириуге къараргъа хазыр бол. И. Боташев, Пьесала, 63.

ДЁРДЕНИН (дорданын – къарач.) **ТУРГЪУЗУРГЪА** Къарыууна, кесине базыныргъа, уллу сёлеширге, махтаныргъа.

– Ариу ашан, ариу кийинип, дёрденин тургъузургъа кюрешеди, къолундан а капек магъана, хайыр чыкмайды.

ДИН АХЛУ (ахлусу) Муслийман динни жүрютген адам (эфенди, молла).

Ленинчи окъуу городокну жаашлары, агитпоход къурап, узакъ тау элге баргъанда, биринчи спектакльни кёргюзтюрге хазырлана эдиле. Ол ишиге кёпле ыразы болмагъан эдиле. Бютюн да бег а дин ахлула. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 192.

ДИНИНДЕН ЧЫГЪАРГЪА Диннге бузукълукъ этерге, муслиманнга саналмазгъа.

– *Эсингде тут: къоркъгъан дининден чыгъады. Мурдар да болма, къоркъгъан да этме, – деди Ибрахим. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 70.*

ДОП-ДОП ЭТЕРГЕ (топ-топ, гоп-гоп этерге) Биреу керексиз кёп жаншаргъа.

– *Доп-доп эте тураса сен алай, – деп, Суфиян, от жагъаны къатындан кетип, тапчаннга барып олтурду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 295. [Вера:] Федя, сен таулуланы бла тауланы юсюнден бош топ-топ этесе. И. Боташев, Пьесала, 110.*

ДОППАС: ДОППАС УМУТ ЭТЕРГЕ (къарач.) Уллу, гынттылы, кючбюсюреу (сёлеширге).

Адамны къолундан зат да келмей эсе, уллу сёлешип, доппас умут этгенден не хайыр?

ДОРБА: ДОРБА АЛАША Ишчи ат: базыкъ бутлу, уллу санлы.

– *Ары айлан да, арпа аша, Бери айлан да, бичен аша, Дорба алаша... «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 37.*

ДУККУЛ: ДУККУЛ ЖУРУН ЭТЕРГЕ Бир затны ууакъ жыртыргъа.

«Къызны минг тилер да, бир алыр», – деп бизде сёз барды. Алай а Ирачыкъ келген письмоланы жа-

нгыз бирине да жууап къайтармаиды. Кимин окъуп, кимин а ачып да къарамагъанлай, дуккул журун этип атады. Хубийланы О., Аманат, 3, 165.

ДУМП БОЛУРГЪА (этерге) Кёз туурадан кетерге, тас болургъа (кетериге, этерге).

Дауумхан, кеси тапсыз [жалан кёлеклей] чыкъгъанын эслеп, алайдан думп болгъан эди. А. Тепеев, Отлукъ ташла, 94. Тауда къар юзюлсе, алында тюбеген затланы думп этип, алып кетеди.

ДУНИЯ БАГЪАСЫ Къара: **ЭЛ БАГЪАСЫ АДАМ**. Адам даражасы бийик болгъан, батыр, айырмалы адам.

Бизни ачыуубузну селейтирге суйген ариу тиширыу дуния багъасы эр кишиле, ариулукълары кюнню озгъан къызла ёсдюрюрге жетишалмагъан адам эди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 93.

ДУНИЯ БЛА БИР 1. Бек кёп, чексиз кёп.

Кесигиз билгенликден, жолдашла, иш бек къыйынды, дуния бла бир танкын бла самолётун хайырлана, душман бизни аскерибизге къажасу битеу анда болгъан кюнню бургъанды. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 84. Дуния бла бир адам Бёзю улуну акъ атын, кесин да ортагъа алып, ийнакълай боладыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 110. Адамны дуния бла бир сёзю, оюму да тюрленедиле. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 50.

2. Бек, кючлю, къаты (къууаныргъа д.а.к.).

Ставропольда жыйылыуда болгъан эдим да, крайны ичинде алчы заводланы бирине бизни заводну санагъанларында, дуния бла бир къууандым. Хапчаланы М., Мени насы-

бым, 18. *Бий, дуня бла бир аманны кѳуюп, секирип ёрге турады да, му-журасын сермен, Хашимни урады.* М. Геттуев, Жюрекле бла алтын кѳолла, 122.

ДУНИЯ БУЗУЛУРГЪА Жашау тюрленирге, бир формация бирси тюрлю формациягъа кѳечерге.

Андан сора да Саламатин, дуня бузулгъунчу, хар жыл сайын Мал-кѳаргъа Кѳекейге келе-кете, шуѳхлукъ жюрютюп тургъанды. Къудайланы М., Жилияун парий этген мискин, 203.

ДУНИЯ ЖАННЕТИ Насыплы, зауукъ жашау.

Аймѳлек да алайды. Ол дуня жаннетин – жашау татыуун мени юсюмде табады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 262.

ДУНИЯ ЖАРЫГЪЫ 1. Биреуню бек суйген, багъалы адамы.

Мени дуня жарыгъым кетгенин билмедим элден. С. Гуртуев, Ныхытла, 99.

2. Насыплы жашау, зауукълукъ.

«Дуня жарыкъгъа де», – деп, Сапият, кѳызчыгъыны кѳолундан тута, кѳурмашча чакъгъан баллы тереклени тюбю бла, юйдегисин да ызындан тизип, элге ташайды. Хубийланы О., Аманат, 3, 375.

ДУНИЯ ЖАРЫГЪЫН АЛГЪА КѳРГЕН Дуниягъа алгъа жаратылгъан, юйорню таматасы.

– Дуняны жарыгъын сенден мен алгъа кѳргенме, мен айтханнга тынгылагъанлыкъгъа, намысынг тюшмез, бир да кѳоркъма, – деди Фатимат Харуннга. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 112.

ДУНИЯ ЖАРЫГЪЫН КѳРЮР-ГЕ (термилген) 1. Кѳзлери кѳрюрге.

Энди дуня жарыгъын кѳрлюкме деп, Мутайны эсине келмей эсе да, Одессагъа барыргъа угъай демеди. Х. Шаваев, Жерни кѳзлери, 215. – *Да, мен*

да, кѳресе, дуняны жарыгъына термилген бир кѳарт, жашау бырнагы болуп турама. Бир эркечим барды, ол мени да жюрютеди, малымы да жюрютеди. «Эртте биреу бар эди...», 45.

2. Насыплы, зауукъ жашаргъа.

– Мен дуня жарыгъын кѳрмейме. Ашагъан уихуурум тамагъымдан энмейди. Бир кюнню сенсе, менме деп жашаялмайбыз. Былай эшикден доп деп тюшгенлей, сѳз кѳайгъы излеп тебирейди [Базарбий], – деп жарсыйды Сапият. Хубийланы О., Аманат, 3, 11.

ДУНИЯ КЕЗИУДЮ Жашау хар заманда да не иги, не аман болгъанлай турмаз деген магъанада.

– Да не этериксе, дуня кезиудю. Кимни арты, кимни аллымы деучю-дюле? Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 38. – Да, балаларым, не этериксе, кѳадардан киши да кѳутулмагъанды. Ала да аны кѳрдюле... Ай итле! Харамлыгъ'а этдиле. Ол алагъа бир жетер, ашыкъ-масынла! Ёмюрде да терекни башын, тюбюн да биреу ашап турмагъанды, дуня кезиудю, – деди Муса. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 154.

ДУНИЯ (биреуден) КЪАЛЫР-ГЪА Ёллюкме да ёллюкме дегенде айтылады.

– Да бюгюн да кюнлерибизни бири боллугъу туююлмюдю, ахырысы, жарыкъ солуюкъ, – деди Азамат, кѳолун таукел силке. – Дуня бизден да кѳаллыкъды, – деди Солтан. «Толкъунла», 219.

ДУНИЯ МАЛЫ Харакет, хайыр, ахча, мал, ырысхы.

Ол сабий кѳызчыкъны кѳатында уа бу [Солтан-Мурат] кѳарт кишиди. Алай байды, бийди, дуня малына кесин ким да алдатады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 52. *Аллайланы [Фри-*

дон бла жашны] дуня малгъа бер-
лик туююлдо бир адам. Ш. Руставели,
Къаплан тери кийген батыр, 152. – *Ангы-
ламайма мен, Жабагъы. Сени кёлю-
нге тиймесин, алай мени аягъыма да
жарашырыкъды чурукъ. Саным-чар-
хым керекли мен да туююлме. «Ду-
ния малы дуняда къалады! – дейбиз
биз. Д. Таумурзаев, Таурухла, 104.*

**ДУНИЯ МАЛЫНА АЛЫШМАЗ-
ГЪА** Бир затны неден да бек сюерге.

– *Сени къатында бир сагъат
олтурсам, аны дуняны малына да
алышмайма, Аслижан, алай ишни
къыйынлыгъын айтама. О. Этезов,
Тарда, 238.*

ДУНИЯ ТАНЫГЪАН [адам]
Кёплеге белгили.

*Дуня, эл таныгъан адам деп
алай кёп адамгъа айтылмайды. Ол
ат адамны бек игисине, чырлысы-
на, акъыллысына айтылады. || Ол а
Схуртукланы дуня таныгъан къара
бугъаларыды. Аны къабыргъа узуну
алтмыш тёрт къулачды. Аны ауа-
насында жюз ийнек салкъын этеди.
«Эртте биреу бар эди...», 82.*

ДУНИЯ ТУТУРУГЪУ Жашауну
мурдору.

– *Биз мында къагъытла бла кю-
решигенликге, ишни башы айран бла
гыржындыла. Дуня тутуругъу уа
сабанчы бла малчыдыла. Э. Гуртуев,
Сабыр ушакъ, 30.*

**ДУНИЯ ТЮБЮ БАШЫНА БО-
ЛУРГЪА** Хар не да къатышыргъа.

[Гордеев, ачыуланы:] *Къыяма
кюндеча, дуня тюбю башына бола
турады... Бу оруслулагъа не болгъа-
нын адам ангыларыкъ туююлдо.
И. Боташев, Пьесала, 34.*

ДУНИЯГЪА (аты) **АЙТЫЛ-
ГЪАН** (адам) Белгили, энчи шартлы,
кёпле билген, шарайыпсыз адам.

*Тукъумну бек ариу келини дуня-
гъа айтылгъан Сотталаны Ахияны
къызындан туугъан Фатимат эди.
Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучу-
ла, 143. Бий къазауатха атланды. Кёп
къыралны юслери бла ётдо, жел, бо-
ран болуп, барын кесине бойсундура.
Дунягъа аты айтылды. Аны, Барып
турсанг..., 257.*

**ДУНИЯГЪА ЖАНГЫДАН ТУУ-
ГЪАН КИБИК БОЛУРГЪА** Бек къу-
уаныргъа, кёлю чексиз жарыкъ бо-
лургъа.

*Айхай, аны [Нохтарны] бир кёр-
ген манга дунягъа жангыдан туу-
гъан кирик болур эди. Ж. Залиханов,
Бахсан жулдузу, 223. 1946 жылда Нурга-
жинов аскерден сау-саламат къайт-
ды. Юйде уллу къууанч. Сержанны
анасы дунягъа жангыдан туугъанча
болду. «Заман», №40, 2016.*

ДУНИЯГЪА КЁЗ АЧАРГЪА Би-
реуню насыбы тутаргъа, жашауну
ангыларгъа.

– *Зухура, жаным! Бюгюнден ары
мени насыплы этерик, халкъгъа, жа-
шаугъа къошарыкъ да, дунягъа кё-
зюмю ачарыкъ да сенсе... Энди мени
къадарым сени къолунгдады, – деди
Халим. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 238.
Эки кере да тап-таза жилимукъла
жууадыла бетибизни. Туугъанда –
дунягъа кёз ачханыбызны къууан-
чынданмы огъесе анабыздан айыры-
лыуну биринчи суукълугъунданмы?
Мусукаланы С., Барып турсанг..., 146.*

ДУНИЯДА КЪАЛМАЗГЪА
(дуниядан къораргъа, тас болургъа)
Ёлюп кетерге, жашамазгъа.

– *Сора иги тынгыла. Ол жерде
ол деп бир хан барды. Аны бир ариу
къызы барды. Мен аны алмасам, бу
дуняда къаллыкъ туююлме, аны
манга келтирмесенг а, сен да дуняда*

къаллыкъ туююлсе, – дегенди. «Къарачай нарт таурухла», 29. – *Насып болса, сизни ачыуугъузну кѣргюнчю, кесим дуниядан къорарма.* Хубийланы О., Аманат, 1, 86. *Жарлы балам дуниядан тас болду да кетди.* Гочияланы С., Таулу кызыны жигитлиги, 122.

ДУНИЯДАН АУУШХАН (адам)
Дуниясын къоюп кетген, ёлген адам.

Дуниядан ауушсам, дунияда къаллыгъым – Жерими сыйына жандыргъан чырагъым. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 246.

ДУНИЯДАН КЕТГИНЧИ (адам)
Жашап тургъан къадарында.

Жанакъайыт [Залийханланы] биргесине ёсген Хабу Кациев бла, бираз таматаракъ Хочуланы Салих бла, Боташланы Исса бла, малкъар халкъны энчи адамы, жигити Сотталаны Адилгерий бла, ала дуниядан кетгинчи, шухълукъну жюрютгенлей тургъанды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 187.

ДУНИЯДАН КЕТЕРГЕ (дуниясын алышыргъа) Адам ёлюрге.

«Тауланы сюеме мен..., Ёлсем, жатхан жеримден Эльбурс кѣрюне турсун. Тилеригим ол болсун», – деп, осуят эте, бу дуниядан кетген эди [Пастухов]. А. Мокаев, Туугъан жерими суратлары, 37. [Фатимат келтирген сурат Къудайланы Хасанды] – *Урушдан жиберген эди. Анам дуниядан кетгенде, кебинлигинде табылгъанды.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 91. *Устазы Бѣзюланы Чепеллеу къазакъланы къолундан дуниядан кетгенде, аны жилиаун жамауат бла бирге Кязим хажы да этгенди.* Аны, Хакъ дунияда жолоучула, 3.

ДУНИЯДАН ХАПАРЫ БОЛ-МАЗГЪА Жашаудан жукъ билмезге, ангыламазгъа.

Пушкинни, Лермонтовну, Чернышевскийни, Толстойну, Чайковскийни, Белинскийни, Репинни, Шишкинни билликми эдик? Аланы билмегеннге дуниядан хапары барды дерге боллукъмуду? Хубийланы О., Аманат, 1, 14.

ДУНИЯДАН ЮЛЮШЮН АЛЫРГЪА Биреу зауукъ, сюйгенича, насыплы жашаргъа.

Сен дуниядан юлюш ала билген бир иги тукъумданса. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 86.

ДУНИЯДАН ЭРТТЕ КЕТЕРГЕ
Жашлай, кѣп жашамай ёлюрге.

Халиматны баи иеси Омар дуниядан эртте кетсе да, аланы сюймекликлери бу юйде къалгъанды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 311.

ДУНИЯЛЫКЪ КЕСИНИКИ СУНАРГЪА Чексиз къууаныргъа, кесин насыплыгъа санаргъа.

– *Зайнаф бла олтурургъа тюшгенине къууандым. Манга аны солугъаны, ауанасы окъуна жюрегиме жау жакъгъанча хычыуундула, дуниялыкъ мени сунама.* М. Шаваева, Кечерлеми? 15.

ДУНИЯНЫ АЛЫНДЫРЫРГЪА
Дауур этерге, адамланы халларын игилендирерге, кѣтюрюрге.

Тойну юч мюйюшюнде юч къыл къобузчу, юч сыбызгъычы, юч да агъач къарсчы, бир да барабанчы олтуруп, дунияны алындырдыла. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 26.

ДУНИЯНЫ АРТЫНМЫ КѢРЛЮКДЮ? Ёлмейми жашарыкъды?

– ... *Да кетеме шахаргъа, анасы бергенни тѣксюн, дунияны артын бизми кѣрлюкбюз...* Жашау бла хайырланып къалыргъа керекди, – деди Къушжестер. Хубийланы О., Аманат, 3, 40.

ДУНИЯНЫ БАШЫ ТЮБЮНЕ БОЛУРГЪА (башын тюбюне этерге)
1. Жашау бузулургъа.

– Да, ант ызынданды, манга къаран, дуня туюбу башына болмаса! Тейри, алай айтханым ючюн, дунягъа бир зат да болмаз, мен а ахшылыкъгъа жолукъмазгъа боллукъма. З. Зукаев, Солуу кюн, 76.

2. Дауурдан, кычырыкъдан алыргъа.

Желинлери кыызгъан ийнекле уа, ёкюрюрге къалып, дуняны башын туюбуне этедиле. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 93.

ДУНИЯНЫ БАШЫНА ЖЫЙГЪАН [адам] Хар нени да билген, окъуулу, билимли адам.

Дуняда болгъан, бола тургъан затланы ангыларгъа, билирге, дуняны башына жыйгъан, аны къалай ёсгенин, тюрленнгенин ангылагъан адамла санлап бир туадыла.

ДУНИЯНЫ БУЗАРГЪА Бир ишни юсюнде къаты ачыуланыргъа, хахай этерге.

Бу сабий, не аз да ашар заманы озса, дуняны бузады. || Жашла чакъырылып, сатыр Тизилишип, оза эдиле. Тиширыула, сыйыт этип, Дуняны буза эдиле. И. Боташев, Ёмюрюм, 99.

ДУНИЯНЫ КЪАРАТЫРГЪА Хахай этип, эс бурдурургъа.

Ахырында уа, ариу Марзиятны Исмайыл аэроплан бла алып къачханда, келинчик, «жияу-сыйыт» этип, дуняны къаратханда, сабырлыкъны Ийнадукъ орнатады. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 167.

ДУНИЯНЫ КЪУЯРГЪА Биреуге аман айтыргъа, урушургъа, сёгерге.

Асият, кеси кесине дуняны къуа, терен къарны жсырып барады. Байрамукъланы Х., Сыналгъан жылла, 230.

ДУНИЯНЫ КЪЫЛ ЭЛЕК БЛА СЮЗЕРГЕ Тиширыула жыйылгъан

жерде адамланы, хар кимни сёзюн этерге, хапарларын этерге.

Къатынла дуняны къыл элек бла сюзерге угъай демейдиле.

ДУНИЯНЫ (кюн) УУАТЫРГЪА [адам] (къарач.) Керилип, суйгенича, ох деп жашаргъа.

Эрикселе, Исси суугъа кёз ачаргъа кете да къала, кюн ууатхан кезиулери болгъанды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 85.

(тёрт) ДУНИЯНЫ ЮСЮНЕ КЪАРАТЫРГЪА Адам урушуп, кычырып апчытыргъа.

Къыз дуняны юсюне къаратады, жияйды, кычырады.

ДУНИЯСЫН АЛЫШХАН [адам] Ёлген адам.

– Сау адамны атын кёошуп айтхан окъуна этигиз. Алай дунясын алышхан адамны атын айтыргъа тюшгенде уа, иш къалай боллукъду? – деди ынна. «Коммунизмге жол», № 18, 1984. Гыттыуланы Максим дунясын алышханлы кёп заман кетсе да, аны ариу жырлары поэт жашауну къалай кёзбаусуз суйгенин эсгертип турадыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 176. – Эгечим а бизни бла юч кюн туруп кетди. Ол да артыкъ бек танымай эди атабызны. Сабий эди, ол дунясын алышханда. Аны, Барып турсанг..., 57.

ДУНИЯСЫН КЪАРАНГЫ (къара) ЭТЕРГЕ (болургъа) Кимни болса да жашауун бузаргъа, насыбын алыргъа.

Юсюме къая оюлуп, Дунямы къарангы этип, Кёк, жулдузла да думп болуп, Ахыр сагъатым да жетип... Къ. Кулиев, Ахшам, 47. Ол кезиуде уа Афужанни дунясы къарангы болуп, кёзлерине къан чабып, аладан акъгъан кюйдюргюч жиямукълары

акъ жастыкъны суу этедиле. Х. Кациев, Сайламала, 35. Адам тюзеталмаз затла кѣндюле жер юсюнде. Мариамны баласы замансыз кетгенди. Кетгенди, анасыны дуниясын къарангы этип. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 224.

ДУУ БОЛУРГЪА Эсирирге.

Лифт а ишлемейди. Анга къараучу киши дуу болуп айлана эди. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 125.

ДУУ ДЕП (жанаргъа, алыргъа, уругъа д.а.к.) 1. От терк, бирча алып жанаргъа.

Сирнек тартханлай, отунла дуу деп жандыла.

2. Бир зат жылтыраргъа, омакъ болургъа.

– Бир къарачы: тѣрт юйюнде да кюйюзден эл басар жеринг жокъду, Сапаят, юйюнг, тюкенча, дуу жана турады, аны билмеймисе?! – деди Жандет. Хубийланы О., Аманат, 2, 11.

3. Жияп къалыргъа.

Дуу деп, жияп къалыргъа хазырма. Ж. Занкишиев, Мени шуѣхларым, 65.

4. Гюрюлдеген къарс урулургъа.

Дуу деп, халкъ къарс урду. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 10.

ДУУА ЭТДИРИГЕ Ёлген адамгъа окъулгъан энчи дууаны молла окъуп, бирсилеге амин этдирирге.

Къыйналып жетеди ол адам жетер жерине – дууа этдирирге ахлу-суна. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 353.

ДУУАСЫ ТОХТАРГЪА Ёлген адамгъа юч кюнню ичинде хар эрттенликде этилген дууа тохтаргъа.

Не кюрешселе да, дууасы тохтагъынчы жеталмадыла узакъ ахлула.

ДЫГАЛАСХА КЪАЛЫРГЪА Адыргы этерге.

Къаргъа тѣрт жанына къаргъанды, дыгаласха къалгъанды. Ёзге мадар тапмай, кѣчер кайгъыгъа киргенди. «Эртте биреу бар эди...», 64.

ДЫГЪЫЛЫНА КЪАТЫЛЫР-ГЪА Биреуню кюгъузтургъа, ачыууна тиерге.

«Агъачда сени кибикле ишлемейдиле», – деп, ол, шуѣхлукъ халда айтса да, мени дыгъылыма къатылды. И. Маммеев, Санга да адамла болушхандыла, 11. [Айжыякъ:] Ма, атангы жыйыны да жетди. Балам, ол тюрмеде болгъан затла ючюн атанг санга бек ачыуланып турады. Не да болсун, аны дыгъылына къатылмазгъа кюреши. И. Боташев, Пьесала, 56.

ДЫГЪЫЛЫНА (дыгъысына – къарач.) ТЮЗЕЛИРГЕ Адамны бир тюрлю бир тасхасын, учхара жерин билирге.

Тейри, жашны дыгъылына тюзелип, онгун алып турадыла нѣгерлерли. Не кюрешип да башын алалмайды.

ДЫММАЙ: ДЫММАЙ КИБИК СЕМИРИГЕ (эски, къарач., масхара) Къыз, тиширыу семиз эди, субай туююлдо, чуба киймейди деген маъанада.

Дыммай кибики семирп деп, къызы сѣзюн этгендиле.

ДЫНГ: ДЫНГ БОЛУРГЪА (къарач.) Тили тутулуп, сѣлешалмай къалыргъа.

Бири уа, харип, къыйын ойлашады. Ангылатхан заманында, эки кѣзчюгюн сенден алмай, сезип турлукъду, алай а, сорсанг, дынг болады да къалады. Хубийланы О., Аманат, 2, 51.

ДЫП ДЕП ДА (айтмазгъа) (угъайл.) Биреу айтханнга не аз да угъай демезге.

– Кимди ол аны къоркъутурча адамынг? – деди Исмайыл. – Махай

ол айтханнга дып деп да айталлыкъ туююлдою. О. Этезов, Аслан, 152.

ДЫП ЭТДИРМЕЗГЕ КЪЫМЫЛ-датмазгъа, онг бермезге.

Къойланы, дып этдирмей, тутуп турдум. || ...Элни, дып этдирмей, машиналагъа жыйдыла. «Сюргюн», 66.

ДЫРКЪ ДЕП... Билмей тургъанлай бир иш болуп къалыргъа.

Ол жашчыкъ, мени эслегенлей, дыркъ деп жырлагъанчыгъын тохтатды да, бурулуп, къозулагъа къычыргъан кибик этип, бир жанына кетип тебиреди. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 102. Жамбот, къызыны хапарын эшитгенлей, бёркюнню юсюнден кёрген тюшю дыркъ деп эсине тюшю. Ж. Токумаев, Дергли къама, 68.

ДЫРЫН БОЛУРГЪА (этерге)
1. Адамла къалмай ауруп жатаргъа.

– Гум къалада бла Шатойда уа бир аман ауруу да акълагъа къошулуп... Аскерибизни юч этгенден бири окъуна дырын болгъан болур эди. М. Шаваева, Кечерлеми? 133. Боташ, Хубол, Темукку деген юч къарындаш уугъа баргъандыла да, анда бир онкюн айланып, юйлерине келе болгъандыла. Элге жууукълашханларында, биреу: «Ой, келмегиз! Элге ауруу кирип, дырын этип барады! Кёзкёрмезге къуругъуз, ансы сиз да ёлюп къаллыкъсыз!» – деп къычыргъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 112.

2. Адамланы къырыргъа, ёлтюрюрге.

Келдим да, эмегенлени мен сыйырдым дорбунларын. Ала бла уруш этип, дырын этдим барын. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 103.

3. Бир затны тюп этерге, сибирип кетерге.

Тирлиги уа бир жерде да къалмагъанды, буз барын да дырын эт-

генди, жер бла тенглеширгенди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 64.

ДЮРГЕН-ДЮРГЕН: ДЮРГЕН-ДЮРГЕН ЭТЕРГЕ (къарач.) Биреу махтанып, оспар сёлеширге.

– Ох, бир мал, бир ырысхы келгенди, бар, саданач, юлюшсюз къалып кетесе, биз да бир урурбуз, – деп дюрген-дюрген этди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 249.

Ё

ЁГЮЗ ЁЛДЮ, ОРТАКЪДАН АЙЫРЫЛДЫКЪ (Нарт сёз.) Жууукъ-лукъдан айырылдыкъ.

– Ёгюз ёлдо, ортакъдан айырылдыкъ деп къоймай, ол ёксюз сабийлени унутуп къоймагъыз, – деп юйретеди аппа.

ЁГЮЗНЮ СОЯ КЕЛИП (кетип), КЪУЙРУГЪУНДА БИЧАКЪ СЫН-ДЫРГЪАНЛАЙ (сындыргъанча; ёгюзню къуйругъунда бичакъ сындыргъанча) (Нарт сёз.) Ишни, тап эте келип, ахырында бузгъанлай.

– Энди бу тёш башына бир чыгъалсакъ, кесибизни къутулгъаннга сана да къой, Таука... ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай, ёлюп къала ушайбыз да. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 110. ... Ёлюрге уа суймей эдим, ёгюзню соя кетип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанлай, не тапсыз кезиуде кетерге тюшеди. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 26. Ишни ёгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындыргъанча этмейик, кесинг да шифер жюклерге, тюшюрюрге бир тап кийинипсе! М. Гулиев, Акъ атлы, 109.

ЁГЮЗНЮ УЛЛУСУ БАУДАН ЧЫКЪДЫ [дегенлей] Сейирни, ала-

матны уа сен айтдың деген мағыанада.

Ёгюзню уллусу баудан чыкъды дегенлей, чынты аламатын сен айтдың. Къолунгу бери тутдур. Батчаланы М., Хорланган жазыу, 140.

ЁЗ ТУТХАН [аш] Кючю болгъан, татымлы аш (ашарыкъ).

Къара кашагъа да юйренгенме. Мама этиучю хычинлеге жетмесе да, бек татыулу, ёз тутхан ашды. Э. Гуртуев, Кызылкъанат тангларым, 240.

ЁЗЮН БАСАРГЪА 1. Биреу ашдан тояргъа.

Жашчыкъ иги ашап, ёзюн басып кетди.

2. Жаулу затдан ашаргъа, мол болургъа.

Кишитик, къакъ жёрмеден юлюшюн алып, ёзюн басып, башын да тыпыр таиха салып, жукълайды. «Нюр» журналдан.

ЁЗДЕН СЁЗ (жууап) Адепли, ариу сёз.

«Жууукъ болугъуз» деп адеплик ючюн айтылады. Ол ёзден сёздю. Ж. Токумаев, Ауанала, 286. *Анданды ансы, ...бары кюйсюзлюкню унутуп, иги оноу ючюн ёзден сёз айтханы [Къайсынын].* «Малкъар адабият», 11 кл., 1998., 35. *Батырбек хар бир ёзден сёзге ёзден жууап береди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 94.

ЁЗДЕНЛИК ЭТЕРГЕ Адам ашагъан затындан бирсилеге да берирге.

Барисбий бла мени алай жаратханыбызны кёрюп, къалгъанла да бизге аягъан болур эдиле – тиймедиле. Бизни уа ёзденлик этерге эсибизге да келмеди. И. Гадиев, Санга айтама, 185.

ЁЗЕНГИЛЕРИ БИР БИРГЕ ТИЕ Бир бири къатында, узакъ болмай деген мағыанада.

Отарланы Керим бла мен, ёзенгилерибиз бир бирге тие, барабыз. Къулийланы Къ.

ЁКСЮЗНЮ КЮНЮ – АРТДА (Нарт сёз.) Ёксюз, бюгюн къыйналаса да, артда аны жашауу тюзелликди деген мағыанада.

Аталары уруида, аналары тутулуп, Маишайны сабийлери тёгюлюп къалгъан эдиле. Алай, ёксюзню кюню – артда деп, Хамангерий белгили къурулушчу, Сакинат а доктор болдула.

ЁЛГЕН ЁЛЮ (ёлук) БОЛУРГЪА Биреу къайгыдан, бушуудан дуняда жашарыгъы келмезге, мудах, жарсыулу болургъа.

Некахны болжалы жууукъдан жууукъ болады. Асият мудахдан, ёлген ёлю кибик, ишлеген иши иш болмай, ашагъан ашы аш болмай, мутхузланып, бети кетип, эки кёзюн да сагъыш, къайгы алып, олтургъан жеринде тёзалмай, уллу къайгыгъа къалгъанды. М. Шаваева, Мурат, 40.

ЁЛГЕН ЁЛЮСЮ ДА ИГИДИ Тенгleshдиргенде, биреу, бир зат бирсинден иги да айырмады, игиди деген мағыанада.

Ахматны ёлген ёлюсю да игиди махтанчакъ Камалдан.

ЁЛГЕНИНЕ АТАСЫН! (хыны) Кесини болсун, манга керек туйюлдю деп, ёпкелегенде айтылады.

– *Ёлгенине атасын! – деп, Мердух дерт этди, сёз-таурух уллугъа кетди сыйны юсюнде.* М. Шаваева, Кечерлеми? 168.

ЁЛЕТДЕН БЕРИ Бек эрттеден бери деген мағыанада.

Ёлетден бери адам баласы уруш болмагъан заманны хазна кёрмей келеди. «Минги тау», № 1, 1985. *Жер, ёлетден бери тургъанча, къаугъасызды.* А. Додуев, Жолда, 6.

ЁЛЕТДЕН, ЁРТЕНДЕН КЪАЛ-ГЪАН [адам] Эрттегили жууукъларындан къалгъанларын багъалагъанда айтылады.

Хамзат, майданнга къарады да, саулай халкъны бирден кёрдю. Беш да Тау элде ёлетден, ёртенден къалып, энди бери сюрюлген жанланы барын! А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 75.

ЁЛЮК ЖАНЫМ БАРДЫ Биреуню гюняхын аллыкъ туююлме деген магъанада.

Мени бир ёллок жаным барды. Ол алай этсе, мен ахыратха, аны бий атасына не айтып барлыкъма? Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 213.

ЁЛМЕГЕН АЙЫУНУ ТЕРИСИН ЮЛЕШГЕНЛЕЙ (масхара) Ашыгъышлы иш этип, кюлкюлю болгъанлай.

– Бу мёлекди, мёлек! Мен неле дейме?! Ёлмеген айыуну терисин юлешгенлей эте турама. «Минги тау». № 1, 28, 1988.

ЁЛМЕЙ-КЪАЛМАЙ ЖАШАР-ГЪА Бек къыйналып баш кечиндирирге.

Ач-токъ бола, сау юйдегини асырайсыз, ёлмей-къалмай жашайбыз. «Къаспотлары», 24.

ЁЛЮ БАШЫН КЁТЮРЮР Аштатыулуду деп махтагъанда айтылады.

– Аллай татыулу ашха уа, мени анам айтычулай, ёлгенле да башларын кётюрюр эдиле. Хычинни ёмюрюмде биринчи кере сизде ашагъанма, айранны да сизде ичгенме, – деди Мурадин. И. Гадиев, Санга айтама, 167.

ЁЛЮ ГЕБЕНЕГИН (бир жары) АТАРГЪА Битеу къарыуун салыргъа, мыллык атаргъа.

Тутмакъда къызыл партизанланы бир къауумундан къалгъанлары,

къачып, агъач ичине ёлю гебенеклерин атдыла. С. Хочуев, Хапарла, 78.

ЁЛЮ (ёлюр) ГЕБЕНЕК КЕСИН ОТХА АТХАНЛАЙ (атханча, атхан кирик; ургъанлай, ургъанча, ургъан кирик) (масхара) Къарыуу жетмез ишге кесин уруп жоюлгъанлай.

Ёлюр гебенек кесин отха атханлай, тонгуз жухунгу сен, Германия, бизге узатханса. Будаиланы А., Ата журтум, 82. – *Бизни солдатланы къолларындан фашистлени жухлары аз къанамагъанды, ала, ёлюр гебенек кесин отха атханча, кюрешедиле, артлары къалайгъа таянырыгъын а билмейдиле.* Х. Кудиев, Бизни заманны адамлары, 100.

ЁЛЮ ЖУКЪУСУ ЭТЕРИК (этдинг) (къаргъыш) Былай къаты къалай жукълайса деп урушханда айтылады.

– Санга айтама да, эшитемисе? Не ёлю жукъусу этдинг, ичген эслеп, мардасында иче эди. Къайдагъынгы билмей, сен ёлюмю къалгъанса? – деп къычыралгъанын къычырды [Сапият Базарбийге]. Хубийланы О., Аманат, 3, 319. – *Саумуса, ёлю жукъу этерик, былай къаты къалай жукълайса?! – деп, эшигин къагъып тебиреди [Минат].* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 17.

ЁЛЮ МЫЛЛЫГЫН АТАРГЪА Арт сагъышын этмей, биреуню юсюне чабаргъа.

Алакёзню буйругъун толтура, жеримден кётюрюлюп, профессоргъа ёлю мыллыгымы атдым. М. Гулиев, Акъ атлы, 48.

ЁЛЮ МЫЛЛЫК БОЛУРГЪА Мыккыл болургъа, ишлеялмазгъа.

– Сен неге деп ёлю мыллык болуп тураса, ы? – деп, ол къызына ачыуланды. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 49.

ЁЛЮМ КЪАРА (къарач.) Къа-
рыуундан келген чакълы бир, битеу
кючно салып.

*Къарачепкен къатын да, суугъа
баргъанын къоюп, нёгерлерини ызын-
дан, габашларым тюшеди деп, къор-
къуп, шырт-шырт этип, ёлюм къара
жумулду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 158.

ЁЛЮМ УЧУ БОЛУРГЪА (этер-
ге) Биреу ырмах болургъа, ёлюрге
жетерге (жетдирирге).

*Ахырында чынлы немец, терле-
генлерин сюрте, жагъа ташына ол-
тургъан этмей, тюз да жыгъылгъан
этди. Ёлгенди, не ёлюм учу болгъан-
ды.* А. Теппеев, Ташыуул, 219. *Сохтала-
ны ортагъа алдыла да, болгъанларын
къаралтхынчы туююп, ёлюм учу эт-
диле.* М. Шабаева, Тейри жарыгъы, 275.

ЁЛЮМДЕН АРТХА ТУРМА-
ГЪАН [адам] Ётгюрлюгю болгъан,
таукел, жигит адам.

*[Анна:] Ала жукъдан къоркъа
билмеген, ёлюмден артха турмагъан
таукел адамладыла.* И. Боташев, Пье-
сала, 30.

ЁЛЮП ДА... Бир затны алгъа-
дан билсем эди, этдирмез эдим деген
магъанада.

*[Салихат:] Мен сени быллай бол-
гъанынги билсем, ёлюп да алдырмаз
эдим жашыма къызынги.* Ж. Токумаев,
Ауанала, 363.

ЁЛЮП (окъуна) ДА КЪАЛСЫН...
Адамны бек сюйгени олду деген ма-
гъанада.

*Жашчыкъ атасы бла къошха
барсын ансы, ёлюп да къалсын.*

ЁЛЮП ДА ОЙ ДЕЙМЕМИ?
(къарач.) Кесиме хатагъа нек айтама
деген магъанада.

*Урлагъанын окъуна кёрсем да,
ёлюп да оу деймеми кесиме жетме-
ген затха?*

ЁЛЮР КЮНЮН УНУТМАЗГЪА

1. Муслийман динни къаты тутаргъа.

*– Эй, акъыллыла жашай эдиле
мен жаш заманда. Ёлюр кюнлерин
унутмаучула! – деди Жарнес.* А. Теп-
пеев, Ташыуул, 257.

2. Ёлген кюнюне керекли затланы
хазыр этерге (кебинлигин, ахчасын,
сояр малын д.а.к.).

*Шерифа ёлюр кюнюн унутмай-
ды: хар керегин жыйып, хазыр эт-
генди.*

ЁЛЮР ТЮГЮ ЧЫГЪАРГЪА
Адамгъа ёлюрге кёп къалмагъанды
деген магъанада.

*– Энди мени кесими да ёлюр тю-
гюм чыкъгъанды, андан [Масхут-
чукъдан] хапарсызлай, ол дунягъа
анама не айтып барлыгъымы бил-
мейме.* Хубийланы М., Алан, 197.

ЁЛЮРГЕ ЗАМАНЫМ ДА ЖОКЪ-
ДУ Бош заманым жокъду деп та-
рыкъгъанда айтылады.

*– Асыры ишим кёпден, ёлюрге за-
маным да жокъду, – дегенди аппа.*

ЁМЮР ДУНИЯДА Адам дуния-
да жашагъан кезиуде, заманда.

*Алай секретарьны умуту Жами-
лятны ёмюр дуниясында акъылында
болмаз эди.* Х. Кациев, Тамата, 20.

ЁМЮР ТАРЫХЫ Адамны био-
графиясы, жашау жолу.

*Сюйдюм, мени ёмюр тарыхымы
не иги билсе да, арт жылладагъы
тюрлениулени бир къауум къысха со-
руула бла окъуна женгил ангылады.*
У. Жулабов, Жер этегине, 45.

ЁМЮРДЕН АХЫРГЪА (дери)
Туугъан кюнден ёлгюнчюге дери.

*– Туугъан жер адамны анасы-
ды, – деп къошду Харун да, ауур кюч-
суне, – андан айырылгъан къайсы
бирибизге да ауур жүрек жарады.
Алай, не этериксе, ёмюрден ахыргъа*

мында къалып къалмабыз. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 129. – *Тилейме, бар. Ёмюрден ахыргъа къарауашлары болуп жашарма*. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 194.

ЁМЮРДЕН (ёлетден) **БЕРИ** Дуния жаратылгъанлы бери.

Сабий туугъанла ёмюрден, ёлетден бери аллай умутла туудура келгендиле, энтда да алайды. «Минги тау» № 1, 11, 1985.

ЁМЮРЮ **УЗАКЪ** (узун) **БОЛСУН** (алгъыш) Жашаулу болсун.

– *Аны ючюн ахыр сёзюм буду: Аслан, уланынг Даулетни ёмюрю узун, жюз жылланы болсун! Бу юйге жарлылыкъ жетмесин, къууанч бу юйден кетмесин! Алчы, Аслан, алгъыш юйде къалады, сиз да юй таматасыз, – деп, гоппан бла сыраны узатды.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 24.

ЁМЮРЮН **УЗАКЪ** **ЭТЕРГЕ** Биреуге кёп жашау берирге.

«Жылы жауун жаудуруп, сабанланы чакъдырырма, адамланы ёмюрлерин узакъ этерме», – деп, чынтты алай этерге кълумдан келип къууандырмасам, къургъакъ сёзден не магъана болсун? С. Бабаев, Атамы китабы, 33.

ЁН: **ЁНЮ** **КЪАРЫГЪЫРГЪА** Адамны ауазы бузулургъа.

– *О, мен кёреме, акъ жин туююлсе, саурукъ маралса, тохта да, эмчегингден тартма къой, – деп кычырды Каракай, ёню къарыгып.* З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 185.

ЁПКЕ **БЛА** **БАУУР** **АРАСЫНА** (ортасына) **КЪОЛ** **СУГЪАРГЪА** Жууукъланы, тенглени орталарын бузаргъа, араларына сууукълукъ салыргъа.

– *Ах, ол ёпке бла бауур ортасына къл сугъуп, дунияны къатышды-*

рып айланган тилчилеге къан жаусун, – деди Сахрижан. М. Гулиев, Акъ атлы, 37.

ЁПКЕ **СОЛУУ** **ЭТЕРГЕ** (этдирирге) Солуусуз болургъа, къысха къысха солургъа.

Арбаланы тартып келген ёгюзле асыры арыгъандан, тиллерин чыгъарып, ёпке солуу этедиле. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 46. *Ала ючюсю да [тасхачыла], атларын аямай, ёпке солуу этдирип келе тургъанлай, жашладан бири эслеп, Саматха кёр-гюзтдю.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 303. *Дуния къызыл кёрюне, аягъы басханны кёзю кёрмей, артына да къарамай, Зухура Жашуевна чапханлай, ёпке солуу этип барады.* Шаваева М. Кюн тыякъла, 268.

ЁПКЕЛЕГЕННИ **ЮЛЮШЮ** **ТАТЛЫ** Ашдан ёпкелеген сабийге ашны ашатыр ючюн айтылгъан алдау фраза.

Сабийни ашха алландырыр ючюн, амма: «Ёпкелегенни юлюшю татлы болады», – деп, аяусуз ашаргъа кюрешеди.

ЁПКЕСИ **ТУРУРГЪА** Адам, жаныуар толу солуялмазгъа, онгсуз болургъа.

Бутларын талап, терлегенлери барып, дыгалас этип, ёпкеси туруп, сынсий эди [Желаякъ]. А. Теппеев, Ташыуул, 227.

ЁПКЕСИН **БАУУРУН** **ТЁГЕРГЕ** Адам кыйналыргъа, саулугъун аямазгъа.

– *Акълбалыкъ болгъунчу, мени сабийлерими мени кёкюрегимден айырыргъа кимни эркинлиги барды?! Ёпкеми-баууруму тёгюп ёсдюрген сабийлерими, жанымдан айырылмай, айырмам, – деди Сапият.* Хубийланы О., Аманат, 2, 348.

ЁРГЕ КЪОПМАЗЛЫКЪ ЭТЕРГЕ
Ёлтюрюрге, кырыргъа.

Фашистле бла сермешлени биринде Совет Аскерни офицери Махмуд Чочаев кесини тенглери бла бирге кѣп фашистлени ёрге къопмазча этгенди. Х. Кудаяев, Ол кюнледе, 68.

ЁРЕ (ёлюр) ОТЛАРЫ ЖАНМАЗ-ГЪА Экеулен жарашып, бир бирни билип жашамазгъа.

Кѣп турмай ала [Нанюх бла Иштибар] экуси да бир юй болгъандыла, алай болгъанлыкъгъа аланы ёре отлары жанмазгъанды. Хубийланы М., Алан, 108. *Андан бери бир-эки жыл да болду. Бюгюн да сен-мен деп жаша-ялмайдыла, ёре отлары жанмайды.* Хубийланы О., Аманат, 2, 78.

ЁРЕ ОТХА ОЛТУРТМАЗГЪА Биреуге айтханын этдиргинчи тохтамазгъа, кысаргъа, тынчлыкъ бермегзе.

– *Къызынгы жашыма бермей амалынг жокъду, – деп, къонишубуз анабызны ёре отха олтуртмайды.*

ЁРЕСИНЕ ДУУ ДЕП ЖАНАР-ГЪА 1. Бек ачыуланыргъа, къаны башына чабаргъа.

– *Суусан болуп баргъанем, Къызыны кѣргенлей, къандым, Айтырымы айталмай, Ёреме дуу деп жандым.* Х. Кулиев, Жылла озадыла, 61.

2. Ариу кѣрюнюрге.

– *Сен бара кириш ансы, аккордеонладан кѣруу къалып кетебиз, немча къобузду, ёресине дуу жанады, болгъаны пил сюекденди, – деди Хасан.* Хубийланы О., Аманат, 2, 347.

ЁРЕТИН ШАГЪЫРЕЙЛИК Къысха шагъырейлик.

Аны юсуне ёретин шагъырейликден ары бригадада бир бирин иги таныгъан хазна киши жокъду. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 32.

ЁРЮШ ЭТЕРГЕ (ёрюшге чабаргъа) Туююшгенлени айырыргъа, орталарына кирирге.

«*Ой, балам! Ай, жасауат!*» – деген кычырыгына тийре чанды. *Адамла элге билдиргенде, ныгышдагъыла, аланы ичинде Хасан эфенди да, ёрюш этерге келдиде.* М. Шаваева, Мурат, 176.

ЁТЮ БОЛГЪАН (ётлю адам) Кишилиги, жигитлиги, ёхтемлиги болгъан адам.

Сермешде ётю болгъанын айттыр кибики хар кимге [Фридонну]. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 97. – *Къанамат кибики, бизни ичибизде бир бѣлек ётю болгъан адам болса, бизге этгени ючюн Къаншаубийни чегилерин жерге кѣюп кетер эди, – деп, Аслан кѣзюне къарады.* Аппаланы Х., Къара кѣбюр, 279. *Айхай да, ётю болгъан адамгъа, аллай ишни этип, бедилли болгъандан эсе (адамланы кѣчюрюрге болушуп), кеси кесин ургъан кѣп да асылуду.* «Малкъар адабият», 11 кл., 66, 1998.

ЁТЮ ТАБАНЫНДА БОЛГЪАН [адам] (къарач.) Хомух, кызбай, кѣлсюз, къоркъакъ адам.

– *Ётю табанында болгъан адамладан туююлдоу Хажсет, сынай тургъанма, – деди атам.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 235.

ЁТЮНЕ ЖЕТЕРГЕ Биреуню ачыуна тиерге (къатылыргъа), ачыуландырыргъа.

– *Оллахий, Ысхакъны ётюне бек жетген болур эди ансы, Оюс, бек ачыуланынды.*

ЁТЮРЮК ЖАРАМАЗ (ётюрюкден не асыу, не хайыр). Кертисин айтсам, деген маъанада.

Битеу этиллик ишлени жыйырма минут алгъа бошадыкъ. Сафар-

бий, Солтан, мастер да кѳуандыла. Ётюрюк жарамаз. барыбызны да халыбыз игиди. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 245. Ётюрюкден не хайыр, ичгини да аллынча кѳтюралмайма. М. Гулиев, Акъ атлы, 151.

ЁТЮРЮКЧЮНЮ ШАГЪАТЫ КЪАТЫНДА (жанында) (Нарт сѳз.) Ётюрюкчю жалгъан шагъатына ышаныр деген магъанада.

Ётюрюкчюню шагъаты къатында дегенлей, Асият терк окъуна сѳзге кѳошулду. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 56. Ётюрюкчюню шагъаты жанында деп, окъуучуну баш токъмагъын къара шауданнга кѳмген ёлюмсюз назму тизгинлени кеслерине къайтайыкъ. М. Гулиев, Акъ атлы, 180.

ЁШЮН УРУРГЪА 1. Бир ишни этерге кесин атаргъа, амал излерге.

Экиси да эки фашистни къаплайдыла, ызларындан келгенлени атадыла... Ючеуленни жаралы этип, бугъар жер тапмай, жан-жанларын къармайдыла. М. Шаваева, Кечерлеми?, 89. Къонакъланы бир кѳрюрге бары да ёшюн урдула. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 221. Зухрагъа кѳпле ёшюн уруп кюрешгендиле, алай ол аланы бирин да жаратмагъанды. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 241.

2. Къарыуун сынаргъа.

Мен да аны сорургъа деп тура эдим. Европаны кѳолгъа этип тургъан Германия бизге ёшюн урмай турурму дейсе? «Минги тау», № 2, 1988.

ЁШЮН УРУШ ЭТЕРГЕ Къара ключ бла бетден бетге тюбеп, урушургъа.

Ол, патегенни кѳуюп, сирнек тартханлай, Шерифатны къарындашы Солтан бла Хаким чабып, ёшюн уруш этип, юйге кирдиле да,

чыккырда кѳк тузлукъ кѳуюп, отну ёчюлтдюле. М. Шаваева, Мурат, 176.

Ж

ЖАБАГЪЫЛЫ ЖАРЫ ТАЙ (фольк.) Гырхы, алай жюйрюк, жи-гер тай (ат).

Кичи жаш бир тозурагъан жабагъылы жары тайны тутду. «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 163. Кичи жашны жабагъылы жары тайы къарап-къарагъынчы бир хамокур тайчыкъдан жилинсырт атха айланып къалады. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 8.

ЖАБУ (жабы – диал.) БОЛУРГЪА (этерге) Гузабалы, къаугъалы болургъа (этерге).

Мухаммат... Асиятны кесине тартды... – Керек туююлдо, – деп, Асият, кесин буза, жабы этди. Ж. Токумаев, Къурч бююлмейди, 98. Керох атылгъанына Аминат бла Асият жабы этип, юйге къачдыла. Анда, 157.

ЖАГЪА АЛМАЙ, ЭТЕК БЕРМЕГЕН [адам] Ишни кесине тап туюшрюучю адам.

Жаннетли болсун, Зурият, жагъа алмай, этек бермеучю адам эди.

ЖАГЪАДАН-ЭТЕКДЕН БОЛУРГЪА (къарач.) Биреуню ортагъа алыргъа (урушургъа, туююшюрге д.а.к.).

Чачийни жагъадан, этекден алдыла да, керегин бердиле.

ЖАГЪАСЫН АГЪАРТЫРГЪА Кирсиз кийиндиррге (эр кишини).

Жаухар эрини жагъасын агъартмай, эшикге окъуна чыгъармагъанды. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 112.

ЖАГЪАСЫН ЖЫРТДЫРЫРГЪА Айтханын, ишин кѳоруулар ючюн, къаты сюелирге.

– Бек тюзю уа, баям, Аминатынг артыкъ адам жагъасын жыртдырырча тиширыу болмаз. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 205.

ЖАГЪАСЫНА ЖАБЫШЫРГЪА Тюйюшюрге, тюерге хазырланыргъа.

Къарындашла [аны] эфендини жангыз бир сёзюне да ийнанмайдыла. Къайгъыны юсюнде болмасала, Хасанны жагъасына жабышыргъа хазыр эдиле. М. Шаваева, Мурат, 175. Ырысхым ючюн къарындашларым бир бири жагъаларына жабышхан кезиулеринде, мен да жарсыуларыма кирдим. М. Гулиев, Акъ атлы, 10.

ЖАГЪАСЫНА ЖАРАШХАН (ушагъан) [зат] Адамны намысына, даражасына тийишли [иш, сёз, зат].

– Тейри, къарындашым, жагъасына жарашмагъан ишни этген а кимге да тынч туююлдою, – деди Байдуллах. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 205. – Бу шахта мени жагъама ушагъан иш туююлдою. Анда, 206.

ЖАГЪАСЫНА ТИЙИШЛИ (кёрюрге) Кесини адамлыгъына, намысына тийишли кёрюрге.

Къара ишни жагъанга тийишли кёрмей эсенг, жалан да къуллукъ излерге керексе. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 205. Аланы борбайларын къыйгъан Муратны бла Жаухарны жагъаларына тийишли болмагъан жерлеге урунганлары туююл эди. Аны, Бир жашауну минг бети, 109.

ЖАГЪАСЫНДАН АЛЫРГЪА Къадалыргъа, къаты болургъа.

Жамилят энди кюн сайын эл правленнге барып, адамланы, сабийлени окъутургъа класс отоу беригиз деп, жагъаларындан алады. Х. Кадиев, Тамага, 25.

ЖАЗ БЛА КЪЫШ АЙЫРЫЛГЪАН [заман] Март айда кече бла

кюнню узунлугъу тенг болгъан заман (мартны 20–22-чи кюнлери).

Жай бла къыш айырылгъан кезиуде, Жылы, суукъ желле туююш этерле. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 15.

ЖАЗ ТИЛ Кёчюрюлген магъанада, башы жабылып айтылгъан сёз.

Къазакъланы арт терезени юч кере къагъарсыз. Кимди ол дегеннге мал излейбиз деп, жаз тил бла сёлеширсиз. А. Теппеев, Ташыуул, 182. Жаш, къайын анасыны жаз тилин ангылап, тюккючню терк окъуна жаргъанды. «Минги тау», № 2, 1993. Ара боран сау дунияны алынды. Жаз тил бла сёлешген поэт, боранны къылыгъы къалай буруш болгъанын суратлай, дуния тынчлыгъына табыныргъа чакъырады. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 59.

ЖАЗГЪА ЧЫГЪАРЫКЪДЫ (масхара) Семизди, сен суннганча, аман туююлдою, къарыулуду деген магъанада.

– Бу сабий аман болгъанды да къалгъанды. – Къоркъма, жазгъа чыгъарыкъды, иги уууртчукълары барды.

ЖАЗГЪЫ КЮН КИБИК [адам] Халы терк тюрлениучю, жагъынлы адамны юсюнден.

Жазгъы кюннге бла жашха ышанма. (Нарт сёз).

ЖАЗДЫРМАЙ АТАРГЪА [уш-кокнун] Уста мараргъа.

– Жангылмай, жаздырмай атхан а лейтенант Пирмисашвилини артиллеристлери болдула. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 106.

ЖАЗМАЙ АТЫЛГЪАН [окъ] Тюз да марагъанына тийген окъ.

Закон аланы эрликлерине, адамлыкъларына бет эте билмеген кюн-

леде жазмай тийген окълары палахны аллын тыйдыла, кьониуларын ачдан сакъладыла. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 43.

ЖАЗЫП ТИЕРГЕ [окъ] Окъ маргаъан затына тиймезге, бир жанына кетерге.

– *Угъай, жангыдан атсын, къалай эсе да жазып тийгенди, – деди.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 34.

ЖАЗЫУ ЖАЗЫЛЫРГЪА (дин) Къыз бла жашха неках этерге (бир юйюр болургъа).

– *Зухура, Халим, жанларым, насыпты кюнде жазыу жазылсын, бир бирге аманатсыз.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 255.

ЖАЗЫУЛАРЫ БИР БОЛУРГЪА (дин) Экеуленни жашауу бирге болургъа.

– *Жазыуубуз бир боллукъ эсе, Намысыбызны жоймайыкъ.* «Къарачай халкъ жырла», 177.

ЖАЗЫУУ АЛАЙ БОЛУРГЪА (дин) Биреуню иши, жашауу Аллах буюргъанлай болургъа.

– *Жазыу алай болуп, андан болады дерге жараймыды? Хаман байлагъа болуп барыргъа нени да аламаты – къалай болады аллай жазыу деген? – деди Умар.* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 67. *Ауругъаны, больницагъа жетгинчи, жолда ёлюп къалса: «Да харип, аны жазыуу алай эди, аны жулдузу батхан эди», – дейдиле къарачайлыла.* Хубийланы О., Аманат, 3, 190.

ЖАЗЫУУНА ТЮБЕРГЕ (жолугъургъа) (дин) Аллах буюргъан къадаргъа тюберге.

Жазыуума тюбемесем, сау аскер да ууаталмаз, Жазыуума тюбесем а, сюнгю манга зат эталмаз. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 158.

ЖАЙ ЧИЛЛЕ Жайны бек къызыу кезиунде 40 кюн (17 июльдан 25 августха дер).

– *Сен, Азрет, жай чиллени къызыу баргъан кезиунде гебенеклени гюлден гюлге кьона айланнганларын кёре тургъанса.* С. Теппеев, Ачезезни туугъан кюню, 34.

ЖАЙРАКЪ: ЖАЙРАКЪ МИНЕРГЕ Иери, жюгени болмагъан атха (эшекге) минерге.

Аягъында кишенин тешип, атха жайракъ минип, кьошха тебиредим. С. Бабаев, Атамы китабы, 44.

ЖАКУ: ЖАКУ КЪАЛЖАСЫ БОЛУРГЪА (этерге) Хар зат къатышыргъа, тизгин бузулургъа (сынып, уатылып, чачылып д.а.к.).

Сабийле кьонакъ отоуну жаку къалжасы этгендиле, болгъан къатышды.

ЖАКЪ БАСАРГЪА Биреу жанлы болургъа, аны кьорууларгъа.

– *Сабыр бол, Солтан... Нёгеринги къызы сени нек къучакълайды деген эдинг да, муну несине жакъ басаса? – деди Барисбий.* И Гадиев, Санга айтама, 148. *Алий бий тукъумлагъа жакъ басып сёлешгенди деп, тамбла аман сагъатлы этерле деп кьоркъа эдиле.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 60.

(жалыннгандан) **ЖАЛ БАУУРУН ЧЫГЪАРЫРГЪА** (жал барыргъа) Биреу кимге болса да, ариу сёзюн аямай тилерге, жалыныргъа, жарбаланыргъа.

– *Мен тилейме сенден, улан! Жалынама, жал барама, кьор-садагъа болама.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 251.

ЖАЛАН АДАМ Юйюрю, къыйыны болмагъан, кеси башына бош адам.

Кесигизге белгилиди, адамланы: «Кет-кет, такъмакълары бла алмаса, Халимге бир жалан адаммы кѳуругъанды?!» – дериклери. М. Шаваева, Кюн таякѳла, 275.

ЖАЛАН (жаппа-жалан) **АЯКЪ** (аякѳлай) **КЪАЛЫРГЪА** Аякѳ ки-йимсиз болургѳа.

Аймѳлек чурукъ керекли тѳююлдѳ. Ат жюгю чуругѳу болур. Тиши-рыуланы ауузлары ол «жаппа-жалан аякѳлай кѳалдым» дегенге юйренип кѳалгъандыла. Андан эсе, духла алай-ым. Э. Гуртуев, Сабыр ушакѳ, 21.

ЖАЛАН АЯКЪЛАЙ КЪАЧАРЧА **ЭТЕРГЕ** Биреуню искилтин этерге, кѳоркѳутургѳа, бир жерде онг бер-мезге, бу жерден кѳурутургѳа.

[Кюмюшхан:] Аны бир далыгѳы нету. Фельетон и всѳ! Мен аны так не оставлю, клянусь. Мен аны (эри-ми) бу республикадан жалан аякѳлай кѳачарча этерме. Ж. Токумаев, Ауанала. 238.

ЖАЛАН ЖЮРЕКЛИ [адам]

1. Халал, хурметли адам.

Забида асыры халал жюрекли-ден, кѳолунда болгъанны кишиден да аямайды.

2. Аман акѳылы болмагъан, айты-рыгъын букѳдурмай, ачыкѳ айтычу адам.

Ниетинги, акѳылынгы иги би-ширгинчи, былай ачыкѳдан айтып кѳояса. Асыры жалан жюреклисе. Ачыкѳ жюреккли. Э. Гуртуев, Сабыр ушакѳ, 91.

ЖАЛАНЫНГА КИРГЕН ЖА-ЛАН ЖАУУНГ (Нарт сѳз.) Эр бла кѳатын деген магъанада.

«Жаланынга кирген жалан жа-уунга тасхангы билдирсенг, артда ке-синги кѳорууларгѳа кѳыйын болур», – дегендиле кѳп жашагъан кѳартла.

ЖАЛАРЫГЪЫ БОЛГЪАН [адам] Кѳолайы, байлыгъы болгъан, хайыры тиер адам.

– Ала [жашла], сени жалары-гѳынг болгъанын кѳрюп, сени алдар-гѳа шуѳх боладыла, – дегенди атасы. «Малкѳар халкѳ жомакѳла», 1, 75.

ЖАЛГЪАН ДАУ Адамгѳа ѳтю-рюк, болмагъан затны атау.

Артда Омар Токашны жашы Зауурбекни жалгъан дау бла тюр-меге да сукѳду. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 373. Кѳнге дери жукѳлаялмадым. Жукѳлаялмагѳа-нымы себеби уа не эди? Биринчиден, жалгъан дау бла тутулуп, хапарсыз кѳалгъан алты кѳарындашым, ала бла бирге тутулгъан жууукѳларым, тенглерим – колхоз жашауну аягѳы юсюне салгъан адамла. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 106.

ЖАЛГЪАН ДУНИЯ (дин) Керти дуния ахыратды, биз жашагъан дуния хаухду деген магъанада.

– Хау, хау, бу дуния – жалгъан ду-ния – бош ууахтычыкѳды. Э. Гуртуев, Сабыр ушакѳ, 245.

ЖАЛГЪАН ПАТЧАХ Патча-хны орунуна болжал бла салыннган адам.

Уллу патчах кетгенди... аны ору-нуна салыннган Керенскийни атына бизни малчы таулула «жалгъан пат-чах» дейдиле. С. Шахмурзаев, Танг ала-сында, 168.

ЖАЛДАНЫ: ЖАЛДАНЫ СИ-НГЕРГЕ Ичгени татыргѳа, эсирирге.

Сюдюлеге Къаншаубийни жалда-ны иги синген кѳреме, аякѳлары ты-был басады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 245.

ЖАЛКЪАСЫН КЪАЙЫРЫР-ГЪА Биреу биреуге кѳынгыр кѳарар-гѳа, сѳймегенин билдирирге.

Сауут сермеш тохтагъанлыкъ-гъа, байла бла жарлыла бир бирге жалкъаларын къайыргъанлай турадыла. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 6.

ЖАЛЫН ОТДА КЮЕРГЕ (жалында кюерге) Биреу асыры суйгенден (ачыудан), ичинден жарсыргъа, къыйналыргъа.

Ай ариу къыз, ариу къыз, Кесинги нек суйдюрдюн? Андан ары тапмай ыз, Жалын отда куйдюрдюн. С. Макитов, Жашауну ауазы, 83.

ЖАЛЫНДАН ЧЫГЪЫП, ОТХА КИРИРГЕ (ёртеннге, жалын отха) Къыйынлыкъны уллусуна къалыргъа.

Жалындан чыгъып, жалын отха киргенча болдукъ. Тюркде жаннет табабыз деп, къара жсаханимге тюшиюп къалдыкъ. Къубанланы Х., Эгизле, 10.

ЖАЛЫНДЫ, ОТДУ 1. Биреу ишге устады, жигерди деген магъанада.

Жуабы жокъ, сёзю жокъ. Ишге жалынды, отду. Х. Кулиев, Жашнасын жер, 20.

2. Биреу къызыу ауруйду, температурасы бийикди деген магъанада.

Ол адам, ёпкесине сууукъ кирип ауруйду дейдиле, жалынды, отду.

ЖАН АЛЫРГЪА Ёлюрге (адам, жаныуар, къанатлы д.а.к.).

Олтургъанла: Аслан, Андрей, Къайсын не эсе да бир уллу затны юсюнден лахоргъа болгъанлай, бирси ючюсю жерленнген ушкокларын хазыр тутуп... бир урумдан тиреп атдыла. Олтургъан жашла, хазна къымылдамай, жан алдыла. О. Этезов, Аслан, 288. — Ол хайыуан пырхылдап, жан ала тургъанын кёргенде, кёлюм толду. Б. Гуляев, Къачхынчы, 94. Алим концлагерьден къачып, агъач ичинде

ит бла талашхан заманында, ол кесин жан алгъан суннган эди. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 123.

ЖАН АЛЫУЧУ (жаналгъыч) (дин) 1. Муслийман диннге кёре, Израил мёлекни аты.

— *Жан алыучу мёлек тюшюмде кёрюнюп, осуятынгы айт деп кетгенди, — деди Мыртаз. «Минги тау», № 4, 95, 1986. Къатын терк окъуна сылжырап юйге келди. Эрини уа несин айтаса! Ызындан жан алыучу сюргенча, хырылдап юйюне жетди. «Эртте биреу бар эди...», 61. Комендатура деген жаналгъыч сёзю эшитгенлей окъуна, амалсыз болуп, алгъа атлады. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюп, 114.*

2. Огъурсуз, къутсуз, эрши адам.

Биягъы, жан алыучула кирик, эки фашист келип, аны [Мустафаны] эки жанындан тутдула да, суйреп, юйге элтдиле. А. Теппеев, Кюн батмайды, 57. — Большевиксе деп, Чыннайны да тутхан хапарлары барды. Аллахым сакъласын, жаналгъычладыла ансы, адам туююлдоле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 253. — Къызын къатында намысынг бла турмасанг, суйгенни къой, сен манга жан алыучуча кёрюнурсе, — деди Зайнаф. М. Шаваева, Кечерлеми? 19.

ЖАН АТАРГЪА 1. Биреу кимни болса да, нени болса да бек суйгенин кёргюзтюрге (ийнакъларгъа, къубултургъа д.а.к.).

Ит иесин сюеди. Бек тансыкълар, ойнакълар, къууаннгандан юсюне жанын атар, ийнакълар. С. Шахмурзаев, Назмула, 291. Анна Зубайданы жарасына къарайды. Зулкъай Асланы къолларын бошлагъанлай, экиси да жанларын Зубайдагъа атадыла. И. Боташев, Пьесала, 88. Шкафны да

эшиклери ачылгъанлай къалгъандыла. Ичинде кѣп китапла. Мухтар, татлы тенглерин кѣргенча, алагъа жан атды. А. Теппеев, Ташыуул, 108.

2. Бир затха сугъанакълыкъ этерге.

– Мынга [Налдюзге] быллай бир несине жан атдынъ эсе да билмейме ... угъай, э киши, кесинги тюз оюм этген бир да сунма. М. Атабиев, Кишилик, 14. Дуния малына жан атды къызгъанчлыгъы келген Харун. М. Мокаев, Азат аяз, 113. Алтыннга жанын атханны Дунияда тынчлыгъы болмаз. Ш. Руставели. Къаплан тери кийген батыр, 18.

3. Бир ишни, къаст этип, битеу къарыуун аямай, талпынып этерге.

Къабартыны чегине бир жетсе, Заурбек андан ары уа жаяу окъуна жан атар эди. Б. Гуляев, Къачхынчы, 114. Тохтау жокъ. Хар ким жан атып алгъа барады. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 118.

ЖАН АУРУТУРГЪА Жазыкъсыныргъа, халаллыкъ этерге.

– Ий, нек деп сорсагъыз, керти душман ачыса, биз аны ачыгъаннга санамайбыз. Анга жан аурутмайбыз. 3. Толгуров, Эрирей, 172. [Аслан:] Сен мени эгечимсе. Аны себепли, бу малгъунла санга да жан аурутмазла. И. Боташев, Пьесала, 86. Бизни эшелонубуз Къыргъызгъа келген эди. Мындагъы адамла, алгъа бизден къачсала да, жан аурута билгенле болгъандыла, бизге жаулагъача къарамагъандыла. «Заман», №40, 2016.

ЖАН АУУЛГЪА ТЮШЕРГЕ Ёлюп башларгъа.

– Мени кюзгюм болмаса эди, биз, Акътамакъны жан ауулда тургъанын биллип, анга ашыгъаллыкъ туююл эдик, – дегенди хан улу. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 12.

ЖАН БАГЪАРГЪА Аш-суу керегин табаргъа, жашау этерге, кечинирге.

Ала [гитче адамчыкъла] табийгъатны, агъачны бергени бла жан багъадыла, ахлула не зат берселе, аны бла жан бакъгъан кирик этедиле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 12. Кеси аллына жан багъып айланган бу къарасакъал ишсиз художникни Н. шахарда таныйдыла. Аны, Жукъусуз таула, 146.

ЖАН БЕРИРГЕ 1. Ёлюрге (тюзлюк, Ата журт ючюн д.а.к.).

Жанын аяу туююлдо эрге адет, Казимни жашы тюзлюк ючюн жан берди. К. Отаров, Жаз желлери, 241. Уруш тюзледе жангыз къабырланы унутмагъыз. Алада жатханла сизни ючюн жан бергендиле. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 65. Ол [аталары] тышындан хыны-суху кирик этсе да, сабийлери ючюн жанын берирге да хазыр эди. Б. Гуртуев. Жангы талисман, 38.

2. Адамны, затны дунягъа жаратыргъа.

Я, Аллах, жан берип, адам улу-ну барысын да дунягъа бир кирик чыгъараса, барына да бир кирик насып нек бермейсе? Ж. Залиханов, Тау къушла, 17. Тамыр а – тамырды! Ол нанымдан жылыу алып турады, Битеу ёмюрледе саулай къалыргъа, – деп, Терекге жан бергени туурады. С. Гуртуев, Ныхытла, 79. Масхут а бек чѣрчек, жарыкълыкъгъа жан берген жаш болуучу эди. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 105.

ЖАН БЛА ТѢММЕК (тѣнгек, жан-тѣмек) БОЛУРГЪА Татлы шуѣхла, тенгле болургъа.

Тебо къатыны Ляпшу бла Къазакъ къатыны Майруш бирге къазанлашханларына къарагъанда уа, эки

юйюр жан бла тёммек эдиле. А. Теппеев, Ташыгул, 10. *Ол ахишы умутла уа кыызлагъа Жаухар бла жан-тёммек болургъа, анга кокаланыргъа, табу, юй жумушун этерге да бой салдырып турдула.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 33. «*[Солтан:] Ай юйюнге, Лейля, алай къалай айтаса? Хажимуса бла мен жан бла тёммекбиз, сора мен Хажимусаны къалай сёгер эдим?* И. Боташев, Пьесала, 149.

ЖАН ДАРМАН 1. Адам бек кюсеген, суйген зат.

– *Тарт, Кямсар, бу жан дарман айрандан, – деди Аслан.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 272. *Бу чакъда суудан багъалы жокъду адамгъа, суу тамычы жан сакъларыкъ дарман кибики, ёмюрледе бу жерледе бир къар хапу тюшмегенча, алайды.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 19. *Санга письмола жазгъанлыгъыма, Жууап тапмайма сёзюме. Тап, жан къалдырлыкъ дарман болгъанча Кёрюндюнг мени кёзюме.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 146.

2. Адамны кыууандыргъан, кюч берген (адам).

– *Таза да жан дарман! Къайдан келгенди дейсе кеси да? – деди Къантемир.* Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 59.

ЖАН ДАРМАНЧА (дарманлай, кибики) [зат] Багъалы, сыйлы зат.

Кесибики да тар къулакъгъа тюше эдик, Къара сууну жан дарманлай иче эдик. Байрамукъланы Х., Залихат, 71.

ЖАН ДУККУЛ (туккул, устукку, тёнгек (тёммек) Биреуню бек суйгенин, эркетелтенин кёргюзтген сёзле.

Ой, нечик игилик келди юйюнге, ой жан дуккулум! Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 78. *Манга тырманы къайнатхан жан тёммеклерим менден таматадыла.* М. Гулиев, Акъ атлы, 6. – *Ой, ахишылыкъ кёр, жууукъ*

бол, жан туккул, – дей, Далхат жарыкъ болуп, шухуну къолундан тутду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 85.

ЖАН ДУККУЛУ ЧЫГЪАРГЪА Асыры кыууаннгандан не да къоркъгъандан, жаны чыгъаргъа, ёлюр чекге жетерге.

Асыры къоркъгъандан, жан дуккулум чыкъды.

ЖАН ДЫГАЛАС ЭТЕРГЕ (дыгаласха къалыргъа) Амалсызгъа къалыргъа, онгсуз болургъа, жанына къоркъуу тюшерге.

Север Кавказда уа Тау арты фронт фашистлеге чабыууну башлагъанды. Душман жер тырнакълайды, жан дыгаласха къалгъанды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 377.

ЖАН-ЖАНЫН АШАРГЪА Къаты ачыуланыргъа, дыгаласха къалыргъа.

Солтан гузаба этип келди. Кеси уа, огъурсуз, ачыулу, къутургъан итча, жан-жанын ашайды. Х. Кациев, Сайламала, 33.

ЖАН-ЖАНЫН КЪАРМАРГЪА (чайнаргъа) Дыгалас этерге.

Башы тегерек айлана турса да, тишлерин кыжылдата, къолларын узатып, бирлерин тутар умутда жан-жанын къармайды Хажимурат. М. Атабиев, Кишилики, 172. *Къужон, жан-жанын чайнай, акъ къаласына кыууулду.* Ж. Токумаев, Дергли къама, 280.

ЖАН ЖЮРЮТЮРГЕ (кечиндирирге) Жашау этерге, баш кечиндирирге.

[Кабасарай:] Да, келин, колхозда да ишлеп, юйлерин, сабийлерин да тутхан къатынла уа къалай жан жюрютедиле? И. Боташев, Пьесала, 202. *Хар ким... малчыкъ кыурап, жан кечиндирирге кюреше эдиле.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 49.

ЖАН ИЕСИ Жаны болгъан зат.

Мазаллылыкъ бла анга [бугъагъа] тенглик этген жан иеси болмагъанды. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 211.

ЖАН КЕЗЛИК Эр киши биргесине жүрютген кесиучю зат (бичакъ, жүлгюч, къама).

Къама тагъып, жан кезлик жүрютгенни кёрселе, аскерчиле сыйырадыла. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 134.

ЖАН КИЙИРИРГЕ (салыргъа)

1. Затны жаны барча ишлерге (суратны, скульптураны д.а.к.), этерге.

Ой адамла, ол суратха жан салыргъа боллукъмуду? Сюйюнчланы А. Илкер, 28. *Гитараны юсюнден назмуну алсагъ а, ай кечеги суратха жан салып къояды.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 287.

2. Затны ишлерча этерге (ремонт этип, жангыртып).

Аны огъурлу къоллары ненча тюрю затха жан салгъандыла? «Шуёхлукъ» № 3, 1972.

3. Бир зат жангыдан кюч алыргъа.

Къобузну жарыкъ макъамы, къобузчу къызыны уа нюр жайгъан бети, къууанчха да къууанч къоша, тойгъа жан саладыла. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 131.

ЖАН КИРИРГЕ 1. Биреу къууангандан жангыдан жаратылгъанча болургъа, тирилерге.

Экеуленни кёргенде, Чёпеллеуге жан кирди. Х. Кациев, Салам алейкум, 23. *Ачы тилли Гиляхсыртан къаласындан тюшюп, Рачыкъауну ёлюсюне жууукъ келип, аны юсюнден кюбесин тешерге тебирегенлей, Рачыкъаугъа жан кирип, секирип ёрге туруп, къылычны чыгъаргъанды.* Нартла.

2. Бир зат тирилерге, жангырыргъа, субайланыргъа.

Жаз башында жер жашил къусуп, терекле тюрю-тюрю чагъып, къуртха-къумурсхагъа да жан кирди. Х. Кациев, Тамата, 205. *Жан кирди да, кийик болдум, Жарлы жаным болду оу.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 61.

3. Бир зат ишлеп башларгъа.

Эшта да, клубха жан кире башлагъан болур дейме. М. Шаваяева, Кюн тыякъла, 184.

ЖАН КЪАЗАУАТХА КИРИРГЕ (къазауат этерге) Ёле башларгъа.

Чакъырып мени, сюеп юсюне: «Сен кеч!» – дей, атам Жан къазауатха киргенд. Т. Зумакулова, Сайламала, 160.

ЖАН КЪАЙГЪЫЛЫ БОЛУРГЪА (къайгыгъа къалыргъа) Ёле деп къоркъургъа, аны сагъышын этерге.

Эгечлерим, шёндю адам юй къайгылы угъай, жан къайгылы болургъа керекди. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 112. *Бир жол, элни, шахарны да ырхы алгъанда, дуния жан къайгыгъа къалгъанда, хар ким, къоркъуп, юйлерине жайылгъандыла.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 47.

ЖАН КЪАЛДЫРГЪАН Адам жанын сакълагъан зат, сёз, болум.

– *Да уллу байлыкъ эди ол заманда ийнек, сора сейирмиди.* – *Хау, жаныбызны къалдыргъан эди.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 55.

ЖАН САЛЫРГЪА 1. Аллах жаратыргъа, туудуругъа.

Кёк да, жер да арасы, Ай да, кюн да къаласы Къауум затны сынады, Уллу Аллах жан салды. «Заман», №28, 2016. *[Аллах] Хар затха жан салгъанын, Барын къымылдатханын Бар дуниягъа жаярса, Ийнаныулукъ жаярса!* «Заман», №28, 2016. – *Игилик да,*

аманлыкъ да къайтадыла. Аллах бизни игиликге жаратханды, аны ючюн деп, жан салгъанды, акъыл бергенди... Мусукаланы С., Барып турсанг..., 99.

2. Биреуню багъып, сау этерге, аякъландырыгъа.

Мени, ол дунягъа бир аягъы бла атлап тургъан жашны, ызына буруп, кёл этдирип, жангыдан жан салгъан аны [врачны] къоллары, жапсаргъан сёзлери болгъан эдиле. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 228.

3. Затны, ишни жангыртыргъа, жангыча этерге.

Ишге къууат берген, ишге жан салгъан, дайым ишлей билген адам болгъанды. С. Макитов, Жашауну ауазы, 11. Ёлген жомакъгъа жан салгъан – ол насыплы, ыспаслы ишди. Аны бир бош адам эталмаз. Назмучу уа – кюрешир... Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолаучула, 73.

ЖАН СОЛУУ ЭТЕРГЕ Къысха-къысха солургъа.

– Мени уа келиним, Шамдарий, ызларындан, лохбай сюрген кирик, жан солуу этип жетеди. М. Гулиев, Акъ атлы, 7.

ЖАН ТАМЫРЫ (хууру) Биреуню бек суйген, багъалы адамы.

Алай, жүрегини теренинде уа: «Огъурлу, ийменчек Зайнаф, къайдаса? Жан тамырым, Зайнаф!» – дейди Масхут. М. Шаваева, Кечерлемми?, 37. – Кёжюрчюнчюгюм, солургъа керекди. Сафирачыгъым – жан хуурум, кел мени бла Къара тенгизни жагъасына. М. Гулиев, Акъ атлы, 151.

ЖАН ТАРТЫРГЪА Ёлюрге.

– Жумарукъ улуну эл бла бир баласы бола тургъанлай, тёшекден туралмай, жан тартханды дерле, – деди Жумарукъ. У. Жулабов, Жер этегине, 74.

ЖАН ТАТАХ БОЛУРГЪА (те-негек, тёммек) Бирле татлы шуёх болургъа.

Ала да, бийле, чанкала да, Кърымшаухалла, Мырзакъулла да, – барыгъыз да, жан татахла болуп, бир биригизге билек болуп, бирден инжитип турмагъанмысыз ишчи халкъны, революция келгинчи дери? Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 180.

ЖАН ХАРАКЕТ Юйюнде, кюбюрюнде болгъан байлыкъ (къумач, тиширыуну энчи харакети)

Жан характер да баишхаланы къууандырыр ючюн керекди адамгъа.

ЖАН ЮЛЮШЮ Адамны бек суйгени (эри, къатыны).

Жол арытады Автандил, Эсинде уа жаны-тини, Кюлдюрген да, кюйдюрген да Жан юлюшю – Тинатини. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 157.

ЖАНАЗЫ НАМАЗ Ёлген адамгъа этилген намаз.

– Ёлгенлеринге жаназы намаз этдирип тургъан Аллахны халал къулу эфендиге алай айтыргъа ким эркилик бергенди санга? О. Этезов, Аслан, 301.

ЖАНДАН-ЖАННГА БОЛУРГЪА Биреуню бек сюерге, татлы тенгле болургъа.

Аккуш да, агъач хунерге талашып, Мустафа бла жандан-жаннга болгъан эдиле. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 14. Бир ыйыкъдан, къаратор ажирге да минип, анга кёре кийими, кереги бла Муса Уллу Малкъарда кёрюнеди. Жандан-жаннга нёгерлери: Къазакъланы Саласкер, Къабартукъланы Асланбек, Гузойланы Къайра эм бирсиле Мусаны сау-саламат келгенине бек къууандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 146. – Ма ол киши мени

жандан-жаннга нёгерим болгъанын билirse, – деди аппа. Анда, 102.

ЖАНДАУУР БОЛУРГЪА Жаны ауругъа, жарсыргъа.

Абидат, къарт Зурумну чакъырып: – Мени уллу этген амма, жаным, айтчы, сен адамны сакълап, анга жандауур боллукъмуса? – деп сорду. «Малкъар халкъ жомакъла» 2, 161.

ЖАНЛЫ (бёрю) АУУЗУ БАЙЛАРГЪА (дин) Малны жыртхыч жаныуар ашамазча, дууа окъутургъа.

Акъбаш малла бла келмеди. Жууаш да, аны излей, жукъ да тапмай къайтды да, Зуккулагъа барып, жанлы аууз байлатды. З. Улаков, Бурунгулу таурухла бла хапарла, 51.

(биреу) ЖАНЛЫ БОЛУРГЪА Биреу айтханны, этгенни къорууларгъа, тюзге санаргъа.

– Ай, мен ол большевиклени башчысы Ленин бла бир тюбешсем эди, биз да аны жанлы болгъаныбызны айтыр эдим, – деди Асланбий. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 34.

ЖАНМЫ КЪАЛДЫРЛЫКЪДЫ? Бир затны аллай бир багъалатырча неси барды, жан дарманмыды деген магыанада.

– Жанмы къалдырлыкъды бу? Бер да къой чананы, – деди жаш.

ЖАННЕТ АХЛУСУ (чыпчыгъы, жаннетли) БОЛСУН (дин, тилек) Ол дунияда жаннетде турсун, ахыраты иги болсун деген муслийман тилек.

– Гюняхсыз бу дуниядан кетгенле, ол дунияда, ахыратда, жаннет ахлусу боладыла, – деди Сосран эфенди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 45. – Ата-анагъыз жаннет ахлулары болсунла, жатхан жерлери жумушакъ болсун, эл сюйген огъурлу жанла эдиле. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 225. Ал тюбеген баш ием бла, жаннетли болсун, кёп

жашамагъанма. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 103.

ЖАННЕТГЕ ЫЧХЫНЫРГЪА Зауукъ жашаугъа тюберге (сунмай, билмей тургъанлай).

Азнорну хапарына кёре уа, «ажашхан таулула» жаннетге ычхынмагъанларын билдим. Б. Гуляев, Къачхынчы, 71.

ЖАННГАН ОТДАН АРТХА ТУРМАГЪАН (кесин аямагъан) [адам] Жигер, ётгюр адам, не уллу къыйынлыкъдан да къоркъа билмеген адам.

Туугъан журтлары ючюн, адамлыкъ, тенглик, тюзлюк ючюн, кеслерин жаннган отдан окъуна аямагъанла кёп болгъандыла, алай аланы ичинде аты энчи хурмет бла айтылгъан а Жанбермез Асланбий болгъанды. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 41.

ЖАННГАН ОТДАН ЮЛЮШ АЛГЪАН (аллыкъ) [адам] Жигит, мадарлы адам.

Эри [Айтек] жаннган отдан юлюш алгъан бир адам эди. Эй-й, арслан, къаплан кибик, къаллай жашла ёлюп кетдиле! «Жанкылыч», 385.

ЖАННГАН ОТХА ЖАУ КЪУ-ЯРГЪА Къаугъаны бютюн бек кётюрюрге, къозгъаргъа.

Жаннган отха жау къуймай, бир бирге тёзюмлюгюбюз, кечимлигибиз болурча этерге керекбиз.

ЖАННГАН ОТХА КИРИРГЕ Жигитлик, таукеллик этерге, бир тюрлю къыйынлыкъдан артха турмазгъа.

Ол, Ленинни атына, аны ишине кертichi болур ючюн, жаннган отха кирирге хазырды. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 209.

ЖАННГАН ОТХА СУУ КЪУЙГЪАНЧА БОЛУРГЪА (этерге) Къы-

зыу бара тургъан къаугъа, сёз, даулаш селейирге.

Зейтун чабып жетди да, уруш-ханланы жаннган отха суу къуй-гъанча этди.

ЖАНЫ АЛЛАХХА АМАНАТ БОЛСУН (тилек) Биреу узакъ ёмюрлю болсун, кёп жашасын деген магъанада.

Айтханынг а тюздю, кёп жаша, жангыз жанынг Аллахха аманат болсун. Ж. Залиханов, Тау къушла, 167.

ЖАНЫ АУРУРГЪА (жанын аурутургъа) Биреуню жарсыууна, кереклисине жарсыргъа, жазыкъсыныргъа.

– Манга алай жанынг ауруй эсе, диктант жазгъан заманда тетрадынга къараргъа къойсанг а, – деди тенги. Шаманланы М., Окъа бёрк, 49. – *Акъсай-тыкъсый баргъанымы кёрюп, жан аурутмагъан эсе, чурукъчу айтды...* М. Гулиев, Акъ атлы, 131.

ЖАНЫ (ким бла, не бла) БИРГЕДИ (бирди) Биреу адамны не да затны бек сюеди, олсуз жашауу жокъду деген магъанада.

Исламны жашларыны жанлары атла бла бирге эдиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 51.

ЖАНЫ ЖЕР БЛА ТЕНГ БОЛУРГЪА Мудак болургъа.

Алай, барып, Мутайны кёкге аралып тургъанын кёрсем а, жаным жер бла тенг болады. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 212.

ЖАНЫ (жюреги) ЖЕРИНЕ КЕЛИРГЕ Не къайгъысы да кетип, адамны жюреги хош болургъа.

Жангых жашы аскерден къайтханда, анасыны жюреги жерине келди.

ЖАНЫ ЖОКЪДУ 1. Биреу къоркъгъандан амалсызды деген магъанада.

Къыз Бекболатны ёшюнюне къысылады. Жетип, сыйырадыла деп къоркъгъандан, жаны жокъду. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 280.

2. Бек къысха болгъанды (кече не да кюн) деген магъанада.

– Жашла, кюнню жаны жокъду, къысхады, кече да бек иги кетгенди. Туругъуз, жатар жеригизни этгенме, башлашып-аякълашып жатыгъыз, – деди Жулдуз. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 94.

ЖАНЫ ИЧИНДЕ БОЛУП ... (болгъан къадарда) Биреу саулукъда ишни этерге къоймазлыгъын билдирир ючюн айтылады.

– Тохта, мени классымдан да бирлерин къыстап, Керимге къошаргъамы? Жаным ичимде болуп, мен ол затны унамам. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 57. *Шонтукъ таныгъан адамла, жанлары ичлеринде болгъан къадарда, аллай зарауатлыкъгъа тёзалмазлыкъларын айтдыла.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 21. *Тиширыу къачы Ата журтну атыча сыйлы болгъаны себепли уа, кесин эр кишиге санагъан болуп, бир адам да, жаны ичинде къадарда, эс жыймай, аягъы юсюне болмай амалы жокъду.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 22.

ЖАНЫ ИЧИНЕ КИРИРГЕ къара: ЖАНЫ (жюреги) ЖЕРИНЕ КЕЛИРГЕ.

Хышмыш, къоркъма, барысы да тапды дегенча, къоллары бла белги берди. Баблинаны жаны ичине кирди. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 116.

ЖАНЫ КЕТЕРГЕ 1. Бек къоркъургъа, абызыаргъа.

Мени да, анам ёлюп къалгъаннга ушап, жаным кетди. А. Теппеев, Кюн батмайды, 171. – *Бу сабийле байна-тайна деп бир къужур оюн чыгъар-*

гъандыла да, жаным кетип турады. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 42. Аланы [юч жашчыкыны] аталары бла аналары сабийлери ючюн жанлары кетип жашагъандыла эм ахырында аланы бир заманда жер тепмеучю жерге, элге, къарт аппагъа жибергендиле. Х. Кациев, Салам алейкум, 102.

2. Биреу сагъайыргъа, бир затха энчи эс бурургъа.

Ботаишы жаны кѳозулагъа кетди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 424. *Ол такъыйкъада Байчо, темир таууш этип, тюмени эшиклери ачылгъанын эшитди. Эшитди да, жаны ары кетип тохтады.* А. Теппеев, Ташыуул, 407.

ЖАНЫ КИБИК КЁРЮРГЕ Бек сюерге, багъаларгъа.

Махмут бла Самат, сени жанлары киби кѳрген тенглеринг болмаса эди, ол мурдар Абдуллах, жаны сау болуп, алай айырылып къалмаз эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 132. *Ёрюз-мек аны жаны киби кѳргенди.* Нартла. *Къарачайны жер чеклерин, хазнасын, Эркинлигин, юйюнг киби, жакълагъан, Артыкълыкъгъа, жаллатлыкългъа жол бермей, Халкъ намысын жанынг киби сакълагъан...* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 85.

ЖАНЫ КИРИРГЕ 1. Биреуню жаратыргъа, чексиз сюерге.

– *Мен сени алып кетмей амалым жокъду. Кѳргенлей жаным киргенди, не этсенг да, къоярыкъ туююлме, – деди Науруз Зухурагъа.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 274.

2. Бир затны (хайуанны, малны д.а.к.) бек жаратыргъа, анга сукъланыргъа.

– *Чаришде баишалагъа ал бермейди, ёчлени къытып алады, жорту-*

уулда эркечди. Бу атха жаным киргенди, не этейим? – деди Бекболат Уммолатха. Х. Кациев, Сайламала, 193.

ЖАНЫ КЮЕРГЕ Ачыу этерге.

Поэт кеси жарсыуундан узакъ эди, аны жанын кюйдюрген сагъышла халкъы бла байламлы эдиле. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 20.

ЖАНЫ-КЪАНЫ БЛА (бир ишни этерге) 1. Таза жюрекден, къарыуун, кючюн аямай (ишлерге).

Алай терк шыбырдай эди Халыу, алай жаны-къаны бла, терен ийна-ныуу бла айта эди Аллахха сѳзюн. А. Теппеев, Ташыуул, 411. *Алай жаны-къаны бла да ушакългъа берилген Азрет кишини айтханына къулакъл салмайды.* «Минги тау» № 1, 140, 1988.

2. Биреуге ышаныргъа.

[Анна:] *«Мен битеу жаным-къаным бла да сизни блама».* И. Боташев, Пьесала, 48.

3. Бир затны айырып, бек сюерге.

Муталипни жашауу кенгди – ол искусствону не тюрюсюне да жаны-къаны бла берилген адамды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 108.

ЖАНЫ (биреуню) КЪОЛУНДАДЫ Кимни болса да къадары, жашауу биреуню оноундады, эркинлигиндеди.

Бекболатны жаны шѳндю аны къолундады. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 48.

ЖАНЫ КЪУРМАН (къор) БОЛСУН (алгъыш) 1. Биреуге жюрегинден терен ыразылыкълны кѳргюзтютп, кѳп жашаулу бол деген магъанада.

Биз пласт жанлыбыз. Жаныбыз къор болсун анга. Тюзлюк келгенди дунягъа. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 21. – *Жаным къурман болсун дохтурлагъа, ала алай женгил къармашмаса, Ачахдан айырыла эдик.*

«Минги тау», № 3, 1990 ж. — *Сени бюгюн бизге тюбетген Ирма эгечибизге жаныым кѳурман болсун.* Ж. Текуев, Бир эртенликде, 56.

2. Биреуню хайырындан деген магъанада.

— *Бу жолдан сора уа, бери болсун, ары болсун, мени ызымы ызласанг, юйюнге сау кѳайтмаса. Ма бу нѳгериме жаныгъыз кѳор болсун, ол болмаса, мен биригизни да жиберлик туююл эдим саулай, — деди Аслан.* О. Этезов, Аслан, 83.

ЖАНЫ КЪЫЙНАЛЫРГЪА
Бир затха жарсыргъа, тынгысыз болургъа.

— *Окѳуу бла тенглеримден артыха кѳалгъаныма жаныым кѳыйналады ансы, — деди Мазан.* Ж. Токумаев, Ыфчык, 58.

ЖАНЫ САУ БОЛУП Адам ѳлмей, сау болуп тургъанлай деген магъанада.

[*Хажимуса, ачыуланып:*] Энди былагъа адам не этсин? Кадрланы чачып тебирегендиле. Угъай, мени жаныым сау болуп, кѳуру да ала айтханча болуп турмаз. И. Боташев, Пьесала, 160.

ЖАНЫ САУЛАЙ ЖАННЕТГЕ
ТАШАЙЫРГЪА Зауукълу, насыплы жашаргъа.

— *Ма жашау, ма, жаны саулай жаннетге ташайгъан! — деп, Зеке-рия жашны турмушуна бир да ыразы болду.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 44.

ЖАНЫ САУЛАЙ ЖЕРГЕ (кѳрге)
КИРИРГЕ (сугъаргъа, басдырыргъа)
Биреуге уллу кѳыйынлыкъ жетишдирирге, аны айыплы, бедишли этерге

Мындан ары бизге хазна тюшсюн сени бир кѳрюрге. Сен жаныбыз саулай бизни кѳмюп кѳояса да кѳрге. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр,

200. *Мен биринчи жашима деп, махтанып айланган Шамилни кѳыз керти сѳзлери бла жаны саулай жерге сугъуп кѳойду.* Ж. Залиханов. Жаннган жюрекле, 370. «*Сен мени жаныым саулай жерге басдыргъанса*», — деп, жашау бермейди Базарбий. Хубийланы О., Аманат, 3, 361.

ЖАНЫ САУЛАЙ ЖЕРГЕ (кѳрге)
КИРИРГЕ Айыпдан, бедишден ѳлюп кетерча болургъа.

— *Аны кѳызы «алай», «былай» айланады дегенден эсе, кѳызым, жаныым саулай жерге киргеним ахшыды.* «Толкъунла», 128.

ЖАНЫ ТАМАГЪЫНА (табанына) ТЫГЪЫЛЫРГЪА (тигелерге).
Бек кѳоркѳгъандан онгсуз болургъа.

[*Аминат:*] *Сен кюлген этесе, мени уа кѳоркѳгъандан жаныым тамагъыма жетген эди.* И. Боташев, Пьесала, 198. *Ызымдан жетипми кѳалдыла деп, Халит дорбуннга бийикден-бийик ѳрлегени сайын, жаны табанына тигелей бара эди.* О. Этезов, Аслан, 331. *Ол сейир эди: атасы кирик эки кѳарт жаны тамагъына тыгъылып тургъан солдатны келтирип, болушлукъ тилегенлеринде, кесин экеуге тыйдырмай чамланып, энди жаш, аякъ юсюне болуп, юйден кетип кѳалады деп окѳуна кѳоркѳады.* Шауаланы Х., Жашауну минг бети, 294.

ЖАНЫ ТЕМИРДЕНДИ Чексиз тѳзюмлюдо.

Жанынг темирденди ансы, алай бир кѳыйынлыкъгъа кѳалай чыдадынг?

ЖАНЫ ЧЫГЪАРГЪА 1. Амалсыз, онгсуз болургъа (ачдан, арыгъандан д.а.к.).

— *Бу поезд менича ашыкъса эди, былай сюркелип бармаз эди. Учхан этер эди. Ачдан а жаныым чыгъады.*

Э. Гуртуев, Мёлекледе кьонакьда, 129. – *Ташила арасындан жилиянла, чычханла чыгъып келгенча кёрюнюп, бусагъатда да жаным чыгъа турады, – деди Вера.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 17.

2. Ёлюп кьалыргъа.

– *Алай, тенгим, Лейля, жаны чыкъса да, Шарафутдин бла, андан башхасы бла да айланып, башына айып алмазына сен ийнан.* М. Шавасва, Мурат, 164.

3. Ёлюп кьалгъынчы.

– *Мамыр жашауда кьойчу эдим, энди уа кьойчу тая-гъымы ушкокга алышдым, кьалай болса да, жаным чыкъгъынчы, кесиме хомухду деп айтдырмам.* Х. Кудаев, Ол кюнледе, 38.

ЖАНЫМ ДА, ТИНИМ ДА... Бек суюгеним, жаратхан затым деген магъанада.

– *Хусей, бу жолдан сора аллай кир ниетни жюрегинге алма. Мени кечем да, кюнюм да, жаным да, тиним да сенсе, жалан да сен!* Ж. Залиханов, Тау кьушла, 375. *Жаны-тини, суюгени, – Балдан къарны тоймайды, Бал батманны урлайды, Ашамайын кьоймайды.* С. Шахмурзаев, Назмула, 287.

ЖАНЫМ, КЁЗЮМ 1. Биреуню бек суюгенин кёргюзтген фраза.

– *Эгечим, жаным, кёзюм, биз сени къанынгы кёпледен алгъанбыз.* Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 65. – *Келигиз, жанларым, кёзлерим, жангылмагъыз, – дейди Эжеп.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 75.

2. Сёз орунуна айтылгъан фраза.

– *Бакъсанукъа, жаным-кёзюм, сени бла даулашхан манга айыпды, мен аны билеме, болса да, бир да болмай эсе да, бу ишни жаз башына этерча унасанг эди, бек ыразы боллукъ эдим.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 202.

ЖАНЫМЫ ЖЫЛЫТЫРГЪА Къууандырыргъа, насыплы этерге.

Айланады адам, кёзкёргенде кюн жарыкны излей, ол жсылытыр жанымы деп, ол умутха алдана. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 330.

ЖАНЫМЫ КЪЫЙЫРЫ Бек суюгеним деген алдау сёз.

Да аны уа билгенигизча этерсиз. ФЗУ-гъамы дейсе, ёксюзле юйюнеми дейсе... бу тап отоучукъну бардак этип бошагъынчы. Ы-ы, жанымы къыйыры? «Сюргюн», 181. Ол сёзлени кьабыр сыйырыр, санга айтмасам, жанымы къыйыры! Т. Зумакулова, Сайламала, 71.

ЖАНЫМЫ НЕ АЛАДЫ ДЕСЕНГ Бек суюмегеними билирге сую эсенг деген магъанада.

– *Жанымы не алады десенг, хор этген, – деди Зекерия.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 55.

ЖАНЫМЫ ХЫРТ ДЕП АЛАДЫ Бек суюмегеним.

Жанымы хырт деп не алады десенг, – ёзденлиги, жандауурлугъу болмагъан адам.

ЖАНЫН АЛЫРГЪА 1. Адамны, малны ёлтюрюрге.

– *Табанларынгы терезе ауузуна жетдирсенг, жанынгы алырма, – деп, Мустафа жерине олтурду.* «Шуёхлукъ», № 2, 1981 ж.

2. Бек кьоркьутургъа.

– *Экъыз, жанымы алдынг, хо бир да, ол [Кермахан] бош, жюн тарагъымы алгъан эди да, аны алып келгенди, – дедим.* Б. Гуляев. Атама сёзюм, 191. *[Аминат:] Уу гяуур, начас! Жанымы ала эдинг да! Тохта сен бир, мен да санга аны жетдирмесем кёрьорсе.* И. Боташев, Пьесала, 122.

3. Биреуню онгдурмазгъа, жашаусуз этерге.

Бирлени сабийлерини туудукларына дери да аталарын, аналарын да саулай тутаса, бирлени уа не атасын, не анасын кьоймайса да, жанларын аласа да кьояса. Ж. Залиханов, Тау кьушла, 17.

4. Биреуню кёрюп болмазгъа, соймезге.

– *Жанымы аллай адам алады, туугъанлы да ары – оракъ, бери – чалгъы болуучуса, – деди сёзню баишлагъан къатын.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 46.

ЖАНЫН АТХАН [адам] Ишден, затдан ючюн аямагъан адам.

Жашау ючюн, дайым жанын атхан адамма мен. С. Моттаева, Толгъан ай, 49.

ЖАНЫН АЯМАЗГЪА Ёлюмден артха турмазгъа, кюч салып кюреширге.

Гелляны жюреги такъырланды: «Не этейим, бу факъыргъа дарман тапсам эди, жанымы да аямаз эдим». Х. Кадиев, Сайламала, 21. *Тарыкъмай, такъгъанлай... Жанын аямагъанлай – Юзмелтге кьошханлай.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 104. *(Некрологда) Ностуев Юсюнню, революционер, комсомол, ленинчи партия ючюн жанын аямагъан жашны жашау жолуну юсюнден толу жазылгъан эди.* «Заман», №40, 2016.

ЖАНЫН (чыгъарып) БЕРИРГЕ Биреуге жюрек халаллыгъын кёргюзтген фраза.

– *Эй, анам, ол Миронов алтын адамды. Сен аны бир кёрсенг эди, жанынгы берир эдинг, – деди Солтанхамит.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 140. *[Сеид:] Бу жол ала (магъаданчыла) андан хатасыз къайтыр ючюннге, жанымы окъуна берир эдим.* И. Боташев, Пьесала, 113.

ЖАНЫН (жюрегин) ЖЕР БЛА ТЕНГ ЭТЕРГЕ Жюрегин кыйнар-гъа, мудах этерге.

Алай Чачий окъумай къалгъаны жаныбызны жер бла тенг этип турады. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 190.

ЖАНЫН ЖЕРГЕ СУГЪАРГЪА Мудах, шургулу болургъа.

– *Атагъыз ючюн жаныгъызны жерге сугъуп да айланмагъыз.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 249.

ЖАНЫН КЪАЛДЫРЫРГЪА Ёлюмден кьутхарыргъа, сакъларгъа.

Уяндым да, кьууандым эрттенликге! Жанымы къалдырды сабыр ауазынг. М. Мокаев, Азат аяз, 126. – *Мени къанатыма бакъгъан, мени жанымы къалдыргъан, мен алты ай юйюнде тургъан уучу ма буду, – деди Къара кьуш.* «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 46. *Халкъны жанын къалдырыуда, сакълауда жырны, иги сёзню, музыканы магъанасы ачыкъланады.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 47.

ЖАНЫН-КЪАНЫН (жанын) АЯМАГЪАН [адам] Ёлюмден кьоркъмагъан, жигит адам.

– *Балам, адам кыйынлыкъгъа тюшсе, аны кьутхарыр ючюн, жанларын аямагъанлыкъ жигит таулуланы адетиди.* И. Боташев, Пьесала, 125. *Таулу тиширыу эри ючюн жанынкъанын да аямайды.* «Минги тау», № 1, 1988. *Авдий, болалгъаныча, жанынкъанын аямай, бу ариу дунягъа ёлюм келтирген наркотиклени жайгъанла бла демлешеди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 104.

ЖАНЫН-КЪАНЫН АЯМАЗГЪА Кыйынлыкъдан кьоркъмазгъа, артха турмазгъа, кесине буюрулгъан ишни ёлюмден кьоркъмай этерге.

Къабарты-Малкъарны бек ба-тырлары, саулай халкъны болуштугъу

бла, къан-жан аямай, кеслерини эркинликлери ючюн кюрешгендиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 207. [Аслан:] *Большевик партиям хорларына толуйнама. Аны хорламы ючюн къанымы, жанымы да аямам.* И. Боташев, Пьесала, 45. [Элкьурут:] *Манга аллай уллу къуллукъну ышаннганынг себепли бек сау бол. Сени ыразы этер ючюн жанымы, къанымы да аямам.* Анда, 7.

ЖАНЫН КЪОЛУНА АЛЫП (алдырып) 1. Къыйналып, аман кюнлю болуп (айланыргъа).

«Ол [Мазан] анда къалай къыйналып, ашы-суу болмай, тынчлыкъ тапмай, жанын къолуна алып айланады. Мен а дагъыда аны юсюнден аман сагъышла этеме», – деди къыз. Ж. Залиханов, Тау къушла, 245. *Бек терк жетсин деп айтдыргъанса да, бир зат болгъан сунуп, жанымы къолума алып келеме.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 311. *Къаргъа къачып къутулду, жанын къолуна алып.* «Минги тау» № 1, 135, 1988.

2. Къоркъутургъа.

[Таубий:] *Бизге керек затланы жанын къолуна алдырып айтдырырма [Асланнга].* И. Боташев, Пьесала, 46.

ЖАНЫН КЪУРМАН ЭТЕРГЕ Жашауун берирге, ёлюрге (бир белгили, магъаналы зат ючюн).

Малкъарны жерин жаудан къоруулай, жанын къурман этген – оруслу жаш лейтенант Гаврилов. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 376.

ЖАНЫН САКЪЛАРГЪА Жашауун (ёлюмден) сакъларгъа.

Аны ол сакълыгъы къарт къатынны жанын сакълады. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 351. *Салимни юй бийчеси оруслу тиширыу эди. Уруш отунда аны жанын сакълагъан доктор.*

Мусукаланы С., Барып турсанг..., 90. *Анда билимли, акъыллы адамлагъа тюбеп, ол жанымы сакълады.* Анда, 70.

ЖАНЫН СУУУРУП АЛЫРГЪА Биреуню арсарсыз ёлтюрюрге.

Харбыз бахчаны бир чеченли киши сакълаучуду. Аны къолуна тюшген къапханнга тюшген кибикди. Жанынгы суууруп алып къоймаса да, андан сорасында уа аямаучу эди. Къожакъланы Т., Сыргъачыкъла, 68.

ЖАНЫН УУУЧХА ЖЫЯРГЪА Чексиз къоркъургъа.

– *Биз, сизни адамгъа санап, жаныбызны ууучха жсыярча, къоркъуулу, къарангы кечеледе сизге болушуп, ашарыгъыгъызыны, киер кийимигизни ташып айланнганбыз.* О. Этезов, Тарда, 146.

ЖАНЫН ЧЫГЪАРЫРГЪА (къулагъы бла чыгъарыргъа; суууруп чыгъарыргъа; чыгъарып, къолунга берирге). Къара: **ЖАНЫН СУУУРУП АЛЫРГЪА**.

Бу ахырзаманда уа къызылжагъаланы къолларына къанлым тюсюн, жанынгы къулагъынг бла суууруп чагъарырла. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 341. *Сен бизни жумушчубуз болгъанынгы билгенлей, жанынгы суууруп чыгъарлыкъдыла.* Анда, 333. [Хаджибатыр Элкъурутха:] *Бу къахмени [Зубайданы] тюр юйге атыгъыз да, эшик юсюнден бир жары тепмегиз. Ычхындырсанг, жанынгы чыгъарып, къолунга берирме.* И. Боташев, Пьесала, 63.

ЖАНЫНА АШЫГЪЫРГЪА Ёлеме деп къоркъмазгъа, оюмсуз иш этерге.

– *Кимди ол жанына ашыкъгъан? Ашыкъгъан чибин сютге тюшер деп эшитгенмисе? – деди Сафар.* З. Толгуров, Эрирей, 52.

ЖАНЫНА БАРЫРГЪА Биреуню кыатында асыралыргъа.

– Аны [жашчыгъын], атасыча, кыыралына, халкына кертичи, адепли адам болурча эталсам, жазык Ахматны жанына уялмай барырма, – деди Аминат. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 124. – Мен жууаи этгенни жанына баргъыенг деем да, жазыгъенг. Х. Кадиев, Тамата, 13.

ЖАНЫНА ЖЕТГЕНДЕ Биреуню кеси жашаууна кыоркыуулукъ тюшгенде.

Солдатла арыгъан эдиле, ач да, сап да болгъандыла. Алай, жаннга жетгенде, аны жукъгъа да санамай барадыла. А. Теппеев, Ташыуул, 362.

ЖАНЫНА КЪОРКЪУРГЪА Биреу ёлюмден кыоркыургъа.

Алай аскерле элге кирир-кирмез, Ханий, жанына кыоркыуп, кишини кёзюне урунургъа базынмай, кечинип турду. «Шуёхлукъ», № 4, 1980 ж. Розаны жанына кыоркыуу барды. «Сюргюн», 100. [Фёдор:] Угъай, Тимоша. Жаныбызгъа кыоркыгъандан айтабыз. И. Боташев, Пьесала, 108.

ЖАНЫНА КЪОРКЪУУ ЖОКЪДУ Биреу бек ауругъанлыкъгъа, иги боллукъду, ёллюк туююлду деген магъанада.

Болса да, ачыгъан бек этгенликге, Асхатны жанына кыоркыуу арталлы да жокъду. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 280.

ЖАНЫНА КЪУТУРУРГЪА Кесини жашаууна кыоркыуулу иш этерге.

– Тейри бу суубаш кыанатлычыкъ жанына кыутурмагъан эсе, мен да зат билмейме, – деди кишитик. «Нюр», № 3, 1983.

ЖАНЫНА ТИЙМЕЗГЕ Биреуге чюйре сёз айтмазгъа, иш этмезге, жарсытмазгъа.

Дунияда жашагъан эки жыйырма бла он жылны ичинде, кесим биллип, адамны жанына тиймегенме, адамны ачитмагъанма. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 22. Артыкъ сёзле айттып, жанынга иш тийген эсем, кечгинлик бер. С. Теппеев, Ачемезни туугъан кюню, 31. [Гордеев:] Битеу Кавказны ариу тиширыуларыны ахшы умутлары, сени жанынга ким тийгенди? Нек мудахса? И. Боташев, Пьесала, 26.

ЖАНЫНДАН АРТЫКЪ КЁРЮРГЕ Биреуню бек сюерге, багъаларгъа.

Ол, Ибрагим, ёмюрюнде кюсеп, кючден тапхан юй бийчесин жанындан артыкъ кёрюучю эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 43.

ЖАНЫНДАН БОЛУРГЪА Бир ишден эригирге, кыйналыргъа.

– Ай юйюнге, сен бу Антон амандан кыалгъанланы сабийге санамаймыса? Бу мында бууала бола, сен а анда лахор эте, жанымдан болдум. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 9.

ЖАНЫНДАН (бек) СЮЕРГЕ 1. Биреуню бек сюерге, намысын кётюрюрге.

Мен а ишни сюйген жуууугъуму жанымдан да бек сюеме, сюйген да этерикме. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 279. Сакълаталмай эди сюйгенин – кёз аллындан кетмеген чырагъын, туман ичинден кыарагъан жулдузун, бата билмеген кюнюн... Мусукаланы С., Барып турсанг..., 256. Энди ала бары да ол дуниядадыла: келин, эки анасы, эки атасы, баиша келинле, кыарындашла, эгечле, кыарындашы Салим да... Анда, 77.

2. Бир затны сайларгъа, бек сюерге.

Адамланы бир бирине этиуню ол жанындан да бек сюеди. Кыаракетланы Ю., Зурнук тизгинле, 49.

ЖАНЫНДАН ТОЙГЪАН [адам]
Жашаудан тюнгюлген, насыпсыз
адам.

– *Жанымдан тойгъанма. Ызым-
дан сюрмесинле. Ала мени бу юйден
ёлтюрмей чыгъармазла, – деди Аси-
ят.* М. Шаваева, Мурат, 112.

ЖАНЫНДАН ТОЯРГЪА (тойду-
ругъа) 1. Бир ишден эригирге, жал-
кыыргъа, тюнгюлюрге.

– *Бюгечели, бу тиширыулагъа
не айтыргъа билмей, быланы жуба-
тама деп, таза жанымдан тойгъан
эдим.* О. Этезов, Аслан, 272. *Быланы
да юслерине тюшюп, жанларын-
дан тойдуруп нек турама?* «Минги
тау» № 3, 1990 ж. [Окучукъ] *Совет
властьны кеси келтиргенча, асыры
уллу сёлешгенден, элден къачып ке-
терча этгенди, жанларындан той-
дургъанды.* Жулабланы Ю., Бир абынган
минг сюрюнюр, 73.

ЖАНЫНДАН ТЮНГЮЛЮРГЕ
Биреу жашаудан тюнгюлюрге.

*Жаубермез, къошха келип: «Не
бизни бла тебире, не да жанындан
тюнгюл», – деп, къауалын юсюме ай-
ландырып тохтагъанда, къошулдум.*
О. Этезов, Тарда, 93.

ЖАНЫНДАН ЧЫГЪАРЫП АЙ-
ТЫРГЪА Ётюрюк айтып къояргъа.

*Алай болуучуду ол, билмей тур-
гъанлай, жанындан чыгъарып айтып
къояр.*

ЖАНЫНДАН ЭТЕРГЕ къара:
ЖАНЫНДАН ТОЙДУРУРГЪА.

*Къызны къарындашлары уа: «Не
болгъанды, ауругъанынгмы барды?» –
деп, кюн сайын соруп, жанындан
эте эдиле.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 52.

ЖАНЫНДАН ЮЛЮШ ЭТГЕН
[адам] Халал, хурметли адам.

*Бу къызланы хар бирине жанын-
дан юлюш этген Надя андан ары*

*чырт да жукъ айтмай къойса да,
къызла ангылагъан эдиле.* Акъбайла-
ны А., Ёмюрню иеси, 35.

ЖАНЫНДАН ЮЛЮШ ЭТЕРГЕ
Жюрек халаллыгъын кёргюзтюрге,
хурмет этерге.

– *«Къызы, мен санга жанымдан
юлюш этерге деп турама», – деген-
ингде, ол санга не жууап берген эди?*
И. Боташев, Пьесала, 136. *Ибрахим Ас-
ланни къарындашыча кёрюучю эди.
Бютюн да бу уллу ишни арсарсыз
тап къурагъанын кёргенли уа, анга
кесини жанындан юлюш этерге ха-
зырды.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 190.

ЖАНЫНГ КЕТМЕСИН Керек-
сизге къоркъма.

– *Къол таш кибик, аны [Талипни]
ёпкелегенине жанынг кетмесин, –
деди биягъы къатын.* Х. Шаваев, Жерни
кёзлери, 45.

ЖАНЫНГ ЫРАЗЫ Кесинг суюн-
ген.

– *Жаныгъыз ыразылай этигиз.
Ма къызла, ма сиз. Мени жанымдан
тыйгъыч жокъду, – деди къызланы
аналары.* «Эртте биреу бар эди...», 28.

ЖАНЫНГА КЪАТАЙЫМ (къор
болайым) Сенден алгъа ёлейим деген
магъанада.

*Фазика, къарындашын кёргенде,
эрттенлик жулдузча жарыды. – Жа-
нынга къатайым, мени алтын тере-
гим! – деп, ол Къанаматны къучагъына
къысды.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди,
70. – *Жанынга болайым, Асият, ин-
жилме быллай бир, Мухаммат сени
суюнгенча, дуняда эр киши тиширыну
суюнген болмаз.* Анда, 94.

ЖАНЫНГА САДАГЪА Бир затха
бек ыразыма деген магъанада.

*Школдан Исмайыл Селимович сёз
тилей болур эди. Жанына садагъа.*
М. Шаваева, Кюн тыякъла, 259.

ЖАНЫНГДАН ТОЯРГЪА Ёлло-гюнг келирге деген магъанада.

– *Сен кимсе? Жанынгданмы тойгъанса?* – деп, Къужон къамичиси бла Асхатха керилди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 181. – *Жаичыкъ, быллайда къалай барырса таугъа?* – деди Ажам. – *Жанынгданмы тойгъанса?* Ж. Шаваев, Жерни кёзлери, 199.

ЖАНЫЧА КЁРЮРГЕ Биреуню бек сюерге.

Аны себепли уа солдатла кеслерини командирлерин тюз жанларыча кёре эдиле. Х. Кудоев, Ол кюнледе, 70.

ЖАНГЫ АЙ БЛА КЁРЮН (жангы ай бла, жангы айлай) Тансыкъ болгъан адамын кёргенине къууаннганын билдирген фраза.

Мени кёрген сабанчыла: «Ой, жууукъ бол, жууукъ бол! Сен а жангы ай бла, иги кюн бла келдинг да!» – деп, кюлюп, лакъырда этип, саламлаша эдиле. Б. Гуртуев, Адилгерий, 122.

ЖАНГЫДАН ТУУГЪАНЧА БОЛУРГЪА Бек къууаныргъа, кёлю кётюрюлюрге.

Яков анасына жангыдан туугъанча болду: алимни сёзлери аны жюрегине дарман болуп тама эдиле. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 94.

ЖАРАГЪАН КЮЙДЕ Бек къаты, мазаллы, деменгили деген магъанада.

Машыу, энди уа манга ким не эталлыкъды деп, жарагъан кюйде аякъ тиреди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 21.

ЖАРАСЫН АШЛАНДЫРЫРГЪА Биреуню жарсыуун, къыйынлыгъын къозгъаргъа.

Анга жарсыуу бла келгенлени жумушакъ, жылы сёзлери къартны эски жараларын ашландырадыла, ол бютюнда бек кюеди, сытылады. М. Гулиев, Акъ атлы, 171.

ЖАРАСЫНА ТУЗ КЪУЯРГЪА (салыргъа, себерге) къара: ЖАРАСЫН АШЛАНДЫРЫРГЪА.

Жулдузну ачыкъ жарасына туз къуюлду, ол ашланды. Х. Кадиев, Сайламала, 137. *Ол соруу аппаны жарасына туз салгъанча болгъан болур эди.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 177. – *Улан, билмей тургъанлай, ачыкъ жарамата туз къуюп кёйдунг да!* – деди Хажис-Осман. Ж. Залиханов, Тау къушла, 51.

ЖАРАУУ АЧЫЛЫРГЪА Ишни эбине тюшерге, терк ишлерге юйренирге.

Ол а, тейри, юйреннген къызды [Лариса], аны жарауу уа эртте окъуна ачылгъанды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 207.

ЖАРЛЫ ЮЙНЮ КИШТИГИ КИБИК (киштигинлей) Биреуню жарлылыгъын, насыпсызлыгъын кёргюзтген фраза.

– *Не этейик, турабыз ма былай, кёргенингча, жарлы юйню киштигича, къысылып, эски юй да бек, биз да бек деп.* Лайпанланы С., Гургумлу, 114.

ЖАРЛЫЛЫКЪ БАШЛАРЫН КЪЫСХАНЛА Бек жарлыла, кереклерин тапмай къыйналгъанла.

Жарлылыкъ башларын къысханла, сабийлери, алача болмай, кереклерин табып жашасынла деп, бир насыплы боллукъ сунуп, аланы гым-гым къартлагъа да бере эдиле, ала бай болсала. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 138.

ЖАРЛЫНЫ БУЗОУУ ЁГЮЗЛЮК ЭТЕР (Нарт сёз.) Атасы кетсе, юйню ауурлугъун сабий жашы (къызы) элтир деген магъанада.

Жангызны бузоуу ёгюзлюк этер дегенлей, Ахмат дуниясын алышханлы, малгъа-юйге да къарагъан таматасыды – онтёртжыллыкъ Керим.

ЖАРЛЫНЫ ЖАРГЪА ТЫЙ-
ГЪАНЛАЙ (Нарт сёз.) Онгсузну бю-
тюн да аягыын марагъанлай.

Жарлыны жаргъа тыйгъанлай
деген халкъ айтыу да бай жарлыны
онгсуз этгени ючюн айтылганды.
Б. Гуртуев, Жангы талисман, 69.

ЖАРЛЫНЫ СЁЗЮ ЧАПЫ-
РАКЪДАН ЁТМЕЗ (Нарт сёз.) Жар-
лы адамны сёзюне эс бурулмаз деген
магъанада.

– *Ничего! Экинчиде адакъалыкъ-*
ны къоярса. Кюрешиген эдим. Жар-
лыны сёзю чапыракъдан ётмейди
ансы. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 91. *Кя-*
зим «Жаралы жугъутурну» жазгъан
заман – «жарлыны сёзю чапыракъ-
дан ётмез» деген заман болганды.
М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 123.

ЖАРТЫ ЖАН ЭТЕРГЕ Малны,
жаныуарны терк ёлтюрмей, къыйна-
лырча, жаралы этерге.

– *Фашист эгетле алай сакълай-*
ла, Автоматларын бургъанлай. Жар-
ты жан этип, индексге къуялла, Кё-
зюбюз жана тургъанлай. А. Теппеев,
Ташыуул, 431.

ЖАРТЫ ЖОЛДА КЪОЯРГЪА
Ишни бошамай, жартылай къояргъа.

Ол тели уа [Халим] тогъузунчу
классны жарты жолда къойганды.
М. Шаваева, Кюн тыякъла, 12.

ЖАРЫ ЖАЯКЪЛЫ (болургъа)
Бек арыкъ, къансыз болургъа.

Ол ачыула Мухтарны ичин кюй-
дюредиле, жилигин юзедиле... кёзле-
ри тереннге кетгендиле, жаякълары
жары болуп, къап-къара сакъал бас-
ханды, санлары эригендиле. Х. Кадиев,
Сайламала, 36.

ЖАРЫ ТОНЛУ [адам] Жарлы,
къарыусуз адам.

Къыямыт, эфендиге айланып,
айтды: «Кёремисе жары тондуланы,

бири бурулуп къарамай, чачылып кет-
диле. Не десенг да, кеси адамынг баи-
хады». Аппаланы Х., Къара кюбюр, 289.

ЖАРЫКЪ БЕТЛИ (бет бла) Къу-
уанчлы, къууанып, ыразы болуп.

Хажибекир, хурметсиз, кюйсюз
бийден жарыкъ бетли къайтырма
деп бек ийнанмаса да, аны эркин,
къолайлы арбазына таукел кирди.
Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 10. – *Ал-*
лах гюняхларын къурутсун, къыямат
кюн барыбыз да жарыкъ бет бла
тюбешейик. Ж. Залиханов, Тау къушла,
14.

ЖАРЫКЪ БОЛУРГЪА Биреуге
бет жарыкълы, ыразылыкъ, къууанч
халда тюберге, сёлеширге д.а.к.

Адам къайры барса да, кетип
кёп, аз турса да, анга не ариу къа-
расала, жарыкъ болсала да, туугъан
жерине, элине, шахарына жетген
жокъду. Х. Кадиев, Сайламала, 287.

ЖАРЫКЪ КЁЛЛЮ [адам] 1. Оюн-
чу, кюлкючу, лакъырдачы адам.

Хасау, жарлы болса да, жарыкъ
кёллю адамды. Ж. Токумаев, Дертли къа-
ма, 35. *Жарлы Мыста, халал Мыста,*
Бар жарсыуну бирден къыстай, Жа-
рыкъ кёллю, таукел эдинг... Мусукала-
ны С., Тюбешиу – айырылыу, 140.

2. Къууанч халда, женгил (иш-
леу).

Быланы жарыкъ кёллю урунган-
лары комсоргну къууандырады. Ж. За-
лиханов, Жаннган жюрекле, 249

ЖАРЫКЪ КЮНЮН КЪАРА-
НГЫ ЭТЕРГЕ Жарсытыргъа, мудах
этерге.

Алай жашчыкъны анасы Хали-
мат, не бек келип турса да, тау эте-
гине тюшалмай эди. Ол эди жаш-
чыкъны жарыкъ кюнюн къарангы
этген. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жо-
лоучула, 334.

ЖАРЫЛА ЭСЕНГ, БУЗУЛ ДЕП (этерге, айтырга) Биреуге ачыугъа этерге.

Жарыла эсенг, бузул деп, мурсаланы къалыны чыгъадан чыгъа келлигин таныдым. М. Чотчаев, Студентге, 63. – Нек сѣлешесе аллайла?! Жарыла эсенг, бузулму дейсе?! – деп, Берхан къычырыкъ этип жилиады. Хубийланы О., Аманат, 3, 110.

ЖАРЫМ ПАТЧАХ (эски) Патчахны экинчиси, губернатор.

Къыралда хар зат жериндеди, патчах кетгенликге, жарым патчах орунундады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 165.

ЖАСТЫГЪЫНА ЖИЛЯН КИРИРГЕ (жау чыгъаргъа) Биреуню къаршы жууугъу билдирмей харамлыкъ, хата этерге.

Арабызгъа сууукъ къл жетдирмей сакъламасакъ, жастыгъыбызгъа жилиан кирлиги хакъды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 9. – Окъуп келир да, кѣзюбюзню ачар, малыбыз, мюлкюбюз бар эсе да, башыбызгъа жаратыр деп тургъанлай, ол а... – [Дебош] эки кълун кълш этип, сакъал тюрбюне салды. – Жастыгъындан жау чыкъсын! – деп, Рамазан барындан да къаты болуп сюеледи. Анда, 319.

ЖАСТЫКЪЛЫ БОЛУРГЪА 1. Саусуз болургъа, аурургъа.

Бек саулукълу болуучу эди кълшум, энди уа, ауруу кълсханлы, жастыкълы болгъанды.

2. (масхара) Тиширыу сабийден кълрыусуз болургъа.

– Хуржунуна ташланы салып, юйден юйге кирип, билгичлигим барды деп, хаман таш салып айланады дейдиле, жастыкълы болгъан болурму? – деп, Минат, этиучюсюча, кука-кука кълараргъа кюрешди. Байчораланы М., Уллу Къларачайда, 271.

ЖАССЫ НАМАЗ (дин) Кече ортада этилген намаз.

– Мен жасы намазгъа дери ауругъанны кѣре барлыкъма, хантынг хазыр болгъан эсе, келтир, – деди Мухаммат-Амин. Аппаланы Х., Кълара кълбюр, 163.

ЖАТХАН ЖЕРИ КЕНГ (жумушакъ, мамукъ) БОЛСУН! кълара: ЖАННЕТ АХЛУСУ БОЛСУН.

Ол Совет власть ючюн жанларын бергенлени анда да жатхан жерлери кенг болсун, жумушакъ болсун. Х. Кудаяев, Бизни заманны адамлары, 59. Бекболат бюгюн да халкъ эсинден кетермеген таза ниетли, асыл адам эди. Жатхан жери кенг болсун, ол кѣплени устазлары болгъанды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 379. XX-чы ѳмюрню айтхылы поэтлеринден бири, малкълар халкъны ийнагъы, кѣп халкъланы да жюрек жууугъу Кълуийланы Кълйсын 1985 жылда 4-чю июньда дунядан кетгенди. Жатхан жери кенг болсун! «Малкълар адабият», 11 кл. 1998., 59.

ЖАУ ЖАКЪГЪАНЧА (жагълылгъланча) БОЛУРГЪА Биреу халаллыгълын кѣргюзтюрге.

Асыры жарыкъдан, Жандар хар кимге да жау жагълылгъланча болады. Ж. Токумаев, Жукълусуз таула, 20.

ЖАУ КЕНЕУ ЭТЕРГЕ Биреу бир затдан зауукъ этерге.

– Бу иги кълш бишлакълан ашан, барыбызда жау кенеу этдик, – дейдиле сабийле.

(амалсыздан) ЖАУ ТЫММЫЛА ЭТЕРГЕ Адам арт асырауун чыгъларырга, берирге.

Эрттегиле айтханлай, амалсыздан жау тыммылла этдим деп, мен да, арт асыраучугълуму чыгълардым да, борчумдан кълутулдум.

ЖАУ ЮЛЮШГЕ АЛЫРГЪА Би-реуге ачыкъ жаулукъ этерге.

– *Сени [Османны] сюмейди-ле деп, мен а аланы жау юлюшге алыргъамы керекме? Алай бир тур! Жаным ичимде болса, Шерифатдан айырылмам! – деди Асият.* М. Шаваева, Мурат, 68.

ЖАУБЕРМЕЗНИ ЖАНГЫЗ ТЕ-КЕСИНЛЕЙ 1. Адамны битеу бай-лыгъы, ырысхысы, къууанчы деген магъанада.

Юйюмю сатарыкъ эсем да, ол аман жашны быйыл окъургъа салмай къоярыкъ туююлме. Жаубермезни жангыз текесинлей, андан сора небиз барды? Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 18.

2. Битеу элге белгили, хар ким да таныгъан (зат, байлыкъ).

Жаубермезни жангыз текесин-лей, энди менидамы танымай баш-лагъанса? Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 260.

ЖАУГЪА БАТЫП, СЮТДЕ ЖУ-УНУП (жашаргъа, турургъа д.а.к.) Зауукълу, насыплы жашаргъа.

Эрттегиле айтычулай, Абидат жаугъа батып, сютде жууунуп жашайды. Х. Кациев, Сайламала, 224.

ЖАУДА БЮЙРЕКЧА (жау ичин-де бүйрек кибик) ЖАШАРГЪА Зауукъ жашаргъа.

Сафарлары болмагъанча къолай-сыз жашагъандыла. Алай жарлы-лыкъ айып туююлдо. Жауда бүй-рекча Шарау да ёсмегенди. 3. Толгу-ров, Эрирей, 37. *Бизни ангылаубузгъа кёре, ата-анасыны къанат туюбун-де ачлыкъ-жаланнгалчыкъ не баиха къыйынлыкъ сынамай, жау ичинде бүйрек кибик ёсген жангыз къыз не ариу, не субай, не тахлыкъ да нек болмасын деригибиз келеди.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 140.

ЖАУДА ЖИК ИЗЛЕГЕН [адам] Кючбюсюреу адам.

Аны кибиклеге «жауда жик из-леген» адамды дейдиле.

ЖАУДАН АРТХА ТУРМА-ГЪАН, ОКЪДАН КЁЗЮН ЖУМ-МАГЪАН [адам] Батыр, тулпар адам.

Жаудан артха турмагъаннга, окъдан кёзюн жуммагъаннга айта-дыла батыр деп. «Малкъар халкъ жо-макъла», 1, 135.

ЖАУЛУКЪ АТАРГЪА Уруш-хан, туююшген адамланы жарашды-рыргъа (тиширыу жаулугъун арагъа атып).

Жиляй тургъан Изау экисини [Келлет бла Алийни] арасына жау-лугъун атды. М. Атабиев, Кишилик, 57.

ЖАУУМ ДА ЭШИТМЕСИН Ал-лай ачы сёзлени киши эшитмесин.

Былайда къобуз бютюн да бек жүрексинди, ачыды, энди жете келген сабийлени бушуулу къадарла-ры титиретип. Анга [къобузгъа] ай-тылгъан дауланы жауум да эшитме-син. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 69.

ЖАУУРЛУГЪУ СЫРТЫНДАН КЕТМЕГЕН (тюшмеген) Къуру да къыйналып, кёп ишлеп жашагъан, жарлы адам.

Асланукъа Бийсолтанны жашы бла къызы, ёмюрде жауурлугъу сыр-тындан кетмеген Жумай кёп къа-нын бузгъанларын эсине тюшюрдо. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 120.

ЖАУУРЛУКЪ КЕПДИРИРГЕ Жолоучулукъда атны солтургъа.

– *Алай деген неди, киши? «Тюш да, жауурлукъ кепдир», – десе, адам атдан тюшеди, ат жерни жауур-лугъун, терилигин жаяды, кёпчегин башына салады, олтуртады, – де-генди къатыны.* «Къарачай нарт таурух-ла», 92.

ЖАУУРУННГА КЪАРАРГЪА (ийнаны адет) Боллукъ ишни жауурунда «кёрюрге» (бишген жауурунну этин кетерип, сюегинде тырмылагъа, тамгъалагъа кёре кыралда, халкъда, тыпырда боллукъ кыуанчны, бушууну тюзюн «билирге»),

– Алан, *Топчукъ, жаууруннгамы къарагъанса огъесе тюшмю кёргенсе?* – деди Бабаев. Хубийланы О., Аманат, 1, 201.

ЖАУУРУНУН ЖЕРГЕ САЛЫРГЪА Тутушханда хорларгъа, аркъасына салыргъа.

Къалпакълы, кюлягъаныча кюлюп: – Бу жол, эсимде болмай тургъанлай, жаш болсанг да, эки жауурунуму да бирча жерге салдың! – деп, Хызирни кюлун тутуп, хапар соруп баилады. Къудайланы М. Унутулмазлыкъ таулула, 85.

ЖАУХАР БЮРТЮКЧА Бек сайлама, бек ариу адам (зат).

Бусагъатда уа алагъа [скрипкачы Дандоло бла ариу ёнлю Петронийге] кёлю барып адам кючден къарайды. Адамланы араларында жаухар бюртюкча болуучу эдиле. М. Шаваева, Кечерлеми?, 88

ЖАХАНИМ (кимден болса да) ТОЛСУН! (къаргъыш) Не кыйынлыкъ да биреуге болсун деген магъанада.

– *Жаханим андан толсун. Хар жылына юч токълу берирме,* – деп, Ёрюзмек хыны айтды. Ж. Залиханов, Тау кышла, 25. – *Бармагъа кюй, жаханим андан толсун,* – деди Махай. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 32.

ЖАХАНИМ ЮЛЮШЮ БОЛСУН къара: ЖАХАНИМ (кимден болса да) ТОЛСУН.

Жолоучу: «Энди мени артмагъыма зарлана эсегиз, алыгъыз, аны бла

бирге жаханим юлюшю болугъуз», – деп, ол хуржунчукъну жашны аллына атды. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 42.

ЖАХАНИМГЕ АШЫРЫРГЪА Ёлтюрюрге.

[Хаджибатыр:] Кишиге бой бермеучю абирекни жаханимге къалай ашыргъаныбызны тыкыраякъла кёрсюнле. И. Боташев, Пьесала, 4.

ЖАХАНИМНИ ОРТА СОМУНА ТЮШЕРГЕ Биреуню ахыраты аман болургъа.

– *Энди, ауузунгу тыймасанг, барып жаханимни орта сомунa тюшериксе,* – деди ол. «Минги тау», № 1, 1985.

ЖАШ БАШЫН КЪАРТ ЭТЕРГЕ 1. Биреу заманында юйюрлю болмазгъа, къартайыргъа.

Жаш башын къарт этип, не кыызлагъа, не къатынлагъа кюшулмай тургъан а игимиди?

2. Биреу экинчи юйюрлю болмазгъа (къатыны не да эри ёлгенден, кетгенден сора).

– *Анангы кёремисе, жаш башын къарт этип, сени багъып тургъанын, эр кишиле бла тенг ишлеп айланады,* – деди ынна. Ж. Занкишиев, Мени шуёхларым, 71.

ЖАШАМАГЪАНЛАЙ, АММА (ынна, аппа) БОЛУРГЪА Сабий ёсюмюне тийишлисинден эсе акъыллы болургъа.

Залимхан, Цуцагъа жютю къарап: – *Эгешчигим, асыры кёп билмеймисе? Жашамагъанлай, амма болуп къалгъанса да,* – деди. Хубийланы О., Аманат, 3, 204.

ЖАШАР (жашау) СЮЕК БОЛСУН Сабий сау ёссян.

Атлы Махтини аллына келип тохтады, атдан тюшдю, саламлашды да: «*Жашынг да огъурлу болсун,*

жашар суюк болсун!» – деп, суююн-
чю тиледи. З. Улаков, Бурунгулу таурух-
ла бла хапарла, 95.

ЖАШАУ БЕРМЕЗГЕ Тынчлыкъ
бермезге, тынч жашаргъа кьоймаз-
гъа, тырман этерге.

– Чыгъарчы ол ийненги, ансы
бу къарт-къуртчукъла ох-тухдан
къырадыла, жашау бермейдиле, –
деп, Кабил докторну ёрге ётдюрдю.
Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 96.

ЖАШАУ ЖОЛУН ТАУУСУР-
ГЪА Ёлюрге.

Тёрт да совет солдатны жашау
жоллары алайда тауусулгъан эди.
Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 317. «Бу ёхтем
пелиуанны, Минги тауну, башына ёр-
лейме деп, жашау жолун тауусхан
ким болур?» – деп соруучудула бери
биринчи келгенле. Аны, Къыйын жол-
чукъ, 4.

ЖАШАУГЪА ЧЫГЪАРГЪА Зау-
укъ жашап башларгъа, тынчайыргъа.

Къонишубуз жашаугъа чыкъгъан-
ды, бай болгъанды, ол адамды деп да
танымазса.

ЖАШАУДАН АРТХА КЪАЛ-
ГЪАН [адам] Кесин жашаугъа кёре
жюрюталмагъан адам.

«Анга айтханынг жарашырыкъ
туйюлдю, ол [Чондур] жашаудан
артха къалып тургъан адамды», –
дегендиле нёгерлери. Хубийланы М.,
Алан, 49.

ЖАШАУДАН ТОЯРГЪА Къы-
йын жашаудан жалкъыргъа, эригир-
ге, ёллюгю келирге.

Жашаудан тойдум деп айты-
рыкъ бар эсе да, бир кёрюгюз аны.
Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 327.
– Мен да, бирсилеча, бир тапчыкъ
ауургъа сую эсем а? Не да жашау-
дан, жанымдан да тойгъан эсем а, не
амал? – деди Хабил. Э. Гуртуев, Сабыр

ушакъ, 97. Биреу – къууанчлы, биреу а –
амалсыз, Бу жашаудан бир адам да
тоймагъанд. И. Боташев, Ёмюрюм, 66.

ЖАШАУДАНМЫ ТОЙГЪАН-
СА? Ёлюргеми суюсе?

– Сени урушханынг болмаймы-
ды? Жангыз кьолунг бла энди къайры
бараса? Нек таралтаса жюрегими,
жашауданмы тойгъанса сен?! – деди
Ислам. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди,
351.

ЖАШАУНУ ТУТУРУГЪУ Жа-
шауну бек магъаналы, багъалы заты,
мурдору.

Ала [жашила, къызла] жашауну
тутуругъудула. Хубийланы О., Аманат,
1, 22.

ЖАШАУУН КЪУРУТУРГЪА
Биреуге жашау тынчлыкъ бермезге.

Экинчи кюн танг атмай юйге
келгенди, бу тиш жашаууму къурут-
ду деп. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети,
288.

ЖАШДАН КЪАРТХА Туугъан-
лы бери, битеу жашауунда.

– Жашдан къартха жыйгъан
ырысхымы, «ма» деп, анга къоюп,
бакыгъа батдырып кетмесем а, бо-
дуркъу анасыны, кесини да къарын-
лары нек бурмай эди! – деди Гогош
къонишулары эшитирча. М. Атабиев,
Кишилик, 14.

ЖАШЫРГЪАНЫНГ НЫГЪЫШ-
ДА АЙТЫЛСЫН Менден жашыр-
гъанынг элге баям болсун деген кёл-
къалды.

Бирси къызла да, Шерифатны
тёгерегинден алып: «Ай гяуурчугъ'а,
букъдургъан а этесе! Бизден жа-
шыргъанынг ныгъышда айтылсын,
Ибрахимни суюсе. Аны уа биз да
билебиз», – деп, кезиу-кезиу даулай,
Шерифатха сёз айтдырмай кьойду-
ла. М. Шаваева, Мурат, 26.

ЖАШЫРГЪАНЫНГ ЖАШЛА-
ДАН ЧЫКЪСЫН! (къарач.) Тасхангы
сабийле айтсынла деген магъанада.

*Жашыргъанынг жашладан чыкъ-
сын деп, палахны этип къойгъан сен-
се.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 134.

ЖАШЫРТЫН КЪАПХАН ИТ
КИБИК Билмей, сакъламай тур-
гъанлай, биреуге аманлыкъ, хата эт-
генни юсюнден айтылады.

– *Алай мен жашыртын къапхан
ит кибики этерге сюймейме. Дю-
гербийни тарыгъыууна кёре, соруу
этерге борчлума.* Б. Гуртуев, Жангы та-
лисман, 161. – *Терсди, бирси жанын-
дан, жашырын къапхан ит кибики
этмесин да, ачыкъ, туура айтсын!*
– *Да алай этсе, ол андан сора анга
жашау бермез сора уа.* Ж. Залиханов,
Жанган жюрекле, 278.

ЖАЯГЪЫ ЖАБЫЛМАЗГЪА
(масхара) 1. Тохтамай жаншап ту-
ругъа.

– *Сен бюгюн бир кёп жанишайса.
Алайсыз да жаягъынг бир жабыл-
майды.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 68.

2. Тохтамай, кёп ашаргъа.

*Сабийле, жаякълары жабылмай,
конфетле бла жубанадыла.*

ЖАЯКЪ АЙЛАНДЫРЫРГЪА
Бир кесек ашаргъа, ауузланьргъа.

*Аны [Мухтарны] эси ашагъанын-
да туююлдо. Санлап бирде къапханы
да, жаякъ айландыргъаны да кеслери
алларына болгъан ишлеридиле.* А. Теп-
пеев, Ташыуул, 114.

ЖЕЗИН АЧАРГЪА Бир затны
туююн ачыкъларгъа, баямларгъа.

– *Алтын этегинге башым къо-
накъды, ол Къанаматны мындан
къорат... Манга ийнанмазлыкъ эте
эсенг, ма Биймурзагъа да сор, ол са-
нга аны жезин ачар.* Аппаланы Х., Къа-
ра кюбюр, 18.

ЖЕКДЕН ЖУУУКЪ КЪОЙМАЗ-
ГЪА (иймезге, этмезге д.а.к.) Бир
затны этерге унамазгъа, аякъ тиреп
тохтаргъа.

*Абдул къайын анасы Заурагъа:
«Кел да биргебизге тур», – деп, бир
талай кюрешиген эди. Алай а, киеую-
ню чакъыргъанын къайын анасы
жекден жууукъ къатына къоймады.*
Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 205.

ЖЕЛ АНАСЫ (фольк.) Жел иеси,
Аллахы.

*Акъ эчкини тейри къабыл этген-
ди, Жел анасы уа жел уугъа кетген-
ди.* «Минги тау» № 3, 33, 1986.

ЖЕЛ СИБИРГЕНЛЕЙ (этерге)
Бир затны да къоймазгъа, сибирирге.

*Экиси да, тынгылауну берген-
лей, столну жел сибиргенлей этдиле.*
Б. Гуляев, Къачхынчы, 103.

ЖЕЛ ЭЛТМЕЗЧА БОЛУРГЪА
(элтмез кибики болургъа) Ашдан, суу-
дан тояргъа.

– *Сен а, тынгылауукъ киеу, Жау-
хар ариугъа менден къызыу салам
айтырса. Иги сыйландыкъ, жел элт-
мезча болдукъ, – деди Аслан.* Э. Гур-
туев, Шамсудин къаласы, 131. – *Жигит
жаш, къурудан къуйрукъ да игиди,
энтда да иги кесек барлыкъбыз, гыр-
жындан къап, кесинги жел элтмезча
эт, – деди къарт.* Аппаланы Х., Къара
кюбюр, 96.

ЖЕЛ ЭТИП Терк, ашыгъып.

*Алай, Махти жагъадан та-
шайгъынчы, бёрючюк да жел этип
жагъагъа жетди.* З. Улаков, Бурунгулу
таурухла бла хапарла, 84. *Аяусуз таши-
уул бара эди, гебенлени жел этдирип,
горфулдатып эндире эдиле.* Х. Кадиев,
Сайламала, 29.

ЖЕЛКЕСИН КЪАШЫРГЪА
(къашытдырыргъа) Сокъураньргъа
(сокъурандырыргъа).

– Уруш, кѳозу кѳуйрукѳну уруш, сѳорюу кѳатында чѳемелтаякѳ ой-нагѳанча тѳююлдѳю. Желкенги кѳа-шырса, – деп, адам ортасы болгѳан кѳарамыйыкѳ, зугулбет сѳорюучѳю жашлагѳа кѳз кѳысып, кѳюлдѳю. Хубийланы О., Аманат, 2, 145. – Битеу тутмакѳланы бирге жыйып, бригада кѳурасанг да, мени угѳайым жокѳду. Алай ол жаш сени желкенги кѳашы-тыр дейме ансы, – деди Юсѳуп. Э. Гуртуев, Тенглерим, 58.

ЖЕНГИЛ АДАМ Терк ачыула-ныучу, оюмсуз сѳелешичѳю адам.

[Асхат:] Сен асыры женгил адам кѳреме. Мен айтханнга да бир тынгыла. Ж. Токумаев, Ауанала, 40.

ЖЕНГИЛ АЯКѳЛЫ БОЛУРГѳА Чабып, терк жѳорѳрге.

[Тохтар:] Илияс, оллахий, же-нгил аякѳлы болдула... Гочияланы Ж., Жангыны жарыгѳы, 39. Алибек андан женгил аякѳлы болуп, ызына бурулду. Аппаланы Б., Биринчи сѳюймеклик, 2, 155.

ЖЕНГИЛНИ – ТЮБЮ БЛА, АУУРНУ – БАШЫ (юсѳю) БЛА ДЕ-ГЕН [адам] Кѳыйын ишге бой сал-магѳан, тынч, ырахат жашаргѳа сѳюй-ген адам.

Бизде алыкѳа, ишге бой салмай, женгилни – тѳюбѳу бла, ауурну – башы бла дегенле тѳубейдиле.

ЖЕНГЛЕРИН ЁРГЕ ЭТИП Ишни кѳолгѳа алып.

Бѳюгѳон хар жазыучуну да са-гѳыш этдирлик зат – женглерин ёрге этдирип, билимлерин ёсдѳорѳп, келе тургѳан дуняда быллай халкѳ жашагѳанын кѳргѳюзтѳорча, мил-летибизни тарыхын ачыкѳларгѳа, кѳрѳорге, билирге тийишлисиди. Му-сукаланы С., Хакѳ дуняда жолоучула, 319.

ЖЕНГЛЕРИН КѳАЙЫРЫП (иш-лерге) Кѳлю бла, таукел ишлерге.

Тамбладан башлап, аланы жа-шауда бардырып ючѳон, женглерин кѳайырып ишлерге кереклисин Жа-милят биле эди. Х. Кадиев, Тамата, 216.

ЖЕР БАШЫ ТЮБЮНЕ БОЛУР-ГѳА Хар зат кѳатышыргѳа, кѳара кѳатыш болургѳа.

Жер бусагѳатха дерѳи башы тѳю-бѳуне болуп тургѳанды да, энди аны тѳюзѳуне бурадыла. Акѳбайланы М., Кѳю-решни жолунда, 132.

ЖЕР БЕТЛИ Сазгѳыл тѳорсѳюнлѳю, акѳсыл сыфатлы [зат].

Алай жолоучуну эси уа бу жер бетли темир кѳѳюрдеди. Э. Гуртуев, Кѳош да бара-бара... 224. Жѳюк машина-ла, жер бетли арбала жаралыладан толдула. Анда, 225.

ЖЕР БЛА КѳЕК КИБИК Башха-лыкѳлары – уллу, аралары – узакѳ.

Жер бла кѳек кибики, ала бир бир-ден Узакѳдыла, тенг болмазча ёмѳор-ге. К. Отаров, Сынла, 139.

ЖЕР БЛА ТЕНГ БОЛУРГѳА (этерге) 1. Намысын сындырыргѳа, чѳекдѳорѳрге.

Сѳз ортанчы кѳызыны юсѳюнден барлыкѳды, ол бир насыпсыз, жа-нгылгѳан адамды, аны атын айтып, жер тенгли этерге сѳюймейме. «Ком-мунизмге жол», № 152, 1973.

2. Бир затны бузаргѳа, кѳюдѳю-рѳрге, думп этерге.

Урушха ал киргенлей окѳуна, Кѳонакѳбий болгѳан жерде сермеш-ген солдатла эки танкны кѳюдѳюре-диле, пулемѳтлары болгѳан юч жер-ни жер бла тенг этедиле. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 73.

ЖЕР БУЗАРГѳА (жарыргѳа) Адам кѳаты ачыуланыргѳа, кѳазауат этерге.

– Тейри, Баблина уа жер буза-рыкѳ сунуп тура эдик... – деп, хапар

бардырадыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 94.

ЖЕР ЖАЛАГЪАН, ЭЛ АЛДА-ГЪАН [адам] Аман акъыллы, хыйлачы адам.

– Къой, балам, къой, алагъа [Къыямытлагъа] ким къатылады, аны анасы жер жалагъан, эл алдагъан бир къатынды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 9.

ЖЕР ЖАПХАН Кёп, сыйыннгысыз.

Да, кертиси да, хапарда айтылырча, аны [къаратон ханны] сансыз, санаусуз, жер жапхан жылкысы болгъанды дейдиле. «Эртте биреу бар эди...», 36.

ЖЕР ЖАРЫП, ЖЕР БУЗУП (излерге) Затны хар жерде излерге.

Жер жарып, жер бузуп изледиле, жыйынны аякъ юсюне салдыла, ушкокну тапмадыла. «Коммунизмге жол» № 105, 1973.

ЖЕР-ЖАХАН, ТАШ-ТОПУРАКЪ Санасанг саны болмагъан, бек кёп зат.

– Жер-жахан, таиш-топуракъ харакетибизден, мюлкюбюзден айырып, Орта Азиягъа кёчюрген эдиле, бир хатабыз болмагъанлай, – деп, жийайды ынна.

ЖЕР-ЖЕРДЕ Хар жерде деген магъанада.

– Болса да, сермеш а бошалмагъан эди. Кенг будай сабанланы жер-жеринден къара тютюн кёкге кетеди. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 318.

ЖЕР-ЖЕРИНЕ (жергесине) ЖЕТДИРИГЕ Ишни тамамларгъа, тынгылы этерге.

Заман, жалан да заман керек эди барын да болдуругъа! Барын жергесине жетдирирге. А. Теппеев, Азатлыкъ, 293.

– Бизни юй къоншубуз тынгылы адамды, ишни къолгъа бир алса, хар затны жер-жерине, жергесине жетдиргинчи тохтамайды.

ЖЕР ЖУТАРГЪА 1. Ёлюрге.

«Сёз да ётмекге тенгди», – деген Таулуну жер жутханды. Т. Жангоразов, Деу къагъанакъ, 13.

2. Бир зат тас болургъа, табылмазгъа.

– Тоба, асто... бу ишге бир къара! Къайры жер жутду? – деп, Базарбий кеси кесине мурулдайды. Хубийланы О., Аманат, 3, 213.

ЖЕР ЖЮЗЮ Битеу дунияны, жерни юсю.

О, жер жюзю, айтчы, Ненча кере къарадынг Жийиргенип алагъа... [сатхычлагъа] Къаракетланы Ю., Журнук тизгинле, 60. «Жер жюзюнде менден насыплы ана жокъду», – дейдиле ананы бети, кёзлери да. «Минги тау», № 1, 1988.

ЖЕР КЪАБАРГЪА къара: ЖЕР ЖУТАРГЪА (1)

– Оу сени душманынг, жауунг да жер къапсын! – деп къутурады анасы жашына.

ЖЕР КЪАЛТАСЫ КИБИК (масхара) Адамны алаша ёсюмюн масхарау.

– Сен да, жер къалтасы кибики, кесинги ким сунаса?

ЖЕР КЪАНЫ БОЛУРГЪА (этерге) 1. Къырылыргъа, ёлюрге (адамла).

Фашистле жер къаны боладыла. «Малкъар литература», 4 кл., 178. – Ёлсем да, ёлейим. Аланы [фашистлени] жер къаны этсем! – деди Башир. А. Теппеев, Ташыуул, 116.

2. Суусун зат жерге тёгюлюрге, жайылыргъа.

Челек бла бир жау жер къаны болуп къалды.

ЖЕР КЪАПХАН [адам] Ёлген, кырылгъан адам.

Аланы [солдатланы] пулемётларыны бла топларыны окъларындан жер къапханланы бизни солдатла кёзлери бла кёредиле. Х. Кудав, Бизни заманны адамлары, 71.

ЖЕР КЪАРЫНЫНА КИРИРГЕ
Адам ёлюп, асыралыргъа.

Киров бла азатлыкъгъа айланган, Тау элге «Туругъуз!» – деп кычыргъан Солтанхамит жер къарынына киргенди. «Малкъар литература», 8 кл., 151.

ЖЕР КЪЫЙЫРЫ къара: Жер этеги.

– Юйюбюзню, жерибизни къоюп, жер къыйырына кеталмакъ. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 76.

ЖЕР САЛЫРГЪА Улоуну иерлерге.

Нанаи, тангда къобуп, атына жер салып, бичен чалгъан жыйынлагъа чыгъады. О. Этезов, Тарда, 211.

ЖЕР, СУУМУ ЮЛЕШЕБИЗ? Алай бир нек даулашабыз?

Ол кюнледе Тамараны кёлюне кёп тюрю сагъышла келген эдиле. «Мен къартла бла жер, сууму юлеширикме?!» «Къанатла», 101.

ЖЕР ТАРТСЫН (къаргъыш.)
къара: Жер жутаргъа (1).

– Сени жер тартсын, ким бла барлыкъды, къалай барлыкъды? – деп, анасы кесини жалгъан сёлешгенин жабаргъа кюрешиди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 35

ЖЕР-ТАШ ЖАРЫРГЪА (адам)
Чексизлик этип жилиргъа, къазауат этерге, бушуу этерге.

«Кармен! Кармен!» – деп ол солдат жашны Къазауаты жара жерни-ташны... Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 56.

ЖЕР ТЕБЕРГЕ Жер титирерге.

Не болуб а, жер нек тебе болур, ай къалайлыкъ бла тутула болур дегенлеринде, мен аладан билгеними айтханма да, аны была жаратмагъандыла. Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 33.

ЖЕР ТЕНТЕРИП (излерге) Бир затны къазауат этип, къадалып излерге.

Не къайгъылары бар эсе да, Майыллары жер тентерип айланадыла. «Къарачай тил», 4 кл., 96.

ЖЕР ТЕШИК БОЛСА, КИРИРЧА БОЛУРГЪА (этерге) Биреу уялгъандан апчыргъа.

Сейир-тамаша болуп, бир бирге къарадыкъ. Бютюн да мен ётюрюкчю болгъаныма бек уялдым. Алай къыйын тийди, жер тешик болса, кирирча болдум. У. Жулабов, Жер этегине, 126. «Бу ариу къыз мени юй бийчем болдукъду!» – деп кычыргъан эди Володя, тегерекни зынгырдата. Жер тешик болса, кирип кетер эдим. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 105.

ЖЕР ТЫРНАРГЪА Биреу дыгаласха, амалсызгъа къалыргъа.

Тегерегиме айландым, жер тырнадым, къармадым, ауругъаннга уа болушалмадым.

ЖЕР ТЮБЮ БЛА ЖЮРЮГЕН [адам] Аман акъыллы, хыйлачы адам.

– Ханийна, жаным, сен жерни тюбю бла жүрюген бир адамса, элде сен билмей бир зат да къала болмаз. Энди кёлюнг бла айт: Амирбий Балданны не мурат бла суйген эди? Хубийланы О., Аманат, 2, 36.

ЖЕР ЭТЕГИ Барып-келип онг болмагъан, узакъ жер.

– Ол – жер этегинде, сен – тау этегинде. Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 328. Сен ёмрююнгде бу тардан

чыкъмагъанса. Энди уа жер этегине тебирегенсе. Къоркъмаймыса? Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 54.

ЖЕР ЮЛЮШОН ТАБАРГЪА Биреу ёлюп, асыралыргъа.

– Бир шыйых бар эди да, былайда жер юлюшон тапханды, – дегенди жаш. «Къарачай нарт таурухла». 126.

ЖЕРГЕ БАТАРГЪА (кирирге) Адам ёлюп, асыралыргъа.

– Мен жерге батайым, кече ортасында сизни да къозгъап, – деди Халыу. Ж. Токумаев, Ыфчык, 59.

ЖЕРГЕ БИТЕРГЕ Биреу апчып, кымылдаялмай къалыргъа.

«Аллах арада болсун, жерге битип къалгъанем», – дей эди артда кеси уа. А. Теппеев, Ташыуул, 185.

ЖЕРГЕ КИРЛИК БОЛУРГЪА Биреу уялыргъа, апчыргъа.

Жаннет, уялгъандан жерге кирлик болуп, къачар умут этди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 271. Жаухар, уялып, жерге кирлик болду. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 50. Къамасын кынына да салмай, не этеригин да билмей, уручу уллу шургугъа къалгъанды, уялгъандан жерге кирлик болгъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 136.

ЖЕРГЕ КЪАРАТМАЗГЪА Айыпплы этмезге, адамлыкъ сыйын тюшормезге.

– Сау бол, жерге къаратмагъанса. Айжарыкъгъа кесинги сююдюргенсе. Холамлы келди да, кюлкюлюк болуп кетди дерик туююлдюле. Д. Таумурзаев, Таурухла, 120.

ЖЕРГЕ КЪАРАТЫРГЪА 1. Биреуню, айтханын этмей, жарсытыргъа, мудах этерге.

Азамат Алиевични къарамы: «Тохтагъыз. Оюнну уллусу алдады. Мен сизни жерге къаратырма», – дей эди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 163.

2. Биреуню намысын жояргъа, мудах этерге.

– Не болса да, Видяйкинлени тукъумун жерге къаратмазгъа кюреширбиз, къарындашчыгъым, – деди Дмитрий Ванягъа. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 52.

ЖЕРГЕ САЛЫРГЪА (тюшерге, кёмерге, сугъаргъа) Адамны асыраргъа.

Адам ёлсе, эфендисиз аны жерге салмайдыла. Ж. Токумаев, Дертли къама, 30. Умар къайтыргъа, экиси да, атасы бла анасы, тели ауруудан ауруп, сау болалмай, бир бири ызындан жерге тюшген эдиле. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 57. Адам улуна кёп артыкълыкъ этиледиди. Кёп жигитни таудан атып жоядыла. Уруш этип, бир бирлерин тенгизледе къырадыла. Къарыны ючюн бирни биреу уруп жерге сугъады. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 138.

ЖЕРДЕ-КЁКДЕ БОЛГЪАНЫН БИЛМЕЗГЕ (унутургъа) 1. Бек къуаннгандан, учунургъа.

Олсагъатда мен ишлей тургъан жерге келген атам юйге бар дегенлей, кёкде-жерде болгъанымы да унутуп, жолгъа тебиредим.

2. Биреу ачыудан, сагъышдан апчыргъа, не айтханын, не этгенин билмезге.

– Ол аман жаш келмегенди да, къайгъы этгенден сёлешеме. Сен ёлмегин, жерде, кёкде эсем да, билмейме, – деди Ажам Магометге. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 202.

ЖЕРДЕН ЁРГЕ АЙЫРЫЛМАГЪАН [адам] къара: **ЖЕР КЪАЛТАСЫ КИБИК**.

ЖЕРДЕН ЧЫГЪАРЫРГЪА Бир затны, къалай да этип, табаргъа.

– Айт, сен айтханны этеик! Биз бюгюн мингишер сом налогну

жерденми чыгъарайыкъ? А. Теппеев, Ташыуул, 336.

ЖЕРИН ТАНЫРГЪА Кеси къа-
рыуун билирге, озгъур болмазгъа.

– «Жаш – тойгъа, къарт – ны-
гъышха», – деп, жаным, жеринги
бир танырменг? Къартлыгъында
кесин асыры аяусуз этген да ыспас-
лы болмайды. А. Теппеев, Кюн батмайды.
188. «Бизге бу кюнню сынатханын-
гъа, Жанмырза келсе, жеринги
танытыр!» – деп болгъандыла жар-
лыла бийлеге. Д. Таумурзаев, Таурух-
ла, 155. – Бетинге уялсанг а! Ол сени
эки ёгюзюнгю кесген базынмай этме-
генди. Энди тыйыл, жеринги таны!
Тыйылмасанг да, артда тилинги къа-
барса, суймей тыйылырса, – деди
Жабагъы. Анда, 94.

ЖЕРИН ТАПДЫРЫРГЪА (жерин-
не, жергесине жетдирирге) 1. Биреу-
ню терслигине жолукъдурургъа.

– Энтда да бир кере жууап эт-
сенг, бюгюнден озмай, жеринги тап-
дырырма, билип къой. Х. Шаваев, Бир
жашауну минг бети, 271. Закон Чачийни
жерине жетдирди. Аны, Жерни кёзле-
ри, 44.

2. Бир ишни тийишлисича тынгы-
лы этерге.

Заман, жалан да заман керек эди
барын да болдурургъа! Барын жер-
гесине жетдирирге. А. Теппеев, Азат-
лыкъ, 293.

ЖЕРИНЕ КЁРЕ – ЖИЛЯНЫ
(жылына кёре – жилияны) (Нарт сёз.)
Хар затны кесине кёре энчи белгиси,
халы.

«Жылына кёре – жилияны деген-
лей, халкъ таурухун, жырын да жа-
шауну баргъанына кёре айта кёре-
ме», – деп келе эди Умарны кёлюне,
сабий болгъанлыгъына. Акъбайланы М.,
Кюрешни жолунда, 47.

ЖЕРИНГИ БИЛ (жеринги таны,
билип тур) Кесинги кётюрме, озма
деген магъанада.

– Озгъан а ким болгъаны ачыкъ-
ды! Сен да оза болурмуса, Мусабий?
Жеринги билип тур! – деп, терс къа-
рады Ёрюзбек. Ж. Залиханов, Тау къуш-
ла, 216. – Жашчыкъ, ауузум эркинди
деп, жаншагъанны къой. Сени бил-
меген адам болмаз. Жеринги таны, –
деди къыз.

ЖЕРНИ ЖЕТИ КЪАТЫСЫНДА
Бек теренде деген магъанада.

– Ол а [жаханым] къайдады? –
Ол а – жерни жети къатысында.
«Минги тау», № 3, 1986.

**ЖЕРНИ ЖУКЪАСЫН, КЪА-
ЛЫНЫН** (жукъасын бла къалынын,
къалынын бла жукъасын) **БИЛИРГЕ**
Аман акъыллы, хыйлачы болургъа.

– Ишле, кёргюзт кесинги... Ичинг
тутса, сен этмезлик зат жокъ-
ду. Жерни жукъасын бла къалынын
билесе. Хубийланы О., Аманат, 3, 132.
Кеслерин кёп да эслиге санагъанла,
жерни жукъасын, къалынын билебиз
дегенле энди, бири айтханнга бири
къулакъ салмай, душманны огъундан
эсе тынгылауна бек сагъайып тура-
дыла. А. Теппеев, Ташыуул, 138.

ЖЕРНИ КИНДИГИ Жашауну
аллы, къураннганы, башы.

– Ахлуларымы къара тырнаугъа
къутулуулары менден теренди, жер-
ни киндиги кеслеринден башланган
сунадыла. М. Гулиев, Акъ атлы, 6.

**ЖЕРНИ КЪЫРТИШИН КЪОБА-
РЫРГЪА** (къарач.) Биреу бир затха
чексизлик этерге.

Заура да, Ёлмез да, артхаракъда
сюелип, кеси къыйыны бла жашагъан
адамлары да тёгереклеринден басы-
нып, къолларында къол жаурукълары
жибип, жерни къыртышин къоба-

рып жилийдыла. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 82.

ЖЕРНИ ТИЛИН БИЛГЕН [адам]
Жерни халын, эбин билген, акъыллы адам.

Аны себепли, ол жерни тилин билген адамны оноуна эл тынгыларгъа суюсе да, аппа, кѣп мычымай, ол къуллукъдан кетгенди.
А. Теппеев, Кюн батмайды, 47.

ЖЕТГЕН ЖАШ Жашха 20–25 жыл болгъан заманы.

Мачар жетген жаш болуп, дуня тюрленгенде уа, аны атасы Молай, кеси кибик жарлылагъа къошулуп, эркинлик урушуна къатышханды.
А. Теппеев, Ташыуул, 146.

ЖЕТГЕН ЖЕРДЕ (айланыргъа)
1. Керексиз, бир тюрлю бир затха жарамай, къайда болса айланыргъа.

Жетген жерде айланыучу адам ыспаслы болмайды, чакъырмагъан жерге бара турма.

2. Керекли заманда.

Кесинге жетген жерде борчунгу толтуруучу бол, ол ахшы адамны баиш шартыды.

ЖЕТГЕН КИШИ Акъылы тохташхан, уллу, къарыулу киши, юй журютюр киши.

Былайда халгъа багъа бичген къыйын эди. Жетген кишини аз къайгъысы болмаз. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 152.

ЖЕТГЕН КЪЫЗ Къызны юйюр къуарар заманы жетген кезиу (18–20 жылда).

Ол [гелля], жетген къыз болуп, Бахсанда ата жууукъларына келгенлей, Гобар аны тойда кѣргенди.
А. Теппеев, Кюн батмайды, 40. – *Жетген къыз эрге чыгъаргъа керекди, – деди Нафисат.* «Минги тау», № 1, 1988. – *Жетген къыз жерли эшекни таны-*

маз дегенлей, бир ушхуурсузгъа терилип кетсе [Аймѣлек], андан сора мен ичиме къама сугъарма, – деди атасы. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 77.

ЖЕТЕГЕЙЛЕ ЖЕТИ АЙЛА-НЫРГЪА Танг атар заман болургъа.

Кюндюз баишланган аууш хапары жалан да Жетегейле жети айланыргъа кѣп къалмай, ... Жантукъайны къонакъбайына келгенде эсгерилди. «Минги тау», № 3, 1986.

ЖЕТИ АТАГЪА (дери) **АЙЛАН** (алгъыш) Тукъумунг юзюлмей, узакъгъа дери барсын!

– *Топчукъ, алыу-бериу жанына сагъыш этме, жети атанга дери дарийге бѣлеп къойса да, къолундан келликди.* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 18.

ЖЕТИ ЖОЛ АЙЫРЫЛГЪАН ЖЕРГЕ ЖЕТЕРГЕ (къарач.) Усталыкъ сайлап, кесин жашаугъа жарашдырыргъа.

Асырагъан анасыны къолунда, бир тюрлю бир мусхамлыкъ кѣрмей, къыз жети жол айырылгъаннга жетип, барлыкъ жолун кеси сайлайды. «Малкъар халкъ жомакъла», 47.

ЖЕТИ ЖУКЪЛАП, ЭСИНДЕ (акъылында, тюшюнде да) **БОЛМАЗ-ГЪА** (жокъду) 1. Бир зат алайды деп, эсине да тюшмезге, умут да этмезге.

Айтханы кибик, Мазанлары алгъаракъ жетип, кѣрюннген угъай да, деникинчилени жети жукълап, эслеринде болмай тургъанлай, жер бла келмей, кѣкден тюшгенча, юслерине секирип, къымсыз этип къойдула. Ж. Залиханов, Тау къушла, 289. – *А къыз, Сапият, Базарбий энди ичгини къойгъанды дей эдиле да? – Оу, ол къойлай союлсун огъесе... къойгъан жети жукълап акъылында да жокъду, – деди Сапият.* Хубийланы О., Аманат, 2, 9.

2. Биреуню сакъламагъан иши, заты болургъа.

– *Алыкъа быллай ишге жолугъу-рукъбуз деп, жети жукълап, тюшю-бюзде да жокъ эди, – деди Абусалам.*

Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 116.

ЖЕТИ КЁК (кёкню жети къаты-сы) (фольк.) Бек уллу бийиклик.

– *Ол а къайдады, жаннет деген? – Жети кёкде.* «Минги тау», № 3, 1986.

ЖЕТИ ШАГЪАТ КЕРЕКЛИ (къарач.) Адам ышанмазлыкъ, ишекли зат.

Жандар да бизникиди деп жибер-мезлигине жети шагъат керекди. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 276.

ЖЕТИДЕН ЖЕТМИШГЕ ДЕРИ (къарач.) Адамланы уллусу, гитчеси да.

Урушха дери колхоз ишде адам-ланы жетиден жетмишге дерилери ишлей эдиле.

ЖЕТМЕГЕН ЖЕРИ КЪАЛМАЗ-ГЪА Бир затны кёп излерге, айла-ныргъа.

Тууарны жетмеген жерибиз къалмай изледик, тапмадыкъ.

ЖЕТМЕГЕН – ЖИБИ, КЕСМЕ-ГЕН – БАЛТАСЫ Иши онгмагъан, къарыусуз адамны юсюнден.

– *Керти айтаса, Мазан, – деди Гондай. – Жетмеген – жиби, кесме-ген – балтасы дегенлей, небиз барды бизни?* Ж. Залиханов, Тау къушла, 125.

ЖЁН ЭТЛЕ (анат.) Ёпке-бауурну къарындан айыргъан бёлум, шаугют.

Уруп, жугъутурну жыкъдым, Терледим, терисин сойдум, Шиш-лик этип, ашап, тойдум, Терисинден тартма ийдим, Жён этинден чабыр кийдим. М. Жабоев, Кюн тууш, 94. *Жён этлерим ачыгъынчынга дери даула-шып кюрешдим.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 256.

ЖЁРМЕГЕ ЖЕТАЛМАГЪАН КИШТИК КИБИК (масхара) Къа-рыуу жетмезлик ишни къолгъа ал-гъанны юсюнден.

Бекболат большевиклеге къо-шулургъа умут этген эди, алай аны Малжсей бошламады, ол анга: «Не этесе, жёрмеге жеталмагъан киш-тик кирик? Алайлай бирлени ат аякъ тюбюне тюшюп къалсанг!» – дей эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 345.

ЖИБЕК ИЕРГЕ къара: БАШ КЪУСАРГЪА.

Нартюх бахча ёсюп, баш къусуп, жибек ийип башлагъанда, Башир, ары кирип, тынгылап турургъа бек сюеди. «Литература», 4 кл., 173.

ЖИГИН ЖИГИНДЕН АЙЫРЫР-ГЪА Кимни болса да сёзюн этерге.

Тюз да ол узайгъанлай, ол адамны жигин жигинден айыра башлайдыла. Х. Кациев, Тамата, 180.

ЖИГИНЕ ДЕРИ БИЛИРГЕ Бир затны юсюнден не аз затына дери тинтирге, билирге.

Журналистле, бир хапарны аллын эшитселе, аны жигине дери билгин-чи, тынчлыкъ тапмайдыла. «Толкъун-ла», 170.

ЖИГИНЕ ТЮРТЮРГЕ (жиги-не къатылыргъа) Биреуню жюрегин къыйнар затны сагъыныргъа.

Алайын, мен да, Мыртазны жи-гине тюртмей озалмайма, ол «жаш-лыкъны» сиз манга кечерсиз деп му-ратлыма. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 211. *Назир къоншусуну жигине къа-тылыргъа ёч болуучуду.*

ЖИК ДЕРИГИ КЪАЛМАЗГЪА (деригин къоймазгъа) Биреуню сау адамы къалмазгъа, къырылыргъа (къоймазгъа, къырыргъа).

– *Ол зорлукъ этип айланганланы жик дериклери къалмай, ол дунягъа*

бир ашыралсакъ, ол заманда элибизни, адамларыбызны жокълар эдик, – деп, Топчукъ ышарды. Хубийланы О., Аманат, 2, 193. Абиреклени табып бермесегиз, элни кюйдюрюп, ичинде жик деригин къоярыкъ туююлбюз. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 87.

ЖИК ДУУА (дин) Ёлгенни элли экинчи кечесинде окъулгъан дууа (къуран окъуу, моулют).

Халкъ Аскержанны жик дууасын этерге жыйылгъан кюн Аминнге да сюд этдиле. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 335.

ЖИК ЖИГИ БЛА (жилиги бла санаргъа) Бир затны къыйырындан тутуп, бир затын ычхындырмай айтыргъа, сюзерге.

Ол темирчи, эки жыл мындан алда райкомгъа барып, биринчи секретарь бла сёлешгенин жик жиги бла айтды. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 280. Тенгиз хауа разведка ишин башлайды, суу туюбюнде жюзюучю къайыкъланы командирлери карталарында жангы борчларын белгилейдиле, капитанла боллукъ сермешини жик жиги бла сюзедиле. Э. Гуртуев, Къая жаты – къаячы, 85. Аны [письмону] бусагъатда халкъгъа жик жиги бла кёлюнден айтып чыгъаргъа къолундан келлик кишиди Хамит. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 239.

(башына) ЖИК ТЮШЕРГЕ Адамны башына чыф тюшюп, аурургъа.

– Атамы жаны ючюн, уллу жик тюшгенди, – деп, ынна Лейляны башыны эки жанындан, сора мангылайы бла желкесинден тутуп, къысды, тартды, тёппесинден къол аязы бла басды. Тишлерине бармакъларын илиндирип да тартды. Х. Кадиев, Сайламала, 24.

ЖИЛИГИ ЖАУДУ 1. Биреу байды, ёхтемди, къарыулуду деген магъанада.

– Ол [Жуммакъ] санга алай нек этди? – Да, не билейим, жигит жаши, къайнайды, къалай этсе да, жилиги жауду, – деди Таулан. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 29.

2. Семизди, къарыулуду (мал).

– Къурманнга сойгъандан ары, жилиги жау болгъан, арсарсыз жёрме этдирлик мал сайларгъа керекди, – деди къарт.

ЖИЛИГИ СУУ БОЛУРГЪА (этерге, юзюлюрге) Адам, мал арыкъ, къарыусуз болургъа.

Не да этип, ол [Мухаммат] инжилген, жиликлери юзюлюп тюгенген адамланы жатар жерлери, ашар ашлары, киер кийимлери болурча этди. Х. Кадиев, Мухаммат, 186. Ары атласанг, бий хамхотунга урады, бери атласанг, байла жегип, жилигинги суу этедиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 244. Ол ачыу [эгечи кесин ёлтюргени] Мухтарны ичин кюйдюрдю, жилигин юздю. Х. Кадиев, Сайламала, 36.

ЖИЛИК-ЖИЛИК БОЛУРГЪА Биреу асыры арыкъдан, къуру сюеги бла териси къалыргъа.

Пленлиле, асыры ашамай тургъандан, жилик-жилик болгъандыла, къарыулары жокъду.

ЖИЛИКЧА ЖУТАРГЪА Ашны терк-терк ашап бошаргъа.

– Ишге алай сыгъыннганыбыз кёлюбюзню ашха бек ачханды. Аллыбызгъа тюшгенлей, экинчини, ючюнчюню да жиликча жутарыкъбыз. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 143.

ЖИЛЯГЪАН ЖЮРЕК Жарсыгъан, бушуу, ачыу этген жүрек.

Билмейме, нек жанады от, бир адамны да жылытмаса, юйюнгю

жарытмаса? Бу затлагъа туюшоналмай, жилийды жюрегим. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 134.

(ким, ким бла) ЖИЛЯН БЛА МАКЪАЛАЙ АЙЫРЫЛЫРГЪА
Адамла бир бирлеринден аман бла, урушуп, туюшуп айырылыргъа.

– *Эртте-кеч болса да, биз жилиян бла макъалай айырылыкъ эдик... чачылгъандан сора, сабийлерим бла кесим сау-эсен къалгъаныбызгъа неден да бек къууанама, – деди Захрет.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 283.

ЖИЛЯН ЖЫЛ (эски) Онекижылыкъ тергеуде алтынчы жылны аты.

Жилиян жыл жылы болады дейдиле.

ЖИЛЯН ЁТМЕЗЧА ЁСЕРГЕ (мирзеу, ханс) Къалын ёсерге.

Бек битсинле сабанла, Башларына къол жетмезча, Тюбю бла жилиян ётмезча. || Жилиян жырмаш жунглиге не да жукъ битмеген къуу тюзлеге ыхтырып, алгъыннгы кийик жашау-гъа жангыдан жыядыла. У. Жулабов, Жер этегине, 59.

ЖИЛЯН КИБИК [адам] 1. Субай, бийик санлы, чырайлы (адам).

– *Халал сютюм бла тилейме, къара халкъгъа халал жумуш этигиз. Жилиянла кибик, быллай жашланы алларына киши да ётмез, – деди Мёлахан.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 192.
Айшаны жилиянла кибик эки къарындашы жоюлду. «Сюргюн», 290.

2. Кюйсюз, огъурсуз адам.

Асыры огъурсуздан аны ауузу тюз да жилиян кибикди, ауузу къурурукъ.

ЖИЛЯН ТИЛ ЧАПЫРАКЪ (бот.)
Дарман кырдык: иничке, узун, туюкю ханс.

– *Аппа, Шабазны аягъы сау болдumu? – Къызым, жолда жарасы*

къурт окъуна этгенди. Жилиян тили деген чапыракъны жыйып, аны бла байлап, сау этгенди. М. Шаваева, Кечерлеми?, 79.

ЖИЛЯН ТИЛИН СУУУРГЪАНЛАЙ (этерге) Биреу жюрек халаллыгъын кёргюзтюрча, ариу селеширге.

– *Сени бла мен къайры суюсенг да барырма, – деп, жилиян тилин сууурганлай этгенди жашы.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 47.

ЖИЛЯН УРГЪАНЧА (этерге) Биреу ишни терк, суху этерге.

– *Не зат?! Сюе болурму дейсе?! – деп, Сапият, жилиян урганча, секирип тёшекден къопду.* Ж. Токумаев, Ауанала, 57.

ЖИЛЯН УРУРГЪА Жилиян биреуню санына ууун иерге.

– *Темуркъаны аягъын жилиян ургъанды да, анга мадар этерми эдик деп, муркку этгенбиз.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 41.

ЖИЛЯН ЭМГЕН МАКЪАЧА [адам] Арыкъ, къарыусуз адам.

Ачыудан кюе-кюе, жюреги эрип, жилиян эмген макъача болгъанды жарлы Хусей.

ЖИН ЖАЛАГЪАН (медицина)
Адамны этинде чыкыгъан акъ тамгъала.

Арт жыллада адамлада жин жалагъан тамгъала кёп тюбейдиле.

ЖИН УРУРГЪА (жин зараны жетерге) (дин) Биреу тели болургъа, шашаргъа.

Бусагъатда тамам уста докторла, профессорла, «жин урган», «жин зараны жетген», «эшек гуммос», «суюк ауруу» дегенча къыйын аурууланы терк тохтатып, ол аурууладан адамла ачымазча этерге кюрешидиле. Хубийланы О., Аманат, 3, 87.

«Шиякы чунгурну чалгъанлай, кюн бузулуучуду, чалгъан адамны уа шайтан къаргъайды да, ол адамгъа жин зараны жетиучюдю», – деп, ким эсе да хапар чыгъаргъанды. Б. Гуртуев, Адилгерий, 178.

ЖИНИ ТУТАРГЪА Жагъыны тутаргъа.

Энди, алгъынча да болмай, Маржан ол ишни [аны къарындашына тилеуню] сагъынып башласа, Фатиматны жини тутуп тохтайды. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 144. – Жансарай, бу сагъатымы, жинлери тута турурча, къаллайла жангыртханьнгы билалмай келгенме. «Минги тау», № 1, 1985.

ЖИНИН КЪОЗГЪАРГЪА Биреуню къогъузтургъа, жагъынын тутдургъа.

Баям, жашны тохтамай тынгылап тургъаны Омарны жинлерин къозгъады. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 328.

ЖИНЛЕРИ КЪАЧАРГЪА (чачылыргъа) Биреуню халы игиге айланьргъа.

Бюгюн къобузчуну жинлери къачханнга ушайды.

ЖИНГИРИГИН КЪАБАРГЪА (орус.) Ишни оздуруп, къайтарыр амал тапмай, жарсыргъа.

– Адамсызлыкъ бет къан алып келгенде, «Акъыл кирир бир заманда», – дей да, биз Къоябыз да, къолундан къош кюйгенде, Жингирикни къабаргъа кюрешибиз. С. Гуртуев, Ныхытла, 92.

ЖОКЪДАН БАР ЭТЕРГЕ Биреуню дуниягъа жаратыргъа.

– Эх, дуня, дуня! Жокъдан бар этесе да, бардан жокъ этесе! Жокъ этерик болуп, сора нек жаратаса да? Ж. Залиханов, Жанган жюрекле, 327.

ЖОКЪДАН БЮРТЮК ЭТГЕН (жокъдан баргъа чыгъаргъан) 1. Сабийни ёсдюрген, айнытхан, кёп кыйын салгъан адам.

Къаллай адам эди эсе да атанг, сени жокъдан бюртюк этген атанг... Павел бек ажымлы ёлюп кетди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 170. Излегенинг – сабийлерингден алгъа Бу дуниядан кетергеди, билеме. Алай мен да, жокъдан баргъа чыгъаргъан Анамы кёрюп турургъа сюеме. С. Гуртуев, Ныхытла, 54.

2. Биреуню аш-суу бла жалчытхан жер.

Сауулгъан сютлей, жылы топуракъ, сабийлерине аш-суу берген, аланы жокъдан бюртюк этген топуракъ, аны отха хорлатмаз ючюн, кюрешибиз. 3. Толгуров, Къызгъыл кырдькла, 95.

ЖОКЪНУ ОРУНУНДАДЫ Бир зат бек азды деген магъанада.

Улутха алыу да жокъну орунундады. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 28.

ЖОЛ АЙЫРЫЛГЪАНДА ТЮБЕРГЕ Адамла бир бири аякъларын мараргъа.

[Аслан:] Ашыкъма! Биз энтда сени бла жол айырылгъанда тюбеширбиз. И. Боташев, Пьесала, 18.

ЖОЛ АЛЫРГЪА Бир жолну барыргъа.

Аныуарбий юйлери таба жол алды. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 31. Кеме бурулуп, тенгизни кенглигине жол алгъанда уа, жюрегин мудахлыкъ бийлеп, акъыртын атлай башлады. Б. Гуляев, Къачхынчы, 64.

ЖОЛ АЧАРГЪА 1. Жангы затха жашау берирге, ишни жангыча къуаргъа.

Ленинни акъылында биз тенгиз теренликни, кенгликни да кёргенбиз,

аны закийлиги халкълагъа жангы ёмюрге жол ачханды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 159. *Бизни къарачай-малкъар адабият Совет властью кючю бла жангы културагъа, жангы маданиятха жол ачып, ... дуня адабиятны юлгюлеринде ёсюп кетгенди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жо-лоучула, 314. *Аны (Ленинни) тюзлюк излеген ниети бирикдирип, унукъду-рулгъан халкъ билимге, илмугъа жол ачхан эди.* Анда, 174.

2. Аман ишге онг берирге.

Сен [Аллах], бар эсенг, дуняда урушну нек болдураса? Зорлукъ иш-леге жол нек ачаса? Сен, бар эсенг, Гапалауну жашлай нек жойдурдунг? Х. Кациев, Сайламала, 166.

ЖОЛ БАШЧЫ [адам] Жол кёр-гюзтюучю, жолну уста билген адам.

Партизанланы асламысы ол жерлиле болгъанлары себепли, сол-датладан къуралгъан отрядха жол башчы болуп, ... аскер борчну толту-ругъа аз болушмагъандыла. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 28.

ЖОЛ БЕРИРГЕ (адамгъа, ишге д.а.к.) Бир ишни къуаргъа болу-шургъа, жашауда бардыргъа онг берирге.

Заводну администрациясы бла коммунистлери уа бригаданы же-тишимли ишлерине жол береди. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 42. — *Бала-ларым, уллу кишиле болугъуз! Уручу-лагъа къайда да жол бермезге керек-ди, — деп, ыспас этди ынна.* Ж. Зан-кишиев, Бойнакъ, 20. *Аз да жол бермей эди къыз ажалгъа.* С. Гуртуев, Бийик ауанала, 196.

ЖОЛ (жолунг) БОЛСУН! Жолоу-чулукъда тубегенде саламлашыу.

— *Жол болсун!* — *Сау бол, — деп, факъыра Исламгъа бурулду.* Ж. Току-

маев, Жукъусуз таула, 98. — *Жол болсун! Узакъгъамыды барыуугъуз?* — *деди атлы.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 155.

ЖОЛ ИЗЛЕРГЕ Бир затны, иш-ни этер ючюн, амал табаргъа кюре-ширге.

Римма кесине жол излейди, за-маныбызны алчы адамы болургъа суюди. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 71.

ЖОЛ КЕСЕРГЕ 1. Жолоучуну булжутургъа, эрикдирмезге (хапар айтып, жыр жырлап).

— *Хусей, эрттегиле айтыучулай, жол кесигиз. Самолёт терк элтген-ликге, заманыбыз барды, жол узун-ду, — деди Хызыр Ахматович.* М Шавае-ва, Кечерлеми?, 81. — *Жашы, къазан ас да, жол кес, — дегенди Байро эм, атха къатылып, терк барыргъа итинген-нин билдиргенди.* Д. Таумурзаев, Таурух-ла, 124. — *Атам телиди. Кетип бара тургъаныбызлай: «Къазан ас да, жол кес», — деди. Мен а атдан тюшдюм да, билгенимлей, жолну бичакъ бла ызлай башладым.* Анда, 125.

2. Жолну тыяргъа.

Дептуевни танкчылары уа, жол-ну кесип, отха алдырып, душман солдатла минген автомашинала-ны кюйдюредиле. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 168. *Майор Малахов, Хакимни чакъырып, буйрукъну ангы-латады: — Фашистлени элден мото-полк къыстарыкъды. Биз а, танкчы-ла, душманны артха ыхтырылыр жолун кесебиз.* Анда, 167.

ЖОЛ КЁЛ (къан) АЛЫРГЪА (жол кёллю болургъа) Биреу жолоучу болургъа таукелленирге.

Бу вагонну ёмюрде адамгъа жа-ны ауругъан болмаз, — терк окъуна жол кёл алды. И. Гадиев, Санга айта-ма, 14. — *Алайды, къарындашчыкъла-рым, — деп, жаш жол кёллю болду.*

Э. Гуртуев, Къош да бара-бара, ... 186. — *Сен [Элен] ... жол къан алып, кетерге хазырланып тураса, мында къаллык-лагъа уа не ахишы? — деди биягъы Жигерхан.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 193.

ЖОЛ КЁРГЮЗТЮРГЕ Биреуню ишине болушургъа, тюз оноу этерге.

Атасы кёргюзтген жол бла бара, жаш хайт деген, тынгылы адам болгъанды. || Кеч келген суюмеклик нени да башха тюрлю этип къояды, жарыкъ, татлы дунягъа жол кёргюзтеди. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 180.

ЖОЛ КЪОРАТЫРГЪА (къысхартыргъа) къара: ЖОЛ КЕСЕРГЕ.

— *Тауча сёлешгенигизни эшитип, бир хапар сорайым, жол къоратыргъа болушайым деп келгенме, — деди Заурбек.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 65. — *Алан, Таукъан, бюгюн санга не болгъанды? Нек тынгылайса? Теке къалкъыу этиуню къой да, жолну къысхарт, маржа.* С. Теппеев, Ачезезни туугъан кюню, 25. — *Жол къысхартыр заман келгенди, таначыгъым.* «Нюр» журналдан.

ЖОЛ КЪОЯРГЪА 1. Намыс этерге.

Ол кюнден бери, биз барыбыз да, Ачахматны бютюн да бек сюебиз. Орамда кёрсем да, мен анга узакъдан окъуна жол къояма. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 54.

2. Биреуге жолугъургъа суюмей, башха жолгъа бурулургъа.

Чабдарны киштиги кюндюз печь башында жукълап, кече гёзенде эт-леге жюрюп тургъанды, чычханланы кёрсе уа, жол къоюп озгъанды. Хубийланы М., Алан, 70.

ЖОЛ САЛЫРГЪА Барыргъа.

— *Ах къачан эсе да, мени да бар эди, Самат, сенича бир заманым,*

суюмеклик жюрекге жол салса, ол жюрекден ийнарланы къалай чыкъгъанларын билмезсе. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 5. *Таулада баргъан кюреш жандауурсуз эди. Алай жангы жашаугъа жол салыргъа таукел революционерле отдан, окъдан угъай, тау адетни бузаргъа къоркъдула.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 50.

ЖОЛ ТАБАРГЪА 1. Бир ишни этерге амал излерге, мадар табаргъа.

— *Сизден таматагъа сёзюм ётсе, мени ол ангыласа, болады. Мен жол табарма.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 46.

2. Адамла бир бирлерин ангыларгъа, сёзлери жарашыргъа.

Суюмекликни бир сынагъан жюрекле бир бирине алапат терк жол табадыла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 256.

ЖОЛ ТАШЛАРГЪА Биреуге кёрюнмез жол бла барыргъа.

Анда-мында бир адам тюбесе да, бизни сауутубузну кёрсе, жол ташларгъа кюрешир. О. Этезов, Тарда, 89. *Шырт деп аллына тюбеп къалса да, андан [Лейлядан] жол ташларгъа хазырды [Мутай].* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 130.

ЖОЛ ТЫЙЫУ (адет) Киеу нёгерлени алларын тыйып, намыс этгинчи (сый, ахча бергинчи), иймеген адет.

Мурай башлыгъындан кюмюш ахчала чыгъарды да, жол тыйгъан жашлагъа чомарт юлешиди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 68.

ЖОЛ УЗУНУ Жолда баргъан къадарда деген магъанада.

Жол узуну бир бирибиз бла сёлешмей барабыз. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 128.

ЖОЛ (жолгъа) ЧЫГЪАРГЪА Биреуге жолоучу болургъа тюшерге.

Азыкъ ашан, бир кесек солугъанлай, совет аскерчиле жолгъа чыкъ-

дыла. Х. Кудаяев, Бизни заманны адамлары, 36. *Кюнлени бир кюнюнде, жылыда, жай чилледе, Ахматха жол чыкыгъанды.* «Шуёхлукъ», № 2, 1969.

ЖОЛГЪА ЖАРАШЫРГЪА Жолда барып тебирерге.

Кёлю бир къужур болуп, тенглерине да узакъдан къл силке, жолгъа жараишды. Чотчаланы М., Студентле, 127.

(кесин) **ЖОЛГЪА САЛЫРГЪА** 1. Барып башларгъа.

Семён, тири атлам бла чегетден уллу жолгъа чыкыгъанда да, бир-бирде ызына, нёгерлерине, къарагъанын тохтатмай, жолгъа кесин салды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 338.

2. Биреу биреуню ариу халлы, тюз ниетли юйретирге.

[Солтан:] *Энди кеси адамларым мени атмазла, болушурла, тюз жолгъа салырла деп, сизге кълуму узатханма.* И. Боташев, Пьесала, 186.

ЖОЛДА ДА ЖОЛУКЪМАСЫН (анга жолда жауум жолукъсун!) (ырыс) Аман адамды деген магъанада.

– *Мен къалай сокъур эдим – ала-ны кимле болгъанларын билмеген. Мени жауум сизге жолда да жолукъсун. Эх, Мухтар, Мухтар...* М. Шаваяева, Кюн тыякыла, 234.

ЖОЛЛУКЪ БЕРИРГЕ (Жамауат жашаудан.) къара: **ТУЯКЪ ЖАЛ.**

Жаз башында бийлик жерни юсю бла малланы ётдюргенликге, жол хакъ берип болгъандыла.

Жылкыны Тау-Артына базаргъа сюрюрге дегенде, жоллукъ берирге тюшеригин да эсге алгъан эди Ар-тутай.

ЖОЛУ БОЛУРГЪА Биреу жолоучулугъундан къууаныргъа.

Ала бла чыкыса, Жангой бийни жолу болмай да кълмагъанды. «Минги тау», № 1, 112, 1985.

ЖОЛУ ЮЗЮЛЮРГЕ Жашауу бошалыргъа, дунясын алышыргъа.

Ненча къыйынлыкъ, ненча ёлет, ненча душман атласа да бери, шукур Аллаха, юзюлмеди жолубуз. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 82.

ЖОЛУН КЕСЕРГЕ 1. Биреуню ишине чырмау болургъа, анга онг бермезге.

– *Элде табылыннган активни аягъы юсюне сюеп, душманны жолун кесерге керекди.* О. Этезов, Тарда, 56. *Алай бла, Бекболат бийни аскерини эки юлюшден бирини жолу кесилди.* Э. Гуртуев, Шамсудин къласы, 100. *Кишини жолун кесмегенме, мен кишини алдамагъанма, кишиге аркъан эшмегенме.* С. Макитов, Жашауну ауазы, 85.

2. Ётерге жол кълмазгъа, адамны аллын тыяргъа.

– *Къызым, биз санга тюртюле келгенбиз, жумушубуз да сангады. Жолунгу кесгенибизге айып этме.* Х. Кадиев, Тамата, 112. *Тутар, юргензат этмей, солдатны жолун кесип тохтады.* Созайланы А., Аллах айтса, 209. *Бу ариу, кюмюш терили марал халкыбызны сыфаты болгъанын ангылагъан къыйын туйюлдо. Жолу кесилип, таргъа тыйылып кългъан сураты.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 143.

ЖОЛУНГ КЕСИЛИРГЕ Ишинг бармазгъа.

Алай, билмей, сунмай тургъанлай, жолунг кесилип кълыргъа кюркьуду. Анда, 180. *Урушха кължау кюч ёсед, Ол урушну жолун кесед...* (Отарланы С.) Анда, 258.

ЖОЛУНГ – МАМУКЪДАН (болсун) 1. Ахшы жолгъа бар деген алгъыш.

– *Хайда, энди жолугъуз мамукъдан болсун, жашила! Ишигиз кълыйн*

болгъанлыкъгъа, сизни кесигизге да, колхозгъа да бек хайырлыды. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 328. — *Ала [кийимле] манга керек туююлдоле, мен юйюме барама, — деди жаш.* — Аллахны суюген къулу, сени юйюнгден ким тыяды?! Жуун, бий улуну кийимлерин кий, аша, ич. Сора бар, жолунг — мамукъдан! Тёппеланы А. Азатлыкъ, 20. — *Сен терс туююлсе — заман алай болгъанды. ... манга уа ахча кереги жокъду. Мен сени сынаргъа деп айтхан эдим, жолунг — мамукъдан, жашауунг — зауукъдан, — деп ашырды [жиян кишини].* «Эртте биреу бар эди...», 58.

2. Тутхан ишинг къурансын, чырмау тышмесин деген алгъыш.

Туугъан журтум! Сен да бюгюн уллу къыралымы ичинде кесинге жетген юлюшюнго Ленинни партиясыны оноуу бла толтура, мындан да къууанч жашауну аллына таукел бараса. Жолунг — мамукъдан! «Толкъунла», 146.

3. Башынга эркинсе, суюгенингча эт (кёлкъалды этгенде айтылады).

— *Вот что, Хамит, къоркъа эсенг — келме... Биз айтханнга угъаймы дейсе, жолунг — мамукъдан, — деди Ахмат.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 67.

ЖОМАКЪЛЫКЪ БОЛУРГЪА (этерге) Эл бедишлик болургъа (этерге).

Быйыл биченибиз жетмей, эл жомакълык болдукъ да.

ЖУГЪУТУР КЪУЛАГЪЫНА ЖЕЛ (тёбенги) **КЪАКЪГЪАНЧА** (ургъанча — къарач.) Эс бурмай, сан этмей (къояргъа).

— *Мени жарсыуум ахлулагъа жугъутур къулагъына жел къакъгъанча да кёрюнмейди.* М. Гулиев, Акъ атлы, 13. *Ол жугъутур къулагъына*

жел къакъгъанча да кёрмеді. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 60.

ЖУГЪУШ ТЮКЛЮ БОЛСУН (алгъыш) Келин юйге хайырлы болсун деген магъанада.

— *Келинчик а бернечигин келтирирге кетгендими дейсе? Жугъуш тюклю болуп къайтсын.* М. Гулиев, Акъ атлы, 112.

ЖУКЪ КЪОЙМАГЪАНДЫ (къарач.) Бир зат бир затха бек ушайды деген магъанада.

Сен эки атларгъа ол бир атлайды, тюени жайылтмакъ аякълары чана жаякъладан бир жуку къоймагъандыла.

ЖУЛДУЗУ БАТАРГЪА (ёчюлорге, таяргъа, учаргъа) (дин) Адамны ёлор заманы жетерге.

— *Сени жулдузунг батмагъанды, кюймегенди, жолдаш Османов.* Э. Гуртуев, Къая жашы — къаячы, 220. — *Жаралы айыу талап, жаягъын жыртып, санларын ууатханда, Зауурбекни жулдузу ёчюлдо деген эдиле. Аны, Сабыр ушакъ, 218. Жулдузум кёкден учса, бирле, ызындан къарап, жарсырла, бирле, ол такъыйкъаны тутханларына къууанып, тилек этерле, бир-бирле уа — кёкге къарамаучула — эслеген да этмезле.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 183.

ЖУЛДУЗУНА КЪАРАУ (дин) Къуранда окъуп, адамны къадарын билирге боллукъду деп ийнаныу.

Багъыр таптауну жанында «дууа жазыу», «китап ачыу», «жулдузгъа къарау» ишни да Каххар къыстау бардыра эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 190.

ЖУМА КЮН (дин) Байрым кюн — ыйыкъны бешинчи кюню.

Жума кюн ингирде Солтанны жарлы юйюн киши танымазча тюр-

лендирдиле. 3. Улаков, Бурунгулу таурух-ла бла хапарла, 70.

ЖУМА НАМАЗ (дин) Байрым кюн межгитде этилген тюш намаз.

Келликле келип, тамам болгъандан сора, Сосран жума намазын баишлады. Ж. Токумаев, Дертли къама, 43.

ЖУМУРТХА ЖЮК Къыйын иш, борч.

Жашауубуз жумуртха жюк кибикди, Сакъ тутаргъа кереклисин ангыла... С. Гуртуев, Ныхытла, 149. *Энди сокъур айыуну жумуртха жюк болурун хыйлачы тюкю да бек уста билгенди.* «Эртте биреу бар эди...», 54.

ЖУМУРТХА (гаккы) **ИЧИНДЕ** (жумуртхада) **ТЮК ИЗЛЕГЕН** [адам] Кирсиз, кючбюсюреу адам.

Аймёлек тазалыкъны сюйген, анга бек сакъ адамды... Ол жумуртха ичинде тюк излеген адамгъа ушайды. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 260. *Жиян къабына кирип, Адамланы таласанг, Жумуртхада тюк излеп, Дерт жетдирирге марасанг...* С. Шахмурзаев, Заман жели, 40. *Малы жер юсюн жапхан бай Шырдан Агунданы тилегенди. Болса да жумуртха ичинде тюк излеген айтхылыкъ Агунда бюсюремегенди.* «Эртте биреу бар эди...», 83

ЖУМУРТХАНЫ ТАНКЫСЫ **ЧАКЪЛЫ** (тенгли) **БИР** [зат] Бек аз затчыкъ.

Байны бла жарлыны арасында жумуртханы танкысы чакълы бир баишалыкъ барды. Ол да – къарангылыкъды, билимсизлигибизди. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 127. – *Эй, жууугъум, къылыч къурукъ, сен билемисе, бизни иебизни башында жумуртха танкысы чакълы бир акъыл жокъду.* «Эртте биреу бар эди...», 28

ЖУМУШАКЪ БЕЛГИ «Ъ» харфны аты.

Малкъар тилде жумушакъ белги (ь) жалан да баиша тилледен алынган сёздеде жазылады: артель, пальто... «Малкъар тил», 4 кл., 9.

ЖУМУШАКЪ ЖЮРЕКЛИ [адам] Кимге да жаны ауруучу, халал адам.

Къаншаубийни кесине барып айтсагъыз, ол жумушакъ жюреккли адам сиз айтхан затны къабыл этер эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 232.

ЖУМУШАКЪ КЁЗ БЛА КЪАРАРГЪА (сюдде, бир иште д.а.к.) Бек къырсламазгъа.

– *Жангылычын ангылап, элине къайтып, оноучуладан кечгинлик тилегенлеге жумушакъ кёз бла къараллыкъды, – деди старишина.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 272.

ЖУМУШАКЪ СЁЛЕШИРГЕ Ариу айтыргъа (жапсарыргъа).

Аминат ауругъанла бла жумушакъ сёлеширге сюйючюдю. Бирде сёз да дарманды.

ЖУУАПХА ТАРТЫРГЪА Терслигин закон бла, сюд бла айырыргъа.

– *Кесинг айтханлай, терслиги бар эсе, Магометни жууапха тартыргъа керекбиз.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 196.

ЖУУУКЪ БОЛ Келгенни юйге чакъыруу.

– *Ой, къонакъ Аллахны къонагъыды, келигиз, къошха жууукъ болугъуз, – деди Хасым.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 90.

ЖУУУКЪ ЖАУЛУКЪ ЭТЕРГЕ къара: **ШАГЪЫРЕЙ ЖАУЛУКЪ ЭТЕРГЕ**.

– *Жууукъ жаулукукъ этдинг, ахшы улан, – деди Бийсолтан.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 67.

ЖУУУКЪ ЮЛЮШ Къайынланы жанындан жууукълукъ.

– *Адетде болгъаныча, къыз чыгъарыргъа мени къолумдан келмейми эди? Мени жууукъ юлюшге аллыкъ адамны манга дертими бар эди? – дей эди.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 156.

ЖУУУКЪЛУКЪ ИЗЛЕРГЕ Къыз тилегенде, келечиле айтычу фраза.

– *Да, Инал, алайды да, – деп баишлады эфенди, кесини акъ сакъалын сылай, – жууукълугъунгу излей келгенбиз.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 24.

ЖУУУКЪЛУКЪНУ БУЗАРГЪА (жууугъуна жангылыргъа) Къан жууукъ болуп тургъанлай, бир юйдегили болургъа.

Адам жууугъуна жангылмасын. Аллай адамны Тейри къаргъайды. Жууукълукъну бузуп, бирге къошулгъан эр бла къатындан туугъан сабий акъыллы, тѣзюмлю да болмайды. Аны адамлыгъы да кемди. Д. Таумурзаев, Таурухла, 179.

ЖУХ УРУРГЪА 1. Мал, хайыуан хыли этерге.

– *Ой, Къасболат, ийнеклени мирзеу сабанлагъа ийме, алай биченлик, чаллыкъ жерлеге тап заманда бир жух урмагъа къоя тур.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 7.

2. Сугъанакълыкъ, кѣз ауаналыкъ, жутлукъ этерге.

Стражникле... кадетледен букъдурулуп къалгъан хапчук кибикиге да жух урдула. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 293.

3. Хар жерге кирип айланыргъа.
Домсоветни, школну да къоюп, бек алгъа чегетге кирдиле, эгер итлей, хар арбазгъа кирип, жух урмагъан жер къоймадыла. Х. Кадиев, Сайламала, 200.

ЖЫЛ ОРАЗАСЫН ЧЫПЧЫКЪ (къаргъа) ЭТ БЛА АЧХАН [адам]

Адамны бек жарлылыгъын кѣргюзтген фраза.

– *Жыл ораза тута эди да, чыпчыкъ эт бла аууз ача эди.* (Нарт сѣз).

ЖЫЛ САНЫНГ КЕЛСЕ Къарт болсанг.

– *Тюз бакъдырып бошагъанымлай, тебирерикме. Аны ючюн жюройме бери да ансы, айымыды, жыл санынг бир келсе...* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 57.

ЖЫЛДАН-АЙДАН Санлап бирде.

Жылдан-айдан бир-бир акъыллы бола турад, Не къадар халкъ бугъоуларын жерге урад. С. Макитов, Жашауну ауазы, 88.

ЖЫЛКЪЫМДАН ТАЙ (ажир) ТУТ (жылкымы сюр) Эталлыгъынгы аяма, ыспасым жокъду деген магъанада.

Барсынла да, сора жылкымыдан тай тутсунла. Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 87. – *Сора не эди, къалдыргъан эсем? Бар да, жылкымы сюр, – деди Баблина.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 92.

ЖЫЛКЪЫЧЫ КЪУРУКЪ КИ-БИК (масхара) Адамны бек узун болгъанын кѣргюзтген фраза.

– *Бу да кимге кюледи, жылкычы къурукъ кибики?! – деп, къарачайлы жашны масхара этдиле.*

ЖЫЛЫ ЖЕРЧИК (къарач.) Бир тюрлю бир хайыр чыгъарыкъ, файдалы къуллаукъ.

Ол, сапта тохтамагъан балта кибики, жылы жерчик излей, бир ишден баиша ишге кѣче айланады.

ЖЫЛЫ ЖЕТГЕН [адам] Акъылы, оюму тохташхан, жашау сынауу болгъан адам.

– *Жаишды, онюч жыл толуп бошамагъанды, бошамаса да, Салых айтханлай, Умар аз жашап, кѣп кѣ-*

рюп, кѣп сынап, бишип бошагъан, жылы жетген адамгъа ушагъанды. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 74. Бу жыллары жетген киши [Гергокъ], кыйын кѳуллугъуна да кѳарамай, кече-кюн да окъуп, билим алып турургъа кайдан заман, кюч-кѳарыу да таба болур эди? «Минги тау», № 2, 1985.

ЖЫЛЫ ЖУУАП (сѳз) Адамны кѳууандырыр, ыразы этер жууап, сѳз.

Хасан, кѳагъытны узатса да, жылы жууап алырдан тюнгюлюп, лейтенантны кѳзлери жумушамаймыдыла деген муратда... кѳарады. Хубийланы О., Аманат, 1, 72.

ЖЫЛЫ КЪОЛДАН (этерге) Ишни оздурмай, кеч кѳалмай, заманында этерге.

Жылы кѳолдан биченни хастаннга жсыяргъа керекди.

ЖЫЛЫ СѳЗ (жылытыр сѳз) Ариу сѳз, биреуню жапсарыр не да кѳууандырыр сѳз, жууап.

Кѳарачайлыла бла кѳумукѳдула, туугъан кѳарындашлача, жылы сѳзле айтып, ыразы этедиле бир бирлерин. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 102. Кѳаллагерий бизге асыры жылытыр сѳз бермез, андан эсе хар ким жарлылыгъыбызгъа чачылсакъ игиди. Аппаланы Х., Кѳара кюбюр, 231.

(тѳбюне) ЖЫЛЫ СУУ ИЕРГЕ Биреуге ариу айта тургъанлай, аманлыкъ этерге.

Минатлары, кука сѳзню берип, хаман жылы сууну ийип тургъан болмаса, аны [Мукѳуятны] керегине кѳарамадыла. Байчораланы М., Уллу Кѳарачайда, 251.

ЖЫРЧЫЛАГЪА МАЛ БЕРГЕНЧА (масхара) Ырысхыны зырафына жоюуну юсюнден.

– Борис, антымы бузуп, ырысламай, бир ичгичини кѳолуна, жырчы-

лагъа мал бергенча, тутдуруп иймеклик бир да ауур тийди. Хубийланы О., Аманат, 3, 107.

ЖЫРЫН ЖЫРЛАРГЪА Биреуге жакъ басаргъа, аны жанлы болургъа. [Аслан:] Пристопланы, бийлени да ауруулары бирди. Эфендиле да аланы жырларын жырлайдыла. И. Боташев, Пьесала, 12.

ЖЮГЕН КЪОЛДАН ЫЧХЫ-НЫРГЪА Оноу биреуню кѳолундан кетерге.

– Заман а бар эди. Оздурдула. Жюген кѳолдан ычхыннганды. Эртте ычхыннганды. Энди Сафарланы кѳолларындады. З. Толгуров, Эрирей, 66.

ЖЮГЕННИ БОШЛАМАЗГЪА (жюгенни киши кѳолуна бермезге) Биреу оноуну кѳаты жюрютюрге, не аз да эркинлигин кишиге бермезге.

– Аз да жюгенни бошладың, боюнсадан ычхыннган ѳгюзча, кѳылыкъ этип башлайдыла. Э. Гуртуев, Шамсудин кѳаласы, 51. – Бюгюн тюрге салдырлыкъ эсенг да, мен жюгеними сени кѳолунга берлик тѳююлме, – деди Мурат. Хубийланы О., Аманат, 2, 371.

ЖЮГЕННГЕ КЕСИН УРУРГЪА (кѳарач.) Биреу ѳшюн уруш этерге, кесин тыялмазгъа.

Мен сизден хапар билирге керекме. Биягъы Хасан жюгеннге кесин урамыды? Кесин тыялмагъанча кѳрюне эди да! Хубийланы О., Аманат, 1, 116.

ЖЮЗ ДА АЙТ, МИНГ ДА АЙТ (жюз-минг да айт) Не кѳп айтсанг да (ишни угъайлау).

Байчону жунчуп, кѳыркѳылып тургъанын да эсине алмай: «Жюз да айт, минг да айт, борчуму алмай кетерик тѳююлме», – дей эди. А. Теппеев, Ташыуул, 56.

ЖЮК БОЛУРГЪА Кѳыйынлыгъы биреуню боюнунда болургъа.

Туугъан къарындашыма санап, санга алгъыш эте, насып тилей жашарыкъма, алай жюг а боллукъ туююлме. Б. Гуляев, Къачхынчы, 142. – Тейри сакъласын, сизге жюкмю болгъанма? – деди Жижю. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 251.

ЖЮКГЕ АЛЫННГАН КЪАЗАН КИБИК (масхара) Ыспассыз деген магъанада.

Дорбунда кийик тери кийген тогъуз адам, жыр айта, эт бишире, отда шишлик бура, бир къауумлары да, жюкге алыннган къазан кибик, мулжарда аууп тургъанларын кёрдю. «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 261.

ЖЮКГЕ АЛЫРГЪА Бир затха борчлу болургъа (боюнуна алыргъа).

– Сен элни оноун боюнунга алгъан эсенг, элни бетинден ол адамны [Байрумукъну] жюкге алыргъа эрингенми этеенг? – деди Гондай [Эгеуге]. Ж. Залиханов, Тау къушла, 264. – Алчы улу Батыр бла Элбатырланы Домаш, бу бизни эллиди деп, мени жюкге алып, ычхындыртхан эдиле. О. Этезов, Тарда, 14. [Хажимуса Лейлягъа:] Эй къыз, сен а кёрдюнгмю кимни жюкге алгъанынгы? И. Боташев, Пьесала, 186.

ЖЮННГЕ ТЮШГЕН ТАУУКЪЧА Тизгинсиз, чачы-башы, юсю тозурагъан, къатыш болгъан адам.

– Бу келин неге ушайды, жюннге тюшген тауукъча? – деп, тийре къатынла аны сёзюн этдиле.

ЖЮРЕГИ АМАН ЭТЕРГЕ мед. Ауургъа.

Радимханны жюреги аман этип, жол жанында шинтикге чёкдю. Аны жюреги аурумаса, кимники аурурукъ эди? Мусукаланы С., Барып турсанг..., 75.

ЖЮРЕГИ АТЫЛЫРГЪА Ачыу этерге, жарсыргъа.

– Сен айтханлай, ишни бирле алгъаракъ мажарып къойсала, жюрегим атылып къллыкъды, – деди Магомет Хасаннга. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 18.

ЖЮРЕГИ АУРУРГЪА Биреуге кёлкълды этерге, ыразы болмазгъа.

– Анам эшитсе, жюреги ауур деп, анга бек къоркъама. Х. Кудиев. Бизни заманны адамлары, 201. Орта Азиядан къайтханлы, къатыным бу элденди да, аны жюрегин аурутмайым деп, мында тохташып кългъанма. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 149.

ЖЮРЕГИ АЧЫКЪ БОЛУРГЪА Биреу халаллыгъын кёргюзтюрге.

Жюреги, кълну аязыча, ачыкъ эди, усу, къылыгъы жокъ эди келинни. Хубийланы О., Аманат, 2, 97. Жазыучуну дуния терсликлени барына да жарсыгъан жюреги неге да ачыкъды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 116.

ЖЮРЕГИ АЧЫЛЫРГЪА Биреу кимге болса да жюрек халаллыгъын кёргюзтюрге.

– Сора фронтовиксе сен да? – деди офицер Исламгъа, жюреги ачылып. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 341.

ЖЮРЕГИ АШХА АЧЫЛЫРГЪА Ашдан тыйылып тургъан, ауругъан адам ашап башларгъа.

Жюрегим ашха ачылгъанд толу, Бу затхады деп билмейме алай. С. Макитов, Жашауну ауазы, 44.

ЖЮРЕГИ БАСЫЛЫРГЪА Ырахатланыргъа, хош болургъа.

Уллу болгъандан сора ангылагъанма, жилигъандан сора адамны жюреги бир кесек басылады. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 103.

ЖЮРЕГИ БЛА Алдаусуз, кёлю бла.

– Жуукъ болугъуз, Батыр Османович. Юйге кире кетигиз. Кюндюз

да тюбеялмайбыз, – деди юйню иеси керти жюреги бла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 90.

ЖЮРЕГИ БУЗУЛУРГЪА къара: **КЪАНЫ БУЗУЛУРГЪА**.

Къамичини сагъыннганда, Адыхамны жюреги бузуду, къаны кызыды, ол кюн кёзюне кёрюндю. Ж. Залиханов, Тау къушла, 201.

ЖЮРЕГИ ЁРГЕ УРУРГЪА къара: **КЁЛЮ ТОЛУРГЪА**.

Мени кёлюм толду, жюрегим ёрге урду, аякъ тюплериме дери кызыдым. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 46.

ЖЮРЕГИ ЖАЛАН [адам] **БОЛУРГЪА** Халал, таза ниетли, кимге да жан аурутхан адам.

Сулейман кеси мудахды, аны халы алайды: жюреги жаланды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 69.

ЖЮРЕГИ (отча, дуу деп) **ЖАНАРГЪА** Биреуню сарыуу кыйнар-гъа, кёзургъа, ачыуланыргъа.

Сарбийни жюреги жанады, комедантдан къарыу тапса, быланы богъурдакъларына тишлери бла илинирге хазырды. О. Этезов, Тарда, 232. – *Абдулну уа манга къоярыгъызыны тилейме, аны атын эшитгеним сайын, жюрегим дуу деп жанады, – деди Добай.* Анда, 138. *Сапиятны жюреги отча жанды.* Ж. Токумаев, Ауанала, 43.

ЖЮРЕГИ (тарс деп, узунуна) **ЖАРЫЛЫРГЪА** (атылыргъа) Биреу ачыудан кыйналыргъа.

Юйге киргенлей, Дадаш Исламны жарасын байлап, къанын тохтатды. Мариямны жюреги жарылып къалады. Хар сёзюн жилимсырап айтады. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 100. «*Мен университетде окъуйма!*» – деп, *Аныуар дёрденчигин кётюрюп башласа уа, жюрегинг эки жарылып къалыр.* Х. Шаваев, Бир жа-

шауну минг бети, 226. – *Мен сёлешип, ол а унамай къойса, кётюраллыкъ тютюлме, жюрегим жарылып къаллыкъды.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 192.

ЖЮРЕГИ ЖЕР БЛА ТЕНГ БОЛУРГЪА Мудах болургъа, жарсыргъа.

«Асхат не жазады, къалай турады солдат?» – деп сормай киши озмайды. Ол кезиуде не айтыргъа билмей, игиди деп турама. Жюрегим а жер бла тенг болады. Б. Гуляев, Тау этегинде, 21.

ЖЮРЕГИ ЖЕРИНЕ (орунуна) **КЕЛИРГЕ** Шошайыргъа, тынчайыргъа.

Тауну кырдыгы кибик татымлы сёзлени жаздым, жюрегим жерине келди. С. Бабаев, Атамы китабы, 18.

ЖЮРЕГИ ЖОКЪДУ Биреуню кёлю бир иште болмазгъа (суююп этмезге).

Къарс урсам да, жюрегим жокъду тойда. К. Отаров, Сагъышла, 326.

ЖЮРЕГИ ЖЫЛЫНЫРГЪА Бир затдан, адамдан къууаныргъа, ыразы болургъа.

– *Атасы, къарындашы сауду, сизни бла сорушса-оноулашса, иги боллукъ эди, сизден жюреги жылынса, ол [Ира] алай этерик болмаз эди.* Хубийланы О., Аманат, 2. 228.

ЖЮРЕГИ (жаннган отда) **КЮЕРГЕ** Биреу бир затха ачыу этерге, унуталмазгъа, бек жарсыргъа.

[Хыбылбек:] *Анча жылны ичинде санга [Рабийгъагъа] алданып тургъаныма жюрегим кюеди.* Ж. Токумаев, Ауанала, 283. – *Бизге этгенигиз артыкълыкъды деп, сюелмедиле, башларын энишге тутуп, тынгылап турдула, жюреклерини отда кюйюп [Заурбек бла къарындашлары].* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 241.

ЖЮРЕГИ КЪАБЫНДАН ЧЫ-
ГЪАРГЪА Къоркъургъа, ёлюрге же-
терге.

*Хар къуру да хурмет тѣгюучю
жарыкъ кѣзлери жукъланыргъа аз-
дан къалып, аз-буз жылтырай тур-
гъанларын эслеп, жюреги къабындан
чыгъаргъа жетди.* Къобанланы А., Кюн
таякъла, 168.

ЖЮРЕГИ КЪАН ТЫРНАРГЪА
Дыгаласха къалыргъа, амалсыз бо-
лургъа.

*Жабраил Локъманович Харунну...
ким болгъанын ангылап, кимден айы-
рылгъанын ангылап, жюреги къан
тырнады.* А. Теппеев, Ташыуул, 158.

ЖЮРЕГИ КЪАНАРГЪА Кюсе-
ген, термилген затын этип, жюреги
шопайыргъа, сабыр болургъа.

*Гитлерчини ёлгенин кѣрмесенг,
кесинг къолунг бла буумасанг – ол
урушмуду? Алайсыз жюрегинг къан-
майды.* Х. Кациев, Сайламала, 102.

ЖЮРЕГИ КЪАРА (къарангы)
[адам] Харам, зар адам.

*Жюреги къара адамны жашауу
насыплы болмайды.*

ЖЮРЕГИ КЪАРА КЕСЕУ БО-
ЛУРГЪА къара: ЖЮРЕГИ КЪЫЙ-
НАЛЫРГЪА.

*Аланы [таулары] башларында
къара булутла къумлу боранча жюз-
генлерин кѣрюп, жарсыды, жюреги
къара кесеу болду.* Б. Гуляев, Жыяу жол-
чукъ, 83. *Кѣпле къууаннгандан жилий-
дыла. Кѣз жашлары кѣрюнмей эсе да,
Батыр да жилийды, – къууаннгандан
да, жюреги къара кесеу кибик кюе,
жана тургъандан да...* «Сюргюн», 365.

ЖЮРЕГИ КЪАРА ЧЕГЕТ БО-
ЛУРГЪА Биреу харам жюрек тутар-
гъа.

– Эр кишини жюреги къара че-
гетди, ким биледи Энверни къалай

боллугъун. Байчораланы М., Уллу Къара-
чайда, 310.

ЖЮРЕГИ (ташча, таш кибик)
КЪАТАРГЪА (къыйналыргъа) Биреу-
ню жюреги бек къыйналыргъа.

*Бу уа мен ашагъан гыржынны
къызгъана кѣреме да деп, ачыулан-
нгандан, жюрегим къатып, таш-
ча болду.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 42.
*Кишиликни кюбе этгенлей, алгъа
Итинген болса да, къаты халлы-
ракъ Халкъым мени, жюреги къат-
хан угъай, – Бола келди бютюн да
халалыракъ.* С. Гуртуев, Ныхытла, 111.
*Башым болумсуз чурумлагъа тюш-
генине жюрегим къыйнала, ёз бѣ-
люмюм таба ётерге къаст этдим.*
М. Гулиев, Акъ атлы, 191.

ЖЮРЕГИ КЪУТУРУРГЪА Кеси
да билмей неге болгъанын, къайгъы
этип, жилирыгъы келип турургъа.

– *Жюрегим бир бек къутуруп
тура эди эрттенли, атанг да эсима
тюшюп. Не иги болду келгенинг, –
деди Зайнаф, жашчыкъны кѣрюп.*
Мусукаланы С., Барып турсанг..., 56.

ЖЮРЕГИ ОЛТУРГЪАН 1. Ариу,
къууатлы, берекетли жер.

– *Ариу жерди Тапшин.* Адамны
жюреги олтургъан. Ж. Залиханов, Бах-
сан жулдузу, 11.

2. Сабыр акъыллы, тынч адам.

*Фатиматны мен эрттеден та-
ныйма, ол жюреги олтургъан, тынч
адам эди.*

ЖЮРЕГИ САГЪЫШХА КЕ-
ТЕРГЕ (сир сагъышлы болургъа –
къарач.) Биреу эсин ичинден этген
сагъышына берирге.

*Элге жетген заманда, ары дери
барыны да аллында келген Къана-
мат, кеси эслеменгенлей, жюреги
сагъышха кетип, артха къалды.* Ап-
паланы Х., Къара кюбюр, 27.

ЖЮРЕГИ САМПАЛ ТАУУШ
ЭТЕРГЕ Къоркъгъандан, жүреги
къаты ишлерге.

*Абдурахман бла Шакъман, абын-
сала да, жүрекклери сампал таууш
эте, агъачдан чыгъып, таи жанына
чѣкдюле.* М. Шаваева, Мурат, 174.

ЖЮРЕГИ САРЫ СУУ БОЛУР-
ГЪА (жюрегин сары суу алыргъа)
Биреуню тюнкеси юзюлюрге (къа-
рыусуздан, ачыудан д.а.к.).

*Аубекир асыры кѣп ауругъандан,
жюреги сары суу болуп, тюгенип
тохтагъанды.*

ЖЮРЕГИ СУУУРГЪА 1. Шо-
шайыргъа, сабыр болургъа (ачыу-
ланнгандан).

*Эфендини Адилге къызгъан жю-
реги сууумагъанды.* Ж. Токумаев, Къурч
бюгюлмейди, 240.

2. Бир затдан искилтин болургъа,
кѣлю чыгъаргъа.

*Устазла манга хыны болдула.
Эшикге кыстап, мен да сууукъдан
чыдаялмай, юйюбюзге берип кетдим,
алай бла ѳтдюрмей, орунумда къой-
дула. Окъуудан жюрегим суууду.* Ху-
бийланы О., Аманат, 3, 159.

ЖЮРЕГИ СЫНАРГЪА 1. Мудах
болургъа.

*Бир ингирде Байкъул келди. Алай
жашха къонакъча къараргъа кълла-
рындан келмегенлерине жүрекклери
сыннган эди.* Ж. Залиханов, Тау къуш-
ла, 40. *Азатлыкъгъа итиниюде Сафар-
ны жюреги къллай бир сыннганды!*
Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучу-
ла, 341. *Ала этгенни эталмасанг, къа-
рыу сынатханда хорлатсанг, атынг
бла кирип, уллу сууну бир жанындан
бирси жанына чыгълмасанг, жюре-
гинг сынар.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 113.

2. Кесин аманнга бошларгъа,
къыйынлыкъгъа хорлатыргъа.

– *Хау, Фатимат, тюз айта-
са, мени бир заманда да артыгъым
болмагъанды. Къыйналгъан кезиуюм
болгъан эсе да, жюрегим сынмагъан-
ды, – деди Аминат.* А. Узденов, Насып-
ны сатып алмайдыла, 156.

ЖЮРЕГИ ТАКЪЫР БОЛУРГЪА
(этерге) Мудах болургъа, жилярыгъы
келирге.

*Къаспотну, юйде жаланнгач са-
бийлери кѣзюне кѣрюнюп, жюреги
такъыр болду.* Ж. Токумаев, Дертли къа-
ма, 110.

ЖЮРЕГИ ТАМАГЪЫНА ТЫ-
ГЪЫЛЫРГЪА (тирелирге) 1. Къууан-
нгандан, онгсуз болургъа.

– *Балам, сени тауча сѣлешгени-
нги эшитгенимде, жюрегим тама-
гъыма тыгъылып, солуууму тый-
гъанча этгенди, – деди къарт.* Ж. Те-
куев, Бир эрттенликде, 73.

2. Солуялмай, онгсуз болургъа.

*Сабийле, бир бирге жетдирмей,
онгсуз болуп, кѣпюр таба чабышды-
ла. Мен да аланы ызларындан теби-
редим. Жюрегим тамагъыма тире-
лип, солуу алыргъа къоймайды.* Б. Гу-
ляев, Жыяу жолчукъ, 17.

3. Жилярыгъы келирге.

*«Да, мен а кимге аманлыкъ эт-
генме? – деди жаш ичинден. – Сау
ыйыкъ болду юйюмде аны ауазы
эшитилмей тургъанлы...» – жюреги,
жерин къоюп, тамагъына тыгъыл-
ды.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 18.

ЖЮРЕГИ ТАРТЫРГЪА 1. Бир
затны этерге итинирге, сюерге.

*Бюгюн бютюн да аланы бирин да
къолуна алыргъа жюреги тартмай-
ды.* Х. Кадиев, Салам алейкум, 19.

2. Биреуню жаратыргъа, сюерге.

– *Эсингде эсе, Зайнаф билмеген-
ликге, мени жюрегим анга бек тарта
эди.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 11.

ЖЮРЕГИ ТАУ (кёк) ТЕНГЛИ БОЛУРГЪА Биреуню кёлю, халы бек кётюрюлюрге.

– Бюгюн бу кёууанчда ол жазыкь [Нохтар] сени кесини арбазында кёрсе эди, кёууаннгандан, жюреги тау кирик болур эди! «Минги тау», № 1, 1986. Автандилге жан киреди, жюреги тау бла тенгди. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 197.

ЖЮРЕГИ ТАШДАНДЫ Биреу кбаты адамды, жазыкьсыныуу жокьду деген маъанада.

Сабийин сюе билмеген ата-ананы жюреги ташданды дерге болдукьду.

ЖЮРЕГИ ТЕБЕРГЕ Биреуге, бир затха учунургъа, итинирге.

Аны [Жулдузну] кёргенде, жюреги тепмеген жаш хазна болмаз эди. Х. Кадиев, Мухаммат, 9.

ЖЮРЕГИ (жюрек тюйюмчеги) ТЕШИЛИРГЕ Биреуге кечгинлик берирге, жюреги кыйналгъанын кечерге.

Мени ёмюрюмде ачыу кюйдюрген жюрегими тюйюмчеги тешилмез. Х. Кадиев, Тамата, 12. *Юйюрге ариу сёз эшитмеген Зауур а, бусагъатда Ма-чарны жумушакь сёзлерин эшитип, жюреги асыры тешилгенден (авт. вар.), ичинден бир тюрю тылпы чыгып, кёзлеринден жиямукъларын ойнатды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 13.

ЖЮРЕГИ ТОЙМАЗГЪА 1. Биреуден, бир затдан тансыгъын алалмазгъа.

Эрттеден бери кёрмегени ючюн болур, къарындашына къарап тургъанлыкьгъа, жюреги тоймайды, тансыгъын алалмайды.

2. Бир затны ариулугъуна сейирсинирге.

Тау суугъа къарап тургъандан къачан да жюрек тоймайды. И. Маммеев, Чакьыр мени, 36.

ЖЮРЕГИ ТОЛУРГЪА Адамны жиярыгъы келирге.

Аланы [жашланы] келгенлерине Алим алай ыразы болду, жюреги окъуна толду. О. Хочуев, Жюрегинги суутма, 116.

ЖЮРЕГИ ТУТАРГЪА мед. Биреуню жюрек аурууу кёозгъалыргъа.

Да айталмады Мухтар. Хаким да сормады. «Анамы жюреги тутун турады», – деди аны къарамы. А. Теппеев, Ташуул, 120. *Биринчи медицина болушлукь къалай этиллигин ангылатыуда адамгъа солуун алдырыуну, жюрегине массаж этиуню... жюреги тутханда эм кёп баиша болумлада эс тапдырыргъа жарагъан жорукъла бардыла.* «Заман», №47, 2016.

ЖЮРЕГИ ТЮЙЮМЧЕК БОЛУРГЪА Биреуню жюреги асыры кыйналгъандан, ишни, сёзню унуталмазгъа, жумушаялмазгъа, кечалмазгъа.

Нёгерине асыры жюреги кыйналгъандан, жюреги тюйюмчек болгъанды да, ачылмайды.

ЖЮРЕГИ УЛЛУ БОЛУРГЪА Кёууаныргъа, кёлю кётюрюлюрге.

Тенги да шагъат болуп, тауусум этдик, ала да кетдиле, мен да, тёрт жыл бла жарымдан кёп кёой кёолу боллугъума кёууаннгандан, жюрегим, Минги тау кирик, уллу бола, кълдым. Ж. Залиханов, Тау кёушла, 44.

ЖЮРЕГИ ЧЁГЕРГЕ Биреуню жарсыуу селейирге.

Сарбий биягъы картоф бахчаны ичинден чыкьды, аны кёргенде, Шаухалны да жюреги чёкдю. О. Этезов, Тарда, 150. *[Ортай:] Москвагъа жазмай кёоярыкь тюйюлме... Алайсыз*

жюрегим чёгерик туююлдою. Ж. Токумаев, Ауанала, 258.

ЖЮРЕГИ ЧОГЪОЖ БОЛУРГЪА (къарач.) Къайгылы болургъа, сокъураныргъа.

Жашчыкъны къатында таякъ жонулгъан кёрмей, айтханына жюреги чогъож болуп, жашчыкъны къолларына къарады. Аппаланы Х., Къара кубюр, 180.

ЖЮРЕГИ ЧЫГЪАРГЪА Бек къоркъгъандан, жюреги къаты-къаты уругъа.

– *Къара, жюрегим чыгъып кетеди да.* Къожакъланы Т., Сыргачыкъла, 26.

ЖЮРЕГИ ШОР ТАРАРГЪА Ачдан онгсуз болургъа.

Хар бири ашап, эшикге жайылса, Асият, жюреги шор тарай, аш юйге киреди. М. Шаваева, Кечерлеми?, 11.

ЖЮРЕГИ ЭЗИЛИРГЕ къара: **ЖЮРЕГИ КЮЕРГЕ.**

Жамалны алай бош ишни юсюнде тутулгъанына анасыны жюреги эзиледи, кюеди, алай аны алыкъа эркин этмейдиле.

ЖЮРЕГИ ЭРИРГЕ Биреуню кереклисине жарсыргъа, жазыкъсыныргъа.

«Тёзюмсюзден адамны этин ашайсыз!» – деп, Захретни ауузу къычыргъанлыкъгъа, жюреги эрип, жер бла тенг болады. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 250.

ЖЮРЕГИ ЮШЮРГЕ Жашаудан тюнгюльорге, жашарыгъы келмезге.

Жаухар, ырысхыгъа батып жашагъанлыкъгъа, жашаууну къыйматсызлыгъын ангылап, аны жаши жюреги юшюп, кесин къутургъан суугъа атханны бла Асланукъагъа баргъаныны арасында баишхалыкъны кёрмей эди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 98.

ЖЮРЕГИН АЛЛАХ КЕСИНЕ БЕРСИН (кимни) Биреуге тутхан харамлыгъы кесине жетсин.

– *Санга тутхан жюрегими Аллах кесиме берсин, – деп, Шохайып онг къолун Мутайны имбашына салды.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 57.

ЖЮРЕГИН АУРУТМАЗГЪА (Биреуню жюрегин къыйнамазгъа.

Къатыным бу элденди да, аны жюрегин аурутмайым деп, мында тохташып къалгъанма. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 149.

ЖЮРЕГИН АЧЫКЪ ЭТЕРГЕ (ачаргъа, тегерге) Акъылындагъын жашырмай айтыргъа.

Ганс Шрайнер Халыугъа, аны юйюрюне хурмет этгеннге ушайды. Алай жюрегин ачыкъ этерге уа нек эсе да базынмай эди. А. Теппеев, Ташыуул, 188. *Бюгюн дырында, азыкъ ашап бошагъандан сора, бир гебенни жанында тохтап, жюреклене ачыкъ этдик.* О. Этезов, Тарда, 169. *Жюрегими ачаргъа, къайгыларымы чачаргъа суююп, ашыгъып келеме, кишиге айтмагъанымы айтыргъа, кёзюнге къарап, оюмунгу билирге.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 99.

ЖЮРЕГИН (кёлюн) **БАСАРГЪА** Биреу кесин не да биреуню шошайтыргъа, кёллендирирге, ырахат этерге.

Сизни къууанчыгъызда мен ала-ны тизе турургъа да суюмей эдим, алай а санга жазып да жюрегими басмасам, къалай этейим! Хубийланы О., Аманат, 1,16.

ЖЮРЕГИН (суууруп) **БЕРИРГЕ** 1. Биреуге жюрек халаллыгъын билдирирге.

Жюрегими суууруп берирге угъай туююлме. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 226.

2. Кимни болса да бек сюерге.

Алай ол [Аминат] алыкъа жюрегин адамгъа берген болмаз деп, умут этгенлери жарсыулу ишиди. И. Гадиев, Санга айтама, 164.

ЖЮРЕГИН ЖАЗАРГЪА Биреуню сёз бла жапсарыргъа, кёлюн алыргъа.

Хасанны харамлыгъы болмагъанлыкъгъа, бизни жюрегибизни жазаргъа кюрешип, кёл ала билмеди. Хубийланы О., Аманат, 1, 97.

ЖЮРЕГИН ЖАПСАРЫРГЪА къара: **ЖЮРЕГИН ЖАЗАРГЪА**.

– *Анам, жууукъгъа кёлкълды этерден алгъа жууукълукъ жюрютюрге керекди, – деди Кулина. – Не бла къуандыргъанса сен Сафарны? Не бла жюрегин жапсаргъанса?* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 100. *Ханифа бу жолгъа дерди Кулинагъа алай ачы бир заманда да сёлешмеген эди. Атасыны терслигинден аны жашаууна тасха тюшгенде да, аны жюрегин жапсаргъан, анга кёл этдирген да Ханифа болгъанды.* Анда, 100.

ЖЮРЕГИН ЖАРЫРГЪА (тарс деп жарыргъа, эки жарыргъа, узунуна жарыргъа) Биреу кимни болса да ачыууна тиерге, кьогъузтургъа (ачыуу тиер иш этерге, сёз айтыргъа).

– *Сени – билегинг, мени – жюрегим, Кел больницагъа барайыкъ. Сени атангы, мени анамы, Кел, жюрекледин жарайыкъ.* «Къарачай халкъ кырла», 199. – *Ай аны [Лейляны] кьолгъа этип, Мутайны жюрегин бир жарсам эди, ёлсем да, киши жилиямасын.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 149. – *Ачыудан жарыла баргъан жюрегин андан да бек жарма, – деди баиша элден келген, Кёзлеуге жууукъ жетген къатын Талинге.* Анда, 45.

ЖЮРЕГИН ЖЕР БЛА ТЕНГ ЭТЕРГЕ (жерге сугъаргъа) Биреуню

жарсыулу, мудах этерге, жюрегин сындырыргъа.

Бийчем болумсуз ишни юсюнде апчытханы жюрегими жер бла тенг этди. М. Гулиев, Акъ атлы, 93. *Алайды, биреуню ожагъындан билмей тургъанлай къузгъун кычырады да, жюрегин жер бла тенг этеди, баишасын а кёрмей кетеди.* З. Толгуров, Эрирей, 61. *Дунияда зорлукъдан аман зат жокъду. Ол адамны жюрегин жерге сугъады, намысын сындырады, жашауун такъыр этеди.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 112.

ЖЮРЕГИН КЮЙДЮРЮРГЕ (къара кесеу этерге) Биреуню ачыулу этерге, жарсытыргъа, кыйнаргъа.

Биз таныгъан Чачий кёплени жюреклерин кюйдюргенди. Элде ол туююшмеген ким кългъанды? || Аны [Заурбекни] ачыуу жарлы анабызны огъурлу жюрегин къара кесеу этген эди. Аны, Бир жашауну минг бети, 235.

ЖЮРЕГИН КЪАБЫНДЫРЫРГЪА Биреуню жюрегин учундуругъа, халын жарыкъ этерге, сюйдюрюрге.

Ёмюрде тиширыугъа ачылмагъан жюрегими къабындырыр деп, кимни эсине келир эди? Ж. Токумаев, Ауанала, 120.

ЖЮРЕГИН КЪАТДЫРЫРГЪА Биреуню кёлюне тиерге, жюрегин кыйнаргъа.

– *Жансурат, жюрегими кесинге ёмюрден ахыргъа къатдырдынг.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 334.

ЖЮРЕГИН КЪОЗГЪАРГЪА Сёз бла, иш бла адамны сагъышлы этерге.

Жабагъы тынгылады. Болаканы сёзю аны жюрегин къозгъаса да, айтыр сёз тапмады. Д. Таумурзаев, Таурухла, 105.

ЖЮРЕГИН САРЫ СУУ АЛЫР-ГЪА Биреу кесин ачыугъа хорлатыргъа, апчыргъа.

– *Жюрегибизни сары суу алып тургъандан эсе, шо элт да, бухгалтерге ахчасын тѐле да кѝой, – деди Сапият. Хубийланы О., Аманат, 3, 222. – Нек турады кѝазауатны кѝоркѝуу Жюрекленни сары суугъа алдырып? «Жилтинле», 49.*

ЖЮРЕГИН СУУУТУРГЪА Кимни болса да ырахатландырыргъа, сабыр этерге.

Зухураны кеси кеси бла ол кенгешни жюрекни сууутмады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 25. Ингирде кѝолунда да жугары бла колхоз правленде, кѝызгъан жюрегин суууталмай, кѝатыкѝаты сѝлешиди. Аны, Кечерлеми?, 123.

ЖЮРЕГИН СЫНДЫРЫРГЪА Кимни болса да жюрегин кѝыйнар-гъа, унукѝдурургъа (сѝз бла, иш бла).

Адамла уа, сени керти да акъла жанлы болгъан сунуп, санга аман бет бла кѝарарла, аман айтып, жюрегинги да сындырырла, алай халкъ иши ючюн тѝз, чыда. Ж. Залиханов, Тау кѝушла, 280. – Ол Аллах урлукъ уруш кѝплени сынсытханды, жюреклерин сындыргъанды, жашауларын бузгъанды. Х. Кадиев, Тамата, 149. Кѝчгюнчюлюкде сабийле да таматала бла тенг жюреклерни сынып, кѝыйналып жашагъандыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 235.

ЖЮРЕГИН ТУТДУРУРГЪА Кимни болса да жюрек аурууун кѝозгъаргъа.

Бюгюн бир-бирлени сѝзлери кѝанымы бузуп, жюрегими тутдуруп, солуууму тѝыйып, дуняда барымы-жогъуму ангыламаз чекге жетдирип турадыла. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 239.

ЖЮРЕГИН ХАЛЫГЪА ТАГЪАР-ГЪА Кѝоркѝутургъа, амалсыз этерге.

– *Кѝайдан билесе, сау кѝаллыкъ, жюрегими халыгъа тагъып турма да, бир жукъ биле эсенг, айт, – деп, сескекленип, кѝзюме кѝарады. «Жанкѝылыч», 359.*

ЖЮРЕГИН ЧѝКДЮРЮРГЕ Жапсарыргъа.

Мурат эки кѝолу бла башын тутуп, кѝз жилимукъларын адамладан жашырыргъа кѝорешиди. Бирси тутмакъла аны жапсарып кѝорешмедиле, жилип, жюрегин чѝкдюрмеге кѝойдула. «Коммунизмге жол», № 115, 1981.

ЖЮРЕГИНЕ АЛЫРГЪА Ёпкелерге, кѝлкѝалды этерге, жарсыргъа.

– *Сабий былай этди деп, аны жюрегинге кѝалай аласа? – деди Мусос. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 73.*

ЖЮРЕГИНЕ ЖАРА САЛЫНЫР-ГЪА Биреуге унутулмазлыкъ, ачы кѝыйынлыкъ келирге.

«Мусос, Мусос! Мен аны кѝлюн кѝалай кѝалдыргъан эдим... Аны жюрегине ёмюрде унутулмазлыкъ жара салынды». У. Жулабов, Жер этегине, 46.

ЖЮРЕГИНЕ ЖЕТЕРГЕ (чабаргъа) 1. Биреуню жилирыгъы келирге.

– *Оу кюнюм кѝуругъан, кѝзю кѝыйып, сени ким сойландырды былай?! – Мариямны ол сѝзлери жюреклерине жетип, бери жѝыйылгъан кѝатынла да кѝз суу этдиле. Ж. Токумаев, Кѝурч бюгюлмейди, 101. Иги кесек заманны адамла тынгылашып турдула. Адамны жюрегине жетген ханар айтылса, алай болуучуду. Д. Таумурзаев, Таурухла, 109.*

2. Биреу терк ёпкелерге.

Бу бир жазыкъ затды, не да жюрегине жетип кѝалады, лакъырда этилгенни билмейди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 114.

ЖЮРЕГИНЕ ЖОЛ САЛЫРГЪА (табаргъа) Кимни болса да кесине жууушдуруп амал излере.

Ариу кызыны жюрегине жол салыр муратда, [жаш] не амалны да аямайды. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий. 14. — Эки ай бла жарым заман окъуна окъуучулары, Керимни, Ахматны да жюреклерине жол табаргъа, аланы кесине тартыргъа Зухура Жашуевнагъа тамам эди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 156. Биринчи атламларындан окъуна Чингизни хар жазгъан заты жерни кыйсы этегинде да окъуучуну жюрегине жол салып, анда энчи тёрню алганды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 36.

ЖЮРЕГИНЕ ОТ САЛЫРГЪА
1. Кимни болса да кызгъаргъа, халын игилендириге.

Болса да жашла ашыкъмайдыла, макъам а жюреклерине от салып башлады. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 17.

2. Кесин сюйдюрюрге.

Аминат жюрегине от салгъан болур дейме. Хубийланы О., Аманат, 1, 245.

ЖЮРЕГИНЕ ТЮЙРЕЛИРГЕ (тюшерге) Биреуню бир зат эсинден кетмезге, тынчлыкъ бермезге.

[Муратны] Жюрегине тюрелип, жара болуп тургъан атасы, эркинлик ючюн кюрешген халкыны келечиси болуп, революцияны ишин бардырады. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 147. Азнауурну да, Пилжанны да бир бирге айтыр сёзлери ёмюрден ахыргъа жюреклерине тюрелгенлей калды. «Минги тау», № 3, 1990. Ол кызыны сыфаты, аны ариу ышаргъаны, Одиссейни таурухун айтханда, кёзлерини жылтырагъанлары да жюрегиме тюрелип калдыла. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 149.

ЖЮРЕГИНГ ТАШ БОЛУРГЪА (адамгъа) Жан аурутмазгъа, кыаты болургъа.

Артда кёп кере кыадарны терс-лигине, жашауум кюралмагъанына сейирсине турдум, жюрегим таш болду. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 162.

ЖЮРЕК АУРУУ адамгъа тынчлыкъ бермеген ич жарсыу (медицина ауруудан башха).

— ... Не танды Сейит? Жюрек ауруу, учулукъ. Арна ёсдюрдю да, сабанында кылкысы сайын бир жара салдыла акъла. «Шуёхлукъ», № 4, 1981. Сапийтны бу сёзлеге асыры онгсунуп тынгыламагъаны таныла эди. Аны акъылындагъы, эсиндеги да кесини жюрек аурууу эди. Хубийланы О., Аманат, 2, 233.

ЖЮРЕК АУУЗ (анат.) Адамны аш орунуну башы болгъан жер.

Жулдуз эрини суратын алып, жюрек ауузуна кыысды. Х. Кадиев, Сайламала, 134. — «Хайт» деп ишлерге керексе, — деп, Ахмат, онг кёолун да жюрек ауузуна жетдирип, башын, «хау» дегенча, артына бла аллына булгъап, Бекирни да ызындан алып, кыошха кирди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 146.

ЖЮРЕК БАСАРГЪА Жюреки сабыр этерге.

Ёлюмге да, хар башха затхача, сылтау керекди. Ол бир адамны нек айырып, сайлап келгенин ангыларча, жюрегинги басарча. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 274.

ЖЮРЕК ЖАРА Ачыу, унутулмазлыкъ кыйынлыкъ, кыйгъы.

Ёмюрюмде кетмезча, жюрегиме жара салдынг! Жаннган отха суу кыудунг. «Шуёхлукъ», 1972. [Совет офицер] кесини жюрек жарасын

букъдуруп, ...сабийлеге онг тандырыргъа сюе эди. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 166. *Кёпюрню ётсем, ой жарлы атам, Мен суу тюбюнде къалмазем, Жарыла къалгъан, ох, жарлы анама Быллай жюрек жара салмазем.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 169.

ЖЮРЕК ЖАРАСЫНА ТУЗ КЪУЯРГЪА (себерге) Биреуню эски жарсыуун къозгъаргъа, ачыууна ачыу къошаргъа.

– *Марзиятны алайсыз да кюе тургъан жюрек жарасына туз къуйгъанла кимле болур эдиле?* Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 188. *Къыямыт, «шыйыхны» айтып чыкъгъан сёзлери жюрек жарасына туз сепгенлей, тёгерек айланнганын тохтатып, кёзлери от жарыкъгъа арала, сын таишча, ёрге сюелди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 201.

ЖЮРЕК ЖАУУН АШАРГЪА Кимни болса да жарсытыргъа, тынчлыкъ бермезге, эритирге деген магъанада.

Эрке сёзлеринг, ала кёзлеринг Жюрек жаууму ашайла... Къарачай-малкъар халкъ жырла, 133. – *Хасанны сабырлыгъы, иши болмагъан жерге кесин урмагъаны, ётдюрселе уа, эр кишича, къысха жууап бере билиую, ариуланы аллында кесин жалынчакъ этмей, бирча тутханы Балданны жюрек жауун ашайдыла.* Хубийланы О., Аманат, 1, 56. *Таулада къалгъан итлени юргенлери Жюрег а жауунгу ашайды. Саулукъ ийнеклени ёкюргенлери Къыяма айланнганнга ушайды.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 168.

ЖЮРЕК КЪУУАНДЫРЫРГЪА Адамгъа къууанч берирге.

Бу хапар жарсыулу эсе да, жюрекни къууандыргъан жерлери уа

барды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 113.

ЖЮРЕК САРЫУУ КЪАНМАГЪАН [адам] Дертин жетдирип бошамагъан.

– *Жюрек сарыуу къанмагъанлай, адам жерге кирип кетсе, анда да тынчаймайды дейдиле. Ы, маржа, ашыгъыгъыз! Терк барыгъыз да, терк къайтыгъыз! – дегенди къара шинли.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 177.

ЖЮРЕК ТАКЪЫРЛЫКЪ Насыпсызлыкъ, жарсыу, бушуу сынагъанда келген сезим.

Жыл дегенинг, юч жаз дегенинг неди?! Тейри, жюз жаз да сакълар Камал атасын. Жазуучу жашчыкъны халын сураулауда аны жюрек такъырлыгъын, ёксюзлюкню биринчи шартынча, алай жарсыулу кёргюзтеди. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 312. *...Къыйын сагъатда аны (сарычач къызчыкъны) ауазы бауурланып жатхан эрлеге бир уртлам таза суу кирик болады. Аны себепли уллу эр кишиле аны кёк кёзлерин, жюреклери такъыр бола, жабадыла.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 23.

ЖЮРЕК ТАРАЛТЫРГЪА Жилляргъа, жарсыргъа.

Кёп турду (тишириу), тенглешдире, тунчугъа баргъан жилиауу жангыдан кюч ала да, жюрегин жангыдан таралта. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 85.

ЖЮРЕК ТАРТХАН Адам бек суйген зат.

Солтан... Оллахий, тюзюн айтсам, мен андан осал жашамай эдим. Алай, не десенг да, жюрек туугъан жерге тартады. И. Боташев, Пьесала, 146.

ЖЮРЕК ТЫКЪСЫУ Жарсыйды, жилийды.

«Унут!» – десем, унамайды, Тыкъсыйды жюрегим, Кесин жукъгъа санамайды, Излейди нёгерин. (Табакъсойланы М.) Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 341.

ЖЮРЕК ЭЗИЛИРГЕ Чексиз жарсыргъа.

Биз тюшген жерде кыркъ тогъуз таулу юйюрню ууакъ сабийи бары да кырылгъан эдиле. Ол башымдан кетмей, жюрегим бюгюн-бюгече да эзиледи. «Заман», №40, 2016.

ЖЮРЕКГЕ КИРИРГЕ Эсден кетмезге, сагъыш этдирип туругъа.

Мен жумушакъ адатла. Кимни жарсыуу да, башха ышыкъ излеп кюрешимей, жюрегиме кирип къаладыла. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 181.

З

ЗАБА: ЗАБА БУТТУКЪ Тауда жокку ёсген сыйдам кырдык (чёп башча).

Чачынз – башда заба буттукъ, Аны ичинде – быстыр буштукъ, Сенляйдан къачып букъдум, Сени алмам, айып этме. С. Шахмурзаев, Заман жели, 43.

ЗАДА ИРИК Ючжыллыкъ, бичилген кёй (семиз, мазаллы).

Бу сураглауда ачыкълау кёй сюрюуден, кёнакълыкъгъа кесилрге сайланып, чыгъарылгъан зада ирикге ушамаймыды? М. Гулиев, Акъ атлы, 180.

ЗАЛЫКЪЫЛДЫ АШАГЪАН ТАУУКЪ (улакъ) КИБИК Тели болгъанча, ары-бери ауа.

Залыкълды ашагъан тауукъча, эсиргенни башы тутмайды.

ЗАМАНСЫЗ ЗАМАНДА Тапсыз, кеч, кьоркъуулу заманда деген магъа-нада.

– Къайры жол салып бараса, Магометчик, бу замансыз заманда? – деп сорду бий улу. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 17.

ЗАМАНСЫЗ КЪАРТ БОЛУР-ГЪА Жыл саны жетмей къартайыргъа, къарыусуз болургъа (ауругъандан, ачыудан, жашау кыйынлыгъындан).

Айтхылы назмучуну мангылайында ёмюрде кетмез бушууну сураты жазылыпды. Кязим жанындан сюйген жашы Мухамматны ёлгенин эшитгенли, замансыз къарт болгъанды. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 160.

ЗЕМЗЕМ: ЗЕМЗЕМ СУУ Жаннет суу, татлы, багъалы суу.

Жаннет земзем суула баргъан, санкъудурет къанатлы сайлагъан, тереклери кюзде, кыишда да саргъалмагъан жерди. «Минги тау», № 8, 1986. *Земзем сууу жерни жырып жетди, Къанатлыла жарыкъ жырла тагъа...* Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 40.

ЗИН (изин) АЛЫРГЪА (берирге) (дин) Муслийман окъууну шартлары, аятларын ангыларгъа (ангылатыргъа).

– Биз, къарангы адатла, не билейик, «шыыхдан» изин алгъанды дейдиле, – деди къарт. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 185. *– Абдул-Къадыр бюгюн мында изин береди, тамбла башха жерге кетер. Сен бла мен мында къаллыкъбыз, быллай бир кесек зат кёп кюрешип сюеген къалабызны оюп кёояргъа боллукъду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 161.

ЗИНК: ЗИНК БОЛУРГЪА (къарач.) Къачып, тас болуп кетерге, думп болургъа.

Булутла, кетген кече жауунну кёбюрк жаудуруп, жер-жерде за-

ранлы ырхыланы бардыргъанлары-на уялгъанча, кѣз тутхан къарамдан зинк болгъандыла. Семенланы А., Жазыу айла, 48.

ЗИЯРАТ: ЗИЯРАТ ЭТЕРГЕ (дин) Шыйых къабыргъа барып, сууаплыкъ намаз этерге, Аллахдан тилек тилерге.

Мени аппам Раубазыгъа зиярат этерге баргъан эди.

ЗУККУ: ЗУККУ ЧИБИН 1. Бек аз, къыйматсыз (хакъ).

Таулула ёмюрлеринде хапарда да айтып эшитмеген ишлеринде – мамукъ бахчалада туююлюп жашайдыла. Аны ючюн алгъанлары уа, – зукку чибин, ашлары – ашлыкъ худур. «Сюр-гюн», 394. Атамча, Совет властьха жанларын-къанларын аямай къул-лукъ этгенлени намыслары бюгюн зукку чибинни да тутмай къалды. Анда, 400.

2. Бир зат да угъай деген магъанада.

Биз, къатынла, кече-кюн демей, эшекле кибик, ишлейбиз, бизге жетген а – зукку чибин. Х. Кациев, Тама-та, 10.

ЗУУ: ЗУУ КЪАНАМАТ (межд.) Адам, зат думп болуп къалыргъа, тас болургъа.

Ашады, ичди, сора зуу Къанамат деди да, ташайды.

ЗЫКЪЫСЫ АГЪАРГЪА (масха-ра) Къоркъгъандан, онгсуз болургъа.

– Да, Харун бла сен таш башын-дан аны ючюн къарап тура болур эдигиз! Сизге баргъан, тийген да этгинчи, къоркъгъандан, зыкъыгъыз агъа тура эди. С. Шахмурзаев, Танг ала-сында, 51.

ЗЫКЪЫСЫН АГЪЫЗЫРГЪА Адамны къоркъакълыгъын кѣргюз-тюрге.

Ахматны юй муююшунден юсю-не чыгъып секиргенде, зыкъысы агъы-зылды, саргъалды, агъарды, жукъ айталмай къалды.

ЗЫЛДЫ БОДУРКЪУ КИБИК (масхара) Ушагъыусуз, магъанасыз зат.

Педагог коллектив зылды бодур-къумуду да анга? М. Шаваева, Кюн ты-якъла, 101.

ЗЫРКЪ: ЗЫРКЪ КИРИРГЕ (къарач.) Тынчлыгъы бузулургъа, дыгаласха къалыргъа.

Немчалагъа зыркъ киргенли иги кесек болады. Хубийланы О., Аманат, 2, 196.

И

ИГИ АУУЗ АЧАРГЪА (иги жора этерге) Ишни игиге жораларгъа, иги къууум этерге.

Сабийни хорлам жууукълашхан-ды деген сѣзлерин эшитген къарт къатынла да: «О, къорунг болайым, балам, не иги аууз ачдын», – деп, анга алгъыш эте эдиле. «Тейри къы-лыч», 56. Эки къыз да, къолларында кергичлеге окъа тиге, башларына иги жора эте, олтурадыла. Къоркъмазла-ны К., Горда бычакъ, 2, 144.

ИГИ АЯКЪ БЛА КЕЛСИН (ал-гъыш) Игилик бла келсин.

– Кел, Унук, кел, бизге келиучю уа къалай болдунг? Иги аякъ бла кел! – кюле, ышара, ол, жаш таба атлап, томуроу къолун узатды. Лайпанла-ны Х., Таулуну тангы, 17.

ИГИ КЕСЕК Кѣп деген магъана-да (зат, заман).

Бригадир, жашланы имбашла-рына къолун салгъанлай, ишленген затлагъа да къарай, иги кесек сѣ-лешиди.

ИГИ КЪУУУМ ЭТЕРГЕ Нени да игиге жораларгъа, ахшы умутну юзмезге.

Жюрек къайгъыларын тюйюмчек этип, алларында сюелген жигитлеге мылысыз кёзлери бла къарай, иги къууум этерге кюреше, иги умутларынын ышыра, сёлешедиле кёнге тёзген таулу анала! Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 204. Малкъарны уллу поэти Къайсын жаза эди назму. Халкъына быллай уллу къыйынлыкъ келгенде, аны игилери такъгъан жырла, таурухла, жомакъла, нарт сёзле да болуша эдиле. Ала аллай иги къууум этдирмеселе, неге деп айтыллыкъ эдиле, неге деп келлик эдиле бурундан бюгюннге дери? Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 22.

ИГИ ТАНГ АТСЫН БАШЫНГА (алгъыш) Биреуге суююнчюлюк неда иги хапар айтханда къайтарылгъан жууап.

Нечик иги этдинг, суююнчюлюк айта келгенинги, иги танг атсын башынга!

ИГИ ТАШ ЧЫГЪАРГЪА Таш салгъанда, иги «хапар» айтыргъа.

– *Эрттенликде ол аман къатыннга таш салдыргъан эдим да, – деди Атай, – иги таш чыгъады деп, бир бек къууандыргъан эди. Ай юйюнге алай игилик чыкъсын огъесе! Ж. Залиханов, Тау къушла, 199.*

ИГИЛИКГЕ – АМАНЛЫКЪ Аман адам биреуню игилигин билмегенде айтылады.

– *Дагъыда Гунда аман айтмагъан, тил этмеген адам къалмады, игиликге – аманлыкъ деген ма олду, Гошахан. «Минги тау», № 1, 1985.*

ИГИЛИКГЕ – ИГИЛИК Биреуню игилигин унутмай, анга аны иги иш бла къайтарыу.

Игиликге – игилик хар кимни да ишиди, аманлыкъгъа – игилик эр кишини ишиди. (Нарт сёз).

ИЕГИЛЕРИН САНАРГЪА (иеги сюеклерин санаргъа) Биреуню тюерге, ырмах этерге.

Къапчыкъны къутхарып, кесин «Къанамат» этип айланнганланы иегилерин санаргъа ыразы болуп, кесин элден чыкъгъан маталлы этип, ырхы ауузгъа айланып, акъырын ат жолну тебиреди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 330.

ИЕР БАСХАННЫ (аурутханны) АТ БИЛЕДИ (юсюндеги не биледи) (Нарт сёз.) Кеси къыйналмагъан жашауну, ишни къыйынлыгъын билмез деген магъанада.

«Иер аурутханны ат биледи» дегенча, бюгюн башына тийгенни ким да ахшы биледи. Байлагъа болмаса, жарлыгъа бир иги фатыуа берирге жарамаймыды? С. Шахмурзаев, Танг аласында, 88.

ИЙМАН-ШАГЪАДАТ КЕЛТИРИРГЕ (дин) Ёле туруп, дууа окъургъа (адамгъа).

Айдаркъул, алай жатып тура, ийман-шагъадат келтирди. Кесине дууа окъуду. Ол да тюз асыл, тийишли иш эди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 194.

ИЙМАНЫ, ДИНИ ДА (бир затды) Биреуню жашау магъанасы, сейири (бир затды).

Эгечими ийманы, дини да быстыр тигиудю.

ИЙМАНЫ КЪУРУГЪАН [адам] (дин) Иймансыз деген модаль фраза.

– *Къаншау Къумукъдан окъумай къайтып келгенди да, анга бушуу-бушман болуп турабыз. Сыйлы къонакъча кёрюп, ашыргъан эдик Абдул-Межгитни, Адыхамгъа аманат этип. Ол а, ийманы кзуругъан,*

къачырып ийгенди, – деди Къоналий. «Шуёхлукъ», № 4, 1982.

ИЙМАНЫН ЖЫЙДЫРЫГЪА (юйюрюрге, сыкъдырыгъа) Биреуню къоркъутургъа, кеси айтханын этдирирге.

– *Махайны арбазында сен шапа атха саналып тургъанлыкъгъа, оноу сендеди. Бой салмагъан адам табылса, сени къара къамичинг ийманнга жыйыучу эди, – деди Азнауур Добушха.* О. Этезов, Аслан, 219.

ИЙМАНЫН ТУМАН ЭТЕРГЕ Адамны жунчутургъа, апчытыргъа, къоркъутургъа, къууаргъа.

Мен а Дагир тутхан къолум асыры ачыгъандан, кюнюмю танымай, ийманым туман болуп бара эдим. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 29.

ИЙМАНЫНДАН АЙЫРЫЛЫРГЪА Муслийман динни шартларын толтурмазгъа.

Къартлыгъында ол ийманындан айырылгъанды.

ИЙМАНЫНГ ХАКЪЫНА (дин) Ийманынг, дининг бла тилейме деген магъанада.

– *Экибиз да ёлмейик, малымы аллына атаргъа бир чён биченим жокъду юйюмю аллында. Ийманынг хакъына, бир амал эт да, тебире, – деди Адалбий.* С. Бабаев, Атамы китабы, 84.

ИЙМАТЫН: ИЙМАТЫН ЮЙ-ЮРЮРГЕ (сыгъаргъа) Биреуню къоркъутургъа, алындырыгъа, зыккысын агъызыргъа.

Жашны ийматын сыкъдыргъанды атасы.

ИЙНЕ БУРУНУ БЛА КЁР КЪАЗГЪАН КИБИК (ийне бла кёр къазгъан кирик) Айтып болмазча, бек къыйын, узакъгъа созулгъан ишни юсюнден.

Ат орунну жанында Биймырза терен уручукъ къаздырды. Таилы жерде аллай уру къазгъан ийне буруну бла кёр къазгъан кирик эди. «Мингитау», № 1, 1986.

ИЙНЕ КЁЗЮНДЕН ЧЫГЪА-РЫРГЪА Биреуню чексиз къыйнаргъа, апчытыргъа.

– *Михаил Петрович, дерсни соргъан кезиуюгюзде бек къатымысыз? Биз жарлыланы ийнени кёзюнден чыгъармагъа эдигиз.* Чотчаланы М., Студентле, 51.

ИЙНЕ КЪАПХАН (ашагъан, жутхан) ИТ КИБИК Арыкъдан апчыгъан адам, мал.

– *Къой, къой, ийне ашагъан ит кирик, аны бал чыккыргъа окъуна ат, – деди. – Ол ашаса, ашамаса да – бирди.* А. Узденов, Саният, 47. *Болса да, апсынла келинни юй этер акъыллары жокъ эди. Камал келгенде жарыса да, ол кетсе, ийне жутхан ит кирик, бети кетип, азып, тозурап къалыучу эди.* А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 73.

ИЙНЕ ТЕНГЛИ (чакълы) [зат] Бек аз зат деген магъанада.

Биреуден ийне тенгли бир затны урламагъанма. Ж. Токумаев, Ауанала, 110.

ИЙНЕ ТОП БЛА АТЫН ТАП-МАЗГЪА (айтмазгъа) (угъайл.) Не аз зат бла да къууандырмазгъа, харакет бермезге.

– *Солтанны уа танымай эди, жангыз бир ийне топ бла ол къызын атын айтмагъанды, бир уууч конфет, бир тюйреуюч алып къууандырмагъанды, къысхасы, илешдирирге излемегенди.* Хубийланы О., Адамла, 138.

ИЙНЕ ТОПХА БОЯЛМАЗГЪА (ийне чакълы бирге) Бир затха ие болмазгъа.

Мен бу тюкенден ийне топха боялмай тургъанлы тамам жыл болду.

ИЙНЕГЕ ХАЛЫ СУУУРА БИЛМЕЗГЕ Тигиу, бичиу эте билмезге.

– *Майна, къызы Эркехан, керти беишлик болуп, юйюне да жыйылмай айланады. Жыйырма жылы жетген къыз ийнеге халы сууура билмейди, жукъгъа жарамайды, – деди Жаннет.* Хубийланы О., Аманат, 2, 11.

ИЙНЕДЕН ЁТЕРИК БОЛУРГЪА Бек арыкъ болургъа.

– *Жюрегинги былай кыйнагъан не зат болгъанын билирге сюебиз – деди Хурай [жашы Бийбертге]. – Ананг ийнеден ётерик болгъанды. Мен кёкде, жерде эсем да билмейме.* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 232.

ИЙНЕДЕН, ЖИПДЕН ЧЫКЪГЪАНЛАЙ [кийим, зат] Жаппа-жангылай, бир да кийилмей, тутулмай тургъан кийим, зат.

– *Пальтому, костюмуну ийнеден, жипден чыкъганлай сакълап турама, – деди жаш.*

ИЙНЕК АЯГЪЫ БУЗОУ (ёлтюремез) **КЁЗЮ ЧЫГЪАРМАЗ** (Нарт сёз.) Ата-ана сабийге (жууукъ адам ахлу-суна) хата этмез деген магъанада.

Ийнек аягъы бузоу кёз чыгъармаз деп, артист болургъа суйген Фатиматны, аны жюрегин кыйынамай, мудах этмей, тюз жолгъа салыргъа – тигиучю усталыгъына юйретирге кюрешеди анасы Нафисат.

ИЙНЕК БУХЧАГЪЫНА ЖАБЫШЫРГЪА Биреуню сауар ийнеги болургъа.

– *Ма тамам жыл болду, биз ийнек бухчагъына жабышыргъа термилгенли, – деп жарсыйды амма.*

ИЙНЕК ТАРТЫРГЪА Ийнек сааругъа.

– *Ала, э киши! Бешикни тебирете турчу, кеч болады, мен ийнекни тартайым, – деп, Жулдуз [Заурбекни] уятды.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 6.

ИЙНЕНИ ИЙНЕК ЭТГЕН [адам] Къолдан уста, мажарыулу, жигер адамны юсюнден.

Иги къатын ийнени ийнек этер деп, юйню тебренире болмазса. Къолунгда жюрюген затларынг да алайгъа ушайды. Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 117.

ИЙНЕСИНДЕН ТЮЙМЕСИНЕ ДЕРИ Башдан аякъ, толусунлай.

Жангы келинни уа неси да бар эди – ийнесинден туюмесине дери жыйып келгенди.

ИЙСАГЪАН (межд.) Адамны бир затха бек сукъланнганын кёр-гюзтген фраза.

– *Дерсле кеслери алларына этиле турсала эди, – деди Жанкир, жаугъа бармагъын ура. – Ийсагъан, – деп, мен да жаладым.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 76.

ИЛИШАННГА САЛЫРГЪА Адамны ушкок, керох бла атып ёлтюрюрге.

Бу буйрукъгъа боюн салмай, чырмау болганла контрреволюционерлеге саналадыла. Алайланы илишаннга салыргъа Бетал Калмыковха бла аны товарищи военкомгъа – Дмитрий Видякиннге – борч этгендиле. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 184. *Жагъафарны уа 1942 жылда немецли фашистле илишаннга салып ёлтюргендиле.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 47.

ИН МИНЧАКЪЧА (кёрюрге) Биреуню багъаларгъа, намысын кёрюрге.

Отузжыллыкъ Жубуран кёп да туруп, Жёгетейге къонакъгъа бар-

гъанды. ...Малкъарлыны ин минчакъ-ча кѣргендиле, андан-мындан, дуня жашауундан хапар соргъандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 121.

ИНГИР АЛА (аласы) Кюн батаргъа жууукълашхан заман.

Ингир ала, кюн батаргъа жууукълашханда, бизни «ЯК»-ладан ючюсю фашист ротаны юсю бла алашада ётюр, узакъда булутлагъа ташайып кетдиле. Х. Кудаев, Ол кюн-леде, 23.

ИСТЕМ: ИСТЕМ (стем) БОЛ-МАЗГЪА Ахыр да себеп болмазгъа.

Алай болса да, партизанла тюбюнден не къаты от ачып кюрешидиле эсе да, аланы отлары иштурмовик-леге истем болмады. Лайпанланы С., Къарачайны уланы – Белоруссияны жигити, 109.

ИССИ КЪАПДЫРЫРГЪА Биреуге аманлыкъ этерге, дерт жетдирге.

– *Алай, мындан арысында Совет властьха къажасу сюелгенлеге уа исси къапдырыргъа къолубуздан келликди, – деди Адилгерий, шош уюп тургъан адамланы бетлерине тюрслеп къарай.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 111. – *Алларын сакълап тураллыкъма. Бирлерине исси къапдырып иерге да боллукъма. Сау къал! – деди Хасым.* Анда, 92.

ИТ АУУЗУНДАН СЮЕК АЛГЪАНЧА (алгъан кирик, алгъанлай) Бир ишни къадалып, кюрешип этерге деген магъанада.

– *Оллахий, ийнана эсенг ийнан, ол адамдан ийнегими багъасын, ит ауузундан сюек алгъанча, кючден-бутдан алдым.*

ИТ АЯГЪЫНДАНДЫ Бир зат бек кѣпдю, чексиз кѣпдю деген магъанада.

Эрттенбла сау табылдыла бузоула. Жаныуар а журтлада ит аягъынданды. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 147.

ИТ БЛА БЁРЮ КИБИК (ит бла киштик кирик) БОЛУРГЪА Бир бири бла къанлы жау болургъа, жарашып жашамазгъа.

– *Бар эди бир тели, Абук деп, ол Салих бла ит бла бѣрю кирик эди. Салих аскерге кетгенден сора уа, къада-рыбызны бир этейик деп, кѣп кюрешигенди, – деди Фатимат.* С. Макитов, Узакъгъа созулгъан жашлыкъ, 137. *Алгъындан Тахир-Зухура болуп, бир жыл да озгъунчу, суйгенлерича кереклерин тапмасала уа, ит бла киштик болуп, талашып айырылгъанланы да кѣре тургъанбыз.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 257.

ИТ БЛА БЁРЮ ЭТЕРГЕ Экеу-ленни бир бирге къогъузтургъа, жау этерге, урушдурургъа.

– *Манга айтмагъанлары жокъ-ду... Жанчыкъ бла ит бла бѣрю этгендиле. Адамладан уялмай, элге къалай чыгъайым?! Кѣз туурадан къуруюм.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 173. *Ол [Тари-эл] ит бла бѣрю этер суйген къызым бла мени, таи къап киер жюрегине, сора сау кѣрейим ишни.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 225.

ИТ БЛА БЁРЮЧА (ит бла киш-тикча) ЖАШАРГЪА Жарашып жашаалмазгъа.

Къазакъ бла Тебо, айхай да, ит бла бѣрюча жашайдыла. А. Теппеев, Ташыуул, 10. *[Мухаммат:] Сиз эки-гиз а бир бирни бек сюе кѣреме да! [Мустафа:] Антым, ит бла киштик кирикдиле.* И. Боташев, Пьесала, 175.

ИТ БОЛДУ (къарач.) Биреу бек къыйналды, арыды деген магъанада.

Хаман къазауатда айлана, ит болдум, жанымдан тойдум. Лайпанланы Х., Таулуну тангы, 18.

ИТ ДА, БИТ ДА (жокъду) Битеу адамла танийдыла, биледиле дегенде айтылады.

Малкъарда мени танымагъан ит да, бит да жокъду. Къудайланы М., Жилляуун парий этген мискин, 137.

ИТ ДУГЪУМ (Ботаника.) Дугъумча битген, адам ашаргъа жарамагъан агъач кёгет.

Ит дугъум агъачны къалынында ёседи.

ИТ ЖЫЛ Жылланы тизмесинде онбиринчиси (жылланы эски атларындан).

1994-чю жыл ит жылы эди.

ИТ КЮНЮН КЁРЮРГЕ Бек къыйналыргъа, къыйынлыкъ кёрюрге.

«Ойнай эселе, кёрюрге, ойнамай эселе, [лотереяланы] сатхан адамланы табып, ахчамы къайтарырма», – деген тюз акъыл бла, ит кюнюн кёрюп, Хажибекир Нарсанагъа эки айланып барды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 240.

ИТ КЪУСХАНЫН ЖАЛАГЪАНЛАЙ (жалагъанча) (этерге) Биреу ушагъыусуз, айыплы, адамгъа келишмеген иш этерге.

– Оуой, оуой, таланнга! Алан, ол а не бир да мен этмез ишни этген эди, ит къусханын жалагъанлай, барып, анга къошулмаса, баиха тиширымуму къуругъан эди мынга? – деди Махмут.

ИТ ТЕЛИСИ СУУДАН БЁРЕК ИЗЛЕГЕНЧА (суудан умут эте эди; ит телиси суудан бёрек умут эте эди) (Нарт сёз.) Керексиз затха терилирге, хайыр чыкъмаз жерден умут этерге.

– Не этерикме, эртте къыйынлыма. Ит телиси суудан умут эте эди дегенлей, энтда бир къара-

йыкъ, – деди Сапият. Хубийланы О., Аманат, 1, 364.

ИТ ТУМАННГА ЮРГЕНЧА Адам керексиз, зырафына сёлеширге деген магъанада.

– Охо, энди андан ары аны сёзюн сюрюр кереги жокъду. Ол [Гордаш] ит туманнга юргенча эте айланганлыкъгъа, бизге боллукъ хата жокъду, – деди Ибрахим. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 159.

ИТ ЫЛЫГЪЫН КЁРЮРГЕ (ыйлыгъы) Къыйынлыкъ сынаргъа.

Борис, сени юйдеги жашаудан хапарынг жокъду. Мен а атам, анамы юсюнде ит ылыгъын кёргенме. Бюгюн да мени къыйынлыгъым юсюмден кетмегенди. Тапхан атам мени танымайды, мен да аны танымайма. Хубийланы О., Адамла, 159.

ИТБУРУН (бот.) Сары улёкьуну аты.

Хар кёгетни – алмадан башлап мурккугъа, тукъузгюге, гургумгъа, къызыл, къара ишихлдиге дер, итбурунга дер, къозукъулакъдан, тыхтенден, мусхотдан башлап, ылыфта хансха дер – адамгъа не жаны бла болушлукъ этгенин, не затха жарагъанын ашыкъмай тизеди Салих. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 61.

ИТГЕ ЧАБЫР ЭТГЕН КИБИК-ДИ Зырафына къорагъан къыйынны юсюнден.

– Ёхтемлиги болмагъан адамгъа игилик этгенинг итге чабыр этген кибикди. Сабет власть аны [Мусабийни] адамгъа къошаргъа азмы кюрешигенди? – деди Эккай. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 85.

ИТДЕН АЛЫП, ИТГЕ САЛЫР-ГЪА Сёгерге, аманларгъа.

Къартла кеф жашны итден алып, итге саладыла.

ИТЛЕНИ СУУГЪА СЮРЮРГЕ
Ишлемезге, жукъгъа жарамазгъа.

– Санга адам жауур эшегин да
ышанырча туююлдо. Итлени суу-
гъамы сюре эдинг, малларынга къа-
рамай? – деди Къужон. Ж. Токумаев,
Дертли къама, 206. *Хажибатыр*: – Биз
да мында итлени суугъа сюрюп ай-
ланмайбыз. И. Боташев, Пьесала, 59.

ИТЛИК КЁЛЕК Энди туугъан
къагъанакъ сабийге этилген бирин-
чи кёлекчик.

...Налбике жан тынчлыкъ, тѣ-
зюм таба эди, бир-бирде кесини
эсинде да болмай, къоллары, кѣзлери
къайда эсе да быстыр журунчукъла
табып, ийне, халы алып, тууарыкъ
жаннга итлик кёлекчик, бешик быс-
тырла тигип баилай эди. А. Теппеев,
Азатлыкъ, 190.

ИТЛИК ЧАЧ Къагъанакъ сабий-
ни биринчи чачы.

Аны [медальонну] ичинде мени
жюрегими, сизге да бек багъалы
атагъызыны аскерге ашыргъанда
алыннган суратчыгъы бла Солтанны
итлик чачы барды. Бююн мен муну
сени [келинни] боюнунга тагъама.
М. Шаваева, Кечерлеми? 115.

ИТЛИКГЕМИ АШАРЫКЪДЫ?
Къыйынынгы, затынгы къайтарып,
этген хатеринги унутмаз деген ма-
гъанада.

Охо, итликгеми ашарыкъма, бер,
къайтарырма, оллахий.

ИЧ ДУНИЯСЫ Адамны жашау-
гъа къарамы, халы, ахшылыгъы, аман-
лыгъы, ниети.

– ...Сора бу письмо дегенинг
неди? Къыз бла бетден бетге сѣле-
ширге керекди. Ангылаймыса алай-
чыгъын? Аны ниети, ич дуниясы да ол
заманда ачылады. Э. Гуртуев, Къызыл-
къанат тангларым, 277. Бек биринчиден,

адамны ич дуниясын, тыш сыфатын
окъуна Халимат, дунияны теренден
танып, алай ишлейди. Мусукаланы С.,
Хакъ дунияда жолоучула, 85. «Ара боран»
деген фантазиялы поэма саулай да
адамны ич дуниясындан къуралады.
Анда, 60. Не тюрлю суратчыны да...
бек уллу тинтиу этдирген адамды,
аны къылыгъы, сыры, къайгъылары,
соруулары, бир сѣз бла айтханда, –
ич дуниясы. Анда, 43.

ИЧ КЪЫСЫР [мал] Бир заманда
да тѣлюсю болмазлыкъ мал.

– Семиз малды, ич къысырды,
алсанг, сокъуранмазса, турушуна
жауду.

ИЧ СѢЗ Жашырын, букъдурулуп
тургъан тасха сѣз.

...Ай тийген къаяланы романти-
калы жютю сезим бла суратлау, ала
бла, къарындаш-эгешича, ана-балача,
бетден бетге сюелип, бирде сабыр,
бирде къызыу сѣлешуу, бир бирге
ичги сѣзюн айтыу... – ала бары да
бу жыллада Къайсын малкъар поэ-
зиягъа кийирген суратладыла. «Мал-
къар адабият», 11 кл., 1998, 32. «Жангы
китап» – ол къыйын жашагъан, же-
рини, халкъыны азапларын ѳз жюре-
ги бла ѳтдюрген адамны ич сѣзюдо,
кесаматыды. Анда, 36. Кече кѣзде кѣз
къыса тургъан жарыкъ жулдузладан
бирин сайлап, анга ич сѣзюмю айта-
ма. Сени юсюнгден. Мусукаланы С., Ба-
рып турсанг..., 171.

ИЧ ЭТЕРГЕ (къарач.) Малны
ичинден жѳрме, сохта этерге.

Ич эте билмеген къыз юйде къа-
лыр. (Нарт сѣз).

ИЧГЕН СУУУ ТАМАГЪЫНДА
ТАНЫЛГЪАН (кѳрюннген) [адам,
тиширыу] Чексиз ариу, субай адам.

Бийсолтанны жангыз къызы
Жаухар ичген сууу тамагъында та-

нылган субай жанды. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 33. *Алай зауукълу кюнлерибизни биринде бизни фермагъа ичген сууу тамагъында кёрюннген бир ариу жан келди.* Х. Занкишиев, Огъурлу муратны жарыгъы, 117.

ИЧГИНИ (ызындан) **СЮРЮРГЕ** Ичгичи болургъа.

Элден кенгде жашагъаным себепли, ичгини сюрюую адамладан туююлме. М. Гулиев, Акъ атлы, 21.

ИЧЕР СУУУ ТАУУСУЛУРГЪА Биреуню жашау къадары тауусулургъа.

– *Сени ичер сууунг тауусулгъанды, – деди Аскерхан. Омарны илишаннга алды да, смпалны алгъа басды. Алай керох атымлады.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 318. *Къарт болду, кёрюр кюнюн кёрдю Муслим. Ичер сууу тауусулгъунчу энтда жашар.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 375.

ИЧЕР СУУНДА ИТ ЁЛТЮРГЕН [адам] Игилик орунуна аманлыкъ этген, хынычы адам.

Ичер сууунда ит ёлтюрген иги туююлдо.

ИЧИ АРТЫНА КЪАТАРГЪА (тартыргъа) Асыры арыкъдан, инчгебел болургъа.

Бу адамны ичи артына къатханнды, зат къаба болмаз ансы.

ИЧИ БИЛИРГЕ Кеси билирге, тышына айтыргъа суймесе да.

[Къонакъ:] *Мен бир заманда да керексиз хапар къозгъамаучума. – Аны ичинг биле болур.* Ж. Токумаев, Ауанала, 360.

ИЧИ ДУУ ДЕРГЕ Биреуню халы аманнга тюрленирге, ичи ёрге уругъа.

Алимырза «къонагъын» арсарсыз танып къоялмаса да, ауазын эшитдиргенде уа, ичи дуу деди, сан-

лары мыккыл болдула. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 155.

ИЧИ ЖАНАРГЪА 1. Суусапдан онгсуз болургъа, къыйналыргъа.

– *Ах, кюнюм, алайсыз да суусапдан ичим жана тургъанлай, ол туздан толган гюттюню ашап башлагъанымда, ол манга бир уллу кёрюннген эди.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 137.

2. Ачыудан къыйналыргъа.

Къой, андан кёп жарма жюрегими. Алайсыз да ичим жана турады, – деди Гонай Чонайгъа. М. Шаваева, Кечерлеми?, 184. *Бу тенглик деген огъурсуз сёз мени ичими, ашагъаным сары суу этгенди. Алай патчахны тахтадан тюшюрюлгени уа бютюндә ичими жандырады, – деди старшина.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 158.

ИЧИ КЮЕРГЕ (ичин кюйдюрюрге) 1. Бек жарсыргъа, бушуу этерге, мудах болургъа, ичине тынгысызлыкъ кирирге.

Къарт къатынны бети тюрленди. Ачыудан ичи кюйдю, алай, билдирмезге кюрешип, ашыкъмай юйге кирип кетди. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 152.

2. Хайыуанны талагъын турдурургъа.

[Солтан:] *Не болгъанды къараторгъа, чапдырып ичинми кюйдюргенсе?* И. Боташев, Пьесала, 182.

ИЧИ КЪЫЗСА... (тутса, ауурса...) Бек суйсе, термилсе (бир затха)...

– *Къатын алыуну юсюнден мени тенгли бир сагъышланып, менича ичинг къызса эди, сен да юйренир эдинг, – деди Абук.* С. Макитов, Узакъгъа созулган жашлыкъ, 69. – *Ичинг тутса, сен этмезлик зат жокъду. Жерни жукъасын бла къалынын билесе, – деди Таусолтан къатынына.* Хубийланы О., Аманат, 2, 132.

ИЧИ ОТ (къара кесеу) БОЛУР-ГЪА Ачыудан кыйналыргъа, жарсыргъа.

Къобузну да согъа тепсеген Сакинатха Бекболат не эсе да айтды, ол а, кюлмюш этип, хау деген халда баш булгъады. Анымы эследи Лиза – ичи от болду. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 445. Бекмурзалары халкъны кючюн кёрсюнле, ичлери бир от болсун. А. Узденов, Саняят, 89.

ИЧИ ОТЧА (от) ЖАНАРГЪА къара: ИЧИ ЖАНАРГЪА (2).

Хажибекир, бир сюрюучю жаш, сени, битеу Россейге белгили офицерни, эл бедиилиги этип кетгени эсиме тюшсе, ичим от жанады. И. Боташев, Пьесала, 56. Ингирде кыйтып келгенден сора, Ариука отун алыргъа хал-жаргъа кирди. Отунла баиша жерге къаланганларын кёрюп, ичи отча жанды. С. Макитов, Узакъгъа созулган жашлыкъ, 52.

ИЧИ САРЫ СУУ БОЛУРГЪА Адам ачыудан кыйналыргъа.

Бузула турганларына жарсып, бир-бирлерини ичлери сары суу окъуна болады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 265.

ИЧИ ТАР [адам] (къарач.) Зар, харам, биреуню онглу болурун сюймеген адам.

Ичи тар адам кеси да бир заманда онгмайды.

ИЧИ ТЮШГЕН ЭЧКИ КИБИК [адам] (масхара) Арыкъ, къуру сюегинден сора эти болмагъан адам.

– *Къара мынга, къара, сен а не этесе, ичи тюшген эчки кибик, эки къабыргъанг да бир бирге тие? Къачан акъыллы болганса? – деп, Абук ёрге кётюрюлдю. С. Макитов, Узакъгъа созулган жашлыкъ, 73.*

ИЧИМ БЛА ЧЕГЕМ (Малкъар) ЧЕРЕГИ БАРСА ДА... Манга не хата

болса да, кыйгъырмаз эдим деген магъанада (бир затха термилгенде айтылады.)

– *Ай, иги сагъан, ол кюн алайда болгъаем, андан сора ичим бла Чегем череги баргъа эди! – дейди Такуш. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 64. – Ай, былача от салгъанны билмеги эдим ансы, Малкъар черек ичим бла баргъа эди! – деп, Таукъан бурула-сытыла кыйчырды. М. Атабиев, Кишилиик, 59.*

ИЧИН АЧАРГЪА (айтыргъа) Адам биреуге ичги сёзюн айтыргъа.

– *Асхат бир зат да билмей турганлай, Фаризат аны сюйюб а тура болурму? Алай болуп, кесини ичин Ханифагъа ачхан эсе уа? – деди Ариубат. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 19. Сейирди адам, ...жолоучулукъда, поездде, самолётда, автобусда болсун, ичин баиша, аны танымагъан адамгъа ачаргъа къалай сюеди! Мусукаланы С., Барып турсанг..., 55.*

ИЧИН ОТ АЛЫРГЪА 1. Ачыула-ныргъа, кыйгъылы болургъа.

Ёрюзмек ол сёзлени эшитгенлей, ичин от алды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 216.

2. Биреуню ичине тынгысызлыкъ кирирге.

Бригадирни къошуну къатында тамата бла сёлеше турганлай, юсюнде да аскер кийимлери бла узун жашны кёргенде, кыйзны ичин от алды. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 54. Ортанчы эгеч, ахтына-ахтына, ичин от алып, экисини ызларындан атлады юйге, бугъунду отоуунда. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 257.

ИЧИН СУУУКЪ КЪАЛТЫРАУУКЪ АЛЫРГЪА Кыйгъыгъа къалыргъа, адыргы этерге.

Ичин сууукъ къалтырауукъ алгъан Жанчыкъны, сабийлери да

ызындан жилий, юйюне кѳуудула.
М. Шаваева, Кечерлеми?, 171.

ИЧИН ТАРТЫРГЪА Амалсыз болургъа, жилияргъа.

Къатынла ичлерин тартып, жюрексинип жилиядыла.

ИЧИН ТЁГЕРГЕ Биреуге ич сёзюн, жарсыуун айтыргъа.

Саша деген тенгим бир кюн былай нек мудахса дерге къалды да, сора мен жашырмадым, ичими тѳкдюм. Хапчаланы М., Мени насыбым, 9.

ИЧИН УРУРГЪА Терк-терк, кысха-кысха солургъа.

Алгъа узайып баргъан Ибрагим, ызына чабып, къайтып, ичин ургъандан солууун алалмай, къолун къаяла таба тутуп айтды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 66.

ИЧИНДЕ ЖАНЫ БАР ЭСЕ... Биреуню жаныгъанда айтылады.

Ичинде жаны болгъан энди манга бир тюрт сёз айтсын! Х. Шаваев. Бир жашауну минг бети, 284. – *Ичлеринде жанлары бар эсе, энди жангыз бир сёз айтсынла Зауурбекге.* Анда, 245.

ИЧИНДЕ ЖАНЫ ЖОКЪДУ (къалмазгъа) Асыры къоркъгъандан, ёлюрге жетерге.

Бир хыли этип, жашла бу малгъунланы къолуна иш тюшген болурла деп, ичимде жаным жокъду. Б. Гуляев, Къачхынчы, 181. [*Асхат:*] *Мен а сизни да къагъыпмы бошадыла деп, ичимде жаным къалмай, келе эдим.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 249. *Беш жыл алгъа мен Малкъарда чаришде чапдым. Санап саны билинмеген кѳп атлыдан Зануюкъланы Ортай бла мен алгъа ётдюк. Ол алгъа ётеди деп, ичимде жаным жокъду.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 110.

ИЧИНДЕ КЪАЗАН КЪАЙНАРГЪА (къайнатыргъа) Ичинден кюер-

ге, къайгъырыргъа, сагъышдан кѳутлмазгъа.

– *Таудан келген ырхыдан Къобан-ны жагъалары толгъанча, жюрегим ачыудан толуп тургъанлыкъгъа, таишча къатып, ичимде от къазанланы къайнатып турама,* – деди Абдул. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 187.

ИЧИНДЕ КЪАЛЫРГЪА (чирирге) Сёзню кишиге айтмазгъа, эшикге жаймазгъа.

– *Былайда биз экибиз жазгъан зат ичибизде къалыргъа керекди,* – деп, манга сынагъанча къарады Гил-ястан. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 398. *Токъалны анасы, къолларын силкип:* – *Огъай, аурууунгу алайым, айтхан сёзюн ичимде чиририкди,* – деп, тынгыларгъа жаягъын къолуна таяндырды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 303.

ИЧИНДЕН БИШГЕН [адам] (къарач.) 1. Оюмлу, билимли, ангыламы болгъан адам.

Азамат ичинден бишген адамды, оюму, акъылы тюздю, кѳп сѳлешмейди.

2. Адам аман акъыллыды, кесине тап тюшюрюрге суюди деген магъанада.

Хасым ичинден бишген балады, ол кесин кишиге алдатырыкъ туюлюдю.

ИШ КАКДЫ (оуду) Иш кыртыды, осалды деген магъанада.

– *Чачий, ишинг какды. Барып къарагъанма да, бир зат да этмегенсе,* – деди Салих. Х. Шаваев, Жерни кѳзлери, 38. *Андан ары уа бютюн да иш оу эди.* М. Гулиев, Акъ атлы, 110.

ИШ КЁЛЛЮ Ишни суюген, андан къачмагъан.

Ата-аналары сабийлерине ол заманлада уллу билим бералмасала да,

урунургъа юйретгендиле, иш кёллю этгендиле. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 339.

ИШ ТОХТАТЫРГЪА (тауусургъа) Бир ишни юсюнден тауусум этерге: бу кюн, ол кюн деп, болжал белгилерге.

Добай да, Налтех да ишни башладыла Кён да турмай, Темирланы Жашарбекге келечиле бардыла. Бир айдан иш тохтатыргъа оноулашдыла. Б. Гуртуев, Адилгерий, 153.

ИШ ТУУДУРУРГЪА Бош затны юсюнден чурум чыгырып, иш, сёз кьозгъаргъа.

– *Химиядан дерсде бир иш туудуругъа керекди, – дедиле классда.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 18.

ИШ ЭТЕРГЕ Бир затха энчи эс бурургъа, аны этерге сюерге.

– *Аланы [большевиклени] бары да, кими менден тамата, кими гитче, кими урушлада жан берген, кими энтда сау, – алапат адамла, керти революционерле, таза большевикле болуп тюбегендиле манга мени жашау жолумда, кеслери иш этип да, кеслери билмей да болушхандыла манга.* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 236. *Мен ичгини алай иш этген адам туююлме.* М. Гулиев, Акъ атлы, 195.

ИШ ЭТМЕ... (межд.) Алай бош сунма...

Алай Тырнакъны иш этме сен, ол кезиун къайтармай кьоюучуладан туююлдою – ачы чимдиди. «Минги тау», № 3, 1986.

ИШИ «БИТЕРГЕ» Биреуню иши кырты болургъа.

Хата азданды. Сёз ючюн, сен ол тау жолла бла бара тургъанынглай, башындан таш келип тийсе, ишинг битди да къалды. Э. Гуртуев, Мёлекледе кьонакъда, 116.

ИШИ БОЛМАГЪАН ИТЛЕНИ СУУГЪА СЮРЮР (сюре эди) (Нарт сёз.) Эринчек адам ишге жарамаз.

– *Э къыз, аурунг, иши болмагъан итлени суугъа сюрюр деп, юйюне учхан туюкню учурмагъанла бир кён болуп кетгендиле, жангыз къарындашым ёлмесин! Не да айт, жигер туююлдоюле.* «Коммунизмге жол» № 71, 1972.

ИШИ-КЮЧЮ БОЛМАГЪАН [адам] Ишсиз, хауле, жараусуз адам.

Иши-кючю болмагъан, мытыр адам ишлемезге не заманда да сылтау кён табады.

ИШИНГ ХОЧА ТЮЙЮЛДЮ Къыйматсызды деген магъанада.

– *Тейри, кьонакъны сыйларыгъынг былай эсе, ишинг хоча туююлдою, – деди Аскерхан.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 312.

ИШНИ КЁЗЮНЕ ЖЕТГЕНДЕ Ишни этер заман жетгенде.

– *Мен да кьоркъуп тура эдим, ишни кёзюне жетген заманда, ашыгъыулукъдан эсе, хар зат алгъаракъдан хазыр болса игиди, – деди Зурум.* О. Этезов, Аслан, 106.

ИШНИ КЪОЛГЪА АЛЫРГЪА Болжалгъа салмай, ишни этип башларгъа.

...Сен кесинге: «Мен да адамма!» – десенг, Хауле айланма да, ишни къолгъа ал. И. Боташев, Ёмюрюм, 57. [Чонай:] *Бетал, кесинг билгенликден, магъаданчыла бизни таулада магъадан тапхан эдиле. Аны кесеклерин Новочеркаскеге элтген эдиле. Энди ала андан иги хапар бла келедиле да, ишни къолгъа алабыз деп, алларына къарап тургъаныбызлай, ала уа: «Анда магъадан жокъду», – деп келгендиле.* Аны, Пьесала, 130.

К

КАГЫ (бастасы, бозасы) БОЛМАГЪАН ЖЕРГЕ КЪАЛАГЪЫН СУГЪАРГЪА Кесине жетмеген ишге кесин къошаргъа.

– *Кагы болмагъан жерге къалагъын сугъуучуладан туююлме. Коммунист борчумдан артха уа турлукъ сунмагъыз, – деди Мариям Кураевна.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 112.

КАЗБЕКНИ ТИРМЕНИЧА КЪУРУЛУРГЪА (масхара, къарач.) Бир затха кёп къыйын салып кюрешгенликге, ишге жарамазгъа.

Комиссия хайырланьыргъа буюруп кетгенди. Алай а... Казбекни тирменича къурулгъанды да, турады.

КАК АШАРГЪА Терс болургъа.

– *Тейри, бу жол а, жууугъум, как ашадынъ, – деди Камил шош ауаз бла.* З. Толгуров, Эрирей, 55. – *Сен как ашай тураса! Аллаила (эки власть болсун дегенле) сенден сора жокъдула.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 79.

КАКАСЫН КЁТЮРЮРГЕ Уллу сёлеширге, менсинирге.

«*Аз малыммы зыраф кетди Шакъманлагъа? Болмачы зат ючюн какасын кётюрюр да, юйюне барыр*», – деп сагъышланды Таукъан. М. Атабиев, Кишилик, 14.

КАЛАК ИТ КИБИК (итча, итлей) (масхара) Бир тюрлю ишге жарамай, хауле айланнган адамны юсюнден.

Биреу, эринчекликге хорлатып, заманын, калак ит кибик, эл тубюнде ашыра эсе, ол жарлыдан да жарлыды. З. Толгуров, Эрирей, 38.

КАМПИРЛЕРИ: КАМПИРЛЕ-РИ (кемпирлери) ТЮШЕРГЕ (салыныргъа) Биреуню халы осал болургъа, мудахланьыргъа.

Арабча окъургъа юйренмеклик не болгъанын ангылагъаныбыз сайын, окъургъа итиннген, окъугъанлагъа сукъланнган угъай да, бизни кемпирлерибиз туюше башлады. «Шуёхлукъ», № 2, 1981. – Сен билген бир зат жокъду... Кампирлеринги салындырып турма да, ишлеген эт... – деди Мыр-таз Жамийге. Х. Кациев, Сайламала, 253.

КАПЕКГЕ САНАМАЗГЪА (кёрмезге) Затны учуздан кёрюрге.

Тенгле бла олтургъан жерде къызыл тюменликледен онусун столгъа атханны ол капегине да санамайды. || Автоматны юслерине буруп, бир къауум адамны ёлтюрюп къойгъанны капекге да кёрмей эдиле [немециле концлагерьде]. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 43.

КАПЕКГЕ ТИЙМЕЗГЕ (капек тутмазгъа) Адам, зат магъанасызды, хайырсызды деген магъанада.

– *Да ала барысы да алай эселе, сора бизни мында ишибизни къыйматы капекге да тиймейди, – деп ачыуланды Сокуров.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 179. *Адам, кючюнге махтанма, аны дайым да жүрют сакъ; Къарыуунг капекни тутмаз, уллу Аллах болушмаса.* Ш. Руставели. Къаплан тери кийген батыр, 159. *Намысны къатында ёлюмню къургъакъ, къарт бети капекге да тиймейди.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 13.

КАПЕКНИ КАПЕКГЕ ЖАЛГЪАРГЪА 1. Бирни бирге жетдирирге кюреширге, къыйналып, керегин тапмай жашаргъа.

Капекни капекге жетдирирге кюрешеме, алай ахчаны жетишидиралмайма.

2. Адам, асыры къызгъанчдан, хар капекни чотха салып, санап жүрюютюрге.

Ахчасы кѣп болса да, кѣонишбуз капекни капекге жалгъаргъа кюре-шеди.

КАР: КАР ЭТЕРГЕ (кѣарач.)
Ишни этерге мадар, амал излерге.

– *Бу мал оруннга бир кар этал-май кѣалдым, – деп жарсыйды кѣоншусуна Олий.*

КАРКА ШАБАТ КЮН Бир заманда да угъай деген магъанада.

«Иги кѣууанып туругъуз, кютген малыгъызын хайырын карка шабат кюн кѣрюрсюз», – деп, малчыланы ичинде аман хапар жайыучу эдиле.
Б. Гуртуев, Адилгерий, 141.

КАРТ ОЙНАГЪАНЧА Биреуге бирде тап, бирде уа тапсыз тюшеди деген магъанада.

– *Жашау карт ойнагъанчады: бир кюнюнг – насыплы, бирде уа кесингден насыпсыз болмагъанча сунаса, – деп, жапсарады атасы жашын.*

КАРЫ (кагы) **БОЛМАЗГЪА** (жокъду) Адам бир ишге кесин кѣошмасын, андан анга жетген жокъду дегенде айтылады.

... Кѣыркѣматеке ыстауатны чайкѣалтхан не болгъанын кеси ангыламайды. Аны ол затланы чайнай турургъа кары, кагы да жокъду!
М. Гулиев, Акъ атлы, 183.

КАУ-КУУ: КАУ-КУУ **БОЛУРГЪА** (этерге) Ары-бери чачылыргъа (чачаргъа).

Гяпчи алайлай, кийиз кѣамичисин алып, чертлеуюк чыбыкѣгъа минип, кѣызланы кѣатына жетип, ѳшюн уруш этди. Кѣамичисини жассы кийизин кѣызлагъа жетдиргенде, ала кау-куу болуп, Гепчокъаны кѣычырыкѣгъа алдырып, аллары айланган жерге кѣачдыла. Х. Кадиев, Сайламала, 452. – Сиз адамгъа санамагъан сюрюучюле бѣрюлени тишлерин аууз-

ларына кѣуюп, кѣзлеринден жилтин чыгъарып, кимин тешикге кийирдиле, кимин сюрюп, кау-куу этдирдиле.
Акѣбайланы М., Кюрешни жолунда, 180.

КЕКЕЛИНЕ КЪЫРАУ КЪАГЪАРГЪА Сакъалына акъ чыгъаргъа.

– *Алан, ортагъызда кекелине кѣырау кѣакъмагъаныгъыз да жокъ ушайды да, кимни жыл санына сукъланаса, Мазан? – деди ѳфенди.* И. Гадиев, Нарт уя, 21.

(ким) **КЕЛГИНЧИ АРЫ БАРМАГЪЫН** 1. Узакъ ѳмюрлю бол, биреу ахыратдан келгинчи, ѳлмей жаша деген магъанада.

– *Ол келгинчи, ары барма, жаш улан, сени аппанг Солтанбек ма шѣндю бу баула болгъан жерде жалчыда тургъанды, – деди Баттал.* «Минги тау», № 3, 1986.

2. Бек ушайса деген магъанада.

Атанг харип келгинчи, ары барма, анга алапат ушайса. М. Шаваева, Кюн тыякѣла, 3.

КЕЛИННИ – АЯГЪЫНДАН Болгъан ахшы, аман ишлени келинни буюйге келгени бла байларгъа (кѣууаныргъа, бушуу этерге).

Келген келинни – аягъындан, сюрюучюню – таягъындан. (Нарт айтыу).

КЕНЕУ: КЕНЕУ ЭТЕРГЕ Зауукъ этерге (бир затдан).

– *Оллахий мындан бир ичген кѣуру да кенеу этгенлей турлукъду. Ай Аллах ыразы болсун, Дауумхан, – деп, Ибрахим бозаны махтады.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 159.

КЕНГ ЖЮРЕКЛИ [адам] Халал жүрекли, хурметли, кесинден кѣарыусузгъа жандауурлукъ этерге кѣызгъанмаучу адам.

Ол уллу адамны, жомакѣчыны, жюреги кенг эди, уллу дунияны кѣууанчы, жарсыуу да сыйынырча, бу

тиширыуну гюняхлары да батарча. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 189. Аны жанында сюелген эр кишини кенг жюреги бар эди. Уллу, кенг жюреги. Анда, 187.

КЕПГЕ ЖЫЯРГЪА Жашау мардагъа келтирирге.

– Мен, сени [колхозну председателин] кенге жыйдырмасам, башыма бёрк киймейим. Тохта бир сен, тохта! – деди Алим. Х. Кадиев, Сайламала, 431.

КЕРЕГИН БЕРИРГЕ Урушургъа, тюерге.

– Шо, Сослан, сени жаратхан Аллахынг бла тилейме, былай юйге келгенлей, сен аны [Кемалны] керегин бир бер, – деп тиледи Сапра. Хубийланы О., Аманат, 2, 250.

(ол) КЕРЕКЛИ ЖЕРИНЕ ТАШ САЛЫРГЪА Биреуню магъанасызлыгъын кёргюзтген фраза.

– Мындан арысында сен керекли жериме бир кёндеден таиш салырма, – деди Аминат, нёгерини кёзюне къарар.

КЕРЕКЛИНИ ШИНТИГИ БИЙИК БОЛУР (Нарт сёз.) Кесинде болмагъан уллулукъну, сыйны башына тартыргъа.

Къонишум, былай къарасанг, бир алаамат адамча кёрюнеди, кеси уа андан узакъды, кереклини шинтиги бийик болур дегенлей, сёзю гынттылыды.

КЕРИЛИП ЖАШАРГЪА Эркин, зауукъ жашаргъа.

Керилип жашаргъа онг жокъду.

КЕРТИ АДАМ Иши бла сёзю бир бирни тутхан, адамлыгъы болгъан адам.

– Аллай керти адамла тюйюлмюдюле жерни тутуругъу! «Жанкбылыч», 397.

КЕРТИ ДУНИЯ (дин) Ахырат (муслийман дин айтханнга кёре).

– Биз хаух дуниядабыз. Захират а – керти дуниягъа кетди. Аллах утагъала аны жаннет ахлуларындан этсин, – деди Хажси. Хубийланы М., Алан, 207. Авдий Каллистратов дин семинарияда окъуйду. Кеси да бу керти дунияны бла Аллахны дуниясын бир бирине келишдиралмай, аланы ушатыргъа сюйюп жашайды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 38.

КЕРТЛИК ХАКЪ (эски) Эрге чыкыгъан кыызгъа ата мюлкден берилген юлюш (жер, мал).

– Анам харипни кертлик хакъын ашап къойгъанлары ючюн, Жабеллагъа мен кёп тырман этип тургъанма, – дейди Суфьян.

КЕСИ АЛЛЫНА (этерге ишни) Киши къатышмай, ишни кеси этерге.

Ариу макъам къанынгы кыыздыргъанда, женгил санларынг кеслери алларына тепсеп башлайдыла. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 17.

КЕСИ АЛЛЫНА БОЛМАЗГЪА [тиширыу] Тиширыуну къарынында сабийи болургъа.

– Сени жауунг кёрсюн аны! Кеси аллына болса уа, жарлы башы. А. Теппеев, Ташыуул, 291.

КЕСИ АУАНАСЫНДАН КЕСИ КЪОРКЪУРГЪА Биреуню кишиге хатасы тиймезге, къоркъуп жюрюрге.

Ол атлы не иш бла къайры баргъанын, не мураты болгъанын аны бла бир ниетли бир къауум адамдан сора киши билирин сюймегени себепли, ол тёгерекге сакъ эди, адамгъа тюбеген угъай, ол кеси ауанасындан къоркъа эди. О. Этезов, Тарда, 10.

КЕСИ БАШЫНДАН СЫНАСЫН (къаргъыш) Манга айып этген шо мен тюшген болумгъа тюшсюн.

– *Сабийлени бир кёре барайым. Бу кефим бла уа къалай? Тойдан келмейме. Кюлген кеси башындан сынасын!* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 263. *Ол артыкълыкъны кеслери башларындан сынагъан кертти эр кишиле, алты къарындашым, законсуз терсленип, дуниядан жокъ болуп кетгендиле.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 256. *Кесим сынагъанма кеси башымдан – Душманым ажашсын туугъан ташындан...* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 211.

КЕСИ ГЫРЖЫНЫНА КЮЛ ТАРТХАН [адам] Бирсиле ючюн жарсымаучу, уялмагъан, не игилик да кесине болурун суюген адам.

Айтмаз болса уа, эсе да атасы урушдан бугъуп тургъанына жарсымагъан не уялмагъан жаш болса, – аллайлагъа кеси гыржынына кюл тартхан дейдиле, ала жамауатны тюр ургусу боладыла, насыпсызла, гыржындан тоябыз деп къууаннганла! А. Теппеев, Ташыуул, 177.

КЕСИ ЖАНЫНДАН ЧЫГЪА-РЫП АЙТЫРГЪА къара: **ЖАНЫНДАН ЧЫГЪАРЫП АЙТЫРГЪА**.

– *Барын да алдайды! Кеси жанындан чагъарып айтады! – деп, Ёзюр кычырыкъ этеди.* «Къарачай-малкъар фольклор», 273.

КЕСИ ЖЮРЕГИ КЕСИНЕ КЕМИЗ БОЛУРГЪА Биреу кеси кесине тырман, айып этерге (терслигин ангылап).

Не аз да бети болгъан адам терслигин унутмайды, кеси жюреги кесине кемиз болгъанлай турады.

КЕСИ КЕРЕГИНЕ БАРЫР ЖЕР Аякъ жол.

Жолда [вагонла бла сюрюннге баргъанда] барындан да бек кыйыны уа адам кеси керегине барыр жер

болмагъаны эди. Къудайланы М., Жилеуун парий этген мискин, 36.

КЕСИ КЕСИН АШАРГЪА (кеси этин кеси ашаргъа) Биреу жарсыргъа, кюерге, бишерге, сагъыш этерге, кесин терслерге.

Сабийлерин кесинден искилтин этгенине къаны бузула, Мухтар, жюрегинден тарала, кеси этин кеси ашай, гуппуш болуп, башын эки къолу бла тутуп, мугурайып турады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 213.

КЕСИ КЕСИН КЕСДИРИРГЕ Биреу бир зат ючюн хахай этерге, адыргыгъа къалыргъа.

Ол дунияны дауургъа алдырады, кеси кесин кесдиреди, сынсыйды, урчукъча бурулады, артха къачады. Х. Кадиев, Тамата, 121.

КЕСИ КЪАБЫРЫНДА КЕСИ ЖАТАРГЪА (дин) Кесинги гюняхынгы, хатангы кесинг телериксе, кесинг жууаплыса деген магъанада.

– *Мени андан хапарым жокъду. Кеси къабырында кесинг жатарыкъса, – деди Зайнаф Жабраилге.* А. Теппеев, Ташыуул, 371.

КЕСИ ОТУНА КЮЕРГЕ Биреу кеси хатасындан жоюлургъа.

Зауурбек кеси отунда кеси кюйгенди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 314.

КЕСИЛИГИ БЛА АЙТЫРГЪА Таза жюрекден, биреуге къайгырыуу болгъанын кёргюзте, айтыргъа.

Экинчи кюн Хурай, Кертибийге тюбеп, кесилиги бла сагъыннганында, ол кенгнге атмагъан эди. Семенланы А., Жазыу айла, 66.

КЕСИМ АЙТХАН ДЕГЕН [адам] Кеси оноууна бюсюреген, кеси айтхандан башхагъа бой салмагъан адам.

Жаухаратны ким да биледи. Ол сёзге уста, чемер адамды. Чачлары

агъарып, бет териси жыйырылса да, кесин жаш кызлача жүрютүргө бек сюеди. Хамам да кесим айтхан деп турады. «Толкунла», 157.

КЕСИМ ДЕГЕН [адам] Кесин чексиз суйген, кыруу да кесине тап туюшуп турса суюуючу адам.

Махач Дадаевни кесини кяма чыгарган заводу барды. Кяалганлача, кесим деп турмай, халкыны жарлылыгына жарар ючюн кяалмаган, революцияны ишине жан ауруткан адамды. Акъбайланы М., Кю-решни жолунда, 103.

КЕСИМ ДЕСЕ, ЭКИ ЭРИНИ БИР БИРИНЕ ЖЕТЕР (Нарт сөз.) Кесини излемин, сейирин биринчи жерге салыргъа.

Кесим десе, эки эрини бир бирине тиедиле. Аллайын чотха ургъан заманда, кесиме жакъ басмаган эсем, билмейме. Х. Эбзеев, Кяанаматны журтунда, 205.

КЕСИМ АТАРГЪА (адамга, бир затха) Биреуню юсюне секирирге.

Къойчу парийле, Османни узагыракъда кѳргенде, чабарга умут этип, кеслерин атдыла. Х. Кудоев, Ол кюнледе, 29. – Мен сизге кѳргюзтюрме! – деп, аланы [сабийлени], юслерине кесин атып, туюшуп, аталары болганны кычырыкыга алдырды. М. Шаваева, Кюн тыякыла, 5.

КЕСИМ БАСАРГЪА Кесин шотшайтыргъа, сабыр этерге.

Алай а Азрет анасыны жүрегинде тую чакылы бир терслик болмаганын, анасы ол сѳзлени асыры тынчылыкдан, кайыгы излемегенликден, жашын кемсиз суйгенден айта турганын билип, кесин басды. Хубийланы О., Аманат, 2, 298. Атамы эгечи ыразы болуп барлыкъ эдим дегеними жаратмаганча кѳрюндю да, кесими

басып, тохтап кяалдым. М. Гулиев, Акъ атлы, 42.

КЕСИН БЕРИРГЕ Ишге куючюн салыргъа, кѳлю бла ишлерге.

– Алай, – деди, – сен [Фѳдор], бу жаш бла жубаннганын кыой да, кесинги ишге иги бер. Ж. Залиханов, Тау кыушла, 68.

КЕСИН БУЗАРГЪА Ачыуланыргъа, хыны этерге.

Не кеслерин бузсала да, ажир ючюн жолдан кяалмазла... Б. Гуляев, Кяачхынчы, 33.

КЕСИН ЖЕТИ КѳКГЕ КѳТЮРЮРГЕ Кесин бирсиледен энчи багыаларга, менсинирге.

– Менден иги да жаш эди да, анга махтанып, кесин жети кѳкге кѳтюрюп башлаганлай, табан жетдирип кыыстадым, – деди Сафият. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 216.

КЕСИН ЖЮГЕННГЕ УРУРГЪА (кыарач.) Кесин тыйдырмазга, тартдырырга.

Сапар кесин жүгеннге урурга ѳч, бек женгил адамды.

КЕСИН КѳКДЕН ТЮШГЕН СУНАРГЪА Кесин бирсиледен бийикге кѳтюрюрге, менсинирге.

– Эй, шуѳхум, кесини кяаллай болганын киши да билмейди. Хар ким кесин кѳкден туюшген мѳлек сунады. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 77.

КЕСИН КѳПДЮРЮРГЕ Ёпкелерге, кѳлю кяалырга, мудахланырга.

– Сени манга кесинги кѳпдюрюр жеринг жокъду! Сени этген артыкылыгынг битен халкыга туурады, – деп [Ерюзмекге], Мусабий бираз алгарака атлады. Ж. Залиханов, Тау кыушла, 216. Бу кезиуде Кайырбек келди. Саниятны, гурт тауукъча, кесин кѳпдюрюп, жашыны уа тую

эрини салынып тургъанын кѳргенде, аланы араларында татлы ушакъ бармагъанын сезди. Ж. Токумаев, Ыфчык, 78.

КЕСИН КѳРГЮЗТЮРГЕ Биреу жигитлигин, ишге тирилигин д.а.к. кѳргюзтюрге.

– *Къазауатны уллусу алыкъын аллыбыздады. Жашланы алай бек уялтма, энтда кѳргюзтюрле кеслерин, – деди Акка. «Толкъунла», 141.*

КЕСИН КѳТЮРЮРГЕ Кесин бирсиледен бийикге салыргъа, менсинирге.

– *Баргъан жеримден хайыр тюшюре билмейме, асыры халалма, кесими кѳтюрмейме, жашаугъа кѳре, башымы ушаталмайма. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 119. – «Бюгюн мен къарыулума мындан», – Ден, кесин кѳтюрген инсанны Адамлыкъ кетерди ортадан. С. Гуртуев, Бийик ауанала, 176. Ол да къуллукъчу эди урушха дер. Кесин кѳтюрген, гынттылы. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 47.*

КЕСИН КИШИГЕ ТЕНГ ЭТМЕГЕН [адам] Махтанчакъ, эсирик адам.

Кесин кишиге тенг этмей тургъан бир жазычу: – Алан, китабымы жаратдынгмы? Къол ызыма тийишли багъа бераллыкъмыса? – деп, кѳзюне къарады. Хубийланы М., Алан, 1, 90.

КЕСИН КЪОЛГЪА АЛЫРГЪА (къолда тутаргъа) Абызырамазгъа.

Таматаланы къатында кесин къолгъа алып тургъанлыкъгъа, штабдан былай чакъыргъанлай, жюреги такъыр болуп, таууш этип жѳтгюрдю. Къобанланы Д., Эки заман, 3, 45. – Жаш къыйынлыкъгъа кесин хорлатып къояды деп, къоркъуп тура эдим да, кесин къолда тутаргъа юй-

ренгенди, – деди атасы. || Адамланы бетлери тюрленген эди. Таматаны да. Алай ол, кесин къолгъа алып: «Ол затла мени оноумда туююлдоле. Хар ѳлген да, къайсы жанындан болса да, бизни адамыбызды. Мен да жарсыйма алагъа», – деди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 119.

КЕСИН КЪУРМАН ЭТЕРГЕ Бир адамгъа ыразылыгъын, аны ючюн жанын берирге хазырлыгъын айтып билдириу.

Лейля Батырбек батыргъа хурмети ючюн кесин къурман этерге хазырды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 92.

КЕСИН ОРТАГЪА АТАРГЪА Даулашханланы орталарына кирирге (жарашдырыр муратда).

– *Шеша лимонадмы огъесе гара сууму? – деп сорду официантка. – Угъай, угъай... агъындан. – Алла бир кѳп боллукъду. Керек туююлдо, – деп, Салим кесин ортагъа атды. Ж. Токумаев, Ыфчык, 19.*

КЕСИН СУГЪАРГЪА (бир ишге, сѳзге) Кесине жетмеген ишге кесин къошаргъа.

Юч-тѳрт мыйыкъсыз адъютанты бла ол жыйырмажыллыкъ саубитген жаш, къалайгъа да кесин сугъа, жаш тѳлюню басынчакълай, жаратмагъанларын тую, ол формада айлана эдиле. Э. Гуртуев, Кызылкъанат тангларым, 316.

КЕСИН ТАНЫТЫРГЪА Кесини жигитлигин, адамлыгъын кѳргюзтюрге.

– *Тынгылап къойсагъыз, кесинден къоркъуп этген сунар. Аллалагъа кесигизни танытып турургъа керексиз. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 52. – Угъай, былайда аууп, ѳлюп къаллыкъ эсем да, кесими бир танытмай къой-*

мам, – деп, дагъыда кеси кесине таукел этдиреди. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 20.

КЕСИН ТУРГЪУЗУРГЪА Ёпкелерге, затха бюсюремезге.

– Энди кёлюне жетмеген не зат барды? Не кесин тургъузуп барады? Хубийланы О., Аманат, 3.311.

КЕСИН УРЛУКЪ БОЛУРГЪА Ачыуланьыргъа, огъурсузланьыргъа.

Бийберт, ачыудан кесин урлукъ болуп, бир да болмаса да, сёз бла кюйдюрюрге умут этип, айтды. А. Теппеев, Отлукъ ташла, 15.

КЕСИН УРУРГЪА 1. Къажымай, къоркъмай этерге (бир ишни).

Бауну иеси Къасым атхан болур, бауну аллы къара чыгъанадан толгъанды. Ол себенден былайгъа кирирге бек талпынган адам, бутума чыгъана кирир деп къоркъмай, кесин урлукъ туююлдо. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 319.

2. Кесине сорулмагъан ишге кёшулургъа.

– Жетген жерге кесинги уруп айланма. Хар бирини айтханын этип барсам, мен кесими ишими къачан этерикме? Партия бизни да бир жукъ билип сала болур, – деди парторг Хасаннга. Хубийланы О., Аманат, 2, 54.

КЕСИН ЭКЕУГЕ ТУТДУРУРГЪА Багъалы этдирирге, даулашыргъа.

– Мен Азретге как эте турлукъма. Сергей да кесин экеуге тутдурмай ашарыкъды. Чотчаланы М., Студентле, 90. Бек къычыргъан, кесин экеуге тутдургъан Ибрахимди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 112.

КЕСИНДЕН КЮЧЛЮГЕ САЛЫРГЪА Ашарыкъны отха салыргъа.

– Алан, Асхат, къатынла айтыучулай, кесибизден кючлюге салгъанбыз. Андан артыкъ мен не этейим да?! – деди Маху. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 57.

КЕСИНЕ ГЕБЕН ЭТАЛМАГЪАН БИРЕУГЕ ЧЕРЕН ЭТЕРГЕ КЮРЕШГЕНЛЕЙ (Нарт сёз) (масхара) Билмеген затын билгенча кёргозтюрге, къарыуу жетмеген затны этерге кюреширге.

Кесине гебен эталмагъан биреуге черен эте эди деп, кеслерини акъсакъ алашаларын жыяр жерлери болмай тургъанлай, барып алагъа [чегетчилеге] баула ишлеп айланганларына кюе эди [Байчо]. А. Теппеев, Ташыуул, 17.

КЕСИНЕ (олтурур) ЖЕР ТАП-МАЗГЪА 1. Биреу тынчлыкъ тапмазгъа, амалсыз болургъа, къайгъы этерге.

Ана къарамындан ичингде болгъанын окъуна жашыралмайса. ... Тынчлыгъынг кетгенни ауазынгдан ангылайды, жарсыйды, кесине олтурур жер тапмайды. И. Гадиев, Санга айтама, 54. Муса, керти окъуна анга жукъ болгъан сунуп, кесине жер тапмайды. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 387.

2. Ачыуланнгандан, не айтыргъа, этерге билмезге.

– Быллай бетсизликни уа ким айтып эшитгенди?... – деп, Жамбот кеси кесине жер тапмайды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 179. Ала Акълима ангыламагъан орус тилде сёлешигенлери да ачыу тийип, ол кесине жер табалмай эди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 60.

КЕСИНИ БУРУНУНДАН АРЫ КЁРМЕГЕН [адам] (орус). Хал билмеген, оюму аз адам.

Кесини бурунундан ары кәрмеген да санга юрөтирге кюрөшсе, ачыу тиеди. Адам, кьуру кесини бурунун кьрюп кьоймай, андан арлакь-дагьын да кьрюрге керекди. «Толкьунла», 229.

КЕСИНГ КИБИК БИРНИ КЁРСЕНГ, МЕНМЕ ДЕП КЪОЯРСА (масхара) Керексиз дау этесе дегенде айтылады.

– *Мен муну [кьаламны] тюнене тюкенден алгьанма. Сен кесинг кибик бирни кьрсенг, менме деп кьой.*

КЕСИНГИ КЪАТДЫР Хайт де, кьыйынлыкьгьа, бушуугьа кесинги хорлатма.

Машина авария этгенди да, Налдюзню бир кьолу сакьат болгьанды. Сора Алан, Налдюзню кьре, больницагьа барып: «Кесинги кьатдыр, кьлюнсю аман этме», – деп сьелешгенди. Хубийланы М., Алан, 139.

КЕСИНГИ КЪОЛГЪА АЛ Сабыр бол, шошай деген магьанада.

«*Кесинги кьолгьа ал, той барсын, адамла кьууансынла, Зухура!*» – деди Зухура Жашуевна кеси кесине. М. Шавеева, Кюн тыякьла, 209.

КЕСИНГИ ЮЙЮНГДЮ Уялмай, буюкьмай жюрю, не этерге да эркинсе мени юйюмде дегенде айтылады.

– *Да, келсенг, кесинги юйюнгдю, келмез, кирмез жеринг туююлдю, – деди Гемулань киеу Жулдузгьа.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 37.

КЕСМЕГЕНЛЕЙ СОЯРГЪА Аман, ачы кьаргьыш этерге.

Биймурза, тылпыуу тыйыла, жекирди: – Прустонха бетими кьалай кьргюзтюрюкме, кесмегенлей союп кьойдугьуз да! – деп, секирип кьобуп, чабып коридоргьа чыкьды. Аппаланы Х., Кьара кюбюр, 274.

КЕТ АУРУНГ (межд.) Бир ишге сейирсиннгенде, кьоркьгьанда айтылгьан фраза.

[Бабун:] *Кет аурунг, туюш кезиу бошальп тура ушайды да.* Ж. Токумаев, Ауанала, 299.

КЕТЕ-КЕЛЕ ТУРГЪАН (кьарач.) Шашхын акьыллы адам.

– *Кьайсы эсенг да, сени ангыларгьа кьыйын болду: кете-келе тураса...* Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 71.

КЕЧ БЕТ АЛЫРГЪА Кеч, ахшам кьарангы болуп башларгьа.

Эшик, ахшамдача, кеч бет алып, кьарангы кьрюндю. Хубийланы О., Жукьусуз кечеле, 116.

КЕЧ КЪОЛАЙ (ахшы) **БОЛСУН** Ингирде, адамла бла саламлашханда айтылгьан фраза.

– *Кеч кьолай болсун, таулада айланнган батырла! – деп сьелешгенди биреу.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 116. – *Кече ахшы болсун, кьызла! – Ахшылыкь кьрюгюз, сау келигиз!* Кьоркьмазланы К., Горда бычакь, 2, 93.

КЕЧ-ЭРТТЕ БОЛСА **ДА** Кьачан болса да, бир заманда.

– *Кеч-эртте болса да, Ленинградха экскурсиягьа бармай кьаллыкь туююлме деп турама, – деди Асият.*

КЕЧЕ БЕЛИ (арасы) Кече сагьат онеки.

Ахырында, кече бели бола, аны [Хабасны] арталлы да тьэзалмагьанын кьрдюм. Б. Гуляев, Кьачхынчы, 39.

КЕЧЕ – БЁРЮ, КЮНДЮЗ ИТ **БОЛУП** (айланыргьа) Кьачхынчы болуп, юйюне кирмей, кьоркьуп айланыргьа.

– *Баймырзадан кьачханымы бла кьысталгьанымы билирге суюген Баширге сорсун. Кече – бьрю, кюндюз ит болуп, суююпмю айланама?*

Кече да, кюн да кишиге этген хатам жокъду. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 397. Беш жылны мен жалчылыкъда айландым, Кече бёрю болуп, кюндюз ит болуп, ...Мен барама зор дунядан тюп болуп. Къарачай-малкъар халкъ жырла, 156.

КЕЧЕ, КЮН (да) Не заманда да.

Аллах бир бек болушду: Инжилге ие олду. Кече, кюн жукъламайын, Ол [Мусса файгъамбар] китап къоллу болду. «Заман», №28, 2016.

КЕЧЕ ОРТАСЫ (бели) БОЛУР-ГЪА (этерге) Кеч болургъа, кечге къалыргъа (къалдырыргъа).

– Азнор, сени бла ушакъ эте, кече ортасы болуп къалдым да. Сен нек келгеними Зейтунга айтыргъа унутуп къойма, маржа, – деп, Абидат ашыгъышлы кетди. С. Теппеев, Ачемеэзни туугъан кюню, 8. – Кече орта этдинг да мени, Аффуажан, кетейим, – деп, Маржан юлерине кетди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 138.

КЕЧЕ ТЮШЮНДЕ, КЮНДЮЗ ТЮНЮНДЕ... Адамны эсинде (хар заманда) болургъа (болмазгъа).

Кече тюшюнде, кюндюз тюнюнде да ол къоркъуу аны кёз аллында, къылкъыяр къаманы жютю ауузуча, огъурсуз жылтырай эди. Э. Гуртуев, Кёш да бара-бара..., 67. – Былай келип къаллыкъса деп, кече тюшюмде, кюндюз тюнюмде да жокъ эди, – деп, анасы, къууаннганын жашырмай, жашын къучакълады.

КЕЧЕГИ БАШЫН КЪОЛУНА АЛЫП Ишни, не бек къыйналса да, кече окъуна этерге.

Атасы, анасы эсине тюшдюле. «Жангыз сабийлери бусагъатда кийик тауну башына атылып къалгъанын билмейдиде. Ол иги окъунады. Билселе уа, кечеги башларын

къолларына алып, келирге кюрешир эдиде», – деп сагъышланады Вера. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 39.

КЕЧЕГИ БЁРК КИБИК (масхара) Юйюкген, апчыгъан, жунчугъан, аман сыфатлы болгъан адам.

– Сиз зымпыкъланы [Ысхакъ, Ибрагим, Азау] башха умутугъуз болмаз. Кечеги бёркле кибик, юйюгюп кёрюнесиз. Сизден не жигитлик иш излерге, не тири сёз эшитирге болдукъду?! Х. Кадиев, Сайламала, 163.

КЕЧЕДИ, КЮНДЮ ДЕМЕЙ (кече-кюн демей; кече бла, кюн бла – къарач.) 1. Ишни болжалгъа салмай, бек терк (этерге).

– Манга, кече-кюн демей, эки жараулу чурукъ этерге керекди, – деди Сарбий. О. Этезов, Тарда, 227.

2. Биреу тохтамай, солумай (ишлерге).

Ол [Жамбот] онтёрт жыллыгъындан бери сынамагъан не зат къалгъанды? Кечеди, кюндю демей, ауур жюкленнген арбагъа жегилгенча, битеу ёмюрю аманны кеби бла кетип барады. Ж. Токумаев, Дертли къама, 161. Партияны Чегем автоном област комитетини секретары жолдаш Энеев, кече-кюн демей, узакъ ауулагъа жол сала, айланнган-жюрюген жеринде жангы жашауну магъанасын ангылата, къарындаш халкъгъа къарындаш болушлугъун аямай кюрешеди. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 22.

КЕЧЕНИ АУУРЛУГЪУ КЕТЕР-ГЕ Кече сагъат ючден-тёртден озаргъа.

Ол жыйылыудан юйге келгенде, кечени ауурлугъу кетген эди. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 7.

КЕЧЕНИ КЮН ЭТИП (ишлерге) Тохтамай, къыйналып ишлерге.

Жарлы Захрет, суу орунуна ичерча ариулугъунг, хар ким тохтап къараучу чырайынг ёксюзле асырайма деп кетгенликге, кеченги кюн этип, асырагъан юйдегинги тартып кьолунгдан алып, малланы сатханча, сатып тебирегендиле да! Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 250.

КЕЧЕСИ ДА – КЕЧЕ, КЮНЮ ДА – КЕЧЕ (болургъа) Биреуню жашауу осал, мудах, татыусуз (болургъа).

Кечем да – кече, кюнюм да – кече, Бу къанлы Морхха келгенли. Кюнюм кюнледен къарангы болгъанды, Ол жарлы атам ёлгенли. (Жырдан).

КЕЧЕСИ, КЮНЮ ДА ИТ БОЛУРГЪА Адам тохтамай ишлеп, соллу дегенни билмей, чексиз къыйналып жашаргъа.

Кечеси, кюню да ит болуп туралды, алай а ёхтемди, кишиге жалынмай жашайды.

КЕЧЕСИ, КЮНЮ ДА, ТЮШЮ, ТЮНЮ ДА (бир затды) Биреуню акъылы, эси да бир затха кетипди, бек сюеди деген магъанада.

Адамейни тюшю, тюню да, кечеси, кюню да сабийледиле, школду. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле. 173.

КЁЗ АЗ ТУТХАН ЖЕР. Бек узакъда.

Шырдан жашыны суратын ишлетди, кёз аз тутхан жерде, бек узакъда, уллу уру къаздырды. Нартла.

КЁЗ АЙЫРМАЗГЪА къара: **КЁЗ АЛМАЗГЪА** (айырмазгъа) (биреуден, бир затдан)

Ол биреу баласын, биреу сыйырып кетерикча, ёшюнюне къаты къысып, артха бла алгъа аз эхчей, отдан эки кёзюн айырмай къарайды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 110.

КЁЗ АКЪЛАРЫ (акъларын) **АЙЛАНЫРГЪА** (айландырыргъа) 1. Ёлюрге.

Соллоуну къатыны мычымай кьолунда узун, къара тартманы туююмчекле этип, ичинден да бир затланы окъуй, билгенин этип тебиреди. Алай ол саусузгъа болушмады. Саниятны кёз акълары айлана башладыла. Ж. Токумаев, Ыфчык. 81.

2. Къынгыр къараргъа, ачыуланьргъа.

– Сен манга кёз акъларынгы айландырыргъа не ишинг барды? – деди къыз къарындашына. || Жалынны къызыл бети терк окъуна эшек терисича къаралды, кёз акълары айландыла. Д. Таумурзаев, Таурухла, 89.

КЁЗ АЛДАРГЪА (къарач.) Бир зат субай, ариу кёрюнюрге.

Сен таныучу къашха байтал тапхан тай асыры ариудан, суратча, кёз алдайды. Кьоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 214.

КЁЗ АЛМАЗГЪА (угъайл.) 1. Къарамын башха затха бурмазгъа.

Мазан бу кюнледе, кёзюн алмай, Мироновха къарагъанлай, аны бир сёзюн ычхындырмайым деп, тынгылап турду. Ж. Залиханов, Тау къушла, 118. *Бийни юйюнде той баргъан кече, къартла, Асланны жанына кьоркъуп, жашдан кёз алмагъыз деп, бир къауум адамны жиберген эдиле.* И. Гади-ев, Санга айтама, 66.

2. Къарап турлугъунг келир, бек ариуду деген магъанада.

Бичакъны сабындан ауузуна дерисалыннган тюрю-тюрю накъышладан а кёзюню алмазса. Къудайланы М., Жилеуун парий этген мискин, 187.

КЁЗ АЛЛЫНДА ТУРУРГЪА (кёз аллындан ётерге) Биреуню, затны сыфаты кёзюне кёрюннгенлей турургъа.

Болса да, атам кез аллымдады, босагъамда, тыпырымда, чинар къатында, шош жауунда, шош къарда, бурдум къарда, сабанда, кюн аллында. Тай-Тутуучуда – бешкъарыш чалгъысы къолунда. С. Бабаев, Атамы китабы, 144. Магомет халкъ насыбы ючюн жоюлгъан жолдашларын эсине тюшюреду. Аланы бетлери шендю Магометни кез аллында етедиле. Ажымлы жоюлгъан Хажимураатны ауазын а ол бусагъатда эшитип окъуна турады. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 182.

КЕЗ АТАРГЪА Бир затха сугъанакълыкъ, жутлукъ этерге.

– Эгешчигим, характерге кез атма. С. Шахмурзаев, Заман жели, 37. Аллай жыйылыулары биринде Мухаммат бир дюгерли байны жангыз къызы Фатиматха кез атады. Къудайлары М., Унутулмазлыкъ таулула, 109.

КЕЗ АУАНА ЭТЕРГЕ (этдирирге) Сугъанакълыкъ этерге (этдирирге)

– Юйюне кере, бу бай адамды. Мында биз ахшы затла тапмай амалыбыз жокъду, – деп, Науруз, нёгерини айтырын да эшитгинчи, биягъы кез ауана этип, арбазгъа секирди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 269. «Да тарх деп бир таууш да этмегенлей, бу жууукъларым былай этерик эселе, бизни кез ауана этдирип, сауутланы неге деп излетип айлангандыла?» – деп, кеси кесине ачыуланды. Анда, 148. Ол [жарлы къарт кишичик], ныгъышда ханны тюш кёрген хапарын, аны жоралагъаннга минг алтын берлигин эшитип, ол ахчаны алыргъа асыры кез ауана этгенден, кече кёзюне жукъу кирмей чыкъгъанды. «Эртте биреу бар эди...», 56.

КЕЗ АУРУУ БОЛУРГЪА Сюйдюмсюз кёрюнюрге.

– Къартлыгъыма элимден кетип айланмам... Мен кез ауруу болгъан эсем, тюбесегиз, кёзлеригизни къысып ётерсиз, – деди Мариям Кураевна Азамат Алиевичге. М. Шаваева, Кюнтаякъла, 111.

КЕЗ АЧАРГЪА (ачдырыргъа) 1. Жукъудан уяныргъа.

– Туругъуз! – деди ана, сабийлер кез ачаргъа юйню жангы бишген гыржын ийисге алдыра. Мусукалары С., Барып турсанг..., 207.

2. Адамгъа бир затны ангылатыргъа, тюшюндюрюрге.

... Не къадар терк жетселе, уруиханланы аллай бир терк жарашидырлыкъдыла, нек десенг, Миронов быланы [дюгерлиле бла ингушлуланы] эки къауумуну да кёзюн ачарыкъды, экисини да жашырын жауларын ачыкъ кёргюзтюр, ангылатырыкъды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 170. [Аслан:] Анна, мени бери келтиргенлеринде, сокъургъа, сангыраугъа ушай эдим. Сен а кёзюмю кеп затлагъа ачханса – орус тилге юйретгенсе, къара танытханса... И. Боташев, Пьесала, 21. Сабийлерин окъутуп, дунягъа кёзлерин ачдырыргъа термиледи аналары. 3. Толгуров, Жетегейле, 305.

3. Адамны эрикгенин кетерирге, жарыкъ халлы этерге.

– Ай ахшылыкъ кёрлюк, жюрюмей а! Адамлагъа къошулсанг, кёзюнг ачылады, бир жангы зат эшитесе. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 61. Сабийлерин окъутуп, дунягъа кёзлерин ачдырыргъа термиледи аналары. 3. Толгуров, Жетегейле, 305. – Бир кез ачып келейим! – деп, жолоучу болгъанды Алауган. Нартла.

КЕЗ АЧДЫРМАЗГЪА [адамгъа] 1. Эшике чыгъаргъа, ишлерге онг бермезге (жауун, жел, къар д.а.к.).

Къар къатыш бузлагъан топуракъ тугулланы башындан жаугъанлары кёз ачдырмай тунчукъдур адыла. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 253.
[Виктор:] Сау ыйыкъдан бери боран кёзюбюзню ачдырмайды, палаткаланы адурады, иичиле боран тюбюнде диле дерсе. И. Боташев, Пьесала, 135.
Буз да, жауун да урдула да, бир да кёз ачдырмадыла ансы, дырынчыгъыбызны бошап къоярыкъ эдик. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 67.

2. Адамгъа солуу алдырмай, терктерк болгъан ишни юсюнден.

Тенглери Мазанны тегерегинден алып, тансыкълап, кеп селешедиле, дуня бла бир затдан сорадыла. Бурунгулула нени юсюнден эсе да айтханлай, кёз ачдырмай сорадыла. Аны, Тау къушла, 82.

КЁЗ АЧМАГЪАНМА Бир затдан, адамдан сейирлик кёрмегенме деген магъанада.

– Уялып барады, – деди Фазика, Марияны ызындан къарап. – Мен быллай намыслы къызгъа алыкъа кёз ачмагъанма. Ж. Токумаев, Дертли къама, 170.

КЁЗ АЧЫП ДА КЪАРАМАЗ Эс бурмаз, эсин бёлмез.

[Соллоу:] Сен? Мангамы? Да ол, мени тапса, пастухха кёзюн ачып да къарамаз! Мени бла уа къайры сюйсенг да барыр. Мен сенича пастух туююлме, экспедиторма! И. Боташев, Пьесала, 61.

КЁЗ (къаты) БАЙЛАНЫРГЪА Ингир къарангы, къаппа-къарангы болургъа.

Экиси да, связнойлары бла кеп затны юсюнден ушакъ эте, кёз къаты байланыргъа батальонну тургъан жерине къарап чыкъдыла. Х. Кудоев, Бизни заманны адамлары, 98.

Мутай бла Чачий фермадан артха айланыргъа, кёз байланды. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 200.

КЁЗ БАЙЛАРГЪА (сакъларгъа – къарач.) Кёргюзтмезге, жашырыргъа.

Переменагъа тегюлебиз. Устазладан кёз сакълап, терек бутакълагъа ёрлейдиз. «Толгъунла», 163.

КЁЗ БАКЪДЫРЫРГЪА къара: КЁЗ БАЙЛАРГЪА.

Тамата келиним, кичи келинимден кёз бакъдыра, мени кесине чакъырды. М. Гулиев, Акъ атлы, 40.

КЁЗ БОЛУРГЪА (тиерге) Адам, зат биреуню зар кёзюнден ауруулу болургъа, бузулургъа.

– Не дохтурду ол, Сыйлыханнга ненча кере туюкюртдюм, ол: «Кёзболгъанды жашчыкъ, ачыллыкъ туююлдю», – деп айтхан эди, – деди ынна. «Толкъунла», 180. – Угъай, къызым, бир палахынг барды... Мен бусагъат атангы къарындашын чакъырып келейим. Кёз тийген болур. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 88.

КЁЗ ГИНЖИЧА (къарасыча) КЁРЮРГЕ (сакъларгъа) Багълалы кёрюрге, намыс этерге.

Борчлубуз китапланы Кёз гинжича кёрюрге, Кирсиз тутуп, къубултуп, Бирден бирге берирге. Х. Кулиев, Къарылгъач, 20. «Ауушину кёз къарабызныча сакълайбыз», – дедиле партизанла. А. Теппеев, Ташыуул, 182. *Бачамаларыбызны ёлтюртмебиз! Бери душман аскерни ётдюртмебиз! Партияны кёз гинжича сакълай, Темир къая болуп, аны къучакълай.* Будаиланы А., Ата журтум, 55.

КЁЗ ЖАРЫГЪЫ Адамны бек сюйгени, багълалы адамы (жууугъу, тенги).

– Да, кёз жарыгъым, сиз эр кишиле, уруида болдугъуз, бизни сакъ-

ладыгъыз, – деди Фатимат. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 111. [Анна, Асланнны ызындан къаран:] Ахшы жолгъа бар... Мени тау къушум, кёз жарыгъым, бюгюн сен неге туберик болурса?.. Жибермезге уа амал жокъду, жаным. Алай керекди... И. Боташев, Пьесала, 33. – Сен кёз жарыгъымса, Заурбек. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 289.

КЁЗ ЖАУЛАРЫ ЭРИРГЕ (ашалыргъа) Биреуленнге не бир затха сукъланып къараргъа.

– Бу ариу семиз маллагъа кёз жауларым эрийди, – деди Заурбек. || Тейри, Айжарыкъны ариулукъдан къалдыргъан жери болмаз. Эки чач эшгенини узунлукълары табанына жетедиле. Къара кёзлери, кирпичлери, къашлары адамланы кёз жауларын ашайдыла дейле. Д. Таумурзаев, Таурухла, 111.

КЁЗ ЖАУЛАРЫН ТАУУСУРГЪА 1. Биреуню асыры сакълагъандан, арыргъа.

Жолгъа къарай, кёз жауларын тауусханды, замансыз къарт болгъанды. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара... 209. –...Аллыма къарай, кёз жауларыгъыз тауусулгъанын сезип турама, – деди Хасан. Аны, Къызылкъанат тангларым, 207.

2. Сукъланыргъа, жаратыргъа (адамны, затны).

Орам бла энишге тебиресем, оллахий, ызымдан къарай, къызланы кёз жаулары окъуна тауусулучу эди. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 63.

3. Кёп жилягъандан, сокъур болургъа.

Налмас, урушда жоюлгъан жашларына жилий, кёз жауларын тауусхан эди. || Ким биледи, кёз жауум къуругъанды деп, жилий болмаз эди

[Мамашны анасы]. 3. Толгуров, Жетегейле, 387.

КЁЗ ЖАШ (кёз жашла) Жилиямукъла.

– Бу къууанчны бизге ма бу огъурлу адам бергенди, – деп, Ачахмат Ленинни къабыргъада уллу суратыны аллына барды да, Владимир Ильичге, жюрегини теренинден ыразылыгъын кёз жашлары билдире, уллу сыймеклик бла къарады. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 54.

КЁЗ ЖАШ КИБИК (кёз жашча) [суу] Бек ариу, таза, кирсиз суу.

– Башы кюзгюча сыппа-сыйдамды, терен, бек теренди. Тубюнде ташлары окъуна кёрюнедиле. Алай тазады, кёз жашча деп андан айтадыла. Къожакъланы Т., Сыргачыкъла, 47.

КЁЗ ЖАШ ТЁГЕРГЕ (чыгъарыргъа, барыргъа д.а.к.) Жилияргъа.

– Туугъан жерин къорууларгъа кючу жетерча адам болду эсе Мухтар, биз анга ёхтемленген этейик, керексиз кёз жаш тёкмейик, – деди Харун къатынына. А. Теппеев, Кюн батмайды, 63. Жюрегин ачыу эки жара тургъан заманда, кёз жаш чыгъармай, ышарыр ючюн, анама къаллай кюч, къаллай тёзюм керек эди. И. Гадиев, Санга айтама. – Мен келгенме, ата, – деди Муса, кёз жашлары бара. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 16.

КЁЗ ЖАШЛАРЫ ЭРИРГЕ Биреуге, затха сукъланыргъа, термилирге.

Жаулукъ къанатлары желде сюзюле, аскерчилени алларына чанды... Айшат да къарайды солдатлагъа, кёз жашлары эрий. Жюреги уа кычырады алагъа: «Къанамат жокъмуду сизни арагъызда?» – деп. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 341.

КЁЗ ЖАШЛАРЫН КЪУРУТУРГЪА Жилигъанын къояргъа.

Эринлеринги бирге кысчы, тишлеринги бирге жетдирчи, кез жашларынын кыруутун кетерчи. Энди алай бла кесинги кьолгъа алчы. Х. Кадиев. Тамата, 170.

КЕЗ ЖАШЛАРЫН СЫГЪАР-ГЪА Жияргъа, жарсыргъа.

Бил-билме неге деп жашагъанын, Жашау бизге – бир багъа жетмез саугъа, Тургъанда да кюн жарытып жанынги, Къалгъанда да кез жашларынын сыгъа. Къ. Кулиев, Ахшам, 272. *Ёлурсе, кез жашынги сыгъа. Бет, намыс а саулай турурла!* Анда, 42.

КЕЗ ЖАШЛАРЫН ТАУУСУР-ГЪА Асыры жияргъандан, эригирге, жияялмай кыалыргъа.

Бушуулу кыагъыт алгъан анала кез жашларын тауусун бошагъандыла. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара... 209.

КЕЗ ЖЕТДИРИГЕ 1. Бир затха кыараргъа.

Тойлагъа сен кеп кере да баргъан болурса, алай тойда сен мени болгъан халыма бир кез жетдир, табу. Х. Кадиев, Сайламала, 61.

2. Бир затха жашырын кыараргъа.

Окыуучула, устаз, кеслери бир бирлерине соргъан соруулагъа да кыйналмай жууап этедиле, устаз салгъан белгилеге кезлери жетсе, кыууанадыла. М. Шабаева, Кюн тыякъла, 105.

3. Сюйген кез бла кыараргъа (бирсилеге эслетмей).

Биягъы жыйылгъанла бла бирге Бекболат да: «Даеть электростанция!» – деп кычырады. Ол а не айта болур дегенча, арлакъда кыызла бла бир стройда тургъан Лизагъа да кез жетдиреди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 433.

4. Бир затха кыарай тур, эс бур деген тилек.

Къонишубуз, фатарына кез жетдире туругъуз деп, аманат этип кетгенди. || – *Сен таматаса, Къосбай. Кюн батхан жанына бир кез жетдир, – деди кыонакъбайыбыз.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 99. *Къарт, бузоуларына да кез жетдире, сорууларын баилады.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 325.

КЕЗ ЖЕТЕР ЖЕР Узакъ болмагъан, жууукъ жер.

Къарт, таксини онг эшигини мияласын энииге тюшюрюп, башын терезеден кыарата, тау хауаны толутулу солуй, кез жетер жерледен кезюн алмай, мени бла ушагъын да тохтатды. «Толкъунла», 147.

КЕЗ ЖУМАРГЪА 1. Кезлерин кыысаргъа (аз-маз).

Къолу талчыгъып, санын кетюралмай, жашчыкъ асыры амалсыздан эки кезюн жумады. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 4.

2. Ёлурсе.

«Тынгъагъыз, ауруугъузну алайым, сизден аллын ёллок мен анагъыз, сизден аллын кез жумарыкъ мен анагъыз», – деп, анабыз урушну кезиунде туугъан ташдан кечген жылда, ач жылда, кыыш анкытда кеп таралгъанды. С. Бабаев, Атамы кытабы, 133.

КЕЗ ИЕРГЕ (жиберирге) Кыараргъа.

Ибрахим, эшик артына кез ийип, кыошду: «Тёрт яшик аракъы да алыннганды». О. Этезов, Аслан, 149. Ол [Апон] бир кесекден тиширугъа кыарады. Андан сора терезе тюбюнде кыызыл кыарампилеге кез жиберди да, юйден ашыгъып чыгъып кетди. Кебекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 45.

КЕЗ ИНЖИЧА Бек таза, ариу, сыйлы зат.

Была Нохтар солугъан хауаны солуйдула, аны тауларыны бийиклеринде ёсген татымлы жилик кырдыкны отлайдыла, кёз инжисича, таза тау шаудан, чыран сууларын ичедиле, тау кёюнунда жашайдыла. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 23.

КЁЗ КЁРЕ Хар ким да къарап тургъанлай (бир иш болургъа).

Урушну аллындан ахыр кюнюне дери мингле бла километрни кыдыргъан, отну-окъну да кёрген жаш кёз кёре эрий, къарала, тюгене баргъанына эллилени жанлары ауруй эди. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 97. *Жашаууну асламын быллай адамны излей ашыргъан тиширыуну кёзлери, бети, саулай халы да кёз кёре тюрленнген эди...* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 189. *Кесинги кёймайма деп, киеуню да бери келтирди. Бек сакъ эди манга. Алай сабийлери ууакълай, бир аман ауруу тийип, кёз кёре эрип кетди.* Анда, 57.

КЁЗ КЁТЮРЮРГЕ Кёрюрге, иги-аманны ангыларгъа, тюшюнюрге.

Гадийланы Ибрагимни, акъыл-балыкъ болуп, жашау жоллагъа къарай башлагъан заманы Совет кырал бир кесек эс табып, аш-суу монгдукъ келген жыллагъа тюшеди. Халкъла, кёз кётюрюп, азат къауумлагъа кирген эдиле. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 60.

КЁЗ КЪАБАКЪЛАРЫ КЕРИЛИРГЕ (масхара) Кёзлерин кенг ачаргъа.

Къанаматны аты сагъынылгъанлай, керилип, чабып барып, кёрюрге эсине тюшдю. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 219.

КЁЗ КЪАКЪГЪЫНЧЫ Бек терк.

Ол заманда... ай сени жсауунгу да юсюне аллай киши сюелсин! Секирип кёбуп, кёз къакъгъынчы Асхатны

тюрбюне малтады. 3. Зукаев, Солуу кюн, 43.

КЁЗ КЪАКЪМАЗГЪА 1. Къоркъмазгъа, таукел къараргъа.

– «*Бизни аскерибиз ма быллай адамладыла*», – деп, сол кёолун гюрюлдеп жана тургъан отха сугъуп, Луций Сцевола жеринден тепмей, кёзюн къакъмай, сюелип тургъанды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 158. *Къарашауай сыбызгъыны тартып тебиресе, адамла кёз къакъмай къаргъандыла, солумай тынгылагъандыла.* «Эртте биреу бар эди...», 84.

2. Ишни арсар болмай, кыысха этерге.

Къалгъан тенглери къаллай сагъышлары болгъанын билмейме, алай мен а олсагъатда Хызырны орунунда болургъа бир онг тапсам эди, аллай насып ючюн жарым дунияны ырысхысын, кёз къакъмай, арсарсыз берир эдим. 3. Зукаев, Солуу кюн, 29.

3. Арталлы да жукъламазгъа, бир затдан къарамын айырмизгъа.

Солдатла, окопада къургъакъ жерлеге кыысылып, тангнга дери кёз къакъмай чыкъдыла. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 75.

КЁЗ КЪАМАТЫРГЪА 1. Бек ариуду деген магъанада.

Тау элени биринде айтхылыкъ уучу киши жашайды. Керти айта эселе, къатыныны ариулугъу адам кёзюн къамата эди дейдиле. И. Гадиев, Санга айтама, 59. *Быллай ариу сифатлы, кёз къаматхан таулу кыыз, кесине ушаи ариу сабийле ёсдюрюр адам, жангызлай къалгъаны жюрегими кыйнайды.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 91.

2. Бир зат жылтыраргъа.

Большевиклени кёолларында улуу бичакълары уа, учхан жулдузлача,

жылтырап ёчюледиле, кёз къаматадыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 344.

КЁЗ КЪАРАМ Адамны оюму, акъылы, жашауну ангылауу.

Ол [Энейланы Магомет] сёзюн сабыр башилса да, тынгылагъанла ораторну ниет кючюн, бу къыйын вопросда кёз къарамын шарт ангылатханын эслейдиле. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 89. *Борисни бу хапары жазыучуну дуниягъа кёз къарамын ачыкълагъан бир улан сёздю.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 358.

КЁЗ КЪАРАНГЫ ЭТЕРГЕ Бир ишни мыллык атып, къадалып этерге.

Кёз къарангы этип, къарелди таба секирдим. О. Балаев, Акъ къаяны аллында. 12. *[Салимат:]* *Ах, мен харип, былагъа ушаи бирлени кёзлери къарангы этип, къызны сюйрейбиз деп, анасын сюйреп кетгендиле дейдиле.* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 40.

КЁЗ КЪАРАРЫ БОЛУРГЪА Адамны жан ауруп адамы, къаршы жуугъу, тенги болургъа.

Кёз къарарынг болмаса, тойгъа чыкъма. (Нарт сёз).

КЁЗ-КЪАШ БЕРМЕЗГЕ (тешмезге, тюерге) Биреуню айтханын, ишин онгсунмазгъа, анга жарыкъ тюбемезге.

«Оллаха, къангадагъы хантдан бу алаугандан ычхынырыгъы жокъ-ду, ант этейим», – деп, анга уллу кёз-къаи бермеди. Х. Кациев, Салам алейкум, 42. *Натаны уа, атасына «бу жерледе эм бай адамланы бири» дегенин эшитгенде, кёз-къаи тешмей къалды [Клавдия Антоновна].* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 29. *Махтагъанымы кеси [юй бийче] да эшитмесин ансы, ким да болсун, къонакъгъа жарыкъ болуучуду, кёз-къаи туюгенледен туююлдю.* Х. Шаваев, Кюйген тап, 42.

КЁЗ-КЪАШ ТЮЕРГЕ Мангылай жарыкълыгъы, ачыкълыгъы болмазгъа.

Кёз-къаи туююп тургъанны, Жарсыуу бир да асыу бермей, Кёз гинжисинден суукъ ургъанны... И. Боташев, Ёмюрюм, 79.

КЁЗ-КЪУЛАКЪ БОЛУРГЪА Адамны, затны юсюнден къайгъырыргъа, болушургъа.

Байкъулну бети аман, юсю-башы жаланнгач эди. Мазан да андан онглу туююлдю, алай Хажси-Осман анга кёз-къулакъ болады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 40. *Келинле ийнек сауадыла, Хажомарны къарт къатыны да, сен аны эт, сен муну эт деп, хар затха да кёз-къулакъ бола айланалды.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 29. *Лаулан кюн сайын барып, къызыны юй жумушларына кёз-къулакъ болуп, алай кетиучюдю. Жаухар а тамата эгечини юйюнде кече да къалыучуду.* Анда, 295.

КЁЗ КЪЫЙЫРЫ БЛА КЪАРАР-ГЪА Эслетмей, жашыртын къараргъа.

– *Ма бу жаи облысполкомдан келгенди, – деп, Махмут, къуллукъчу таба башын аз буруп, анга кёз къыйырлары бла къарады, – анга сёз берейик да, ол айтсын, – деди.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 7.

КЁЗ КЪЫСАРГЪА Биреуню хыликъя этерге, масхараларгъа.

– *Ала, харип, кийинсе уа, бу да [Мажир] ариу жаи кёреем, – деп, къызла бир бирге кёз кысадыла.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 45.

КЁЗ КЪЫСМАЗГЪА (къысдырмазгъа) къара: **КЁЗ КЪАКЪМАЗГЪА** (3.) Арталлы да жукъламазгъа.

– *Бюгечели кёз кысмай чыкъгъанма.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 6. *Алай ол*

кече сюрюучю кёз да кыысмагъанды, аны уллу итлери кече узунуна сюрюую тёгерегине чабып, къаты сакълагъандыла. «Эртте биреу бар эди...», 20. Эрттеннге кече узуну кёз кыысмай чыгып, [Мазан] ол повесткада кёргюзтютлген замандан эсе эрттерек сюдге барады. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 344.

КЕЗ СУУ ЭТЕРГЕ Жилиргъа.

Кесин сюйдюмлю кёргюзтген таулу тиширыуну ашырыргъа битеу тийре чыкъды. Бирле, жазыкысынып, аны [Фазиканы] ызындан кёз суу эте, бирле уа, игилигин эсгерип, ыспас эте къалдыла. Ж. Токумаев, Дертли къама, 174.

КЕЗ СУУЛАРЫН ТЁГЕРГЕ Адам жилиргъа, сытылыргъа.

Жашчыгъы, ач болуп, кёзюне къараса, жюреги такъыр болуп, кёп заманны кёз сууларын тёкгенди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 7.

КЕЗ ТАШАГЪА КЕТЕРГЕ Киши кёрмез жерге кетерге.

Халим: «Бу тели жюрек неге къагъыла болур? Озгъан жауунну жамычы бламы къууарыкъбыз? Андан эсе, кёз ташагъа кет. Сени сюйсе, кыыз башхагъамы барлыкъ эди? Ыспассыз болма», – дейди. М. Шавая, Кюн тыякъла, 86.

КЕЗ ТИЕРГЕ (тийдирирге) къара: КЕЗ БОЛУРГЪА.

Жаланаякъ, жаланбаш, Кюннге кюйюп этлери, Кёз тиймесин дер кибик, Бек къууанчлы бетлери. Х. Кулиев, Къарылгъач, 15. Арбазда гитче кёлчюкде жюзген чабакълагъа къарап тургъанын эслеп, биреу: «Чабакълагъа кёз тийдирирсе», – деп, лакъырда этди. Х. Кациев, Сайламала, 306. Мени алашам алай бозду, ой, Халкъ чаришиде барын озду, ой! Эй машал-

ла, боз алаша, ой, Кёз тиймесин, кёп жыл жаша, ой! Къарачай-малкъар халкъ жырла, 180.

КЕЗ ТОЙМАЗГЪА Ариу затха къарап турлугъунг келгени.

Табийгъатны сыфаты кёз тойдурмайды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 124.

КЕЗ ТУТМАЗ [терклик] Бек терк.

... Жол да, гестапочу да, къабыргъа да аны кёз юсю бла кёз тутмаз теркликде ётюп башладыла. А. Теппеев, Кюн батмайды, 124.

КЕЗ ТУТХАН [жер] Бек узакъда деген магъанада.

Олсагъатдан кёз тутхан жер атлыны кычырыгъындан толду; адамны жанын жерге сукъгъан, бир тюрю магъанасы болмагъан «Уруш!» деген кычырыкъдан. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 13. Мыстыкам дегенинг кёз тутмагъан бийикликде кыышлыкъды.

КЕЗ ТУУРАДА 1. Адамла болгъан жерде.

Энди ала [Мария бла Ислам] кёз туурада, бир бири къатына баргъан угъай, бир бири бетлерине къараргъа да уяладыла. Ж. Токумаев, Дертли къама, 170. Чаришчиле чабар жерлерине кёз туурадан жокку болуп ташайдыла. Нартла.

2. Узакъ болмай, бара-келе турур жер.

– Аны [ананы] ангыларгъа болдукъду. Сабийи кёз туурасында турурун не да къайгъы этмезча жерде орналырын сюймеген ана жокъду, – деди Азрет. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 47.

(кимни) КЕЗ ЧЫРАГЪЫ 1. Адамны кёзю, кёрген органы.

Азамат Алиевични эки кёз чырагъы сохтада бла коньяк къуулгъан

бокалдадыла. Теке Зекеевич а сёзню кенгден тутханды. М. Шаваева, Кюн тыякыла, 136. *Жашичыкыла кёз чыракъ-ларын ыргакъ баргъан таба буруп, шошчукъ олтурадыла. Аны, Тейри жарыгы, 52.*

2. Адамны бек суюгени, жаны кибик кёргени.

Татлы анам сенде жууундургъан, Кёз чырагъым, сюрюучю шауданы, Уллу-гитчени да кёуундыргъан, Кюле чыкъгъан сюрюучю шауданы. С. Шахмурзаев, Ёмюрле, 13.

КЁЗ ЮСЮНДЕ КЪАЛЫРГЪА
Унутмай туругъа.

Валерий, тютюн иче, аппа да, мужурасы бла кенгеше тургъанча олтуруп, сёлеше тургъанлары кёзюмю юсюнде къалгъанды. А. Теппеев, Кюн батмайды, 88. Баям, черекни бир кёутуруп келгени кёз юсюмде къалгъан болур эди. «Минги тау», № 1, 1985.

КЁЗБАУ ЭТМЕЗГЕ Адам биреуню аллында жойкъуullanмазгъа, кесине жалгъан махтау излемезге.

– Кесинг билесе, Къужон, сизни биригиз бла да мен алагъа [жарлылагъа] кёзбау этмезлигим, – деди Мыртаз. Ж. Токумаев, Дертли къама, 63.

КЁЗГЕ ИЛИНИРГЕ Эслерге, кёрюрге.

– Ай юйюгюзге, мен таулу сёз эшитмегенли тёрт жылгъа жууукъ болду. Сиз а, тюшде кёрюннгенча, кёзге илинип, къачып барасыз, – деди Харун къызлагъа. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 6. *Биз жангы юйге кёчгенлей окъуна сабийлени арасында кёзюме Элла илиннгени сейир туююлдо. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 103. Бирси жанымда олтургъан жашны уа, бу жол болмаса, хазна кёзюме илиннгенди деп билмейме. Аны, Хакъ дуняда жолоучула, 121.*

КЁЗГЕ КЁРЮНМЕЗГЕ [заман]
Заман терк озаргъа.

Алай кёудурет асыры ариудан экисагъатлыкъ жол, кёзге кёрюнмей, кетип къалады. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 432.

КЁЗГЕ КЪУЯРЫКЪ (тамызырыкъ) КИБИК Суусун затны чексиз азлыгъын кёргюзтор ючюн айтылады.

– Бу неге жетерикди, кёзге къуярыкъ кибик? – деди Шама.

КЁЗГЕ ТЮРТГЕННИ КЁРМЕЗГЕ Къаппа-къарангы болургъа.

Къаран-къарагъынчы сыртныкълону буз жапды, кёзге тюртгенни кёрмезча болум келтирди. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 23.

КЁЗГЕ ТЮШЕРГЕ (урунургъа)
Адам эсленирге.

Статьяланы магъаналары патчахлыкъны политикасына асыры жарашыулу болмай, жарашхан огъай эсенг, анга къаршчы болуп, Умар кёзге туюшуп, эм артында аны тутаргъа буйрукъ чыгып, Тифлистен да жанларгъа керек болады ол. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 107. Шаухал бийни, аны юй бийчеси Мёлекни, жашы Наурузну, аны суюген кызы Лейланы, малкъар аскер башчы Батырбекни, Шаухал бийни сауутчусу Ботайны – хар бир жигитни да кылыкъларын айтхан сёзлери ачыкълыйды. Ол зат сахнада кёзге бютюнда бек урунады. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 223.

КЁЗДЕН КЁЗГЕ (сёлеширге, къалыргъа д.а.к.) Экеулен, бирге сюелип, бетден бетге сёлеширге.

Ол китапны окъугъан, тынгылагъан адамгъа да Барисбийни кёзден кёзге ачыкъ айтылмагъан анты эшитилир эди. И. Гадиев, Санга айтама,

151. *Ол [Аймөлек], не сылтау бла да бусагъатда атасы бла кёзден кёзге кялмаз ючюн, неге да хазырды.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 107.

КЕЗДЕН КЕТМЕЗГЕ Кёз аллында болургъа, кёрюп турургъа.

Наталья Николаевна – Петербургну бек ариу тиширыуу – къайда да кёзден кетмей эди. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 264.

КЕЗДЕН КЪАРМАЛЫРГЪА (бошаргъа, тохтаргъа) Иги кёралмазгъа.

Мамаш бийни дунягъа айтхылыкъ къатыны кёзденми тохтагъанды? 3. Толгуров, Жетегейле, 387. – Кёзден къармалыргъа ким сюеди? – деп жарсыды врач. || ...Къайгъыбызны бир кел да, чач, Жолгъа къарап, кёзден бошайма. (Ахматланы С.) Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 281.

КЕЗЛЕРИ БЛА АШАРГЪА Тансыкълап къараргъа.

Ачан а, бизни жилиуубузгъа да эс бурмай, сабийлерине кезиу-кезиу къарап, аланы кёзлери бла ашайды. «Сюргюн», 413.

КЕЗЛЕРИ ЖАНАРГЪА Бек къууаныргъа, сейирсинирге.

Къолан жыйрыкълыкъны бла туфлилени чыгарып, къатынны кёлуна бергенде, аны уллу ыразылыгъы бетинде жазылды, кёзлери жандыла... Х. Кадиев, Сайламала, 225.

КЕЗЛЕРИ КЕЗЮР ОЙНАРГЪА Биреуню бети ариу, халы жарыкъ, алдаулу болургъа.

[Салихат]: Жашым а жаратырмы, арабий? Жаратыргъа керекди. Къызны кёзлери кёзюр ойнайла. Ж. Токумаев, Ауанала, 375. *Ариу Люля кёрем, дейди, Кёзлери кёзюр ойнагъан.* О. Этезов, Тарда, 18.

КЕЗЛЕРИ КЕКГЕ АРАЛЫРГЪА Ёлюп башларгъа.

Алгъа ёшюн уруп баргъандан а не кыймат, кесингден озгъургъа жолугъуп кялсанг, къылычынгы къызартхынчы, кёзлеринг кёкге аралырла. 3. Толгуров, Жетегейле, 200.

КЕЗЛЕРИ КЪАНДАН ТОЛУРГЪА Уллу кыйынлыкъгъа, бушуугъа тюберге.

Халынг кыйын болуп, Эки кёзюнг къандан толгъанда да, Чыдам турады сени биргенге. Къ. Кулиев, Ахшам, 45.

КЕЗЛЕРИ КЪАРАНГЫ КЕЧЕ БОЛУРГЪА Мудах болургъа.

Прустон, Семённга жигит къарап, жунчутургъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа Семённу кёзлери, къарангы кече болуп, прустонха жукъ танытыргъа унамадыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 188.

КЕЗЛЕРИ КЪАРАНГЫ ЭТИП Эси кетип, зат кёрмей.

Къозучукъну тюгю ёре турду, тили тутулду, кёзлери къарангы этип, сёз да айталмай кялды. «Эрте биреу бар эди...», 49.

КЕЗЛЕРИ МАНГЫЛАЙЫНА ЧЫГЪАРГЪА Кёзлерин жандырыргъа (сейирсингенден, кьоркъгъандан д.а.к.).

Асыры кьоркъгъандан, кёзлери мангылайларына чыгып, къычырыкъ этип, жилип тилейдиле [Апанас бла Биймурза]. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 149.

КЕЗЛЕРИ ОТ ЧАГЪАРГЪА Кёзлери кызыл къолан кёрюрге.

Энди уа къутулдум дегенлей, топ келип аны [эфендини] бокъур къайнагъан желкесине тийди. Кёзлери от чакъдыла, башында бёркю бла кёлундагъы таякъчыгъы мурса ичине бирча тюшдюле. Х. Кадиев, Сайламала, 175.

КЕЗЛЕРИ ТОЙМАЗГЪА (бир затдан) Жутлукъ этерге.

– *Сен ит адамса, Къужон. Ач бёрюню кёзлерича, сени кёзлеринг бир затдан тоя билмейдиле, – деди Асхат.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 182.

КЕЗЛЕРИ ТОЛУРГЪА Жиялыгы келирге, кёзлери жиялукъдан толургъа.

– *А, балам! – деди Кязим, кёзлери толуп. – Кёлсюзлюк бизге жарамаз. Аллай тау батырына, аны адамлыгъын, ётгюрлюгюн сурагъларча назму этген къыйынды, алай этерме.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 180. *Ол заманда адам улугъа келген къыйынлыкъны кёрюп, кёзлери толдула [тейрини].* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 266.

КЕЗЛЕРИ ТОТ БОЛУРГЪА Кёп жиялукъдан, сокъур болургъа.

Алай болгъанлыкъгъа, Темуркъаны аллына къарай, Мёлеханни кёзлери тот болгъан эдиле, ол а бир да келип кёрюнмей эди. Аппаланы Х., Къаракюбюр, 21.

КЕЗЛЕРИ УЗАКЪГЪА КЕТЕРГЕ (кёзлерин иерге) 1. Узакъгъа къараргъа.

Къарт, жашха къараргъа къоркъгъанча, кёзлерин узакъгъа иеди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 19.

2. Сагъышлы болургъа.

Аминат ингир сайын агъач шинтикде кёзлерин узакъгъа ийип олтурды. Анда, 29.

КЕЗЛЕРИ (асыры жаннгандан) ЧАРТЛАП ЧЫГЪАРГЪА ЖЕТЕРГЕ къара: КЕЗЛЕРИ МАНГЫЛАЙЫНА ЧЫГЪАРГЪА

Кёзлери асыры жаннгандан, чартлап чыгъаргъа жетгендиле. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 61.

КЕЗЛЕРИ ЧЫРАКЪ БАРЫРГЪА Къарамы бир жерге бурулгъанлай тургъа.

Сакинат ол халда, кёкге кёзю чыракъ барып, иги кесек турду. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 88. *Тойда биргенге тепсеучю жашынга Сукъланама, кёзлерим чыракъ бара.* И. Боташев, Ёмюрюм, 83. *Ой, кёзюм чыракъ алай барады Да белингдеги къамагъа. Сен мени ала неге бармайса Да Акъ-Къалада ананга?* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 127.

КЕЗЛЕРИН АЧАРГЪА Дуниягъа кёз къарамы, сейирсинию игиленирге, кёп зат билерге, юйренерге.

... *Алай бла эки жыл озду. Мазан Федорну хайырындан агъач устасы болду, Андрейни хайырындан а, кёзлерин ачып, жашаугъа толу къарады.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 88. *Муслийман билим, бюгюн анга къалай къарасала да, ол замандагъы адамланы уллу дуниягъа кёзлерин ачханды.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 379.

КЕЗЛЕРИН ОТ ЧАКЪДЫРЫРГЪА Кёзлери къолан, чарс кёрюрге.

Элжорукъа улуну, менден айырыла туруп, айтхан сёзлери, кёзлерими от чакъдыра, къарыуум тауусулуп, чёгеледим. М. Гулиев, Акъ атлы, 109.

КЕЗЛЕРИН СЮЗЕРГЕ (сюзюлтюрге) Кукаланыргъа, къубулургъа, серленерге.

Клавдия Антоновна, кесин кука ышартып, кёзлерин сюзе, иничке тауушчугъу бла кюлюп, Алийге къарады. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 29.

КЕЗЛЕРИН ТУЛУКЪ ЭТЕРГЕ Кёп жиялукъдан, кёзлерин кёпдюрюрге.

Ким унутдуруп аны [Жабраилни] эки сабийи, аталарын сагъынып, кёзлерин тулукъ этип жиялукъларын? А. Теппеев, Ташыуул, 94.

КЕЗЛЕРИН ЧЫРАКЪ ИЕРГЕ (къарач.) Къарамын бир затдан айырмазгъа.

Жолоучу, ауур солуй, биягъы къа-рампиллеге мудах кёзлерин чыракъ ийди. Кебекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 44.

КЁЗЛЕРИНДЕН БОШАРГЪА
Алгъынча кёралмазгъа.

– *Он жылны школда кёзлеримден бошан, къойчу болур ючюнмю кюреи-генме?! Безимега къой... – деп, орта бойлу, къара шинли, бурмачач жаш къабакъ эшиклени этди. Хубийланы О., Аманат, 3, 39.*

КЁЗЛЕРИНДЕН ЖИЛТИНЛЕ
УЧУРУРГЪА Тюерге (урушургъа).

[Хажимуса:] Мен санга аллай жулдуз кёргюзтейим, итден туугъан ит, кёзлерингден жилтинле учурурма! И. Боташев, Пьесала, 166.

КЁЗЛЕРИНДЕН (эки кёзюнден)
КЪАН ТАМАРГЪА (тамызыргъа)
Ачыудан ёлюрге жетерге (жетди-рирге).

– *Былагъа [немчалагъа] жал-чы болуп тургъаныбызгъа сагъыш этсем, эки кёзюмден къан тамады. Хубийланы О., Аманат, 2, 208. Базарбий чартлап-чартлап сёлешди: – Мени барин бирине жетдирип, къураш-дырып, амалны такъалгъа жалгъап жашаргъа кюреишгеним бир къауум-ланы кёзлеринден къан тамызады. Анда, 21.*

КЁЗЛЕРИНЕ АРАЛЫРГЪА Би-реуню кёзюне жалынчакъ халда къа-раргъа.

– *Аха! Эрттенден ингирге дери былай сени кёзюнге аралып турсам сюесе сора? Не айтаса да, не эте-ме деп, былай этегингден тутхан-лай айлансам сюесе, а? – деп, атам, къаты къычыра, къызаргъан кёзле-рин анама айландырды. С. Макитов, Ол кимди, анам?, 21.*

КЁЗЛЕРИНЕ ЖУЛДУЗЛА КЁР-ГЮЗТЮРГЕ Биреуню туююп, халек этерге.

Исмайыл: «Угъай, тамамды, кёзлеринге жулдузла кёргюзтюрме деп, быллайгъамы айтхан болурла?» Ж. Залиханов, Тау къушла, 114.

КЁЗЛЕРИНЕ КЪАН ЧАБАРГЪА
(чапдырыргъа) Биреу ачыуланыргъа, огъурсузланыргъа, кёзлери кыза-рыргъа, кьутурургъа.

Терк боюнунда миллетчиле, жар-лы халкъны жашауда эркин солуп башлагъанын кёргенлей, кёзлерине къан чабып, биягъы ууакъ миллет-лени бирин бирине, тау миллетлени бла къазакъ эллилени бир бирлерине юсгюрюп, араларына от салып те-биредиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 218. Асхатдан алгъан письмосу уа аны [Асиятны] кёзлерине къан чапдыр-ды. «Коммунизмге жол», № 44, 1966. Аны алтын чачыны бир жартысы юзю-люп, къаласыны къадаууна къысы-лып тургъанын кёргенде, эки кёзюне къан чабып, элине эмегенле кирип, болгъанны сюрюп, ашап кетгенлерин билгенди. «Нартла».

КЁЗНЮ ЖУМУП (къагъып, кы-сып) **АЧХЫНЧЫ** (ачып жапхынчы, жумгъунчу) Къысха заманны ичинде.

Жютюкёз Солтанбек алларын-да окопда ушкокну буруну кеслери-не бурулгъанын эслеп, кёзню жумуп ачхынчы Мироновну аллына секир-ди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 177. Была ол хауле итлеге ушагъан, абирекде айланган бандитле болгъанларын Асланбий арсарсыз сезди да, кёзню къагъып ачхынчы, къамасын ол мау-зерлини къарынына бекледи. Э. Гурту-ев, Жанбермез Асланбий, 70. Кёзню ачып жумгъунчу, юйюгюп, чырмашып, са-лынып тургъан туюю турду, жыл-

тырады, кёзлери айтып болмазча жутлукъ бла жандыла [бёрюню].

А. Теппеев, Ташыуул, 237.

КЁЗНЮ КЁЗГЕ УРСАНГ, КЁ-РЮНМЕЗЧА (кёз урсанг да, кёрмезча) Бек къарангы деген магъанада.

Была экиси да [Мазан бла Андрей] бек терк барыркъа кюрешедиле, алай сууукъ боран кече, кёзню кёзге урсанг да, бир жукъ кёрмезсе дегенча, аллай къарангыда бузлагъан орамлада терк баралмайдыла. Ж. Залиханов, Тау кышла, 116. Къарангылыкъ – кёз урсанг да кёрмезча. Бир болдула кёлю, тюзю, тауу да, Жарыкълыгъын ай алагъа бергенча. Алийланы У., Аймуш, 17. Асыры къарангылыкъ кысхандан, кёзню кёзге урсанг кёрюнмезча болду. Нартла.

КЁЗЮ АРТЫНА КЪАРАРГЪА Бир затха тынгысыз болургъа.

– Рахай, айып этме соргъаныма, не эсе да артыкъ сагъышлы кёрюнесе, кёзюнг артынга къарагъанча. А. Теппеев, Ташыуул, 167. Хажиге, Алийге да аманатларын айтып, кёзю артына къарай, Къонакъ кече ортасында элиден чыкъды. М. Шавеева, Тейри жарыгъы, 352.

КЁЗЮ-БАШЫ БЛА КЁРГЮЗ-ТЮРГЕ Сёлешмей, белги берирге.

– Бир заманда къараса, тиширыуланы ортасындан атасыны эртте кёюлуп тургъан эгечи Голия, кёзю-башы бла кёргюзтюр, Абдулну кесине чакъырып кюрешеди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 90.

КЁЗЮ-БАШЫ ЖАРЫРГЪА (жарытыргъа) Бети, халы жарыкъ болургъа.

– Кёзюнг-башынг жарыгъанды, отоугъа ашыкъгъан жашча, къайры гузабаса огъесе, педтехникумну бошагъанлы, бизни киби хачубурланы

жукъгъа санамаймыса? – деп, бирлери, чам этгенин билдире, ышарды. О. Хубиев, Аманат, 1, 75. Малыбыз, мюлкюбюз да барды, аман туююлдоу кюлайыбыз. Кёзю-башын жарытып, бизни юйге ким кирсе да, амам, атам да аны жаратып кюоярыкъдыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 108.

КЁЗЮ-БАШЫ ТЕШИЛИРГЕ Жарыкъ болургъа, биреуге жарыкъ тюберге.

Тилеп келген адамгъа кимни кёзю-башы тешиледи? Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 272.

КЁЗЮ-БАШЫ ТЁГЕРЕК (тели) **АЙЛАНЫРГЪА** Адамны жүреги къарыусуз этерге, кесин жүрюталмазгъа, кёзлери чарс кёрюрге.

Энишиге къарасам, черекни алай суху, огъурсуз баргъанындан кёзю-башым тегерек айланадыла. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 257. Къурулушха барсам, къайда – сууукъ, къайда – исси. Тарзан деселе да, бийикде кёзю-башым тели айланады. М. Шавеева, Кюн тыякъла, 54.

КЁЗЮ БЛА ТЮБЕРГЕ Бир тилеген затха тюберге.

Минги таудан жан чыдамаз бир бузлауукъ тиледи, Этген тилегине кёзю бла тюбеди. Нартла.

КЁЗЮ ЖАНА ТУРГЪАНЛАЙ Ёлгюнчю, кеси саулай тургъанлай окъуна деген магъанада.

– Эй, Аслан, кёзюнг жана тургъанлай, жаханимни ичине ташайып турсанг, не зауукъ этериксе? – деди Муса. Хубийланы О., Аманат, 2, 207.

КЁЗЮ ЖАНМАГЪАН [адам] Хомух, мудах, эринчек адам.

Кёзю жанмагъан жашдан кюуанмазса. (Нарт сёз).

КЁЗЮ ЖЕТЕРГЕ 1. Биреуге, бир затха къараргъа, эс буургъа.

Бу тийреде кёзюм жетген кьарелди болуп, жюрегими халын, болуму сезмеген бир зат да жокъду. М. Гулиев, Акъ атлы, 5. *Къыямытны кёзю бир мыртазакъгъа жетди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 15.

2. Бир затны этерге жетишалыргъа.

Совет властыны эки адамын, еуа маржа туююгюз бир бирни деп, кьозутуп, бирин бирине юсгюрюу, ол неге тийген ишиди? Правительствоу ол ишиге кёзю жетмей турады, ансы ол оюнну чыгъаргъанны тутмай амалы жокъ эди! 3. Зукаев, Солуу кюн, 52.

КЕЗЮ ЖЕТМЕЗГЕ Иги кёралмазгъа.

Кёзюм иги жетмейди, туура кёралмадым, алай мыллыканы эслегенме. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 65.

КЕЗЮ ИЛИНИРГЕ къара: КЕЗЮ ЖЕТЕРГЕ (1.)

Къаспот къызылугъу бла озуп бара, Барисбийни къара-кёлан ажирине кёзю илинди. 3. Толгуров, Жетегейле, 201. *Келгени бек женгил эди [Таужанны], баиша туююл эди окъдан, Не болгъанын билалмайма, кёзюм илиналмай, тап, къарелдиге.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 99. *Мыртазны ирикге кёзю илиннгенди.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 212.

КЕЗЮ ИЛИННГЕН (илинир) [зат, адам] Биреу сайлагъан, жаратхан, асыулу зат.

Ахчасы болмагъанны малын, малы болмагъанны кюбюрюн къармап, кёзге илинирге харакет кьоймай жыйдыла [стражникле]. М. Атабиев, Кишилик, 136.

КЕЗЮ КЕНГНГЕ КЕТЕРГЕ Къарамы узакъгъа барыргъа.

Тебо хунада къажыгъан ташны орунуна туюшюрдо, Ляпшу, кёзю

кенгнге кетгенин хорлап, Тебогъа бир зат айтыргъа баишлады... А. Теппеев, Ташыуул, 128.

КЕЗЮ КЕТЮРЮЛМЕЗГЕ Ойнамазгъа, кюлмезге, мудахлай турургъа.

Мени жауум да кёзю кётюрюлмеген, жюреги жарымагъан адамгъа къарасын. Ж. Залиханов, Жаннган жюрек-ле, 353.

КЕЗЮ КЪАН КЕРЮРГЕ Ачыуланыргъа, бир зат огъурсуз, эрши кёрюнюрге.

– *Иги къатын, манга нек илинесе? Ачыуунгу менденми аласа?.. Мында эр киши кёрсенг, кёзюнг къанмы кёреди?* Хубийланы О., Аманат, 1, 91.

КЕЗЮ КЪАРАНГЫ ЭТЕРГЕ Биреуню жюреги къарыусуз болургъа, эси ауаргъа жетерге.

Танг белги бере, ашдан суусандан да кёзю къарангы эте тургъан Магометни тёрт да стражник тёгерегин алып, бутларын къаты къысып тургъан жипни къама бла узалып кесдиле. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 140.

КЕЗЮ КЪАРАРГЪА (къаратыргъа) Бир затны жаратыргъа, анга сукъланыргъа.

«Арабий, былай да былай, мен – бир къарт таулу малчы, былагъа кёзюм къарайды деп барсам эди, мени хатерими этип, бизни фермагъа быллай бир ийнек бермезмелле?» Ж. Залиханов, Жаннган жюрек-ле, 68. *Эллен ариу кийинип эди. Анга кёз къаратхан эр кишилени, тиширыуланы да ол эслемейди.* Х. Кациев, Сайламала, 282. – *Бек чырайлыса, бек саулукълуса, жарата билгеннге чынтты эр болурса деп умут этеме. Элде кёзюнг къарагъан кьыз бар эсе, Аллах хакъына хар ишигизни да кесим къурашдырайым, – деди Аминат Харуннга.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 33.

КЁЗЮ-КЪАШЫМЫ КЕРЕКЛИДИ? Биреуден кем жери, хатасы, бузган жери жокъду.

Къарачы ол узун кирпиклеге. Не уа аны талгъыр кёзлери! Кёзю-къашымы кереклиди? Сыфаты бираз къарайым дерчады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 52.

КЁЗЮ КЪЫЙМАЗГЪА 1. Бир затны этерге болалмазгъа, къызгъа-ныргъа.

Кертисин айтханда, ол биченликни, ары-бери чаба кетип, малтаргъа кёзюм къыймайды, алай, не этериксе, гебенеклени къызыу учуп айланган заманларында тутаргъа керекди. С. Теппеев, Ачемезни туугъан кюню, 35. – *Алай, кёзюмг къыйып, къызгъанмай эсенг, Рачыкъау ючюн да бир къой союп, бир четен лёкъум юлешсенг, ол да бек иги боллукъ эди, – деди.* Нартла. *Анасын башхагъа кёзю къыймайын, Ол атасыны аллына кёп къарар.* И. Боташев, Ёмюрюм, 87. *Алай энди ол жарлы киши, ахчаны жартысын жилиннга берирге кёзю къыймайын, башха жол бла кетип, иги жашап башлагъанды.* «Эртте биреу бар эди...», 57.

2. Биреу, жаны ауругъандан, сыйгенден бир ишни эталмазгъа.

– *Угъай, угъай, къарасырт таначыкъны, кёзюм къыйып, боюнуна бичакъ салаллыкъ туююлме! Соярча мени малым жокъду, – деди Чыптык.* 3. Зукаев, Солуу кюн, 62. – *...Ол жалаугъа алтын муююзлю буу келиучюдю. Аны атанг да кёп кёргенди. Ёлтюргюрге уа кёзю къыймагъанды, – деди анасы.* «Эртте биреу бар эди...», 16. Э «Эшикге чыгъаргъа, адамлагъа къошулургъа къоймай, бу муну кёзю къыйып эрге да берлик болмаз», – дейдиле адамла. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 142.

КЁЗЮ ТОЙМАЗГЪА Жутлукъ, къызгъанчылыкъ этерге.

Бирсиле Шакъманнга къарадыла, ичлеринден а: «Байлыгъынг тамагъынга жетгенди. Кёзюмг а тоймайды», – деди. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 162. *Уста къоллу таулу тиширыула эр кишилеге, тиширыулагъа багъалы къумачладан къарап адамны кёзю тоймазча къапталла, кёлекле, кёнчекле тикгендиле.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 50.

КЁЗЮ ЧЫКЪГЪАН КЪАШЫНА ЫРЫСЛАР (Нарт сёз.) Аман къууум этмезге чакъырыу (къайгъы сёзде айтылады)

– *Энди къалгъанларынга Аллах жашау берсин, кёзю чыкъгъан къашына ырыслайды дейдиле.*

КЁЗЮ (кёлю) ЭШИКДЕДИ Эшик кёллюдю деген магъанада.

– *Энтда да жол Даууслагъа чыгъады. Кёреди Халыу, биягъындагъы Дауус туююлду ол. Аны кёзю эшикдеди.* А. Теппеев, Ташыуул, 71.

КЁЗЮН АЛМАЙДЫ Къарап турган ариу адамгъа не да бир затха.

Бёденени ол къыз къарауашха сыймеклиги терен болгъандан, кёзюм андан алмагъанча эди. Нартла. *Бек ариу эди, дейдиле, аны кёрген адам болуп, андан кёзюм алалмай эди.* «Нартла».

КЁЗЮН АУУЗУНА КЪАПДЫРЫРГЪА Сакъламагъан адамындан аман жууап, сёз эшитирге (къаргъыш, терс жууап д.а.к.).

– *Кесинги сабийлеринги оноун эт, бизникилени уа жерлеринде къой, – деп бек къаты болуп сюелген Харунну къатыны Ханифа болду. – Атасы тёшекде тургъанлай, Фатиматны тойлагъа жюрюр кюню жокъду.* «Кёзюмг чыгъарып ауузума

къапдырдынз», – деди Сафар кеси кесине, келинини огъурсуз бетине къараргъа базынмай. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 99. – Аха! – дегенди Гилястан, – Кёзюмю ауузума къапдырды Шырдан! «Нартла».

КЕЗЮН ЖЕРДЕ ИЗЛЕТИРГЕ (хыны, къарач.) Кёзюн уруп чыгъарырга.

Тохтамасанг, этерими билип кёй: кёзюнгю жерде излетирме.

КЕЗЮН КЕК ЭТЕРГЕ Тюерге, этин къаралтырга.

– Тынч тур, кёзюнгю кек этерме, оллахий, – деди ол мазаллы жаш юсюне секирирге кюрешген суубурун жашха. «Коммунизмге жол», № 71, 1981.

КЕЗЮН КЕКГЕ АЧДЫРМАЗГЪА Бир зат ишлерге онг бермезге, онгсуз этерге (къар, боран, жауун д.а.к.).

Тенгиз табадан жел кётюрюле келип, арты боран болду. Къар кёзюнгю кёкге ачдырмайды. Хубийланы О., Адамла, 72.

КЕЗЮН КЪАРАНГЫ ЭТДИРИРГЕ 1. Биреуню онгсуз, амалсыз этерге, апчытырга.

Алай жюзге жууукъ менме деген сауут-сабалары болгъан атлыланы большевикле жанлы болуп кетгенлери Астемир улуну борбайларын къыйдыла, онгун къурутдула, кёзюн къарангы этдирдиле. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 60.

2. Бек бийик деген магъанада.

...Тюплеринден башларына къарасанг да, кёзню къарангы этген бийик къаяла басынадыла О. Этезов, Аслан, 11.

КЕЗЮНДЕ АЙТМАЗГЪА Кёзбау-лукъгъа айтмазгъа.

– Ай юйюнге, алайсыз жарамай эди! Бу кеси былайдады деп, кёзюнде

айтмайма, Азамат, ма муну мында, бу пермада этген иши, сен анга ийнан, элде не уллу ишден да ауурду, къыйынды, – деди Къонакъ. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 261.

КЕЗЮНДЕ АЙТХАНЫМА КЕЛЮ УЛЛУ БОЛМАСЫН Биреу кеси тургъанлай махтагъаныма ёхтемленмесин деген магъанада.

Мурат иги жашды, кёзюнде айтханыма кёлю уллу болмасын. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 151.

КЕЗЮНДЕ ОГЪУ БОЛСА УРЛУКЪ (урурча) БОЛУРГЪА Биреуню кёрюп болмазгъа, анга бек ачыуланырга.

Андан сора Жабраил, кёзюнде огъу болса урлукъ болуп, Залихатны къанлы жаууна санады. А. Теппеев, Ташыуул, 96. Анасыны къатында тартынмай, былай тапсыз лакъырда этгени ючюн, Хасан, кёзюнде огъу болса, Саниятны урурча болду. Хубийланы О., Аманат, 1, 106. Ботаиш улу Будуйан, Хызыргъа, кёзюнде огъу болса, уруп къоярча къарап, аны сёлешигенин жулургъа кюрешип, сёз берген эди халкъ аллында къонакълагъа. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 40.

КЕЗЮНДЕ ТЕРЕГИ БОЛГЪАН ЧЁБЮ БОЛГЪАННГА КЮЛГЕНЛЕЙ (масхара) (Нарт сёз.) Кесини кемчилигинден уялмай, бирсилени масхараларгъа кюрешген адамны юсюнден.

– Кёзюнде тереге болгъан чёбю болгъаннга кюлгенлей, Зухура Жашуевна кесини сёзюне политика багъа бичалмайды. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 151.

КЕЗЮНДЕН КЕТМЕЗГЕ Бир затны, бюгюн кёргенча, эсде тутаргъа.

Къыз Аныуарны кёлюнден, кёзюнден да кетмейди. Х. Кадиев, Сайламала, 233.

КЁЗЮНДЕН КЁРЮРГЕ (тутаргъа) Биреуню затын багъалап, сыйлап жюрютюрге.

Мёлехан Халиматны уллу багъыр тазын аркъасына къаплап, алып кетди. «Кеси кёзюнден кёрюп турлукъма», – дей эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 238. *Мен а бууунлукъ иеме, аны мени кёзюмден кёр, Ол мени белгимди санга.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 78. *«Ариуум, кёзюмю жарыгъы, экибиз да тюп болуп къалабыз, андан туугъан сабийледен бирин манга бер. Кесинги кёзюнгден кёрюп, сен къатымда тургъанча, къууана турурма», – деп, Айжарыкъ Богъузну къызын Сафар-Алийге къатыннга алдыртханды.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 123.

КЁЗЮНДЕН КЪАРАРГЪА (Нарт сёз.) Къыйын саусуз игирек болургъа, адам таныргъа.

Жаш бек къарыусуз болгъан эди, алай энди кёзюнден къарап тебирегенди.

КЁЗЮНЕ АРАЛЫРГЪА (битерге, къатаргъа) Биреуню бетине, кёзюне тохтамай къараргъа.

Сабийчик анасыны кёзюне аралды. || Жарахматны кёсе болгъанын бусагъатчыкъгъа дер кёрмеген кибик, Бияслан кёзюне къатды. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 100.

(эки) **КЁЗЮНЕ** (кёзлерине) **АУ ЧАБАРГЪА** Кёзлери осал кёрюрге.

Келимат, къарт болса да, кёзюне ау чапханда, докторгъа бакъдырып, иги этгенди.

КЁЗЮНЕ-БАШЫНА ЖЕТДИРИРГЕ (тебинирге) Тюрт-сох этерге, тебинирге, тюрерге.

Солдатла бир бири бла даулаша тургъанлай, биягъы суужилик офицер кирип келип, аланы кёзлерине-баиларына жетдирди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 18. – *Энди Атай не айтыр? Бюгюн ол асыры кёзюне-башына тебине эди да, энди бир кёрейим. Мени жашым Абдуллах Эгеуча къоркъакъ болуб а, – деди Атай.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 192.

КЁЗЮНЕ-БАШЫНА (кёзюне-бурунуна) **СУГЪАРГЪА** Биреуню ийнакъларгъа, тансыкъларгъа, багъалы кёрюрге.

Ол заманда атлагъан аякъ ызымы кёзлеринг бла ызлап, тилинг, балча, татлы болуучу эди. Кёзюнге-башынга сукъгъанлай этип, жашауум, ашауум, солугъан хауам, ахыратым, дуниям да, насыбым да сенсе дегенлеринги унутмагъанма. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 216. *Андан бери къарт къатын, мени кёрсе, кёзюне-бурунуна сугъады.* Аппайланы Х., Къара кюбюр, 334.

КЁЗЮНЕ-БАШЫНА ТЕБИНИРГЕ Къоркъутургъа кюреширге.

Бир кюн Окучукъ келип, ат белинден да тюшмей, анама: – Налмас, сени къызынг мында не айланады? Не ызына къайтсын, не колхоз ишге чыкъсын, – деп, анамы кёзюне-башына тебинди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 123.

КЁЗЮНЕ БИТЕРГЕ (къатаргъа) Кёзюне къарап тохтаргъа.

– *Алан, Ньюзюр, бёркюнг а, бёркюнг не болгъан эди? – деп, кёзюне битеме.* Къудайланы М. Жилуун парий этген мискин, 13.

КЁЗЮНЕ ЖЕТГЕНДЕ (жетгенли, жетип тохтагъанда) Бир ишни этер заман жетгенде, аз заман къалгъанда.

Жамауат эли, хар заманда этиучюсюча, тынгылап туруп, кёзюне жетгенде уа, бир жанына къарап, кюлюп къойду. А. Теппеев, Ташыуул, 149. Иш кёзюне жетгенли, мени да жю-регими къоркъуу алгъанды. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 228. Артда, кёзюне жетип тохтагъанда, чырмалырса, къанынг бузулур. С. Бабаев, Атамы китабы, 35.

КЁЗЮНЕ ЖУКЪУ КИРМЕЗГЕ Биреу арталлы да жукълаялмазгъа (сагъышдан, къайгъыдан д.а.к.).

Шимановну ичине аш бармай, кёзюне жукъу кирмей тохтады. Ж. Токумаев, Ауанала, 97. – Хау, асыры тансыкъдан, кёзюгюзге жукъу кирмей тургъанды деп, мен да эшитгем, – деди Аминат. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 266. Ол ёхтем нарт улуна кёзюне жукъу кирмейди, дейди, Не мадар этейим деп, ол амал излейди, дейди. Нартла.

КЁЗЮНЕ КЁКДЕН ЖУРУН КЁРЮНМЕЗГЕ Жарсыулудан, къайгъыдан, мудахдан бир затха эс бурмазгъа, къайда тургъанын билмезге.

– Эгечим, атамы, анамы айтханын этмей, эрге кетгенди деп жазгъандыла да, кёкден журун кёрюнмей турады кёзюме, – деп, студент, китапны кюлунда тутса да, ичине къараялмай тура эди. «Коммунизмге жол», № 72, 1982.

КЁЗЮНЕ КЁРЮНМЕЗГЕ (кёр-гюзтюрге) [адамны] 1. Къууанмазгъа, бир затны жукъгъа санамазгъа, сансыз этерге.

– Кёлюме тийдинг, Зейтун, кёлюме. Сен келмесенг, оюнум-тоюм да кёзюме кёрюнюрюк туююлдо. Мен аллай бир тилегеним ючюн, келирсе, келир. Келирсе да, жаш? – деп тиледи Абидат Зейтундан. С. Теппеев, Ачезезни туугъан кюню, 14.

2. Бир зат биреуге кыйын тиймезге.

Къууанч болсун, ачыу болсун, кёзюне да нек кёрюнсюн, менден жасу-лукъ тиледи да, бердим анга бир кю-песни. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр. 179.

КЁЗЮНЕ КЪАН ЧАБАРГЪА Бек ачыуланьргъа.

Аны алтын чачыны бир жартысы юзюлюп, къаласыны къадауна кысылып тургъанын кёргенде, эки кёзюне къан чабып, элине эмегенле кирип, болгъанны сюрюп, ашап кетгенлерин билгенди. Нартла.

КЁЗЮНЕ КЪАРАРГЪА (къараялмазгъа) 1. Биреуге жалынчакъ болургъа.

– Немецлиле Москваны алгъан эселе да алайды. Бизни уа, кесинг билгенликден, хар бирибизни талай жаланбыдырыбыз барды. Шёндю окъуна, бар да сор, кимни кёзюне къарап тура болурла. З. Зукаев, Солуу кюн, 70. – Да, анам, алай болмаса, сизни барыгъызы да къалай кечиндирлик эди, анда-мында ёксюзле, жангызла да жыйылып, аны кёзюне къарап турсагъыз ол кыйын заманда? – дейди жашы Алим. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 64.

2. Уялыргъа, абызыраргъа, бетсинирге.

– Мени Далхатым мени тилеген кезиуде аллай омакъ сёзлени айтханы кюй, кёзюме окъуна къараялмаучу эди. Артда уа, чёп болуп кёзюне тюшсем да, уууп, бир жанына атарыкъ туююл эди. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 37.

КЁЗЮНЕ КЪУЯРЫКЪ КИБИК (кёзге къуяр чакълы бир) Бек аз, милдеу кибик [зат].

Манга кёп керекди, не этеме мен эки банка бояуну, кёзге къяурыкъ кибики?

КЁЗЮНЕ ТУТАРГЪА (тутдурургъа) Биреуню жарлылыгъын, жетишмеген затын бедииш этерге.

– *Сен а не тереннге кирдинг, Чачий. Бирсиле да аталарын туурагъан гыржыннга сатмагъан ушайла да, былайда ёксюзлюкню кёзге тутаргъа керек туююл эди, – деди Мутай.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 8. – *Бизни правленни терс этген оноулары бар эсе, кёзюбюзге тутдуругъуз, – деди.* Х. Кадиев, Сайламала, 553.

КЁЗЮНЕ УРУНУРГЪА (ИЛИНИРГЕ) Бир зат аз-маз кёрюнюрге, эсленирге.

Эшикни юсюнде уа тамбла комсомол жыйылыгу боллукъду деген билдириу Зухураны кёзюне урунду. М. Шаваев, Кюн тыякъла, 56.

КЁЗЮНЕ ЧЁП БОЛУП ТЮШСЕ **ДА, УУМАЗГЪА** (уууп, атмазгъа) Биреуню ариу кёрюрге, бек сюерге.

Ол къарт киши алагъа [къызлагъа] къайда тюбесе да, бирча тизгинли жюрююшю, турушу да адамны кёлюн кесине тарта, кёзге тюшсе, уууп атмазча кёрюне эди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 192. *Кёзлерине чёп болуп тюшсе да, уумазлыкъ юйде аны [Кученейни] алай терк ёчюлгенине жарсый эдиле.* А. Теппеев, Сангырау къол, 20.

КЁЗЮНГ КЪАРА БОЛСУН ДЕ-МЕЗГЕ Биреуге аман айтмазгъа, жюрегин къыйнамазгъа, дертленмезге.

Амин Жансуратха кёзюнг къара болсун дерик туююл эди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 333. *Къайсынны кёпле аягъын марагъандыла, алай ол кишиге бир заманда да кёзюнг къара болсун демегенди.* «Заман», 5 апрель 2017.

КЁЗЮНГЕ КЪАРАМАМ Кёлюме тиериксе деген магъанада (бир ишни мен айтханча этмесенг).

– *Хар заманда, кеси юйюгюзгеча, бери келе турмасагъыз, кёзюгюзге къарамам.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 21.

КЁК БЛА ЖЕР КИБИК Эки затны башхалыкълары уллуду, тенгleshдирирге онг жокъду деген магъанада.

Ол эшитгени бла бусагъатда Жарахматны ауузундан эшитгени, кёк бла жер кибики, башхадыла. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 106.

КЁК ИЙНЕ Бек аз [харакет, ырысхы].

Казнаны кёк ийнеси бир арба туздан ауурду. С. Бабаев, Атамы китабы, 61.

КЁК ИЙНЕНИ КЁКГЕ ТАРТМАЙ КЪАЛЛЫКЪ ЭСЕМ ДА... (къарач.) Дуния ырысхысындан къурлай къаллыкъ эсем да деп (бир затха термилгенде айтылады).

Аныкъыды деп, бир кёк ийнени кёкге тартмай къаллыкъ эсем да, аны юйюмде бир кёрсем, ёлсем да, ёлдюм демез эдим. Семенланы А., Жазыу айла, 116.

КЁК ИЙНЕНИ КЁНДЕЛЕН СУУУРА БИЛМЕГЕН [адам] Бичиу, тигиу эте билмеген.

Къыз кёк ийнени кёнделен сууура билмейди, алай эшиуге уа устады.

КЁК ТУЗЛУКЪ Хуппегиден этилген тузлукъ.

Келин бишлакъланы кёк тузлукъда тутуучу эди.

КЁК ХАЛЫ 1. Ёсген зат (бахча кёгет).

Май ай тауусулду, бизни уа алыкъа ауузубузгъа кёк халы тиймегенди.

2. Кырдык, бичен.

Ол къадар кёк халыдан адамгъа бир гебен жетип да къалады. С. Бабаев, Атамы китабы, 86.

КЁК ЭШЕКГЕ – КЮМЮШ
КЪУУУШХАН Биреуге арталлы да
тийишли болмагъан [зат].

– Эй Залимхан, аны [къыз сурат-
ны] жанынга салып бош айланаса,
ол сеничалагъа жетерик туююлдо.
«Кёк эшекге – кюмюш къууушхан»
деп эшитгенмисе? – деди Къушже-
тер. Хубийланы О., Аманат, 3, 40.

КЁКГЕ ДА МИНМЕ, ЖЕРГЕ ДА
ТЮШМЕ 1. Керексизге къаргъанма,
айтхан сёзюнге ийнанмайма деген
магъанада.

«Керексизге кёкге да минме, жер-
ге да тюшме, ахча сендеди, келтир-
ген эт», – деди кызыла.

2. Къаты къаргъаныргъа, ант
этерге.

Татуш, асыры къаргъаннгандан,
тулукъ болду, кёкге минди, жерге
туюлдо.

3. Бир тюрлю эркинлик бермезге.

– Кесинг бузаса ансы, сени жа-
шынг жаннган отдан юлош аллыкъ
жашды... Не окъургъа, не ишлерге
жол бермесенг, ююнден кыста-
санг, ий аурууунгу алайым, ол не
этерге керекди? Кёкге да минме,
жерге да тюшме дейсе. Аллаи адет
боламыды? – деди Сапият Базарбий-
ге. Хубийланы О., Аманат, 3, 151.

КЁКГЕ-ЖЕРГЕ ЖЕТДИРМЕЗГЕ
Биреуню намысын кётюрюрге, мах-
таргъа.

– Къачандан бери болдунг Базар-
бийге тынгылаучу? Сени мешинагъа
къондуруп: «Айлан», – деп къойса,
Базарбийни кёкге-жерге жетдир-
мейсе. «Ишле», – деп, терс жигинг-
ден басса уа, анга айтмагъан сёзюнг
къалмайды, атайпысны къуяса, –
деди Базарбий [Залимханнга]. Хубий-
ланы О., Аманат, 3, 206. – Махтасаммы
сое эдигиз?! Сиз кёкге-жерге жет-

дирмей сёлешгенликге, калак итча, ол
орамланы санап айланады. Биз бил-
ген игилиги жокъду [Амырбийни], –
деп, Балдан жууап этди. Анда, 2, 69.

КЁКГЕ СУУУРУРГЪА Биреуге
урушургъа, тырман этерге.

– Жумушуму тынгылы этмеген-
се деп, кёкге сууурады бу мени, – деп
тарыкъды жаши анасындан.

КЁКГЕ ЧЫГЪАРГЪА (малла)
Мал жазгъы кырдыкка чыгъаргъа,
отлап башларгъа.

Малла, кёкге кетгенли, биле-биле
азайгъандыла.

КЁКГЕ ЧЫГЪАРГЪА, ЖЕРГЕ
ТЮШЕРГЕ 1. Биреуню эси жетмеген
жер къалмазгъа.

Ол [Налдюз] кёкге чыкъды, жер-
ге туюлдо, аны кёзюне кёрюмген,
эсине келмеген ахшылыкъ. къууанч
къалмады. Ж. Залиханов, Бахсан жулду-
зу, 300.

КЁКДЕ, ЖЕРДЕ БОЛГЪАНЫН
БИЛМЕЗГЕ (кёкде эсе да, жерде эсе
да билмезге) Сагъышлы, шургулу бо-
лургъа, этген ишин билмезге.

– Тынч, сау къайтдынг эсе, Ал-
лахха шукур! Аллах бла ант этеме,
сен [Сарбий] кетгенли, санга асыры
къайгъы этгенден, кёзюбюзге жукъу
кирмей, кёкде эсек да, жерде эсек да,
билмей турдукъ, – деди Добай. О. Эте-
зов, Тарда, 115.

КЁКДЕ (кёктюн) ЧЫПЧЫКЪ ОЗ-
ДУРМАГЪАН (къарач.) (итни юсюн-
ден) Огъурсуз, сакъ ит.

Кючюкню акъылсызлыгъы ючюн
къонишула жау болгъандыла. Аланы
кёкде чыпчыкъ оздурмагъан, атлыны
атдан алгъан итлерин кючюк къан
ауузлу этгенди. Чотчаланы М., Кюндюз-
гю кюн, 155.

КЁКДЕН КЕСЕУ СЕРМЕГЕН
[адам] Жигит, ётгюр адам.

Кёкден кесеу сермеучю, кёпле сукъланган жигит киши энди жеринден да кёобалмайды.

КЁКДЕН ТАМЫЧЫ ТАММАЗ-ГЪА Арталлы да жауун жаумазгъа, кьургъакълыкъ кыысаргъа.

Болгъан кьууурулуп къалады, жауун а жокъду. Кёкден тамычы таммай тургъанлы иги кесек заман болады. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 209.

КЁКДЕН ТАШ ТЮШСЕ, ЖЕРГЕ ТЮШМЕЗ (кёкден таш тюшсе, жерге тиерик туююлдо – къарач.) Бир жерде адамла чексиз кёп жыйылгъандыла деген магъанада.

Адамла асыры кёпден, правлен аллында, бурунгулула айтычулай, кёкден таш тюшсе, адам башына тиймей, жерге тюшмез дерчады. Ж. Залиханов, Тау кьушла, 102.

КЁКДЕН ТЮШГЕНЧА Мёлек кирик деген магъанада.

«Ушкок» деген сёзню эшитгенлей, жумдуругъум кеси аллына тешилп, Балдан кёзюме кёкден тюшген бир адамча кёрюнюп кълды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 16.

КЁКНЮ, ЖЕРНИ ШАГЪАТ ЭТИП, КЪАРГЪАНЫРГЪА (кёк бла, жер бла къаргъаныргъа) Къаты къаргъаныргъа, ётюрюкге къаргъанмазгъа.

Марзиятдан уста кёобузчугъа кёз ачмагъанларына ала [кёпню кёргенле] кёк бла, жер бла къаргъаныргъа хазырдыла. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 132.

КЁКНЮ ЖЕТИ КЪАТЫСЫНА ЧЫГЪАРГЪА 1. Не узакъгъа да барыргъа.

Быллай жашны ызындан а кёкню жети къатысына чыгъаргъа окъуна угъай демез эдим. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 47.

2. Бек уллу кьууаннганын кёр-гюзтген магъанада.

Жаш туугъанын билгенде, атакъсыны кёлю кёкню жети къатысына чыгъаргъа хазыр эди.

КЁКНЮ ТЮБЮ ТЮШЮП КЪАЛГЪАНЧА (жауаргъа) Жауун кьуру да тохтамай жаууп турургъа.

Алай ёзеннге тюшгенлей, кёкню тюбю тюшюп кългъанча, жауун алай уллу куйду, кёйлань тыяргъа бир мадар болмай... танг атаргъа бир ачыкъ талагъа чыкъдым. Аппайланы Х., Къара кюбюр, 95.

КЁКЮРЕГИМ КЁПЮР БОЛСУН, АРКЪА УЗУНУМ ЖОЛ БОЛСУН (кёкюрегим кёпюр болсун, бурунуму сырты жол болсун – къарач.) (алгъыш) Къор болайым деген магъанада айтылгъан ариу сёзле.

«Кёкюрегим кёпюр болсун, аркъа узунум жол болсун мени туугъан элиме», – деучю эди анам харип кьуру да. К. Мечиев, 2 том, 314. *Къарындашы абынмаз ючюн, эгеч кёкюрегин кёпюр этерге арсар боллукъ туююлдо.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 203.

КЁКЮРЕГИН ЖЫЛТЫРАТЫР-ГЪА (къарач.) Орден, майдал бла сау-гъаларгъа.

Сиз аны толтурсагъыз, мен сизни экигизни да кёкюреклеригизни майдалдан жылтыратырма. Аппайланы Х., Къара кюбюр, 26.

КЁКЮРЕГИН КЁТЮРЮРГЕ (тургъузургъа) Махтанчакъ, ёхтем болургъа, кесине бийик багъа бичерге.

– *«Хар кимге да кёкюрегинги кётюргенни кёй», – деп Хасанов аны ючюнмю айтхан эди?* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 43. *Имбашларында акъ аскерчи офицерни погонлары жылтырагъан бир жаш таулу да бара-*

ды бу орамны, кёкюрегин тургузууп, башын кёкге тутуп. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 137.

КЁКЮРЕК АУУЗ Адамны кёкюрек къангасы.

Бутдукъ жсенгил жыгъылып къалмады. Кёкюрек ауузун къан жууа, Зекериягъа къарап, аны таба эки-юч атлагъанлай, бауурундан аууп къалды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 211.

КЁЛ АЛЫРГЪА Бир ишни этерге тебирерге, таукел болургъа.

Ёресан Черекни бойну бла ёрге тебирегендиле. ...Алайда къая туюбюнде кечикгендиле да, танг ата андан ары жол кёл алгъандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 38.

КЁЛ АШАРГЪА Биреуню жюреги къыйналыргъа, ёпкелерге.

– Юсюнге жакъ басаса дейсе. Мен аны халын билеме. Сен анга неге кёл ашайса? Аны нек жаулайса? Не терслиги барды? – деди Шерифат Асиятха. М. Шаваева, Мурат, 77. Аллахха да туююлбюз бирча ыразы. «Дунияны жаратхан нени да биз суюгенча этмегенди!» – деп, кёл ашайбыз. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 185. Тейриле минг болуп эшиталмагъанны Аллах бир болуп эшитмейди деп да къалай кёл ашагъын? Анда, 24. Югославчы шуёхум, кёл ашама, Жеринги суюмегенме сенича. И. Боташев, Ёмюрюм, 50.

КЁЛ БАСАРГЪА Ырахатланыргъа.

«Къумукъ он жылны тауда, агъачда айланган заманында, мени къошумда кёп кере кечингенди, ол Кичибатырча харамлыкъ этмез», – деген сагъышын жаратып, Сарбий кёл баса эди. О. Этезов, Тарда, 13. Сылыухан юйде болгъан затдан хазырлап,

къатыкъ берип, жашын шош ашырды. «Шукур болсун, дерт алырым барды», – деп, кёл басды. А. Теппеев, Ташыуул, 187.

КЁЛ КЕНГДИРИГЕ 1. Биреуге дертин жетдирирге.

[Аслан:] Хаджибатыргъа бир кёл кенгдирмей ёлсем, къабырым эки жарылыр. И. Боташев, Пьесала, 20. Халаллыкъны жакълагъан, адамлыкъны къорууларгъа Кязимден юйреннген поэт ёлгенге алай бир кёл кенгдире эсе, сора аны ачыуу уллуду, дерти кемсизди. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 18. [Айжыякъ:] Ол аман окъ тиерикге бир кёл кенгдирип ёлсем, манга ёлдю деп жилимагъыз. И. Боташев, Пьесала, 62. [Сайхат, бозаны Кериуаннга узата:] Кериуан, Асият къайда кёрюнмейди? Бу жарсыулу кезиуюлбюзде кёл кенгдирип къойгъанча, бизге да бир келмейди. И. Боташев, Пьесала, 155.

2. Жау адамыны жарсыууна къууаныргъа.

– Угъай, угъай! Мырзабек энди бир кёрсюн! Сходда алгъынча жанып къычырлыкъ болурму? – деп, Бекболат да кёл кенгдиреди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 347.

КЁЛ КЁТЮРЮРГЕ Къыйынлыкъда, жарсыуда таукел этерге.

Зухура, жашырын пропаганда да бардырып, ...урушну юсюнден тюз хапар келтирип, эллилерини кёллерин кётюрюп тургъанды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 359.

КЁЛ КЪАЛДЫРЫРГЪА Ёпкелерге, жюрегинги къыйнаргъа.

Бир жанындан, бу чыгъарма адамны ич дунясын асыры бек ачып, кёл къалдыра тургъанлай, бирси жанындан, анга айыпха этгенча, адамны, табийгъатны да дуняда адамлыкъ ышаннга саналгъан бийиклерин

кёргюзтеди. Мусукаланы С., Хакъ дуня-да жолоучула, 338.

КЁЛ КЪАНДЫРЫГЪА Кю-сеген ишин этип, муратына жетип, ырахатланыргъа.

Душманны хорлап, кёл къандырыргъа заман жетгенди. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 561.

КЁЛ САЛЫРГЪА Бир ишни сүй-юп, битеу къарыуун салып этерге.

Нек эсе да колхозну къарыууна адамланы ийнаныулары жокъду, аны ишине кёл салмайдыла, арт бурадыла, хар ким тышына къарайды. Х. Кадиев, Тамата, 136. *Жансуратны айтханына, ол бизни кеси акъылында болгъаннга ийнандырыр ючюн окъуна сёлеше эсе да, Мурадин бла мен кёл салып тынгылай эдик.* И. Гадиев, Санга айтама, 176.

КЁЛ ТАБАРГЪА (тапдырыргъа, этдирирге) Эс табаргъа, таукелленирге, ахшы умутлу болургъа (этерге).

Лейланы къызгъаны ышырылгъанча болуп, Хурайдан кёл тапханы бла таукел этип, айтды. Семенланы А., Жазыу айла, 65. *Ала [къачхынчыла], ушкокланы къолларында къаты тутханлай, не тюрлю шыхыртдан да элгене, бир бирге уа кёл тапдырыргъа кюреше, олтурушадыла.* О. Этезов, Аслан, 298. *«Къоркъма, жигит, сен, алай эте, ананга ахшы стол, шинтикле да ишлерсе», – дей, жашха кёл этдире, ишлей эди.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 67.

КЁЛ ЭТДИРИРГЕ (берирге) Биреуню таукел сёзле бла къайгъысын шошайтыргъа.

Кённю кёрген акъсакъалла бушуулары болгъанлагъа кёл этдирдиле, жашланы хорламларына махтау салдыла. И. Гадиев, Санга айтама, 62. *Лагеръни таматасы, стакан бла суу*

узатып, тюз атымы биринчи кере айтып: «Магомед, полно, полно...» – деп, кёл этдирген ауазы бла эки-юч кере да къайтарады. Къудайланы М., Жилеуун парий этген мискин, 79. *Сакъа-лынг, мыйыгъынг да чыкъмагъанлай, бёрюню терисин сыдыргъанынг да аман туююлдою, – деп, киши кёл этдирирге кюрешиди.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 71.

КЁЛЕГИ БЛА ТУУГЪАН [сабий] (орусч.) Насыплы адам боллукъду деген магъанада.

– *Ол насыплы адамды. Оруслула айтывчулай, ол юсюнде кёлеги бла туугъанды, – деди Журтубай.* Б. Гуляев, Атама сёзюм, 179.

КЁЛЕК БЛА КЁНЧЕК КИБИК (къарач.) Бир бирден айырылмагъан, татлы шуёхла деген магъанада.

Ма кёлек бла кёнчек деп быллайлагъа айтадыла. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 284.

КЁЛКЪАЛДЫ БОЛУРГЪА (этерге) (кёлю аз болургъа) Биреуню жюреги къыйналыргъа, ёпкелерге.

– *Туура, кереклиге, керексизге да ол Шашайдан кёлкъалды адам кёрмегенме, не бош затха да кёлкъалды болады да тебирейди, – дегенди Фарида.* Хубийланы М., Алан, 134. *«Азыкъ аз болса, нёгер харам болады, дегенлери керти кёре эдим», – деп, Чоллай Малжсейге кёлкъалды этеди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 340. *Секретаръны иши урушууду, терс жерибизни кёргюзтюдю. Мен анга бош кёлкъалды эте болурма.* Х. Кадиев, Сайламала, 490.

КЁЛЮ АЙЫРЫЛМАЗГЪА Бир затны сүйгенлей турургъа.

Байчо, къошдан кёлю айырылмай тургъанлыкъгъа, энди ёксюзлюгюн, жангызлыгъын, жалан да бу къойланы эсге туюшурген затла кёз туура-

дан кетселе унуталлыгына туюн-
дю. А. Теппеев, Ташыуул, 37.

КЁЛЮ АМАН ЭТЕРГЕ 1. Жюре-
ги къарыусузланып, эсин ташларгъа.

*Аны юсюне уа, самолётха мин-
нгеним манга иги жарашмай ту-
рады. Тохтамагъанлай кёлюм аман
этгенлей турады.* Ж. Токумаев, Ыфчык,
105. *Келе келип, Адай суу боюнуна
жетгенибизлей, анамы кёлю аман
этип, ботасын тёрт бюклеп, таи
юсюне атды да, иги кесек олтурду.*
Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрю-
нюр, 68.

2. Биреу ачдан онгсуз, къарыусуз
болургъа.

*Иги кесек заманны ичине аш бар-
магъан Магомет, кёлю аман эте те-
бирегенин сезип, санларын кълты-
рауукъ алып, кюнден-бутдан аягъы
юсюне сюелди.* Э. Гуртуев, Къая жашы –
къаячы, 145.

КЁЛЮ АМАН ЭТМЕЗ (этерик
туююдю) Иш алай болса, хатасы
жокъду, тап тюшерикди, бир да эрин-
месин деген магъанада.

– *Да, тейри, Солтан, къарт-
ла бла баи ашап, жашла бла аякъ
ашап айлансам а, кёлюм аман этерик
туююдю... Къуй бери, не этериксе,
амалынг алай болса, – деди Рамазан.*
И. Гадиев, Санга айтама, 186.

КЁЛЮ АЧЫКЪДЫ Бир затны этер-
ге хазырды, сюеди, ырымы тартады
деген магъанада.

*Шинтикде эки тиширыу олту-
рады. Аланы бирлерини жаншаргъа
кёлю ачыкъды. Ол, эки жанына кезиу
айланып, хапарны къыздырады.* Х. Ку-
даев, Бизни заманны адамлары, 57.

КЁЛЮ АЧЫЛЫРГЪА 1. Биреу
жарыкъ кёллю болургъа.

*Жамботну жюрегин ёхтемлик
бийледи, кёлю бютюн да ачылды. Ол*

*жарлы юйюрюню бу жолча жарыкъ
заманын кёрмегенди.* Ж. Токумаев, Дерт-
ли къама, 155.

2. Биреуню ашарыгъы келирге.

*Ашаргъа алай уллу кёлю ачылып
туююл эди шёндю аны. Алай чачы-
лып бишген къургъакъ картофланы
кёргенде, эрттеден ач болуп тур-
гъанча, ичи шор тарады [Исламны].*
Аны, Къурч бюгюлмейди, 340.

КЁЛЮ БАРМАЗГЪА (угъайл.)
Биреу бир затны суююп, онгсунуп
этмезге.

– *Аякъ тирейбиз деп да туююл-
дю, – деди биягъы Мухажир, – алай
мирзеуге себилген нартюхню уругъа
къуйсакъ, оллахий, гюняхды, анга
кёлюбюз бармайды.* Х. Кадиев, Тамата,
213. *Айрансыз а бир кюн да болмайма.*
*Анга юйреннгенме да, баиша аиша
хазна кёлюм да бармайды.* Ж. Току-
маев, Дертли къама, 158. [Сайхат:] *Э-э
къыз, быллай кюнубюзде жырларгъа
къалай кёлюнг барады?* И. Боташев,
Пьесала, 145.

КЁЛЮ БЛА АЙТЫРГЪА Биреу
бир затны ойнамай, безиремей, таза
жюрекден айтыргъа, этерге д.а.к.

– *Улан, тейри, туугъанлы бери
къойчу болуп тургъан кирик, кёйла-
ны кылыкъларына уа бек терк тю-
зелесе, – деп, Хажу-Осман, керти,
кёлю бла айтхандан, масхара этип
айтхандан къайсы болгъанын ким
да шарт этип айырмазча, алай айт-
ды.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 33. – *Мени
да, сабийими да ариу кёрюп, керти
да кёлю бла суююп жашарча адам
табылыр деб а умут этемесе, Фа-
тимат? – деп сорду Аминат.* А. Узде-
нов, Насыпны сатып алмайдыла, 36. – *Муну
былай безиретиуюнго кёй, Назир, –
деп тиледи Асхат кёлю бла.* Аны,
Жанган жюрекле, 114.

КЁЛЮ БОКЪЛАНЫРГЪА (кёлю булгъаныргъа – къарач.) Биреуню къусарыгъы келирге.

Чирчаппа Забидхан бозасына къурум къошхан болур эди. Эрттен-бла къошун бла бир ичген эдим да, кёлюм булгъанганлай турады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 223.

КЁЛЮ ЖАРЫРГЪА Къууаныргъа.

Ол къош галауну жан хуржунуна салгъанды да, жюреги андан жылынган болур, – кёлю жарыкъды, хар не да хычыуун кёрюнеди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 174.

КЁЛЮ ЖЕР БЛА ТЕНГ БОЛУР-ГЪА Мудах болургъа.

Бюгюн Шаухалны кёлю жер бла тенгди. Ж. Токумаев, Ауанала, 109.

КЁЛЮ ЖОКЪДУ [бир затда] Ишни этериги келмезге, сүймезге, онгсунмазгъа, жюреги тартмазгъа.

Хамзат адамла бла бет-къол жууса да, аууланса да, аны бир затда да кёлю жокъ эди. А. Теппеев, Кюн батмайды, 207.

КЁЛЮ КЕНГЕРГЕ Биреуню жюреги ыразы болургъа.

Асхатны хахайына тёгерекеде адамла жыйылдыла, уручугъа къол жетгенни хатасы жокъду деген акъыл бла, суюле кетип, кёллери кенгенгенден сора, ол кишини Асхатны юсюнден айырдыла. З. Зукаев, Солуу кюн, 43. Халкъ кырылып къалмаса, душманлагъа кёлюбюз кенгер. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 81.

КЁЛЮ КЁК БЛА (тау бла) ТЕНГ БОЛУРГЪА (кёлю кёкге жетерге) Къууаныргъа, ёхтемленирге, жюрек ырахатлыкъ табаргъа.

Хар ол кыыз бла тюбешгеним сайын, хар аны [Ираны] жумушун этгеним сайын, кёлюм кёк бла тенг

бола эди, кесим да былай, кёз кёре ёсе, жангыра баргъанча бола эдим [Хасан]. Э. Гуртуев, Кызылкыанат тангла-рым, 145. Ира кесини тауча сёлешгенине да сабийча къууана эди. Аны бла бирге мен да къууанчдан тола эдим. Кёлюм кёкге жете эди. Анда, 146. «Ма ол къоз бёркню алгъан жаш!» – деп, орамда ётюр бара, ызындан алай айтханларын эшитсе, аны [Таняны] кёлчюгю тау тенгли болады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 297.

КЁЛЮ КЁТЮРЮЛЮРГЕ (кёлюн кётюрюрге, кёлю уллу болургъа) Биреуню халы игиге тюрленирге, жарыкъ кёллю болургъа (этерге).

Адамны жюреги къууанса, санларына женгиллик келеди, юйюне да кёлю кётюрюлюп къайтады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 32. Ариу сёз айтылса сабийге, ма андады уялыу магъана. Ол кёлюн кётюрюр бийикге. С. Гуртуев, Бийик ауанала, 181. Чабып келген Алексей эди. Аны келгени кёлюмю кётюрдю. Ж. Токумаев, Ауанала, 79. Аз уялгъан да эте, кёлюм да уллу болуп, Шураны бетине ышанлап къарадым. Х. Кадиев, Сайламала, 48. Кавказны ариу эллеринден биринде ала [студентле] биринчи кере болгъандыла. Бетден бетге тарых бла тюбешгенлеринде кёллери кётюрюлгенди. «Заман», №46, 2016.

КЁЛЮ КЮЛМЕСИН Айып этмесин деген магъанада.

Кёлюнг кюлмесин, ол ингирдеча кёп мен Сакинатчыкыны бир заманда да сакълагъан болмам. И. Гадиев, Санга айтама, 185.

КЁЛЮ КЪАЛЫРГЪА (къалдырыргъа) Биреу ёпкелерге, ыразы болмазгъа (этмезге).

– Тюнене ючюн бош кёлюнг къалады, ийнан, кесим къапхандан эсе,

санга тежсеге ыразы эдим, бырнакча тургъанынгы эслеп, къыйналдым, этер мадар а жокъ. Къургъакъ сёз айтхандан хайыр кёрмедим, – деди Азрет. Чотчаланы М., Студентле, 109.

КЁЛЮ КЪАЧАРГЪА (кёлюн къачырыргъа) Биреуден искилтин болургъа, эригирге (эрикдирирге).

– Къарачыкъ, сен неле жаншайса? «Раковый шейка» конфетден кёлюнъ къачханды деб а эшитмегенме. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 116. – Этме алай, Лейля. Аман окъуна айт манга, уруш, кесингден кёлюмю къачыр. Мени уа жокъмуду аллай бир насыбым – сенден кёлюм къачарча! Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 24.

КЁЛЮ ОЛТУРГЪАН [адам] Сабыр, адамлыгъы болгъан адам.

«Ариу анама ушаса эди. Адамлыгъы бла, чомартлыгъы бла. Ушай да болур дейме. Ариу да бек адамны кёлю олтургъан тиширыуду», – деп оюмлайды Асхат. Ж. Залиханов, Жанган жүрекке, 321.

КЁЛЮ СОКЪУР [адам] Мутхуз, сууукъ адам.

Кёзю сокъурдан къоркъма, кёлю сокъурдан къоркъ. (Нарт сёз).

КЁЛЮ СЫНАРГЪА къара: ЖЮРЕГИ СЫНАРГЪА.

Жансурат а жилийды, ахтынады, тенглерини ичинде кёлю сынады. Будаиланы А., Ата журтум, 126. – Къайсы тауну тешидинг энди уа? – деп, аны [жашны] кёлюн сындырыргъа кюрешгендиле [адамла]. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 67.

КЁЛЮ ТАКЪЫР БОЛУРГЪА (толургъа) Биреуню жилирыгъы келирге (жазыкъсыннгандан, жарсыгъандан).

Бекболат Османнга жумдурухун кётюреди. Аланы ол тюрлю са-

бий халларын кёргенде, Ханохну кёлю такъыр болады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 366. Юч кюнден Харун, сакъалын да ариу жюлюп, Аминат ишлеген жерге келди. Аны алай кёргенинде, Аминатны кёлю окъуна толду. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 239. Муратны кёлю толуп, сёзюн айталмай, иги кесек турду. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 26. Хамзат кёлю толгъанын хорлаялмады. «Сюрюн», 102.

КЁЛЮ ТУТМАЗГЪА Бюсюремезге, бир затха сейирсиниюу болмазгъа.

Не эсе да ол тюрлю сёлешуленни адамны кёлю тутмайды. Х. Кациев, Тамата, 171.

КЁЛЮ (да) УЛЛУ БОЛМАСЫН Махтагъан ючюн бузулмасын.

– Алай айтханым ючюн, кёлюнъ уллу болмасын, Харун, сен тиширыу эс бурмазча жаш туюлсе, – деди Аминат. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 93.

КЁЛЮ ЧЁГЕРГЕ (кёлюн чёкдюрюрге) Биреу шошайыргъа, мудах болургъа, этерге.

Харунну кёлю чөгеди, кёзлерин энишге бошлайды. – Сау бол, Аминат. Сен бир адамгъа да игилик болмаса, аманлыкъ этмегенинге ийнанама, – деди. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 148. Атасыны мудахлыгъы Исламны да кёлюн чёкдюргенди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 18.

КЁЛЮ ЧЫГЪАРГЪА (кёлюн чыгъарыргъа) Ёнгелерге, айып этерге (этдирирге).

– Айып этме, бюгюн кеси кесимден кёлюм чыкъгъанды. Бюгюннге дери мен Мазанны алай бек суйген болмам дейме. Ж. Залиханов, Тау къушла, 135. – Жаш кёрюнесе сен манга, сабий. Анда аллай жашла бардыла –

кеси кесингден кёлюнг чыгъар. Д. Таумурзаев, Таурухла, 113. *Керам бюгюн олтургъан жеринден ёрге къопмай къалса, кёлюнг чыгъарыкъ туююлмю эди?* Байрамукъланы Х., Мёлек, 8.

КЁЛЮН АЛЫРГЪА Биреуню жапсарыр ючюн, жүрегин къыйнамаз ючюн, ариу айтыргъа, махтаргъа.

Фёдор, къарап, Мазанны иши бир кесек тапсызыракъ болса да, жашны кёлюн алама деп, махтаучу эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 67. *Оллахий, мени кёлюмю алыргъа этесе сен да.* М. Гулиев, Акъ атлы, 203. *«Жашау суюген – жалынчакъ», – дегенча, ол къарт киши бир тауукъ кесдиреди да, патчахны кёлюн алама деп, алып барады.* «Эртте биреу бар эди...», 69.

КЁЛЮН АУРУТУРГЪА къара: **ЖЮРЕГИН АУРУТУРГЪА.**

– *Ишлеп, сизге да бир кесек болушайым. Окъургъа уа заочно кирейим. Жашланы кёбюсю алай этгендиле. Аны ючюн даулашып бир бирни кёлюн нек аурутасыз?* Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 4. *Ол ахшы киши ёмюрюнде бир адамгъа бир капекни къыйматы заран этмегенди неда, аман сёз айтып, кишини кёлюн аурутмагъанды.* «Эртте биреу бар эди...», 31. *Нёгерлеринден бири жолда сакълап тура эди. Жапсарыр ючюн, ариу айтыр ючюн, кёлюн алыр ючюн. Кёп айландыла шахар орамлада, бири бирин ашыра.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 86.

КЁЛЮН ЖАЗАРГЪА (басаргъа) Биреуню жүрегин шошайтыргъа, ариу айтып, жапсарыргъа.

Кесин хыны-хуну этдирсе да, алай къыйынлыкъда сабийлени къууанч тауушлары аны кёлюн жазадыла. Чотчаланы М., Эм таза кёкню тюбюнде, 76. ...*Сизни Хоргамгъа элтирбиз.*

Ары дери уа, бу иги адамла айтханны этип, кёлюнгю басып тур. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 81.

КЁЛЮН КЪАНДЫРЫРГЪА (тынчайтыргъа) Бир затдан кереклисин алыргъа, тынчайыргъа.

Жиляп, кёлюн къандыргъынчы да ангылады Лена – эгечлери аны жууабын излемейдиле. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 284. *Аланы [аталары уруиха кетген жашчыкъланы] ол заманда сыннган кёллерин тынчайтхан сезим бирди – аланы аталары жигитле эдиле.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 326. *[Залийханланы] Магометни экипажы, фашист танкны жеринден тепмезча этип, кёлюн къандырады.* М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 158.

КЁЛЮН КЪАТДЫРЫРГЪА Жюрегин къыйнаргъа.

Анга уа [Муратха] мен къалай къаты сёлешиген эдим. Кёлюн къатдырдым, башын суугъа атарыкъ этдим. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 129.

КЁЛЮН САКЪЛАРГЪА Аяргъа, къорууларгъа, жапсарыргъа.

Жаланда таулу къыз айталлыкъды суюгенине былай: Жаяу жолгъа атлансанг, Элеу таякъ болур эдим, Сен кёлюмю сакъласанг, Хар палахдан къорур эдим (Кучмезланы М.). Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 227. *Ууакъ ышара, кёзбау кёз къыса, Биринчи къатын алгъанем, Ариу сёз айта, кёлюн жапсара, Экинчиге жол салгъанем.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 188.

КЁЛЮН СЫНДЫРЫРГЪА къара: **ЖЮРЕГИН СЫНДЫРЫРГЪА.**

Юйюмде жубана турсам, киши жашымы, къызымы аман бла сэгъынмаз, бедии да этмез, кёлюмю да сындырмаз. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 41.

КЁЛЮН ТАУЛАГЪА ТЕНГ
ЭТЕРГЕ Къууандырыгъа, ёхтем
этерге.

[Аслан, шыбырдап:] Сен бери
киргенде, асыры ачыудан, жюрегим
жарылып къала эди. Сени сатлыкъ
болмагъанынгы билгенли, кёлюм тау-
лагъа тенг болду. Энди бир бирни кё-
рюрбюзмю? И. Боташев, Пьесала, 50.

КЁЛЮНДЕН ЧЫКЪСА... Биреу
бир затны (айтыргъа, этерге) суюсе,
ырымы тартса деген магъанада.

Жарнес, кёлюнден чыкъса, айхай
да, къалай болурун айтыр. А. Теппеев,
Ташыуул, 12.

КЁЛЮНЕ АСЫУ БОЛУРГЪА
(этерге) Биреу жаратырча, ыразы бо-
лурча (сёлеширге, иш этерге).

– Жашчыкъ, ёрге къобун, жерин
бергенде, анамы жаны ючюн, кёлюме
бек асыу болгъан эди, – деди Найып-
хан. «Заман».

КЁЛЮНЕ ЖЕТЕРГЕ (жараргъа)
Биреуню ыразы этерге, кёлюн алыр-
гъа.

Кёпню кёрген инженер онсегиз-
жыллыкъ жаш бла былай тенги
блача ушакъ этгени Хасанны кёлю-
не жетди. Э. Гуртуев, Къызылкъанат
тангларым, 53. ...Керти сёзге, жюрек
тебиуге къалам жютюлюк да къошу-
луп, Хасан окъуучуларыны кёллерине
жетген эди. Мусукаланы С., Хакъ дуни-
яда жолоучула, 367. – Э киши, бу къа-
тын-матын хапарларынг недиле?
Ким эсе да кёлюнге жарагъанды. Биз
танымагъан, ол кимди? «Эртте биреу
бар эди...», 60.

КЁЛЮНЕ (алай) КЕЛИРГЕ Би-
реу алай сагъыш этерге.

Баям, бизни письмоларыбыз Рос-
товда тюбешип, саламлашып озгъан
болур эдиле, не эсе да кёлюме алай ке-
леди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 254.

КЁЛЮНЕ ТИЕРГЕ (кёлюне кюч
тиерге – къарач.) Биреуню жюрегин
къыйнаргъа.

Жангылычым, терслигим да бол-
ду мени, Жоймасам да, сатмасам
да бир инсанны, Кёллерине тийген-
ме мен да кёплени, Телиликлерими
уа, тап, жокъду саны. Къ. Кулиев, Ах-
шам, 220. Татлы тенгим мени тойгъа
чакъырды. Бармай къалсам, кёлю-
не тиеригин билип, угъай демедим.
Ж. Токумаев, Ауанала, 154. Сермешледе
батырлыкъны кёргозте, солугъан ке-
зиучюкледе заманны кюлюк бла, шу-
ёхлукъда, адамны кёлюне тиймеген
лакъырда бла ашыра, Деппуев полкун
Германияны жерине кийиреди. М. Гет-
туев, Жюрекле бла алтын къолла, 175.

КЁЛЮНЕ УШАРГЪА Бир затны
жаратыргъа.

Жашыны сёлешгени кёлюне уша-
маса да, аппа адамла къатында анга
жукъ билдирмеди. «Коммунизмге жол»
№ 125, 1986.

КЁЛЮНГ ЖЕР БЛА ТЕНГ БО-
ЛУРГЪА Сынаргъа, жюрегинг бек
къыйналыргъа.

«Мени киши сакъламаса, кимге
къайтырыкъма мен?!» – деп, кёлю-
нго жер бла тенг этип, киши кёрмез-
ча, жауун бла бирге жилигъанынгы
билеме. Мусукаланы С., Барып турсанг...,
238.

КЁЛЮНГ КЮЛЮРГЕ Кеси ке-
синге айып этерге.

– Жилиятма къартны-жашны,
сарнатма къатынланы. Алагъа этге-
нинг кесинге жетер. Бир аман кюнню
кёрюрге. Ол заманда этгенинге чо-
гъож болурса, былхымсызлыгъынга
кеси кёлюнг кюлюр, – дегенди Бо-
лакъа. Д. Таумурзаев, Таурухла, 97.

КЁНЧЕКЛИКГЕ АЙЛАНЫРГЪА
(къарач.) Уругъа, тоноугъа жюрюрге.

Къуугъуннга келген атлы айт-ханныга кёре, Махмутчукъ анам къы-йынлыны биргесине суугъа барып, ойнайма деп, артхарахъ къалгъанлай, кёнчекликге айланганла, къарап туруп, сермеп алып, жамычы тубюне уруп кетгенлерин билдик. Хубийланы М., Алан, 194. Эртте-эртте бир ит бла бир бюрче шүёх болгъандыла. Бир кюн экиси да: «Кёнчекликге барыргъа керекбиз», – деп оноу этгендиле. «Къарачай нарт таурухла», 214.

КЁП БОЛСУН ДЕП, КЕЛИП КЪАЛЫРГЪА (къарач.) Билмей, сакъламай тургъанлай келирге.

Тап, ол, кёп болсун деп, келип къалыргъа да огъай демез. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 26.

КЁП СУУ КЕТЕРГЕ (саркъыргъа) Кёп заман кетерге, озаргъа.

– *Манга элли жыл болду, Сакъалым агъарып тургъанын кёре болурсуз. Мен Нарсанадан келгенли кёп суу кетди. Хубийланы О., Аманат, 3, 229.*

КЁПМЕЙ КЪАЛЫРГЪА (кёбер жапысы болмазгъа) Дин бла ант этерге. (Муслийман динни айтханына кёре, къуранны къолуна алып ант этсе, ётюрюк айтхан адам кёберге керекди деп ийнаныу жюрюйдю.)

Алдап, жалгъан ант этгени ючюн, кёберик болур деп туруп, Тогузакъны бир да кёбер жапысы болмай, эфендини туурасына олтургъанында, эллилени бир къаууму къайгылы болуп, къычырып тебидиле: «Къуран бла ант этмегенди, китап бла этгенди, ансы кёпмей нек къалгъанды? Эфенди къуранны берсин!» – деп. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 225.

КЁПНЮ КЁРГЕН [адам] Акъыллы, жашау халны билген, кёп затны сынагъан адам.

Блаев а, жыйырма жылдан кёп къоратмаса да, кёпню кёрген, кёпню билген жигитди. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 40. Азамат отоугъа киргенлей, ундурукъда саусузну эс-леди. Ол кёпню кёрген тиширыуду. З. Толгуров, Эрирей, 5. Темиркъан жютю кёзлю, тюз бурунлу, назик санлы, алаша адамды. Аны биринчи кёргенлей окъуна, кимни да жюреги жабышырчады. Кёпню кёргеннге ушайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 95.

КЁР ДА, ЖАРЫЛ (дегенча) Биреуню къогъузтур ючюн айтылады.

Кеси да [Теммот], кёр да, жарыл дегенча, тайчыгъын суу ичирирге тёгерек айланып элтеди да, аланы [Аймёлекланы] орамны мыйюшю бла бурулуп кетеди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 111.

КЁР КЪАЗАРГЪА Биреуге аманлыкъ этерге кюреширге.

Биреуге кёр къазсанг, кесинг тюшерсе. (Нарт сёз). Сен алтын къала ишлерге къатышама деп, жашынга, огъурлу анабызгъа кёр къазып къалай кетдинг? З. Толгуров, Эрирей, 186.

КЁР ТАБАРГЪА (кёрге кирирге) Ёлюрге, къырылыргъа, асыралыргъа.

«Совет Союзну терк окъуна уруп алырбыз!» – деп чапхан гитлерчиле бизни жерибизде кеслерине кёр табаргъа. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 93. – Хакимни киши жарсытханын кёргенден эсе, кёрге кирейим, – деди Аминат. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 94.

КЁРМЕГЕНИМ ОЛ ОКЪУНА БОЛГЪА ЭДИ Затны ыспассыз этерге, сокъураныргъа.

Къууут къапчыкъны къоратды, не этеме аны кёрюп, кёрмегеним, тап, ол окъуна болгъа эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 329.

КЁРЮП БОЛМАЗГЪА Биреуню суймезге, жаратмазгъа, андан жийиргенирге.

Эфенди ёхтемлени, жууапчылананы, анга жолукъгъанда буюкъмагъанланы кёрюп болмагъанды. З. Толгуров, Жетегейле, 187. *Бир бирни ыразы этмей, жюрегин жапсармай жашагъан юйюрлени кёрюп болмайма.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 165. – *Бир заманда кёрюп болмаса да, Ундукгу хан сени, къарындашын-дан туугъанча кёрюп, ийнакълар, жашауунга, кюнюнге да жарсып къарар, къыйынлыкъ кюнюнгде болушур.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 75. *Бир жолда [къолан итни] сыныкъ шеша бла уруп, бир аман сынсытханма да, андан бери мени кёрюп болмайды.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 139.

КЁСЕНИ ШАЙЫЧА Къайтмазлыкъ борчну юсюнден айтылады.

Кёсени шайыча, бир къыйын болады бергенинги артха алгъан.

КЁТЕГЕТ БОЛУРГЪА Биреуню ызындан тагъылыргъа, аны аллында «сюркелирге».

Алай келип [душман], таулуну таулуну къолу бла тобукъландырыргъа кюреше эди, аны кёрмей, бандит болуу, энчи кёлкълалдынг ючюн душманнга кётегет болуу бек аман башсызлыкъ эди. А. Теппеев, Ташыуул, 220.

КЁТЕН ЭТЕРГЕ (масхара) Керексиз умут этеди деген магъанада.

– *Узун! – деди анга Жора. – Бу бохчасын бермез кётен этеди! – Ай жарыгъында чуругъунгу бурунун бир ийисгетчи!* «Коммунизмге жол», № 130, 198.

КЁТЕННГЕ КЕТЕРГЕ Биреу махтанчакъ, эсирек болургъа.

– *Сау кел дерге кюсемеймисе? Асыры эртте кётеннге кетип, на-сыбынга къууана болурмуса? – деди Мухтар Зухурагъа.* М. Шаваева, Кюнтыякъла, 266.

КЁТЮРГЕНЛИК ЭТЕРГЕ (къарач.) Сабийни бешикге салгъанда, келин къайын анасына сый салыргъа.

Къайын анасын аны бламы кёреди? Сабий туугъанында къайын анасына кётюргенлик эте билге эди. Ёртенланы А., Сафият, 57.

КЁХТЮЙ КЪАРГЪА ЧЫКЪГЪАНЛАЙ (масхара) Заманнга келишмеген, ушагъыусуз ишни юсюнден айтылады.

– *Алан, кёхтюй къаргъа чыкъгъанлай, неди бу замансыз заманда чалгъы алыуунг? – деди Оюс.* «Коммунизмге жол», 79, 1988.

КЁЧЕР АГЪАЧ Арбаны чархларын бирге байлагъан, кёндеден салыннган агъач.

Кююш Акка суу агъачны жутхан эсе, Ахмат кёчер агъачны жутханына чырт да сёз жокъду. «Малкъар литература-хрестоматия», 7 класс.

КЁЧЮ БОЛМАСА, СУУНУ ЖОЛУН КИШИ БИЛЕЙДИ (къарач.) Адамны ариу сёз бла терилтип, айтханын этдирирге.

Кёчю болмаса, сууну жолун киши билмейди деп, дайым бир адамгъа ишни ауурлугъун жюклеп тургъан айыпды.

КЁЧЮП КЕТЕРИК ЭТЕРГЕ Биреу кимни болса да эрикдирирге, тынчлыкъ бермезге.

Бу Аллах ургъан жаншакъ къатын кёчюп кетерик этгенди, бир аман кёношу болуп тюшгенди да.

КИЕУ НЁГЕР Жаш къатын алыргъа баргъанда, биргесине элтген жаш къауум.

Асланукъа да, киеу нёгер жыйып, уллу Бахсандан къатын алып келгенди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 116.

КИЙИЗ КИТАП (масхара) Ётюрюкчю китап деген магъанада.

Шайтанча ойнат деп тургъаныбызны кийиз китабынгданмы окъугъанса? М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 184. *Ол хапар сени кийиз китабынгданмы чыкъгъанды?* Хубийланы О., Аманат, 2, 67.

КИЙИЗ КЪАМИЧИ, КИР ЖЕРГЕ (жерге кир) (къарач.) Адамны эталмазлыкъ затынгы эт деп къысаргъа.

– *Тюздю айтханынг, Хызыр, кёп жаша, бизден бусагъатда къой, ууанык, ат, байтал излеген кийиз къамичиге жерге кир деген кибикиди, – деди ким эсе да.* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 35. *Кийиз къамичи, кир жерге дегенликге, биз хажрелени къайда табайыкъ?* Тургъан жерлерин билмейбиз. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 286.

КИЙИЗ КЪАМИЧИДЕН ТЕМИР ЧЮЙ ЭТЕРГЕ БАЗЫННГАН Адам эталмазлыкъ затны этерге базыннган, къарыулу, кючлю адам.

Алай полковникни кёзлери огъурлу жанып эдиле... Ол не акъылдан шашхан, не да асыры уллу жюрек къарыуу болгъан, кийиз къамичиден темир чюй ишлерге базыннган адам эди. Х. Кадиев, Сайламала, 131.

КИЙИК САУ (саулукълу) **БОЛУРГЪА** Арталлы да аурумазгъа, саулугъу алапат болургъа.

Ол дачада орус къатын кийик сау болуп, дагъыда жыйырма жыл жашагъанды. Аппаланы Х., Аманат, 1, 141. – *Эшитдингми, Вера, кийик сау болгъунчу, жерингден къымылдама, – деди Борис.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 28.

КИЙИК ОЧА КИБИК (къарач.) Азчыкъ, бек гитче затчыкъ.

– *Бу не гитче затчыкъды, кийик оча кибики, – деди Хамзат, къызы келтирген дарманны ала.*

КИЙИКЛЕНИ ГУЖДАРЫЧА (къарач.) Сакъ къалауурлукъ этгенни юсюнден.

Хаким, кийиклени гуждарыча, къая къыйырына келип, душманны таргъа киририн сакълады.

КИМ БАР, КИМ ЖОКЪ Бир белгили заманга жашайбызмы, кетебизми, жашау къалай тюрленирин киши билмейди деген магъанада.

– *Ай, хар ким кеси къайгъылыды. Ким бар, ким жокъ, – деди Жабраил.* А. Теппеев. Ташыуул, 90.

КИМ БИЛЕДИ (билсин) Киши билмейди деген магъанада.

Ким биледи, ол жол алагъа [Мурат бла нёгерлерине] огъурлу, огъурсузму болур. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 220. *Дагъыда, ким билсин, заманында, эс этип, ол кетген адамгъа бир зат бла болушалмагъаныбыз, онг тапдырмагъаныбыз ючюн болур.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 177.

КИМ КЪАРГЪАГЪАН БОЛУР ЭДИ Ажымлы ишге ёкюнюу.

Тыпыры къуруп къалсын деп, ким къаргъагъан болур эди? «Ахматны жангылычлары», 59. (Окъуу китапдан).

КИМ УГЪАЙ ДЕЙДИ Угъай демейме, ыразыма деген магъанада.

– *Ким унамайды, ким къаршчыды?! Болсун, ким угъай дейди?! Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 19.*

– **КИМДИ?** – **ОЛДУ ДЕРЧА** (ол деген) [адам] (къарач.) Белгили, аты айтылгъан ахшы адам.

Сени Асланынг школгъа барса, кимди, – олду дерча бир адам болур да кетер. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 211. *Мен алайда ол деген бир жаш эдим.* Ортабайланы Р., Эртте-эртте, 57.

КИМНИ АРБАСЫНА МИН-СЕНГ, АНЫ ЖЫРЫН ЖЫРЛА (Нарт сёз.) Кесинги жашауга жарашдыр, кьадарга бой сал деген магъанада.

– *Эй, Аслан, кёзюнг жана турганлай, жажанимни ичине ташайып турсанг, не зауукъ этериксе?.. Айхай, биз кимни арбасына минсек, аны жырын жырлап тебиреялмайбыз, – деди Муса. Хубийланы О., Аманат, 2, 207.*

КИМНИ – АРТЫ, КИМНИ – АЛЛЫ (Нарт сёз.) Жашау игиге тюрленирге да болур деген магъанада.

– *Эх, кьадар кимни – арты, кимни – аллы деп да андан айта болур. М. Гулиев, Акъ атлы, 104.*

КИМНИ САБАНЫ ИГИ БИТ-СЕ, АНЫ ЧЫПЧЫГЪЫ (болургъа) Кесинден кьарыулугъа жалынчакъ болургъа, анга баш уругъа.

Алагъа [туугъан жерин унутханлагъа] халкъ неди, жигитни кьаны? Дуния жарсыларындан кенде кьала, кимни сабаны иги битсе, аны чыпчыкълары болуп келдиле ала. «Сууугъан от жагъа», 62.

КИМСАН: КИМСАН СУУЧА Бек ариу, сыйлы деген магъанада.

Элия айны ингир чагъы сейирди, Кимсан сууча, жылтырайла тау башла. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 52.

КИНДИГИ БЛА СИЙГЕН [адам] (эвф.) Эр киши деген магъанада.

– *Мен кьайтыргъа, элде киндиги бла сийген адам кьоймай, жыйып тур, – деп, чыгып кетди Батис. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 280.*

КИНДИГИ КЕСИЛГЕН (къаны тегюлген) [жер] Адамны туугъан жери, Ата журту.

– *Киндик къаны тегюлген юйюн ташлап, кёчюп кетиу тынчмыды, ахырысы?! «Минги тау», № 4, 1986.*

КИНДИГИ КЪАТХЫНЧЫ КЮЛЮРГЕ (киндиксиз болургъа) Кюлгенден, онгсуз болургъа.

Кеслерин Чонайгъа алай байтамал алдатхан кишиле, ачыуларын ичлеринде жутуп, киндиклери кьатхынчы кюлдюле. Ж. Токумаев, Ауанала, 176.

КИНДИГИ КЪАТЫ БУРУРГЪА Ачыргъа, бир затха жарсыргъа.

– *Кёзюм кёре, тюп болуп баргъаныбыз эсеме тюшсе уа, киндигим кьаты бурады. Ырысхынгы, мюлкюнгю жюрютюрге кесингден туууп уланынг кьалмаса, жерни башын басып жюрюгенден не хайыр? – дегенди Тазрет. Д. Таумурзаев, Таурухла, 182.*

КИНДИГИ МУСЛИЙМАННГА КЕСИЛГЕН [адам] Муслийман динли атадан, анадан туугъан адам.

– *Киндиги муслийманнга кесилген адам шерият буюргъан затны ызына кьарамай толтурургъа керекди, дин кьарындаш! – деди Мухаммат-Амин Токъалгъа. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 306.*

КИНДИК АНА Сабийни киндигин кесген ана (ол экинчи анагъа саланлады).

Орта Азиядан кьайтхан жылыбызда сабийлени киндик аналары да бизни бла юч ай жашагъан эди бир юйде. «Коммунизмге жол», № 168, 1983.

КИР КЁЗ КЪАРАМАСЫН къара: КЁЗ ТИЙМЕСИН.

– *Тьфуу, эрши! Машалла, бу сабийге кир кёз къарамасын! – деди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 55. – Тфю-тфю! Кир кёз къарамасын! Келчи бери, – деп, Махара кесинден аз бийигирек Сафаралийни кьучакълалды. Д. Таумурзаев, Таурухла, 120.*

КИР КЪОНДУРМАЗГЪА (къакъдырмазгъа – угъайл.) Биреуню намы-

сын бийикде жюрютюрге, анга шарайып тапмазгъа.

– *Тутмакълыкъны башха адамланы хаталарындан сынагъан деп, Чачийни башын сылайсыз да, кир къондурмайсыз юсюне, – деди Мутай. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 75. Саният, суюгенин эсинден кетермей, аз да кир къондурмай, жюрегини теренинде сакълай биледи. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 71. Юра: «...Бир адамны мени анамы хыртха салыр эркинлиги жокъду», – деп, бир тюрю кир къакъдырмайды. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 338.*

КИР СУУУН ЧАЧАРГЪА [ёлгенни] Ёлгеннге садакъа берирге.

Токъалны анасы, кесини жарлылыгъын да унутмай, сёз къошду: «Биреуню кир сууун чачхан заманда, мени да унутма, мен да ёксюзле сакълап тургъан жарлы тиширыума. Бир-бирде, аш-зекат бере келген заманда, мени юсюм бла озуп кетедиле...». Аппаланы Х., Къара кюбюр, 302.

КИРГИНЧИГЕ КИРИРГЕ Башха адамны юйюнде хаух жашаргъа (кесини юйю болмагъандан).

Орта Азиядан къайтхандан сора, юйлерин саулай тапмагъан адамла бирсилеге киргинчиге кирип жашагъандыла.

КИРДЕН ИЙИС АНГЫЛАМАГЪАН [адам] (Нарт сёз.) Ахшыны, аманны айырмагъан, ангысыз адам.

– *Сен не дукъумса, кирден ийис ангыламагъан?*

КИРИ БОЛГЪАН [адам] Байлыгъы, кючю, ырысхысы, мюлкю кёп адам.

Элни ичинде кири болгъан юйленни алып къарасанг, Къанамат жалчылыкъ этмеген бир бай юй болмаз. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 27.

КИРИТЛИ КЮБЮР БОЛУРГЪА (этерге) 1. Адам биреуню жашырын сёзюн ичинде чиритирге, кишиге айтмазгъа, ышангылы болургъа.

Манга Гыджы кесине ышанганча ышанады. Керекли жерде мен киритли кюбюрме. Хубийланы О., Дерт, 187.

2. Къадама кючлю болургъа, къорууланууда тап онгла бла хайырланургъа.

Къаяланы оюп, тар жолланы сакълап, бу тауланы киритли кюбюр этип тургъанлай да, къуру аны бла зорлукъну аллын тыялмагъандыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 182.

КИРИУ ЭТЕРГЕ (къатдырыгъа) Сабий тиш чыгъарыгъа.

Сабий, кириу этгенде, бек къызыу аурургъа боллукъду. || Жашчыкъ тиш къатдырып бошагъанды.

КИРИУДЕН ЧЫГЪАРЫРГЪА (къарач.) Къарыусуз болургъа, аманнга таяныргъа.

Къарыу къалай этсинле, кеслери кириуден чыгъып турсала? Лайпанланы С., Баталлары, 68.

КИРПИ КЪОРКЪУУ Къалтырауукъ берген къоркъуу.

Биймурза къая тюбюне ташайгъанлай, бетжан ташланы тюбюне къысылгъанла, кирпи къоркъуу кетгенден сора, башларын чыгъарып, тёрт жанларына къарап, ташланы артына кеслерин жыялгъанларына кёре, жоппу болуп, къысылдыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 295.

КИРПИК КЪАКЪГЪЫНЧЫ Бек терк.

Адам кирпик къакъгъынчы, чакъгъан сахар кюл болду. Сюйюнчланы А., Илкер, 30.

КИРПИК КЪАКЪМАЗГЪА (къысмай къараргъа) 1. Таймай, бир затха эс буруп къараргъа.

Эки тенг бир бирлерин кѳучакъ-лап, тѳюккѳюню юсѳуне олтурдула да, алыкъын эрип башиламагъан буз-лагъа, кирпич кѳакъмай, бир кесекни кѳарап турдула. Гочияланы Ж., Мени журтуму гѳюллери, 8. – *Мен бийче болсам...* – дейди кичи эгеч, кирпичлерин кѳакъмай, анга тынгылап тургъан инжикѳз гинжисине тасхасын ача. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 259.

2. Жукъламай турургъа.

Кѳкню санга учуп келип, Танг-нга деричи турурма, Санга татлы жукъу берип, Кирпик кѳакъмай ол-турурма. Биджиланы А., Сайланнганлары, 103.

КИТАП АЧАРГЪА (ачдырыргъа) Кѳуранны окъуп, анда биреуню жашауун, кѳадарын билирге.

Аслан улу Мухаммат улуу эфен-дилиги болгъан адамды, ол китап ачып, алай айтханды. О. Этезов, Тарда, 96. – *Мен тюнене кече, ол аман жашны Кырдыклыгъа ашыргъанлай, китап ачханма. Эшта, энди иш иги жанына болургъа ушайды, – деди Осман хажси.* Анда, 220. *Чорна, китап ачдырып, дохтур чакъырып, тѳюкюртѳюп да кюрешди, болмагъанда, сабийинден тѳюнгѳюлѳюп, жсияды.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 280.

КИТАПХА КЪАРАГЪАНЧА (айтыргъа) Ишни, затны тѳюз болумун, кертисин айтыргъа.

Масхѳуд Дударкѳаны жѳюрегинде болгъанны, китапха кѳарагъанча, тѳюз айтханды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 74.

КИЧИ БОЛ ДА... Жумуш эт деп, кесинден кичиден тилегенде, айтылады.

– *Менден кичи бол да, ол ийнекле-ни суугъа элтип келчи, – деди жашха кѳюнишусу.*

КИШИ АЛАЙ ДА БИР ЭТЕДИ (кѳарач.) Аллай адет да болады деп сейирсиннгенде айтылады.

– *А кѳыз, хош келдигиз! Кѳайдан чыкъдыгъыз? Киши алай да бир эте-ди.* Хубийланы О., Дерт, 252.

КИШИ КЪОЛУ БЛА ХАНС (мурса) **ЖЫРТХАН** [адам] Биреуню кѳыйыны бла кесине хайыр тѳюшѳюрген адам.

– *Киши кѳолу бла ханс жыртыргъа юйреннген игими кѳрюнеди? – деп, Ибрахим арсарсыз артына айланып кетди.* Б. Гуртѳев, Жангы талисман, 34. *Хажси: «Мен киши кѳолу бла ханс жыртмам, халкъ бла бирге болургъа ыразыма», – деди.* М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 166.

КИШИ КЪОЛУНА КЪАРАМАЗ-ГЪА (кѳаратмазгъа) Биреу кереклисин излемезге, жалынчакъ болмазгъа (излетмезге, этмезге).

Ол кѳызыл тѳюменчиклеринги, жарлы сабийинг узакъ жерледе киши кѳзѳуне кѳарамазча, тогъузусун-онусун аны атына кѳчѳюр. М. Гулиев, Акъ атлы, 204.

КИШИ ОРТАСЫ БОЛУРГЪА Эр кишиге кѳыркъ-элли жыл болургъа.

Была сѳелеше тургъанлай, киши ортасы болгъан бир толу санлы адам келип, экиси бла да саламлашды. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 141.

КИШИ СѳЗѳЮНЕ КЪАРАУЧУ [адам] Кесини акъылы бла жашамай, кимни болса сѳзѳуне терилиучю адам.

«Киши сѳзѳуне кѳараучу адам уялыргъа тѳюшѳючѳюдѳю, сен да алай болуп кѳалма», – деп, акъыл юйретеди анасы жашына.

КИШИ ЮЙЮ Тиширыуну баш иесини юйю.

Кѳызчыкъ ѳсдѳю, киши юйѳуне чыкъды. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 51.

КИШИГЕ КЪОШМАЗГЪА Биреуно бирсиледен бек сюерге.

Атабыз манга кишини къошмаучу эди. || Ыннамы сайлауна сейир этмейме, ёлюп кетгинчи да къарындашларына кишини къошмагъанды. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 97.

КИШИНИ КЪОЛУН ЖЕТДИР-МЕЗГЕ Кишини болушлукъгъа къоймазгъа.

Пётр, кишини да къолун жетдирмей, шапалыкъны кеси этеди. Къудайланы М., Жиляуун парий этген мискин, 45.

КИШТИК КЁЗЛЕРИН КЪЫСЫП (жумуп) АШАГЪАНЧА (ашагъанлай, ашагъан кибик) (Нарт сёз.) Ыспасын чыгъармай, хайырын алыргъа.

– *Угъай, Аминат, сен адамланы киштик кёзлерин къысып ашагъанча сунма, – деди Фатимат. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 155. – Киштик кёзлерин къысып ашагъанлай этмейик да, Къарабаш улу бла да къол тутуша, жолубузгъа алай чыгъайыкъ. М. Гулиев, Акъ атлы, 98. Киштик кёзюн жумуп ашар, Артда кёрмегенме дерча. С. Гуртуев, Бийик ауанала, 170.*

КИШТИК (тюлкю) КЪУЙРУГЪУ БЛА ОТ САЛГЪАНЧА (салгъанлай, салгъан кибик) (Нарт сёз.) Сансыз адам уллу хата этгенлей.

...Не болуп тура эселе да, барып бир къарайым ансы, киштик къуйругъу бла от салгъанча, мени былай этип тургъаным эр кишини иши туююлдо. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 52. [Хаджибатыр:] Балыкъ бойнунда къозгъалыуну къурап, киштик къуйругъу бла от салып къачханча, агъачха къутулуп кетип, бизни къолубузгъа тюшмезлик суна эдинг да, энди уа ууучха жыйгъанма [Аслан-ны]. И. Боташев, Пьесала, 10.

КИШТИКНИ ОТХА ТАРТХАН-ЧА (тартханлай, тартхан кибик) (Нарт сёз.) 1. Бир затны этерге унамай, аякъ тирерге.

«Мен тепсей билмейме... тепсерик туююлме... къайры сюйрейсе...» – деп, киштикни отха тартханча, эки аягъын тиреп тохтады. Хубийланы О., Аманат, 3, 10.

2. Бир ишни багъалатып этерге.

Мен бу гедигиннге ахшылыкъ этерге сюеме, бир кесек болушургъа сюеме, ол а киштикни отха тартханлай этеди Э. Гуртуев, Къош да барабара..., 22.

КИШТИКНИ СУУУКЪ ЖЕРГЕ ТАРТХАНЛАЙ Къуру да биреуно кереклисине болушдургъанны юсюнден айтылады.

– *Османнга жетмей, бир ишим болмайды, киштикни сууукъ жерге тартханлай, хар не кереклиме да анга чабама, – дейди Шерифа.*

КОСМОСХА ЖЕТДИРИГЕ къара: КЁКГЕ-ЖЕРГЕ ЖЕТДИР-МЕЗГЕ.

Шахтаны начальниги сени махтап космосха жетдиреди. Э. Гуртуев, Тенгле, 53.

КОШТ БАЛАСЫ КИБИК (эски: кошт – тонгуз бала) Сабийге къаты урушханда айтылады.

– *Сен кошт баласыса, мен сени тюерикме. Жабраил душманнга къалай къошулур? – деди Жарнес. А. Теппеев, Ташыуул, 283.*

КУКА: КУКА СЁЗ Алдау, омакъ сёз.

Минатлары кука сёзню берип, хаман жылы сууну ийип тургъан болмаса, аны [Мукъуятны] керегине къарамадыла. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 251.

КУКУК КЪЫЧЫРГЪАН КЮН
УЗУНУ Жай кюнню узунуна деген
магъанада.

– *Анча кишиге ... аны ишлейбиз
деп, кеслери айтычулай, кукук кы-
чыргъан кюн узунуна мычыргъа да
айыпды.* И. Гадиев, Нарт уя, 151.

КУКУКГА АЛДАТЫРГЪА Ач
къарангы кукук кычыргъанны эши-
тирге.

– *Ай къой-къой, ангыласанг да,
файдасы жокъду: эрттенбла ач къа-
рангы кетдим да, кукукга алдатып
къойдум. Тюз кукук кычырып ал-
дагъанлай, аркъам кичип тебиреген
эди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 18.

КУНДУШ АШАГЪАН ТАУУКЪ
КИБИК (кундуш ашагъан тауукъча,
кундуш ашагъан тауукълай) [адам]
(Нарт сёз.) Тели адам кибик деген
магъанада.

... *Танг аласында, кундуш аша-
гъан тауукълай, жукъу кёлюне кё-
мюлдум.* М. Гулиев, Акъ атлы, 184.

КУНДУШ КИБИК КИЙИНИРГЕ
Омакъ кийинирге.

*Мадина кундуш кибик кийинирге,
ариу затла киерге, моданы тутаргъа
бек сюеди.*

КУРС ЭТЕРГЕ (къарач.) Зауукъ
этерге, ойнаргъа, кюлюрге, солургъа.

– *Зауукъ этерге, ох дерге. Была
курс эте тура кёреме! – деп, Рама-
зан, кеси кесине айып этип, арт кю-
чюн салып, тарта эди.* Семенланы А.,
Жазыу айла, 74.

КУРСУН ТАУУСУРГЪА (къа-
рач.) Ол аман акъылгъа биреу эртге
юйреннгенди деген магъанада.

*Ол ыргъажиклени биз да курсун
бошагъанбыз деп, ичлеринден ыша-
ра, баиларын силкдиле.* Аппаланы Х.,
Къара кюбюр, 315.

КЫСКИНЫК: КЫСКИНЫКГА
КИРИРГЕ (къарач.) Биреу адыргыгъа
къалыргъа, амалсыз болургъа.

*Олсагъат Биймырзаны бети
агъарып, ёлюр гебенекча, не этерге
билмей, бир Къыямытха, бир Мухам-
мат-Аминнге къарап, кыскыныкга
кирди.* Къобанланы Д., Таулада таууш, 11.

КЮБЕ ТЕШМЕГЕН [къыз] Эрге
бармагъан къыз.

*Малчыла таякъларын, жылкы-
чыла жюгенлерин, биченчиле чал-
гъыларын, сабанчыла чагаларын,
тракторларын, комбайнларын, руль-
ларын акъсакъал къартлагъа, юйде-
гили тиширыулагъа, сакъал-мыйыкъ
урмагъан сабийлеге, кюбе тешмеген
къызлагъа кьоюп, уллу къазауатны
хатерсиз гырхы жолуна чыкъгъан-
дыла.* Лайпаланы С., Гургумлу, 91.

КЮБЮР ЖАМАУ Жан характер.

– *Жаным, жюрегинги кыйынама,
не кыйынлыгъыбыз барды? Мюлкю-
бюз, ырысхыбыз кюлубузда, бир Ал-
лах, жангыз кюбюр жамауум бла сау
жерни башын сатып алырма, – деп,
Минат жалгъан-жалгъан сёлешди.*
Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 227.

КЮЕРГЕ-БИШЕРГЕ 1. Ауругъан
адамны бийик температурасы болур-
гъа, бек кыызаргъа.

*Сослан кюн бла кечени да билмей,
сандыракъ этип, кюйюп- бишип, ду-
ниягъа кёзюн ачып къараялмай тур-
ду.* Хубийланы О., Аманат, 2, 268.

2. Биреу ачыулу болургъа, бушуу
этерге.

*Къартны ючлю ууаныгы тас бол-
ду, изледи, кюйдю-бишиди, тапмады.*

КЮЗ СОКЪУР ЧИБИН КЪАП-
ХАНЧА БОЛУРГЪА Бек ачыгъандан
сескеннгенча болургъа.

*Бадыматны къулагъына: «Ата-
мы кьоюп къайтма!» – деген тауушу*

келип, жюреги женгил-женгил уруп, кюз сокъур чибин къапханча, секирип ёрге турду. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 206.

КЮЙГЕН ЖЮРЕК Умутуна жеталмай жарсыгъан адамны жюреги.

Кюйген жюрекни суутуп кьоймай, Энтда сакълап турдукъма. Къарачай-малкъар халкъ жырла, 147.

КЮЙГЕН ЮЙДЕН ЧЫКЪГЪАН КИБИК [адам] Жарлы (ырысхысы, харакети болмагъан) адамча.

— *А жаш, сен не затла айтаса, мени келиним кюйген юйденми чыкъгъанды? Мени адамгъа санагъанларына кёре этгендиле...* — *Ол тюйюлмюдю мени жюрегими тарс деп, узунуна жарып баргъан, — деди Хасан Берханнга. Хубийланы О., Аманат, 2, 87.*

КЮЛ БОЛУРГЪА (кюл-кёмюр этерге). Ёлюрге, дуниядан кетерге (кыырыгъа, ёлтюрюрге).

Къарда юслерине къапландыкъ Къатыбызда жыгъылгъанланы, Ала кюл болдула, биз къалдыкъ, Бардыкъ топла бузгъан жолланы. Къ. Кулиев, Ахшам, 86. — Ала [партизанла] бири да къалмай келсинле, алгъынча жашарыкъсыз, келмеселе уа, хар арбазда, ма мунуча, — деп асмакъны кёргюзтюр, — бирер асмакъ къурарма, элигизни кюл этерме, таш юсюнде ташын кьоймам, — деди Кюмюшев. Ж. Залиханов, Тау къушла, 238. Душман огъурсуз эди. Алай бизни жигер жашларыбыз, жауну хыйлалыкъларынын мычыусуз терк ангылап, аланы кюл-кёмюр эте эдиле. Х. Кадиев, Сайламала, 74.

КЮЛКЮ ТАРЫРГЪА (къабыныргъа) Адам, кюллюгюн тыялмай, уллу таууш этип кюлюрге.

Экисине да уллу кюлкю тарыйды. Ж. Токумаев, Ауанала, 242. Адамгъа

бир-бирде кесек затчыкъдан кюлкю къабынып, бир тюрлю болумгъа салып кьоюучуду. Байрамукъланы Х., Мёлек, 188.

КЮЛЮН КЁКГЕ СУУУРУРГЪА (къарач.) Кюйдюрюрге, тас этерге, къурутургъа.

... Андан сора душман битету элни кюлюн кёкге сууурду деп хапар келди. Уртенланы А., Кюн жукъланмаз, 27.

КЮЛЮР СЁЗЮГЮЗНЮ АЙТАЙЫМ (къарач.) Сейирлик зат айтийым деген магъанада.

Мен кесим чекген затла бир элге озуп боллукъдула. Кюлюр сёзюгю айтийым, бир жолда къоноубузгъа тойгъа чакъырылдым. Тенсерге уллу ёчлюгюм да жокъ эди. Хубийланы О., Дерт, 179.

КЮМЮШГЕ КЪАРАСАУУТ САЛГЪАНЧА Бир затны ариу жасагъанда, омакъ этгенде айтылады.

Къалгъан жерледеча, бизни чурукъ жсамагъан цехибизде жангы техникадан жузгубуз жокъну орунундады. Сора кюмюшге къарасауут салгъанча эталмайбыз. Батчаланы М., Хорланнган жазуу, 132.

КЮМЮШЧЮНЮ КЮМЮШЮ БУЗУЛУРГЪА (Нарт сёз.) Ётюрюк айтыргъа.

— *Алан, кюмюшчюню кюмюшюмю бузулгъанды, не эсе да къуйрукъ булгъайыракъ кёрюнесе, — деди Ахмат Хызирге. «Коммунизмге жол», № 189, 1970.*

КЮМЮШЧЮНЮ ТАУРУХУ Ёппе-ётюрюк, бош хапар.

«Тюрлениу боллукъду» дегенле-ри — ол, эшта, кюмюшчюню тауруху болур. Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 29.

КЮН АНАСЫНЫ КЪОЮНУНА ТЮШГЕН [заман] 20–24 декабрьден сора кюн кысхадан узуннга айланнган заман.

Абуistolну арт айына келгенде, Эм жыйырма эки кюнү жеткенде, Кюн да жетед анасыны кёюнуна. Уппа этип, жабышады анасыны боюнуна. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 74.

КЮН БЕЛИНЕ ЁТЕРГЕ Эринирге, ишлерге суймезге.

– *Аслан, Аллах кыызганмасын ансы, сени хыйсабынг алыктын аман туююлдо. Кюн белиме ётгенди да, жукъгъа узалалмай, сени бла безирерге келалмай турама, – деп, Муса сёзню башлады.* Хубийланы О., Аманат, 2, 207.

КЮН БЕРМЕЗГЕ Биреуге жашаргъа кыймазгъа, тынчлыкъ бермезге (унукъдурургъа, кыйнаргъа д.а.к.).

Бир элде жети къарындаш жашап болгъандыла. Была кеслеринден онгсузлагъа бир да кюн бермегендиле. З. Улаков, Бурунгулу таурухла бла хапарла, 63.

КЮН БЕТ ЖЕРНИ кыбылагъа айланган жаны.

Бизни туурабызда уллу тёртгюл юй бла, бираз огъары барып, кюн бетде ишленген бауну ортасы сюремде талай адамны эледик. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 4.

КЮН БЕТДЕН АЙГЪАКЪ Адамны иги, зауукъ, бай жашагъаны бетинде, этинде кёрюнеди деген магъанада.

«Кюн бетден айгъакъ деп керти айтадыла, иги кюнү болганны бетинден белгилиди», – деп, келинчикге кёууанадыла.

КЮН БУЗУЛУРГЪА Хауа осалгъа тюрленирге (къар, жауун жауаргъа; туман, балчыкъ болургъа).

«Улан, тамбла кюн хазна болмаз», – десе, ол эрттенликге кюн

бузулмай къалгъанды деп, Мазан бу къарт бла бирге жашагъан жарым жылны ичинде билмейди. Ж. Залиханов, Тау кыушла, 36.

КЮН (сокъур, таякъ, марал) **ЖАУУН** Кюн тийип тургъанлай жаугъан жауун.

Анасы уа: – Кюн жауун, марал жауун, сокъур жауун, – деучю эди. – Быллай, кюн тийип тургъанлай жаугъан жаууннга таякъ жауун деп айтадыла. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 179.

(кимге) **КЮН ЖОКЪДУ** Жашау эркинлиги, тынчлыкъы жокъду.

[Аслан:] Жамауат, бу къан ичиучю жюйюсханла сау болуп, бизге кюн жокъду. И. Боташев, Пьесала, 14.

КЮН КЕЧИНДИРИРГЕ. 1. Биреу ишлемей, кюнлени оздурургъа, булжургъа.

Къайнайды ол, къаукъалакъ эте, кюн кечиндире, айланады.

2. Ауругъан адамгъа жашаргъа кёп кълмагъанды деген магъанада.

Батта кёп ауруду, харип, кюн кечиндире турады ансы, бир къарыуу да кълмагъанды.

КЮН КЁЗЮ (кюнню кёзю) Кюн кеси (планета).

Кюн кёзю тау башында жылтырагъанлыкъгъа, жылыуу жокъду, бийикден жерге жетала болмаз. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 242. *Кюнлюм жанын кыызартханлыкъгъа, чегет жанына алыкъа кюнню кёзю да илинмегенди.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 153.

КЮН КЁРМЕЗГЕ Насыплы болмазгъа, тынчлыкъ тапмазгъа.

– *Сени да жанынгдан тойдургъанма. Кеси жашауунгда бир кюн кёрмединг, – деди Мутай анасына.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 209.

КЮН КИРИРГЕ (ичине, башына кюн тюшерге) Къызыудан онгсуз болургъа, ауургъа.

Оу кюнюм! Асыры къызгъандан жанаса да, башынга кюн киргенди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 121.

КЮН КЪАЙТЫРГЪА Жыйырма бешинчи декабрьден кюнню узунлугъуна къошулуп башларгъа.

– *Кюн къайтыр заманнга, бичен эки тенг болуп къалыр деп къоркъама, мал ашха бир кесек сакъ болугъуз, – деди атабыз.*

КЮН КЪУШЛУКЪ Эрттенликде кюн къыздырып башлагъан, эрттен чыкъ къуругъан заман (къушлукъ азыкъны заманы).

Аны эрттенлигинде, кюн къушлукъгъа келди дегенде, стадионда адамла, гумулжуклача, бирер ишге къадалып, ары-бери барадыла. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 195.

КЮН ТАЯКЪЛА Кюнню жарыгъы.

Кюн таякъла аны [чум терекни] бютюн бек къызартадыла. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 178.

КЮН ТИЕРГЕ (кимге болса да) Жашау игиге айланыргъа, онгуп башларгъа.

– *Энди кюн бизге да тиеди, Мазан, къарындашым, – деп, Андрей, асыры къууаннгандан, жеринде олтурмайды.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 117. *Ким биледи, бизге да бир кюн тиер эсе уа...* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 122.

КЮН ТИЙГЕНЧА (тийгенлей, тийген кибик) БОЛУРГЪА Жарыкъ, къууанчлы тюберге (къонакъгъа).

Зулкъарней ингирде Ибрахимни юйюне барды. Аны кѳргенде, Халимат кюн тийгенча болду. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 171. *Мингсом аланы [Баблина бла кичи къарындашын]*

кѳрген бла кюн тийгенлей болду, нартюхлерин да жапма ичинде от жагъагъа салып, алларына чыкъды. И. Гадиев, Нарт уя, 77.

КЮН ТУТАРГЪА къара: КЮН БУЗУЛУРГЪА.

Тауда кюз арты шытылы, жауунлу болады. Кесигиз билгенликден, кюн тутуп, жаууп бир башласа, бухчакъдан баргъанлай, тохтамай барыучуду. Ж. Залиханов, Тау къушла, 43.

КЮН ТУТУЛУРГЪА Кюн жарыкъ айны ауанасындан жерге жетмезге.

– *Унух, кюн нек тутулады? – деди тиширыу.* Кебекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 27.

КЮН ТУУАРГЪА (келирге, чыгъаргъа) къара: КЮН ТИЕРГЕ.

«Зулмучула бла жагъалашмай, бизге кюн тууарыкъ болмаз», – деди Жамбот. Ж. Токумаев, Дертли къама, 180. *«Сизге да бир кюн келир», – деп, ичинден Солманнга жууап эте, Аслижан да арбазгъа чыкъды.* Х. Кациев, Тамата, 15. – *Алай мен ол жарыкъ кюнню келирине толу ийнанып ёлеме. Жарлы халкъгъа бир кюн чыгъар, – деди атасы Хажибекирге.* Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 13.

КЮН ТУУУШ Тѳгерекеден аяз урмагъан, кюннге ачыкъ, жылы жер, къыбыла жаны.

Билген къартланы излеп, къышхыда кюн тууушлада къатларына жанлап сорсанг, айтыр эдиле къыл къобузну да къалай ишлегенин. С. Бабаев, Атамы китабы, 144. *Сергей Петрович бла Хажси хуна жанында кюн тууушда олтурдула.* М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 62. *Жух тюбюнде кюн тууушда Кѳрюнеди бир тау элчик.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 254.

КЮН УУАТЫРГЪА (къарач.) Заманын хайырсыз оздурургъа, жукъ ишлемезге.

Быладан сора да кѣп адам кюн ууатады. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 316.

КЮН ЧЫГЪАРГЪА Аллаи иги заман жетерге, келирге.

– *Таулан, сени ыразы этер да бир кюн чыгъар эсе уа.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 94.

КЮНАМАННЫ КЪУШУЧА (къарач.) Мугурайып, симсиреп деген магъанада.

Къарт, ахсынып, биягъы къаты фанерге кюнаманны къушуча чѣгеди. Х. Доттуев, Ёмюрлюк, 199.

КЮНАХШЫ АЛЫРГЪА Саламлашхан адамгъа салам къайтарыргъа.

Жолда кишиге къарамайды. Ол огъай эсенг, бир-бирде адамладан кюнахшы да аламайды [Ханымсат]. Шаманланы М., Окъа бѣрк, 5.

КЮНАХШЫ БЕРИРГЕ Саламлашыргъа.

Жаш: – Ассалам алейкум, атам! – деп, узалып, къартны къолун тутуп, къызгъа да кюнахшы берип, олтургъанды. «Къарачай нарт таурухла», 159.

КЮНДЮЗ ИТ БОЛУП, КЕЧЕ БѢРЮ БОЛУП (ишлерге, жашаргъа) Къыйналып, чексиз урунуп, жарлы жашаргъа.

Бийде, байда жалчылыкъда тургъанма, Кюндюз ит болуп, кече бѣрю болуп. А. Будаев, Ата журтум, 130.

КЮНДЮЗ ЧЫРАКЪ БЛА ИЗЛЕСЕНГ ДА ТАПМАЗГЪА Керекли заманда излегенинг табылмазгъа.

Бизникилени уа [самолѣтланы] кюндюз чыракъ бла излесенг да, тапмазгъа боллукъса. Хубийланы О., Аманат, 1, 198. *Эли арыгъаны бусагъатда*

манга ѳчюкленип турадыла, аланы ишлерин, сѣзлерин билирге Токъалдан мажал, кюндюз чыракъ бла излесенг да, табарыкъ туюлсе. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 198.

КЮНЛЕРИ САНАЛЫРГЪА Адамгъа жашаргъа аз заман къалыргъа.

– *Машинагъызыны чырмалгъан хапарын эшитдик да, бек къыйналдыкъ, алай а не келсин, этер къарыуунг болмаса. Бизни кюнлерибиз саналыпдыла. Кимден да биз онгсузбуз. Энди къайсынг да бизге болушугъуз, – деди Таукъыз.* Хубийланы О., Аманат, 2, 316.

КЮННЮ ЖАНЫ ЖОКЪДУ Кюнле бек къысха болгъандыла.

– *Кюнню жаны жокъду. Токълу тоймаз тогъуз кюнле жетгендиле. Малагъа аш игирек салмасакъ, къышны аллындан окъуна жиликлерин юзюлсе, жазгъа чыгъалмазла, – деди къош тамата.* «Коммунизмге жол».

КЮНЮ БАТАРГЪА Биреуню жашауу, иши осалгъа кетерге.

– *Таныдым, Батырбий улу. Алай, насыпсыз, харип абирек, былай аманнга къалырса деб а турмай эдим. Жюйюсхан акъ офицер, аскери болмагъан офицер, сизни кюнюгюз батханды. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 70. Бар! Мени кюнюм батды, Ангыламайса алгъынча. Мен кѣрдюм сени жанымча, Жюрегим тохтат къалгъынчы, Бар! (Ахматланы Л.)* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 390.

(кимни) КЮНЮ КЕЛСИН! Биреу сынагъанны сынасын деген магъанада (къаргъыш).

– *Ах, мени къаргъагъан эки эрни сынасын!.. Мени жашауума зарланганлагъа мени кюнюм келсин! – деди Сапият.* Хубийланы О., Аманат, 3, 12.

КЮНЮ КЪАРАНГЫ БОЛУР-ГЪА 1. Жашау осал, татыусуз болургъа.

Жангыз жашыны ёсгенине къу-уана, кёрген къыйынлыкъларын ол унутдуруп тургъан Ажамны энди кюню къарангыды. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 3.

2. Сокъур болургъа, кёзлери кёр-мезге.

Кёзлери ауругъанлы, жашыны кюн-ню къарангы болду.

3. Мен насыпсыз деген магъанада.

– Не болгъанды, кюнюм къара-нгы?! – деди Байчону къатыны. – Да малны сюргендиле! – деди Байчо. А. Теппеев, Ташыуул, 74.

КЮНЮ КЪУРУГЪАН (кюню къурурукъ) Уллу палах болгъан де-ген магъанада.

«Кебахан айтхан керти кёреме да, кюнюм къуругъан! – деди ол ичин-ден. – Юйюме къан жаууп тургъа-нын билмей турама да». Ж. Токумаев, Ыфчык, 72.

КЮНЮ ТЮЙЮЛДЮ Мудахды, халы осалды деген магъанада.

Жансурат, эрини аллына келип: «Не болгъанды санга? Бюгюн да кюн-нюнг туююлдю сени», – деди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 84.

КЮНЮН БЕРИРГЕ (кёргюзтюрге) Биреуню уругъа, тюерге (уру-шургъа, аманлыкъ этерге).

«Хасан суу боюнуна жууунур-гъа не да чабакъ тутаргъа келмей къалмаз, алайда тешиниучю жерге, къыртиише, бурунларын да жютю этип, къаты агъачдан чюйле ура-йым да, ала аны аякъларыны кюнюн берирле», – деди. Ж. Занкишиев, Мени шуёхларым, 83. – Таулада атланы аякъ-лары учмазча болады. Сора мен ол партизанланы кюнлерин кёргюзтюр-

ме, – деди унтер-офицер. Ж. Токумаев, Дертли къама, 277.

КЮНЮН КЪАРАНГЫ ЭТЕРГЕ Биреуню жашауун бузаргъа.

Уруш баргъан аулакъладан кел-ген ачы хапарла уа кёплени кюнле-рин къарангы этгендиле. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 238. – Ариу тутулмай къалса да, бу ишни билсе, ол хаишген Къанаматны жюреги жарылып ёл-люкдю. Билемисе, болур болгъандан сора уа, къарт оруслудан къалгъан къызны алса, бедииш этдирте, мен аны кюнюн къарангы этдирirme, – деп жаныды Къыямът. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 27. Аман жаш анасыны кюнюн къарангы этгенди.

КЮНЮН ТЁГЕРГЕ Жашауу осалгъа кетерге.

Кюнюнго уа тёкмейсе! Аракъы шешаланы тамакъларына къарайса. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 55.

(биреуню) КЮТЮП АЙЛАН-МАЗГЪА Кесине жетмеген зат ючюн жууаплы болмазгъа.

– Мен аны кютюпмю айланама?! Кесими къайгъым да озупду, – деп хыны жууап этди. Хубийланы О., Ама-нат, 2, 140.

КЮУШЕННГЕН: КЮУШЕН-НГЕНИН БУЗМАЗГЪА (къарач.) Жюрюшюн, кесин жюрютююн тюр-лендирмезге.

Къарауул кече ушкок ата, тарх этдире айланганлыкъгъа, ушкокга юйреннген бёрюча болгъандыла да, тонгузла кюушеннгенлерин бузгъан-нга ушамайдыла. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюго, 125.

КЮЧ КЁРЮРГЕ Бир зат къыйын тиерге, жюреги къыйналыргъа.

– Тоба, жашчыкъ, кюч кёрме ансы, энди айран уютмазча болгъан-быз... З. Толгуров, Эрирей, 186.

КЮЧДЕН БЛА БУТДАН (кючден-бутдан) Бек кыйналып, битеу кючюн салып (этерге бир ишни).

Къарамыйыкъ къонишум а, мени анга кыызгъаннган этгенча, жагъамдан тутуп, кесине тартды. Орталыкъда амалсызгъа къалдым. Бир сёз бла айтханда, ол тойдан кючден бла бутдан башымы алып къутулдум. Ж. Токумаев, Ауанала, 158. Махмуд бирде бара барып, таиха тирелип тохтайды, бирде къардан толду батыугъа кетип, кючден бла бутдан чыгъады. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 59.

Къ

КЪАБАР КЪАБЫНЫ (гыржыны) ТАУУСУЛУРГЪА 1. Адам ёлюп кетерге.

Ёмюрледен бери да уруш деген затны эр кишиле бардырып тургъандыла. Насыбы болгъанла къарачай таулагъа энтда къайтырла... Алай болмай, къабар къабыны тауусулгъан жарлы уа аякъ тюбюнде къалыр. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 106. – Бизни къарачайлыла айтыу бла уа, ёлюмню тыяргъа мадар жокъду. Адамны сокъур чегиси бузулуп, врач жарып, сау этсе да, бизни къартларыбыз: «Да, аны уа ууахтысы алыкъын жетмеген эди», «Алыкъын аны къабар къабыны тауусулмагъан эди», – деп къоядыла. Хубийланы О., Аманат, 3, 190. Къабар гыржыны тауусулгъан болмаз эди шофёрну. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 85.

2. Экеуленни (эр бла къатынны) бирге жашар къадарлары тауусулургъа.

Сора жашны, кызыны да къабар къабынлары тауусулмаз кезиу-

лери болур эди. Адамла болмасала, насыпсызны [Ханымсатны] къаргъыида айтылырча этип къоярыкъ эди [Солтан] ... Дагъыда къабар къабыны тауусулмагъанга бир мадар чыгъады. Хубийланы О., Аманат, 3, 134.

КЪАБУГЪУН (терисин) АЛЫР-ГЪА (сыдырыргъа) Жашаусуз этерге, азап чекдирирге.

Бу эки-юч кюнде мен аланы къабукъларын былай сыдырып алмасам, бёркюмю атып, башыма жаулукъ кыысарма. Лайпанланы Х., Таулуну тангы, 72.

КЪАБЫН ЭТЕРГЕ (къарач.) Тазир салыргъа (низамны бузгъаны ючюн).

Низам жыйында къаты болады. Аны бузгъанга тюрю-тюрю азапла саладыла. Бедишлик этедиле. Къабын этедиле. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 123.

КЪАБЫНА ЖЫЯРГЪА (жыйдырыргъа) 1. Биреуню тизгиннге жыяргъа, ариу халлы юйретирге.

«Тохта, атанг бир келсин, мен сени къабынга жыйдырма ансы, сен [Ибрагим] энди калак итча айланып тебирегенсе», – деди Мёлехан. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 7.

2. Адам айтханны этерча юйретирге.

– Энди кылыкъ этерикмисе? Гемхачыкъны да кыйнагъан хапарынг барды, тейри, къабынга жыярма. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 142.

КЪАБЫНА КИРИРГЕ (къарач.) Биреу болумгъа кёре тюрленирге, кесин жарашдырыргъа.

Къара сен мынга, кырдык жетген кезиуде кеселекке, кесин тюрлендирип, жашил бет алгъанча, Совет власть салыннганында, бетин тюрлендирип, жарлыны къабына кирди. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 107.

КЪАБЫНДА ТУРУРГЪА Кесин оздурмай, мардада турургъа.

– *Билсенг, мен санга кѣп игилик этгенме, энди, андан озмай, къабынгда турурму эдинг? – деди Къымыт Биймурзагъа.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 25.

КЪАБЫНДАН ЧЫГЪАРГЪА Мардада турмазгъа.

– *Мачар къабындан чыкъгъан бла бирге кесини жангыз жашын да тюз акъылда ёсдюралмагъанды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 84.

КЪАБЫР ЮЛЮШ ТАБАРГЪА Ёлюрге, дунияларын алышыргъа..

Алай эди 1944 жылны жайы, кюзю, къышы да кѣчгюнчюлеге. Ол кезиуде алгъа къагъанакъла, ызы бла къартла къабыр юлюшлерин тапхандыла. «Заман», №40, 2016.

(унутуп) КЪАБЫРГЪА КИРМЕЗ Зулмулукъну, къыйынлыкъны ёлгюнчю унуталмаз, унутуп ёлмез деген магъанада.

Ол кюн алайда болгъан адам, ол кюйсюзлюкню унутуп, къабыргъа кирмез. И. Гадиев, Санга айтама, 208.

КЪАБЫРГЪА КЪОНШУ Бек къаршы, орталарында юй болмагъан къоншу.

Тенгизчи уа къабыргъа къоншубузду. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 150.

КЪАБЫРГЪАСЫ ЖАРАШХАН [адам] Жарашулу, огъурлу адам.

Алик ким бла да къабыргъасы жарашихан, адепли адамды. «Минги тау», № 1, 1985.

КЪАБЫРГЪАСЫН БЕРИРГЕ (жарашдырыргъа) Жарашып жашаргъа, ишлерге.

– *Оюс биреуге къабыргъасын берирге унамайды ансы, кооперативде ючеулен болуп ишлеселе, иги хайыр чыгъарыкъ эди.* Алай, бара-бара,

жюреги киштикле тырнагъанча болса да, амалсыздан, къабыргъасын жарашидыра баилады. Б. Гуляев, Къачхынчы, 49.

КЪАБЫРГЪАСЫН (киши) ЖЕРГЕ САЛМАЗГЪА Жыгъышыуда кишиге хорлатмазгъа.

Атангы Юч Ёзенде да къабыргъасын киши жерге салмагъанды. Байрамукъланы Х., Сыналгъан жылла, 17.

КЪАБЫРГЪАСЫНДАН ЖАРЫКЪ УРГЪАН [адам] Жарлы, къарыусуз, ырысхысы, мюлкю болмагъан адам.

Алай а муну къонгкъасы жауду. Темиржанча, къабыргъасындан жарыкъ ура турмайды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 133.

КЪАБЫРДАН КЪОБАРГЪА (чыгъаргъа) Бек арыкъ, къарыусуз болургъа (кѣрюнюрге).

Комиссар, башын булгъап: – Былагъа [тюремеден эркин болгъанлагъа] адам къабырдан къопхандыла дерикди... Былагъа ауур иш этдирип, уруп, туююп тургъандыла, – деди. Хубийланы О., Аманат, 2, 171. *Бюгюн экибиз да къабырдан къопханлача бирлебиз. Айып этмегиз, кете барайыкъ.* Б. Гуляев, Атама сѣзюм, 168. *Келгенде уа – къабырдан чыгъып келгенди де да къой! Чыммакъ! Къар да къар, ол да [Мухтар] къар.* А. Теппеев, Ташыуул, 6.

КЪАБЫРЫ КЪЫЧЫРСЫН (къаргъыш, дин) Биреуню ахырат азабы къыйнасын деген магъанада.

– *Ма бюгече да къайда моулют деди Дударкъа. Ах, къабырлары къычырсын ол моулют этилген ёлюклеми, – деди Манат.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 16.

КЪАБЫРЫ НЮР ЖАННГАН [адам] (дин) Жаннетге тюшген, гюняхсыз адам.

– Сизни элигизде «файгъамбар тууаргъа» мадары болмагъаны аман болду. Файгъамбарны анасы къабыры нюр жаннган атасыны жанына кетмесе боллукъ туююлдо, – деди Абдул-Къадыр. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 162.

КЪАБЫРЫ ЭКИ ЖАРЫЛЫР-ГЪА Ёлгенден сора да, тынчлыкъ тапмаз деген магъанада.

[Аслан:] *Хаджибатыргъа бир кёл кенгдирмей ёлсем, къабырым эки жарылып.* И. Боташев, Пьесала, 20.

КЪАБЫРЫМ КЪАБЫРЫНГДАН КЕРИ БОЛСУН Адамны аманлыгъын, харамлыгъын ачыкълагъан фраза.

– Адам юйюрсюннюк, адамгъа хайыры тиерик адам туююлсе. Сени андан башхалыгъынгы чырт эсле-мейсе, Герий, бир эмчекни тартханбыз, алай болса да, къабырым къабырынгдан кенге болсун. Къоркъмаз-ланы К., Горда бычакъ, 2, 45.

КЪАБЫРЫНДАН КЪУРТЛА ЧЁПЛЕМЕЗГЕ (дин) Бу дуняда этмеген ахшылыгъын (сабийи, жууугъу, тенги) ёлгенден сорама этерикди деп, кёлкъалды этерге.

«Аллах бермегеннге не этерикбиз? Кимни сабийи кимни къабырындан къурт чёплейди?» – дегенни айтып, Дебош къулакъ салмагъанды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 319.

КЪАГЪЫП СЁЛЕШИРГЕ Жашырын, жаз тил бла кёлкъалды этгенин билдирирге.

Къужур эл эди Жамауат эли. Бойсунуп сёлешигенлерин бла къагъып сёлешигенлерин айыргъан къыйын эди. А. Теппеев, Ташыуул, 151.

КЪАГЪЫТ ОЛТАН ЖЫРТЫП ЁЛЮРГЕ (чам, тилек) Биреуден артаха (аз окъуна болса да), бир кесек артыкъ жашап ёлейим деген магъанада.

– Ай, сенден сора бир къагъыт олтан жыртып ёлсем а, киши жиямагъа эди, – дейди къатын кюнде-шини юсюнден.

КЪАДАМА ТАШ Уллу таш, ол чек белги болургъа да болады.

– *Къайтукъ улуна къонакъгъа барайыкъ. Бийни татлы ашындан юлюшюбюзню алып келейик. Айжарыкъны уа Сафаралийге Тейри буюргъан эсе, аны да болжалын салайыкъ, – деп, Болака жол жанында къадама ташха чёкдю.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 120.

КЪАДАР КЕЧЕ (дин) Ораза айда 15, 17, 21-чи кечеледен бири.

Къадар кечелени биринде биз жукъламай чыкъдыкъ, алай тейри эшиги ачылып кёрмедик. Аны алдау болгъанын билдик.

КЪАДАРЫ (биреуню) **КЪОЛУНДА БОЛУРГЪА** Жашауу, иши кимни болса да оноунда болургъа.

– *Хасан, жанымы къыйыры, ойнап-ойнап айтсанг да, мени къада-рым сени къолунгдады, – деди Магомет.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 177.

КЪАДАУ ТАШ 1. Жартысы жерде терен орун алгъан уллу таш.

Ныгъыш Бахсанны къадау ташларыны юсюнде олтурады. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 181. Ташлагъа аталгъан сонет къауум айырмалыды. Къадау таш, тыпыр таш, тирмен таш, сын таш – бу ангылаула хар бири да энчи магъана жүрютедиле. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 82.

2. Бир затны магъаналы, бёкем кесеги.

«Къарачайны къадау ташы» деп да нек айтхандыла? Бу милетни да болур бир ышаны», – деген сагъышла келе, Павел Емельянович тачанкагъа

олтурду. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 91. Сталинни, Берияны, Суловну, Кумеховну эм баишхаланы къаргъышылыкъ ишлерин халкъгъа туура этерге базыннган Къарачайны къадау ташы, Къарачайны халкъ жырчысы Семенланы Смайыл эди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 124.

КЪАДЫР КЪЫЛЫКЪЛЫ [адам] Бир халда турмагъан, огъурсуз, къылыкъсыз халлы, жагъынлы адам.

[Шохай:] Алгъыннгы следователь бир акъыллы зат эди. Муну уа не эсе да къадыр къылыкълары барды. Ж. Токумаев, Ауанала, 317.

КЪАДЫРЫНА МИНЕРГЕ Ачыуланыргъа, жагъыны тутаргъа.

Аны [Алийни] алыкъа ачыуу, чочуу да чёкмегенди, бир-бирде секирип, къадырына минерге хазыр болуп турады. Не болса да, къуллугъундан кетгенине адамланы барын да, бек алгъа уа Жамилятны терслейди. Х. Кациев, Сайламала, 395.

КЪАЗ-КЪАЗ БАСЫП (этерге) Зор бла, суймей этерге (бир ишни).

Балтасы барып жерге тийгенинде, аманлыкъчы кеси ауурлугъун тыялмай, жапланып, бауурундан тюшдю. Экинчи тирилгинчи, къоллары артына бурулуп, къаз-къаз басып тебиреди. Акъбайланы А., Ёмюрню неси, 80. – Салимгерий, тейри, къаз-къаз басып барырса, ма къаз-къаз басып, – деди. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 47.

КЪАЗАКЪ БЁРЮ (теке, эчки) Сюрюуге, жыйыннга къошулмай, жангызлай айланнган (бёрю, кийик теке, эчки).

Шиякы тебени аллы бла ётюп, эки ёре къулакъ кундушлагъа ташайдыла. Ол сюлесин туююл, къазакъ бёрю эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 177.

КЪАЗАКЪ КЕТЕРГЕ Тиширыу эр юйюнден ёпкелеп кетерге.

Тиширыуну аманы къазакъ кетиучю болур. (Нарт сёз).

КЪАЗАН КЪАРА ЖАГЪАРГЪА Уялтыргъа, бедишлик этерге, аманларгъа.

Ма аныча бир къауумла халкъны бетине къазан къара жагъып къоядыла. Байрамукъланы Х., Мёлек, 27.

КЪАЗАН (жылкъычы) КЪУРУКЪЧА (масхара) Асыры узун адамды дегенде айтылады.

– Къазан къурукъча, бригадирни башы халкъ ортасында кёрюне эди.

КЪАЗГЪАН КЁРЮНЕ (кеси) ТЮШЕРГЕ Биреуге жоралагъан аманлыгъына кеси тюшерге.

Душман бизни халкъларыбызны тобукъландырыр муратына жетмезине, эркин миллетлеге къазгъан кёрюне кеси тюшеригине уа жаишны ишеги жокъду. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 17.

КЪАЗИЙ КЪАНЫ БОЛУРГЪА (этерге, къазий къаны кирик) Затны багъасы уллугъа кётюрюлюрге, чексиз багъа болургъа (этерге).

...Хан, къууанып, жюз арба, жюз атлы да къурап, Къабартыгъа жиберди. Кябахан да, ханны тоханаларындан эсе туугъан жерини дорбунларын сайлап, къарындашыны къанын алды. Ма аны ючюн багъа затха «къазий къаны» кирикди дейдиле. З. Улаков, Бурунгулу таурухла бла хапарла, 67. Жаз башында биченни къазий къаны этедиле.

КЪАЗЫКЪ (къамичи) ОЙНАТЫРГЪА Законсузлукъ этерге, дерт жетдирирге, туююшюрге.

Бир жол, ол [къарт къойчу] былайгъа бек алгъа келгенинде, бу ёзенни юсюнде эртте кёп къазыкъ ойна-

гъанды, уллу тюйюшюуле болгъан-дыла дей келди. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 274. — *Мен а билеме, сыртымда къаллай къазыкъ ойнаргъа боллугъун, сен билмейсе ансы, — деди ол.* Э. Гургуев, Сабыр ушакъ, 293. — *Аллайланы [бузукъчуланы] арабыздан тазаларгъа болушур орунуна къазыкъ оюн, таиш оюн кѣргюзтгенигиз неди былагъа?* М. Атабиев, Кишилиик, 160.

КЪАЗЫКЪ СЮД Законнга тартмай, тюйюп, дерт жетдириу.

— *Мен анга къазыкъ сюд этдир-мем, керек эсе, законнга берсин, — деди тиширыу.*

КЪАЗЫКЪ УРУРГЪА Жашау ме-кям, журт ишлерге.

1924 жылда Сары тюзде да таллай юйдеги къазыкъ урады. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 96. ...*Поездни къалгъан кесеге уа барамтагъа кийирилип, бир ауукъгъа унутулуп къалады. Ол шарт алагъа [кѣчгюн-чюлеге] жангы жерде къазыкъ урурдан не да таиш салырдан алгъа киши жерини ёлум хансын отлатыргъа айтмаймы эди?* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 227.

КЪАЙ: КЪАЙ АРЫ (хыны, къарач.) Кет ары, къора деп урушуу.

Къай ары, керексиз затха да жюйюсханны чакъырып, къыйнаргъа амалыбыз жокъду. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 228.

КЪАЙГЪЫ СЕЗ (берирге) Ёлгени болгъан адамгъа жарсыгъанын билдирирге, керекли сѣзлени айтыргъа, таукел этдирирге.

Съезд Солтанхамидге бушуу этди, кѣпле аны батырлыгъыны, ётгюрлюгюню юсюнден, чыгъып, кѣзлеринден жилимукълары бара, сѣлешдиле, битеу таулу халкъгъа къайгъы сѣз бердиле. Ж. Залиханов, Тау

къушла, 179. ...*Кюн чынар тереклей ауады, сабан кюз орулмай къалады, ана жашыны сынына жюрюйдю... бир элге минг къайгъы сѣз келип, тыпырлада кюл суууйду.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 57. *Олтурады мени жанымда, къайгъы сѣзге келип, ёлген къарындашыма бизни биргебизге жилигъан Фатимат.* Аныкъы, Барып турсанг..., 93.

КЪАЙГЪЫ СЕЗ БЕРИРЧА ЭТЕРГЕ (жамауат жашаудан) Ёлтюрюп къояргъа деген магъанада.

[Аслан:] *Тейри, Хажибатыргъа: «Жашынг большевикле бла кюрешде жигитча ёлгенди», — деп, къайгъы сѣзге барырчамы этип къойдум деп тура эдим да, ол хайырсызны уа, къоянча, эси аууп къалгъанды.* И. Боташев, Пьесала, 75.

КЪАЙДА ДА! (угъайл.) Угъай деген магъанада.

Таусолтан Къанийге: — ...Не да болсун, ким келсе да, къонишу болсун, жууукъ болсун, мени атым бла келген болса да, не эшикни, не терезени ачма. Къайда да кесинги алдатырса... — деди. Х. Кациев, Сайламала, 186.

КЪАЙДА КЪЫШЛАГЪАНЫН БИЛМЕЗГЕ Бир затны юсюнден хапар билмезге.

Магъадан къазыу ишни къайда къышлагъанындан хапары болмагъан къаллай бир адамны жыйгъанды бери таулу инженер. И. Боташев, Пьесала, 78.

КЪАЙИШ ТАУУШ ЭТДИРИРГЕ Жалан этине тюерге.

— *Къызчыкъ, — деди анасы, — сен, ол Хахай улуна барсанг, не тынчыкъ табарыкъса? Тейри, жаратмагъаны болса, къайиш таууш этдирир аны ол огъурсуз анасы.*

КЪАЙИШЛИК АЛЫРГЪА (сыртындан) Биреуню аркъасын къайиш

бла къанатхынчы тюерге, къара мугъели этерге.

– *Аны тамам эталмасанг а, сыр-тынгдан къайишлик алырла, – деди.* «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 68. – *Ханны жылкъысы буду, – дегенди гитче киеую. – Сыртыгъыздан бирер къайиш алдырыгъыз, жылкъыны берейим, – дегенди бирси киеу.* «Къарачай нарт тау-рухла», 65.

КЪАЙТМАЗГЪА КЕТЕРГЕ [адам] Дуниядан ёлюп кетерге.

Мени анам да ма алай эте, Сизге къарай, къайтмазгъа кетди. Къ. Кулиев, Ахшам, 37.

КЪАЙЫН АНАСЫ СЮЕРГЕ Биреу хазыр ашны юсюне келгенде айтылады.

– *Къайын анам бек сые кёре эдим, тап заманыгъызгъа келдим, – деп, Абдул жанындан кырдыкга таянды.* О. Этезов, Тарда, 78. – *Ашар бошаргъа, Соня эшикден кирди.* «Къайын ананг сые кёре эдим», – деп, Сафият Сонягъа лакъырда этди. Д. Дотгуев, Жашлыкъны жолунда, 39. *Ма, Омар да жетди. Омар, къайын ананг сени сюерик болмаз дейме, ашар бошагъанлай келдинг.* И. Боташев, Пьесала, 94.

КЪАКЪДЫ-СОКЪДУ (къакъ-сокъ) **ЭТЕРГЕ** Тюрт сёлеширге, тырман этерге.

Чаммак ачыуланады. Мен къой-магъанем ансы, Камманы къакъды-сокъду этерик эди. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 130. *Туппуш: – Аллах ол ыспаслы этсин, Николай старшина болса эди, биягъы сен, тёрт жанынга къычыра, адамланы къоркъута айланыр эдинг, – деп, лакъырда сёзле бла кеси кибик жарлы, къарт, къарыусуз Зекерияны къакъ-сокъ этди.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 181.

КЪАЛАЙ-АЛАЙ БОЛСА ДА (къалай-алай эсе да; къалай-алай

болду эсе да) (кит.) Ишни сылтауу не затда болду эсе да деген магъанада.

Къалай-алай болса да, чанкала Калемойну юйюне жыйылдыла. Совет власть тохташдырылгъанлы бери, байла бу къууанчдан керикъалыргъа болмадыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 96. *Къалай-алай эсе да, Состар элни къартлары быллай огъурлу жаз башы эрттеден бери болмагъанды дей эдиле.* Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 5.

КЪАЛАЙ КЪАРАЙСА Оюмунг, оноунг къалайды? (бир затны юсюнден).

– *Атлы отрядха командирге уа... мен акъыл этгенден, жолдаш Блаев тийишлиди. Сен къалай къарайса ансы, Алёша? – деди Бетал Калмыков.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 41.

КЪАЛАЙГЪА БАРГЪАН ЗАТДЫ? Ол не сейирликди деген магъанада.

Алай узакъдан келип, талай жылны кёрмей тургъан анасына къайтмай кетген къалайгъа баргъан затды? Аппаланы Б., Биринчи сюймеклик, 120.

КЪАЛАКЪ ЭТЕРГЕ Чалгъыны къалакъ бла шырхыларгъа.

Жыйын башчы тохтай, къалакъ этдире, Хар чалгъычы жашха да кёз жетдире. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 54.

КЪАЛАСЫ ОЮЛУРГЪА 1. Биреуню иши кырты болургъа.

[Анна:] *Петроградда уллу къозгъалыула башлангандыла. Патчахны къаласы оюла тебирегенди.* И. Боташев, Пьесала, 32.

2. Биреуню жууукъ, базыннган адамы ёлюрге.

Эллиле, Зухураны деу къаласы оюлду да къалды деп, жарсыйдыла.

(кимден, неден) КЪАЛГЪА ЭДИ
БАШЫ Биреуден къоркъмагъанын
кёргюзтюр ючюн айтылады.

– *Андан къалгъа эди башынг!
Тамбла, ишге бара, экибиз да кирип,
Маржанлары къалай тура эселе да,
бир кёре кетербиз, – деди Махмут
Саматха.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 188.

КЪАЛИЯР КЪАЗАРГЪА Къый-
налыргъа.

*Ахырында къалияр къазарыкъ
ахлула, каклары болмагъан жерге
къалакъларын сугъуп, Ийналукъ-
гъа суюгенича этерге къоймадыла.*
З. Толгуров, Эрирей, 62. *Бу не аламатды:
тырман этеди да – къалияр къаздыр-
тады, ариу айтады да – бал ашата-
ды.* Х. Кадиев, Тамата, 74.

КЪАЛЫУБАЛАДАН БЕРИ (къа-
лифеледен къалгъан – къарач.) Эртте
заманладан бери, уллу аталарыбыз-
ны заманларындан бери деген магъа-
нада.

*Идрис, элге келсе, Чегетге ёрлер
да, анда къалыубаладан бери да же-
ринден тепмей тургъан уллу таишны
къатына барып, сабийлигин тан-
сыкълагъанча, аны алай тансыкълар.*
Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 281. *Ала
[немец ууучлаучула] тау элдеде, па-
лахны къайсы жанындан келлигин
билмей, къалыубаладан бери эрликни,
ариулукъну белгиси болуп келген тау-
лагъа «жаханым» дей эдиле.* Б. Гуляев,
Жыяу жолчукъ, 42. *Окъуучулары кёзле-
рине... кёзлери, кёкден тюшген гокка-
лача, къалифеледен къалгъан кыбы-
ланы ариу тиширыулары, Арабстан-
ны акъжсал ажирлери кёрюнедиле.*
Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 145.

КЪАМИЧИ ОЙНАТЫРГЪА Къа-
мичи бла тюерге.

*Ма бу къамичи сени сыртынгда
ойнар, бастанг болмагъан жерге*

къалагъынгы уруп айлансанг. Х. Эбзе-
ев, Къанаматны журтунда, 7.

КЪАН АДЫРГЫГЪА (дыгалас-
ха) КЪАЛЫРГЪА Онгсуз болургъа,
адыргы этерге, бир ишни этерге амал
излерге.

– *Большевикле келе тебиреген
бла кадетле къан адыргыгъа къала
башлагъандыла, – деди, ачыуундан
тишлерин кыжылдата [Хасым].*
Б. Гуртуев, Адилгерий, 91. *Жаубермез
бла аны эки нёгери, къан дыгалас-
ха къалып, не жерге тюшгенлерин
билмей, подвалны тюбюн теплеген
заманда Хажосман къаты жукълай
эди.* О. Этезов, Тарда, 92.

КЪАН АЛЫРГЪА 1. Ачыуланыр-
гъа, огъурсуз хал алыргъа (адамны
халыны юсюнден).

*Жаныуар къан алып, фашист
Шураны юсюнде огъары жанын па-
ра-чара этди.* Хубийланы О., Аманат, 1,
234. *Нёгерлери бла илишан ата тур-
гъанлай: «Мен андан атамы къанын
алмасам, башыма бёрк киймем», –
деп ант этгенди [Созар]. «Эртте биреу
бар эди...», 89.*

2. Бир ишни этерге таукелленирге.

*Танг жарыгъанлай, Хасан жол
къан алды.* Хубийланы О., Аманат, 2, 55.

КЪАН АУУЗЛУ БОЛУРГЪА
(этерге) Ууатылыргъа, урулургъа,
къаны тёгюльорге (ууатыргъа, урур-
гъа, тюерге).

*Фашистле ёшюнлерин ура эди-
ле, алай бизни аскерчилени къаты
сюелгенлерине тюбеп, хар келген-
лери сайын, къан ауузлу болуп, бир
къауумларын да ёрге къопмазча тас
этип, къайта эдиле.* Х. Кудаев, Ол кюн-
леде, 14. – *Алан, мен сени бла сёлешир-
ге да суюмейме, мени нек къозгъай-
са? Къан ауузлу этерге бир къолум
бир къолума орча эте турады, аны*

билемисе?! – деп, силкиндирди жаш. Хубийланы О., Аманат, 2, 51. [*Хаджибастыр:*] *Атынга да Сергейми дейдиле, не дейдиле? Зулкъайны къан ауузлу боллугъу да командирлериди дейдиле.* И. Боташев, Пьесала, 60.

КЪАН БАГЪА (къара къан) БОЛУРГЪА (этерге) Затны багъасы бек кётюрюлюрге (кётюрюрге).

– *Уой, улуу Аллахом! Къабартыдан къан багъасы берип алып келген алтын таначыгъымы ёлтюрюп турадыла! – деди Зекерия.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 239. *Тёзгенме, тёзгенме, Кёз жашладан боюнума минчакъла тизгенме, Хар таши – къан багъа...* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 273. *Бирле, женгилирек кийинип, суукъ ётдюрөдиле, бирлеге уа кесекле жугъадыла, дарманла уа къан багъа болгъандыла.* «Заман», №27, 2016.

КЪАН БЛА ИРИННИ КЪАТЫШДЫРЫГЪА Ахшыны-аманны къатышдырыгъа, дуняны бузаргъа.

Биягъы Асхат къан бла иринни къатышдырды.

КЪАН БЛА КЕЛГЕН (кирген) Ата-бабадан келген кылыкъ хунер.

Адам тукъумуна нек ушагъанын, ата-бабаланы кылыкъларын нек къатлагъанын илмучула тинтедиле. Таулула уа анга къан бла келген дейбиз. «Къан бла киргенни суу бла кетералмазса», – дегендиле нартла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 128.

КЪАН БЕРИРГЕ Къазауатда ёлюрге.

Уланла къан бердиле Уруш аулакълада. К. Отаров, Сагъышла, 304.

(къара) КЪАН ЖАУАРГЪА Биреуге улуу, ачы кыйынлыкъ болургъа, жетерге (жетдирирге).

– *Омар, юйдемисе?! Къан жаугъанды биягъы бизге! – деди ол, жилимсырап.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 26. – *Аланла, тыныгъыз, къан жаудурасыз! – деди ол биягъында кьоркьутхан.* А. Теппеев, Ташыуул, 162. – *Ий, эгечим, бизге къара къан жаугъанды, – деп, кычырыкъ этип жилиады, кызыны суугъа кетгенин билип.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 18.

КЪАН ИЧГЕН [губу] Зулмучу, халкъны кыйыны бла жашагъан адам, душман.

– *Жер да, суу да, таш да, агъач да энди бизнидиле! Энди биз халал кыйыныбызны сизге ашатмабыз, къан ичген губула! – деди жалчы.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 120.

КЪАН КИРИРГЕ Семирп башларгъа, къарыулуракъ болургъа.

Ишни алай барыуунда Валерийге къан кирип, жарасын хорлап башлады. А. Теппеев, Кюн батмайды, 85.

КЪАН КЮНЛЕ КЕЛИРГЕ Жашау кыйын болургъа.

Къан кюнле келгендиле Хасаннга. Къарачай халкъ жырла, 98.

КЪАН (къанлы, къара) КЪАЗАУАТ ЭТЕРГЕ 1. Не ёлтюрюу, не ёлюу деп, жан аямай, урушургъа, къазауат этерге.

Бу ачы сермешде таулу жашланы эслерине не зат келгенин айтыргъа кыйынды, алай Хажимурат а: «Къанлы къазауат деп таулула быллай болумгъа айта кёреме», – деди. М. Атабиев, Кишилик, 65. *Батырланы жолгъа чыгъаргъан къан къазауатла таурухлагъа киредиле.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 15.

2. Къадалып, ашыгъып этерге (ишни).

Нечик болуб а, ол да [Таусо] къан къазауат этип кюрешеди маллары

сояргъа. 3. Толгуров, Эрирей, 65. ... Жай иссиде кюйюп-бишип, чагасын этип, къачда къолларынгы сыдырып жыыйып, къара къазауат этип, гектардан 22 центнер нартюх аласа. Лайпанланы С., Гургумлу, 154.

КЪАН КЪАЙНАТХАН [адам, заман] 1. Дебери баргъан, айтханы болгъан, намысы жорюген адам.

Саматны атасы Хажимурза элде къан къайнатхан адам болгъанды. Х. Шаваев, Кюйген тап, 16.

2. Къарыуу, иши алгъа келген, хорлагъан заманы.

1942 жыл. Ол кезиуде германлы ууучлаучулары бек къан къайнатхан заманлары болгъанды. Ала бизни, башха къыралланы да кѣп жерлерин алгъандыла. Х. Кудоев, Бизни заманны адамлары, 88.

3. Къызыулукъ, иссилик (климатны юсюнден).

Кавказда дырыннга, ханс арытыргъа жюз айтдырмай бармаучу къызла энди къан къайнатхан къумлу тюзледе, ичерге суулары, ашаргъа ашлары болмай, танг аласындан ингир къарангысына дери мамукъ бахчада ишлейдиле. «Сюргюн», 505.

КЪАН КЪУСАРГЪА 1. Огъурсуз сѣлеширге, чексизлик этерге.

Аллында ѳсген сюрюучю жаш аны [Нухну] багъылгъан атына миннгенин ол жаратмады, терс ангылады. «Жангы хапарла муну къулагъына да чалыннган кѳреме. Андан къан къусады». 3. Толгуров, Жетегейле, 14.

2. Эсириклик этерге, чексизлик этерге, мардадан чыгъаргъа.

Анасы тюкеннге киргенли, бу къыз асыры эсирикден къан къусады, киши бла сѣлеширге кюсемейди, бир кюн кийгенин бирси кюн киймейди.

КЪАН КЪУСМА! Озма, адам айтханны эт, сѣлешме деген магъа-нада.

– Мен шофѳр курслагъа барама, – деп, къызы къаты болду. Алай анасы, сѣзню къысха салды да: «Къан къусма», – деп къойду.

КЪАН-КЪЫРАННГА КЪАЛЫР-ГЪА Амалсызгъа къалыргъа.

Быллай бир нек кюрешесе, не къан-къыраннга къалгъанса? «Коммунизмге жол», № 1, 1980.

КЪАН САЛЫРГЪА Уллу къыйынлыкъ берирге, келтиирге.

– Алай биз, хар бирибиз, ѳлюрюню аллында, къан салмай къалыргъа жарарыкъ туююлдо, – деди Залийхан. О. Этезов, Аслан, 331. Жѳрме барад, маржа, жашла, Жаным бла, ой, ой! Къан салгъанма жарлы юйюме Къарыным бла, ой, ой! Къарачай-малкъар халкъ жырла, 178.

КЪАН ТѳГЕРГЕ (тѳгюльорге) Уруш этерге, къазауатха кирирге, анда ѳлюрге.

Ведяйкин ол обращенияны окъугъандан сора, анга тынгылагъан адамла кеслерин Совет власть ючюн, большевик партия ючюн къан тѳгерге, душманны ууатыр ючюн, сауут алып сюелирге хазыргъа санайдыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 181. Сермешледе къан тѳгюлмей, эркинлик табылмайды, эркинлик ючюн жан бергенле унутулмайдыла. И. Гадиев, Санга айтама, 62. «Аскерге барып, къазауатда къан тѳкген солдатны арталлы да гюняхы къалмайды, бир тюрлю чырмаусуз жаннетге ѳтюп кетеди», – дейдиле. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 65.

КЪАН ТѳЛЕУ Уллу, къыйын тѳлеу.

Бийче къызгъа къан тѳлеу уллу болур. «Минги тау», № 3, 1986. Аны

жаны ючюн, къан угъай, ырысхы тѣлеу излейдиле. Мусукаланы С., Хакъ дунняда жолоучула, 373.

КЪАН УСТА [адам] (бир затны этерге) Бек уста, закий адам.

– *Бизде Оберлендер деп бир начальник барды да, ол аллайланы [партизанланы] кырыргъа къан устады, – деди тилманч. О. Этезов, Тарда, 223. Таулула уа – кыйда да биринчиле! Алимле, инженерле, врачла, орусча къан уста билгенле. А. Теппеев, Азатлыкъ, 345. Сакъалы чал болгъан, бѣкем, къарыулу Къарабаш жалан да темир ишлеге угъай, хапаргъа да къан устады. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 11. Къарашауай сыбызгъыгъа къан уста болгъанды. «Эртте биреу бар эди...», 28.*

(бетине) **КЪАН ЧАБАРГЪА** Асыры ачыуланнгандан, кыызарыргъа.

– *Унамагъандымы дейсе? – деп, Далабайны кышлары туююлюп, бетине къан чанды. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 132.*

КЪАН ЧЕРИУ Ханны халкъдан жасакъ жыяргъа кыурагъан, сауутланнган кюйсюз аскери (жыйыны).

Алайынлай эбизе бий къан чериуу бла келгенди да, жасакъ жыйып башлагъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 130. Шоштар а сау-эсен, кеси акъылы бла къан чериуге кыошулуп кетгенди, кыыз юйюрюн да кыоюп. А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 135 ... – Не зат кыойгъанды анга уруш? Къанлы чериу? Телисине нек жаншайсыз? «Сюрдюн», 113. – Къаллай бир батырлыкъ барды анда! Быллай тиширыудан къан чериу кыйтыр. Биз аны Тау Артындан урлап келгенбиз. Къаллай терс эдик биз – Асыулуну урлап келген, – деди Алтана. Д. Таумурзаев, Таурухла, 19.

КЪАН ЧЫГЪАРЫРГЪА Мал кесерге (сояргъа).

Мен а къаран-къарагъынчы кыоуларымдан бир къан чыгъарайым. М. Гулиев, Акъ атлы, 18.

КЪАНА: КЪАНА ГЯУР (хыны) Динсиз, тапсыз, ыспассыз деген магъанада.

Къана гяур деген болмаса, кулакны жалчыгъа жаны аурумаучу эди.

КЪАНАТ БИТЕРГЕ (битдирирге) Кыууаныргъа, биреуню кыуандырыргъа.

– *Сора орден алгъанса. Аллай зат жашинатыучуду, кирпилдетиучюдо адамны, къанат битгенча болады адам дейдиле. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 53. – Тейри, муну бир уллу кыууанчы болур! Не эсе да къанат битгенди. Лайпанланы С., Таулуну тангы, 231. Хамбий революциягъа дериде жалчысы Къарчагъа тюбеди. Кѣлюнден: «Ы-ы, санга да къанатла битипми айланаса?!» – деп кыыжырады. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 12.*

КЪАНАТ ТЮБЮНЕ ЖЫЯРГЪА Кесине кыысаргъа, кыйгъысын кѣрюрге.

Сабийни халин, кыылыгъын ол тамырын тартдыргъан анача ким билир? Аныча къанат тюбюне ким кыысар? Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрдюнор, 141.

КЪАНАТЫ КЪАТАРГЪА (къанат кыатдырыргъа) Аякъланыргъа, уллу, кыарыулу болургъа.

– *Амма, не мадар? Тамата кыуш жаралыды, учалмайды. Бирсилени алыкъа къанатлары кыатмагъанды. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 94. – Энди Мариям да, къанаты кыатмагъан сабий бла юй мыйюшюнде атылып турмай, башыны мадарын этсе, хатасы жокъ эди. Х. Шаваев, Ыйыкъны*

ахыр кюню, 91. *Къанат къатдырып, учар тамбла, Къарылгъач кибик, адам, жан бола.* М. Кудаев, Таулань кюзгюсю, 67.

КЪАНАТЫ КЪАТХАН (жер)
Адамны туугъан, ёсген жери.

Къайтып келирмеми? Къанатым къатхан жерлени кёрюрмеми? Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 91.

(биреуню) **КЪАНАТЫН КЪЫР-КЪЫРГЪА** Биреуге жол бермезге, умутларын юздюрюрге.

Хау, тиширыу насыплы эди. Алай ол насыпны къанатларын къыркъдыла. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 86.

КЪАНАУ: КЪАНАУ ЧОТ (къарач.) Бош, жукъгъа тиймеген (зат, оноу, сёз).

– *Башха школаны суймейме. Ала къанау чотдула. Эр киши не лётчик, не тенгизчи болургъа керекди, – деп, полковник башын ёрге тутуп, къашиларын керди.* Хубийланы О., Аманат, 2, 84.

КЪАНДАГЪАЙЧА, ЫЗЫНГА АТЛАЙ (къарач.) Арсарлы бола, ишни терсине, чюйресине эте.

Сен, къандагъайча, ызынга атлай турма!

КЪАНДАН КЪАННГА (барыргъа, ётерге) Атаны, ананы, уллуланы, тукъумну адетлери, насхаплары таматаладан гитчелеге, туудукълагъа ёте барыргъа.

Айтылгъан сёзню усталыгъына жетишип, ала жазылгъан сёзню тауушлугъун сакълай эдиле. Элнн ол сакълауунда тамырдан тамыргъа, къандан къаннга Къайбергенланы тукъумда Абу – жазыу хатны закийи ёсе эди... – сейир фахмула чыгъып башладыла. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр.

КЪАНЖИЛИК БОЛУРГЪА (ётерге) [адам, мал] Гитчелигинден

(адам, мал) арыкъ, къарыусуз болургъа, ачдан къыйналып ёсерге (ёсдюрюрге).

– *Бузоула къанжлилик боллукъдула, сютге кыызгъанчылыкъ этсегиз, – деди аппа.* «Шуёхлукъ», № 2, 1969. – *Иги тиширыу, сабийин къанжлилик этмез ючюн, кечесин да кюнюне къошуп къарайды анга.* «Коммунизмге жол», № 74, 1982.

КЪАНЖЫГЪАСЫНА БАЙЛАР-ГЪА (къысаргъа) 1. Къара: **АЙЫЛ ТЮБЮНЕ КЪЫСАРГЪА** (байларгъа, тагъаргъа).

– *Мындан ингирге, бу шыртчапаны къанжыгъасына байлап, таудан ауар адам табарма.* Байрамукъланы Х., Айран, 106.

2. Сёз, аман, иги акъыл бла да кесинден уллуланы, къарыулуланы да хорларгъа.

Сабий школдан къалай бош болгъанын ангыламайма. Сыфатына, ёсюмюне къарасанг, он жылдан кёп бермезсе. Алай сёлешгенине, кесин жюрютгенине кёре, акъылбалыкъ болгъан сабийлени бир къауумун ат иерни къанжыгъасына кысып кетерикди. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 390.

КЪАНЛЫ ЖАУ Биреуню ёмюрлюк жауу, душманы.

– *Сиз бешигиз да, былайда къолуму, бутуму да байлап, мени ёлрюмю излеген, къанлы жауум Бийбертге окъуна берсегиз да, сизден бир затымы жашырмам.* М. Шаваева, Мурат, 161.

КЪАНЛЫ ЖАУ БОЛУРГЪА (ётерге) Ёмюрде да келишмезча, жарашмазча жаулукъ жюрютюрге.

Не тюрлю ауруугъа, ажалгъа да мен къанлы жау болгъаныма энди толун ийнанганма, аланы бири да къатыма жууукъ келаллыкъ туююл-

дюле. И. Гадиев, Санга айтама, 199. — *Ол халкъны сен кесинг къанлы жсау этгенсе, ата, — деди Зухура.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 385. *Гылжаны къошакъ ийген заманда Эки мюйюзю да сау эди. Гылжамы мюйюзюн ким алды, аланла? — Ол атама къанлы жсау эди.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 182.

КЪАНЛЫ ТОЙ Ахыры бушуу, туюнош бла бошалгъан той.

Къанлы той деп халкъ анга бош айтмагъан эди. «Минги тау», № 1, 1988.

КЪАНЛЫ УРУШ Уллу къазауат, уруш.

Къанлы урушну сынабыхъ биз бизге уруш ачхан жсаулагъа. И. Боташев, Пьесала, 147.

КЪАННЫ КЪАН БЛА ЖУУАР-ГЪА Ёлюм ючюн ёлюм бла дерт жетдирирге.

Кёзю къаралгъан чеченли ишчи къычырды: «Осал эсе да, къанны къан бла жуугъан халкъыбызны тёресиди!» М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 119. *Къанны къан бла жуума, аманны аман бла къуума деп быллай ишге айтадыла... къанны къан бла жууаргъа излемейме.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 21.

КЪАННГА (къанына) БОЯЛЫР-ГЪА Адам ёлтюрюрге, мурдарлыкъгъа кирирге.

«Мени къолларым сени къанынга боялмадыла эсе, мени ючюн жууукълагъа уялыргъа туюшмеди эсе, манга не да этсинле», — деди ичинден Зухура Жашуевна. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 269. *«... Къой, не этесе, сен кесинги къаннга бояр адам туююлсе», — деп тилей эдиле ала [Наибханны кёзлери].* З. Толгуров, Эрирей, 189.

... **КЪАННГА КИРИРГЕ** Бир затны этерге оюмларгъа, ичинден хазырланыргъа.

...Иши тынмазын билип, андан терен хапар айтмагъанлай, Сюлемен кетер къаннга кирди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 62.

КЪАННГА КЪЫЧЫРГЪАН ТУУАРЧА (тууар кибик) Керексиз къаугъа этген адамны (адамланы) юсюнден айтылады.

Не этедиле бу адамла, къаннга къычыргъан тууарлача, дунияны дауургъа алдырып?

КЪАНЫ БАШЫНА ЧАБАР-ГЪА (урургъа) Адамны къаны кётюрюлюрге, башында къан тамырлары кёберге, къысаргъа.

Алай Зулкъарнийни бюгюнча чамланып, къаны башына чабып, кёзлери да къутургъан бугъаны кёзлерине ушаш болуп киши да кёрмеген эди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 35.

КЪАНЫ БУЗУЛУРГЪА (къанын бузаргъа) Жюреги къыйналыргъа.

Обкомну секретары Жантемиров Сафар ким бла эсе да телефон бла кёп сёлешиди. Ачыуланнган да этип, къаны бузулду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 139. — *Заман тап туюше, Махайны мен кесим окъуна къапларгъа кичийме! Ол мени къанымы кёп бузгъанды. Ол къорамай, бизге тынчлыкъ жокъду, — деди Дебош.* О. Этезов, Аслан, 223.

...**КЪАНЫ ЖОКЪДУ** Бир затны игиге тюрленир халы жокъду.

Энтда бир къыш туюшдю, урушну уа тауусулур къаны жокъду. Лайпанланы С., Баталлары, 232.

КЪАНЫ КЕТЕРГЕ Биреуню бети саргъалыргъа (ауругъандан, къоркъгъандан, ачыуланнгандан д.а.к.).

— *Сарыны бетинде къаны кетип, огъурсуз кебин кёргенде, Гемал ишни тапсызгъа айланнганын сезди.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 91

КЪАНЫ КЪАЙНАГЪАН [адам]

1. Ачыуланган, дерт тутхан адам.

Ол жол стражнике бет кѣанлары кѣайнагѣанладан агѣачла бла бирге юйлеринде болгѣан, кеслерине керекли кийиз, тон, мал тапханларын сыйырдыла. М. Атабиев, Кишилик, 98.

2. Адамны кѣарыулу, жаш заманы.

Мусаны кѣаны кѣайнагѣан заманыды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 146.

КЪАНЫ (жюреги) КЪАЙНАРГЪА (кѣайнагыргѣа) Кѣаты ачыулангыргѣа, жарсыргѣа.

Серебряковну уа кѣаны кѣайнайды, ол ачыудан кеси кесин ашайды. Э. Гуртуев, Кѣая жашы – кѣаячы, 32. – *Боллукѣду, кѣанымы кѣайнатма. Мурдарса, сен, – деди Лейля Чачийге.* Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 211. *Зорчулагѣа кѣайнайды жюрегибиз, алагѣа дертибизни кѣурутмабыз!* А. Будаев, Ата журтум, 136. *Ол мени ачыууму келтирип, аппагѣа кѣанымы кѣайнатханы эсимдеди.* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 46.

КЪАНЫ КЪАРТЫКЪГЪА СЫЙЫНМАЗГЪА Ачыудан, ичинден дертленгенден кѣыйналыргѣа, кесине жер тапмазгѣа.

Владимирни миялача сууукѣ кѣзлерин кѣргенимде, кѣаным кѣартыкѣгѣа сыйынмай, кѣутурдум, – ачыу эсиртди, жарамы унутдум. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 94. *Комендантла эки кюнден бери бир кѣарт кѣчгюнчюню туталмай айланганлары ыйлыкѣдырып, бютюн да кѣанлары кѣартыкѣгѣа сыйынмайды.* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 364. *Ол сѣзледен сора Даутну кѣаны кѣартыкѣгѣа сыйынмай, кѣыл чайнады: «Киеу, кѣайын деген хапар а кѣайдан чыкѣды?» – деп.* Шауаланы Х., Жашауну минг бети, 76.

КЪАНЫ КЪЫЗАРГЪА Адам ачыулангыргѣа, нервалары кѣозгѣа-лыргѣа.

[Таубий:] Жюйюсхан полковник, бизни таулу кѣаныбыз кѣызса, аны суутхан кѣыйынды. И. Боташев, Пѣесала, 83. *Школда окѣуна устазла Совет властѣны душманларыны юсюнден айтсала, не кеси окѣуса, кѣаны кѣызып, алагѣа дерт этиучю эди [Николай Крайнев].* А. Теппеев, Сыйрат кѣпюр, 65. *Киши бла кюч сынашыргѣа сюймеучю Бияслан, кѣаны кѣызып, сермен тутду да, белинден ѳрге алып, майданны тѣгерегине айландырды.* «Сюргюн», 223.

КЪАНЫ СУУУРГЪА (кѣанын сууутургѣа, суууталмазгѣа) Биреуню кѣлю чѣгерге (кѣлюн чѣкдюрюрге), сабыр, хош болургѣа (ѳтерге).

Мен аны [Кѣантемирни] эки да кѣулагѣын кесип, кѣолуна тутдурурма да, жууап излерме. Алайсыз кѣаным сууурукѣ тюйюлдо. Э. Гуртуев, Шамсудин кѣаласы, 87. – *Командованиягѣа бизни жууабыбыз кѣалай боллукѣду? – деп сорду Хамит, кѣанын сууута.* Х. Занкишиев, Огѣурлу муратны жарыгѣы, 107. *Артда Адилгерий сора кетип билгеннге кѣре, ала да – сюргюннге ашырылгѣан миллетлени адамлары. Ичлеринде, Адилгерийча, кѣагѣыт жазгѣанларындан башлап, аууз бла айтып, ыразы болмагѣанларын билдиргенле былайда окѣуна кѣанларын суууталмайдыла.* Кѣудайланы М., Унутулмазлыкѣ таулула, 191.

КЪАНЫ ТЮРЛЕНИРГЕ кѣара: КЪАНЫ БУЗУЛУРГЪА.

Алагѣа [семинарияны таматарына] кѣз жетдиргени сайын, бек ариу таный эди [Умар], барысыны да ортасында олтуруп, «Османие-ни» ректору, кѣара тюйюлюп, кѣаны

тюрленип, тынгылагъанын. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 113.

КЪАНЫ ХАЛАЛДЫ Гюнях тюйюлдо (бир ишни этгенликге).

– *Сени бусагъат былайда окъуна тамамлап къойсакъ да, къаныбыз халалды, – деди Таттюука Темирбаиша. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 139.*

КЪАНЫН АЛЫРГЪА Жаууна дертин жетдирирге (зорлукъ ючюн зорлукъ этерге, ёллом ючюн адам ёлтюрюрге д.а.к.).

Тюнене мамырлы жашагъан юйюрлеге бу артыкълыкъны жетдирген итледен халкъны къанын алыргъа, бу зарауатлыкъны тыяргъа керекди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 173.

КЪАНЫН-ЖАНЫН АЯМАЗГЪА Ишни толтурургъа, не къарыуун да салып, къадалып кюреширге.

Большевик партиям хорларына толу ийнанама. Аны хорламы ючюн къанымы-жанымы да аямам. И. Боташев, Пьесала, 46.

КЪАНЫН ИЧЕРГЕ Биреуню унукъдуургъа, жүрегин къыйнаргъа.

– *Мал орунланы тюплери кюзгюча жылтырамаса, не кеси чёкмез [Къонакъ], не бизни олтуртмаз. Къаныбызны ичеди, ахыры, – деп тарыкъды Ханифа. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 124. – Сизни властыгъыз бошалгъанды! – деп къычырды жалчы. – Кёндю къаныбызны ичгенигиз! Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 120. – Ай итден туугъан, сен а не кёп къанымы ичдинг! – деп, Къарча, аякъ юсюне бола, таиша узалгъанлай, огъары жанындан къонгуроуча зынгырдэгъан, таза кюлкюню эшитип, къарады. А. Теппеев, Азатлыкъ, 21.*

КЪАНЫНА ТАРТЫРГЪА (къанындан келирге – къарач.) Туудукъла ата-аналарына, тукъумуна ушаргъа.

Алма терегинден кери кетмез дейдиле: Хутайны жашы туюлюмю, атасыны къанына тартмай къалырмы?... «Минги тау», № 2, 1985.

КЪАНЫНДАН КЪАНМАЗГЪА (тоймазгъа) Биреуге дерт жетдиргенин къоймазгъа.

– *Сен, жигит, былайда манга тюзюнлей ачыкъ айтып къой. Мени къанымдан къачан къанарыкъса? Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 36. «Жашауум мени къанымдан тоймайды», – дегенни айтды [Таризэл]. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 79.*

КЪАНГИЧ: КЪАНГИЧ КИБИК (къарач.) Кесин къатдырып деген магъанада.

Дюгер апчарлача, къангич болуп сюелдиле жасакъ жыя келгенле.

КЪАПХА (къабына) **ЖЫЯРГЪА** Законнга жыяргъа, тизгиннге салыргъа.

– *Ахшы, Масхут, аны уа не айтдырабыз, мен аланы къарап-къарагъынчы къапха жыярма [керексиз ушкок таууш этдиргенлени], – деди Самат. Ж. Залиханов, Тау къушла, 188.*

КЪАПХАН КЪАБЫНЫ Ашагъаны.

Ма аллай заманыбыз да болгъанды, – бир уллу къызыл байракъны такъмасакъ юй башына, къапхан къабыныбыз да татымай эди. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 424.

КЪАПХАННГА ТЮШЕРГЕ 1. Терслиги ючюн тутулургъа, ычхыналмазгъа.

Тюшгенсе, начас, энди къапханнга! А. Будаев, Ата журтум, 83. [Аслан:] Мында уа жууугъум жокъ, къапханнга тюшген бёрюча, къалай турайым? И. Боташев, Пьесала, 20.

2. Биреуню жалгъау сёзюне кесин алдатыргъа.

*Ма, бола тургъан ишлени ма-
гъанасын кесим да ангылаялмай,
алай айтханыма айып этме, къап-
ханнга тюшдюм. Б. Гуляев, Къачхынчы,
127. Тейри, кесим да эслемей тургъан-
лай, ууакъ-ууакъ мен муну къапханы-
на жыйыла, жалынчакъ бола бара
болурма. Адамны къапханнга былай
тюшюре болурла. Къоркъмазланы К.,
Горда бычакъ, 2, 105.*

**КЪАПХАНЫН КЪАБЫРГЪА-
СЫНА СИНГДИРИРГЕ** Бир зат бла
хайырланыргъа, хайырын кёрюрге.

– *Анасына кюнден бир жетмесе,
Айшатны къапханы къабыргъасына
сингмейди.*

**КЪАПХАНЫН КЪАБЫРГЪА-
СЫНДАН (бурунундан) ЧЫГЪА-
РЫРГЪА** Этген игилигин аман бла
къусдуругъа.

– *Къапханын къабыргъасындан
чагъарырма деп тургъан болмаса,
ариу хапар айтмаз.*

КЪАПХЫН АХЧА (къарач.) Къо-
лу-аягъы къыйналмай табылгъан
ахча, ырысхы.

– *Къапхын ахча, сокъур ырыс-
хыгъа батып, къайры къуяргъа бил-
мей, эм артында тюшю-тюню да
аракъы болуп къалды, – деди Таусол-
тан. Хубийланы О., Аманат, 2, 164.*

КЪАПХЫН КЪАЗАН ЭТЕРГЕ
(къарач.) Урлагъанларын ашап жа-
шаргъа.

*Къыямытда жалда тургъан
жалчылары бир аууздан алай айта-
дыла: «Кесини маллары ыстауатха
сыйынмай тургъанлай, кече баиша
сюрюуледен мал урлатып, къапхын
къазан этип тургъанды». Х. Аппаев,
Къара кюбюр, 16.*

КЪАПХЫН МАГЪАНА (къарач.)
Урланган зат (сёз, оюм д.а.к.).

*Биреуден эшитип, биреулен-
ни жазгъанларындан къапхын ма-
гъаналаны алып, аладан мыйысын
толтуруп туруп, сора билгенин стол-
гъа алай кеси аллына тёгюп къоюу-
чуладан туююлдю [устаз]. Чотчала-
ны М., Студентле, 11.*

**КЪАПЧЫКЪГЪА СОМ АТХАН-
ЛАЙ** (атханча, атхан кибик) (масха-
ра) Келишмеген затны юсюнден.

– *Къапчыкъгъа сом атханлай бо-
лады бу тон манга. «Коммунизмге жол»
№ 79, 1984.*

КЪАРА АДАМ Къара иш бла
кюрешген, уллу дуниядан хапары аз
адам.

*Къара таныгъанлыкъ къара
адамдан узакъ эди [патчахлыкъ-
ны заманында]. «Коммунизмге жол»,
№ 148, 1984. 1905 жылдагъы револю-
цияны хапары тау элlege жетгенде,
къара адамла азатлыкъны юсюнден
сагъышлары эрип кетмезликлерин
ангылагъан эдиле. Мусукаланы С., Хакъ
дунияда жолоучула, 363.*

КЪАРА АЛТЫН нефть.

*Бакуда ол [Моллаланы Исмайыл]
ачхан къара алтын чыгъарылгъан
жер бюгюн да Моллаланы атларын
жюрютеди.*

КЪАРА АТАРГЪА (къарач.) Или-
шан атаргъа.

*Адетде болгъаныча, Герий ол кюн
оюнларына ёчле салып ойнатыргъа
хазырлай эди. Къалгъан оюнланы
барындан да къара атаргъа бек эс
бёле эди. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ,
2, 227.*

КЪАРА АТКАЗНЫ БАСАРГЪА
Арталлы да умут этмезча, угъайлар-
гъа, тюнгюлтюрge (бир затдан).

*Гоппан ызына къайтхандан сора,
тамата, ары-бери дей турмай, къа-
ра атказны басды, сёзню андан ары*

бардыргъандан магъана къалмагъанын ангылатды. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 204

КЪАРА ДА, КЁР, ЖАРЫЛ ДА, ЁЛ Санга ачыугъа деген магъанада.

– Ма, ол сиз, байла, жекген, къанын ичген халкъ энди къууанчлы жашайды, къарагъыз да, кёрюгюз, жарылыгъыз да, ёлюгюз дерем, – деди Адыхам. Ж. Залиханов, Тау къушла, 292.

КЪАРА ЁЗДЕН Байлыкъ бла бийлеге тенг адам (бий тукъумдан чыкъмаса да).

Бир къауум жаш Шакъманлагъа энди алгъынча бийлик этерге къоймайдыла, къара киши, къара ёзден да энди, къоркъмай, юркмей, уугъа барып, кийик ёлтюрюп келедиле. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 127

КЪАРА ЖЕРГЕ БАТХАН [адам] Ёлюп кетген адам.

Болур муну сакълап тургъан анасы, Болур муну къатыны эм баласы, Сезмейдиле къара жерге батханын, Билмейдиле бу талада жатханын. Х. Кулиев, Жылла озадыла, 23.

КЪАРА ЖЕРГЕ КИРИРГЕ Ёлюп кетерге.

Ол, да харип, сюрюуде малланы бириди. Туура анга баргъандан эсе, къара жерге кирген кёп да къолайды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 121.

КЪАРА ЖЕРГЕ КЪАРАТЫРГЪА Биреуню мудах этерге, жарсытыргъа.

Энди, ахшы Жубуранчыгъымча, ишни кёзюне жетгенде, мени къара жерге къаратып къойма да, киши бол! М. Гулиев, Акъ атлы, 58. Сени эшекча жегерге хазырла жокъмудула? Энтда алдап, къара жерге къаратхан бокъбыдырла? Къ. Кулиев, Кёк чинарла, 177.

КЪАРА ЖЕРНИ КЪАБАРГЪА къара: ЖЕРГЕ КИРИРГЕ

Ах, сени тапмагъа эдим да, къара жерни къапха эдим. Хубийланы О., Аманат, 3,180. Ол да, харип, сюрюуде малланы бириди. Туура анга баргъандан эсе, къара жерге баргъан кёп да къолайды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 121.

КЪАРА ЖИН КИБИК [адам] (хыны, масхара) Аман ишни бардыргъан адам.

– Алай эсе, ала бир бирни сюедиле. Сен а, къара жин кибик, аланы орталарына не затха кирирге кюрешесе? Ж. Токумаев, Ыфчык, 62.

КЪАРА ИШ 1. Къыйын иш, шаугют кюч салынып ишленнген иш (мал ёсдюрген, жер сюрген, чалгъы чалгъан д.а.к.).

– Башынг бла да, къолунг бла да, оноу этиуде, къурау иште, къара иште да бир адам ызынгдан жетмезча, ахшы ишлей билесе. Х. Кациев, Тамата, 195.

2. Харамлыкъ, адамгъа къыйынлыкъ берген, аман иш.

Билмейме мен харамлыкъны, Бир къара иш этгеним жокъ, Бетсизликни, къоркъакълыкъны Кёпюрюнден ётгеним жокъ. Къ. Кулиев, Ахшам, 41. – Угъай, былайда бир къара иш барды. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 65.

КЪАРА ИШЧИ Къара кюч бла ишлеген адам (мал ёсдюрген, сабан сюрген, къурулушда ишлеген д.а.к.).

Сиз ол къурулушну къара кюч керегин топпа-толу кеси боюнугъузгъа алыргъа керексиз. Ары къара ишчиле бла бирге устала керекдиле: трактористле, механикле, таи устала, электрикле. Ж. Залиханов, Жаннган жоурекле, 127.

КЪАРА КАПЕГИ БОЛМАЗГЪА (жокъду) Арталлы да ахчасы болмазгъа.

– *Ахишы адамды. Мырзабек кьоймайды ансы, Петро уа, бир кьотур шай не къара капек бермей кьойсакъ да, ыразыды.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 295. – *Быланы уа кече кьалыргъа, фатар тутаргъа жанларында къара капеклери да жокъду.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 39.

КЪАРА КАПЕКНИ ТУТМАЗ-ГЪА (капекге тиймезге) Бош, магъанасыз затды деген магъанада.

– *Сизни айтхан сёзлери гиз тюздюле, алай бусагъатда ала къара капекни да тутмайдыла.* И. Гадиёв, Санга айтама, 76.

КЪАРА КЕСЕУ (мугъели) БОЛУРГЪА (этерге) 1. Биреу ачыудан кюйдюрюрге, жандырыргъа, мукъут этерге (кыйнаргъа).

Тебо, къара кесеу болуп, Къазакъ узайгъанлай, эшекни тую кирир эди. А. Теппёев, Ташыуул, 11. *Мюйюшде уа олтура эди къара кесеу болуп бюгюн эки жашчыгъын къайтмазгъа ашыргъан тиширыу.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 118. *Артиллерия къазауатны Аллахыды деп бош айтмайдыла. Фрицлени тамам къара кесеу этип жандыргъандыла.* Эбзеланы Х., Бичакъны ауузунда, 107.

2. Эти эзилерге, туюлюрге, ырмах болургъа.

– *Жукъ да ангыламайма, тохта, тохта! Да бутунг къара кесеу болуп турады да, – деди Валера.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 176. *Жаухар а, къарындашыны ызындан чабама деп, тобугъун къара кесеу этди.* Х. Шаваёв, Бир жашауну минг бети, 63.

3. Кюерге, бишерге, ёлюрге, кыйылыргъа.

Дуняны азабындан къара кесеу болуп, сабанла арасында уллу жолну жанында аууп тура эди [немисли

солдат]. А. Теппёев, Ташыуул, 266. *Мен кёргенме, ёзге, бизникиле болгъанны къара мугъели этип кьойгъан бир алаамат сауут чыгъаргъандыла.* Хубийланы О., Аманат, 2, 86. *Тарда элия уруп, [атасы] къара кесеу болуп келгенде, ачыу эринлерин буз кибик этип, ёксюзлюк сезими кюйдюргенде да жилиямады [Харун].* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 56.

КЪАРА КЁР Къабыр.

Кюйюп барады жюрегим – Мен не сейир жолла келдим! Насып таугъа чыгъып бирде, Бирде къара кёрге кире... Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 34.

КЪАРА КИЕРГЕ (кийдирирге; къара тутаргъа – къарач.) Ёлюм бушууну белгилер ючюн, къара кийим кьерге (сакъал-мыйыкъ жюлюмезге д.а.к.).

Эри уруида ёлген, энтда къара кийип тургъан бир субай санлы ариу тиширыу, обкомну секретарына къарап, уяла-уяла айтханы Жамилатны эсинден бир кюн да кетмейди. Х. Кацёев, Тамата, 141. *Ким биледи, ёлюм садакъачыны кирли машогуна туюсем, сенден тилеригим – кеси ёмюрюнгде мени къарамы кийме, башынга иш эт.* М. Шаваёва, Кюн тыякъла, 123. – *Ёлген хапарын эшитип, жылдан артыкъны аны къарасын тутуп, Назирни сау болгъанын эшитгенлей, муну кьоюнуна от туюшюп нек кьалды? Къобанланы Д., Эки заман, 3, 11. Урушдан келген огъурсуз хапарла ариу жасалгъан отоулагъа къара киритле такъдырадыла, кёплеге къара кийдиредиле.* Х. Шаваёв, Бир жашауну минг бети, 15.

КЪАРА КИШИ Башын тутхан, алай бий, ёзден даражада болмагъан эркин адам.

Тюз акъыллылыгы, асыллыгы бла да Къаншау Айдарукъну кесине ушайды. Анга кёре, элли къара жашланы арасында аны намысы артыкъ жюриюдю. А. Теппеев, Азатлыкъ, 78. – Тюз айтаса, ишни баши андады. Алай жер, суу, агъач, тау да бийникилеге саналгъаны себепли, этилген затны хайырын кёбюрек бийле алып, къара кишиге азы къалады. Д. Таумурзаев, Таурухла, 104. Атам да кеси къыйыны бла жашагъан бир къара киши эди. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 186.

КЪАРА КЮБЮР АЧАРГЪА Ахыр кюннге сакълагъан затына, арт асыраууна тиерге, хайырланьыргъа (амалсыздан).

– Ахча болса, шыйых табылыр. Биягъы сен къара кюбюрчюгюнгю бир ачарынг туююлмюдю? Бир ыйыкны ичине сен [Къыямыт] ёмюрюнде кёрмеген шыйыхны келтирирме, – деди Мухаммат-Амин. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 105.

КЪАРА КЮН (келирге) Уллу къыйынлыкъ, къыйын жашау, ёлюм келирге.

Ёлгенни жияуун этген Ма кесини жияуун да этеди, Тюшюп эсине аллай къара кюн келлиги, Ол да, атасы ёлген кирик, ёллюгю. Къ. Кулиев, Ахшам, 146. Мёлехан: – Бадымат къыйынлыгъа бу къара кюн келгенли [ту-тулгъанлы], бу аман жашчыкъ бери кёрюнюп, тас болуп кетген болмаса, юде тохтамайды, – деди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 63. Бу къара кюн кесиме нёгерге, Къаты кишилик, ала-ма сени, Анам ийнанган кирик къураннга, Ийнанам мен эски кючюнге! Къулийланы Къ., Сайламала, 2 т., 15.

КЪАРА КЮЧ Къарыу, шаугют кюч.

Эмеген халкъны инжилтгенине тёзалмай, Сосурукъ бир жолда эмеген бла кюреширге атланганды. Эмегенни къара кюч бла хорлаялмазлыгын билип, Сосурукъ, сагъыш этип, хыйла жараидыргъанды. «Къарачай халкъ таурухла», 5. Бизни ишибизде къара кючден сора да усталыкъ, эсеп керекди, чёгюч тёшге бошуна тиймезге керекди. Байрамукъланы Х., Гюрбежи, 41.

КЪАРА КЪАГЪЫТ Биреуню ёлгенин билдирген къагъыт.

Уркъуятны от жагъасына суу къуюлгъанды. Ортанчы жашы Омарны къара къагъыты келгенди. Ж. Токумаев. Къурч бюгюлмейди, 297. Уруш къызыу барады. Кёплеге къара къагъытла келгендиде. «Заман», №28, 2016. Назирден къагъыт келмегенин букъдура, келин къайын анасына Назирни атындан кеси жазгъан письмоланы окъуп турады. Назирге уа къара къагъыт келген эди. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 192.

КЪАРА КЪАН БОЛУРГЪА (къарач.) къара: КЪАЗИЙ КЪАНЫ БОЛУРГЪА.

– Базарда мал къара къан эди. Кюнден кюннге багъасы ёсе эди.

КЪАРА КЪАН ТЁГЕРГЕ (къуаргъа) Уруш этерге, уллу къыйынлыкъ жетдирирге, урушургъа.

– Ой, жетдиде да анда, [Барабанда] къара къанла тёкдюле. «Къарачай халкъ жырла», 75. Керти айтаса, ала бла кёрсе уа, юсюбюзге къара къанны къуар эди. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 117.

КЪАРА КЪАРАЧАЙ (къарач.) Битеу Къарачай, саулай Къарачайны урунган халкъы.

Мен, мыйыкъларым юсюмде болсала, къара Къарачайны мындан жа-

яулай кетерча этерме. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 74.

КЪАРА КЪЫЗНЫ КЪОЛУДУ (къарач., фолькл.) Элия кючю болгъан адамды деген магъанада.

«Къара къызны къолуду», – деп, къаланы эшигин тебергенлей, эшик ачылгъанды. Ортабайланы Р., Эртте-эртте, 70.

КЪАРА КЪЫШ Къар аз жаугъан, сууукъ къыш (къыш чиллени аллын-да эм артында 25-шер кюн).

Къышны экинчи жарымы къара къыш болду. Ж. Залиханов, тау къушла, 57.

КЪАРА МУКЪУТ БОЛУРГЪА (этерге) 1. Терк, муштухул болургъа.

– Жамауатны кёбюсю Аппаны жанында болгъанын билгенлей, атлыла, ёгюзлени алларын эрлай ёрге буруп, къара мукъут этип тебирегендиле. Байрамукъланы Х., Чолпан, 56.

2. Ууатыргъа, кюйдюрюрге.

Германияны, андан ары оздурмай, бизни аскерлерибиз къара мукъут этерге къолларындан келликди. Хубийланы О., Аманат, 2, 142.

КЪАРА НИЕТ ТУТАРГЪА (кимге болса да) Аман ниет, харамлыкъ тутаргъа.

[Сулизат:] Къабыргъа къонишула болуп, бир бирге къара ниет тутуп тургъан иги туююлдо, жарлы, халкъдан айыпды. Ж. Токумаев, Ауанала, 256.

КЪАРА САБАН СЮРЮРГЕ Аягъын мараргъа, аманлыкъ, хата этерге (биреуге).

Иймансыз деб а – уручулагъа, саякълагъа, къонишуларына къара сабан сюргенлеге айтадыла. А. Теппеев, Ташыуул, 248. – Къара сабан сюрлюк, къалай табылдынг ачы хапаргъа? Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 116. Бир къауумлача, биреуню ызындан Мен къара сабанла сюрюп кю-

решием. И. Боташев, Ёмюрюм, 69. Тохта, ашыкъмасынла, манга къара сабан сюрюп айланганлагъа Аллахутала кеси тёзмез. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 250.

КЪАРА СЁЗ 1. Бушуу сёз.

Тефтер бетлери, анангы сютюнлей, керти сёзлей – акъ. Алагъа сен къара сёз жазма. Къ. Кулиев, Ахшам, 6.

2. Къургъакъ, кёзбау сёз.

– Экибиз да ёлмейик, къара сёзден, ариу кёзден, татлы тилден сора бир зат бла да болушлукълары тиймейди. Алай мени жарлылыгъыма уа жарсыучудула, – деди Хажос. Б. Гуртуев, Адилгерий. 118.

3. Назму болмай, халкъ сёлешиу тилде жазылгъан хапар, жомакъ, новелла, эссе...

– Малкъар литератураны къара сёз бла жазылгъан чыгъармалары жалан да Совет властыны жылларында къарыу алгъандыла. || Хапар – ол жашауда болгъан бир затны, болумну сурагъан къысха къара сёзлю чыгъарма эсе, Хасан да жазыучулукъ ишин хапарладан башилагъанды. Анда, 367. Хапарны, повестни жазыу юлгюлерине тюшюннгенден сора, Хасан кесин къара сёзлю уллу формасында – романда сынагъанды. Анда, 371. Къара сёзю да поэзияды Ибрагимни. Анда, 61.

КЪАРА СОМ 1. Ахча ёлчем – 25 капек.

Жюз мингден атлап къара сом ахча тазир салдыкъ [Рамазгъа]. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 75. Кёсе кёп сагъыш этди, сом бла къара сомгъа не зат алып ашайым деп, акъылы сыртха-тюзге да жетди. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 276.

2. Бир зат бек багъалыды деген магъанада.

Хар къарамынг – къара сом. Къубанланы Х., Къая турукъла, 41. – Алай а, къайсы эсе да къарыууна кёре къара сом жоя эди дегенлей, мен да, хый-сабыма кёре, бир тулукъ нартюх береме, – деди Файруз. Хубийланы О., Аманат, 2, 278.

КЪАРА СУУУКЪ Къышхыда къарсыз, ачы сууукъ.

Быйыл жаз баши кеч келди. Жерде къар болмагъанлыкъгъа, къара сууукъ мартда да юфгюрюп турду. «Ана тил», 2 кл. 1983.

КЪАРА ТАМЫР (биол.) Жётелни бакъгъан дарман ханс.

– Малланы къара тамыр болгъан жерде кютюгюз, жётеллери иги болурун сые эсегиз, – деди Хызир.

КЪАРА ТАНЫГЪАН (таный билген, танымагъан) [адам] Окъуй, жаза билген адам.

– Патчахны заманында къабартылыланы арасында къара таныгъанла 1,9 процент, малкъарлылада уа 0,9 процент эди. Ол болгъаны да – акъсюекледен, бай-бийледен. «Коммунизмге жол», № 148, 1984. Къара танымагъан таулу жашланы, жыйылыугъа къатышханларыча, башлары да къатышханды. М. Атабиев, Кишилик, 71. Аны [«Назир» деген поэманы] жигитлери Мариям, Назир, Самат, жарлы Исхакъ, кулак Аммак, Аслан, къарт Теммот, революционер Андрей, къара танымагъан Фаризат, Къасболат, Юсюп эм баихаладыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 174.

КЪАРА (къара-акъ) **ТАНЫРГЪА** (танытыргъа) 1. Окъуй, жаза юйренирге (билдирирге).

– Билим керекди. Къара таныргъа да юйретсинле. Алай муслийман киндикден юзюлген сабийлени кри-

стан диннге къайтармасынла, – дедиле къартла. Ж. Токумаев. Къурч бюгюлмейди, 21. Атасы жашына къара танытыргъа бек ашыгъады. || Ата журтуна [Дауут хажси] къурандан, араб, тюрк, фарс тилледен, адабиятладан да терен билим алып къайтады. Элде сабийчиклени къара таныргъа юйретеди. «Заман», №27, 2016.

2. Иги-аман айырыргъа.

...Жерге урлукъ атханла, кысхачдан башлап бизге дери жаратхан темирчиле, жамычы, башылыкъ этген кийизчиле, къара-акъ танып башилагъан сабийле... кетдиле. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 237. Бюгюн ол тынч кёрюннгенликге, миллет халкълагъа къара таныугъа жол алай тынч болмагъанды. Аны, Хакъ дуняда жолоучула, 36.

КЪАРА ТАРТА БИЛГЕН [адам] Харфланы таныгъан, жаза билген адам.

Къара тарта билмеген жалчыны жашы [Идрис], хар билген жангылыгъына сабийча къууана, жашау «университетини» кыйыын дерслерин къартлыгъында да кыймай, къадалып окъуй эди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 309. Барындан да уллу кыйыынлыгъа – къара тарта билмеген къарангы таулуланы кёзкёрмезге ийип, дин бла байламлы адамланы къоратыр ючюн, межгитлени кеслерине буздургъан эди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 53.

КЪАРА ТАРТЫРГЪА Окъуй, жаза юйренирге.

Жамауатчыланы орус жерледен келген китаплагъа да, кеслери къара тартыргъа да аллай бир нек тартдыргъанларын тюрлю-тюрлю ёмюрледе тюрлю-тюрлю айтыучу эдиле. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 34.

КЪАРА ТАШХА БАЙЛАРГЪА (къара багъанагъа тагъаргъа – къарач.) (эски) Бедишлик этерге.

Терс адамгъа шерият сюд этип, налат берип, къара таиша байлагъандыла. «Шуёхлукъ», № 4, 1972. Суусандырланы Артыкъ айтханды: «Ол кесине базынган ким эсе да, тутугъуз да, экинчиде ат юсюнде туралмазча этигиз. Къара таиша байлагъыз», – деп. Д. Таумурзаев, Таурухла, 108.

КЪАРА ТИЗМЕ Къыралгъа, властхъа тюз ниет тутмагъан адамланы энчи тизмеси.

Петербург полицияны баиш управлениясы шахарны уллу заводлары, фабриклеры, ишчиле жашагъан кварталлары бла бирге университетни да къара тизмеге тюшюргенди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 158.

КЪАРА ТУТАРГЪА Аманлыкъ тежерге, онгарын суймезге.

Секеде уа анга [Чёпеллеуге] ниетлеры тюрюлю-тюрюлю болгъанды, бек хурмет да этгенди, къара тутханла да аз туююл эдиле. «Сюргюн», 95.

КЪАРА ТУУАР КИРИ БАСМАГЪАН Алыкъа жашау кыйынлыкъгъа тюбеменген, жаш адам.

– *Жашым, – деди Борсукъ, – къызгъан темир суумаса, туугъан сабий да аурумаса, къаллай дуня боллукъ болур эди? Сен алыкъа къара тууар кири басмагъанса, биле баиларса.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 102. – *Жашса, маллада айланганлыгъынга, алыкъа къара тууар богъу басмагъанса... Ахшы тиширыуну Кюнден сыйсызгъамы санайса? Къоюнунда сабийи бла ахшы ана Кюнден ариуду.* С. Бабаев, Атамы китабы, 56.

КЪАРА ТЫНГЫЛАУНУ БАСАРГЪА (берирге) Сёлешмезге, жукъ да айтмазгъа.

«Терсликни кёрюп болмайма!» – дединг сен. Кесинги «дыгъылынга» къатылгъанда, Босагъанда олтан ыз кёймай ётсе, Басаса къара тынгылауну анда. С. Гуртуев, Ныхытла, 128. – *Жамычы кийгенлени бирлеры, Сарбийни сёзюн эшитмегенча этип, къара тынгылауну берди.* О. Этезов, Тарда, 63.

КЪАРА ТЮЛКЮ (къарач.) Затны чынтты аламаты, юйню кёууаты, бек ырысхылы зат.

Мен тапханма къара тюлкю, болмазча не сёз, не кюлкю. Байкёулланы А.-К., Гитчени жолу, 16.

КЪАРА УШКОК (къарач.) Иги, тап атыучу, иште сыналгъан ушкок.

Къара ушкокну, ата-ата, учу кенг болгъанды, бурун кибик атмайдды.

КЪАРА ХАЛКЪ Кеси кыйыны бла жашагъан, жарлы, ишчи халкъ.

– *Къара халкъ ол арбаздагъы парийлеца болгъанды, – деди Бекболат.* Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 36. *Къара халкъ бла бийлени ортасында баишхалыкъ азды. Энди тенглик келди.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 127.

КЪАРА ЧЕЧЕК (медиц.) Чечек аурууну бир тюрлюсюню аты.

Къара чечек думп болгъанды, аны дарманла хорлагъандыла.

КЪАРА ЧЁПГЕ САЛЫРГЪА (салдырыргъа) Жамауат жашаугъа бой салмагъан, кир ниетли адамланы къара тизмеге тюшюрюрге.

– *Биз жарлыла, байла бла сизни арагъызда не этерге билмей, тели болгъанбыз. Уллу элде, битеу Чегем ауузун жыйып, сени къара чёпге салыргъа, тутаргъа айтсала да, халкъ унамагъанды, – деди Къасым.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 126. – *Эл кыйынлыгъын төлемегенлени къа-*

ра чѣнге салыргъа керекди, – дедиле адамла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 442. Зекени жашы Зейтун жау заводну таматасы болуп тургъанлай, Молайланы къанжюрек Мачар къуллукъгъа талашып, аны къара чѣнге салдыргъан эди, ызы бла тутдургъан окъуна этди, туура анга атамагъаны къалмай. А. Теппеев, Ташыуул, 13.

КЪАРА ЧѢПГЕ ТЕРГЕМЕЗГЕ Бир затны бек учузгъа санаргъа.

– Ант этеме, тюз жюрегими айттайым, юй оюлгъанын, ырысхы къорагъанын къара чѣнге да тергемейме, ашыкъдым, жангылдым, мени юйдегими ёлюмден къутхаргъан итден бошадым, юй керек энтда табылып, аныча ит энди табылмаз. «Толкъунла», 121.

КЪАРА ЧѢПГЕ ТЮШЕРГЕ Бир тюрлю бир затны юсю бла ыразы болмагъан къауумда атынг аманнга чыгъаргъа.

1943 жылда къара чѣнге тюшген бир къауум миллетни биргелерине къарачайлыланы да сюрдюнге Орта Азиягъа ашырадыла. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 168.

КЪАРА ШАЙНЫ (багъасы) **ТУТ-МАЗГЪА** Бир затны магъанасыны азлыгъын кѣргюзтеди.

– Алай, не этериксе, дерт алыуну биз биле келген амаллары, жашауну кесини амаллары бла тенглеширгенде, къара шайны да тутмайдыла. А. Теппеев, Ташыуул, 389. – Алыкъа юйюме къара шай багъасы харам ырысхы кирмегенди, – деди Амин. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 334.

КЪАРА ШИНЛИ [адам] Чачы, кѣзлери, къашлары къара адам.

Коля деп бир иги жаш бар эди бизни бла, оюну, кишилиги бла да бир да болса аллай боллукъ эди. Къара

шинли, кенг жауурунлу, кертиди, алаша бойту жаш эди. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 71.

КЪАРА ЭМГЕК (къарач.) Уллу палах, къыйынлыкъ.

Тюз айтады Азрет, сау къаллыкъ, бусагъатда сабийни ёсдюрген къара эмгекди. Доттуланы Д., Жашлыкъны жолунда, 143.

КЪАРАГЪА АКЪДЫ ДЕРГЕ СѢЗню терсинден, чюйресинден айтыргъа.

Къарагъа акъды деп айтыргъа къайдан къолугъудан келеди? М. Гулиев, Акъ атлы, 185.

КЪАРАН: **КЪАРАН КЪАЛЫР-ГЪА** (къалдырыргъа, къояргъа) Сюрюлмей, ишленмей, зыраф болургъа, битим бермезге (жерни юсюнден).

Биз, колхоз болгъунчу, бир ниетли, бир мурагъа болмагъаныбыз себепли, болмагъанча уллу файда берлик жерле къаран къалып, мадул болуп турадыла. О. Этезов, Тарда, 162. Анда айтханды адам улу: «Энди акъыллы болурма, малны, мюлкню да зыраф этмем, гыржынны бир бурхучугъун да жерге тюшюрмем. Къарар амалтын, жерни къаран къалдырмам, багъар ючюн малны ачдан ёлтюрмем», – деп. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 72.

КЪАРАНТХА: **КЪАРАНТХА КѢРГЮЗТЮРГЕ** (бѣрю терини кѣргюзтюрге) (къарач.) Биреуню къоркъутургъа.

«Базман къайсы жанына женгсе, Маму ол жанына мине эди», – дегенлей, не жаны бла да ёшюн уруп, ариу айтыр ючюн да, къарантха кѣргюзтюр ючюн да къалмагъандыла. Салпагъарланы К., Кѣмеуол, 30.

КЪАРАНТХАГЪА КИРЛИК [ат] (къарач.) Юркек болмагъан, батыр, таукел (асламында атланы юсюнден).

Мени атым арсарсыз къарант-хагъа кирликди.

КЪАРАНЧХА: КЪАРАНЧХА-СЫНА КЪАРС КЪАГЪАРГЪА Биреуню багъаларгъа, не айтханын да этип айланыргъа, анга къулланыргъа.

[Аслан:] *«Стражниклеринг а сенден да къоркъакъдыла. Ала жалан да сени къаранчханга къарс къагъадыла».* И. Боташев, Пьесала, 10.

КЪАРАНЫ АКЪДАН АЙЫР-МАГЪАН [адам] Акъылы жетишмеген адам.

Энди ол къараны акъдан айы-ралмагъан жарлы къарт не этсин? М. Гулиев, Акъ атлы, 172.

КЪАРАНГЫ АДАМ [халкъ] Окъуй, жаза билмеген, жашаудан ангылауу болмагъан адам.

– *Башла, башла! Мен аны ючюн санга айыпмы этерикме, жигит! Сени окъуучугъунг барды, менича къарангы адам туююлсе сен, – деди къонакъ [Адемейге].* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 201.

КЪАРАНГЫ БЕТ АЛЫРГЪА Кюн батып, ахшам бола башларгъа.

Мында жаз кезиуледе кюн баиша жерле бла бирча кеч болмайды. Ол угъай да, къарангы бет ала башлагъанлай, кѣп да бармай жарып къа-лады. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 35. *Олтурду, къарангы бет алгъынчы [тиширыу].* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 85.

КЪАРАП-КЪАРАГЪЫНЧЫ Терк окъуна, къысха заманны ичинде.

– *Къысхасы бла, кесибизден адам болмай, правленни бир кюн да къояргъа жарарыкъ туююлдо, ансы была къарап-къарагъынчы малын, жерин да тенг этебиз деп башларыкъдыла.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 161. [Хажибатыр, къууанып:] *Энди, къатын, бу-*

сагъатдан тилчи Хорасаннга бар да, бюгюн жашыбыз жер жапхан аскер бла большевиклени жокъ этерге келеди де. Ол къахмеге этеригибизни да айт. Сора Хорасан да Хорасан туююлдо, къарап-къарагъынчы ханарны битеу элге жаймаса. И. Боташев, Пьесала, 61.

КЪАРАП, КЪАРЕЛДИМИ ДА КѢРМЕЗСЕ Кетип къалырма да, тапмазча этерме деген магъанада.

– *Оллахий, алай этерсе да, къарап, къарелдими да кѣрмезсе, – деди жаш.* «Коммунизмге жол» № 5, 1969.

КЪАРАП ТОЙМАЗГЪА Тансыгъын алалмазгъа.

Мазан анасыны къолундан тутуп, юйге кирди. Анасы жашына къарап тоймайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 82.

КЪАРАП ТОЙМАЗЧА Адамны, затны сыфаты алапат ариуду деген магъанада.

Кѣл кибик, бу тѣгюлген ырысхыны юсюнде тургъан малчы жашланы бетлери-кефлери адам къарап тоймазча игиди. С. Бабаев, Атамы китабы, 27.

... **КЪАРАП ТУРГЪАН ЖЕРИМ ЖОКЪДУ** Къуру ол туююлдо, дагъыда барды (адамым, мадарым) деген магъанада.

– *Аллахха шукур болсун, мени баш ием да барды, бюгюнлюкде мени Хасаннга къарап тургъан жерим да жокъду, – деди Жандет.* Хубийланы О., Аманат, 3, 96.

КЪАРАСЫН АЧАРГЪА (тешерге) Къара кийген адетин къояргъа.

Жыл къара кийип тургъан биреу, къарасын ачып, андан сора хар юйде да бюсюреусюз той этилип башлагъанча, аланы ызларындан къалгъанла да иче башладыла. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 78. – *Манга ол кюн*

алай нек айтхан болур эдиле: «Жыл толду, энди къарангы теш», – деп. Мен эле туруп да къарамы тешерик туююлме. Жангыз эки осуятым бол-лукъду: бирлери – Назирими къатын-да асырагъыз деп, бирсим а – кебин-лигими да къара къумачдан этигиз деп, – деди Валя. Аны, Жаннган жүрек-ле, 443. Теммот къара кийип сау жыл турду. Ахлулары, элни ахшылары аны бла селеше, ариу айта, къара-сын тешдирдиле. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 139.

КЪАРАТОН КЪАТЫН (киши) Сабийи болмагъан не да болмазлыкъ тиширыу (эр киши).

Бешинчи жыллары барады. Къа-ратон къатынса деп, къыйынлыгъа жашау бермейдиле, харипге. Ж. То-кумаев, Къурч бюгюлмейди, 122. Алайгъа жууукъ къониу элчикден бир къара-тон къарт киши, къатыны да бирге-сине, чабакъ тутта келип, къобюрню тапдыла. «Къарачай халкъ жомакъла», 2, 141.

КЪАРАТОН ХАННГА УЛАН ТУУГЪАНЧА Бек уллу къууанч кел-генча.

– Быланы къууанчларына къара-санг, къаратон ханнга улан туугъан сунар эдинг. «Коммунизмге жол», № 54, 1971.

КЪАРГЪА КЪАБАР ЭТИ БОЛ-МАГЪАН [адам] Бек арыкъ адам.

– Керти айтаса, Сапият, был-тыр колхозда да ишлеменни ору-нунда эдинг, юсюнде къаргъа къабар этинг жокъ эди... Энди уа тин кирип, адамгъа ушагъанса, – деди Хасан. Ху-бийланы О., Аманат, 2, 82.

КЪАРГЪА СОЙГЪАННГА БА-СЫННГАНЧА Сейирсинип, адамла бир затха къарар ючюн басынсала айтылады.

Къалгъанла да, къаргъа сойгъан-нга басыннганча, басынадыла. Чотча-ланы М., Студентле, 33.

КЪАРГЪАЛА ЮЛЮШЮ (азы-гъы) ЭТЕРГЕ Биреуню ёлюгюн асы-рамай (тюзде атып) къояргъа.

– Мыллыгынгы уа агъач жаны-уарлагъа атарыкъма, – деп шыбыр-дады Бекболат. – Ол жютю марау-чу кёзлеринги уа къаргъалагъа юлюш этерикме. Э. Гуртуев, Жанбермез Аслан-бий, 70.

КЪАРГЪАМЫ, КЪУЗГЪУНМУ АЙТЫР Айтылгъан сёз эшитилмей къалмаз.

«Бунтчуду» дер да, уллу оноу-чугъа билдирир. Аллах сакъласын, хата азданды. Къаргъамы айтыр, къузгъунму? Бирле эшитирле. Андан сора уа мени эфендиликден, сени уа [Ибрахимни] элден окъуна чыгарыр-ла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 55.

КЪАРГЪАНЫ, КЪУЗГЪУННУ ТИЛИН БИЛГЕН [адам] Акъыллы, оюмлу, эсли адам.

Аппа къаргъаны, къузгъунну ти-лин билген адам эди.

КЪАРОЛЖАН: КЪАРОЛЖАН-НГА ЖЕТГИН (къаргъыш) Аман-лыкъ тилеген къаргъыш.

Не уа къаролжаннга жетип тох-тагъын. Ж. Токумаев, Ыфчык, 18.

КЪАРС КЪАКЪГЪАНЧА ЭТЕР-ГЕ [ишни] Ишни жарашдырып, къу-рашдырып, тап этерге, терк мажа-рыргъа.

[Балтама] бир семиз ирикни кел-тирип, хар затын да къарс къакъ-гъанча жарашдырып, ишилик-зат да этип, къалгъанын къазаннга урду. М. Гулиев, Акъ атлы, 99.

(биреуге) **КЪАРС УРУУЧУЛА** Биреуню айтханын тюзге санап, мах-таучула, кёзбау этиучюле.

Бир-эки къарындаш болуучу эдиле да, ала да, кимни тарысы кѣп болса, аны чѣплеучю тауугъу болуп, эки бетлиле айтханнга къарс уруучула эдиле. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнонор, 123.

КЪАРТ БАШЫ БЛА Къартлыкъ намысын этип.

Бир уллу адам алай айтып (къош-ха жанлы юйренгенди деп), къарт башы бла аллынга келсе, мен аны намысын этмей, къалай угъай дерем? Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 102.

КЪАРТ БАШЫН ЖАШ ЭТЕРГЕ Жашаулу адам жаш адам этерик жумушну ыйлыкъсынмай, ауур кѣрмей этгенини юсюнден айтылады.

Ана къарындашы [Гондай], аны, эгечинден туугъан Жамалны жапса-рыр ючюн, къарт башын жаши этип айланады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 17.

КЪАРТ БЁРЮ (хыны) Уллу сынамы болгъан аманлыкъчы адам.

Итден туугъан къарт бѣрю, этген аманлыкъым азды деп, энди къутургъандан тиширыулары тюргеге салдырып тебирегенди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 61.

КЪАРТ ДА, ЖАШ ДА Уллу, гитче да, бир киши къалмай бары да.

Элде мал аш хазырлау кызыу барады: къарт да, жаши да къалмай кече, кюн демей урунадыла.

КЪАРТ ЁГЮЗНЮ БАРАЗАГЪА ТАРТХАНЛАЙ (Нарт сѣз.) (сибиртгиге жекгенлей) (масхара) Жыл санына, жашауна келишмеген иш этгенни юсюнден.

Аны себепли ары [ликбезге] жсюрюп, кюн оздурууну кереклиге санамады. «Рамазан окъусун, мен а, къарт ёгюзню баразагъа тартханлай, не этеме?» – деп къойду Жансох. А. Теппеев, Азатлыкъ, 274.

КЪАРТ КЪУРТХА (дин) Билгич, обур адам.

– Кет, къарт къуртха, кет, алдаргъа кюрешме, мен сенден тели туйюлме, – деди къошиу къатын.

КЪАРТЛА БЛА БАШ АШАГЪАН, ЖАШЛА БЛА АЯКЪ (кака) **АШАГЪАН** [адам] 1. Къартха да, жашха да бирча сѣзю жарашхан, адежли, акъыллы адам.

– Ол низамлы адам кеси жашагъан ёмюрюнде сѣзюне ётюрюкчю болмагъанды. Къартла бла баш, жашла бла кака ашагъанладанды. Ол кѣп тюрлю къуллукълада ишлей келгенди, алай айып алмагъанды. Б. Гуляев, Атама сѣзюм, 268.

2. (масхара) Кесине тап тюшгенлей эте, уллугъа, гитчеге да кесин жарашдырыгъа кюрешген адам.

– Да, тейри, Солтан, къартла бла баш ашан, жашла бла аякъ ашан айлансам а, кѣлом аман этерик туйюлдо. И. Гадиев, Санга айтама, 186.

КЪАРТЛЫГЪЫ МАНГАМЫ (бизгеми, сангамы д.а.к.) **КЪАЛ-ЛЫКЪДЫ** Бир затны аяуну не кереклиси барды деген магъанада.

– Къартлыкъы мангамы къаллыкъды атны, ур да, бармагъа къой, – деди Исмайыл.

КЪАРТЛЫКЪ ЖАШ (кыыз) Адамны арт сабийи.

Алай Асланукъаны къартлыкъ жашы келин, киеу айтхан кызыны да унамады. «Коммунизмге жол», № 3, 40, 1981.

КЪАРТХА ТАРТЫРГЪА Къарт болургъа.

Алай бла кѣп заман ётеди. Алауган да къартха тартады. Нартла.

КЪАРТЫКЪ: КЪАРТЫКЪ АЛЫРГЪА (салыргъа) (халкъ ме-диц.) Къаны кѣтюрюлген адамны те-

рисин тешип, къанын мюйюзге сыггып чыгъарыргъа.

Къартыкъ алып, ичед къан, Кеси да болады хан. Къобанланы Х., Къая турукъла, 50.

КЪАРЫН АУРУУУ (хыны) Биреуню умуту, мураты, хыйлалыгъы.

– *Къысха айт да къой: сени къарын ауруунгу билеме, аланы биргелерине барыргъа излейсе, алаймыды? – деди подполковник.* Хубийланы О., Аманат, 2, 163.

КЪАРЫН ЖАЛ (жалчы) (эски) Жалчыны ишлеген хакъына аны ашагъан азыгъы саналып къалгъанда айтылгъанды.

– *Аланы да [къатынны] аталары жоюлуп кетгенден сора, жангыз къарындашлары Муратны ишленмеклик бла чыныкъдырыр ючюн, сюд бла кесип, ёмюрлюкге Дударкъалагъа къарын жалгъа берген эдиле.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 190.

КЪАРЫН КЪАЙГЪЫ ЭТЕРГЕ Аш-суу мажарыргъа.

Жерге сингип кетген кибик тау суучукъ, Ауазыбыз тунчукъду букъу кёкде, Бизни ахыр кючюбюз тауусулуп. Жарлылыкъ да, къарын къайгъы да кёпден. С. Гуртуев, Нахытла, 44.

КЪАРЫН СУУ АЛЫРГЪА Бууаз болургъа.

Анда багъып, тиширыгъа жан кирдирген устала бардыла деп эшите, къарын суу алырына ийнана эди. «Минги тау», № 3, 1986.

КЪАРЫН УЯТХАН, ЖАЯКЪ КЪЫМЫЛДАТХАН Бир кесек ауузлануу.

Ишден къайтханыбызлай, къарын уятхан, жаякъ къымылдатхан кибик этдик.

КЪАРЫН ЭТДИРСЕ ДА, ЖАУ ЭТДИРМЕЗ (салдырмаз) Къызгъанч,

берекетсиз, онгдурмаз деген магъанада.

– *Ай, сен [Сапият] терсине айланнгын, къарын этдирсенг да, жау салдырлыкъ туююлсе, – деп, Базарбий печни башында табада кечеден къалгъан хычинлени аллына алып, сау стаканны тамычысын къоймай жутду.* Хубийланы О., Аманат, 3, 220.

КЪАРЫНДАШ ЖАУЛУКЪ къара: **ШАГЪЫРЕЙ ЖАУЛУКЪ.**

«Харун къарындаш жаулукъ этген эди, начас», – деп, Дахир, кеси кесине шыбырдай, жеринден тепмей, олтура эди. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 51.

КЪАРЫНДАШ КЪАБЫР (орус.) Урушда ёлген солдатла асыралгъан къабыр.

Паркда къарындаш къабырны чоюн плитасында аны [папаны] аты да жазылгъанды. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 280.

КЪАРЫНДАШНЫ КИРПИГИНДЕ ДА БАРДЫ ЭГЕЧНИ ЮЛЮШЮ (Нарт сёз.) Эгечни къарындашда къыйыны уллуду деген магъанада.

Мен дауларыкъма, бермесе да, унарыкъ туююлме: къарындашны кирпичинде да барды эгечни юлюшю. Лайпанланы С., Гургумлу, 116.

КЪАРЫНЫ АРТЫНА КЪАТАРГЪА (къарыны ичине батаргъа) къара: **ИЙНЕДЕН ЁТЕРИК БОЛУРГЪА.**

Юсюнг-башынг тозурап, къарынын ичине батып, ийнеден ётерик болуп тураса, юйюнг толу ахчаны не ётериксе? Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 124.

КЪАРЫНЫ АУРУМАЗГЪА (хыны) 1. Биреуню къайгъысы ючюн жарсымазгъа.

– *«Атасына юй ишлетеди, тёбентин адам келсе, колхозну къойла-*

рын союп, аны сыйлайды, колхозну ырысхысы къорагъанлыкъгъа уа аны къарынымы ауруйду», – деп, Магометни юсюнден кѣпле тарыкъгъан-дыла манга, – деди Талип. Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 195.

2. Эрингенми этесе, ол санга асыры да озады деген магъанада.

Мени къыйнай да турмай, кесинг келтирип, къолума берирге уа къарынынъ аурур, – мени таматалыгъым ургъа эди сени, намыссыз гяур! И. Гадиев, Нарт уя, 338.

КЪАРЫНЫ БЛА КЪАН САЛГЪАН [адам] (масхара) Ашха-суугъа тѣзюмлюгю болмагъан жут адам.

Сѣзю бла от салгъан, къарыны бла къан салгъан деп быллайгъа айта болурла.

КЪАРЫНЫ БОЛУРГЪА (къарын сууу болургъа). 1. Сабий табаргъа хазырланьргъа (тиширыу).

Быланы арасында Адилни къатыны Салихат къалгъанладан эсе къарыусузуракъ эди. Къарыны барды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 303.

2. Малны бууазлыгъы болургъа.

Ийнек былтыр къысыр къалгъан эди, быйыл а къарын сууу барды.

КЪАРЫНЫ БУРУНУНА ЖЕ-ТЕРГЕ Тиширыу уллу къарынлы болургъа.

«Мен муну не бла мудах этгенме?.. Къарыным бурунума жетген заманда да эр киши, тиширыу жумушун да этип айланганма», – деп, Сапият, кесин тыялмай, орундукъгъа бауурундан къапланды. Хубийланы О., Аманат, 3, 248.

КЪАРЫНЫ (урчукъча) БУРУРГЪА (хыны) Болмачы умут этерге.

– Къарагъыз эгечден туугъаннга, хапарны билмегенлей, алдап, эшик ачдырыргъа, бир аманлыкъ этерге

къарыны бурады. Хы... тейри, саныбыз жарты болса да, кючюбюз бла башыбыз алыкъын саудула, – деди Азнауур. «Жанкъылыч», 301. – Жашдан къартха жыйгъан ырысхымы, ма деп, анга къоюп, бакыгъа батдырып кетмесем а, бодуркъу анасыны, кесини да къарынлары бурур, – деди Гогуш. М. Атабиев, Кишилик, 14. – Сени уа, кѣлунге тиймесин айтханым, суюген деген сѣз эсинге келгенде, тюп эрининг къалтырамайды, кече жукълагъан заманында къарынынъ урчукъча бурмайды, ыйыкъны ашамай, суу ичмей тургъанлыкъгъа, кѣлунг токъ болгъанча кѣрюне болмаз. Не билейим. Суюмеклик сени ол затланы юсюнден сагъышландырамыды? Д. Таумурзаев, Таурухла, 115.

КЪАРЫНЫ ИЧИНЕ КЪУРУРГЪА (къарач.) Бек ач болургъа.

Кечени кече узуну ит чарсха чапханча, тѣгерекге чабып, бѣрю бла къазауат этип айланганды, асыры ачдан, къарыны ичине къуруп. Чотчаланы М., Эм таза кѣкню тюбюнде, 43.

КЪАРЫНЫ КЪОБУЗ СОГЪАРГЪА Къарыны ачдан гъурулдаргъа.

– Чыгъарчы бери тапханынгы, быланы бир тойдур, хариплени, мен билеме къарынлары къобуз согъуп тургъанын. Байрамукъланы Х., Чолпан, 184.

КЪАРЫНЫ КЪЫСАРГЪА Адам ачдан онгсуз болургъа.

Мадарсыз болсанг, суююпмю бой салырса? Къарыны къысып, юсю тозурагъанында, тилемей не этерик эди? Хубийланы О., Аманат, 3, 201.

КЪАРЫНЫ ТОЙСА ДА, КѢЗЮ ТОЙМАГЪАН [адам] Бола тургъанлай да жутлукъ этген адам (ырысхыгъа, ахчагъа д.а.к.).

– Юйю къурусун, бу Къабартыдан сора аш эте билген бар эсе, –

деп, Ачау, къарыны тойса да, кёзле-ри тоймай, къангада башха табакъ-лагъа къарады. А. Теппеев, Азатлыкъ, 304.

КЪАРЫНЫ – ТОКЪ, КЪАЙГЪЫ-СЫ ЖОКЪ Кереклисин тапхан, къыйынлыгъы болмагъан адам.

– *Насыплыла. Къарынлары – токъ, къайгъылары жокъ. Безирей, кюнлерин ашыра айланадыла.* Ж. Текуев, Бир эртенликде, 18.

КЪАРЫНЫ ТЮЙЮЛЮРГЕ (түйюмчек болургъа) 1. Къарын аурууну бир тюрлюсю.

Огъесе къарынынг түйюмчекми болуп къыйнайды? М. Гулиев, Акъ атлы, 21.

2. Бек кюлгенде айтылады.

Мажитни чамларын эшитип, жыйылгъанла къарынлары түйюмчек болгъунчу кюлдюле.

КЪАРЫНЫН АСЫРАРГЪА Ашсуу бла кечиндирирге (кесин, биреуню).

– *Сени жалгъа берликме, къарынынгы асырарса, жал алырса, ол иги болдукъду.* Багъатурланы Х., Ата журт ючюн, 258.

КЪАРЫНЫН ТАПДЫРЫРГЪА Биреуню ашарыкъ-ичерик бла жалчытыргъа.

– *Къарынын тандырмасанг, тауукъ гаккыдан берекет этдирмез, – деп, аш хазырлап тебиреди.* Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 23.

КЪАРЫНЫНГЫ КЪАНЖЫ-ГЪАНГА КЪЫС (къарач.) Ачдан къыйналсанг да, тёзерге кюреш.

Заман къыйын болса да, къарынынгы къанжыгъанга къысаргъа кюреш.

КЪАРЫУУ БОЛГЪАН [адам, юй] Бай, ырысхылы, къолунда болгъан адам.

Битеу элни ичинде къарыуу болгъан адамланы сёгюп, айтмагъанла-

ры къалмагъанды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 103.

КЪАСТ: КЪАСТ ЭТЕРГЕ Къадалыргъа, кюреширге, сюерге (ишни этерге).

Мен къаст этдим айтайым деп, Бир бёлек сёз кесинге. Къ. Кулиев, Кёк чинарла, 178. *1941 жылны кюз арты. Ханко базаны тёгерегин кенгден алып, гитлерчи аскерле аэродромну къурутургъа къаст этгендиле.* М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 146. *Халкъымы жигит жашларын Махтаргъа мен къаст этеме.* И. Боташев, Ёмюрюм, 104. *Тюлкю, отну ёчюлтюрге къаст этип, суугъа барады.* «Эртте биреу бар эди...», 46. *Жугъутур а, эркинликге къаст этип, жарасын унута, кетип барады.* М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 122.

КЪАТДЫР БЕЛИНГИ Къаты, тири, тёзюмлю бол.

Къатдыр белинги, ой, жарлы миллет, Этейик къумда жашау кечинмек. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 124.

КЪАТЕЛИ КЪУРТ КИБИК (масхара) Бир жерде тохтамай айланнган адамны юсюнден.

Не да болсун, бийле бла байла, къатели къуртла кибики, чочуп тебирегендиле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 198.

КЪАТХАН КЪАБЫРГЪА Бек арыкъ адам.

Базыкълыгъым а кесимикиди. Ала экиси да къатхан къабыргъалагъа бегирек ушайдыла. Байрамукъланы Х., Гюрбежи, 23.

КЪАТЫ ЖЮРЕКЛИ [адам] Адамгъа жазыкъсыныуу болмагъан адам.

Къаты жюрекли адам къонишунг болгъандан Аллах сакъласын.

КЪАТЫ СЁЗ Адамны жүрегин кыйнар сёз (тырман, кьаргыш, урушу).

«Ма талай жыл жашайбыз, – деди Таттыука, – алай Аймёлекден не тырман, не былай бир къаты сёз эшитмей келебиз». Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 19.

КЪАТЫН КЁЛЛЮ, ТАУУКЪ КЁЗЛЮ БОЛСУН! (Нарт сёз.) (алгыш) Эр киши сабийге этилген алгыш.

– Дунияда биринчи атламын энди этерик къарындашыбызгъа аллай акъылны Аллах берсин! – деди къарт Бийсо. – Къатын кёллю, тауукъ кёзлю улан болсун! И. Гадиев, Нарт уя, 342.

КЪАТЫН ХАПАР Ётюрюк хапар.

– Мени амам санга аман айтырыкъ туююлдо, ол бош хапарды... Сен тилчилеге тынгылауунгу кый, мен бу къатын хапарланы эшитирге да сыймейме, – деди Таусолтан къатынына. Хубийланы О., Аманат, 3, 102.

КЪАТЫНА ДА КЪОЙМАЗГЪА (жууукъ къоймазгъа) 1. Бир затны этерге арталлы да унамазгъа.

Бениуа деген къатын жалнасын кётюртюрге аямай кюрешгенди. Алай директор бир да къатына кыймазгъанды. Х. Кадиев, Салам алейкум, 237.

2. Кишиге хорлатмазгъа, оздурмазгъа.

Чалгъыда да Хочайны атасы кишини къатына кыймазгъанды, бир кёлу кетгинчи. «Толкунла», 72.

3. Кишиге женгдирмезге.

– Бошму этдинг алай? – дегендинде Жамий, ол [Ксения Петровна] къатына да кыймады. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 437.

КЪАТЫНЛАДАН ГЮТТЮ УРЛАГЪАНЧА (къарач., масхара) (Нарт сёз.) Ууакъ гудулукуню юсюнден.

Мен бери хатагъа чыкъмазгъанма, аны бек ариу билесиз, къатынладан гюттю урлагъанча, кюндюз хычинлерин ашап, ингирде ийнегин сюрюп, жилията, айыпны манга салып кетерге къалай болады? Ол а жарамаз! Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 69.

КЪАТЫНЫНЫ ЭТЕК ТЮБЮНЕ БУГЪАРГЪА (масхара) Эр кишини кызыбайлыгъын масхаралагъан фраза.

– Бизни бла чыгъаргъа къоркъгъан киши бар эсе, биз къайтхынчы, къатыныны этек тюбюне бугъуп турсун, – деп, къарт Чокай аланы айтханларын хыликка этди. А. Узденов, Саният, 76.

КЪАТЫШ-КЪАРА ЭТЕРГЕ Болгъанны къатышдырыгъа, бузаргъа, чачаргъа.

Зайнаф стол юсюнде жабыуну сыдырып алып, жерге атады, шинтикни кётюрюп, жерге урады, болгъанны къатыш-къара этеди. Ж. Токумаев, Ауанала, 381.

КЪАУКЪАЛАКЪ: КЪАУКЪАЛАКЪ ЭТЕРГЕ Ишлемей, кесин булжута, безирей айланыргъа.

– Да, хау, ол ёлмесин ансы, мен былайда таи ийисден кыйра, ол а [бирси жаш] кыйда болса къаукъалакъ эте айлансын. Х. Шаваев, Ыйыккыны ахыр кюню, 202. – Ыхы, биз аулакъда къаукъалакъ эте, акъырын келгенбиз, бу жигит а, жетеме деп, кыйсха жолну чабып, машагъын тюгендиргенди, – деген масхара лахорланы этдиле. «Эртте биреу бар эди...», 87.

КЪАЧ ЧЕТЕН Къатын алгъан жашны юйю кызыны юйюне ийген сый: кьурман мал, ашарыкъ, ичерик, характер бла.

– Къуру къач четеннге салгъаным окъуна татыгъанды бек, – деп жарсыйды *Забитхан*.

КЪАЧДАН СОРА – БИШЛАКЪ ТАПКА (тапха – къарач.) (масхара) Ишни заманын оздургъандан сора къайгысына кириуню юсюнден.

– Къачдан сора – бишлакъ тапка деп, сен [*Умар*] асыры кеч сагъайдынг кёреме, – деди *Жандыу*. Хубийланы О., Аманат, 3, 287.

КЪАЧХЫНЧЫ АШАР Бичен ариу къуруп жыйылгъанды деген магъанада.

Бу кюз таулада кюн игиди, биченле, кюнню кёзю кибик, ариу тюшеди-ле. Аладан къачхынчы ашар, тюбесе. С. Бабаев, Атамы китабы, 77.

КЪАЧЫН ЭТЕРГЕ Адамны, малыны сыйын кёрюрге, хурмет этерге.

Таулу тиширыугъа намыс керекди! Къаллайла сёлешесе сен, кишини къачын этмей?! «Толкъунла», 203.

КЪАШ ТЮБЮНДЕН КЪАРАР-ГЪА Огъурсуз, келбетсиз къараргъа.

Къазакъла андан арысында, керти да жукъ айтмай, бу огъурсуз сарыкекелге къаи тюнден тюрслеп къарай, алгъа ётдюле. Э. Гуртуев. Жанбермез Асланбий, 60.

КЪАШЛАРЫН ТЮЕРГЕ (къашын-башын тюерге, башын-къашын тюерге, къашлары туюлюрге) Огъурсуз бет алыргъа, кынгыр къараргъа.

Алай бухар бёркю башын-къашын туюдю да, жаш эшике чыкъды. З. Толгуров, Эрирей, 177. *Заводну иеси, Фёдор, Мазанны кесинден айырмай, бир затха юйреннге эди деп кюреишгенин жаратмай, къашын-башын туюе айланыучу эди.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 67. *Намаз минчакъларын санай, чанкаланы къатында Суфиян да сюеледи. Аны къашлары туюю-*

люп, бети уа къаралынды. Хазна сёзге да къошулмайды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 52.

КЪАШЛАРЫН ТЮЙЮМЧЕК ЭТЕРГЕ Къаты ачыуланыргъа.

– *Бугъунчакъ ойнай турма да, жазылгъанны толусу бла окъуй эсенг, окъу, – деп, Биймурза, къашларын туююмчек этип, бурунуна узалды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 316.

КЪАШЫ-БАШЫ ТЕШИЛМЕЗ-ГЕ Биреуню мудахлыгъы кетмезге.

Кенг мангылайы, къалам тартханча, узун иничке къашлары, бир кесек мудахыракъ дум къара кёзлери Хурайны жюрегине кёрюнелле да, къашы-башы тешилмейди. «Толкъунла», 131.

КЪАШЫКЪ БЛА КЪАПДЫРЫП, САБЫ БЛА КЪУСДУРУРГЪА (Нарт сёз.) (къашыкъ бла ашатханын челек бла къусдурургъа) Этген ахшылыгъындан аманлыгъы, хатасы озаргъа.

– *А, Махай, сен а къашыкъ бла къандырып, сабы бла къусдура кёреме да, – дедим.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 42. *Энди уа ол манга къашыкъ бла ашатханын челек бла къусдурады.* Х. Кадиев, Тамата, 74.

КЪАШЫН БЕРИРГЕ (керирге, къашы-башы керилрге) Жарыкъ болургъа, тюберге (къонакъгъа).

– *Бизде: «Къонакъгъа аш берме да, къаш бер», – дейдиле. Сен аш да, къаш да бергенсе, сени этген ахшылыгъынгы санга къайтармай ёлмем, – деди Аскер.* Хубийланы О., Аманат, 2, 135. *Къонакъны алгъан, Айранын салгъан, Ашын да берген, Къашын да керген, Ол жигит кимди? С. Шахмурзаев, Озгъан ёмюрледе, 37. Жаш да бек ачыкъды. Ненча да къашы-башы керилгенлей айланады.* «Толкъунла», 87.

КЪАШЫНА САЛЫРГЪА Биреуге ишни тапсыз тюшюрюрге, бир затдан къурлай къояргъа.

Ол [Темуркъа], юйюню къарыусуз тургъанын билип, жалчыгъын алып кетерге алланып эди. Къандауур а, аллында бошларгъа сёз берип тургъанлай, болжалы жетген кюн унамай, Темуркъаны къашына салып къойгъанды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 37. – Ма, жаным, къыз къашыбызгъа салмады эсе, – деди бир инженер бир инженерге. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 227.

КЪАЯ КИБИК Уллу, мазаллы (киши).

Арбаз толу къая кибик кишини Талай жолгъа бирем-бирем ашыра, Къалгъандыла армау болуп экиси, Сагъышларын бир биринден жашыра. Мусукаланы С., Тюбешу – айырылыу, 27.

КЪАЯ КЪЫЗЫ – КЪАРЫЛГЪАЧ Агъачда, къаяда адамны къычыргъаны экинчи къайтарылып эшитилген таууш.

Мазанны ауазын къая къызы – къарылгъач юч-тёрт кере къайтарды, ол, селейе, таулары теренинде тунчукъду. Б. Гуляев, Атама сёзюм, 286. Къая къызы – къарылгъач, къалалада учуучу. «Сууугъан от жагъа», 29. «Кетедиле андан къалгъан затла-а-а!» – деп зынгырдады къая къызы. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 137.

КЪОБАНЫ КЁП СУУУ КЕТЕР (къарач.) Кёп заман озар деген магъанада (бир иш этилгинчи).

Ол къызчыкъ уллу болуп, эрге кетгинчи, Къобанда кёп суу кетериди. Эбзеланы А., Махти, 26.

КЪОБАНЫ СУУУН ИЧИП, ТАШЫН ЖАЛАП ТУРСАМ ДА (къарач.) Къыйналып жашасам да деген магъанада.

– Атамы, анамы къабыр топуракъларын атып, къайры кетерикме? Ташын жалап турсам да, журтумда турургъа сюеме. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59.

КЪОБАНЫ СУУУН ИЧМЕЗ ЖЕРГЕ (иерге) (къарач.) Бу жерден къыстаргъа, Къарачайда жашатмазгъа.

Къыямыт бу затны хапар этерге ыйлыгъып къоймаса, Къанамат бюгюн Къобаны сууун ичмез жерге жоюлукъ эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 28.

КЪОБУЗ БЛА КЪАРС ЖАРАШ-ХАНЧА (къарач.) Бирге жарашып, мамыр халда.

Менде жорукъ, къобуз бла къарс жарашханча, алайды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 118.

КЪОДАНА ХАЛЫ къаты гетен халы.

– Черкеслеге къакъ этле, тери, чий бухчакъла, жау бишлакъла кетедиле. Артха уа жибек къатапа, чий дарийле, акъ кисей, маймёз боягъан, къодана халы, хуонлукъ, чалыу халы, туз, шекер, шербет, нартюх, ун, тары будай келтиредиле. Д. Таумурзаев, Таурухла, 148.

КЪОДУГЪА АШАЛМАЗЧА (этерге) (къарач.) Ишни тынгысыз, аты-саны этерге.

Къодугъа ашалмазча этме, маржа, муну тынгылы эт.

КЪОЗ БАЙРАКЪ (бёрк) Жюзюк, сыргъа, минчакъ д.а.к. затла бла жасалгъан кюйюз, жаулукъ (киеу нёгер къыз алыргъа баргъанда элтген не да ёчге салынган).

Къоз байракъ тор атлыны къолундады. Х. Кадиев, Тамата, 132. Ёчлени ичинде жашил бетли, ортасында алтын окъа халыла бла тизилген

жуугъутур баш сурат салыннган чий чилледен байракъ, къоз бѣрк, къол керекле кѣрюнедиле. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 27. Алай Ханийни уа кѣзлеринден жилимукълары бекден бек акъдыла. Къоз бѣркню алда келгеннге Ханий берирге керек эди. «Малкъар литература», 9 кл., 248.

КЪОЗ КЮФДЕ ЁСГЕН (къоз гюрбеге салыннган, къоз кюфге батылгъан) Керегин табып, зауукълу ёсген.

«Анасы къоз кюфде ёсдюрген болур. Бетин да сют бла жуугъанчады. Кириуютде малчыланыха, бетин кюн кюйдюрюп турмайды», – деп сагъышланады Мурат прокурорну юсюнден. «Коммунизмге жол», № 71, 1972. Алай а баласы къоз гюрбеге салынып турса да, анагъа тынчылыкъ къайда, ана кѣлю – балада, бала кѣлю да – тауда, таида. Лайпанланы С., Гургумлу, 5. – Орус къонишубуз Разбойну [итни] къоз гюрбедеча асырагъан эди. Чотчаланы М., Эм таза кѣкню тюбюнде, 69.

КЪОЗ КЪАПХА (къабына, къабугъуна) ЖЫЯРГЪА (жыйдырыгъа) Кючлю низамгъа салыргъа, арталлы да эркинлик бермезге.

Анда [элде] аны [Сафарны] хазна суймеген адамла да жашайдыла, къайгъырмаз. Сафар аллайланы мычытмайын къоз къапха жыяр. З. Толгуров, Эрирей, 70. Ачыкъ, къаты сѣзлери ючюн къоз къабына жыяргъа кюрешеди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 59. Биймурза, кесин ариулай, айтды: – Мен къолумдан келгенни аяп къоймагъанма. Бек залым аманлыкъчыланыха къоз къабугъуна жыйгъан бугъоуну салдым, деменгили тюмеге жыйып, къаты жасауай сюедим. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 276.

КЪОЗ СЫНДЫРА АЙЛАНЫР-ГЪА Хайырлы иште урунмай, ойнай, безирей, хауле (жашаргъа).

Сен къоз сындыра тура эдинг. Лайпанланы С., Баталлары, 232.

КЪОЗЛАГЪАНЫ – КЪОБАЛАДА, КЪАНКЪЫЛДАГЪАНЫ – ЖОБАЛАДА (къарач.) Бир жерде жашагъан адамны хапары башха жерден чыкъса айтылгъан фраза.

Къозлагъаны – Къобалада, къанкылдагъаны – Жобалада дегенлей, биз къонишуда жашап да билмегенбиз Хасанны партизанда этген жигитликлерини юсюнден, газетде жазылгъынчы.

КЪОЗЛАП, КЪОЗУСУМУ КЪАЛЛЫКЪДЫ? Бир затны файдасы боллукъ туююлду деген магъанада.

Энди, керти сѣз кери кетгенча болуп, тилими учунда айлана тургъанлай, тюзелип баишалаймай турама ансы, къозлап, къозусу къаллыкъды деп да сакъламайма. Семенланы А., Жазыу айла, 11.

КЪОЗЛАУУ КЪУРУРГЪА Ашауу кем болургъа, къурургъа деген магъанада.

– Сен къошулмай къалыр эдинг да! Аууз жетдирмесенг – къозлауунг къурур. Тын! – деп, хыны этди жютюбурун жукъажаякъ къыз. Хубийланы О., Аманат, 3, 128.

КЪОЗУ АЙЫРГЪАН [заман] Кюз артында (токълуланы аналарындан айырып, жангы сюрюу къурагъан заман).

Биринчи къууанчын этгенде, кеси юсюнде болалды эсе да, Зуриятны уа эрге Солман бергенди. Къозу айыргъан заманда бий анга бир ыйыкъгъа юйге барып келирге эркин этмеген эди. И. Гадиев, Нарт уя, 260.

КЪОЗУ АУУЗУНДАН ЧЁП ЮЗМЕГЕН къара: КЪОЙ АУУЗУНДАН ЧЁП ЮЗМЕГЕН.

Не уа граждан урушну заманында Къызыл Аскерге болушур ючюнмю кълды? Да сора, кеси ёмюрюнде къозу ауузундан чёп юзмеген Токашны нек жойдула? «Сюргюн», 408.

КЪОЗУКЪУЛАКЪ (ботан.) Адам ашаргъа жарагъан узун чапыракълы ханс.

Къозукъулакъла. Ач кёзлеге къллай кёп кёрюнедиде ала. Кебекланы Б., Кюн тюбюнде экеулен, 58.

КЪОЗУЛУ КЪОЙ КИБИК (къойча) 1. Адамла бир бири ызындан баргъанда айтылады.

Къозулу къойла кибик, была нек тизилгендиде?

2. Къычырыгъы, хахайы бла деген магъанада.

Орам сибириучю, ийнек бузоуун жалагъанча, таш орамланы шыртыштыр эте, сибирип тебирерик эди, ызы бла халкъ, къозулу къойлача, тёгюлжюк эдиде эшикге. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 73.

КЪОЙ АУУЗУНДАН ЧЁП ЮЗМЕГЕН [адам] Кишиге хатасы жетмеген, тынч адам.

– *Ай, харип, къой ауузундан чёп юзмеген Басият, ажымлы ёлюп кълдың да! – деди Ысхакъ.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 207. – *Аллах, Аллах мени да къой ауузундан чёп юзмезге антым бар эди, адамгъа ушкоок атар кюннге жетдим, – деди Хамзат.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 102.

КЪОЙ АЯГЪЫНЛАЙ АШАРГЪА Алдау, зор бла адамланы, элни унукъдурургъа, къыйынларын ашаргъа.

Битеу элни къой аягъыча ашар, халкъны унукъдуруп тургъан Бекмыр-

залары энди ачыуларын кеслерини жалчыларындан аладыла. А. Узденов, Саният, 99. *Абирек уланла Сынты-Къаласында, ойра, жашайла. Байланы, бийлени ала къой аягъынлай ашайла.* «Къарачай халкъ жырла», 96. *Алай, ёлюм бир жетсе... къыралланы къой аягъынлай ашагъан патчахла окъуна башиларына андан кутулургъа мадар тапмагъандыла.* М. Гулиев, Акъ атлы, 170.

КЪОЙ БЛА КЪОЗУ КЪОШХАНЧА (ийгенча; къошханлай; ийгенлей, ийген кибик) 1. Гузаба, дауур этип.

Поездге мингенлерине къууанып айланнган сабийле, къозу бла къой къошханча, дауур, гузаба этип, вагонлагъа мине эдиде. А. Теппеев, Кюн батмайды, 158. *Бир бирни ура, тиширыула да жилий, къой бла къозу ийгенча бола тургъанлай, старшина, аны стражниклери, атлагъа минип, ортагъа кирдиде.* М. Шаваева, Мурат, 212.

2. Бирге къатышып, бир бирни билмей.

Шахарны ичи къой бла къозу къошулгъанлай болду. Ж. Залиханов, Тау къушла, 117. *Къой бла къозу къошулгъанча, къайгъы, гузаба, сарнау жюрекни титиретеди.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 7. *Ёксюзле, къозу бла къой ийгенча, гъыжгъал-мужгъул болдула.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 422.

КЪОЙ БОГЪУНЛАЙ ЭТЕРГЕ (болургъа) (Нарт сёз.) Биреуню кюркьутургъа (бир затдан кюркьургъа).

– *Айтама, айтама дей, къой богъунлай этдинг, Хангерий къызы.* «Минги тау», № 1, 1985.

КЪОЙ ОДАЛГЪА СИНГЕНЧА (къарач.) Зауукъ жашаугъа батханча.

– *Юч кюнден сора да кёрдю Махмут малчыны. Къурман аны таны-*

мады. Къыз, нёгер жашча, тютюн-
леп, къара халек болуп айлана эди
орамда жангы «къарындашла» бла.
Къой одалгъа сингенча, синген эди
зауукъ жашаугъа. Чотчаланы М., Кюн-
дюзгю кюн, 111.

КЪОЙ ТЕРИГЕ КИРИГЕ (тери
къапларгъа) Кесин ариу, иги кёргюз-
тюрге, жууаш сундурургъа

– Керексиз къой териге кирирге
кюрешме, ниетинги ангылатханса.
Хубийланы О., Аманат, 249.

КЪОЙ ЧЫПЧЫКЪ Жаз башында
къайтыучу гитче, акъсыл чыпчыкъ-
чыкъ.

Къой чыпчыкъла келелле, Жазны
алып элlege, Уя салгъа жер сайлай,
Къарайдыла элlege. С. Шахмурзаев, Наз-
мула, 33.

**КЪОЙДАН ЖУУАШ БОЛУР-
ГЪА** (кёрюнюрге) Кесин тынч жо-
рютюп, чёрчеклигин, огъурсузлугъун
кёргюзтмезге.

«Былайда мени орунума ол [Къан-
темир] болса, менича кёп тёзмез
эди! Мен а, керти да, къойдан жууаш
болуп, эсирик сандырауларыгъызгъа
тынгылап турама...» – деди Иман.
Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 157.

**КЪОЙЛА ТУЗ БУРУННГА БА-
СЫННГАНЧА** Бир жерге бек басы-
ныргъа.

– Къойла туз буруннга басын-
нганча, солдатла эшик юсюне басын-
гандыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 82.

КЪОЛ АЙЫРМАЗГЪА Ишни
тохтамай ишлерге.

Эрттенден ингирге дери юй жу-
мушдан къол айырмазгъа мадар тап-
май тургъан къатыны, къатына ке-
лип, ингил къарамын эрине жиберди.
Кебекланы Б., Кюн тюбюнде экеулен, 62.

КЪОЛ АЙЫРЫГЪА (къарач.)
Ишни этип бошаргъа.

– Анам, мен энтда чепкенни бо-
шамагъанма. Бюгюн бир къол айы-
рып къояйым. Хубийланы О., Дерг, 233.
Къыз бериуню, келин алыуну комсо-
мол къолуна жсыяргъа керекди. Мын-
дан кёп бет этмей, келигиз, биз къол
айырайыкъ. Байрамукъланы Х., Гюрбежи,
204.

КЪОЛ АЛЫШЫРГЪА Къол ту-
туп саламлашыргъа.

– Эрттен ахшы болсун, ынна, –
деп, жашчыкъ Ариука бла къол алы-
шып, жылы саламлашды. Ж. Занкиши-
ев, Мени шуёхларым, 48.

КЪОЛ АЧАРГЪА Ишни биринчи
башларгъа.

Ким эсе да къол ачханны кёрген-
де, кеслерин тыялмагъан бир къа-
уумла, арлакъдан, берлакъдан да
секирип, Биязуркъаны туюнюп баш-
ладыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 23.

КЪОЛ АЯЗ Адамны къолуну ич
жаны, къангасы.

Хаким мылы кёзчюклерин къол
аязлары бла сюртеди. А. Узденов, На-
сыпны сатып алмайдыла, 160. Иш алай
болгъанда, Данко, кеси кёкюрегин
жарып, отча жаннган жюрегин
къол аязына алып, бийикге кётюр-
генди. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 36.

КЪОЛ АЯЗ КИБИК (къол аяз
чакълы бир; къол аязыча; къол аяз
кибик бир д.а.к.) Затны бек гитчели-
гин кёргюзтген марда.

– Биз туююлбюз ит, сенсе, Къан-
шаубийни ит тегенесинде семирп,
къол аяз кибик бирер биченликчи-
гизбизни, суу башы кесген эмегенча,
къаран къоюп, энди былайда жал-
гъан шагъатлыкъ берип, кесинг эт-
ген затланы бизге кюрерге мурат
этме. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 223.
Аны ызындан Куна печ юсюнде та-
багъа жау сюртдю да, ачыгъан нар-

тjух тылыдан къол аяз чакълы бир гыржынла этип, аны ичине салды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 130.

КЪОЛ АЯЗДА ЖЮРЮТЮРГЕ (тутаргъа, ёсдюрюрге, ёсерге д.а.к.) Биреуню сыйлы кёрюрге, намысын кётюрюрге, сюерге.

Чапаевни дивизиясыны аскерчилери Василий Ивановични къол аязларында жюрютгендиле. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 172. — Хасан, мёлекча, бу ариу затха алай къаты къалай сёлешаласа?! Ол меники болса, хыны этген огъай эсенг, къол аязымда тутар эдим... — деп, эки таякъ бла жюрюген старшина [Овчиян], эки къара мыйыкъчыгъын буруп, тюлкюча ышарды. Хубийланы О., Аманат, 2,10. Кесинг билгенликден, мен жангызма: битеу юйюрюбюз анам бла менбиз, элни къол аязында ёсгенме. И. Гадиёв, Санга айтама, 184.

КЪОЛ АЯЗДАЧА (кёрюнюрге) Ачыкъ, толу (кёрюнюрге).

Сен къуру да медицинаны айтып тураса. Кёремисе, сени юсюнгден ненча статья чыкъгъанды. Сени ишинги хайыры, къол аяздача, кёрюнютурады. Э. Гуртуев, Кызылкъанат тангларым, 30. Барисбий а, тейри, кесине жер сайлай билгенди: былайдан битеу Нальчик къол аяздача кёрюнеди. И. Гадиёв, Санга айтама, 42. [Таубий:] Полковник, сиз, юйге киригиз да, терезе аллына жарашыгъыз. Хар зат алайдан къол аяздача кёрюнюрюкдю. И. Боташев, Пьесала, 83.

КЪОЛ БАШЫНДАН КЪАРАР-ГЪА Ёхтем болургъа.

Бузулмасын Ёрюзмекни бет къаны. Олтургъанда, ортанчыгъа саналсын, Сёлешгенде, къол башындан къарасын. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 142.

КЪОЛ БЕРИРГЕ 1. Саламлашыргъа.

Улуу, гитче да, этген ишлери бла элни намысын, жасауатны даражасын кётюрген адамгъача, аллыма келип, къол береди, къучакълайдыла, алгъышлайдыла. И. Гадиёв, Санга айтама, 183. Иги таныгъанланы асламы къол бермеселе къыйынды. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 213.

2. Келишим этерге.

...Алайда къайтып сёз къошмазча, (жюклерин машина бла элтирге) келишип, бир бирге къол береди. Къудайланы М., Жиляуун парий этген мискин, 43.

КЪОЛ БОЯРГЪА Аман ишге къатышыргъа.

Ишге къол бояма, боясанг, бояуча боя. (Нарт сёз.)

КЪОЛ БУЛГЪАРГЪА (силкирге) Къолну болушлугъу бла бир затдан айырылгъанын, тюнголгенин, биреуню чакъыргъанын кёргюзтюрге.

Къайтмазлыкъ кюнлерими Барына къол булгъайма. Мен алагъа да тёздюм! Къ. Кулиёв, Ахшам, 115. Къартха къалай тарыгъыргъа керек болгъанын юйретген эдиле. Ол а къолун силкген эди да къойгъан эди. (А. С. Пушкинден).

КЪОЛ ЖЕТДИРИРГЕ (узатыргъа) 1. Биреуню уругъа, тюерге.

Абдуллах кесинден жыл жарымына гитче болгъаны себепли, къол жетдирирге ыйлыкъсынып, сёзлерине уа жюреги бек ауруп, юйюне къайтхан эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 21.

2. Ишни аз-маз ишлерге.

— Ма, Соня, бахчаларынг жукъа тютюлдюле, ол беш ёсюмню биринекисине къол жетдирсегиз да, бир гектарда 80–90 минг тамыр къал-

лыкъды, – деди агроном. Ж. Гочияев, Мени журтуму гюллери, 38.

3. Урларгъа, хыянатлыкъ этерге.

– *Ара мюлкге къол жетдиргенлеге кечгинлик берирге бизни киши да эркин этмегенди, – деди цехни начальники. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 77. – О, сени жауунг да къол узатыучу болсун!* М. Гулиев, Акъ атлы, 104.

КЪОЛ ЖУУАРГЪА Тюнгюльорге, умут этмезге, мадарсыз болургъа.

Алмаланы асламы суугъа кетди, жашчыкъла жыйгъандан да къол жууаргъа боллукъ эди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 178. Кёз жилимукъла бизге болушлукъ туююлдюле. Бизге тохтамай, эрикмей, талмай, хорландыкъ деп, къол жууун, тюнгюлюп кёй-май, кюрешиу керекди. С. Хочуев, Хапарла, 10. [Хажимуса:] Да аракъыны эмизик бла эме тебиреген эсе, сора Солтандан къол жуу. И. Боташев, Пьесала, 188. Ахшы муратларыма жетмей, Ёльорге депми туугъанма мен?! Кетемем, ишими этмей, Жашаудан къолму жуугъанма мен? Аны, Ёмюрюм, 67.

КЪОЛ (къолларын) КЁТЮРЮРГЕ (тутаргъа – къарач.) 1. Биреуню уругъа, тюерге.

Къалыубаладан бери да Жамауатда жырчыгъа, ёксюзге, телиге тийген ырыс эди. Ол а [Ленаны атасы], бешинчи сабийим тууады деп тургъанлай, телиге къол кётюргенди, аны кёк тейриси да кёргенди. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 293. Малжсей, Бекболатны алай тёзюмлюгюн кёргенден сора уа, ол кюнмю эди, бу кюнмю эди, анга къол кётюрмедим. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 218. Халал къарындашым манга къол кётюргенден эсе, – ол сен махтанган Таризл – сени таянча-

гъынг – ёлсюн. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 92. – Керексизине менау хайыуанны ёлтюрмегенме. Сени ёгюзлеринге да къолум кётюрюлаллыкъ туююл эди. Андан эсе мен сени кесинг бла кёрюшюр эдим, – деди Болака. Д. Таумурзаев, Таурухла, 97.

2. Бир затха ыразылыгъын билдирирге.

– *Да: «Колхоз болургъа суюгенле, къол кётюрюгюз», – деселе уа, къол кётюрюлюкмюсе? – деп сорду Баттал. О. Этезов, Тарда, 34. Кезибанны комсомолгъа алыргъа бары бирча къол кётюрдюле. А. Теппеев, Азатлыкъ, 286.*

3. Биреуге къажау сюелирге.

– *Биз эшитгеннге кёре, сизни жашыгъыз партизан болуп, таугъа чыгъып, немец аскерге къол кётюреди, ол себепден, аны ючюн сени эм да сизни юйдегизигизни не зат сакълагъанын билесиз, – деди полковник. «Жанкылыч», 327. – Сен жыйылыуда да манга къажау сёлешгенсе, – деп, Къултаев Рыскъулну эсине салды. – Манга къажау къол кётюргенсе, эсимдеди. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 370.*

4. Улоуну, транспортну тохтатыргъа.

Мен да къол кётюрдюм. Тёшге жууукъда эдим да, къатыма келмей, узагъыракъда тохтады машина. И. Гадиев, Санга айтама, 39. Тюзюнлей Жамауатха кетип къалмай, шахарда нек тохтагъанын ол [Къайберген улу] энди ангылады, – жолгъа чыгъып, къол кётюре турса, таугъа баргъан бир улоу алып кетерик эди. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 261.

5. Дерсде, жыйылыуда сёлеширге эркинлик тилерге.

Устазны сорууларына жууап этерге кёп окъуучу къол кётюрдю. «Шуёхлукъ» № 1, 1969. – Сходда сёлеширге суюгенле къол кётюрюрге не

да жазып билдирирге боллукъдула, – деди председатель.

6. Айырыулагъа къатышыргъа (ачыкъ эм жашырын).

Халкъны асламысы анга [Махмут – Эл советни таматасы, Байкъул экинчиси болуруна] къабыл болуп, къол кѣтюрдюле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 155. Къобанланы Суфиятны партиягъа алыргъа къол тутдула. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 100. – Аппа, мен энди гитче туююлме, бюгюн сходда къол да кѣтюргенме. Санагъанларын билмейме ансы... «Малкъар литература», 5 кл., 1984.

7. Аскерчи кесинден таматагъа намыс этерге, саламлашыргъа.

– Сен, жаман зат, къол кѣтюрюп, намыс нек бермейсе? Х. Кациев, Салам алейкум, 205.

8. Бир затха заран салыргъа, хатасын тийдирирге.

Терек сизни душманыгъыз туююлдю – шуѣхугъузду. Шуѣхуна къол кѣтюрген – ол кюйсюзду, огъурсузду. И. Маммеев, Хасан бла Хораз, 17.

9. Кесин пленнге берирге, хорланнганнга саналыргъа.

Андан сора, жатып тургъанла да секиришип ѳрге къобуп, къолларын кѣтюрдюле. Аланы сауутларын сыдырып, акъланы барын да эшикке тиздиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 386. – Хау! Кѣл кенгдиргенсе. Адамлыгъынгы уста сата билген жаллыса. Къол кѣтюрюп, кеси ыразылыгъы бла душманнга жесир болгъан адамдан адамлыкъ чыкъмаз эди. Х. Кациев, Сайламала, 319. «Къолларынгы ѳрге тут! Мен айтханны эт, къымылдамай тур!» – деген сауутланнган адамны командасы эшитилди. И. Боташев, Пьесала, 122.

10. Кеси кесин ѳлтюрюрге.

Кесине къол кѣтюрген муслийман динде бек улуу гюняхха саналады, аллай адамгъа жаназы да тийишли болмайды.

КЪОЛ КИРИ БОЛГЪАН (адам) Ырысхылы, къолайы болгъан адам.

Ала [Алтынбеклары] къол кирлери болгъан адамла болгъанлары себепли, 1930 жыллада бир жанына туруп, мюклерин сыйыртмагъандыла. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 138.

КЪОЛ КЪАЙЫРЫГЪА Къажау сюелирге.

Заманында аллайланы (эки аскерчини) экисин-ючюсюн да бир бирге байлап кетиучю Киштик былагъа къол къайыралмайды. Къайырлыкъ болса да, аланы не акъыл бла келгенлерин ол къайдан билсин? Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 151.

КЪОЛ КЪЫЙЫН Адам ишлеп алгъан хакъ, зат...

Кѣп жылланы, совет халкъны къол къыйыны бла ишленген фабриклен, заводланы, шахталаны буза, къарт, жааш деп къарамай ѳлтюре, немеџиле адам баласы бир заманда да кѣрмеген, не айтып эшитмеген бетсизликке эте эдиле. Х. Кудиев, Ол кюнледе, 39.

КЪОЛ САЛЫРГЪА 1. Адам тукум атын жазаргъа.

Жабраил Локъманович: «Бери жазылгъанланы асламысы къол сала да билмейди», – деди. А. Теппев, Ташыуул, 293. Алдыла да кетдиде кѣз-кѣрмезге къол сала билмеген кюйчу жашны [Нухну]. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 67.

2. Бир затха борчлу болгъанына шагъатлыкъ этерге.

Бош кюн туююл эди – комендант кѣчгюнчюлеге къол салдыргъан кюн

эди. *Марифа, мурат этип тургъа-ныча, аны [атасын] кийиндирип, суююндюрюп, халкъ жыйылгъан кюн чыгъаргъанды. Мехкемеге келип, Марифа къол салдырыргъа аны бек алгъа кийирмеди.* А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 460. *Биз, ётмек очередьдеча, тизилип, кюн сакълайбыз, дефтерге къол салыргъа.* «Сууугъан от жагъа», 47. – *Борис, бар да, кьойчу кьошну башына бизни байрагъыбызны такъ да, кьойчуланы капитуляция этгенлери-не къол салдырып кел, – деп, тёшегине кирип жатады.* Къудайланы М., Жилуун парий этген мискин, 92.

3. Бир затха ыразылыгъын билдирирге.

Анга мен да къол салама, ол себенден аны юсю бла атлайлыкъ туююлме. Байрамукъланы Х., Мёлек, 18.

КЪОЛ СУГЪАРЫКЪ [зат] Абери къуаргъа жараулу зат (машок, тулукъ, къапчыкъ).

Бу юйде къол сугъарыкъ къалмагъанды.

КЪОЛ (юсю) СЫРТЫ БЛА КЪАРАРГЪА (узалыргъа) (къарач.) Сансыз, ыспассыз этерге, кёл салмазгъа.

Къолуну сырты бла къарамагъан адамгъа малны чоту къалынды. Лайпанланы С., Гургумлу, 66. *Таматаладан адам кёрмеген сюрюучюле, ишге къол юсюнден узала, кеслерин жубатхандан озуп, ишни тындырмай, жарсытхан этедиле.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 287.

КЪОЛ ТАШ АТАРГЪА (оюн) Сыйдам, тегерек, ауур ташны узакъгъа сызып эриширге.

Къысхасы, ол [Хажимурат] ху-нерден, тутушуудан бла къол таш атыудан тирелген жеринде бир тенгине да алчылыкъны бермегенди. М. Атабиев, Кишилик, 83. *Аны [Зауур-*

бекни] тутушдуруп, къол таш атдырып, аз ёчге ие болмагъанды [Солтанбий]. Б. Гуляев, Къачхынчы, 8.

КЪОЛ ТИЙИРИРГЕ Уругъа, тюерге.

Мен устазма. Сохталагъа къол тийирирге болмайды деп, бир хужу адетни тапхандыла да, амалсыз болуп турама ансы, мен аны этинден тишлик этип ашар эдим. «Толкъунла», 195.

КЪОЛ ТУТАРГЪА 1. Биреу бла саламлашыргъа.

Бир кесекден Байдымат кесин тюзетип келип, къаты кысып Къанаматны къолун тутду. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 30.

2. Биреуню алгъышларгъа, къуанчына къууаныргъа.

Аны эшитгенлей, юйдегиле Каммойну да, аны къатыны Къыстамалны да къолларын тутуп, алгъыш этдиле. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 95. *Кесим алгъыш этип, къолун тутаргъа келе турама.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 54.

КЪОЛ ТУТДУРТУРГЪА Экеу-ленни жарашдырыргъа.

Болса да, халкъ жыйылып, элни ахшысы, элни бийи экисин да [Бий-солтанны бла Наурузну] къол тутдурдула. «Малкъар литература», 9 кл., 249.

КЪОЛ УЗАТЫРГЪА 1. Бирликни тутаргъа, болушлукъ этерге.

Камил аны жыкъса, эллиле къол узатмазла. 3. Толгуров, Эрирей, 72. *Аллай затланы юсюнден кесамат, оюм этмеселе, дуня пролетарлагъа керек кюн къолларын къалай узатырыкъдыла [ингилизлиле]?* А. Теппеев, Азатлыкъ, 235.

2. Болушлукъ тилерге, садакъа жыяргъа.

Къол узатыргъа айыпды, ишлеп ашагъан а – адамлыкъды.

3. Урларгъа.

Кѣп тюрлю адамлагъа тюбегенме: аман къылыкълыла да, жалкъаула да, тилчиле да, ѳтюрюкчюле да, тап, ара мюлкге къол узатыргъа уллу огъайы болмагъанла да тюбейдиле. Хубийланы О., Аманат, 2, 176.

КЪОЛ ЫЗ 1. Адамны ишинде энчилиги.

– *Ол чегет жанындан атханла кимле эдиле? Сени къол ызынга ушагъан эдиле.* Э. Гуртуев, Жанбермес Асланбий, 66. – *Ай, Тейри ыразы болсун, онг берсин санга тамбла! Къалай ариу къол ызынг барды! Бу ишинге [аякъ ишлеуге] кѳре болалсанг, – дегенни айтып, Боргъуз къонакъны ѳшонюнде къара къаптал тюймелерине кѳз жетдирди.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 116. *Къолунгдагъы къобузунгу, Башлыкъ тикген къол ызынгы Кишиге да сормай билиучем.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 140.

2. Адамны жазыу хаты.

«Ахыр тылпыуунг ургъан письмо... Эсингде тут къол ызымы деп ийген саугъанг... Жюрегинги чыракъча жандыргъан батыр жанынг». М. Шаваева, Кюн тыякъла, 122.

КЪОЛ ЭТЕРГЕ Кѳлюн кенгдиргинчи, хайыр алыргъа (бир затдан).

– *Абаданладан болса, къол этер эдик ансы, былайгъа сюелгенни не хатасы барды, бар да сюел дегенлеринде, атны чалманнга къысха такъгъанча, сирелип турады, – деди Къанамат.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 262.

КЪОЛГЪА АЛЛЫКЪ [зат, характер, сауут, адыр] Ишни ишлетген (зат).

Аны бла алайлай ѳгюзлеге бичен агъач тартдырама десенг, жангыз андан да бошап, къолгъа аллыгъыбыз болмай къалырбыз. С. Бабаев, Атамы китабы, 35.

КЪОЛГЪА АЛЫРГЪА 1. Белгили бир ишни этип башларгъа.

Онсегизинчи жылда Малкъарны айтхылыкъ большевиклери Юсуф Настуев бла Магомет Энеев Терк областны халкъларыны бешинчи съездинден къайтханлай, уллу революциялы къурау ишни къолгъа алдыла. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 13. *Федор кече сайын Мазанны окъургъа юретиуню бютюн да бек къолгъа алды.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 68.

2. Къыралны, жерни уруш бла алыргъа, ууучларгъа.

[Гордеев:] *Ала бизни жоюп, битеу Россейни къолларына алыр умут этедиле.* И. Боташев, Пьесала, 28.

3. Биреуню тутаргъа, тюрге сапыргъа.

– *Ол къафырладан бирлери тюз бу сагъатда былайны энииге озгъанды.* Артха къайтырыкъ жолун сакълап туруп, къолгъа алыргъа керекди, – деди Махай бий. О. Этезов, Аслан, 148.

4. Кесин низамгъа жыйып тохтаргъа.

– *Сен [Харун], хар затны билип тургъанлай, кесинги къолгъа алмайса, – деди Аминат.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 181.

5. Биреуню къоркъутургъа, бойсундурургъа.

– *Бек алгъандыла сени уа къолгъа, чабакъны тутар ючюн, къуртну ыргъакъгъа сукъгъанлай, – деди Мухтар Мачаргъа.* А. Теппеев, Ташыуул, 199.

6. Оноуну, властыны кеси эркинлигине алыргъа.

– *Сюйюнчюлюгонг мени, жолдаш Смирнов! – деди чалбаш Алексеев, – Петроградда пролетар революция хорлап, битеу властыны Петроград Совети кеси къолуна алгъанды!* Ж. Залиханов, Тау къушла, 116.

КЪОЛГЪА ЖЕТДИРМЕЙ (жет-дирмегенлей) [алыргъа, сатаргъа] Бир бирге ал бермей, багъалап (алыргъа, сатаргъа).

Дагъыстанда, Чеченде, Черкесде, Дюгерде, Тау артында да, эрмен-лиледе, эбзеледе да таулула этген затланы къолдан къолгъа жетдирмегенлей сатып алып тургъандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 70.

КЪОЛГЪА ЖЫЯРГЪА (жыйдырыргъа) 1. Айтханын этдирирге, кесине бой салдырыргъа, низамгъа жыяргъа.

– *Эгеу, сен кече бла кетип, Нальчикден бир тогъуз-он солдат алып келалмазменг? Аскер кюч болмайын, мен ол бюгюн кѣрген халкъ, алгъынча, сени къолунга жыйыллыкъды деп, ышанмайма, – деди Ёрюзбек.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 161. *Алай эте, эски быстырларын берген кибик, башха затланы хаух берген кибик эте, Солтанбекни Къаспот кесини къолуна жыйгъан эди.* С. Хочуев, Хапарла, 61.

2. Тюрге салыргъа, тутаргъа.

Штебер кѣчюрюп башлады: – «Герман аскерлени кючлерин кесигиз кѣресиз, биз партизанланы бирин да къоймай къолгъа жыярыкъбыз, алай а бу шындык чегетледе, жаныуар тешикледе бизге сизнича жигит, бу тауладан хапары болгъан жол уста-ла керекдиле...» Хубийланы О., Аманат, 2, 279.

КЪОЛГЪА ТИЕРГЕ Табылыргъа, тутулургъа, биреуню оноуна тюшерге.

– *Аны сагъышын мен да этгенме. Тасхачыланы иги къураясакъ, ала аны [Асланны] не алдау бла да къолгъа тиерча этерле, – деди Байкъасым.* О. Этезов, Аслан, 74. *Кавказны нефти, къалгъан байлыкълары да*

къолубузгъа тийгинчи, биз алгъа алай терк баралмазлыгъыбызны билесиз. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 81.

КЪОЛГЪА ТЮШЕРГЕ (тюшюрге, этерге) 1. Душманны эркин-лигине тюшерге (тюрге, пленнге д.а.к.).

Махмут элге кеч келип, акъланы къолларына тюшерге аздан къалды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 242. *Топчукъну кесине талай фашист чапды. Жаны саулай къолгъа тюшюрюрге излеп, эки къауумгъа бѣлюнюп, эки жаны бла чабып, жунчутуп, тутаргъа те-биредиле.* Хубийланы О., Аманат, 1, 258. – *Сауутну огъу тауусулгъунчу, не жан берирме, не ол итледен бирин къолгъа этерме, – деди Байкъасым.* О. Этезов, Аслан, 148. ... *Сибирни генерал-губернатору бла Оренбургну аскер губернатору ол тийреде жашагъан къазакълылача, кийик халкъ-ланы кыыз сабийлерин къолгъа этер-ге буйрукъ бергенди.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 49.

2. Аскер кюч бла бойсундуругъа.

Айхайда, баронну нек къакъгъа-нын инарал бек уста биледи. Ши-мал Кавказгъа кире туруп, аны бир ыйыкъны ичинде къолгъа этерге, Грозныйни нефтин бла Тырнауузну магъаданын Германияны аскер кю-чюне къошаргъа ол сѣз берген эди. А. Теппеев, Ташыуул, 304.

3. Кесине керекли затны табаргъа, мадарыргъа, анга ие болургъа.

Мени сартын, юй мюлкюбюзге дорх этилгинчи, жатар жерибизни, киер кийимибизни къолгъа этерге керекди. А. Теппеев, Ташыуул, 83. – *Ар-дончу ишчиле да, – деди Харитон, – кеслери сауут мадарлыкълдыла. Бю-гюннге бир кесегин къолларына да*

этгендиле. Ж. Залиханов, Тау кыушла, 97. *Ол бирси жаш а, кыыздан айырылып кыалыргъа болмай, атланы табар кыайгысына киргенди. «Не ёлюрме да, жокъ болурма, не да, ол атланы табып, кыызны къолгъа этерме», – деп, жолгъа чыккыганды. «Эртте биреу бар эди...», 29.*

КЪОЛДА АЙЛАННГАН [тылы]
1. Бир гюттю болур чакълы [тылы].

Хар келгенинден а: «Не менме деген кишиге да къолда айланнган бир тылы тамамды», – деп... тырман этиуюн тохтатмаганды [бий]. «Минги тау», № 3, 1986.

2. (ойнагъан урчукъ) Ийирилген халыдан толгъан жюн урчукъ.

Къолда айланнган урчукъланы бошатып, таулу тиширыу арбазында чепкенлигин ийгенди. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 23.

КЪОЛДАН ЖИБЕРМЕЗГЕ (ычхындырмазгъа) Оноуну, ишни къаты тутаргъа, эркинлигин кишиге бермезге.

Энди бизни жаныбыз хорларыкъ болур, алай къолдан жиберме, кюнчюню аяма. О. Этезов, Тарда, 158. Хайт де, эгешчигим. Шёндюгю кишилени къолдан ычхындырмай тутхан да алай тынч иш туююлдо. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 79.

КЪОЛДАН КЪОЛГЪА БЕРМЕЗЧА [зат] Багъалы, магъаналы, ариу затны юсюнден.

Мени сартын, битеу ийнарларын басмаласа, адам къолдан къолгъа бермезча, ахшы жыр китап болур эди. И. Гадиев, Санга айтама, 150.

КЪОЛДАН ЧЕМЕР [адам] Къолдан уста, хунерли адам.

Ол Аскер хайырсыз этмезлик не барды, къолдан бек чемерди, къолу кыурурукъ. Х. Кадиев, Тамата, 206.

КЪОЛДАН ЧЫКЪСЫН ДЕП (этерге бир ишни) Ишни тынгысыз, хылы-мылы этерге, юсюнден атаргъа.

Кесини этген затын, не да болсун, ары къолдан бир чыккысын деп этиу, ишни кезиуюнде керексиз сёзлени ортагъа салыу былагъа адет болуп тебирегенди. Хапчаланы М., Мени насыбим, 53.

КЪОЛЛАРЫН БОШЛАРГЪА
1. Эркинликсиз узалыргъа.

– Мени таулу кыыз болгъанымы унутханмы этгенсе? Халкымы иги адетин мен ёлгюнчю кыоярыкъ туююлме. Сени тенгнге кёрюп, ышаннганлыкыгъа, эки къолунгу бошларса деп, кимни эсинде бар эди? – деди Зайнаф Масхутха. М. Шаваева, Кечерлеми?, 18.

2. Бир затдан тюнгюлюп тохтаргъа.

Бу бахча болдукъ туююлдо, быйыл картофдан къол бошлагъанма.

КЪОЛЛАРЫН БОЯРГЪА Биреую уругъа, тюерге, мурдарлыкыгъа кирирге.

Ол тапсыз адамгъа къолларымы бояргъа сыймедим ансы, керегин берлик эдим.

КЪОЛЛАРЫН КЪОЛТУКЪГЪА СУГЪУП ТУРУРГЪА Ишлемей, хайырсыз айланыргъа.

Жижиу: – Манга ачыу тийгени: бир жерде орналмай, кишиге хайырыбыз тиймей, къолланы къолтукъгъа сугъуп тургъаныбыз. М. Шаваева, Танг жарыгъы, 261.

(бир зат) **КЪОЛЛУ БОЛУРГЪА** (жерге, затха, ырысхыгъа) Ие болургъа.

Совет властыны ахшылыгъындан, жарлыла жер къоллу болдукъ. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 152. – Са-

баннга чыгъар заман жетип келеди. Жарлыла барысы да жер къоллу болурга керекдиле. Ж. Токумаев, Дертли къама, 241.

КЪОЛТУГЪУ-КЪОЮНУ (къоюну-къолтугъу) БЛА БАРЫРГЪА (келирге) къара: КЪОЮНУ-КЪОЛТУГЪУ БЛА БАРЫРГЪА (келирге).

Мен адетинде къолтугъум-къоюнум бла бара билликме. Хубийланы О., Дерт, 240.

КЪОЛТУГЪУН-КЪОЮНУН КЪАРМАТЫРГЪА Биреуню характерин-хайырын, ырысхысын къоймай сибирирге.

– Ай юйюгюзге, да, керти окъуна, жаз башы сайын, боюнугъузну созуп, ёнкюч тилей да, кюз артында уа, къолтугъугъузну-къоюнугъузну къарматып, къуру журтха къалгъандан бир эрикмегенмисиз? «Минги тау», № 3, 1986.

КЪОЛТУКЪГЪА АЛЫП КЕТЕРИК [адам] Къарыулу, мазаллы, дегенгили адам.

Эртте бу къалаланы къалап: «Аха!» – деп тохтагъанла [эрттегиле], бизни къолтукъга алып кетерик душманны да кюл этип, тардан сюре келгендиле. «Коммунизмге жол», № 55, 1976.

КЪОЛУ АЛТЫНДЫ къара: АЛТЫН КЪОЛЛУ.

– ...Хыйса талай жолда Москвада выставкага баргъанды, башына кёп махтау алгъанды, аны къоллары алтындыла, – деп, Ахмат Хыйсаны сыфатлады. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 53.

КЪОЛУ-АЯГЪЫ КЪЫМЫЛДАГЪАН [адам, заман] 1. Мадары, тирилиги улуу болгъан адам.

– Мындан бизге онушар аршыны тарт, ахчабыз жокъду, согъулуп,

басылып тургъан, къарагъа боялгъан чепкенибиз барды, сен аны ал бизден ахча ючюн, къолунг-аягъынг къымылдагъан адам, сен аланы хайырланырса. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 93.

2. Адамны жаш, къарыулу, ишлеген заманы.

Жарлы анала, жарлы атала! Къоллары-аякълары къымылдагъан, хайырлары тийген заманда, сабийлери юйдегиленнгинчи, бек багъалыдыла. Хубийланы О., Адамла, 162.

КЪОЛУ БЛА (бир ишни этерге) 1. Иш биреуню башчылыгы бла этилирге.

Битеу рудник чыгъаргъан продукция Ануарбийни къолу бла ётеди. Акъбайланы А., Ёмюрню неси, 29.

2. Ата-ана къызны кеси ыразылыкълары бла эрге юйден чыгъарып берирге.

Да не этейим сарнамай, ата! Кеси къолум бла чыгъарсам эди юйден, быллай бир жюрегим кюерик туююл эди. Къоруулар адамыбыз болмагъаннга, хар ким да бизни басынчакълайды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 91.

КЪОЛУ БЛА АЛЫП (сыдырып – къарач.) АТХАНЧА Бир заты да къалмай деген магъанада.

Тепсеп башлагъанында, Мукъуятны жунчугъаны, къолу бла алып атханча, кетип къалды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 240. – Стражниклеге къошулуп келген омакъ жашланы, Мыртаз быкъыдан тёнгерегенлей, къулакъ отлары, къол бла сыдырып алгъанча, кетди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 295.

КЪОЛУ БЛА БЕРИП, АЯГЪЫ БЛА АЛЫРГЪА (къолунг бла бер, аягъынг бла ал) Борчха берген затын кёп жюрип, къыйналып алыргъа.

– Ол неге ушагъан ишди: алгъаны кибики, келтирип берсин, къолум бла берип, аягъым бла алыргъа мен нек керекме? «Коммунизмге жол» № 11, 1981.

КЪОЛУ БЛА ТУТХАНЧА (ийнаныргъа) (къарач.) Толу ийнаныргъа, ишекли болмазгъа.

Амырханланы кишиле, ол хапаргъа, къоллары бла тутханча, толу ийнанып селешедиле. Лайпанланы С., Баталлары, 19.

КЪОЛУ БЛА УЗАЛЫП ЖЕТЕРЧА ЖЕРДЕ Жууукъда, узакъ болмагъан жерде.

Къошну тѣбен жаны сызгъада къолунг бла узалып жетерча бир жерде айыуну сюелип тургъанын кѣргенинде, Астаккуну кѣлю кетди. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда. 81.

КЪОЛУ (бир затха) ЖЕТМЕЗГЕ Ишни этерге жетишмезге, заман тапмазгъа.

Къолу жетмей тургъанды ансы, Фазика аны кѣнчегин жасамап, эртте окъуна атасына иерик эди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 33.

КЪОЛУ ЖУКЪА (хузум, къуру) [адам] Малы, мюлкю болмагъан, жарлы адам.

Тюздю, тюздю, алай а къолу жукъа адамдан жукъ умут этерге жарамайды. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 1, 136. – Эр киши болгъандан сора да, адамгъа зат керекди, къолу къуруду. – Тоба, жюз-минг айтсаягъыз да, Къасым эр кишиди, эр киши. Байрамукъланы Х., Чолпан, 14.

КЪОЛУ КЪАЛТЫРАРГЪА Арсар болургъа, ишни таукел эталмазгъа.

Эгеу: – Бу айда кесиме да ол ат берилликди, аны ючюн иги хайт дерге керекме. Мени къолум къалтыраргъа жарамаз. «Малкъар литература», 9 кл., 54.

КЪОЛУ – КЪОЛГЪА, АЯГЪЫ АЯКЪГЪА ЖЕТМЕЗГЕ (тиймезге) Ишни терк, муштухул этерге.

Залихат алай, къолу – къолгъа, аягъы аякъгъа жетмей, жюригенде, Жабраил Локъманович кѣлсюзден кѣлсюз болуп барады. А. Теппеев, Ташыуул, 349. Зухура Жашуевна юйде да хар этеригин, къолу къолгъа тиймегенча, терк этеди, жырлайды, сабийчиклери бла ойнайды. М. Шаваяева. Кюн тыякъла, 32. Суу къамишча бюгюле, кюнню кюн узуну къызыккъ Тарсан бийге атасы бла бирге къуллукъ этип турады. Тарсан бий, къолу къолгъа жетмей, женгил жумуш этген къыздан кѣзюн айырмай къарайды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 74.

КЪОЛУ КЪУРУ БОЛУРГЪА Жарлы, къолайсыз болургъа.

– Хо-хо ... керти айтадыла... не сылтау табарыгъыгъыз да – къолу къуруду, бир да къуруса да къартланы атларын бир затчыкъ бла да айтмады дериксиз, анга да бир Аллах айтхан болур, – деди къайсы эсе да. Хубийланы О., Аманат, 2, 228.

КЪОЛУ КЪУРУРГЪА [адамны] Ёлюрге.

– Жазыкъны къоллары къуруду, иши битди, энди анга неден да не тюшсюн?

КЪОЛУ ТАТЛЫ [адам] Сойгъан малыны эти татлы болады деген магъанада.

– Биймырзаны къолу татлыды да, бу кесген мал терк ёлмеучюдо, – деди Хыйса. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 232.

КЪОЛУ ТЕМИРДЕН ТЮЙМЕ ТЮЙГЕН [адам] къара: КЪОЛДАН ЧЕМЕР [адам].

– Къолунг темирден туюме туюе-ди, малчылыкъда уа сени жетген

адам жокъду. Санынг, сыфатынгмы керекди? Жаш болсанг да, къалгъанладан баиша, – деди Сёзлюхан. «Толкъунла», 127.

КЪОЛУ ТИЙГЕН – ТОБА, АЯГЪЫ ТИЙГЕН ОБА БОЛУРГЪА Биреу онгмазгъа, къуранмазгъа, иши амандан аманнга бара жашаргъа.

Телиге этгенлей эте эди Аллах анга: жарсырча, кюерча жюрек берип, бир затха итинирча ёт берип, сора къолу тийген – тоба, аягъы тийген оба бола жашарча нек этди? Нек кюледи ол анга, нек хыликкя эте-ди? А. Теппеев, Ташыуул, 402.

КЪОЛУ-АЯГЪЫ АРТЫКЪ ТЮЙЮЛДЮ Къалгъанладан айырма туююлдю деген магъанада.

Аны жюрютгенле да сени кибик адамладыла. Къоллары-аякълары артыкъ туююлдю. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 127.

КЪОЛУ-АЯГЪЫ ТУТМАЗГЪА къара: **БОРБАЙЫ ТУТМАЗГЪА**.

Тирилмейди, саусузду, мудахды. Бек мудахды Ажгерий, къолу-аягъы тутмайды: урлукъчугъу бар эди къала жюк, ёгюз тапмайды. «Нёгерлик», 45.

КЪОЛУМУ СЫРТЫДЫ (къарач.) Усталыгъы, хайыры жокъду, билим-сиз эди деген магъанада.

Тейри, арба жюклерге уа къарындашым къолуму сыртыды.

КЪОЛУН АРТХА ТУТАРГЪА (къолун артындан алмазгъа; къолу чиби болургъа – къарач.) Урларгъа, урлауукъчу болургъа.

Студент къызгъа айып туююлмюдю къолун артха тутаргъа? || Сабий заманында Асият къолун артындан алмауучу эди, энди ол къылыгъы жокъду. || – Къалай болса да, бизни ырысхыбыз бирге келлик болур, алай

сени къолунг бир кесек чибиди, – деди эфенди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 116.

КЪОЛУН-АЯГЪЫН БАЙЛАРГЪА (байланыргъа) Онгун алыргъа, ишине чырмау болургъа.

– Алай эсе, сиз мени къолуму-аягъымы байладыгъыз. Мен сизден кетмейме, – деп, Намыс, байны биргесине къайтып, ызына келди. «Къарачай нарт таурухла», 199. *Алай а не келсин, къолум-аягъым байланнганды да, тутмакъдама, юйден чыгъар мадар тапмайма.* Хубийланы О., Аманат, 2, 10.

КЪОЛУН-АЯГЪЫН БОШ ЭТЕРГЕ къара: **АЯГЪЫН БОШ ЭТЕРГЕ**.

Келинге, адетдеча, эркинлик берилди, кёп турмай аны къолун-аягъын бош этдиле. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 91.

КЪОЛУН БОШЛАП, ТОХТАП **КЪАЛМАЙ** Кёлсюз болуп къалмай.

Не жаны бла да Адилгерийни жигитлиги таркъаймай, манга болгъан кимге болгъанды деп, къолун бошлап, тохтап къалмай, не зат бла да миллетине болушлукъ этер муратда болады. Къудайланы М. Унутумазлыкъ таулула, 204.

КЪОЛУН (къолларын) **ЖАН СЮЕГИНЕ САЛЫП...** Керпесленип, омакъланып...

Кёп турмагъанлай, тор ажирни таууш этдирип, алтын хазырлары кюнде жылтырай, онг къолун да жан сюегине салып, къулакъдан Жуммакъны жашы чыкъды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 96.

КЪОЛУН ЖУКЪГЪА ТИЙДИРМЕЗГЕ Биреуге жукъ ишлерге къоймазгъа.

Ислам анга [Кунагъа] болушургъа адыргы этеди. Алай Куна унамайды. «Угъай, угъай, угъай... Сен къонакъса», – деп, къолун жукъгъа

тийдирирге кьоймайды. Ж. Токумаев, Дертли кьама, 131.

КЪОЛУН ЖЮРЕГИНЕ САЛЫП (айтыргъа) Кёлю бла, ётюрюксюз, керти айтыргъа.

– *Тюз кьолну жюрекге салып, Аллах ючюн деп айтсакъ, бизни жашауубуз аман туююл эди. «Минги тау», № 1, 1985.*

КЪОЛУН СУУУКЪ СУУГЪА ЖЕТДИРМЕЗГЕ (тийирмезге) Биреуню (кесин) ишлетмезге, кыйнамазгъа, аяргъа.

Мен сени кьолунгу сууукъ суугъа жетдирмем. Анабыз да сени бек сюеди. Аталарыбыз тенгле, ахшы кьойчуладыла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 12. – Бизге келгенледе кьолун сууукъ суугъа тийирирге излемегенле, хазыргъа бисмилляла аз туююлдюле, – деп, Хажибекир шофёргъа къарады. Хубийланы О., Аманат, 2, 39.

КЪОЛУНА БЕК (кьолдан бек) [адам] Къызгъанч, хатерсиз адам.

– *Сени атанг кьолуна бек адам болса да, эл багъасы бир киши эди, – деди Таулан Ташалдаргъа. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 232.*

КЪОЛУНА КЪАРАРГЪА (къаратыргъа) Биреуге жалынчакъ болургъа (этерге).

– *Мен сау къадар, аланы [сабийлени] кишини кьолуна къаратырыкъ туююлме, – деди эгечи Харуннга. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 38.*

КЪОЛУНА САУУТ АЛЫРГЪА Къазауатха, урушха чыгъаргъа.

Чамланнган халкъ кеч-эртте болса да кьолуна сауут алыр, кесини халал кыйыны, кесини намысы ючюн ахыр къазауатха чыгъар. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 32. Элде кьолуна сауут алаллыкъ аскерге кетген эди. А. Теппеев, Кюн батмайды, 12.

КЪОЛУНА ТАЯКЪ АЛЫРЧА БОЛУРГЪА (Нарт сёз.) Сабий, акъылбалыкъ болуп, ишге жарай башларгъа.

Къолума таякъ алырча болгъанлай, Дударкъалагъа бешжыллыкъ жалгъа кирип, башыма жашау этейим деп тебиредим. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 189.

КЪОЛУНА ТУТДУРУРГЪА 1. Бир затны кертисин ачыкъларгъа, айтыргъа.

Таягъымы алып тергесем, кимде неллай бир тургъанымы кертикле бла санап, кьолунга тутдурурма. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 109.

2. Ишни тынгылы этип берирге.

– *Мен болмасам, Асландан бошаяллыкъ туююл эдинг сен. Мен элтин кьолунга тутдургъанымда уа, эр кишилингиги кёргозтдюнг, – деди Чокай Къанишаугъа. «Толкъунла», 107.*

КЪОЛУНА ТЮШЕРГЕ Биреуленни эркинлигинде болургъа (юй бийчеси не да эри).

– *Алай ол [къарындашым] сени кирик бир эсли тиширыуну кьолуна тюшсе, тюз къуллукъ этапыр, бир эр кишиден не излене эсе да, юйюрге ол борчун толтуралыр деп мурат этеме, – деди Фатимат Аминатха. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 36.*

КЪОЛУНА ЧИБИН КЪОННГАН [адам] (къарач.) Ырысхылы, берекетли адам.

Мени атамы атасы Жантемирланы Мустафа кьолуна чибин къоннган, баш тутхан адам болгъанды. Чотчаланы М, Кюндюзгю кюн, 129.

КЪОЛУНДА БОЛУРГЪА 1. Бай болургъа.

Къолунда болгъан кесин башхаладан бийикде тутаргъа кюрешиди.

2. Биреуню эркинлигинде, оноуунда болургъа.

Сабанла бла чаллыкъланы ахишысы огъурсузлугъу, кыызгъанчлыгъы бла белгили Батырбий деген бийни къолунда болгъандыла. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 8. *Алай, шёндю оноуну сабы къолларында болмагъанлагъа чурум тапдырмазгъа керекди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 57.

КЪОЛУНДА ЖЮРЮТЮРГЕ Биреуню, затны оноун этерге (элни, халкъны).

«Элни къолунда жюрютеди [Азамат]. Элде намысын бек кётюрөдиле. Алай, не медет, окъууу жокъду, кеси айтханлай, бираз къартайгъан да этгенди», – деп оюмлайды Батыр Османович. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 269.

КЪОЛУНДАН БАЛ ТАМГЪАН [адам] Хунерли, мадарлы, берекетли адам.

Бийчеси, кертиси бла да, къолундан бал тамгъан, чомартлыгъы бла жүрек гамайтхан бир огъурлу тиширыуду. М. Гулиев, Акъ атлы, 103.

КЪОЛУНДАН ЖОЮЛУРГЪА Биреуню хатасындан ёлюрге, кыйынлыкъ кёрюрге.

– *Санга тюгел жыл да толгъунчу, [атанг] къанаууз кадетлени къолларындан жоюлуп кетди, – деди Бислима.* Э. Гуртуев, Кыйын жолчукъ, 24.

КЪОЛУНДАН ИШ ЁЛГЕН (адам) Жигер, иш юсюне тургъанда эринмеген адам.

Таматалары Ахмат ариу адам эди... Аны къолундан иш ёле эди дейдиле. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 249.

КЪОЛУНДАН КЕЛГЕН [адам] Мажарыулу, тирнекли, ишге уста адам.

Ол [Башчыны жашы] анда [Дагъыстанда] беш жыл окъуп, ах-

шыны, аманны да кёрюп, къолундан келген жаш болуп, элине къайтып келе болгъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 96.

КЪОЛУНДАН КЕЛГЕНИ (тенгли) Болалгъаны тенгли, къарыуу жетген чакълы.

– *Жолдаш командир! Къолумдан келгенни этерме, сизни манга алай ышаннганыгъызгъа кертичи болургъа аямам, – дейди жолдаш Зокаев.* Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 73. *Кёчгюнчюлюкню битеу айыбы кесини боюнунда болгъанча, адамланы жууап излеген къарамларын кётюралмай, адам кёзюне къараргъа уяла айланнган офицерни, кёчюрюлюп баргъанча, бизге къолундан келген тенгли болушургъа кюрешген солдатны уа къаллай акъыл кыйнай болур эди?! И. Гадиев, Санга айтама, 98.*

КЪОЛУНДАН КЕЛИРГЕ Ишни этерге къарыуу жетерге, болалыргъа.

Немец хорласа да, кирген жеринде халкъны ахыры бла кзурутмай, ол жерге ие болургъа къолундан келмез. А. Теппеев, Ташыуул, 301. *Байрымукъ, бир къарыусузгъа болушлукъ этерге къолундан келсе не да биреге бир сёз берсе, аны тынгылы этгинчи дери, кесини юйюне от тюшсе да, тохтамаз.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 183. *Къолундан келсе эди, ол [Мухажир] битеу тиширыуланы къолларын суукъ суугъа тийдирмез эди.* Х. Занкишиев, Огъурлу муратны жарыгъы, 126. *Элде кыйын саусуз болса, мычымай аны район больницагъа салыргъа, аурууна бакъдырыргъа [Назирни] къолундан келе эди.* «Заман», №40, 2016.

КЪОНАКЪ БОЛУП КЕЛИРГЕ Бир зат тилеп келирге.

– *Амалсыз болуп, энди санга къонакъ болуп келгенме, манга оноу эт*

деп, – деди къарт Батыр Османовиче. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 140.

КЪОНАКЪ СЮЙМЕГЕН КЪОНАКЪБАЙЧА Биреу жарыкъ бетли тубемегенде айтадыла.

Къонакъ суймеген къонакъбайча, эшик аллында соруу ала турма да, юйге кирейик. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 199.

КЪОНАКЪБАЙ БОЛУРГЪА Биреуню юйге чакъырыргъа, юйюнде къалдырыргъа.

Ол мен кѳрген лакъырдачы Назир, ала бла безирей турур да: «Кеч болгъанма, къонакъбай болугъуз», – деп къояргъа да болур. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 80.

КЪОНАКЪЛЫ ЮЙ ХАУЛЕ БОЛУР (Нарт сѳз.) Ахшы-аман да келиучю юйню намысы, къууаты къалмаз деген магъанада.

«Къонакълы юй хауле болур» деген сѳз кеси аллына айтылмагъанын мен кѳзюм бла кѳргенме. Сени жауунгу юйюне да аман адам кириучю болсун, – деди анасы. Хубийланы О., Аманат, 1, 297.

КЪОНАКЪЛЫКЪ ЭТЕРГЕ Къонакъны келгенине жоралап, мал кесерге.

Экинчи кюн Ырыскъул, жангыз улагъын кесип, бизге къонакълыкъ этди. А. Теппеев, Кюн батмайды, 164.

КЪОНКЪА: КЪОНКЪАСЫ ЖАУДУ (къарач.) Ёхтемди, бай адамы деген магъанада.

Бир кесек кѳзюнг жанмаса, мында бир къауум къутургъан жау къонкъала башынгы эзип кетерикдиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 279.

КЪОНГУР ЖЫЛ Уллу зарауатлыкъ жетген заман.

Къанамат, терен ахсынып, башлады: – Бизге келгенди къонгур жыл.

Энди бюгече тутмакъланы башларына бош этмей, ызыма къайтыу къалмагъанды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 259. *Ашыкъма, ол санга талауул болуп турмаз. Санга да келир къонгур жыл.* Хубийланы О., Адамла, 106.

КЪОР БОЛУРГЪА (къор-садагъа болургъа) Адамны биреуге жүрек ыразылыгъын билдирген фраза.

Бир затны да унутмагъан халкъыма къор болайым. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 146. *Сен барда, не суукъда да юшюмем, Къор болайым, чыдамлы халкъым, санга!* Къ. Кулиев, Ахшам, 242. – *Ый маржа, аллай бир зат мажаралсанг, къор-садагъа болур эдим, – деди Осман хажси.* О. Этезов, Аслан, 284. *Кѳз, жүрек жарыкъ да сенсе адамгъа, Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 32.

КЪОРАРЫКЪ ОЛ БОЛСУН! Болгъан бушуулу ишге таукел этгенде айтылады (мал, ырысхы къорагъанда).

Сора санауу тауусулгъан къарт кимге керекди, – бийче къызладан къоркъмай эди, ёлтюрселе да, айымыды, къорарыкъ ол болсун. «Шуѳлукъ», № 3, 1979.

КЪОРКЪА-КЪОРКЪА, КИШТИК (къоян) **КИРИНЛЕЙ БОЛУРГЪА** Бек къоркъгъанлай турургъа.

– О, къой, Аллах ючюн, Жандет, мен, къоркъа-къоркъа, киштик кири болгъанма. Хубийланы О., Аманат, 1, 120. *Таукъан, къоркъа-къоркъа, къоян кири болгъанбыз.* Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 253.

КЪОТУР КАПЕКГЕ (сомгъа) **ТИЙМЕЗГЕ** къара: **КЪАРА ШАЙНЫ ТУТМАЗГЪА.**

Умар, мен башха затха къыйналмайма. «Эшек къала ишледи да,

къуйругъу бла ойду», – дегенлей, къартлыгъымда кюрешген къыйыным кѳотур капекге тиймей къалгъанына жарылама. Хубийланы О., Аманат, 3, 294.

КЪОТУР СОМ (масхара) Аз, къыйматсыз ахча.

Келин ёреаякъ тиширыу болуп тюшдю, сабийи къычырыкъ-сыйыт эте тургъанлай, къартлагъа атады да кетеди, аны алайдан алгъан кѳотур сомунa ким къарап турады? Лайпанланы С., Гургумлу, 33.

КЪОЧХАРЛА УРУШХАНЧА (къарач.) Къаты, уллу таууш этдирип (къагъышыргъа).

Жёгетей Аягъында кѳпюрге тигелеген жерде бир «Москвич» бла Къарачай шахардан келген «ГАЗ-69» кѳочхарлача къагъышдыла.

КЪОШ-БАШ БОЛУРГЪА Экеулен бир бирге къысылып шыбырдашыргъа.

Къыямыт бла Мухаммат-Амин бир бирине кѳош-баш болгъанлай, межгитден чыгъып кетдиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 105.

КЪОШ ОБАГЪА КЪОШАРГЪА Ёлтюрюрге, къырыргъа (адамланы).

Биз да немец фашистлени, кѳош обагъа кѳоша, аяусуз уяларына сюрелбиз. М. Шаваева, Кюн таякъла, 123.

КЪОШ САЛЫРГЪА Бир жерге къуру да барып турургъа.

Сен Сафарлагъа кѳош салып турсанг, кечикмей не этериксе? Хубийланы О., Дерт, 205.

КЪОШ УУУЧУНГУ КЪАЙЫН АНАНГА ТУТ! (Нарт сѳз.) (межд.) Асыры кѳп тилейсе дегенде айтылады.

– *Мен санга тюкенми болгъанма, кѳош ууучунгу къайын ананга тут, – дедим жашха.*

КЪОШАРЫМ-КЪОРАТЫРЫМ ЖОКЪДУ Биреуню айтханына, этгенине ыразыма деген магъанада.

– *Анга бизни не кѳошарыбыз, не кѳоратырыбыз жокъду.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 194.

КЪОШКЪУЛАКЪ: КЪОШКЪУЛАКЪ УШКОК Австриялы ушкок.

– *Ахшы, – деп, терк окъуна кийинди да, кѳошкъулакъ ушкогун да имбашына атып, – тынч кечели бол, Адемей, – деп, чыкъды.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрек, 406.

КЪОШУЛГЪАН КЪОЙГЪА ТИЙМЕГЕН АЙМУШ (нѳегрге харамлыкъ билмеген Аймуш) (къарач.) Харамлыгъы болмагъан, урусу-гудусу болмагъан тюз адам.

Кѳошулгъан кѳойгъа тиймеген Аймуш деп, сеничагъа айтадыла.

КЪОШХА КИРГЕН ИТЧА (уялыргъа) Адам уялгъандан жунчургъа.

– *Оллахий, бу жаш, былай келеме деп, кѳошха кирген итча, жунчуп айланмай, ол эр кишиле баргъан жерге барса не болады?* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 8.

КЪОЮН АГЪАЧ Чепкен сокъгъан таутатны чепкен чулгъанган тѳгерек агъачы.

Кѳоюн агъач, кисуу тарагъын алып, таулу тиширыу Жарашдырып чепкен таутат кѳургъанды. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 23.

КЪОЮН АЙЛАНЫРГЪА Суу не да жол бурулуп, тѳгерек айланыргъа.

Харун, алайдан кѳзюлдюреуюк бла къарап, Черек, тардан чыгъа, кѳоюн айланып, тюзге жол салгъан жерде бир жыйын адамны кюрешгенин кѳрдю. А. Теппеев, Ташыуул, 217.

КЪОЮНУ-КЪОЛТУГЪУ БЛА (келирге) Саугъа, харакет алып (келирге).

Къайынла келинни хар заманда къоюну-къолтугъу бла келирин сюедиле.

КЪОЮНУНА ОТ (жилтин) ТЮШ-ГЕНЧА БОЛУРГЪА Амалсыз болургъа, типиски этерге.

– *Эшта-эшта, къоярыкъ туююл-дю... эсине бир зат туюсе, Базарбий къоюнуна от туюшгенча болады да къалады, – деди Къушжестер. Хубийланы О., Аманат, 17.*

КЪОЯН АЖИРГЕ МИННГЕН КЮН Адамны ачыуланган, къозугъан, халы осал болгъан заманы, кюню.

– *Ол кюн Айдемирни къоян ажирге минген кюню эди. Аны, ол кюнча, сампалындан ычхынган кюнюн киши кѳргенни къой, айтып да эшитмегенди. Лайпанланы С., Гургумлу, 129.*

КЪОЯН АУРУУ (медиц.) Эпилепсия аурууну аты.

Салихат: – Оу кюнюм къуругъан, келинни къоян ауруу барды. Ж. Токумаев, Ауанала, 381. Бокалны къолуна алгъанда, къонакъны къолу, къоян ауруу тийгенча, къалтырады. Х. Занкишиев, Огъурлу муратны жарыгъы, 122.

КЪОЯН БОЛУРГЪА (масхара) Бек эсирирге.

– *Шо сенден алгъа ёлейим, Залимханнга къара. Жанында ахчасы барды, амангамы, игигеми тубейди. Бир стаканны ичсе да, къоян болады да къалады, – деп тиледи Сапият Къушжестерден. Хубийланы О., Аманат, 3, 311.*

КЪОЯН ЖЮРЕКЛИ [адам] Къоркъакъ, таукеллиги болмагъан адам.

[Тимоша:] *Муса бла сен къоян жюреклиле уа, кете эсегиз а, антсызсыз, Быкъы къаяны тюз тѳппесинден кетмесегиз! И. Боташев, Пьесала, 110.*

КЪОЯН СОГЪУНЧАКЪ ЭТЕРГЕ (къарач.) Ызларын чорт бурургъа, тюрлендирирге.

– *Биягъында мен ызны тапмагъан жерде къоян согъунчакъ этгендиле, абиреклени аякъ ызлары бу къулакъны ёрге киргенди, – деди Биймурза. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 290.*

КЪОЯНЛАНЫ КЪОНГУР ЖЫЛЫ КЕЛИРГЕ (къарач.) къара: КЪОНГУР ЖЫЛ.

– *Манга уа не? Оймакъ бла бир къаным, чыпчыкъ кирик бир къарыным, кѳмю керекди?! Сеничалагъа келгенди къоянланы кѳнгур жылы. Лайпанланы С., Баталлары, 177.*

КЪРЫМ ОТЛУКЪНУ БАСАРГЪА (къарач.) Тамгъа, белги салыргъа.

Дауат эрттенбласында «бийчени» эки жасуурун къалагъыны арасына кърим отлукъну кыыздырып басханды. Нарт таурухдан.

КЪУДАЙНАТНЫ САТЫУУ (масхара) Затны алгъан багъасына сатыу.

Базардан татыу къалмагъанды, къудайнат сатыудан сора.

КЪУЙРУГЪУ БЛА КЪОЗ СЫНДЫРГЪАН [адам] Эсирик, гынттылы адам.

Къайнайды ол, эри – къуллукъчу, къуйругъу бла къоз сындырып айланады.

КЪУЙРУГЪУ БЛА ОТ САЛЫРГЪА Ишге бузукълукъ салыргъа, чырмау болургъа.

– *Тѳзерсиз келин сый бермегенликге, не мадарыгъыз барды... – деп, къайсы эсе да тюлкюленип, къуйругъу бла от салыргъа изледи. Хубийланы О., Аманат, 2, 289.*

КЪУЙРУГЪУ-ЖАЛЫ [адамны] Адамны тукъуму, жууугъу.

Ата, ана алгъы бурун, къуйругъу-жалы къайданды деп, бу жанындан

къулакъ тигедиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 12.

КЪУЙРУГЪУ-ЖАЛЫ КЪЫР-КЪЫЛЫРГЪА (къарач.) затны бир мардадан артыгъы, кеми болмазгъа.

Сёзню къуйругъун, жалын къыркъ-гъанбыз.

КЪУЙРУГЪУ ЖЕР КЁРМЕЗ-ГЕ (къуйругъу жерге тиймезге) Бир ишни тынгылы этгинчи, тынчлыкъ тапмазгъа, солумазгъа, тохтамазгъа.

[Пачахан:] Да, сени «жамар» ючюн, къуйругъум жер кёрмей, чабын айланама. Мен къолгъа алгъан ишни уа кесинг билесе къалай болуучусун, «келечиси иги болса, кели башы эрге барыр», – деп бошуна айтылмагъанды. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 18.

КЪУЙРУГЪУ СЫННГАН ИТЧА (ит кирик) [адам] (масхара) Туююлген ит кирик, къоркъакъ адамча.

Къалгъанлача болмай, Мыртаз кеси жангыз кёрюнюрге къоркъуп, къуйругъу сыннган итча, Къыямытха атылып кетди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 82.

КЪУЙРУГЪУН КЪАЛАЧ ЭТЕР-ГЕ Кесин уллудан тутуп, махтанып айланыргъа.

– Ол а, къуйругъун къалач этип, кимге кёрюнейим деп, жортуп айланады, – деп, Патия эриши къан алды. «Толкъунла», 190. Къуйругъун къалач этип, калак итча, жортуп айланады. Къобанланы А., Сыналгъан жылла, 185.

КЪУЙРУГЪУН КЪЫСАРГЪА (къысдырыргъа) Къоркъургъа, буюгъургъа, тынч турургъа (турдуургъа).

«Къуйругъун къысса, къысар, къысмаса да, мен къысдырырма», – деп жаныйды Хамит. – Иги жаза билген адам табып, тарыгъуу жаздырыргъа керекди, аны элтип берир-

ге керекди. Округну сюдюсю аланы къуйрукъларын къысдырыр, – деди Залихан. О. Этезов, Аслан, 30.

КЪУЙРУГЪУН ТУТАРГЪА (тутдуургъа) Биреуню хыйласын ачыкъларгъа.

Дадаш: – Тотылийге къуру да ишекли эдим, энди уа къуйругъундан тутдум. Байрамукъланы Х., Гюрбежи, 147. Петров, мени тюнгюлген халими сезгенча, жарсыгъан ён бла: – Сотниковну къуйругъун тутхан тынч болмаз, – деди. Ж. Токумаев, Ыфчык, 109.

КЪУЙРУГЪУН ЧЫК ЭТЕРГЕ Къуйругъун чюелтирге, къатели этерге (мал, хайыуан, жаныуар).

Къызыл къаиха бузоучукъ, къуйругъун да чык этип, орунга ташайды. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 3.

КЪУЙРУГЪУН ЧЫКГА САЛЫР-ГЪА Арталлы да унамазгъа, «угъай» деп тохтаргъа (ишни этерге, сёз айтыргъа д.а.к.).

– Юсюп ёгюзлени кютерге сёз берген эди да, бюгюн а къуйругъун чыкга салып тохтагъанды, – деди бригадир. «Коммунизмге жол».

КЪУЙРУГЪУНГ, КЪУЛАГЪЫНГ МЕНИ КИБИК (дегенди къоян баласына) Манга ышанма, кесинги тут дегенде айтылады.

Къоян юч кюнден сора: «Къуйругъунг, къулагъынг мени кирик, бар, баш амалынгы кёр!» – дегенди баласына. Фольк.

КЪУЙРУГЪУНГУ КЪЫСЫП ТУР Къоркъгъанлай, буюкыгъанлай тур деген магъанада.

Сен кичи эсенг, къурманлыкъ къанганы бек къыйырында олтуруп, къуйругъунгу къысып тур. Хурметли тамата, сени эслеп, кюйген къой къулакъны узата эсе уа, кесингден насыплыгъа кишини да санама. Ки-

чини къадары алайды. Э. Гуртуев, Кызылкъанат тангларым, 8.

КЪУЙРУКЪ БУЛГЪАРГЪА (къуйругъун ары-бери булгъаргъа) Ишден къутулур ючюн, сылтау этерге.

– *Жашла, менден да игилик бла къайтсын, быланы арбагъа ата барыгъыз, – деп тиледи киши. Жашла къуйрукъ булгъадыла. Лайпанланы С., Баталлары, 187. – Добай халкъгъа иги жанын айтырыкъ туююлдою, аны сёзюне ийнанмагъыз. Ол, тюлюкю кибик, къуйругъун ары-бери булгъайды, – деди Сапар. О. Этезов, Тарда, 34. [Тимоша:] Оллаха, Федя, бу Муса бла сен не эсе да къуйрукъ булгъап тебиреген болурсуз дейме. И. Боташев, Пьесала, 108.*

КЪУЙРУКЪ УЧУ КИБИК (масхара) Алаша ёсюмлю, гитче адамчыкъны юсюнден.

Аллах айып этмесин ансы, къуйрукъ учу кибик, Къуртакъулакъ улу да биз танымагъан жаркъматии туююлдою, энди тахталагъа ёрлей айланганлыкъгъа. М. Гулиев, Акъ атлы, 38.

КЪУЙРУКЪГЪА ЖАУ СЮРТ-ГЕНЛЕЙ къара: **ТЕНГИЗ КЕЗДЕН СУУ ИЗЛЕГЕНЛЕЙ** (Нарт сёз.).

Къуйрукъгъа жау сюртгенлей, мен этген эсленген да этмеди.

КЪУЙРУКЪЛУ КЪАГЪЫТ (къарач.) Къайгъысы болгъан къагъыт.

Асланкир бла Хасанны хапарларын эшитген болур эдинг, аны тутуп жибер деп, тебентин кюн сайын бир къуйрукълу къагъыт келеди. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 14.

КЪУЙРУКЪЛУ КЪУРТ КИБИК [адам] Сёзюнде турмагъан, ышангысыз адам.

Къуйрукълу къурт кибик, бир да иш этме сен муну, бир сёзде, бир ишде турмаз, бир анда, бир мында айланыр.

КЪУЙРУКЪНУ ТЮЗ ТУТАР-ГЪА Бойсунуп жашаргъа, бузукъ-лукъ этмезге.

Къуйрукъну тюз тутмасанг, жашау санга кечгинлик бермез.

КЪУЙРУКЪСУЗ АДАМ Сёзю бла иши бирге келишмеген, тутхучсуз адам.

Тюпсюз челек да бир, къуйрукъсуз адам да бир. (Нарт сёз.)

КЪУЛА: **КЪУЛА ТЮЗ** Узакъ, кенг, иесиз жер.

Заландыланы Ортабайгъа барыгъыз, къула тюзден анга хапар соругъуз. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 77. – Турабыз, жашым, ма былай, къула тюзге теъюлюп, – деди, кёлю толуп, къатынладан бири. «Сюргюн», 376. Наурусханны жашчыгъын кыргъызлыла урлап кетген эдиле. Аны атасы уа – Жаболадан – урушда. Ала муну бир къула тюзге – къошха элтип, анда тутта эдиле. «Заман», №40, 2016.

КЪУЛА ТЮЗДЕ КЪАЛЫРГЪА Бир заты да болмай, къурлай къалыргъа.

Хар нени да тап, тынгылы этме деп, къула тюзде къалыб а бир къалмагъа эди. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 64. Андан саулай къайтды Мыста, – Анга, бизге да насыпха. Жансуратны уа Ахматы Къула тюзде къалды жатып... Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 101.

КЪУЛАГЪЫ-БАШЫ ШОШ (жашаргъа) Тынч, ырахат, къайгъысыз жашаргъа.

– *Къайнайды Найыпхан, къулагъы-башы шош, ох деп жашайды, бир кюн кийгенин бир кюн киймейди, кесин сымарлап жорюйдю.*

КЪУЛАГЪЫ (неде эсе да, къайда эсе да) **БОЛУРГЪА** Биреуню эси бир затха бурулургъа.

Алай, мени къулакъларым жырда болсала да, кёзлерим Фёдор Васильевичде эдиле. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 98.

КЪУЛАГЪЫ ТУРУРГЪА Сагъа-йып тынгыларгъа.

Сора, асыры эрикгенден, кетерге тебирегенлей, узакъда адам дауурла эшитилдиле. Адилгерийни къулакълары турдула, жюреги терк-терк ура башлады. Б. Гуртуев, Адилгерий, 58.

КЪУЛАГЪЫ ШАГЪАТДЫ Ай-тылгъанны эшитгенди, шагъатлыкъ этерикди деген магъанада.

«Бизден къалгъанлагъа да атаны-бабаны билирге, туугъанны-туудукъну тергерге борчду. Аланы унутуп, жашауну къыйматы боллукъ туююлдою», – деп, Мусаны ма былай айтханына эки къулагъым шагъатды деп, Гудоуну, Гитче-Уланны атасыны айтханын кесим эшитгенме. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 150.

КЪУЛАГЪЫН АЙЫРМАЗГЪА Бир затха тынгылагъанын къоймазгъа, тохтамай тынгыларгъа.

Ол гузabalыкъ этген затны Мариямгъа кёргюзтюрге къоркъуп, ырахат-ырахат атлатады эки аягъын, Мариямны сёзюнден къулагъын айырмагъанлай, этер сагъышын да эте-эте. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 13.

КЪУЛАГЪЫН БУРУНУНА БАЙЛАП (ишлерге) Ишни къадалып этерге (кёргенине, эшитгенине да эс бурмай).

– Биз, бахчаны бошайлмай къалабыз деп, башыбызгъа аман кюн келип, къулагъыбызны бурунубузгъа байлап кюрешебиз, бу уа ойнаргъа жайылып кетгенди, – деп, Чокуй да жашына ачыуланды. «Коммунизмге жол», № 98, 1969.

КЪУЛАГЪЫН КЪЫЗДЫРЫР-ГЪА Адамны кеси болмагъан жерде сёксенг, къулакълары къызады деп ийнаныу.

– Къой, керексизге къулагъын къыздырма.

КЪУЛАГЪЫН ЮЗДЮРЮП АШАРГЪА Ашны татымлы, иги болгъанын кёргюзтюр ючюн айтылады.

Иги ашха таулула: «Муну къулагъынгы юздюрюп ашарса», – дейдиле. Б. Гуртуев. Жангы талисман, 370.

КЪУЛАГЪЫНА АЛМАЗГЪА Эшитирге суюмезге, эшитмегенча этерге.

Жюнюсюн айтхан сёзлерин артыкъ бек къулагъына алмагъанча этип, Керимат юйюню бир мюйюшюнде не эсе да бир зат этерге кюреше эди. Х. Кудоев, Бизни заманны адамлары, 5.

КЪУЛАГЪЫНА ИЛИНИРГЕ (чалыныргъа, урунургъа) Бир затны эшитип къояргъа.

Ол былай сагъыш эте туруп, Ачахматны атасыны юсюнден чамы Назирни къулагъына илинди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 218. – *Тюз мен да аны эшитгенлей, быланы жетгенлери къулагъыма урунду да, асыры быллагъа къууаннгандан, бери чабып кетдим, – деди Ёрюзмек.* Аны, Тау къушла, 330. *Ийнанган этмесе да, Солманлары жайгъан хапар атасыны къулагъына чалыннганды.* Х. Кациев, Тамата, 148.

КЪУЛАГЪЫНА КИРМЕЗГЕ Бир затха эс бурмазгъа, жарсымазгъа.

Лабораториягъа бизни алып келген инженерни не айтханы да хазна къулагъыма кирмейди. Ж. Токумаев, Ыфчык, 129. *Мен да кесимча этеме, кишини сёзю да къулагъыма кирмейди.* Байрамукъланы Х., Гюрбежи, 87. – *Созук-*

ку, атынга ушаш болма, иги кючю-
нго салып тутуш. Ёлюмюнг, къалы-
мынг да алгъын къулагъыма кирмей
эди. Д. Таумурзаев, Таурухла, 63.

КЪУЛАКЪ БУРМАЗГЪА Бир
затха эс бурмазгъа, сансыз этерге,
къайгъырмазгъа.

Тёбен жанындан бир атлы кел-
генин эслеп, Самат къол боюнуна бу-
рулду. Аны сакълап тургъан кезиуде,
муну акъылына кёп тюрюлю сагъышла
кирдице. Алай бирине да къулагъын
бурмай къойду. Ж. Залиханов, Тау къуш-
ла, 207. – Элде аман адамла сёз чы-
гъарыргъа болурла, алагъа къулакъ
бурдурмай, ишни аскердеча къаты
бардырмасанг, арталлы да жсара-
рыкъ туююлдо. О. Этезов, Тарда, 175.

КЪУЛАКЪ ЖАНЫНА БЕРИРГЕ
(жетдирирге) Биреуню уругъа, тю-
ерге.

Сабийле туююшюрге тебиреген-
диле. Аладан бири: «Мен сени тю-
бюме малтап къоярма», – дегенди.
Бирси уа: «Къулакъ жанынга жет-
дирсем, жугъунгу да билмей къалыр-
са», – дегенди.

КЪУЛАКЪ ЖИБЕРИРГЕ Биреу-
ню сёзюне эс буруп тынгыларгъа.

Сарыбий бла Маштай бирсиле
бла къатыш атланы тёгереклерине
айлана эдиле. Таукъаннга уа къулакъ
жиберип, аны сёзлерине ичлеринден
кюле эдиле М. Атабиев, Кишилик, 69.

КЪУЛАКЪ ИЕРГЕ къара: КЪУ-
ЛАКЪ САЛЫРГЪА. (1)

Ауругъан, жукъудан аязып, шош
баргъан ушакъгъа къулакъ иеди.
Кебекланы Б., Кюн тюбюнде экеулен, 68.
Аскерни атасы анасына хапар айта
тебирегенлей, жашчыкъ къулакъ
ийди. Шаманланы М., Окъа бёрк, 78.
[Таубий:] Гаянгы къыс да, бери къу-
лакъ сал! Абирек Асланны атасын

таныгъаныгъыз бармыды? Аты да
не эди?.. А-ха! Зулкъай! И. Боташев,
Пьесала, 55. – Сиз мен айтханнга иги
къулакъ салыгъыз! Жаш къауумну
жашауугъуз алдады. Билген Аллахды,
бара баргъан заманда керек окъуна
болуп къалыр. Жулабланы Ю., Бир абын-
нган минг сюрюнюр, 104. У. Б. Алиевни
доктор диссертациясыны магъа-
насына залдагъыла къулакъ салып
тынгылайдыла. М. Геттуев, Жюрекле
бла алтын къолла, 138.

КЪУЛАКЪ КЪАГЪАРГЪА [дин]
Намаз этгенде, къолларын къулакъ-
ларыны тенгине кётюрюп, энишге
иерге.

Атына да суу ичирип, аны кишен-
леп, отларгъа бошлагъандан сора,
Басият абидез алды. Жамычысын
къыртишге жайып, аны юсюнде
намазгъа сюелип, къулакъ къакъды.
Б. Гуртуев, Адилгерий, 205.

КЪУЛАКЪ МИНДЕУ (милдеу)
Жукъгъа саналмазча, аз зат.

Алагъа мен ынгырдагъан сёзле
къулакъ миндеу да туююлдо. М. Гу-
лиев, Акъ атлы, 124.

КЪУЛАКЪ ОТ АЛЫРГЪА (къу-
лакъ отлу болургъа) Ичерге, кеф бо-
лургъа, эсирирге.

Мыртаз быкъыдан тёнгереген-
лей да, жашланы къулакъ от алгъан-
лары къол бла сыдыргъанча кетди.
Аппаланы Х., Къара кюбюр, 295. – Была
шайтан суудан уртлагъан болурла
да, къулакъ отлары болуп, тенгиз –
тобукъдан деп, дёрденлерин тургъу-
зуп, аны ючюн келе турадыла. Хубий-
ланы О., Аманат, 1, 209.

КЪУЛАКЪ САЛЫРГЪА 1. Би-
реуню сёзюне эс буруп, сейирсинип
тынгыларгъа.

– Бусагъатда, кесигиз билгенлик-
ден, бизни къайгъыбыз кёпдо, – деген

Зарамукъну ауазын эшитип, Ислам жангыдан терезеге къулакъ салды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 173. – Сенден да чырайлы, этимли, адам сёзюне къулакъ сала билген жигитле санга кюйюп, менден да акъыллы, эр жүрекли таматаларына соргъандыла. Алай ол сёзге [сүймеклик неди?] жууап алалмагъандыла. Д. Таумурзаев, Таурухла, 114.

2. Биреуню айтханын, оноуун тюзге санаргъа.

Къужсон тырман этгенин къоймайды. Алай, кюн сайын этден тоюп, чагъырны суу орунуна ичип айланган акъ офицерле байланы айхтанларына артыкъ уллу къулакъ салмай эдиле. Анда, 256.

КЪУЛАКЪ ТИГЕРГЕ Бир затны сураргъа, эс бурургъа.

Ана-ата алгъы бурун къуйругъу, жалы къайданды, кызыны харакети кёпмюдо, тынч адаммыды деп, бу жанындан къулакъ тигедиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 12.

КЪУЛАКЪ ТУРГЪУЗУРГЪА Тынгыларгъа, сагъайыргъа.

– Не затха къулакъларыгъызыны тургъузуп айланасыз? – деди Сосран юйюню къатындагъылагъа. Ж. Токумаев, Дертли къама, 31.

КЪУЛАКЪ ТУТМАЗГЪА Биреуню айтханын сүйсүнмезге, эшитирге сүймезге.

Колхозну жыйылыуунда жаз башы ишлени къалай къуаргъа кереклисини юсунден кёп айтадыла. Алай Назир а бир да къулакъ тутмай кетди. «Коммунизмге жол», № 173, 1980.

КЪУЛАКЪ ТЫНЧЫ БОЛУРГЪА Къайгъы жокъду, тынчбыз деген магъанада.

– Къалай боллукъ эдик? Бек тынч, ырахатбыз. Къарыныбыз токъ,

къайгъыбыз жокъ, къулакъ тынчы болуп турабыз, – деди бригадир.

КЪУЛАКЪ ЧИГИНЖИ Къулакъны таууш сезген къабыргъасы.

Къулакъ чигинжи тауушланы эшитиучю органды.

КЪУЛАКЪ ЧИГИНЖИНГ ЖОКЪМУДУ? (хыны) Эшитмеймисе деген магъанада.

– Алан, къулакъ чигинжинг жокъмуду сени? Келтир бери ол къолунгдагъын! – деди жашладан бири.

КЪУЛАКЪГЪА (кирмезге) АЛМАЗГЪА Сёзню эшитирге сүймезге, эсге алмазгъа.

Алай Малжей Чоллайны кёлкъалдысын къулагъына да алмады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 340. Пазий бла Сөйдюм туугъанлы бери элден чыкъмагъандыла, кеслерин бир узакъгъа кетип баргъан сунуп, ким не айтханы да къулакъларына кирмей, сагъышлы барадыла. Ж. Залиханов, Тау къушла, 368. Баймахан ариу айтып кюрешеди. Ола (къазакълы) къулагъына да алмайды. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 122.

КЪУЛАКЪГЪА КЪЫРАУ КЪАКЪГЪАНЧА (кёрмезге) Уллу эс бурмай, магъаналы ишге санамай (къояргъа).

Гитлер бизге чапханын эшитгенлеринде, аланы кёбюсю къулакъгъа кыырау къакъгъанча да кёрмеген эди, деменгиле кыралыбызны ёмюрде да киши хорлаялмазлыгъына ийнанып. Х. Шаваев, Ыйыкълы ахыр кюню, 143.

КЪУЛАКЪДАН ТОХТАРГЪА Адам сангырау болургъа, иги эшитмезге.

Къулакъдан тохтагъан къарт, жууукъ жанласа, эшитген этерик кирик, Андрей минип тургъан ташны къатына келип, эки къулагъын да

эки къолу бла алгъа айландырып, ауу-зун да ачып тынгылайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 152. – *Мен къулакъдан тохтагъанма, кёзлерим да иги кёрмейдиле, – деп жарсыйды аппа.*

КЪУЛАКЪЛАРЫ ЁРГЕ ТУРУР-ГЪА Сагъайыргъа, сескин, къайгъылы болургъа.

– *Биз, сабийле уа, ёреленбиз, бюгюн не жангылыкъ барды деп, къулакъларыбыз ёрге туруп турады.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 226.

КЪУЛАКЪЛАРЫ ЧУУУЛДАР-ГЪА Адамны эси ауаргъа жетерге.

«*Дадашны ёлгенин айтыргъа келгенди*», – деген ачы оюм Жамботну мыйысын окъча тешип ётдю, къулакълары чуулдадыла. Ж. Токумаев, Дертли къама, 166.

КЪУЛАКЪЛАРЫН БУРУРГЪА (энерге – къарач.) Биреуге бир затны къаты айтыргъа, билдирип къояргъа.

Насрахожа, къошунну сындыргъан иш этерсе деп, къызыны къулакъларын бурду. (Фольк.) – *Тарыгъыуну замансыз эшикте айландырсанг, эшитмедим деде. Жанынга тиерме, былай къалмазса. Анга толу ийнан, – деп, ол мени къулагъымы жюз кере энеген болур.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 115.

КЪУЛАКЪЛАРЫН ЖУМАРГЪА Къулакъларын энишге ийип, хайыуан огъурсуз хал алыргъа.

Ол заманда эшек, къулакъларын да жумуп, юсюне айланнганы [Бойнакъны] эсиндеди. З. Толгуров, Къызгыл кырдыкла, 180.

КЪУЛУ-КЪАЗАГЪЫ БОЛУР-ГЪА Биреуню хар айтханын этерге, анга бой салыргъа.

– *Энди мени адамлагъа къошарыкъ да, бырнак этип, халкъдан бир жанына тюртюп къоярыкъ да сенсе.*

Ол экисинден къайсын сайлай эсенг да, къулунг-къазагъынгма. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 121.

КЪУЛФ: КЪУЛФ ОРУН КИБИК Бек такъыр, гитче орун (юй, отоу).

Киеу жёнгерни, къулф орун кибик, бир гитче отоучукъгъа олтуртдула да, асыры къызыудан кючден бутдан къутулдукъ.

КЪУМ БЛА УРГЪАНЧА (этерге) (къарач.) Сибирип, жукъ къоймай, талап кетерге (харакетни, малны, ырысхыны).

– *Ариу тазалап, жугъун къоймай, была уа [акъла] ыстауатны, къошну да, къум бла ургъанча, сибирип, дагъыда кёзюнге-башынга жетдирип кетедиле.* Лайпанланы С., Баталлары, 241.

КЪУМГЪА (юзмегзе) **СУУ КЪУЙ-ГЪАНЧА** (сингнгенча болургъа) Адамны айтхан сёзю, этген игилиги биреуге татымазгъа.

Ала бир кюннге этген аманлыкъны мени кибик бир адам этсе, зинданнга атып ёлтюрюр эдиле, алагъа уа аманлыкъ къумгъа суу сингнгенча, сингнгеди да кетеди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 252. *Сатыу-алыуну совет жорукъларын бузады. Бир кере бузду – жутулду, экинчи бузду – жутулду. Этген аманлыкълары къумгъа суу сингнгенча болуп барады.*

КЪУМУКЪЛУ ХАРБЫЗДАН ЧЫКЪГЪАНЧА (чыкъгъанлай, чыкъгъан кибик) Билмей тургъанлай келип къалгъан адамны юсюнден айтылады.

Умар да сирелгенича сирелип къарайды жашчыкъгъа, бу сабий къайдан чыкъды, арабин, къумукълу харбыздан чыкъгъанча деп. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 195.

КЪУНДУЗ ИЙЛЕУЮН БЕРИР-ГЕ Бек туююп, ырмах этерге.

Тегерегине къарап, киши кёрме-
генинде, Къыямьтны уланындан
туугъанны хайда алгъанды да [Къа-
намаат], ахшы къундуз ийлеуюн бер-
генди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 8.
«Урларгъа, кесинги къыйнап, кече-
кюн жукъунг бёлюнюп айланыр-
гъа керекди. Малны иесини къолуна
тюшсенг а, аямай къундуз ийлеуюн-
гю береди», – деп оюмлайды Абдул-
Къадыр. Анда, 86.

КЪУНДУЗ КЪАНАТЫ КИБИК
(къанатыча, терича) Къап-къара, жыл-
тырауукъ, ариу (чачны юсюнден).

Мен бери келгенли, бир кюнню кёл-
лом кётюрюлмегенди. Къундуз къа-
натыча, къара жохар чачыма чал
кирип барады. Къоркъмазланы К., Горда
бычакъ, 1,13. Дежурный кесини чайын
бошады. Къундуз терича, къара къа-
лын чачын да басымлы тарай, соруу-
ну къочхарбурундан, менден къайсы-
бызгъа чалгъанын да ачыкъламай,
айтды. М Гулиев, Акъ атлы, 76.

КЪУНДУЗЧА ЖЫЛТЫРАГЪАН
Къундузну тюгю жылтырагъанча.

– Сабыр бол, балам, – деди Жю-
нюс, асыры азгъандан, къан тамыр-
лары билинип тургъан къарыусуз
къоллары бла къызыны къундузча
жылтырагъан къара чачын сылай.
Шауаланы Х., Жашауну минг бети, 68.

КЪУНДУР АЙТХАНЛАЙ Ишни
аманнга жоралагъанлай.

[Ортай:] Аллаиланы, Къундур
айтханлай, асмакъгъа асаргъа ке-
рекди. Ж. Токумаев, Ауанала, 258.

КЪУРАН АХЛУСУ [адам] Араб-
ча къуран окъуй билген, дин тутхан
адам.

Къазий эфенди ууаз береди: – Би-
лирге сую эсегиз, бу намазына, ора-
засына, къурманына, фитирине,
зекатына, аллында къуллукъ этген

къуран ахлусу адамына улуу кёллю
болгъан адамлагъа берилген азапды.
Б. Гуртуев, Адилгерий, 211.

КЪУРАН АЧДЫРЫГЪА (дин)
Биреуню жашау къадарыны юсюн-
ден, къураннга къарап билирге (дин).

Анга [Мустафагъа] эшеги, баш-
ха малы кече арбазына келмей къал-
гъан адамла бёрю ауузу да байлата
эдиле. Жарсыулары, къайгъылары
улуу болгъанланы бир къауумлары уа
Мустафагъа къуран ачдырыучу эди-
ле. «Шуёхлукъ», № 3, 1977.

КЪУРАН БЛА АНТ ЭТЕРГЕ (дин)
Аллахны аты бла керти ант этерге.

Алдан, жалгъан ант этгени
ючюн, кёберик болур деп туруп, То-
гъузакъны бир да кёбер жапысы
болмай, эфендини туурасына ол-
тургъанында, эллилени бир къаууму,
къайгъылы болуп, къычырып теби-
редиле: – Къуран бла ант эмегенди,
китап бла этгенди, ансы кепмей нек
къалгъанды?! Эфенди къуранны бер-
син! Аппаланы Х., Къара кюбюр, 225.

КЪУРАН КЁТЮРГЕН [адам]
къара: КЪУРАН АХЛУСУ адам.

Къоналий бла Къундуз, сабийле-
рине сагъайып жашасала да, аланы
серукку, жанжасат этмей, тауда жа-
шау этерге – хуна къаларгъа, мал кю-
терге, ушкок атаргъа юйрете эдиле.
Экинчи жанындан, ала дин ахлусу
адамла эдиле, жаш къуран кётюр-
ген адам болурун изледиле. А. Теппеев,
Азатлыкъ, 15.

**КЪУРАН ДА, МЕЖГИТ ДА ХА-
КЪЫНА** Муслийман адамны ётю-
рюксюз анты.

– Сенде аллай учунуу болсун ансы,
къуран да, межгит да хакъына, сени
муслийман окъудан тамам юлюш-
лю этерме, жашым, – деди эфенди.
Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 225.

КЪУРГЪАКЪ ЁЗДЕНЛИК ЭТЕР-
ГЕ Кёзбау сёз бла ариу кёрюнюрге.

«Болушургъа къолларындан кел-
мей эсе да, къургъакъ ёзденлик окъу-
на этселе уа!» – деп кёлю къалады
Аминатны.

КЪУРГЪАКЪ СЁЗ Хайыры бол-
магъан, магъанасыз, иш бла келиш-
меген сёз.

– Э-э, дейме, намыс этерге нечик
тапчыкъ болуп турады! Алай бош
къургъакъ сёзле бла угъай... Ыхы,
конфетле алайыкъ. Э. Гуртуев, Сабыр
ушакъ, 32.

КЪУРГЪАКЪ ХАЛЫСЫ ЖОКЪ-
ДУ 1. Бек жибигенди деген магъа-
нада.

Отуннга баргъан эдим да, жауун
жетип жибитгенди да, къургъакъ
халым жокъду.

2. Ичгени кёрюнүп турады.

– Оллахий, Адилгерийни къур-
гъакъ халысы жокъду, кел, аракъы-
чыгъы не бозасы болур, барайыкъ, –
деди Мухаш.

(эки, юч...) КЪУРМАН А КЁР-
ГЕНСЕ (масхара, хыны) Жашау ха-
лысын билирге уа заманынг болгъан-
ды деген магъанада.

– Къагъытны алгъанда, копия-
сын да алып, жанынга сала билирге
уа гитчеми эдинг?! Юч къурман а
кёргенсе, – дейди Баитёбеннге ана-
сы. М. Шаваева, Кечерлеми? 172. – Тей-
ри, эки къурман а кёргенсе аны ангы-
ларгъа уа. Не затды ол айтханынг,
Къочхар улу? – деди Мазан. И. Гадиев,
Нарт уя, 267.

КЪУРМАН БОЛУРГЪА Биреуге
игилик тилеген алгъыш.

– Саусуз болма, Халим. Эки къо-
лунга къор жаным жанынга къур-
ман болсун. М. Шаваева, Кюн тыякъ-
ла, 227. Танзиляны лирика жигити

да ол ишанланы жюрютеди. Аны,
къурман болайым деп, жүрегинден
келген тиширыу тилеги, уллу магъа-
насын тас этмей, эрттеден да бек
багъалы адамынга айтыла келеди.
Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула,
195. Кетме, кетме сен алай терк, Мен
тилейме, къурман болайым, Ол уллу,
ол ариу кёзлеринге Ашыкъмай бир
къарайым. Анда, 95.

КЪУРМАН ЭТЕРГЕ Бир зат ючюн
жан берирге.

– Сиз юйден Азретни къурман
этгенигиз да боллукъду. Хубийланы О.,
Аманат, 1, 60.

КЪУРМАНЛЫКЪ КЕРЕКЛИ
КЪАЛЫРГЪА Уллу къыйынлыкъ-
дан, ажымлы ишден хатасыз къуту-
лургъа (ауруудан, чыфдан).

– Сора ажалдан къалгъанды да,
оллахий, къурманлыкъ керекли къал-
гъанды. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 7.
Ол жюк машина жайгъан букъу чё-
гюп, мен орамда баргъан адамланы
эслеп башлагъынчы, кесими ол дуня-
гъа учуп баргъан сундум. Ма къур-
манлыкъ анга керекди, тенглерим!
Х. Кациев, Салам алейкум, 12.

КЪУРМАНЛЫКЪ ЭТЕРГЕ Къу-
уанч этерге (мал союп, элни жыйып).

Жыл жарымы ётерге, Умар,
къайда болгъанын айтмай, сау бол-
гъанын билдиргенинде, Жашуу бла
Сыйлыкъыз къурманлыкъ этип, элни
жыйгъан эдиле. Акъбайланы М., Кюре-
шни жолунда, 76. – Сиз сюргюнден келген-
де, бек къоркъгъан эдим, – деп, кю-
люучю эди аппамы экинчи юйдегиси
Къаралхан. – Бютюнда къурманлыкъ
этип, Баттаны бери чакъыргъан-
да. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 96.

КЪУРМАНЛЫКЪГЪА ЖЮКЛЕ-
НИРГЕ Кюсеген, тилеген заты толса,
къурманлыкъ этерге сёз берирге.

Аллах бла адамны арасында, кърманлыкъгъа жюкленеме, жалынама, жарбаланама, тилегими къабыл эт, уллу Аллах! «Минги тау», № 1, 1989.

КЪУРМАЧ КИБИК ЧАГЪАР-ГЪА Ёсенле бир ызгъа, бирча ариу чагъаргъа.

Колхоз садла кърмач кибики чагъып, Бал чибинле май бал жыйгъан ай келди. Х. Кулиев, Жырны заманы, 129.

КЪУРМАЧ ЧАРТЛАГЪАНЧА СЁЛЕШИРГЕ Терк, уста, шатык сёлеширге.

– *Гюргокъа деп бир жангы эфенди келгенди. Къуранны кърмач чартлагъанча окъуйду дейдиле.* Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 120. *Солманбий черкесча уста эди, къонакъбайлары бла кърмач чартлагъанча жаншайды.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 14. *Азнор а орусча кърмач чартлагъанча бардырады.*

КЪУРТА: КЪУРТА КЪУЛАКЪ-ЛЫ [адам, жаныуар] Гитче къулакълы.

Кёремисе ол кърта къулакълыны чапханын! || Кърта къулакълы итчик аллыбызгъа чыкъды, юсюбюзге секирди.

КЪУРТ-КЪУМУРСХА КИБИК Сансыз, санаусуз, сыйыннгысыз кёп.

Кърт-къумурсха кибики, алай сыйыннгысыз эдиле ол тар майданда базар этген адамла.

КЪУРТ-КЪУМУРСХА КЪОЗ-ГЪАЛГЪАН ЗАМАНДА Жаз башында.

Кърт-къумурсха къозгъалгъанда, урлукъ излеп, жер да тылпыу этип баилайды.

КЪУРУ АЙЛАННГАН ТИРМЕН-ЧА [адам] Кёп, мыстысыз, артыкълыгъы бла сёлешген, къуру да жаншап, тырман этип айланыучу адамча.

Келмей къалсанг да боллукъ эди: кесибизде да бар эди къуру айланнган тирмен. Хубийланы М., Алан, 53.

КЪУРУ БОЛМАЗГЪА 1. Бир затдан юлюшлю болургъа.

Мёлехан, Шайдагъа айланып: – Ол сен айтхан затладан а биз да къуру туююлбюз, келип бир къарагъа эдинг, ол заманда кёрюр эдинг, къуллукъгъа да бир жашла туюдюле да, къысха заманда бары ишни да аягъы юсюне салдыла. Х. Кудаев, Бизни заманы адамлары, 61.

2. Бир затны болмагъан заманы болмайды деген магъанада.

Элни тёбен къыйырында ныгъыш адамдан къуру болмайды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 145.

3. Ичипме деген магъанада.

– *Тейри, Алан, сени былайда къоюп кетерик туююл эдим, алай а бу жыгырала таннга дери тартхандыла да, энди былагъа похмельге къайсы тюкен алгъа ачылады деп къарай айланама, кесим да къуру туююлме, – дегенди Нанда.* Хубийланы М., Алан, 23.

КЪУРУ ГЫРЖЫН АШАМАЙ ЖАШАРГЪА (масхара) Ары дери да бир къыйналмай жашаргъа (терк болмазлыкъ ишни юсюнден).

– *Ай, къой-къой, къыямат кюннге дери къуру гыржын ашамай да бир жашайыкъ. Ол хапарды. Алай ол хур къызла дегенинг иги хапар кёре эдим, – деди Жарахмат.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 203.

КЪУРУ ДА Хар заманда да, терктерк.

– *Къуру да мен келипми турлукъма, сен да бир кел, – деди Олий.*

КЪУРУ ДА БЫЛАЙ КЕЛЕ ТУ-РУГЪУЗ (алгъыш) Игилик бла, сый бла келе туругъуз деген алгъыш.

Бек тамата жеринден турду: – Ай, къуру да былай келе туругъуз! – деп, алгыш этди. «Минги тау», № 2, 1985.

КЪУРУ ЖУРТДА КЪАЛЫРГЪА
Бир затдан юлюшсюз къалыргъа.

– Мени уа бир къоркъгъаным, – деди Аскер, хыйла ышара, – сен битеу суюмеклигинги анга [сабийге] берип, мен а къуру журтда къалып къалырма деп къоркъама. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 143.

КЪУРУ ЖУРТХА КЪАРАРГЪА
(къаратыргъа; таяндырыргъа – къарач.) Биреуню мюлкю, хакъы зыраф, хайырсыз болургъа (этерге).

Биз бусагъатда, былайда олтуруп ушакъ эте тургъунчу, коммунистле, ёрлеп келип, ыстауатланы сюрюп кетип, къуру журтха къарап къалырбызмы? О. Этезов, Тарда, 84. Муштафа бла Салим быллай къарангы кечеледе кёп жортууулгъа чыкъгъандыла... Ол жортуууллада тюшген кёнчекликлени Алиймырза бла бирге юлеше, кёп жарлыны къуру журтха къаратхандыла. С. Хочуев, Хапарла, 40. Биз бусагъатда, былайда олтуруп ушакъ эте тургъунчу, коммунистле, ёрлеп келип, ыстауатланы сюрюп кетип, къуру журтха къарап къалырбызмы? О. Этезов, Тарда, 84.

КЪУРУ ЖУРТХА КЪАРАТХАН
[адам] Биреуню мюлкюне, малына зырафлыкъ салгъан.

– Угъай, старшина! – деди Байкъасым. – Бу мурдарлагъа сен жазыкъсынма. Быладыла мени малымы тауусханла! Быладыла мени къуру журтха къаратханла! О. Этезов, Аслан, 300.

КЪУРУ КЁЗЛЕРИНДЕН СОРА
ЖУГЪУ КЪАЛМАЗГЪА Бек арыкъ болургъа.

– Былай нек абызырагъансыз? Къуру кёзлеригизден сора жугъугъуз къалмай? – деп, къарындашларын кезиу-кезиу къучакълады Азреталий. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, И.

КЪУРУ (къурлай) КЪАЛЫРГЪА
1. Биреуню адамы ёлюрге.

– Халим болмаса, Алийчикден къуру къала эдим, жюрегими сууруп берирге угъай туююлме... – аллай жумушакъ сёзлеге кёлюн толтура, Зухура Жашуевна арбазгъа кирди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 226.

2. Бир затха ие болмай къалыргъа.

– Сен бара кириш ансы, аккордеонладан къуру къалып кетебиз, немча къобузду, ёресине дуу жанады, болгъаны пил сюекденди, – деди Хасан. Хубийланы О., Аманат, 2, 347.

КЪУРУ КЪОЛГЪА КЪАРАТЫРГЪА
Биреуге хурмет этмезге, харакетин къоратмазгъа, жуыгъа ие этмезге.

Жангы жууукъларын ол [Къужон] къуру къолгъа къаратып къоймаз. Ж. Токумаев, Дертли къама, 114.

КЪУРУ КЪОЛУ БЛА (къоллары бла) (барыргъа, келирге д.а.к.) Бир хайырлы заты (ахчасы, харакети), адам къууандырыр заты болмай (барыргъа, келирге).

Борис а Терк башына кетгенли юч кюн да болады. Таматаланы алларына къуру къолу бла барыргъа тюшгени ючюн а, бек жарсыды, алай не амал этсин, алыкъа магъадан табылмайды. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 34.

КЪУРЧУ КЪАНАРГЪА (къурчун къандырыргъа) Бир затдан керегин алыргъа (анга ыразы болургъа).

Тай, ахыр да эшитмеген сёзюн эшитгенине сейирсинипми, огъесе эрикгени кетип, къурчу къанып,

энди жем ашар жериме барсам да, хатасы болмаз дегенденми, не эсе да сабыр бола, чапханын кьойду. А. Теппеев, Ташыуул, 243. Карл фон Гельмут-ха бёрю нек керек эди? Ёз бёрюлюгю бла тенглешидирир ючюнмю? Огъурсузлукъну чалдишиде тутуп, кьурчун кьандырыргьамы? Огъесе эсине бир аман акъыл тюшюпмю? Анда, 228.

КЪУТУРГЪАН БУГЪАНЫ МЮЙЮЗЮНЕ АТАРГЪА Азаплыкь сынатыргъа.

[Аслан:] Жюйюсхан полковник, заманыгъызыны зырафына жоймагъыз. Мен сизге айтырымы айтханма. Мен кесим эдим. Мени кьутургъан бугъаны мюйюзюне атсагъыз да, андан башха жууап алаллыкь тюйюлсюз. И. Боташев, Пьесала, 43.

КЪУТУРГЪАН ИТ СУУ БОЮ-НУНА БАРГЪАНЛАЙ Оюмсуз, тапсыз этилген ишни юсюнден айтылады.

– Кьутургъан ит суу боюнуна барады! Сизни да ёлюр кюнюгюзюню жетип келиую эсиртгенди! – деп, Мусос акъ аскерчилени жаныды. С. Хочуев, Хапарла, 81.

КЪУТУРГЪАН СУУГЪА БАЛТА АЛЫП ЧАПХАНЛАЙ Хайырсыз иш бла кюрешгенлей.

Кьутургъан суугъа болта алып чапхандан не файда? ...не тюрлю власть да жашау этерге кьоя эсе... А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 193.

КЪУУАНЧ ТЫПЫРЛЫ БОЛУРГЪА (кьууанч аллы болургъа – кьарач.) Жюрегинден кьууаныргъа, халы кётюрюлюрге.

Бир кюн Элдар жарып, кьууанч аллы болуп келди. Байрамукъланы Х., Гюрбежи, 8. – Энди кёп турмай, ол [Аскер] Анисат бла бирге кьууанч тыпырлы болуп, насыплы юйдегилени бири боллукъдула. Хапчаланы М.,

Мени насыбым, 42. Американы оноучуларыны эсгермелерин окъусагъыз, аланы кьууанч тыпырлы болгъанларынын сезериксиз, тарх деп ушкок атдырмай, уллу байлыкь кьоллу болдукъ да деп. «Заман», 24 март, 2016.

КЪУУАНЧЫНГЫ БУШУУУНГ УНУТДУРСУН (кьаргъыш) Адамгъа аманлыкь тилегенде айтылады.

– Ол кюн школдан келгенimde уа, кьууанчынгы бушууунг унутдурсун дегенлей болдум. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 31.

КЪУУГЪАНЫН ТАБАРГЪА Тохтамай этиучю аман иши ючюн кьыйынлыкьгъа тюберге (аракъы, тютюн ичгени, урлагъаны ючюн д.а.к.).

Жамал кьуугъанын тапханды. Ётюрюкню арты бир тутум деп, аман иш игиликге жетдирмейди.

КЪУУГЪАУННГА БАРГЪАНЧА Терк, гузаба этип, ашыгъып (барыргъа).

Немчаланы машиналары, ёлюклени алып, кьуугъаунга баргъанча, энишге ашыгъып озадыла. Хубийланы О., Дерт, 56.

КЪУУУ КЪАБЫНЫРГЪА (кьууун кьабындырыргъа) (кьарач.) 1. Биреуню ичине кьоркьуу тюшерге (салыргъа).

Элде старишина ёлгенди деп, Бийбертге кьуу кьабыннганды. Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 15. – Жети жукълап эсимде да жокъ эди, ол аллай жигитлик этерикди деп, – деди Аслан, – не эсе да кьуу кьабындыргъан болур эди. Анда, 60.

2. Ачыуландырыргъа.

[Шохай:] Шахидат, чакъырчы Сохтаны бери. Мен аны кьууун кьабындырайым. Ж. Токумаев, Ауанала, 306. – А, киши, башха жерде басымлы болгъанлыгъынга, мени бла сёлеш-

сенг, къуу къабыннганча, жанаса да тебирейсе. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 71.

КЪУЧАГЪЫН ЖАЯРГЪА (къарач.) Оноуну, эркинликни кесине асыры кѣп излерге.

Оюс дунягъа къучагъын кенг жаяргъа чексиз кюрешеди.

КЪУШ БОЛУПМУ УЧАРЫКЪ-СА? (къушму тутарыкъса? – къарач.) Быллай бир нек ашыгъаса деген магъанада.

– Нек ашыгъаса, не гузаба этесе?! Тохта, бюгюн сен къуш болупму учарыкъса? Аны къой да, мен айтханнга жууап эт! Хубийланы О., Дерт, 229. Ашыгъып да, бюгюн ингир бла тамбла эрттенни не баишасы барды? Жортуп барып, къушму тутарыкъса? Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 113.

КЪУШ-МУШ ЭТЕРГЕ Бир бири бла жашырын, кишиге эшитдирмей сѣлеширге.

«Политика дегени уа неди муну?» – деп, адамла бир бирге къушмуш этдиле. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 134. Халим бла Серѣжа да къушмуш этедиле, кюледиле. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 39. Старишина бла къатыны къууанып, кюлюп, къуш-муш эте эдиле. «Малкъар литература», 9 кл., 247.

КЪУШ ТАУУКЪЛАНЫ ЧАЧ-ХАНЧА (этерге) къара: КАУ-КУУ ЭТЕРГЕ.

– Ай, ол чириген деген Темиржан, муну эшитип, былай жетсе, сизни, къуш тауукъланы чачханча, чачыу-къучуу этер эди. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 17.

КЪУШ ТЮГЮНЛЕЙ ЧАЧАР-ГЪА (чачылыргъа) Ары-бери чачаргъа, эки адамны, затны бир жерде къоймазгъа.

Къанлы патчах барын да Къуш тюгюнлей чачса да, Жокъ болмады адамлыкъ, Алларына аланы, ёлюм эшик ачса да. Къаракетланы Ю., Зурнук тизгинле, 65. – Къарагъыз, къайда Баккуланы жерлери, байлыкълары? Къуш тюгюнлей чачылдыла. Батырбий, узакъ тойлагъа, орус шарманкалагъа жюрюй, къанды да бошады. А. Теппеев, Азатлыкъ, 27. Къанишаубийим тау элледен кетген кюн Тау эллери къуш тюгюнлей чачылды. Къарачай-малкъар халкъ жырла, 160.

КЪУШ ТЮГЮНЛЕЙ ЭТЕРГЕ Мюлкню, ырысхыны чачаргъа, юлеширге.

– Жюрюгюз, ёлтюрюшюу, ёлюшюу... Халкъны жилиамугъу бла жыйылгъан байлыкъ – халкъныкъыйды. Келигиз! Жюрюгюз! Ит тегенесинден башлап, кюбюрде алтынына дери юлешейик. Зекерияны къуш тюгюнлей этейик, – дей, ёрге турду бир келбетли адам. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 218.

КЪУШ УРГЪАН ТАУУКЪЧА (къуш тюрюнден ычхыннган тауукъча, жүжекча) Абызырап, сыфатсыз болгъан, чачы-юсю тозурагъан.

Насыбы къуругъан Ханымсат, къуш тюрюнден ычхыннган жүжекча, аз къууанмады. Хубийланы О., Адамла, 139. Ляллюу, къуш ургъан тауукъча, не айтыргъа билмей, бир кесек сабыр болду.

КЪУШ-КЪАНАТ БИТЕРГЕ (болургъа, этерге) Къууаныргъа, женгилленирге, къууанч халлы болургъа (къууандырыргъа, женгиллендирирге).

Къыз общежитге кирди, эшиклены этди да, манга да къол булгъай кетди. Зайнафны сѣзлерин ичимден къайтара, манга къуш-къанат би-

тип, кеси обшежитиме айландым. М. Шаваева, Кечерлеми?, 20. Ол жекбаиш айтхан аны кыйынылы жашауун алай тынч насыпха бура эди, алай кюлайлы кюн берликди деп ышандыра эди – халкъ, кыуш-кыанат болуп, аны ызындан чыгъа эди. А. Теппеев, Ташыуул, 181. Ол кезиучюкде Лейляны кюл жылыуу Мутайны байлауундан ётюн, юшюген жюрегин жылытды ... бюгюннге дери сынамагъан сезим аны ырмах санларын кыуш-кыанат этди. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 208.

КЪЫЖГЪЫЛ: КЪЫЖГЪЫЛ (кыыжгъал-мыжгъыл) БОЛУРГЪА Адамла, затла кыатышыргъа, кыатыш болургъа.

Север Кавказда халкъла да, тилле да асыры кёпден, кыыжгъыл болуп турадыла. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 186.

КЪЫЗ БАШЫ БЛА Кыыз болгъанлыкыгъа.

– Огъай, аны уа айтма, ары жашыныргъа тийишли менме, кыыз башынг бла ол букъугъа кыалай кирликсе? Чотчаланы М., Студентле, 137. – Сора машина жюрютген аманмыды? Кыыз башым бла мен бек сюе эдим, жюрюте билсем, – деди Цуца. Хубийланы О., Аманат, 3, 155.

КЪЫЗ БЕТИ БУЗУЛМАГЪАН [тиширыу] Алыкъа жаш, ариу, тизгинли тиширыу.

...Сен, кыыз бетинг бузулмай, башсыз болуп кыалсанг, сен сынагъанны эсинде тутарыкмыды ол кыала? А. Теппеев, Ташыуул, 93.

КЪЫЗ КЁЗЮ КЪЫЛ КЪЫЯР (юзер) (Нарт сёз.) Тиширыу затха керти багъа бичер, магъанасын айырыр.

Мухамматны сыфатында чынтты адам ариулукъ болмаса да, аны

кишилиги, ёхтемлиги да бар эди. Кыыз кёзю кыыл юзер дегенлей, Мухамматны жаратып, аны жюрегине жол ызларгъа айланган кыызла бар эдиле чанка юйюрледе. Ж. Токумаев, Кыурч бюгюлмейди, 58.

КЪЫЗ КЪАЧХАННГА ЖЕТГЕНДИ (кыарач.) Иш ахыр мардасына жетгенди, хар зат хазыр болгъанды деген магъанада.

Мени ол эфендиге неллай бир затым кетгенди! Кетген затны алай кыйсам да, кесим неллай бир кыйналгъанма! Энди, иш кыыз кыачханнга жетген заманда, андан дууаларымы алып, насыбымы кёрмей кыалай кыййым? Эбзеланы А., Махти, 127.

КЪЫЗ КЪЫСЫМЛЫ [адам] Сабыр, адепли адам.

Кыыз адам кыысымлы болургъа керекди, хайыуан туююлдою, эсине келгенни этип барыргъа. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 29.

КЪЫЗ ЧЫГЪАРЫРГЪА Кыызны эрге берирге (адетге кёре, кеси ыразылыгы бла, той-оюн бла).

Жалан да кыызны атасы Жашарбек, кёлю бла кыйгыы этип, мудах болду. «Адетде болгъанча, кыыз чыгъарыргъа мени кюлумдан келмейми эди? Тенглерими ичинде мени уялыргъа, намысымы сындырыргъа неге керек эди?» – дей эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 156.

КЪЫЗБАЙДАН ЖАНЫ ЧЫГЪАДЫ [адамны] Асыры кюрккыакъды, зыкыды деген магъанада (эр кишини юсюнден).

Кыызбайдан жанынг чыгъады да сен кюрккыакъ маскени, насыбынг алай болсун. Эбзеланы Х., Кыанаматны журтунда, 42.

КЪЫЗДЫРГЪАНСА ДА, КЪЫЗГЪАНМА (кыарач.) Ачыуландыр-

гъанынг ючюн, кесинг терссе деген магъанада.

«Къыздыргъанса да, къызгъан-ма», – деп эртте киши айтханлай, Хаджи-Осман бай къыздырып жиберген жерине, забалы сыртха, барады. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 27.

КЪЫЗНЫ КЕСИ ЖАУУ КЕСИН ИЙЛЕР (Нарт сѣз.) Къызгъа берилген къалын сый этерге жетер деген магъанада.

– Къызны кеси жауу кесин ийлейди деп, кесине келген затчыкъланы жарашидырып къурасанг, бек тынгылы сый боллукъду; къоркъма, жууукъ, тенг да кѳресе тѳгерегингден сюелгенлерин, – деди Захират къызына.

КЪЫЗНЫ ЫЗЫНДАН МАКЪА ДА СЕКИРЕДИ (Нарт сѣз.) Ариу къызгъа къарамагъан киши жокъду деген магъанада.

– Билемисе, къызны ызындан макъа да секиреди, ол лакъырда этгенликге, менде не терслик? З. Толгуров, Эрирей, 13.

КЪЫЗЫЛ АЛА ЭТЕРГЕ Бир затны къызыл къаннга бояргъа, къызылкъолан этерге.

Къачханны да къоймайды, Топ окълары жетелле, Къар да, буз да къоймайын, Къызыл ала этелле. Къаракетланы Ю., Журнук тизгинле, 61.

КЪЫЗЫЛ АЛМАГЪА ТАШ АТАРГЪА СЮЙГЕН [адам] Зар, биреуню игисин да аман этерге, ахшыны аманларгъа сюйген адам.

– Да, хау, къызыл алмагъа таш атаргъа сюйгенле кѳп болуучудула, билеме. З. Толгуров, Эрирей, 13.

КЪЫЗЫЛ ТИНИ – КЪЫСХА (Нарт сѣз.) Эт терк тауусулур деген магъанада.

– Къызыл тини – къысха деп, ол этчикге бир тузчукъ жалатыгъыз

ансы, тауусулур къалыр, – деди ата-лары. «Коммунизмге жол», № 9, 1976.

КЪЫЗЫЛЫ БЛА АГЪЫ (тенг) ТѳГЮЛГЕН [адам] Къызылуурт, саулукълу, ариу адам.

Къызылы бла агъын тенг тѳгюп туруучу ол жарыкъ Балдашдан жукъ да къалмагъанды, уллу ала кѳзлери теренден къарандыла. Байрамукъланы Х., Таула бла жылла, 411. – Муса, сѣз бла башынгы алыргъа мурат этме, къызылы бла агъы тѳгюле, мѳлекча, аллай къызны юйюнге салып, къалайды умутунг? Келиннге бизни къуру къаратырыкъ болмазса, – деп, Сапият чам этерге излегенин танытды. Хубийланы О., Аманат, 2, 286. Римманы къызылы бла агъы тѳгюле тургъан сюйдюмлю бетинде дуняда эм уллу насыпха, игиликге бѳленген адамны битеу шартлары ачыкъ таныладыла. Гоцияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 28.

КЪЫЗЫУУ БЛА (этерге) Жарасыны ачыгъанын сезгинчи (къымылдаялыргъа).

Окъ тийген жаш къызыуу бла келген кѳре эдим. А. Узденов, Саняйт, 153.

КЪЫЙТХЫ ЭТЕРГЕ Урлукъну башын жабаргъа.

Сюрюлген сабаннга нартюх атып, къыйтхы этип бошай тургъан Созукку арыгъан атны башындан тартып, сабандан чыгъарды. Д. Таумурзаев, Таурухла, 63.

КЪЫЙЫКЪ КЪАРАРГЪА Терс, бюсюремей къараргъа.

Ала, Дадаш жыйынын кѳргенде, къашиларын тюйюп, алагъа къыйыкъ къарадыла. Ж. Токумаев, Дертли къама, 219. Къарындашла къыйыкъ къарашидыла. «Малкъар халкъ жомакъла», 1, 165. Болса да, анга [Аскерге] ол кезиуде элде къыйыкъ къарагъанла, ызын-

дан тапсыз сёз айтханла да болдула.
Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 100.

КЪЫЙЫНЫ СУУГЪА КЕТЕРГЕ
Къыйыны зыраф болургъа.

– Да, Къумтор къалада ишлесенг да, кетерик тюйюлдоу къыйынынг суугъа, – деди уллу бий Умаргъа. Акъ-байланы М., Кюрешни жолунда, 100.

КЪЫЙЫНЫ ТАС БОЛУРГЪА
Ишге салгъан къыйыны зырафына кетерге, башына жарамазгъа.

– Асхат, мынга къыйынынг тас болмагъанды, – деди биягъы Хусей. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 399.

КЪЫЙЫНЫН АЛЛАХ СУУАП-ХА ЖАЗСЫН (масхара) къара: **КЪЫЙЫНЫ СУУГЪА КЕТЕРГЕ.**

– Окъудукъ, алай а къыйынынгы Аллах сууапха жазсын, аз, кёп да ичинде магъана жокъду, – деп, ала Хаутбийни романын ызына къайтаргъандыла. Хубийланы М., Алан, 150.

КЪЫЙЫНЫН (аман бла) **ТЁК-СЮН** (къаргъыш) Биреуню этген ахшылыгъын билмей эсе, аманлыкъгъа тюбесин.

Бизни къыйыныбызны бир тёксюнле. О. Этезов, Тарда, 67.

КЪЫЙЫР САКЪЛАРГЪА Кече мал къатында къалауурлукъ этерге.

Жауунду, туманлы кечеледе Мен къыйыр сакълап къалама. Х. Кулиев, Жылла озадыла, 59. Осман къыйыр сакълагъан заманда, аны эсине кёп тюрлю затла тюшюп, жарыкъ жашау къалай женгил айнып баргъанына таза жүрегинден къууана эди. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 28.

КЪЫЙЫРДАН ТУТУП (айтыргъа) Башланнгандан бошалгъынчы, аллындан ахырына дери айтыргъа.

Эрттенден ингирге битёу этген ишлеринги къыйырдан тутуп, эринмей санайым да, чачынгы тюгюнден

эсе кёп болмаса, къайт да манга кел. С. Бабаев, Атамы китабы, 26.

КЪЫЙЫРЫ-БАШЫ КЁРЮНМЕ-ГЕН [зат] Бек уллу зат.

Ючкюнлюк жол къоратхандан сора, бир жерге жетгендиле [уручула]. Алайда къыйыры-башы кёрюнмеген жылкъыны отлай тургъанын кёргендиле. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 135. Тюзде жашауну не бек махтасала да, Бекболат алданмайды. «Ой аппаны жаны да, ыннаны жаны, ол сен узакъды, къыйынды деген жерлени кёрюрге термиле, къыйыры-башы сау онбеш жыл келеме мен бери...» Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 128.

КЪЫЙЫРЫ-ЧЕГИ БОЛМА-ГЪАН (жокъду) [ёзен] 1. Чексиз уллу, дынгыл (ёзен).

Таулу жашыны сезими, ангылауу, ол эки жанындан ташла, къаяла кысып, бара кетип, къыйыры-чеги болмагъан ёзенге чыкыгъан тау суугъа ушай эди. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 68. Бу къууатлы жерни демениги тауларына, тик жолунда кысыр къаяланы ууата, даууру узакъгъа эшитиле саркыгъан череклеге, сора къыйыры-чеги болмагъан нарат агъачлагъа мен эрттеден тансыкъ болуп тура эдим. Аны, Къош да бара-бара..., 161. Ишлей эдик чюгюндюр бахчада, бахча десенг да, къыйыры-чеги жокъ. Б. Чипчиков, Мы жили рядышком с Граалем, 425.

2. Бир мардагъа сыйынмагъан зат.

Ислам бизге берген зарауатлыкъны айтып тауусургъа къыйынды. Къыйыры-чеги жокъду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 361.

КЪЫЛ КЁПЮР (дин) Ахыратда адамланы жаханымге бла жаннетге юлешген кёпюр.

Гюняхсыз адам чырмаусуз ётюп, жаннетге барады, гюняхлы адам а жаханимге тюшеди. Сууаплыла кый кёпюрню юсю бла, чыпчыкъ кирик, учуп-учуп ётерле. «Джилтинле», 381.

КЪЫЛ КЪУУУРДАКЪ ЭТЕР-ГЕ (кый къууурдакъга жыйргъа) Адамланы кыаты низамга жыйргъа, онгларын алыргъа.

– Хар заманда да кый къууурдакъ этип турургъа бир да умут эмесинле [Дюгербийлары], – деди Ибрагим. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 56. Дуптурда Бекболат бла Миммолат хапарга кызындыла. «Барын кый къууурдакъга жыйргъа керекди, – деди ол [Кочар] ичинден. – Кый къууурдакъга!» А. Теппеев, Азатлыкъ, 333. ...Мында уа, эли гитлерчи башкесле алып, кыартланы, кыарыусуланы кый къууурдакъга жыйрдандыла. «Малкыар адабият», 11 кл. 1998, 63.

КЪЫЛ ЧАЙНАРГЪА Биреу огъурсулугъун, кыйсюзлюгюн кёргюзтюрге (ачыуланып, урушуп, ачы сёлешип).

– Башы беишлик болган Батырбий бюгюн да болмаганча огъурсуздун, кый чайнайды, уллу, кыолайлы отоундан чыкмаганлай, Бекболатны «юрген кёп этселе да, кыаба уа билмеген итлерине» болганны налатын береди. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 28. – Сен эллеге этген хорлукъну, алага берген кыйынлыкъны сени кесинге сына тыргъа керек эди. Сен а бюгюн эки ёксюзюм тас болганды деп, кый чайнайса, – деди Болака [Кыайтукъ улу сары Асланбекге]. Д. Таумурзаев, Таурухла, 97.

КЪЫЛ ЭЛЕК АГЪАЧ БЛА ЭШЕКНИ ХАПАРЫНЛАЙ (болургъа) (кыарач.) Эринчеклик этерге.

Жара болгунчу, эшек бла кый элек агъачны хапарынлай, бираз талчыксам да, энди уа чабар атча болганма. Батчаланы М., Хорланган жазуу, 18.

КЪЫЛ ЭЛЕК БЛА ЭЛЕРГЕ Хар затны сюзерге, ачыкларга.

Инсанланы болумларын, кый элек бла элп, бизге кёргюзтген жашау кесиди. Хубийланы О., Адамла, 140.

КЪЫЛАУ: КЪЫЛАУ БОЛУР-ГЪА (этерге) (кыарач.) Биреу сууургъа, чапырыргъа, кыызганы кетерге.

Темиржан сагъынылганлай, аны ауузу да ачылып, тирилиги тас болуп, кылау болду. Кыоркмазланы К., Горда бычакъ, 2, 32. Нана, ушакъ башланганлай, чабып кызына кирлик эди, алай а Хасан улу болуму иги кылау этди. Анда, 2, 134.

КЪЫЛКЪЫЯР: КЪЫЛКЪЫЯР БИЧАКЪ кыара: БАШХА БАРГЪАН (бичакъ, кыама).

Шибияча жашнады Саладин кыйын атасы анга сауга этип берген кылкыяр бичагы. Э. Гуртуев, Шамсудин кыаласы, 229. Суу улу Суучу балыкны кыолтукъ тюбюн жарып, кыюгюн алады да, кыалага келеди. Кыарабие улу Кыатхан-Темир... сермеп бичакъны алып, кылкыяр этеди. «Эртте биреу бар эди...», 41.

КЪЫЛКЪЫЯР БИЧАКЪ БЛА КЕСГЕНЧА Чорт-чорт кесерге (хыма этмей).

Этни кыатына келип, аны ал аяклары бла басып, кылкыяр бичакъла бла кесгенча, кыабын-кыабын юзюп, терк окъуна жыртып бошады бёрю. А. Теппеев, Ташыуул, 237.

КЪЫЛЛАУ: КЪЫЛЛАУН БЕ-РИРГЕ Бек урушургъа, тюерге.

Насра хожса, жашын кыошун бла сууга иерден алга, аны жараган кыюде кыллауун берип ийгенлей, биз

да келлик къыйынлыкъны алгъаракъ эслесек эди, иги боллукъ эди иш.

КЪЫЛЛЫ: (бир зат) КЪЫЛЛЫ КЪАЛЫРГЪА Бир затдан сора жугъу болмай къалыргъа.

Юсюнню къаны бузулуп, барып, Асиятны да, кесими да уруп ёлтюррейим деген акъыл бийлейди: «Асият мени тилкъау, соллоу Османнга алыша эсе, мен аны ызындан нек сюреме?! Аллай адам, алтын эсе да, манга керек туююлдо. Белгиси къыллы къалсын!» М. Шаваева, Мурат, 45. Туугъан къарындашындан ёмюрлюкге айырылгъан тынч болмагъанын ким да биледи, алай а барыгъызыны да атып, къуру аны къыллы къалыргъа таукел болалмадым. Хубийланы О., Аманат, 2, 305.

КЪЫЛЫФЫ: КЪЫЛЫФЫ ЧЫГЪАРГЪА (къарач.) Шарайыбы, бузугъу белгили болургъа.

– Ай, къайдам, биягъы сени бир къылыфынг чыкъмагъа эди. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 52.

КЪЫЛЫЧ АУУЗУНА ТЮШЕРГЕ (ауузунда барыргъа) Урушха къатышыргъа.

– Уллу къоркъууда, къыйынлыкъда, Эрле жигитлик ючюн тууадыла, Ала къылычны ауузунда барадыла. Къ. Кулиев, Назмула, 79.

КЪЫЛЫЧ КИБИК 1. Узун ёсюмлю, субай санлы адам.

Къылыч кибик жаш аллыбызгъа былай болуп келликди деп ким билаллыкъ эди? «Минги тау», № 1, 1985.

2. Тауусула билмеген (зат).

Къылыч кибик къышны узунуна сууукъдан къыйналдыкъ, не отунубуз, не кёмюрюбюз болмай.

КЪЫМ-ТЫМ: КЪЫМ-ТЫМ ЭТЕРГЕ Не айтыргъа билмей, жунчургъа, шарт айталмазгъа, ангылатырча сёлешмезге.

Малчылагъа жетгенде, ким андан, ким мындан соруп башлагъанлай окъуна, ичим жанды. Амалсыз болдум, къым-тым этдим. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 100.

КЪЫМСЫЗ: КЪЫМСЫЗ БОЛУРГЪА (этерге) Тауушсуз тынч болургъа (этерге).

Кюмюш бла Нюржан къымсыз болдула, сагъайдыла. Э. Гуртуев, Тенглерим, 4. «Жоюлдукъ!» – деп, жашчыкъла, бирге къысылып, къымсыз болдула. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 22. Харун, таиха къапланып, соллуун ичине алып тынгылады. Адамны къарыусуз ынычхагъаны бу уллу кечени къымсыз этип тура эди. А. Теппеев, Ташыуул, 221.

КЪЫНА САКЪАЛЛЫ (къызыл Фук) (фольк.) Къып-къызыл сакъаллы.

Артутай орус устагъа соллуун ичине алып тынгылай эди. Ол а нарт таурухлада айтылгъан къына сакъаллы къызыл Фукга ушайды. «Минги тау», № 3, 60, 1986.

КЪЫНКЪ: КЪЫНКЪ ДЕРИГИН КЪОЙМАЗГЪА Жангыз бирин, адамын къоймазгъа, къырыргъа.

Къанындан тоймай, Къынкъ дерин къоймай, Жауну тамырын юзерге. «Къарачай халкъ жырла», 203.

КЪЫНКЪ ЭТМЕЗГЕ (этдирмезге) Сёз айтмазгъа, тауушсуз болургъа.

Ачахмат трибунадан тюшюп тебирегенлей, ары дери къынкъ этмей, уюп тургъан жашла бла къызла алай къарс къакъдыла, алай да, жангы клубну чачып къоядыла деп, мен къоркъгъан окъуна этгенем. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 54. – Мен айтханны кишиге да айтмазлыгъынгы билеме. Ананга окъуна. Къынкъ этгенингей, экибизни да терекге тагъарыкъдыла [немечлиле], – деди

Бийсолтан Азретге. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 106. Элни ортасында ныгыыха жетгенлей, итле тохтадыла да, бир кесекге къынкъ этмей турдула. А. Созаев, Аллах айтса, 215.

КЪЫНГЫР КЪАРАРГЪА къара: **КЪЫЙЫКЪ КЪАРАРГЪА**.

– *Алайсыз да бары манга къынгыр къарап турадыла, – деди Лера. Чотчаланы М., Студентле, 109. Ал заманда адамла Борисге бла Салимагъа къынгыр къарап айландыла. Ж. Токумаев, Ауанала, 141.*

КЪЫНГЫР КЪАЧ ЭТЕРГЕ (тартыргъа) (адет) Биреуню ишине сейирсингенден, кесеу бла къабыргъагъа ызлыкъла этерге.

«Бизни элде да алай эте башилагъан эселе, къынгыр къач этерге керек эди», – деген ауазла эшитилдиде. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 37. – Сен [Залимхан] къала эсенг, къынгыр къач тартыргъа керекди. Къар жаудуруп, ишибизни бир оймагъа эдинг, – деп, Эркехан кълондегин лакъырда хал бла айтды. Хубийланы О., Аманат, 3, 209.

КЪЫПТЫ БЛА КЪЫРКЪЫЛГЪАНДЫ [адам] (къарач.) Барып тохтагъан терс-акъыл адамды деген магъанада.

Бу адам къыпты бла къыркъылгъанды.

КЪЫПТЫ КЪЫНЫ КИБИК [кийим] Бек такъыр кийим.

– *Бу жыйрыкъ не тукъумду, къыпты къыны кирик? – деди Аймёлек анасына.*

КЪЫПТЫ ТЮБЮНДЕ КЪОЙ КИБИК [адам] Жууаш, тэзюмлю адам.

КЪЫПТЫСЫНДАН КЪАН ТАМГЪАН [тиширыу] Къолдан усталыгъы, закийлиги болгъан тиширыу.

Алай этип, бир кесек тургъандан сора, агъачдан тухтуй туюген,

къыптысындан къан тамгъан, тузлу гюттю ойнагъан заманда, парийле эм алгъа гюттюсюн ашаучу, Апсатыча, хар не тюрлю болумда да тийрени къызларына башчылыкъ этип айланган Зарият къобузну къолуна алды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 180.

КЪЫРАЛЛЫКЪ ЖЮРЮТЮРГЕ Халкъгъа оноу этерге, уллу къуллукъчу болургъа.

Къайдагъы зыккылы салыннган да, кесин ким эсе да бир этип, къыраллыкъ жюрютюрге умут этеди. Х. Доттуев, Ёмюрлюк, 78.

КЪЫРАУ УРГЪАН КАСКАЧА Мугурайып, апчып, къабышып деген магъанада.

Алан, не аман апчыгъанса, къырау ургъан каскача?

КЪЫРДЫНГ ДА КЕТДИНГ Эрикдирдинг, безиретдинг деген магъанада.

– *Экеулен сёлешген заманда, ортагъа киргенден суймеген затым жокъду. Къырдынг да кетдинг ахыры, – деди Талип. Х. Шаваев, Жерни кёлери, 41.*

КЪЫРКЪ КИШИ – БИР ЖАНЫНА, КЪЫЙЫКЪ КИШИ – БИР ЖАНЫНА (Нарт сёз.) Терс акъыллы адамны юсюнден айтылады.

Къыркъ киши – бир жанына, къыйыкъ киши – бир жанына дегенлей, къыйсыгъына тартып тургъан болмаса, дохтурну атын эшитирге да унамайды. Эбзеланы А., Махти, 11.

КЪЫРКЪАР АЙ (эски) Август айны аты.

Бичен чалыу бир тохтаусуз баргъанды, Къыркъар айны аты къыркъар болса да. С. Шахмурзаев, Таулуны календары, 57.

КЪЫРКЪАУУЗ АЙ (эски) Сентябрь айны аты.

Тогъузунчу къыркъаууз ай болады. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 62.

КЪЫРКЪЫНЖИК: КЪЫР-КЪЫНЖИКДЕН БОЛУРГЪА Къызыныргъа, къазауат этерге, кесин кесдирирге (бир затны этер не да этдирмез ючюн).

Анасы къызыны ызындан къыркъынжикден болуп чанды, алай эшитдиралмады. Киеу жёнгер иги да узайган эди.

КЪЫРТИШ КЪОЗЛАРГЪА [жерге] Жер атылып къалыргъа, хайырланылмазгъа.

Жукъурюшгю картоф бла элни жалчытыучу эди, энди уа бахчаларына окъуна къыртиш къозлагъанды.

КЪЫРТЧИН: КЪЫРТЧИН СУУУКЪ къара: КЪАРА СУУУКЪ.

Къыртчин сууукъ терк окъуна ауузума, бурунума, къоюнума да кирди, жукъудан аязалмай турган башымы ичин тазалады, мыккыл санларымы тирилтди. «Шуёхлукъ», № 2, 1971.

КЪЫРТЧЫГЪАЛАЙ, КЕСИН КЕСДИРИГЕ къара: КЪЫРКЪЫНЖИКДЕН БОЛУРГЪА.

– Мен Ариубатны бир жары да иерик туююлме, – деп, звеньевой, къыртчыгъалай, кесин кесдиреди. «Коммунизмге жол», № 112, 1968.

КЪЫСХА СЕЗ (модаль фраза) Айтыргъымы баш магъанасы.

Къысха сёз, шахар исполкомну таматасына улутхагъа деп, ол адам юч кюнден Мамметге минг сом келтирди. Байрамукъланы Х., Гюрбежи, 28.

КЪЫСХАТАМАКЪ БОЛУРГЪА Биреу, айтырын оюламай, терк, ашыгып айтыргъа.

– Эй, жанымы къыйыры, къысхатамакъ болма, – дегенле да болдула,

алай Адилгерийни жарсыууна нёгер болганла кёп эдиле. Б. Гуртуев, Адилгерий, 11.

КЪЫСЫР ЖАТЫУ ЭТЕРГЕ (масхара) Къопмай, ишлемей, эртгенликде кёпге дери жатаргъа, солургъа (артыгъыракъ да жай, кюз ишлени заманында).

Бу не къысыр жатыуду, дуния колхозгъа ишлерге кетгенде?! М. Шаваева, Кюн тыякъла, 135.

КЪЫСЫР КЪАЯ Къуру ташдан къуралган къая (юсюнде ёсгени, топурагъы болмаган).

Тарда къысыр къаяла эки жанындан асыры къысхандан, суу, акъ кёмюк этип, тёнгерете келген ташларыны дауурун эшитдиреди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 5.

КЪЫТ КИРИГЕ (къытлыкъ кирирге) Бир зат азайыргъа, адамла жут болургъа.

Сюргюнде, къытлыкъ кирип, адамла бек къыйналган эдиле.

КЪЫТ ЭЛЕК Мирзеуню къуугъун, кирин башына юйюрген, уллу, жукъа, сай элек.

Аминат къыт элек бла ашлыкъны башына келгенин алды, ташларын ариулады, печь этерге хазырлады. «Коммунизмге жол», № 85, 1967.

КЪЫЧЫРЫГЪЫ КЁКГЕ БАРА Уллу къычырып, тёжомсюз жилий.

Эки къолуну къан жугъу балчыкъ къатханын амал этип кетералмай, доктор къатышмай болмазлыгъын ангылап, тохташдыла. Жукъ эталлыкъ эселе да, жараларына не аз да суу жетдиргенингей, къычырыгъы кёкге бара, таш-агъач ашап, къатына адам къоймайды. Къудайланы М., Жилиаун парий этген мискин, 116.

КЪЫЧЫРЫП ЭШИТДИРАЛ-МАЗСЫЗ, ЧАКЪЫРЫП КЕЛТИ-

РАЛМАЗСЫЗ (къарач.) Узакъгъа кетерге, керекли кюнде табаргъа онг болмазгъа.

Къычырып эшитдиралмазсыз, чакъырып келтиралмазсыз дегенлей, узакълъкъны иши не къыйынды.

КЪЫШ КЮН – КЪАРЫШ БЛА БИР Къыш кюнню къысхалыгъын чертир ючюн айтылады.

Къыш кюн къарыш бла бирди. Къыстау къарангы болуп келеди. Ж. Текуев, Бир эртгенликде, 101.

КЪЫШ КЪЫЯМА Къышны бек сууукъ кезиую.

Аллах кечмесин Суфияннга! Аны айтханын этип, бай болама деп, баргъан эди къыш къыямада къойлагъа. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 334.

КЪЫШ ЧИЛЛЕ Къышны бек сууукъ кезиуюнде къыркъ кюн (17 январьдан 26 февральгъа дери).

Къыш чилле кечелени биринде, кирпиклери къырпакъ болуп, Шохай эфендини юйюне Таусо кирди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 76. *Къыш чилледе чакъгъан гюл – Ышаргъанынг, кюлгенинг.* Табакъсойланы М., Чарх, 102.

КЪЫЯМА АДАМ Алаша, гитче, къарыусуз адам.

Алай а, Башир Гулливер деп окъугъанлыкъгъа, Жарнес ол Шырдан болгъанын биледи, лилипутла деп да билмей айтадыла ансы, ала къыяма адамларыдыла. А. Теппеев, Ташыуул, 248.

КЪЫЯМА АЙЛАНЫРГЪА (дин) Жер жюзю бузулургъа, тюбю башына айланыргъа.

Къудас: – Ёлгенле сау болуп баишлагъандыла... Дуня бузулгъанды, къыяма айланнганды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 215. *Сюйгеними баишхагъа кетгенин билгенимде, къыяма айланырыкъ, жер теберик суннган эдим.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 113.

КЪЫЯМА БОЛУРГЪА (бир ишни этген) Бек къыйын болургъа.

– Аз къыяма болду санга шахаргъа барып келген, – деп тырман этеди атасы жашына. «Коммунизмге жол», № 132, 1972.

КЪЫЯМАТ КЮН (динни айтыууна кёре). Аргъы дуняда соруу этилген кюн.

– Аллах гюняхларын къурутсун, къыямат кюн барыбыз да жарыкъ бет бла тюбешейик. Ж. Залиханов, Тау къушла, 14. *Кён бармай, бир кюйген элге жетдик. Анга къарагъанымда, къыямат кюн деп быллайгъа айта болурла дедим.* Багъатурланы Х., Ата журт ючюн, 49. *– Ай, къой-къой, къыямат кюннге дери къуру гыржсын ашамай да бир жашайыкъ. Ол ханпарды, – деди Жарахмат.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 203.

Л

ЛАКЪЫРДА БЛА ДИНИНДЕН ЧЫГЪАР [адам] Лакъырда этеме деп, адамны жанына тийип, гюнях алып, тапсыз сёлешир деген магъанада.

Керти айтаса, лакъырда бла адам дининден чыгъаргъа боллукъду, айтыр затын алдан оюмлап сёлеширге керекди кимге да, алай болмаз ючюн.

ЛОХ: ЛОХ ЭТДИРИРГЕ Атны жортдурургъа.

Жашила, туурада атланы лох этдирирге къоркъуп, алыкъа тынч бардыла.

ЛЫП: ЛЫП ДЕП (алыргъа) (бир зат) Бирча алып жанаргъа, терк жанып къалыргъа.

Къургъакъ къуран, – патеген кибик, отха тюшгенлей, лып деп алды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 253.

М

МА-А ДЕЙСЕ (межд.) (бир зат-ха) Бек сейирсингенде айтылады.

– *Ма дейсе, – деп, Бекир кеси аллына сокъур Азнорну артыкълыгына, жигит Жашууну ётгюрлюгюне сейир этди.* «Коммунизмге жол», № 194, 1970.

МА МАНГА, МА САНГА ДЕП (къарач.) Асылу, иги, жарагъан зат деген магъанада.

Алим бла юй бийчеси Марзий ма манга, ма санга деген беш жашны ёсдюргендиле. || Жаухармы дерсе, – ма санга, бир адамны кёзю тоймаз. Алтынны санын санайма деген санап да чыгълмаз. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 206.

МА МЕН, МА СЕН Экеулен, даулашханда, бетден бетге сёлешейик деген магъанада.

– *Ма мен, ма сен, кел сёлешейик, – деди Оюс.*

МАЖЮСЮ ОТХА ТАБЫН-НГАНЧА (дин, масхара) Отну Аллахына керексиз, файдасыз къулан-нган адамча (кибик).

Шамдарий бизни бу тийрелеге нек ашыргъанындан уллу сезимим болмаса да, аны ол этген иши ючюн, мажюсю отха табыннганча, аны аллында баи уругъа хазырма. М. Гулиев, Акъ атлы, 53.

МАЙ ЖЮРЕКЛИ [адам] Бай, кесине базыннган адам.

Бизде бир къауум май жюреклиле, иги адамны жерге жутдургъунчу, тынчлыкъ тапмайдыла. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 280.

МАЙ КЕКИРТИРГЕ Биреуню зауукъ жашатыргъа, анга игилик этерге, зауукълукъ берирге.

Къым-тымына кёре уа, аны [баи бухгалтеригизни] бохчасы да къур-

гъакъ чукук этдирликди ансы, май кекиртирге ушамайды. «Минги тау», № 3, 1986.

МАЙДАЛ ТАГЪАРГЪА (биреуге) Иш жетишимлери ючюн саугъаларгъа, ыспас этерге.

Ферманы ишин иги къурагъанынг ючюн, санга майдал тагъарла, алай бир сакъла.

МАЙМУЛ АКЪЫЛЛЫ [адам] Терсакъыл, телирек адам.

Ол маймул акъыллы сылтау бла бир чохбаишы келтирирге хазырлана эсе уа? М. Гулиев, Акъ атлы, 16.

МАЙМУЛ ЖЫЛ (эски) Жылы жылны аты.

Жилян, къаплан, маймул жылда туугъанла Огъурсузгъа, келепеннге саналад. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 27.

МАЙЫЛ ГРАУДАН АЗ ТАКЪЫЛ (къарач.) Биреу (кимден эсе да) аз онглуду деген магъанада.

– *Майыл Граудан аз такъыл дегенлей, Жаттайдан эсе уа, тап, мен да такъыл болдум.* А. Семенов, Жазыу айла, 33.

МАКЪА КЪАКЪЛАРГЪА Жарлы жашаргъа.

– *Ол [Балдан] барып кирген юй, ма кесигиз кёрюрсюз, айнымагъан, тогъаймагъан, макъа къакълагъан юй боллукъду, – деп, къарачайлы къатынладан бири сёзге къошулду.* Хубийланы О., Аманат, 2, 29. *Жаи юй бийче макъа къакълар.* Нарт сёз.

МАКЪАГЪА МЮЙЮЗ ЧЫКЪГЪЫНЧЫ Бир заманда да болмазлыкъ ишни юсюнден.

– *Мен анга баргъынчы сакълайма десе, макъагъа мюйюз чыкъгъынчы сакъларгъа тюшерикди, – деди Керимат Оюсха.* «Коммунизмге жол», № 19, 1971.

МАЛ БАУГЪА ЖАРАШХАН [заман] Кюз арты (сентябрь, октябрь айла).

Мал баугъа жарашиханды. Юч-тёрт айны къарны тюрбюнде тур-лугъуна сагъышланганча, жер му-дах кёрюнеди. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 152.

МАЛ ЖУХУН САЛЫР [жер] От-лауу, кырдыгы болгъан жер.

Къызген жанларында мал жухун салыр жер жокъду: кюн къысхандан, кырдык кюйюп, салам болгъанды. «Коммунизмге жол», № 52, 1969.

МАЛ КЪАНАТЫРГЪА Мал ке-серге, сояргъа деген магъанада.

– *Алан, Хажы, урушурукъ тюр-йол эселе, бу къадар малны халкъгъа къалгъанына къууанч халда бир мал а къанатыргъа керек эди, – деди къош тамата. О. Этезов, Тарда, 66.*

МАЛГАР: МАЛГАР АТ (зоол.) Жюк ат (мазаллы, къарыулу ат).

Тау артында малгар атлагъа беш къой беруучюлерин кесим кёзюм бла кёргенме. Ж. Залиханов, Бахсан жул-дузу, 88.

МАЛКЁЗЛЮК ЭТЕРГЕ Харакет-ге, ырысхыгъа жутлукъ, сугъанакъ-лыкъ этерге.

– *Ата бла ана, малкёзлюк этип, харакетге къызларын сатадыла да иедиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 132.*

МАМУЛИЙ БЛА ТОТУЛИЙЧА (къарач.) Шуёхла, татлы тенгле деген магъанада.

Биз экибиз, Мамулий бла Тоту-лийча, бир бирибизден айырылмай, тюрлю затла этип айланыучан эдик. Байрамукъланы Х., Мёлек, 16.

МАНГА БОЛГЪАН КИМГЕ БОЛДУ ДЕРГЕ Къыйынлыкъгъа, бушуугъа ёкюнюрге, таукеллиги бол-мазгъа.

– *Кертиди, жарсыуунг уллуду, алай манга болгъан кимге болду деп, кесинги бошларгъа жарамаз, таукел эт, харип. || – Манга болгъан кимге болду деп, Аллахха къаршчы болмаз-гъа кюрешеме, не этейим. Мусукала-ны С., Барып турсанг..., 118.*

МАНГЫЛАЙ ЖАРЫКЪЛЫКЪ Жюрек ачыкълыкъ, жарыкълыкъ, хурмет.

Битеу жюрегибизде болгъан сюймеклигибизни тегерекге къара-мыбыз бла жаярбыз. Табийгъат-ны бизге мангылай жарыкълыгъын ичербиз. И. Гадиев, Санга айтама, 11.

МАНГЫЛАЙ КЪЫЙЫН Биреу-ню къол къыйыны, ишлеп алгъан хакъы.

– *Адамла гюняхдан къоркъа бил-мейдиле. Малынгы, мангылай къыйы-нынг бла ёсдюрген ырысхынгы алып, тюрбюнде жангыз атынга да минер-ге къоймайдыла. О. Этезов, Тарда, 60.*

МАНГЫЛАЙЫ АЧЫКЪ (болур-гъа) Адам жарыкъ халлы болургъа.

– *[Махмутха] биз жашагъан къадарда, къош, юй эшиклерибиз да ачыкъдыла. Ол къачхынчыла бары да бизге сенден баиха тюрлюдюрле. Жю-регибиз алагъа халалды, мангылайы-быз ачыкъды. М. Шаваева, Мурат, 162.*

МАНГЫЛАЙЫН ТЕШЕРГЕ (дин, масхара) Кёп намаз этип ту-ругъа.

– *Мен, сизни Аллахдан тилей, мангылайымы тешмесем, бирер агъач жаныуар болуп, чегетге кирир эдигиз, – деди эфенди. Аппаланы Х., Къара кюрбюр, 225.*

МАНГЫЛАЙЫНА ЖАЗЫЛ-ГЪАН (дин) Адамны Аллах буюр-гъан къадары, жызыуу.

– *Хар адам, кесини мангылайына не жазылгъан эсе, анга тюрбиркиди, –*

деди биягъы *Мариям*. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 99. *Хар бир адам мангылай жазыуларына тюбесин*. III. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 10.

МАНГЫЛАЙЫНА ЖАЗЫЛЫР-ГЪА (дин) Биреуню къадары Аллах буюргъанча болургъа.

– *Алан, Сюлемен, къарайма да сен кишиге уллу хатасы болгъан адам кърюнемейсе. Мангылайыма жазылгъан болур эди, мен бюгече сени юйюнге къонакъ болуп келгенме*. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 189.

МАНГЫРМАЗГЪА: МАНГЫР-МАЗГЪА ЧЫГЪАРГЪА (къарач.) Биреу акъылбалыкъ болургъа, акъыл бегитирге, акъылда тохташыргъа.

– *Эшта, эшта, жашичыкъ, къайда, мангырмазгъа чыгъа, жарлы жанымдан тойгъанма*. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 241.

МАРАЛ ЖАУУН (къарач.) къара: СОКЪУР ЖАУУН.

Сокъур жауун таулада бек ариу кърюнюучюдо: жарыкъ кюнде жауун тамычыла кюмюшча жылтырай. || Кёгде, ёмюр элтип баргъан жолда, Келеди жыр, дуня андан тола, Таудан таугъа, къолдан къолгъа ауа, Марал жауун болуп, жерге жауа. Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 39.

МАРКЪА: МАРКЪА УЛАКЪ (къозу) Анасыны сютюн эме тургъан, семиз улакъ, къозу.

Маркъа къозула да ариу ийисли кём-кёк биченнге жубанадыла. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 5. Къонагъымы намысына кесилген маркъа къозучукъну ашлаугъа жайдым. М. Гулиев, Акъ атлы, 68.

МАРТ КЁЗЮНЕ – БАРМАГЪЫМ (Нарт сёз.) (межд.) Жаз келди, энди уа къоркъмайма, ыспасым жокъ- ду къышха деген магъанада.

Март кёзюне – бармагъым, жазгъа чыкъды малларым.

МАСАГЪАТ: МАСАГЪАТ ЭТЕР-ГЕ Бир затны багъасын бичдибирге, эсеплерге.

– *Даулет, къой, мындан кёп дауур этме. Асыры озма, керексизге кюрешиме, этген хатасы бар эсе, масагъат этдир, тёлербиз, – деди Зауурбек*. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 15.

МАТЧЫ: МАТЧЫ КЪОНА-ГЪЫНЛАЙ (болургъа) (къарач.) Биреуге къыйынлыкъ жетген, къаргъышлыкъ болгъан деген магъанада.

Ахмат, Матчы къонагъынлай, сюрюн хапарын алып келгенине кеси да жарсыды.

МАХ ДЕП (бармакъ кёргюзтюрге) Биреуню къогъузтургъа.

Ала, эсе да гестапочула, бир затха да жетишмей, артха айланганларында, Ажокъа алагъа, мах деп, бармакъны кёргюзтдю да къойду. А. Теппеев, Ташыуул, 383.

МАХ ДЕП БЕРИРГЕ «Тап» тутдуругъа, алдаргъа, ишни биреуге тапсызын этерге.

– *Мах деп бердинг, улан, – деди прораб, кюллюгюн тыялмай*. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 176. – *Манга аман этмегенсиз. Коллективге бла окъуучулагъа уа мах деп бергенсиз*. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 108. [*Исмайыл:*] *Ай бу жолгъа дери уа кесими кишиге алдатмагъан эдим, бу жол а Аминат, жаханым тёммеги боллукъ, мах деп берди*. И. Боташев, Пьесала, 137.

МАХТАЙ, ТИШЛЕРИ ТЮШЕР-ГЕ (къарач.) Асыры къадалып махтаргъа.

– *Ма ол мен айтхан жаш буду. Азрет бла, жан бла тёммекча, татлы жашагъанды. Аны махтай, Хасанны тишлери тюшеди*.

МАЧА АЯГЪЫ ЖЫЛЫТМА-
ГЪАН, ЖИЛЯГЪАН ЖАШ УЮТ-
МАГЪАН [адам] (Нарт сёз.) Хайыр-
сыз, кыйматсыз адам.

*Кесин омакъландырып айланады
ансы, Радик мача аягъы жылыт-
магъан, жилигъан жаш уютмагъан
адамды.*

МАЧА КИБИК (масхара) 1. Бек
кёп деген магъанада.

– *Мачала кирик, былагъа, Аллах
хакъына, аш этип жетдиралмай-
ма, – деп тарыкъды шапа кызы. Х. Ка-
диев, Сайламала, 423.*

2. Жут, тоймагъан деген магъанада.

*Алгъа ишибиз бек тап эди. Алай
артдан артха ала онглу болуп кет-
диле. Ач мачала кирик, сиз ол гыбы-
шыланы бир кёрге эдигиз. Ж. Токумаев,
Дертли къама, 231.*

МАЧА КЪАРС КИБИК (масхара)
Тохтамай жаншагъанны масхарала-
гъанда айтылады.

*Аны тауушу, мача къарс кирик,
эжиу этеди, тегерекге ырахатлыкъ-
ны белгисин жаяды, къулакъгъа хычы-
уун эшитиледи. Б. Гуляев, Къачхынчы, 6.*

МАЧАДАН БИРИ АРТЫКЪ
(масхара) Кёп сабийлени юсюнден
айтылады.

*Мачадан бири артыкъды, аны
сабийлери асыры кёпден.*

МЕЖЕ: МЕЖЕГЕ БЕРЕ БАР-
САНГ, ЖЕЕ БАРЫР (къарач.) Чексиз
кызыгъанч адамны юсюнден айты-
лады.

*Межеге бере барсанг, жее ба-
рыр деп, Темиржан не къадар кюре-
шип ишлей барса, Герий да ол къа-
дар жангы этерни излей бара эди.
Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 232.*

МЕН АЛЛЫКЪ КЪЫЗ АЛЫКЪА
ТУУМАГЪАНДЫ Айтхан кызылары-
на жаш бюсюремегенини юсюнден.

*Мен аллыкъ кызы алыкъа туу-
магъанды деп, сайлай кетип, эндиге
дери къатынсыз къалгъанды [Амыр-
хан улу]. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 77.*

МЕН АНЫ-МУНУ БИЛЕЙМЕ
Ол мени ишим туююлдо деген ма-
гъанада.

– *Кызыла, мен аны-муну билмей-
ме, сютню юсюнде мен кишиге хатер
эталлыкъ туююлме. Мени тамата-
ларым да аны юсюнде манга хатер
этип кюрешмейдиле. Хубийланы О.,
Аманат, 3, 119.*

МЕН ДА МЕН ТЮЙЮЛМЕ
Адам бир затны этерге демлешгенде
айтылады.

– *Сени ол эки къулакъчыгъынга
эки сыркъа алып келмесем, мен да
мен туююлме. Ж. Токумаев, Дертли къа-
ма, 52.*

МЕН ЁЛСЕМ ДА, БИР КЮ-
НЮНГ КЪАЛЫР (деп тилерге) Ал-
лай бир хатерими кёр деген магъа-
нада.

– *Мен ёлсем да, бир кюнюнг къа-
лыр, кел, бюгюн мени ыразы этерик
эсенг, ол ауругъанны соруп келейик, –
деди анасы ашыгъып тургъан жа-
шына.*

МЕН ЁЛСЕМ ДА, СЕН САУ
КЪАЛ Керти айтама деп ийнандыр-
гъан фраза.

*Аллахсыз къара къулланы не
тыяр? Аманлыкъдан, урудан, са-
якълыкъдан, ётюрюкден, зулмудан?
... мен ёлсем да, сен сау къал, аллай
къара къул, къолуна бийлик келгенлей,
къарындашын жоймаса. А. Теппеев,
Азатлыкъ, 162.*

МЕН КЕЛТИРГЕН КИБИК (мас-
хара) Келин кирик, уялчакъ.

*Земжанны шапасы мени къаты-
ма жетгенлей, къоллюгюн тыялмай,
манга бурулуп: «Тур алай, мен кел-*

тирген кибик», – деп озду. Ж. Залиханов, Тау кыушла, 53.

МЕН КЁРГЕН Биреуню сюрengi этип селешгенде айтылады.

Сен кыоркыма, мен кёрген Кыямыт христиан патчах ючюн жанын берликди. Аппаланы Х. Кыара кюбюр, 15.

МЕН КЪАЙНАЙ ЭСЕМ, СЕН БЮРКЕСЕ (кыарач.) Менден да сен иги жашайса, онглуса деген магъанада.

Айыпха кыаран, экили болсам, Суймеклик борчум толурму? Мен кыайнай эсем, сен – бюрке десем, Аны чюйреси болурму? Семенланы А., Жазыу айла, 61.

МЕН САУ БОЛАЙЫМ ДЕРГЕ Биреу (ишни этерге не да болушургъа) кесине базыныргъа.

Мен сау болайым дегенле арада кёпдюле. «Минги тау», № 3, 1986.

МЕНДЕН АЛГЪА БИР ЗАТ КЪАБАРЫКЪСА Мен айтырыкны айтдын деген магъанада.

Ол [Автандил] жазады Фатиматха: «Насыбым кыолума келди, Фатимат, Сен менден алгъа бир зат кыабарыкыса, керти». Ш. Руставели, Кыаплан тери кийген батыр, 169.

МЕНДЕН БОША (бошагыын) Мен ёлейим деп кыарганыу.

Бутдукъ, кимге тубесе да: «Кыишге жукъ айтсанг, менден бошагыын, уллу дран четен бла бир хапчугум барды», – дей эди. Байчораланы М., Уллу Кыарачайда, 216.

МЕНДЕН КЕТСИН, ИЕСИНЕ ЖЕТСИН (деп ишлерге) Биреу ишни кёл салмай этгенде айтылады.

Заказ элтек болгъандан сора, Каххар жангы затны тынгылы этип, эски адыргъа уа менден кетсин, иесине жетсин деп кыоя эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 185.

МЕНДЕН КЁРМЕ Мени терсле-ме артда деген магъанада.

– Алай тенгим ишинден кетерилгенин менден бош кёреди. Х. Кадиев, Тамата, 87. – Былайда тамата ким эсе да, анга жумушум барды. Чырмаасагыыз, артда менден кёрмегиз. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 31.

МЕНДЕН КЪАЙТМАСА ДА, АЛЛАХДАН КЪАЙТСЫН Болушханы ючюн, биреуге ыразылыгыын билдирген фраза.

Менден кыайтмаса да, Аллахдан кыайтсын, сенден башха манга болушур адам жокъду. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 102. Силтесууур а, менден кыайтмаса да, Аллахдан кыайтыр эсе да, шапалыкъ эте, чепкен сокъгъанлай жюрюйдю. М. Гулиев, Акъ атлы, 81.

МЕНДЕН КЪАЛМАСА, (биреуден) КЪАЛЛЫКЪ ТЮЙЮЛДЮ Биреу менден иги туююл эсе, аман туююлдю деген магъанада.

– Ариуду, бек адамны кёлю олтургъан тиширыуду. Менден кыалмаса, андан кыаллыкъ болмаз, – деди Асхат. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 320.

МЕНДЕН САНГА ЖОКЪ, СЕНДЕН МАНГА ЖОКЪ Шуёхлукъдан айырылыргъа.

Менден санга жокъ, сенден манга жокъ деп айырылдыла алгыын бир бирден айырылмаучу ашы тенгле.

МЕНДЕН СОРА ГАЧАДА ЭРКЕК КЪЫЧЫРМАСЫН (кыарач.) Кесин кемсиз суйген адамны сёзю.

Менден сора Гачада эркек кыычырмасын деп турма, сабийлеринге кыара.

МЕНИ АМАЛТЫН (модаль фраза) Мени хатамдан, мени ючюн деп.

Мени амалтын Зулейха юйюне кеталмады. «Коммунизмге жол», № 37, 1968.

МЕНИ ЖАНЫМ САУ БОЛУП...
Мен саулукъдан (бир ишни этерге
(этмезге), таукел болургъа.

*Андан арысында уа, мени жаным
сау болуп, мен Фатиматны бир кюн-
ню инжитирик туююлме.* Байрамукъ-
ланы Х., Чолпан, 202.

МЕНИ ЖАУУМ (къанлым) Мени
суймеген деген магъанада.

– *Жанхотланы тирменни кы-
рыгындан да челекни толтуруп,
тёшден чыкъгъаныбызлай, ол хужу
къаллыкъ гатча, зехледен бизге ай-
ланып, «хап» дер да, мени жауум
бизлей болгъа эди.* Ж. Залиханов, Тау
къушла, 137. *Мени къанлымы болсун
быллай сабийи.* «Шуёхлукъ», № 2, 1982.

МЕНИ КЪАНЛЫМЫ ЮЙЮНЕ
СЕН КИРГИН (хыны) Къызны, ти-
ширыуну аманлап сёлешгенде айты-
лады.

*Къаракъыз, Берханга къарап,
башын булгъай: – Ды-ды, ды-ды!
Къалай озгъун, къалай намысы къу-
ругъан жанса! Аллах-Аллах! Мени
къанлымы юйюне да сен киргин!..* Ху-
бийланы О., Аманат, 3, 369.

МЕНИ КЪАРГЪАГЪАН Мени
суймеген.

– *Ах, мени къаргъагъан эки эрни
сынасын, – деди Сапият.* Хубийла-
ны О., Аманат, 3, 12.

МЕНИ МЫЙЫГЪЫМЫ ОЛ
ЖЮЛЮСЮН (ант) Анга хыликкягъа
къалайым деген магъанада.

– *Аминат иги тиширыуду, алай
бир заманда ол мени аллымда то-
букъланырча этмесем, мени мыйыкъл-
ларымы ол жюлюсюн, – деди Харун.*
А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 131.

МЕНИ САРТЫН (сартым) (мо-
даль фраза) Мени акъылыма кёре.

– *Эшитемисе, Салих, бек осал
сюрюу къайсы эсе да, мени сартын,*

*биз ары барыргъа угъай демебиз, –
деп, тамата нёгерлерине къарады.*
Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 97.

МЕНИ ТЕРИМЕ КИРГИН Биреу
кесине жетген къыйынлыкъ ючюн
биреуге этген тырман.

– *Сора санга, мени териме кир
да, болушуму тюз ангыла дегеним
бош сёз болуп къалады.* И. Гадиев, Са-
нга айтама, 238.

МЕНИ ЮЧЮН ЧЫПЧЫКЪ ДА
СЫТЫЛМАСЫН Адамны бирсиле-
ге жюрек халаллыгъын кёргюзтген
фраза.

*Бир къауумла, мени ючюн чып-
чыкъ да сытылмасын деп, бирсилеге
къайгъыргъанлай турадыла.* «Шуёх-
лукъ», № 1, 1975.

МЕНИЧА КИМ БАРДЫ (дерге)
Кесин ёхтем жюрютюрге, махта-
ныргъа.

*Энди ол [Мусос], менича ким бар-
ды деп, ай кёрген эбизе кибик, башын
кёкге кётюрюп, махтанып барады.*
Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 6.

МЕНМЕ ДЕГЕН [адам] къа-
ра: НЕ МЕНМЕ ДЕГЕН Жамауатда
сыйы-намысы жюрюген адам.

*Элде намысы менме деген къарт-
ладан кем жюрюмеген Сафар къол
къыйынына эркин болгъан тау мил-
летлени юсюнден айтады.* Э. Гурту-
ев, Къыйын жолчукъ, 42. *Алгъын махтау
жигерлик, таукеллик, тирилик, иги-
лик да жигитлик бла бирге эдиле.*
Энди уа байлыкъ бла. *Барыбыз да –
менме дегенле.* Мусукаланы С., Барып
турсанг..., 194.

МЕТЕКЕ (мекетеке) КЪАБЫНА
КИРГЕНЛЕЙ (масхара) Биреу, киши-
ге къошулмай, кеси аллына жашаса,
айланса айтылады.

*Мекетеке къабына киргенлей,
Олий юйюнден хазна чыкъмайды.*

МЕТЕКЕ (кеси) **КЪАБЫНДАН ЖИЙИРГЕННГЕНЛЕЙ** (жийирген-нгенча) Адам кеси кесинден жийирген-нгенча.

Силтесууур, метеке кеси къабындан кеси жийиргенннгенлей, мени бла тынгылы сёлеширге ыйлыкъгъан этгенча да бир сундум. М. Гулиев, Акъ атлы, 17. – *Неле айтаса, Сары? Къанынгы суут! Метеке къабындан жийиргенннгенлей, кесинги халкъынгы аманлагъанынг адамлыкъгъа артал да келишмейди.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 93.

МИЛДЕУ: МИЛДЕУ (миндеу) **БОЛМАЗГЪА** (этмезге, туююлдо) Бир затны къыйматы болмазгъа.

– *Къарындашынг анда [жортуулда] ёлсе, сен насыпсыз болурса, къой, жиберме, – деп тиледи. Болса да, къартны сёзю милдеу да болмады.* «Малкъар халкъ жомакъла», 143. *Кёресе да – ол манга миндеу да туююлдо.* «Минги тау», № 3, 1986. *Къойну этин а жюз тенгим беш кюннге тохтамай ашадыла, милдеу эталмадыла.* «Малкъар халкъ жомакъла», 56.

МИНГ ДА, ЖЮЗ ДА АЙТ ИШНИ болуму олду, не кёп айтсанг да деген магъанада.

Юсуф файгъамбар бек ариу адам болгъанды. Минг да айтыгъыз, жюз да айтыгъыз, ол алайды. А. Теппеев, Ташыуул, 208.

МИНГ КЕРЕ ШУКУР БОЛСУН Аллахха кёп махтаула болсун деген магъанада.

Минг кере шукур болсун къадаарыма. М. Гулиев, Акъ атлы, 182.

МИЯЛА ТАБАКЪ КИБИК Къызны баш намысына сакъ болургъа чакъыргъанда айтылады.

– *Сен энди сабий туююлсе, намысынга сакъ болургъа керексе. Къызны*

намысы мияла табакъ кибикди. Сынса – жалгъанмаз, сатып да алмазса. З. Толгуров, Эрирей, 8.

МОНГ: МОНГ БОЛУРГЪА Къуатлы болургъа.

– *Тап тюшюрюб а мен! Къозу этчикден къабып, монг болуп келеме, – деди Чонай.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 196.

МОР АТЫНЛАЙ АЙТЫЛЫРГЪА Хапар терк окъуна жайылып кетерге.

Ариу Ханымсатны аты бир ыйыкъны ичине, мор атынлай, сау элге баям болду. Хубийланы О., Адамла, 101.

МУКЪУР КЪАЙНАРГЪА [суу] Суу къаты, къалын бузгъа айланыргъа.

Чегем чучхур мукъур къайнагъанды, бузла тюшюп, чучхурну тюбюнде ёрге къаланнгандыла.

МУКЪУТ БОЛУРГЪА (этдирирге) Терк чабаргъа (чапдырыргъа)

Ёрге ётюп баргъан ат арба элни къыйырында тохтап, къолунда чемоданы бла андан секирип тюшген адамны кёргенде, Алим: «Оу жаным, ата!» – деп, аны аллына, мукъут болуп чапхан эди. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 98. *Къутургъан суу оюлгъан жарны къара топурагъын суу ызда зыгъыр бла къатыш, мукъут этдирип энишге сюреди.* Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 283.

МУЛХАР ЭТЕРГЕ Бир затны зыраф этерге.

Эркин тапса, адам, мал да ашарыкъны мулхар этиучюдо.

МУРДАРЛЫКЪГЪА КИРИРГЕ Адам ёлтюрюрге.

Мен мурдарлыкъгъа кирирге сюймейме, ансы сени жеринге жетдирим эдим.

МУРТЧУГУ БОЛУРГЪА (этерге) 1. Асыры кюлгенден, онгсуз болургъа, ёлюрге жетерге.

Биз, кѣп кюлгенден, муртчугу болургъа жетдик.

2. Къырыргъа, халеклик салыргъа (адамгъа, малгъа).

Къатхан-Темир, къылычын сууруп, ханны аскерине чапхан заманда, къойланы ичине аслан киргенча, къырып, муртчугу этеди. «Малкъар халкъ жомакъла», 89.

МУСЛИМАН КЪАНЛЫ [адам]
Муслиманнга ушагъан адам.

Ол адамны муслиман къаны бар эди. А. Теппеев, Кюн батмайды, 161.

МУСЛИМАН ТОПУРАКЪ Муслиман халкъла жашагъан жер (Аравия, Турция...). (Тарых шарт.)

19-чу ёмюрде таулула, муслиман топуракъгъа деп, Турциягъа кѣчгендиле.

МУСЛИМАННГА КИНДИГИ КЕСИЛГЕН [адам] Муслиман динни тутхан ата бла анадан туугъан адам.

– *Муслиманнга киндиги кесилген эр кишиге сюннет этилмей къалай болур, а къыз? – деди Айшатны анасы.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 55.

МУУАЛ БОЛУРГЪА [ханс, адам]
1. Ханс хуери болургъа.

Мууал бола баилагъан чюгюндюр чапыракъланы юслеринде тохтагъан чыкъ тамычыла жим-жим жылтырайдыла. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 54.

2. Адам мыккыл болургъа.

Таулан, орунундан къобуп, жютю къарагъанында, Барзбий: «Огъай, мен бусагъатда келген эдим», – деп, мууал болуп, акъырын жууап этди. Хубийланы О., Аманат, 3, 248.

МУХАЖИР АЗАБЫН СЫНАРГЪА Кѣчгюнчюлюк къыйынлыгъын сынаргъа.

Сталинни кюйсюзлюгюнден, терслигинден бизге кѣчгюнчюлюк

жетип, халкъыбыз мухажир азабын сынагъан къыйын жыллада, биз Кавказны эсге тюшюрген хапаргъа, ана тилде айтылгъан, бютюн да жазылгъан хар сѣзге тейри жарыгъынача къарагъанбыз. «Минги тау», № 1, 1988.

МЫЙЫСЫНДА АТ ТЕБЕРГЕ (къарач.) Биреу сагъышлы, къайгъылы болургъа.

Мыйымда ат тебип айланама, сизни не хатагъыз барды?! Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 1, 51.

МЫЙЫСЫНДА КЪАЗАН КЪАЙНАРГЪА (къайнатыргъа) Сагъышха къалыргъа (къалдырыргъа).

Менме аланы мыйыларында къазан къайнатып айланган. Байрамукъланы Х., Сыналгъан жылла, 84.

МЫЙЫГЪЫ БОЛГЪАН [адам] Кишилиги, адамлыгъы болгъан эр киши.

– *Барыбыз да жаугъа къажасу сюелирге керекбиз. Мыйыгъы болгъан бизге нѣгер болур, – деп, бети да къызарып, кѣзлери да жылтырап, Ибрагим сѣлешди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 198.

МЫЙЫГЪЫМ ЖОКЪДУ (ант) Кесими эр кишиге санамам (бир затны этмесем, не да мен айтханча болмаса) деген магъанада.

Келир жыл былайны тирлигин мен жыймасам, мени мыйыгъым жокъду. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 52.

МЫЙЫГЪЫМДА ТЮГЮМ КЪАЛМАСЫН (ант) къара: МЫЙЫГЪЫМ ЖОКЪДУ.

– *Оллахий, бу тиширыулагъа айтыучу затны барын да Жамилятха айтып, сизни бир сыкъдырмай къойсам – мыйыгъымда тюгюм къалмасын.* Х. Кадиев, Тамата, 182.

МЫЙЫГЪЫН ЖИБИТИРГЕ Эр киши бек жиляргъа.

«Тенглерине кишиле мыйыкъларын жибитгинчи жилидыла», – дейди бизни кѳонишубуз.

МЫЙЫГЪЫН ЖЮЛЮРГЕ (жюлютюрге) къара: **МЫЙЫГЪЫМ ЖОКЪДУ**.

– Былайда жыйылгъан халкъ, сиз мени мыйыкъларымы жюлюгюз, мен ол юч адамны тапхан да этип, ма бу арбазда асмакъга асмасам, – деди Махай. О. Этезов, Аслан, 259. – *Тейри, жууугъум, бизде бир тюрлениуле болмасала, мыйыгъымы жюлютюрге, – деди кѳойчуладан бири.* Х. Кациев, Тамата, 58.

МЫЙЫГЪЫН КЪОЛУНА ТУТДУРУРГЪА (къарач.) Эр кишини намысын этмезге.

– *Къарт кишини мыйыгъын къолуна тутдурургъа жарарыкъ тюйюлдо, – деди председатель, айтханын этерге керекди.* Х. Кациев, Сайламала, 41.

МЫЙЫГЪЫНА БИТЕРГЕ (къарач.) Биреуню юсюне къадалыргъа, алыныргъа.

Сюрюучюле завферманы мыйыгъына битгенди.

МЫЙЫГЪЫНА ЧЁРГЕРГЕ (чулгъаргъа) къара: **БАРМАКЪГЪА ЧЁРГЕРГЕ** (чулгъаргъа).

Ол жорукъну Чёпеллеу, тенги Иван Сидоров айтыучулай, мыйыгъына чёргегенди. Х. Кациев, Салам алейкум, 41. – *Мен санга, жигит, бир зат айтайым, сен а жаратсанг, мыйыгъынга чулгъарса, – деди къарт Хасаннга.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 94.

МЫЙЫКЪ ТЮБЮНДЕН КЮЛЮРГЕ (ышарыргъа) 1. Масхараларгъа, хыликка этерге.

Таукъан, жашчыкъланы не ючюн даулашханларын ангылап, мыйыкъ

тюрбюнден ышара: – Жашчыкъла, кѳойну ал баш тишлери болмайдыла, – деди. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 12. – Алан, – деди къайсы эсе да бирлери, мыйыкъ тюрбюнден ышара, былайчыгъы уа, тейри, кѳл салып ишленгеннге бир да ушамайды. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 93. *Мыйыкъ тюрбюнден ышара, Насып бир тиймейди кѳолгъа...* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 179.

2. Биреу жарыкълыгъын, кѳууанч халын кѳргюзтюрге.

Кѳужон, жарыкъ болуп, мыйыкъ тюрбюнден кюле айланады. Ж. Токумаев, Дертли къама, 113.

МЫЙЫКЪЛАРЫ ЮСЮНДЕ БОЛУРГЪА (къарач.) Кесин эр кишиге санаргъа.

– *Мени мыйыкъларым юсюмде болсала, къара Къарачайны мындан жаяулай кетерча этерме.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 74.

МЫЙЫКЪЛЫНЫ МЫЙЫКЪСЫЗ АЛДАРГЪА Къартны жаш алдаргъа.

Мыйыкъланы мыйыкъсыз алдады деп айтдырыргъа бир да суймей эди Аслангерий.

МЫЛЛЫК АТАРГЪА 1. Муштухул болургъа, чабаргъа.

Хасан, кѳзю кѳргеннге ийнанмай, бир ауукъну туруп, автобус тохтаучу майданчыкъга мыллыгын атды. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 63. *Жулдузхан, ёлюклеге абына да, кѳл-делеге тѳнгерей, дагъыда ауаз келген жанына мыллык атды.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 347. [*Атабек:*] *Кертиди, Таубий, жете келгенлей: «Зубайданы сюрюп келип, тюп юйге атып, алындан кирит салыгъыз!» – деп буйрукъ берген эди. Бу жашчыкъ бла мен а, аны санга айтыр ючюн,*

мыллыгыбызны бери атханбыз. И. Боташев, Пьесала, 61.

2. Кесин биреуню юсюне атаргъа.

Кабинетге киргенлей, Зулейха, кычырыкъ этип, Сарбийге мыллыгын атды, болса да Апанасенко бла Мухтар аны кюнден тыйдыла. О. Этезов, Тарда, 346. Эшик артында жыгъылып тургъан жеринден къобуп, [Хашим] мыллыгын зорчу бийни юсюне атады, алай бийни шапалары жарлы уучуну туююп, эшикге атадыла. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 122.

3. Бир ишни къадалып, къарыу аямай этерге.

Фашистле, ол шахарны къоймаз мурадда, къутургъан итлеца, мыллыктарын атып, жан-жанларын сермей эдиле. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 72.

4. Жутлукъ этерге (ашха, затха).

Барысы да, ашдан ёле тургъанла кибик, этге мыллыктарын атдыла. Ж. Залиханов, Тау къушла, 159. — Душман, жерибизге мыллык атып, кюйсюзлюк этеди. Аны кесигиз кёресиз. Бизни борчубуз фашист жыйынланы алларын тыяргъады! — деди командир. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 156.

МЫЛЛЫК САКЪЛАГЪАН АЙ-ЫУЧА (масхара) Жеринден тепмей, кёз къакъмай, сакълап тургъанча.

Энди мени атамы, мыллыкны сакълагъан айыуча, тёрт жанын талай тургъан Даулетден тонну аллыгъы керти болурму? Батчаланы А-К., Ахмат-Батыр, 14.

МЫНГЫЛАН АШАГЪАНЧА БОЛУРГЪА Малхуния болургъа, акъылдан шашаргъа.

София мынғылан ашагъанча болуп къалгъанды.

МЫРТЫСКИ: МЫРТЫСКИ БОЛУРГЪА Ёлген адамча, къаты жукъларгъа.

Бекирча, кюндюз мыртыскы болуп, Бетиме айып алмазма. Б. Гуртуев, Адилгерий, 122.

МЫСТЫСЫНДАН ТУЗУ ОЗ-ГЪАН [адам] Хайырсыз, кыйматсыз адам.

Адамны къуру сёзюнден сора хайыры болмаса, хайырындан эсе хатасы кёп болса, анга мыстысындан тузу озгъан демей, не айтырыкъса?

МЫСХАЛ: МЫСХАЛ ЧАКЪЛЫ БИР Бек аз деген магъанада (мысхал 4–5 грамм ауурлукъ).

МЫРХЫК КИБИК ЖАБЫШЫУ-ЧУ [адам] Айырыла билмеучю адам, зат.

Кёремисе аны, мырхык кибик, кетерге унамагъанын, юш, Аллах урлукъ! Ж. Токумаев, Ыфчык, 73. Сен а, мырхык кибик, бир жабышсанг, айырыла билмеучюсе. И. Гадиев, Нарт уя, 272. Кёремисе аны, мырхык кибик, кетерге унамагъанын, юш, Аллах урлукъ! Ж. Токумаев, Ыфчык, 73. Хайырым болмаса да, жаратылгъанлы Темуркъаны жанына мысхал чакълы зараным тиймегенди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 196.

МЫХЫЗ: МЫХЫЗ ЭТЕРГЕ (къарач.) Бир бирге борчларын къутургъа.

Бир бирибизге борчланы мыхыз этдик, энди дау этер затыбыз жокъду. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 163.

МЮЙЮЗ САЛДЫРАМА ДЕП, ЭШЕК КЪУЛАГЪЫН КЕСДИРГЕН-ЧА (масхара) (Нарт сёз.) Иги этеме деп, аман этгенни юсюнден.

Мюйюз салдырама деди да, къулагъын алдырды дегенлей болгъанды чот.

МЮЙЮЗСЮЗ КЪОЙ Тонгузну чам аты (эвф.).

– *Была эртте замандан окъуна орус диннге кѣчгенлериндендиле, мюйюзсюз кѣойланы да ашайдыла, – деди.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 166.

Н

НАГЪУЖУРЛА: НАГЪУЖУРЛАЧА ЭТЕРГЕ (кѣарач.) Бир бири айтханны эшитмей сѣлеширге.

– *Кѣой, энди сѣзню узакъгъа бурмайыкъ, нагъужурлача этмейик, ангылашынмай турмайыкъ.* Ёргенланы А., Сайламалары, 53.

НАЛАТ АДАМ Ант, уят тыймагъан адам.

Биз стансени (авт.станцияны) ала да, ызына сыйырта туругъа боллукъ тѣююлбюз. Кѣалай налат адамды ол Шкуро. Кѣобанланы Д., Таулада таууш, 282.

НАЛАТ ТАШХА БАЙЛАРГЪА Эртте адетге кѣре, жамауат бедишлик этерге.

Мухтарны эл ортасында налат таиха байлагъан эдиле.

НАМЫСЫ БЛА ОЙНАРГЪА кѣара: **НАМЫСЫН СЫНДЫРЫРГЪА.**

Кѣолума ол кишини кѣамасын алып, эшикни ачаргъа келдим. Намысым бла ойнаргъа умут этген адам болса, кесими да сояргъа таукел эдим. И. Гадиев, Санга айтама, 200.

НАМЫСЫ (сыйы) ТѢПЕМДЕ (тѣппем юсюнде) **БОЛСУН** Кечгинлик тилеген фраза (кесинден таматаны не да тиширыуну кѣатында айтыргъа жарамагъан сѣзню айтханда, бетсиннгенин билдиреди).

Барыгъызны да намысыгъыз тѣппем юсюнде болсун. Жаш заманымда мен Зуриятны тилеучю эдим. Мени тютюн ичгеними сезип, манга келирге унамагъан эди. М. Шаваева,

Кюн тыякъла, 189. – *Кѣаншау бир кѣауум жыл ишлейди кѣолумда, айыбын кѣрмегенме. Жашым Шабатай да тѣююлдо аныча иги манга, намысыгъыз тѣппемде болсун, – деди Айдарукъ.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 117.

НАМЫСЫН ЖОЯРГЪА Баш намысын сакъламазгъа (тиширыу).

– *Манга гуруиха этгенча этме сѣюмекликге. Намысынгы жойгъан эсенг, бедишлигинг бла кесинг жашарыкъса, – деди Азамат.* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 211.

НАМЫСЫН СЫНДЫРЫРГЪА (Намысы бла ойнаргъа) 1. Тиширыугъа артыкълыкъ этерге, баш намысын жояргъа.

– *Кѣп артыкълыкъ этиледиде жарлылагъа. Кѣызларыбызны намысларын сындырадыла.* Ж. Токумаев, Дертли кѣама, 273.

2. Ыспассыз, сансыз этерге, биреуню намысына тийишли болмагъан сѣз айтыргъа.

Байкѣасымны жюреги мудахды: намысы бла ойнагъанладан дерт алыргъа жанады. О. Этезов, Аслан, 139. *Биреуню намысын сындырып сѣлеширге не кереклиси барды?*

НАРТ КЪОПХАН (кече) (дин, эски) Жинле, мѣлекле кече келип, адамлагъа кѣыйынлыкъ келирин билдиредиле деп ийнаныу.

Кѣазий эфенди ууаз береди: – Бюгече нарт кѣопхан кечеге да ушайды. Алай бу ол тѣююлдо. Ол токъмакъ, баям, гюняхлы ѳлгенлеге тиеди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 211.

НАРТ КЪОПХАН КИБИК Болгъан дауургъа, тауушха кѣалыргъа, кѣозгъалыргъа.

Нартла кѣопхан кибики болуп, битѣу халкъ орамгъа чыкъды. Ш. Руставели, Кѣаплан тери кийген батыр, 229.

НАРТ СЁЗ Ата-бабаладан кълган акъыл, ётгюр сёзле.

Нарт сёзлеринг а, чакъгъыч бла От чакъгъан кибик, айтылдыла. Къ. Кулиев, Жер китабы, 267.

НАРТЛАГЪА КЪОШУЛУРГЪА (дин) Ёлжурге, ахыратха кетерге.

– *Къоркъма, атам, сени атынг, берекетли сыфатынг, кюле туруучу бетинг бизни жюрегибизден ёмжурде да кетерик туююлжурге. Сен а энди, бу дунияны къоюп, нартлагъа къошуласа да, жарыкъ бетли жолугъугъуз, – деди Байсы.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 103.

НАСЫБЫ КЪУРУГЪАН Ёлген, кыйынылыкъгъа туюшген адам.

Анга [Назирге] кюймеген болурму? Насыбы къуругъан, оюнчу, лакъырдачы, керти жааш. Валя, элде болуп, аны къабырына бармай, бир кюн къалмагъанды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 446.

НАСЫБЫ ТУТАРГЪА (жёнерже – къарач.) 1. Биреуге билмей тургъанлай ырысхы туюшерге.

Мен да бир-эки лотерей билетчик алайым. Ким биледи, бир куююз не жууурт айранны суута турургъа холодильник туюшуп къалса уа, насыбыбыз иги тутса уа! Э. Гуртуев, Мёлекледе къонакъда, 128.

2. Адамны излеген заты толургъа.

Хау, къарындашым. Насыбыбыз тутса, биз алыкъа сермеширбиз. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 214.

НАСЫБЫ ТУТХАН КЪАДАРДА Къадалып кюреширге, къолундан келген чакълы.

Темир жол станциягъа барып, ишчилеге тубеди, аладан хапар билирге насыбы тутхан къадарда кюрешиди. М. Шаваева, Танг жарыгъы, 216. *Эгечими да эр бла насыбы тутма-*

ды. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 50. Немислиле келгенде уа, бизни къабакъгъа жулдуз сурагъа ишлеген эдиле белгиге – жашчыкъны атасы къуллукълада ишлей эди да, власть жанлыласыз деп, ёлтюржурге деп. Анда да насыбыбыз тутду... Анда, 47.

НАСЫБЫНГ АЛАЙ БОЛСУН (болгъа эди) 1. Бир зат бек кёпдю деген магъанада.

Насыбынг алай болгъа эди, ол жангыз къызыны юйюн къатапа бла лаудандан башдан-аякъ жасаргъа къолумдан келликди. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 46.

2. Иги умут этме деген магъанада.

Жантемир эшегине: «Насыбынг алай болсун, алай келгенлейинге, юй бийченг гардош къабукъланы, арпа къышхырны алып, аллынга къарап тура болур, эшикге атылгъан эски чабыр салам ючюн асыры ашыкъмасанг да боллукъ эди», – деди. Аппаланы Х., Къара куюбур, 254.

НАСЫПЛЫ БАШЫ (модаль фраза) Биреуге сукъланнганда, айтылады.

Насыплы башынг, юйюнжю ишлеп бошадынг сен.

НАСЫПЛЫ БОЛ (алгъыш) Адам адамгъа ыразылыгъын билдиргенде айтылады.

– *Сау бол, насыплы бол, энгда да келе-келе тур, – деди Захират.*

НЕ АЗ ДА Затны азлыгъын кёргюзтген, угъайлаучу фраза.

Аслангерий кеси ёмжурюнде бир адамны намысын сындыргъан болмаз, бир адамны юсюнден не аз да бир ушамагъан сёзчюк да айтхан болмаз. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 10.

НЕ АЙТАСА (не айтырса) (межд.) Айхай да, сёзсюз, алапат деген магъанада.

Сардион деп кѣонакѣбайым, не айтаса, туугъан кѣарындашым болса да, манга андан артыкѣ эталлыкѣ туююл эди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 18. *Не айтырса – бек эркин юй, кѣзюнг кѣыймазча биреуге.* Ш. Руставели, Кѣаплан тери кийген батыр, 171.

НЕ АЙТАСА ДА, НЕ ЭТЕМЕ **ДЕРГЕ** Адамны айтханын шашмай, терк толтурургъа.

– *Эрим, мен айтхандан чыкѣмай, не айтаса да, не этеме деген киши болса, ийнан, мен андан бек терк эригир эдим.* Э. Гуртуев, Кѣош да барабара..., 79. *Иш да барады, ол да, бек таматагъа не айтаса да, не этеме деген кѣз бла кѣарап, халал хакѣын ашап, ырахат жашап турады.* Анда, 232. *Бусагъатда Зухура эки кѣыз бла бир жашны намыслы, ариу кѣылыкѣлы ѣсдюрюп, ючюсуне да бийик билим берип, не айтаса да, не этеме деп, Ибрахимни ауузуна кѣарап, кѣууанч юйдегили болуп, бирге жашайдыла.* Кѣудайланы М., Унутулмазлыкѣ таулула, 303.

НЕ АЙТДЫРАСА (несин айтдыраса) (межд.) Сѣзсюз алайды деген магъанада.

Мисирден келе эдик да, сатаргъа хапчук келтирип, Хапчук да, не айтдыраса, сылтау тапмаз эди биреу. Ш. Руставели, Кѣаплан тери кийген батыр, 158. – *Аны уа не айтдыраса! Бал да берме, аракѣычыкѣ уртлат ансы, – деди Чонай.* М. Шаваева, Кечерлеми? 186. *Ол нарат юй а, несин айтдыраса, асыры жаннгандан, тѣгерекни жарыта болур эди.* Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 341.

НЕ АЙТМАЙДЫ, НЕ КѢОЙ-МАЙДЫ (межд.) Биреу айыртламай, осал сѣзле айтып, кѣаты урушады деген магъанада.

– *Аны [кѣонакѣны] мени отоуларыма кийирип кѣргюзтсенг, кѣзлеринги кѣум басха эди, – деп, ол [Уркѣуят] келинине не айтмайды, не кѣоймайды.* «Коммунизмге жол», № 105, 1980. – *Эшигибизни жандынг, отубузну кѣмдюнг, энди бир кѣауум жылны ичинде юйге жазгъан кѣагъытларыбызны кѣар кѣырпакѣлары эримей келирине уа не сѣз! – не айтып, не кѣоймайма дейсе.* Кѣудайланы М. Унутулмазлыкѣ таулула, 386.

НЕ АЙТЫУУНГ БАРДЫ Бир затны шарайыбы жокѣду деп кѣууанганда айтылады.

– *Бир тюзелсе уа, хау, не айтыуунг барды, – деп кѣошду Добай.* О. Этезов, Тарда, 128.

НЕ АКѢ, НЕ КѢАРА ДЕМЕЗГЕ (не акѣды, не кѣарады; не акѣ, не кѣара деп; не акѣдан, не кѣарадан сѣз, жукѣ айтмазгъа, жууап кѣайтармазгъа д.а.к.). Жукѣ айтмай, тынгылап турургъа.

Совет оноу эте туруп да, не акѣды, не кѣарады демей, эшитгенин да эшитмеген кибик этип турду [Жабалакѣ]. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 198. *Элбек атасына не акѣ, не кѣара деп жууап кѣайтармады.* Ж. Токумаев, Дертли кѣама, 112.

НЕ АЛАЙ КѢАЛГЪАНДА ДА Бек аздан айтханда деген магъанада.

– *Не алай кѣалгъанда, айыма да эки жюз сом алама, – деди жаш.*

НЕ АЛАЙ-БЫЛАЙ ДЕСЕНГ ДА Не зат айтсанг да.

Дагъыда, не алай-былай десенг да, бир шахарда жашагъанлыкѣгъа, Ибрахимни Аюпну юйдегисини терк-терк хапарларын биле туруп онгу болмайды. Кѣудайланы М., Унутулмазлыкѣ таулула, 293.

НЕ АЛАМАТ, НЕ СЕЙИР (межд.) Бир затха да келишмеген сейирлик.

Не алапат, не сейир, бузоу ана-сындан ёнгелеп, аны къатына бар-май тохтагъанды.

НЕ АЛЛАХХА, НЕ АДАМГЪА ЖАРАМАГЪАН Магъанасыз адам, жараусуз зат.

Не Аллахха, не адамгъа жарамагъан затланы алып келгенди жаш.

НЕ АРЫ-БЕРИ ДЕСЕНГ ДА Къалай айландырып айтсанг да деген магъанада.

– Не ары-бери десенг да, мен таулу къызны алгъыннгы ызына къайталлыкъ туююлме, – деди Фатимат. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 225.
Жалан да ол сакълауда бир асыу – кбагъытла терк-терк келедиле да, не ары-бери десенг да, къайнагъан жюрекни бир кесекчик сууутадыла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 292.

НЕ АТЫЛЫП КЪАЛСА ДА Не аздан айтханда да деген магъанада.

– Экигиз биргелей алгъан жал, не атылып къалса да, эки жюзден озгъанына не сёз барды. Хубийланы О., Аманат, 3, 88.

НЕ БАГЪАСЫ БАРДЫ (межд.) Бир зат бек игиди деген магъанада.

Сабийлерин, туудукъларын тёгерегине жыйып, бир олтургъан не багъасы барды?

НЕ БЕТДЕН КЁРЮНЮРЮКСЕ? (не бет бла къарарыкъса?) Уялмаймыса деген магъанада.

– Менден былай нек къоркъаса, Рабийгъа? Санга не бетден кёрюнгеними бир билсем эди, – деди Нюржан. «Шуёхлукъ», № 1, 1980. Ёмюрюнде биреуню капегин хуржунунга салмай келип, энди уа, былай этсенг, халкъгъа не бет бла къарарыкъса? Э. Гуртуев, Мёлекледе кьонакъда, 148.

НЕ ДА БОЛСУН Алай этме дегенде, кючлендирир ючюн айтылады.

– Не да болсун, ким келсе да, кьоншу болсун, жууукъ болсун, мени атым бла келген болса да, не эшикни, не терезени ачма, – деди Таусолтан. Х. Кадиев, Сайламала, 186.

НЕ ДА БОЛСУН ДЕГЕН [адам] Сансыз, кыйматсыз, оюмсуз адам.

Ары [партиягъа] не да болсун деген адамланы алмайдыла. Гочияланы С., Таулу къызны жигитлиги, 198.

НЕ ДА НЕ ЭДИ (не да неди?) Башха затланы эсге алмай, айтмай кьойсакъ да деген магъанада.

Ай, не да не эди, алай, юйге къайтаханда, бу кёлек ючюн боллукъ тырманлагъа уа бир тынгыла. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 25. *– Не да неди, мени кёлюме келгенден, аланы хар аманлыкъгъа буруп тургъан, биз танымагъан бир адам барды, – деди эфенди.* О. Этезов, Аслан, 235.

НЕ ДЕСЕНГ ДА Къалай-алай болса да деген магъанада.

– Сен къатында болсанг, ол [Алий] алай этмез эди. Не десенг да, сабий атасына бек тынгылайды. Ж. Токумаев, Ауанала, 128.

НЕ ДУГЪЖАМ БАРДЫ? (къарач.) Не терслигим барды?

– Не керек эди деп, сизни эшикден ашырырча, манга не дугъжам тюшгенди? Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 183.

НЕ КЕЛСИН (модаль фраза) Бир затдан хайыр жокъду деген магъанада.

Экисини да кёпдю ахшы муратлары, этерик ишлери, алай а, не келсин, иши кёп бош туруп деген айтыгуну кертилигин хаман да кеслеринде сынайдыла. «Толкъунла», 222.

НЕ КЕЧЕ, НЕ КЮН ДЕМЕЙ Тохтамай, солуу алмай, хар заманда да (этерге ишни).

Солтанбек Мироновну таныгъан кюнден бери, къаллай бир акъыл юйретгенди, «кесиме» демей, хар къайда, хар ууахтыда «халкъ, жарлы халкъ, аны жашауу» дегенлей, не кече, не кюн демей, ач, сууукъ болса да, билимин да, акъылын да халкъ иши ючюн толусунлай бергенин кѳредди, биледи. Ж. Залиханов, Тау къушла, 174.

НЕ КѳРЮРГЕ, НЕ КѳРМЕЗГЕ Адам кѳрмеген къыйынлыкъ, сынамагъан азап къалмазгъа.

Алайды дуня, не кѳрдюк, не кѳрмедик, хапарын къачып кетгеннге чыгъарып, сабийни, къолун-аягъын байлап, дуня мал ючюн къарт бабасха бергенни кѳрдюле. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 247.

НЕ КЮН КѳРГЕНДИ Тынч жашамагъанды, кѳп къыйналгъанды деген магъанада.

Не кюн кѳргенди бу Хажии-Осман, кеси уа нечик ахшы адамды! Ж. Залиханов, Тау къушла, 49. *Баширден ауурлугъу болгъанда, тытыр кюсеп, Халыу не кюн кѳргенди!* А. Теппеев, Ташыуул, 392.

НЕ КЮНЮНГЕ КЪАРАЙСА ДА? Ишни болжалгъа нек саласа, артха нек атаса деген магъанада.

– *Аминат мени юйюне алыргъа хазыр эсе, не кюнюме къарайма?* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 97. – *Э киши, хар затны алапат этерге хал бар эсе, не кюнюнге къарап тураса?* М. Гулиев, Акъ атлы, 205.

НЕ КЪАН ЖАУГЪАНДЫ? Не палах болгъанды, быллай бир гузаба этерча деген магъанада.

– *Бусагъат! О, бусагъат! О, не къан жаугъанды, ким эсенг да?!* – *деп, сѳлеше барып, Жагъафар калитканы ачды.* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 139.

НЕ КЪАННГА (къарасханнга) КЪАЛГЪАНСА Не амалсыз боласа?

Была да, кезиуюнде туруп, абериго къарасала уа. Мен артыкъ не къаннга къалгъанма? С. Бабаев, Атамы китабы, 24.

НЕ КЪОНАКЪ, НЕ ТЮШЮН ДЕП БИЛМЕЗГЕ Тыш адамдан уялмазгъа, буюгъа билмезге, тынч турмазгъа.

– *Оллахий, ол адамланы, къамичи бла угъай, ушкок бла урсанг да, тыяллыкъ туююлсе. Не къонакъ, не тюшюн деп билмейдиде, – деди Къанбий.* О. Этезов, Тарда, 17.

НЕ КЪУРУСА ДА Не аздан алгъанда да деген магъанада.

Бюгюн а, не къуруса да, не эки, не юч барабан переключательни артыкъ этерге деп турадыла. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 75.

НЕ КЪЫЧЫРЫКЪ ЭТЕЙИМ! (межд.) Не амал, не мадар этейим!

Энди не къычырыкъ этейим, къалай чыгъайым мындан? Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 20.

НЕ МЕДЕТ (модаль фраза) Айхай, андан не хайыр деген магъанада.

Айхай да, баронну нек къакъгъанын инарал уста биледи. Шимал Кавказгъа кире туруп, аны бир ыйыкъны ичинде къолгъа этерге, Грозныйни нефтин бла Тырнауузну магъаданын Германияны аскер кючюне къошаргъа ол сѳз берген эди. Не медет, ала Шимал Кавказгъа киргенли юч айдан атлап барса да, аны дивизиясы Терк сууну жагъасындан ары ёталмай турады. А. Теппеев, Ташыуул, 304. *Да, не медет! Мен кечирек туусамед, Биргенге къууанч тойлагъа барырем. Жашлыгъым кетмей, тойчулай турсамед, Биргенге тепсеучю жашынг болурем.* И. Боташев, Ёмюрюм, 84.

НЕ МЕН, НЕ СЕН (не биз, не душман; не биз, не биреу) Бир бирге чуйре сюелген кѡаумла: урушханда, тѡйюшгенде.

– Эки айѡу бир ауузда жашаялыкъ тѡйюлдѡле, Гамал! Бѡгюнден ары не сен, не мен, – деп, Сары кѡарасап кѡамасын чыгъарды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 91. ...Кѡолуна сауут алып чыкъгъанны жолу Сѡйрат кѡпюрге ушайды. «Не сен, не мен!» – деген жол. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 348.

НЕ МЕНМЕ ДЕГЕН [адам] 1. Намысы жѡрюген, шарайыпсыз адам.

Ол тиширыугъа ышанлап иги кесек кѡарадым. Кѡалын кирпичлерини тѡбюнден, чолпан жулдузлача, огъурлу, уллу кѡара кѡзлери, болмагъанча сѡйдѡмлю бети, субай санлары не менме деген жашха да эс бурдурмай кѡоярыкъ тѡйюлдѡле. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 29. [Акѡлима] Баргъан а Мухамматха этди. Мухамматха не менме деген кѡыз да угъай демезча, ол да аллай жашладан эди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 60.

2. Кесине базыннган, таукел, жигит адам.

Тасхачылыкъ иште лейтенантны хунерлигине не менме деген разведкачы да сукъланырчады. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 94. [Эфенди окъуйду:] «Таулула! Сиз жигит нартланы туудукъларысыз. Сизни жигитлигизге не менме деген тулпарла да сукъланадыла... И. Боташев, Пьесала, 16. Не заманда да ёлюм бла тенг жукъу кечени бу заманында кюндюзден жукълап кѡаннанны болмаса, не менме дегенни да хорлайды. Кѡудайланы М., Жилѡун парий этген мискин, 217.

НЕ ОЛТУРУП, НЕ ТУРУП БОЛАЛМАЗГЪА Биреуню тынчлыгъы, ырахатлыгъы кѡалмазгъа.

Мазан, эрикгенден хайран болуп тургъан адамча, не олтуруп, не туруп болалмайды. Ж. Токумаев, Ауанала, 15.

НЕ ОТ ТѡШГЕНДИ? Быллай бир нек ашыгъаса, нек кѡазауат этесе деген магъанада.

– Кѡайсынны: «Не от тѡшгенди мынга?!» – дегенин эшитгенем, – деди кѡызы Харуннга. А. Теппеев, Отлукъ ташла, 240.

НЕ СѢЗ (барды) (межд.) Толу ийнанмакълыкълны, таукелликни кѡргюзтген фраза.

Кѡарт болгъанды ансы, Жалдусханны усталыгълына уа не сѢз бар эди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 58. Аллай батырны [Саанянча] ёлюмю бѡтѡн да бушуулдуу – не сѢз. «Малкѡар адабият», 11 кл. 1998., 21.

НЕ УЛЛУГЪА КЕТДИНГ Не болмагъанны айтдын, не излейсе деген магъанада.

– Ой сен а, не уллугъа кетдинг! – деди кѡарындашым. М. Гулиев, Акъ атлы, 126.

НЕ ХАДАГЪА ЭТЕЙИМ? (межд.) Не амал табайым?

Жарлы анамы аллына бир ийнекчик этерем деп тураем да, энди ол муратым да оюлду. Энди мен не хадагъа этейим? Ж. Залиханов, Тау кѡушла, 59.

НЕ ХАЗНА Уллу ышаныулукъ болмагъанын ангылатхан магъана.

Насындан узагъыракъ турсам, ол иги болурму эди деген сагъышлагъа да бир келеди лирика жигит. Алай не хазна. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 180. Быллай соруула кѡп адамны башында тууадыла. Алагъа тѡз жууап, жангыз жууап тапханла уа не хазна болсуңла. Анда, 195.

НЕ ХАТЛАМАСЫ (халпамасы) БАРДЫ? Биреуню не иши барды?

– *Ма бусагъатда сен айтхан фермала, бригадала, жыйынла. Аладан тышында айланыргъа алагъа не халпама барды?* Х. Кадиев, Тамата, 160.

НЕ ХАПХА, НЕ ЧАПХА ЖАРАМАГЪАН (къарач.) Жараусуз зат, адам.

– *Ох, ох, итни къарты бла адамны къартындан насыпсыз болмаз дуняда: не хапха, не чапха жараманладан болуп къалабыз.* Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 166.

НЕ ЧЫКЪСА ДА, МЫНДАН ЧЫГЪАР Биреу жигитлик этер.

Бу жашчыкъ а кимникиди? Не тири санлары барды! Не чыкъса да, мындан чыгъарыкъ болур. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 34.

НЕ ЭСЕ ДА Не ючюн эсе да.

Алай не эсе да кёзюме жукъу кирмейди. С. Бабаев, Атамы китабы, 24.

НЕДЕН ДА НЕ? Не затдан да не хайыр тюшерикди?

Атасы айтханлай, «герменлиле» мында ёлорге къутуруп келген эселе, Каракай да ала бла ёлорге неге керекди? Ол бир жоюлса, анга неден да не? 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 103.

НЕК ЖАЗЫКЪ (жарлы) ЭДИ БАШЫНГ Адам кесини къарыусузлугъуна жарсыгъанда айтылады.

– *Мен да ол онмагъан малчыкъланы къатындан кетмей турургъа мурат этдим. Алай а, не келсин, аллымда бирин да къоймадыла. Айхай, огъай дер къарыуунг болса, нек жазыкъ эдинг?! Хубийланы О., Дерт, 163. – Жашым, сен аны айтханына эс бурма. Сант этиучюдо, – деди Кёзлеу, Мутайны жапсара. – Айтырын-къаллыгъын билсе уа, нек жарлы эди башы.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 47.

НЕКЯХ ЭТИПМИ АЛГЪАНДЫ? Затны закон бламы алгъанды?

Мамсур бла Дауум юде къалгъанларында, атасы жашчыкъгъа Айдемир атарыкъма деди. – Аллай иги ат бизни жашчыкъгъа жетемиди? – Жетмей а! Бийле, байла атланы неках этипми алгъандыла, – деди Мамсур. Лайпанланы С., Баталлары, 34.

НЕНЧА МЫСХАЛ ТАРТХАНЫН БИЛИРГЕ Адамны болумун, къарыуун билирге, ёнчелерге.

Генерал хар кимни ненча мысхал тартханын бек ариу биле эди. Багъатурланы Х., Ата журт ючюн, 55.

НЕСИН АЙТАСА. Ол алайды деген магъанада.

Эшекни кесин а несин айтаса, асыры семизден, тюгю къатапача жылтырайды. «Эртте биреу бар эди...», 25.

НЕСИН ДА БИЛМЕЗГЕ 1. Бек къаты жукъларгъа.

Эрттенден ингирге дер аякъ юсюнде айланган аскерле нелерин да билмей жукълайдыла. Хубийланы О., Аманат, 1, 24.

2. Асыры эсиргенден, жугъун да билмезге.

Тёшекге тюшюп, несин да билмей, сант этеди жаш, аракъы ийиси уа кюкюретеди юйню.

НЕСИНДЕН КЪАЛЛЫКЪМА (межд.) Жалыныр жерим жокъду деген магъанада.

Сафар: – Келиним, энди уа къыздырма, жаным. Бирси эрттенблача, тынгылап кетериг а бир да сунма. Боллукъду сенден кёргеним. Ненгден къаллыкъма? – деди. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 113.

НИККОЛА АЙ (эски) Июнь айны аты.

Алтынчысы Никкола ай болады. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 44.

НОХТАБАУ ЭТЕРГЕ Саугъа берирге (биреуню этген жумушу, ахшылыгы ючюн, къууанч хапары ючюн).

– *Къайдам, ким билсин, сен аны барысын къойдуруп олтураллыкъ туююл эсенг, кёр, бир иги нохтабау да этербиз.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 113.

НЫГЪЫШДА АЙТЫЛСЫН Менден букъдургъанынг белгили болсун дегенде айтылады.

– *Ма ол кюн, экибиз ушакъ эте тургъаныбызлай, бир жаныбыздан чыгып, Хадижат: «Бизден жашыргъаныгъыз а ныгъышда айтыла турсун», – деп кетген эди.* «Шуёхлукъ», № 1, 1980 ж.

НЮР ЖАНАРГЪА Бир зат, адам бек ариу, суюдюмлю кёрюнюрге.

Бет сыфатыны ариулугъу – муну бетинде нюрмю жанады огъесе бу суратмыды дерча эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 70.

О

О САЛАМ, О КЕЛЯМ ЭТЕРГЕ Ариулукъ бла айырылыргъа.

Да ол тынч эди. Айырылдыла, о салам, о келям деп. А. Тепсеев, Ташыуул, 177.

ОБА КЪАЗЫГЪЫ БОЛУРГЪА (масхара) Ёрге сюелирге.

– *Жигит жаш, къой санамай эсенг, эшик юсюне оба къазыгъы болуп турма да, бу жаханымден ары бир чыкъмагъа къой [сюдден].* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 229.

ОБА КЪАРАНЧХА (къарач.) Жаныуарланы, къанатлыланы юрктюр ючюн, къабырлада салыннган бодуркъу.

Бу неге ушайды, оба къаранчха кибик?

ОБА ТАШЫ СИНГИЛДЕР (къымылдар) (дин) Ахыратда да тынчлыкъ тапмаз дегенде айтылады.

Жолда бара, Кюмюш: «Бу жарлы ёксюзлеге иги къарамасанг, ахыратда тёре бар эсе, халал къоңшуму, Халимат харипни, оба ташы сингилдер», – дей эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 248.

ОБА ЭТЕРГЕ [адамны] Биреуню ёлтюрюрге.

«Энди Мажирни сакълама. Душман огъу аны эртте оба этгенди», – дерге уа Сафарда къарыу-кюч жокъ. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 120.

ОБАГЪА КЁМЕРГЕ къара: ОБА ЭТЕРГЕ.

Сизни ырахат жашауугъузну бузгъанланы, тыпырыгъызда отугъузну кёмген жасулары обагъа кёмгюнчю, бу сауутланы атмазгъа ант этебиз. Хубийланы О., Аманат, 2, 198.

ОБАСЫНДАН КЪУРТЛАМЫ ЧЁПЛЕРИКДИ? Не ахшылыкъ этерикди?

– *Сабийле болуб а, обамдан къуртламы чёплерикдиле? Кесинги саулугъунг болмаса, къатындан, сабийден келлиги да жокъ, – деди Хамзат.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 196.

ОБУР КИБИК [адам] (хыны) Аман акъыллы адам.

[Харун:] Ол биринчи къатынчыгъы бла да бек тап жарашып, ашап-жашап турлукъ эди. Алай сен, обур кибик, араларына кирдинг да, жашауларын буздунг да ийдинг. Ж. Токумаев, Ауанала, 364.

ОБУР – КЪАРШЫСЫНА ЁЧ (Нарт сёз.) Кеси адамына, жууугъуна къадалыучу.

– *Обур – къаршысына ёч деп, сен да манга къадалып турмасанг болмаймыды?*

ОГЪАРТЫН СЕРМЕРГЕ Кесинден онглугъа керилирге, кесинде болмагъан уллулукъну башына тартырга.

Кёзюне жетгенинде, огъартын сермей тургъан къатын, сайлагъан – сайгъа деп, сюлдери тюшдю. Кьоркъ-мазланы К., Горда бычакъ, 2, 134.

ОГЪАРЫ АЯГЪЫНА МИНДИРИРГЕ (тартырга) 1. Автоматны, уш-кокну жерлеп, атаргъа хазыр этерге.

Терезелени тюплерине сюелип, Балашов бла шофёр, автоматланы огъары аякъларына миндирдиле. Хубийланы О., Аманат, 2, 326. *Даулет, бир аз мычыл, акъырын, чыкъырт деп, сампалны огъары аягъына тартды.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 32.

2. Адамны ачыуландырырга.

Хамзатны жаши бек ёчдю жарлы атасын огъары аягъына миндирирге – ичерге бек сюеди.

ОГЪУ ЖАЗМАУЧУ [адам] Уста ушкок атыучу, мараучу.

Учханлай, дагъыда бир атды. Огъу жазмаучу Харун биле эди дагъыда бир солдат жыгъылгъанын. А. Теппеев, Гуппур Геуюзну кёпюрю, 43.

ОГЪУРЛУ АЯКЪ БЛА КЕЛСИН (алгъыш) Биреу бла юйге игилик келсин деген магъанада (асламысына келинни юсюнден).

– *Жашла, келлик келин да огъур аякъ бла келсин!* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 16.

ОГЪУРЛУ БОЛСУН (алгъыш) Бир затны хайырын кёр, къууанча жюрют деген магъанада (кийим, багъалы зат, къуллукъ д.а.к.).

– *Алан, Хажибекир, къуллукъчу болгъан болурса дейме, огъурлу болсун жангы къуллугъун!* – деп, Тохдар къолун узатханлай, адамла кюдлюе. Хубийланы О., Аманат, 2, 217.

ОДАЛГЪА ИЕРГЕ (къарач.) Зауукълукъгъа батдырырга.

Къарындашы эгечин одалгъа ийгенди.

ОДАЛГЪА СИНГЕРГЕ (къарач.) Биреу ох дерге, зауукъ этерге.

Осман хапарсызды, одалгъа сингенди. Жумушакъ тюлкюню сары къулагъын тапханды. Батчаланы М., Хорланган жазу, 115.

ОЖАКЪ ТЮТЮНЛЕРИ (бирге) КЪОШУЛА (жашаргъа) Биреу бла къоншуда жашаргъа.

Ожакъ тютюнлери къошула жашамагъан эселе да, узакъ туююл эдиле: хазнамыды тау эл – адамларын къоюп къойсакъ да, бир бирлерин итле окъуна таныйдыла. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 75.

ОЖАКЪДАН КЪУРУМ ТЮШГЕНЧА Билмей, сакъламай тургъанлай болуп къалгъан ишни юсюнден.

Къыйынлыкъ, билмей тургъанлай, ожакъдан къурум тюшгенча, юслерин басхандан беричи, Мёлахан къалайгъа къараса да, темир сауутланы жютю (жити къарач.) болуп кёре турду. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 47.

ОЖАКЪДАН ТЮТЮН ЧЫГЪА-РЫРГЪА Биреу энчи юйге, юйюрге саналырга.

Биз да юйге саналабыз, ожагъыбыздан тютюн чыгъарабыз, кишиге жалынмай жашаргъа кюрешибиз.

ОЖАКЪДАН ТЮШЕРГЕ (къарач.) Биреуню юйюне аман умут бла кирирге, сыйсызлыкъ келтирирге.

– *Биз кимни юйюне от салгъанбыз? Кимни ожагъындан тюшгенбиз?* Хубийланы О., Дерт, 45.

ОЗАЙ БАЙРАМ (эски) Жаз келгенни байрамы, къууанчы.

Малчыла къышлыкълардан жайлыкъгъа кёчгенде, былайда тохтат,

озай байрам этедиле. «Минги тау», № 3, 1986.

ОЙМАКЪ КИБИК [ауузу] Биреуню, сабийни ауузуну гитчелигин белгилер ючюн айтылады.

Узун чачы, чыммакъ, къызыл ингиликли бети, ариу саны, оймакъ кибик ауузу бу къызын бек ариугъа саната эдиле. «Коммунизмге жол», № 13, 1981 ж.

ОЙНАГЪАНМЫ ЭТЕСЕ? (межд.) Тынчмы сунаса?

Арыгъан а, баям, бары да этгендиле [жашла]. Ойнагъанмы этесе, быллай тик ёрню былай терк чыгъаргъа былагъа алыкъа хазна тюшмегенди. Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 33.

ОЙТ ДЕГЕНИНДЕ, ХОЙТ ДЕРИК [адам] (къарач.) Жууап къайтараллыкъ, кишилиги болгъан адам.

Жууап къайтараллыкъ, ойт дегенге хойт деп, ёрге къобар талай жаш айырыгъыз арагъыздан, влаьтдан аллай эркинлик алгъанбыз. Лайпанланы С., Баталлары, 171.

ОКЪ БЛА КЕП КИБИК БОЛУРГЪА (окъ бла кепча) 1. Экеулен бир бири бла теппе-тенгдиле, бир бирине келишедиле деген магъанада.

Тамам окъ бла кеп кибикдиле. Бир бирине бек тийишлидиле. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 240.

2. Биреуню быстыры юсюне теппе-тенг болургъа.

Эркеханны къара къумачдан чубур тар жыйрыгъы (къарач. – чепкени) тыкъ этине окъ бла кепча тар-тылгъанды. Хубийланы О., Аманат, 3, 29.

ОКЪ СУУУТУРГЪА Окъ тийип, ёлюрге.

Кавказны тау къушу Солтан-Хамитни душман огъу сууутханды. «Шуёхлукъ», № 1, 1973. Ала, ол жи-

гитле, Ата журтларына атылгъан окъланы сууутхандыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 20.

ОКЪ ЮЛЮШЮ БОЛУРГЪА къара: ОКЪ СУУУТУРГЪА.

Сени аллай боллугъунгу билгенде, Ол окъ юлюшю болсанг сюер эди. Алай жашын кёрюрге термилгенлей, Алгъа ауду, къайтыб а сюелмеди. С. Гуртуев, Ныхытла, 117.

ОКЪДАН КЁЗ (кёзюн) ЖУМ-МАГЪАН (къакъмагъан) [адам] Бек батыр, жигит адам.

Патчахны жашы уа жигит, окъдан кёзюн жуммагъан бир. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 180. Анасы: – Сени окъдан кёзюн къакъмагъан, ёмюрюнде бир тынчлыкъ да тапмагъан атанг бар эди, – деди жашына. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 60. Антлы нёгерле болуп, тёртюсю да бирча, окъдан кёз жуммагъан тёрт жигит атлы, жорта-чаба барып, бир элге жетедиле. «Эртте биреу бар эди...», 38.

ОКЪА СОГЪА ТУРМАЗГЪА (масхара) Биреу бош, ишлемей турмазгъа.

– Ушкок отну къой, топну отун ийисгегенбиз, былайда къалгъанла да окъа согъуп турмагъанбыз, сыртыбызда терибиз кепмей, сизге азыкъ, кийим ишлеп тургъанбыз, – деди анасы жашына.

ОКЪАЛАРЫ УУАЛМАЗ (масхара) Биреу ол ишни этерге эринмесин, башын кётюрмесин, багъалы этмесин дегенде айтылады.

– Хой-хой, хой! Науруз къызыны окъалары ууалмагъа эдиле! Ётюрюк-мю айтама?! Къайдады ол халкъгъа жюрюй билиую? Хапар чыгъармагъан эсе уа, бир сорчу Хасаннга. Хубийланы О., Аманат, 3, 110.

ОКЪУУ ИЙНЕ БЛА КЁР КЪАЗ-
ГЪАН КИБИКДИ (Нарт сёз.) Окъуу
бек къыйын ишди деген магъанада.

Анча кюн солуусуз билим алгъан
тынч туююл эди. «Окъуу ийне бла
кёр къазгъан кибикди», – деп андан
айтадыла. Ю. Жулабов, Жер этегине, 94.

ОКЪУУНУ АРТЫНА (ахырына)
ЖЕТЕРГЕ Бийик билимли, академик
болурга.

– Иш да татый болур. Абыныр-
ча атлама. Окъууну артына жетме-
сенг, ыразы боллукъ туююлме, – деди
Хурай. «Толкъунла», 127.

ОЛ А – СЁЗ ДА, ХАПАР (межд.)
Ма сейирлик десенг.

...Таулу тиширыу бир къыйнал-
гъан адамга къоңшулукъ чыгъаргъа-
ны ючюн сауагъа алгъанды деб а ким
эшитгенди?! Ол а – сёз да, хапар...
Тоба, тоба, къара сен анга. И. Гадиев,
Нарт уя, 195.

ОЛ БАРГЪАН ЖЕРГЕ АУРУУ,
ТАЛАУ БАРМАСЫН (алгъыш)
Къангада, къууанча алгъыш этген
адамга къайтарылгъан жууап.

– Малчылары юйлерине биз хар
заманда да къууанча келе турайыкъ.
Барады, Саламгерий улу! Ол баргъан
жерге ауруу да, талау да барма-
сын! – деди ол да. Ж. Залиханов, Бахсан
жолдузу, 233.

ОЛ (биреу) БЕРИ КЕЛГИНЧИ,
АРЫ БАРМА Ёлмей жаша, ёмюрлюк
бол деген магъанада.

Нени да билиучю Туйгъун харип,
ол бери келгинчи ары бармайыкъ, бир
хапар билдирир эди. Б. Гуртуев, Жангы
талисман, 140.

ОЛ БИРЕУ (ол бири) Адамны
атын жашыргъанда жүрөйдю (ас-
ламында эрини, къатыныны).

– Суу агъачны эшикге чыгъа-
райым, юйде огъай эсенг, коридорда

кёрсе да, ол бири акъылындан чыгъа-
ды, – деп, Сапият эрлай аны гёзенни
къабыргъасына сюеп, ызына кирген-
лей: – Ол бири дегенинги Базарбийге-
ми айтаса? – деп, Жандет, шинтик-
ни Сапиятны тюбюне тюрте, сорду.
Хубийланы О., Аманат, 2, 111.

ОЛ-БУ ДЕГЕН [адам] Элде кимге
да ахшы, иги жаны бла белгили адам.

Бир кюн озгъандан сора, ол-бу де-
ген бир къауум тенгин жыйып, къа-
тынны келтирирге деп, атланып ке-
тедиле. «Малкъар халкъ жомакъла», 169.
Энди халкъы жыйылып, ол-бу деген
мараучула илишан ата тургъанла-
рын кёредиле [антлы нёгерле]. «Эртте
биреу бар эди...», 38.

ОЛ ДЕГЕН НЕ СЁЗДЮ! Алай ай-
тыргъа, этерге къалай жарайды деп,
сейирсинирге.

– Ол деген не сёздю – бюгюн келип,
тамбла... А. Теппеев, Кюн батмайды, 72.

ОЛ ДЕГЕН НЕДИ? Бир затны
юсюнден айтыргъа не кереклиси
барды, алайсыз да белгилиди деген
магъанада.

Угъай, бир палах болмасын ансы,
болса уа, болушмай а, ол деген неди?
Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 230.

ОЛ ДУНИЯ Ахырат дуниясы.

Ол дуния бла бу дунияны байлам-
лыкълары кёп затда билинип келеди.
Мусукаланы С., Барып турсанг..., 108. –
Жашчыкъ, бюгюн санга энчи кюн-
дю – атанг бла сен тюбешген кюн.
Ол дунияда, – деп къошду Фатимат.
Анда, 71. Эсимдеди, анабыз кётюрал-
гъаны чакълы бир ашарыкъ алып
келиучю эди. Ол дуниясы жарыкъ
болсун, жаннетде жансын чырагъы.
«Заман», 4 март, 2016.

ОЛ ДУНИЯГЪА АШЫРЫГЪА
Биреуню ёлтюрюрге (къазауатда не
да зорлукъ бла).

Халкъ дертчи Батырбиев Омара, душман тасхачыла элге келгенлей, фашист офицерни ол дуниягъа ашырып, Кёнденденде гитлерчилегге элгенмей, тынч жукълау болмазын ангылатхан эди. «Коммунизмге жол».

ОЛ ДУНИЯГЪА БАРЫП КЪАЙ-ТЫРГЪА (дин) Биреу, бек ауруп, ёлюрге жетип, игиге айланыргъа.

– *Къой, къой, къой, бу жол болмаса, ёлеме деп къоркъмагъанма, ол дуниягъа барып къайтханма.*

ОЛ ДУНИЯСЫ ЖАРЫКЪ (кенг) **БОЛСУН** (дин) Биреуню ахыраты иги болсун, жаннетге барсын.

– *Анагъыз жюрек ауруудан ауушду. Ол дуниясы жарыкъ болсун. Сизни ол жюз кере аманат этген эди, – деди Базарбий. Хубийланы О., Аманат, 3, 22. – Хау, ол дуниясы кенг болсун, бу затны юсюнде аппам терсди деп, адам анга чурум табаллыкъ жери жокъду. М. Гулиев, Акъ атлы, 96.*

ОЛ КЮНМЮ, БЮГЮНМЮ (ол кюнмю эди, бу кюнмю эди) Бир белгили замандан бери деген магъанада.

Малжей Бекболатны аллай тёзюмлююгюн кёргенден сора уа, ол кюнмю эди, бу кюнмю эди, анга къол кётюрмеди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 258.

ОЛ САГЪАТДАН (ол сагъатха) Къысха, аз заманчыкъны ичинде, такъыйкъагъа деген магъанада.

Жашла кенгде кютюуге жайыла баргъан тууарланы эледиле. Ол сагъатдан аланы кёллери кётюрюлдю, арыгъанларын унутханча болдула. Ж. Токумаев, Дертли къама, 266.

ОЛ СЕН АЙТХАН ОРАЙДАЛА ЖОКЪДУЛА Ахшы умутларын толукъ тьююлдюле деген магъанада.

– *Менде ол сен айтхан орайдала жокъдула, иш башымы басып тура-*

ды, манга ойнаргъа, бош айланыргъа кюн къайда?

ОЛ ТЮЛКЮ ЭСЕ МЕН А – КЪУЙРУГЪУ Ол хыйлачы эсе, мен а андан да хыйлачыма деген магъанада.

[Таубий:] Ол тюлкю эсе, мен а къуйругъума. Бизге керек затланы жанын къолуна алдырып айтдырырма. И. Боташев, Пьесала, 46.

ОЛ ХАННГА ЖУУАП ТЮЙЮЛДЮ Магъаналы, тийишли жууап тьююлдю деген магъанада.

Сен ишни болушун айт, сен айтхан ханнга жууап тьююлдю. «Коммунизмге жол», № 117, 1979.

ОЛ ЫСПАСЛЫ БОЛ (къарач. – бюсюреулю) Аны ючюн ыспас этмейме деген магъанада.

Аны ючюн не бюсюреу. Ачха тилеп аллыкъ болсам, ол бюсюреулю болсун! Хубийланы О., Аманат, 3, 64.

ОЛ ЭЛДЕ ОЛ ДЕП (аты айтылгъан) [адам] Игилиги, адамлыгъы бла белгили болгъан адам.

Къарындашла ол элде ол деп аты айтылгъан бир бай кишини юйюне келгендиле. Фольк.

ОЛЖАН: ОЛЖАННГА КЕТЕРГЕ (къарач.) Ёлюрге, ахыратха кетерге.

– *Аны кёрюрге сен эсен къал, мен – не муратыма жетерме, не да олжаннга кетерме. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 144.*

ОЛТАНЫНА ЖЕТМЕЗГЕ (олтанына жабышхан кирни къыйматын тутмазгъа) Адамлыгъы жокъду, биреу бла тенглешидирге да жарарыкъ тьююлдю деген магъанада.

[Салихат:] Кет. Аллахны кёлюн кюлдюрме. Сен аланы [саудюгерчилени] олтанларына жабышхан кирни къыйматын да тутмайса. Ж. Токумаев, Ауанала, 363.

ОЛТУРСА – БИЙЧЕ, ТУРСА – ЭР КИШИ Тиширыу ишни да, эр киши ишни да бирча эталгъан, болумлу тиширыу.

Найыпхан харип, олтурса – бийче, турса эр киши болуучу эди. «Коммунизмге жол», № 112, 1980 ж.

ОЛТУРУР-ТУРУР ЖЕРИН БИЛМЕЗГЕ (тапмазгъа) 1. Асыры къууангандан, кесин жыялмазгъа.

Бирле, асыры къууангандан, олтурур-турур жерлерин билмей айланадыла.

2. Амалсыз болургъа.

Аны [ыннаны] баш аурууу къозгъалып къалады. Аллай кюнюнде ол юйде олтурур-турур жер тапмай, амалсызгъа къалыучуду. Х. Занкишиев, Мени шуёхларым, 73.

ОН БАРМАГЪЫ БЛА ЖЕР ТЫРНАП (ёсдюрюрге) Къадалып ишлеп, къаты кюрешип (ёсдюрюрге).

Аладан бирича, Халимат да он бармагъы бла жер тырнап ёсдюрген тахталарына кирип, жарсыйды. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 30.

ОН БАРМАГЪЫМ ОН КИШИ (даучу) БОЛСУН Ахыратда да кечем деген магъанада.

Бизни индексге сюрюп баралла, Эсен жашагъыз къалгъанла. Он бармагъыбыз он киши болсун Душманнга бёркюн алгъаннга. А. Теппеев, Ташыуул, 431. – *Аны [Байрумукъну] ёлтюргенинги санга кечгеннге къыямат кюн он бармагъым даучу болуп сюелсинле! – деди Гондай.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 224.

ОН БАРМАГЪЫН БИЛГЕНЧА БИЛИРГЕ Биреу бир затны бек уста билирге.

Ол [Нохтар] жерчигин кесини он бармагъын билгенча биледи. Аны, Бахсан жулдузу, 42.

ОН БАРМАГЪЫН ЖЕРГЕ БЕКЛЕРГЕ Биреу, жерден къолун айырмагъанча, тохтаусуз ишлерге.

Къарт атасын, саусуз анасын, юйдегисин апчытмаз ючюн, Хажибекир, он бармагъын жерге беклеп, сары тангдан ахшам къарангысына дери белин тюзетмей ишлей эди. Э. Гуртуев, Жанбермес Асланбий, 9.

ОН БАРМАГЪЫНА ОНОУЛАН КЪАРАРГЪА Кёп адамны аш-суу бла жалчытыргъа.

Ибрахимни он бармагъына оноулан къарайды, несин берликди?

ОН БАРМАГЪЫНДАН БАЛ ТАМГЪАН [адам] Хунерли, ишлеучю, мадарыулу адам.

– *Кесимикиледиле деп айтмайма, кёзю къыйып, ол эки къызын адам киши юйюне чыгъараллыкъ туююлдо. Он бармакъларындан бал тамады, Аллах бирди.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 113. *Алып келебиз сизге кёгюрчюнчюкню, Эй, он бармагъындан бал тамгъан келинчикни.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 172.

ОН БАРМАГЪЫНЫ КЪЫЙЫНЫ Къара: КЪОЛ КЪЫЙЫНЫ.

– *Мени он бармагъым бла ишлеген къыйыныма кимни дауу барды? – деди Харун.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 27. *Аскерден къайтханымда, энди юйор болады, он бармагъыны къыйыны бла ёсдюрген анасын къартлыгъында бир тынчайтады дегенле кёп болур эдиле.* И. Гадиев, Санга айтама, 184.

ОН ЖУКЪЛАП, ТЮШЮНЕ ДА КИРМЕЗГЕ Бир иш, зат эсинде да жокъду деген магъанада.

– *Биз Локъманны эртте унутханбыз. Сен, келип, эсибизге тюшюрдюнг ансы, он жукълап, бизни тюшюбюзге да кирмейди.* Ж. Токумаев, Ауанала, 105.

ОНОУ – АЛИЙДЕ, АЧХЫЧ – ХАБИЙДЕ (къарач.) Биринден къутулсанг да, экинчисинден къутулмазса деген маъанада.

Таматаланы арасында, оноу – Алийде, ачхыч – Хабийде дегенлей, бирлик жокъ эди.

ОНОУ АМАЛТЫН (бир эл) ТЮП БОЛДУ Оноусузлукъну, башчысызлыкъны юсюнден.

– Оноу амалтын бир эл тюр болду дегенча, оноу амалтын, ол жаш зая болуп бара болур дейме, – деди Дауумхан. А. Теппеев, Отлукъ ташла, 157.

ОНОУ КЪОЛУНДА БОЛУРГЪА Адамны, ишни къадары биреуню эркинлигинде болургъа.

– Не десенг да, битеу Уллу тарны оноуу аны [Муртазны] къолундады. Ж. Токумаев, Дертли къама, 64.

ОНОУНУ КЪОЛГЪА АЛЫРГЪА Башха биреуге ышанмай, оноуну биреу кеси этерге. Биреуню эрге бериуню, юйдегили этиуню юсюнден оноу этерге.

Батырбекге не игилик этерге да хазыр жамауат Шаухал бийни сёзюнден сора... оноуну къолгъа алады. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 92.

ОНОУН ЭТЕРГЕ Биреуню эрге бериуню, юйдегили этиуню юсюнден оноу этерге.

Къызыны заманы жетер, оноун этерге керекди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 77.

ОНГ ЖАНЫНА САЛЫРГЪА Биреуню сыйын кёрюрге, багъаларгъа, хурмет этерге.

Жалчыны не сыйы боллукъ эди? Жумуш этерге жарашаса ансы, санга жумушму этерикдиде. Онг жанына салып, сыйлап айланмазлыгъы сылхыргъа да белгиледи. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 110.

ОНГ ЖАНЫНА ТЮШЕРГЕ (къарач.) къара: ОНГ КЁЗ БЛА КЪАРАРГЪА.

Къалай эсе да, сен аны онг жанына тюшгенсе ансы, ол алай тохтар адам туююлдо. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 107.

ОНГ ЖАНЫНГЫ (къабыргъангы) АЙЛАНДЫРЫП ДА БИР КЁР (бар) (масхара) Кесинги жарашдырып, ариу айтып да бир кёр.

– Онг жанынгы айландыр да бир бар, санга Къыямыт жерин берсе кёрмезмисе, – деди Токъал. Аппаланы Х., Къара кюрюр, 138.

ОНГ ЖАНЫНГЫ БЕРМЕ Онг жанынгда барыргъа къойма.

– Ол алда келген атлыны кёрмисе? Ол мычымай сени жетер, онг жанынгы сен берме: ол, жетгенлей, шухунг кирик, сююнюр, онг жанынгы берсенг, уруп, жерге кийирир. «Малкъар поэзияны антологиясы», 20.

ОНГ КЁЗЮ (онг кёзден) БЛА КЪАРАРГЪА Биреуню ариу кёрюрге, игиге санаргъа, жаратыргъа.

Аллах бергенди быланы [жаухарланы, алтынланы], онг кёзюнден къаран, бизге. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 207. – *Толстойну жазгъанларында, къарачайлыланы юслеринден айтханына тюбедим. Ол а сизге онг кёз бла къарай кёре эдим, – деди Любовь Петровна.* Хубийланы О., Аманат, 3, 231. – *Профсоюз взносланы Сарыбаш улудан иги телеген къуллукъчу битеу коллективде да жокъду, – деди профком, кёзлери жылтырай, – ол зат а, адамны тизгинлигини юсюнден айтады, къуллугъуна онг кёзден къарагъаныны белгисиди.* Э. Гуртуев, Мёкледе къонакъда, 78.

ОНГ КЁЗЮЧА КЁРЮРГЕ Бек сюерге.

Ол биргесине айланган адам-ла уа къаллай адамла болурла? Сёз ючюн, Къубадий? Ол Кесеуню артыкъ онг кёзюча кёргеннге да ушамайды. И. Гадиев, Нарт уя, 377.

ОНГ КЪОЛУ БОЛУРГЪА Биреуню ышаннгылы, керти адамы, таянчагъы болургъа.

[Чонай:] Санга [директоргъа] бек кыйын боллукъду быллай осал коллективде шилеген. Алай сен къоркъма. Онг къолунг мен боллукъма сени. Ж. Токумаев, Ауанала, 213.

ОНГУН АЛЫРГЪА Биреуню хорларгъа, къымылдатмазгъа, онгсуз, мадарсыз этерге.

Бу керексиз даула онгуму алыргъа жетдиргендиле.

ОНГУНА АЙЛАНЫРГЪА Биреуню иши тюзелирге, насыбы тутаргъа.

Къалай игиди билмей турганлай аталы болуп къалган! Андан сора иш да онгуна айланады. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 171.

ОНГУНА АЙЛАНЫРСА (масхара) Жангыласа, онглу болмазса деген магъанада.

– Юч жашынгдан жалан да къалгъаны буду, аны да малчы этсенг, онгуна айланырса, – деди Керимат. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 4.

ОНГМАГЪАННГА ХАПАР СОРМА Адам кесин насыпсызгъа тергегенде айтылады.

– Ой-къой, – деп, ахсынып жууап берди Зурият, – онгмагъаннга хапар сорма дейдиле, юйдеги жашау эталмады. Лайпанланы С., Гургумлу, 33.

ОНГСУЗГЪА ШАМШО [адам] (къарач.) Кесинден онгсузгъа ёч, аны кыйнаргъа излеген адамны юсюнден.

Шамдарий, онгсузгъа шамшо деп, кеси да ауруп турганлай, бир

сагъат таяныр онгу болмай, ёретин дарман къабып, къартларына къарагъандан бошамайды.

ОРАЗАКЪАЙНЫ ЫРЫСХЫСЫНА КЁРЕ (къарач.) Мени насыпсызлыгъыма кёре деген магъанада.

Чабакъ тутаргъа суу ызына тюшдюм. Тюшгенден не келсин, Оразакъайны ырысхысына кёре дегенлей, Къобан къутуруп келе эди. Чабакъ тутаргъа онг болмады. Семенланы А., Жазыу айла, 20.

ОРТА БОЙЛУ [адам] Орта ёсюмлю адам.

Алай ол кезиуде арбагъа бир орта бойлу къарамыйыкъ жаш секирип минди да, битеу ол оруслу айтхан-ны тауча айтып башлады. Э. Гуртуев. Жанбермез Асланбий, 32.

ОРТА ИЛИК: ОРТА ИЛИК Къойну, эчкини бутунда жан сюекни бла тобукъну ортасында сюеги, ханты.

– Бисмилляхий, – деп, Адыхам къолуна орта иликни алды. Иги бишген этни зауукъ этип ашай, сабыр сёлешиди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 9.

ОРТА СОМУ 1. Бир затны бек магъаналы кесеги.

– Алгъа болган не заманда да жерни орта сомун къагъып кетген адет болуучуду да, энтда алай болуп къалырмы деп келебиз, – деди Сабыр. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 151.

2. Бир затны тюз ортасы.

Кёкюрек тюймелерин да тешип, бёркюн да къолуна алып, орамны тюз да орта сомун алып барган Сафар бусагъатда дуняда кесинден насып-лы адам жокъ суна эди. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 125.

ОРТАГЪА СУУУКЪ СЁЗ (жел) КИРИРГЕ Эки адамны бир бирге жүреклери кыйналыргъа, ортада тил этилирге.

[Саламгерий:] *Тейри, Пачахан, ортагъа не эсе да бир сууукъ жел кирди дейме.* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 42.

ОРТАЛАРЫ (аралары) АМАН-НГА КЕТЕРГЕ (къалыргъа) Шуёх-лукъдан айырылыргъа.

Ичгичи бола башлагъанымы сездим. Автоинспекторла бла да ортабыз аманнга кете тебиреди. Э. Гуртуев, Мёлекледе къонакъда, 110. *Сёзню аз этигиз, биринчи сентябрьде Жаухар школгъа бармай къалса, ортабыз аманнга къалыр.* Ж. Токумаев, Къурч бююлмейди, 113.

ОРТАНГЪА КЪАЛАЙДЫ? къара: АРАЛАРЫ КЪАЛАЙДЫ?

[Хамзат, кюлюмсюрен:] *Хасан бла ортангъа къалайды? – деди.* Ж. Токумаев, Ауанала, 346.

ОРУН ТАБАРГЪА (алыргъа) Биреу ишин тындырыргъа, кереклисича оноун этерге, кесин тап жюриютурге.

Хамзат жашауда орунун тапханды, насыпды. «Коммунизмге жол», № 71, 1981. *Къоркъмагъыз, сабийле ёсерле, жашауда орун алырла.*

ОРУНУН ТАПДЫРЫРГЪА Законнга тартыргъа, «кереклисин» берирге.

Ма Аслан да бек женгил оруну-гъузу тапдыр, Сизге исси къапдыр... Кечерукъланы Б., Недиди, 50. – *Аны мен орунун тапдырма, тохтасын бир, – деди Замир.*

ОРУНУНА (биреу) ЖАШАСЫН Биреуге къайгъы сёз бергенде, жапсарыргъа айтылгъан сёз.

– *Энди аланы [Дахир бла Эргешни] орунларына сиз жашагъыз, – дедим, Сафарны жапсарыргъа кюреше.* – *Ёлюмню хорларгъа кюч жокъду.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 166.

ОРУС ТИЛИН АЧАРГЪА Орус тилде сёлеширге.

Къосбай, эс билгенли къолундан таякъ кетмеген къойчу, алай бек лакъырдачы, оюнчу киши, Ногъайгъа: – Решайт, командир, – деп, орус тилин ачды. Жулабланы Ю., Бир абын-нган минг сюрюнюр, 97.

ОРУС ТУУМАКЪ (бармакъ) Къолда, аякъда тёртюнчю бармакны аты.

Баш бармакъ, балан бармакъ, орта бармакъ, орус туумакъ, чикчиня. Фольк.

ОСПАР: ОСПАР СЁЗ Хыликкя этип, менсинип, улуу сёлеширге.

Оспар сёзчюкге терилип, Этгенинги айта турма, Алай ёмюрде биреуню Игилигин а унутма. С. Гуртуев, Бийик ауанала, 172. *Эшта да, алай оспар сёзлени Зухура Жашуевна аладан биринчи кере эшите болмаз эди.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 234. – *Жол болсун, эй аман арыкъла! Былай арыкъла нек болгъансыз, сиз тюлкю миллетден туююлмюсюз, ашаргъа жукъ тапмаймысыз? – деп, оспар, самаркъау сёлешди.* «Эртте биреу бар эди...», 55.

ОТ АЛДЫРЫРГЪА Моторну ишлетирге.

Аныуарбий, женгил жюриуюу бла келип, мотоциклине от алдырды. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 42.

ОТ АЛЫРГЪА КЕЛГЕН КИБИК (от алыргъа келмеген эсенг) Быллай бир нек ашыгъаса, бир кесек олтур дегенде айтылады.

– *Э жаш, от алыргъа келгенсе, алай ююмю эшигин жандырмай да турмайса да...* М. Гулиев, Акъ атлы, 189.

ОТ АЧАРГЪА Ушкоктан, топдан атып башларгъа.

Бизни тохтаусуз алгъа баргъан аскерибиз фашистлеге от ачды. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 81.

ОТ АШАМАЗГЪА Аллай бир тели болмазгъа, акъылдан шашмазгъа деген магъанада.

– *Мен атамдан анамдан айырылыб а!* *Отму ашагъанма...* А. Теппеев, Кюн батмайды, 41.

ОТ БАШЫ Къонакъны, таматаны олтуртуучу сыйлы жер (юйде, столгъа олтургъанда).

Азрет, къаурала бла чырпыла жыйып, ала бла уллу от этип: «Тамата, келчи, бир кесек жылын», – деп, Гондайны от башына олтуртду. Ж. Залиханов, Тау къушла, 376. *Локъумладан тойгъаныма къууанып, мен от башында олтурама.* Х. Шаваев, Кюйген тап, 6. *Патчах хапарыма иги къарар, От башына да ётдюрюр, Мюлкюнден да юлюш къурар.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 114.

ОТ ДА, ШИШ ДА КЮЙМЕЗЧА (этерге) Ишни эки жанына да тап тюшюрючча этерге.

– *Не болса да, бирер бичен гебен беригиз да [Бийбертге], телигизни юйге элтигиз. От да, шиш да кюймесин, – деди эфенди.* М. Шаваева, Танг жарыгъы, 44.

ОТ ЖАГЪА 1. Юйюр къуралгъан, сабийле ёсген жер.

Таулу Прометей да, отну ёртени этерикни билмей, къушлагъа къачды. Алай сабийлени от жагъада жылытырыгъын толу билип кетди. С. Гуртуев, Ныхытла, 75.

2. Адамны жашагъан юйю.

Биринчи насыплы эсгериуле, жокъдан адам болуп, тил айландыргъан жерчиги, туугъан от жагъасы бла анасындан башланадыла. И. Гадиев, Санга айтама, 123.

3. Адамны Ата журту, туугъан къыралы.

– *Алай биз туугъан жерибизни, от жагъабызны къоруулайбыз, биз тюзлюкню къаласы Совет властьюны къоруулайбыз, эркинлик жашауну, сабийлерибизни къоруулайбыз, – деди Асанланы Хажимурат.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 31.

ОТ ЖАГЪАРГЪА От этерге.

Къарт Кязимни назмуларын сюйгенле, Аланы бир эсгермей, от жакъмайла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолаучула, 121.

ОТ ЖАГЪАСЫ СУУУРГЪА къара: ТЮП БОЛУРГЪА.

Алайда сабийим жукълайды. Юйюмю от жагъасы сууумагъанды. Баш ием а, бирсилеча, къолуна сауут алып, сермешге кетгенди. Э. Гуртуев, Жанбермес Асланбий, 79. *Быланы [Аня бла Лизаны] кюнлери тумаланнанды Кюйсюз уруш от жагъаларын суутханды.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 330. *Анаит кирик тиширыула бар къадарда, эр кишини жолу сур, ажымлы эсе да, таукелди: миллетни от жагъа оту сууумаз, бешикле тебиретилирле, жюзюм бахчалада жыр эшитилир.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 46.

ОТ ЖАГЪАСЫН ЧАЧАРГЪА Биреу юй жашаун бузаргъа, адамларындан айырылыргъа.

[Халимат:] ...*Талай жылдан бери жыйышдыргъан от жагъамы къалай чачып иейим?* Ж. Токумаев, Ауанала, 292.

ОТ ЖАГЪАСЫНА СУУ КЪУЮЛУРГЪА къара: ЭШИГИ ЖАБЫЛЫРГЪА.

– *Не болгъанды, кюнюм къуругъан? Кимни оту ёчюлдю энди уа?* – *Уркъютны от жагъасына суу къу-*

юлгъанды. *Ортанчы жашы Омарны къара къагъыты келгенди.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 297.

ОТ, ЖАЛЫН ДА ЮСЮНДЕДИ
Адамны температурасы бийикди, бек къызады (ауругъандан).

Аны [Налжанны] эринлери къургъакъсып, жарылгъандыла, ауузунда тюркюрюк мылысы жокъду. От, жалын да юсюндеди, бети къара-мор болуп, кёзлери, мыдыхча, къып-кызыл кёрюнедиде. М. Шаваева, Мурат, 188.

ОТ ЖАНАРГЪА Къыйынлыкъ, хата болургъа.

Къалгъанлагъа мени амалтын от жанмасын деп кёйдум ансы, ол таш бла ургъанлай, ол гаккы башын чачарыкъ эдим. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 240.

ОТ КЪАПХАН БЁРЮ (тюлкю)
КИБИК 1. Жортуп айланган, тынчлыгъы болмагъан адамны юсюнден.

– *Оллахий, «жууукъларымы» ичине от тюшгенин билеме, – деди Самат. – От къапхан бёрюле кибик, не эсе да ёрге-энишге жортургъа къалып айланадыла.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 122.

2. Биреуню къуру да тишлери ачылгъанлай турургъа (масхара).

От къапхан тюлкюча, не тишлеринги ачаса?

ОТ КЪОШУНЧА [адам] Менгиреу, сылхыр, малхуния, сезими аз адам.

– *«Къачан? Къачан?» – де да тур, от къошунча, юйде чёк да.* Байрамукъланы Х., Сыналган жылла, 97.

ОТ-ОКЪ АЙЫРМАГЪАН УШКОК КИБИК
Ахшыны, аманны айырмай ашагъан адамны юсюнден айтылады.

– *Бу кесин ач этмейди, от-окъ айырмагъан ушкок кибик, тапханын айыртламай ашаучуду.*

ОТ САЛЫРГЪА Биреуге аманлыкъ, хата этерге, жүрек жарсырча.

Татлыны быллай акъыл сёзлерин эшитип, мен кеси кесиме сагъыш этгенме: «Къачан да болсун Мухтар алагъа бир от салыр». Сюйсе ол юйлерин жандырсын, сүйсе жүреклерин кюйдюрсюн, бир биширмей а кёймаз. З. Зукаев, Киеу, 45.

ОТ ТЁБЕСИ БОЛСУН (къаргъыш) Биреуге аманлыкъ тилеген къаргъыш.

– *Зулмучула бла жагъалашмай, бизге кюн тууарыкъ болмаз... От тёбеси болсун быллай жашау, – деди Жамбот.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 46. [Махай:] *Мен нёгерлерими кёюп кетерик туююлме!* [Муса:] *Да келмей эсенг, ала бла бир от тёбеси бол!* И. Боташев, Пьесала, 112. [Хаджибатыр, Тайбатны табаны бла тюртюп:] *Кет, сютюнг-башынг да от тёбеси болсун!* Анда, 13.

ОТ ТЮШГЕННГЕ БАРГЪАНЧА
Адамны ашыгъып, къуулуп баргъанын чертир ючюн айтылады.

[Солтан:] *Аланла, от тюшгеннге баргъанча, къайры ашыгъып барасыз?* И. Боташев, Пьесала, 156.

ОТ ТЮШЕРГЕ (кёюнуна, ичине) Биреуню жүрегине тынгысызлыкъ келирге.

– *Артыкъсыз да бек 9-чу январьдан бери от тюшгенди кёюнларына генералланы, советниклени.* Акъбайланы Б., Кюрешни жолунда, 52.

ОТ ЧАГЪАРГЪА (чакъдырыргъа) [кёзлери] къара: КЁЗЛЕРИ ОТ ЧАГЪАРГЪА.

Фридоннууа, ачыу тийип, от чагъады кёзлери. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 151. *Бу кезиуде кимни эсе да къарыулу кёлу Османны эки кёзюн от чакъдырды.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 37.

ОТ ЧАРТЛАТЫРГЪА (ауузундан) къара: АУУЗУ ОТ ЧАГЪАР-ГЪА.

– Ол кулакла бла кюреишген кюнюбюзде, былайы эсимден кетмейди, – дедим мен, – биягъы совет арбазгъа къалай от чартлата эди аланы ауузлары... Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 420.

ОТ ЮЛЮШЮ БОЛУРГЪА (этерге) Думп болургъа (думп этерге).

Мажит стражниклени ызларын-дан сёлешиди, бети кызарып. Ала уа, эшитмеген кирик этип, от юлюшю болуп кетдиле. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 294. Ит мурдарла [немециле] хар бир эл-жерни, къан бла сугъармай, жигитлени от юлюшю этмей, бермейдиле. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 123.

ОТДАН, ЁРТЕНДЕН КЪУТУЛ-ГЪАН [адам] Урушдан ёлмей къайтхан адам.

– Кеслери алай жашасынла, ол эки сабийни кыйнасам да, отдан, ёртенден къутулуп келген къарындашымы бир затдан да керекли этмегенме. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 35.

ОТДАН КЁЛЕК КИЕРГЕ 1. Бир затны, биреуленни кёрюп болмазгъа, сүймезге.

Юй бийчем, биринчи къатынымдан жашымы кёрсе, отдан кёлек киеди деген акъылдан, сабийлерин ёксюз этип, кеслери тынчайып жашагъан адамлагъа уа жамауат бирден айып этерге керекди. «Коммунизмге жол», № 38, 1986. Ротмистр Серябряков къыл чайнайды, отдан кёлек киеди. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы..., 156.

2. Биреу къаты ачыуланургъа.

Бу сёзле Жаккайны сёзлеридиле, алай Гергокъ, сёлешгеннге къаны кызып, отдан кёлек кийсе да, ким

болгъанын ангылаялмады. «Шуёх-лукъ», № 4, 1981. Энди сабийлени ана-сы уа, эрини ол тасхасын сезгенлей, отдан кёлек кийгенди. М. Гулиев, Акъ атлы, 151. – Сора уа не? Болжаллы правительство Тюрк айтханнга угъай демейди. Большевикле уа, ол сёз-ню эшитселе, отдан кёлек киедиле. Шауаланы Х., Жашауну минг бети, 196.

3. Чексиз къоркъургъа, адыргыгъа къалыргъа.

Адам ёлтюрюп, мурдар болдум деп, отдан кёлек киеме. Неден да бек магъанасыз ачыу тийгени уа, сом-шай этеме деп келип, бир магъанасыз жерде тюргеге тюшюп къалыргъа боллугъумду. Къудайланы М., Жилуун парий этген мискин, 133.

ОТДАН-ОКЪДАН КЪОРКЪА БИЛМЕГЕН [адам] Жигер, ётгюр адам.

– Жюз да атлысы уа отдан-окъдан къоркъа билмеген лянчиле, – деди Астемир акъ офицерге. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 58.

ОТДАН ЧЫКЪ ДА – ЁРТЕННГЕ (жалыннга) Палахны алгъындан эсе уллусуна тюшерге.

Отдан чыкъ да – ёртеннге дегенлей болдум. Ж. Залиханов, Тау къушла, 53. Энди Масхут уялыр, таныр зат къалмагъанды. Отдан чыкъ да – жалыннга дегенлей, иш тереннге кирин ангылап, ёрге къопду. Хубийланы О., Дерт, 107.

ОТДАН ЮЛЮШ АЛГЪАН [адам] Жигер, мадарулу адам.

– Танымаймыды жигит Жагъа-фарны? Къалай بازیнады ол [Махай] ёлтюрюрге Жаннган отдан юлюш алгъан уланны? А. Будаев, Ата журтум, 117.

ОТДУ, ЖАЛЫНДЫ Бир затха бек устады, хунерлиди деген магъанада.

Нина Петровна Карташова жаш адамчыкды, чамгъа уа отду, жалынды. Чотчаланы М., Студентле, 55.

ОТЛУКЪ ТАШ Темир бла урсанг, от чакъгъан къаты акъ таш.

– Аланла, чабакъ – суу ичинде, балалы къатын – тау элинде, эр кишиле отлукъ таш излейдиле. Сиз а бери къайдан чыкъдыгъыз? – деп соргъанды келген. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 39.

ОТОУ ЭДИК ДА, ЮЙ БОЛДУКЪ (Нарт сёз.) Ишибиз алгъындан да оу болду деген магъанада.

Отоу эдик да, юй болдукъ, энди бу трактор да бузулду эсе, кыртыбыз.

ОТОУГЪА КИРЕМЕ ДЕП, БАУГЪА КИРИП КЕТЕ ЭДИМ (къарач.) Ажашып кетерге.

– Тоба, Топчукъ, къатын алса, асыры къууаннгандан, отоугъа кире деп, баугъа кирип да кетер. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 5.

ОТУ (ёре) ЖАНМАЗГЪА Жарашалмазгъа, бир акъыллы болуп жашаялмазгъа.

– Артыкъсыз да мени кибик басымсыз адамгъа чюйре жууап этселе, сора отубуз ёрге жанмайды, – деп, Сапият колхоз бригадирге гурушхасын жашырмады. Хубийланы О., Аманат, 1, 93. *Нек болду иш алай, нек жанмады отугъуз?* Лайпанланы С., Гургумлу, 110.

ОТУ ЁЧЮЛЮРГЕ (кёмюльорге, къурургъа) Палахха къалыргъа.

Алай Бабын кесини оту ёчюлгенин ангылагъан эди. А. Тепшеев, Отлукъ ташла, 191. Байбийче бирси къатынланы арасында: «Оу, отум кёмюлген! Оу отум кёмюлген!» – деп, бирсилеринден да бек къычырып барады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 218. Аз зат-

лагъа татлыкъсынып, Келип тийдим кёк гъаршындан, Отуму кёмдюм да кёйдюм, Былайда мен как ашадым. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 170.

ОТУН-ОГЪУН КЪАКЪГЪАН МАРАУЧУ КИБИК Этер амалы, мадары болмай къалгъан адамча.

Къарт, къарыусуз болдум, отун-огъун къакъгъан мараучу кибикме.

ОТУН ТОМУРГЪАН ДА, ХОХ ДЕГЕН ДА ТЕНГ ХАКЪ АЛА ЭДИЛЕ (Нарт сёз.) Биреу къыйналып, ишлеп жашар, бирси уа ишлемей, къыйналмай жашар.

Дунияда аллай затла тюбейдиле: отун томургъан да, хох деген да тенг хакъ ала эдиле деп, биреуню хайырындан аны кесинден эсе иги жашагъанла бардыла.

ОТУНА КЮЕРГЕ Биреуню хатасындан къыйынлыкъгъа тюшерге.

Къанбермезлары, асыры огъурсуздан, адамланы этлерин ашайдыла. Аланы отларына кюймеген киши жокъду. М. Шаваева, Мурат, 202.

ОТУНА СУУ КЪУЯРГЪА Биреуню ишин кырты этерге, тунчукъдурургъа.

– Кичибатыр отугъузгъа суу къуюупму кетгенди? – деп, масхара этди Азамат. Ж. Залиханов, Жаннган жюректе, 259.

ОТУНДАН-ОГЪУНДАН КЪОРАМАЗГЪА Биреуге хата болмазгъа.

– Биз кир класслада окъутханлыкъгъа, кимни отундан-огъундан къорарыкъды? М. Шаваева. Кюн тыякъла, 138.

ОТУНЧУНУ (ач) АЧЫУУ – БУРУНУНДА (эрининде, бурунуну учунда – къарач.) (Нарт сёз.) Къыйынлыкъы кёп адам терк ачыуланыучу болур деген магъанада.

– Къоюгъуз бу керексиз сѣзню. Саният да, харип, бир тиширыу, отунчуну ач ачыуу – бурунунда дегенлей, жумушуна, малына, башына жетишалмай сѣлешеди. Хубийланы О., Аманат, 1, 92. Отунчуну ач ачыуу бурунунда дегенлей, сизни тебиң келгенигизден да хапарым болмай, мен юсюгюзге бир оюлайым деп тура эдим. Аны, Аманат, 3, 173. – Отунчуну ач ачыуу эрининде деп тюз айта кѣреме, алан, – деп, кюлдо Къубади. И. Гадиев, Нарт уя, 132.

(кесин) ОТХА АТАРГЪА Биреу женгдирмезге, къаты болургъа, эшитирге да суймезге.

– Бир ингирде Назир, Марзиятны да къолундан тутуп, таматалагъа келгенин кѣрген адамла бардыла, – деди Сафар. Алай аны сагъынсам, Тата кесин отха атады... Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 51.

ОТХА ЖАУ (патеген) КЪУЯРГЪА Бютюн да бек къозгъаргъа (сѣзню, ишни).

Ол заманда аны тыйгъан тынч туююлдо, эрини ариу айтханы отха жау къуйгъанча болады. Х. Кациев, Тамата, 70.

ОТХА САЛАМ (чѣп, тюк) АТАРГЪА (ырыс.) Адамны аманлыгъын чертген белги.

– Ол мурдарны атын сагъынсам, отха не тюк, не салам атмай амалым болмаучуду, – деди Хажи-Осман. Ж. Залиханов, Тау къушла, 43.

ОТХА СЕКИРИРГЕ (кирирге) Биреуню къыйын жумушун, буйругъун да, кѣпсюнмей, арсарсыз этерге.

[Сохта:] Сау бол, Шохай... Керек болса, сени ючюн отха да секирибиз. Ж. Токумаев, Ауанала, 289. [Комиссар:] Мен Абирекни юсюнден кѣп хапарла эшитгенме. Аллай адамны биргесине

отха кирирге да арсар болмам. И. Боташев, Пьесала, 73. [Солтан:] Толтуругъуз [рюмкаланы]. [Лейляны къубултун] Лейлячыкъ, нек ачыуланаса? Солтан сени ючюн отха секирирге да хазырды. Анда, 163.

ОТХА СУУ КЪУЙГЪАНЧА (болургъа) Адамны жарыкъ халы кетерге, мудахланыргъа.

Ол хапар а [Дадашны келгени], жана тургъан отха суу къуйгъанча, къууанчлы дауурну терк басды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 272.

ОТХА-СУУГЪА КИРИРГЕ къара: ОТХА СЕКИРИРГЕ.

– Къысхасын айтсакъ, иги командирни ызындан аскерчиле отха да, суугъа да кирликдиле. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын къолла, 172.

ОТХА-СУУГЪА КЪАРАРГЪА (отха-ашха къазаныргъа) Аш-суу этерге.

Биз отха-суугъа къарадыкъ. А. Теппеев, Кюн батмайды, 51. Къартла отха-ашха къазана тура эдиле. Х. Кациев, Мухаммат, 81.

ОТХА ТЮШГЕН КЪУРТ КИБИК (къуртча, къуртлай) Амалсызгъа къалыргъа, дыгалас этерге.

Къуртха, отха тюшген къурт кибики, типискиге къалып айланады. (Фольк.)

ОУ АНАНГ АШАГЪАН (межд.) Биреуге жазыкъсыннганда айтылгъан фраза.

– Оу ананг ашагъан, ариу жаратылгъан бала! – деп, Кизика, нѣгерин ашыргъандан сора, Саниятны мангылайына къолун салды. А. Узденов, Саният, 115.

ОУ ДА, ШАУ ДА Жалан да, бек аз.

– Атангы къарындашыны къыйынлыгъын къалай ангыламайса? Оу да, шау да тѣрт чарх, сен да бир

адам бол, – деди Дебош. У. Жулабов, Жер этегине, 138.

ОУ КЮНЮМ (оу эшигим) (межд.) Къоркъгъанда, элгеннгенде айтылгъан фраза.

– Оу кюнюм, ким эсенг да, жанымы алыенг да, былай суху къайдан келесе кесинг да? Х. Кациев, Салам алейкум, 25.

ОУ-ШАУ ЭТЕРГЕ Бушуулу болургъа, жиляргъа.

«Жаш заманымда, оу-шау эте, башымы тутаргъа кюрешидим, энди къартлыгъымда къалай этерикме?» – деп, жашагъан дуниясы кёзюне кёрюнюп, башын сагъыш кючледди [Темуркъаны]. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 37. Тюкенчи эшикни ачханлай, Сапият, оу-шау эте, ары кирди. Ж. Токумаев, Ыфчык, 35.

ОХ ДЕ (межд.) Кёлюнг кенгсин, ыразы бол.

– Сен болгъан жерде да чыкъмаз кырдык. Сен аман чойжухса. Жашауунг хар затны аманнга жоралагъанлай барады. Ох де энди! – деди Талип Кёзлеуге. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 45.

ОХ ДЕРГЕ къара: ОХ ЭТЕРГЕ.

– Манга ох дерге заман къачан келеди деп, сакълайма, – деди арыгъан санларын кюшден ала Мариям. || – Мени дагъыда тилеген эди бир адам, жашчыкъны атасыны хапары келгенден сора. Америкадады бусагъатда. Ох деп жашай болур анда. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 47. [Майя:] Шахарда ох деп ишлей тургъан жерими да къоюп, анам айтханны да этмей, бу таулагъа нек келген болур эдим мен? И. Боташев, Пьесала, 130.

ОХ ЭТЕРГЕ (этдирирге) Зауукъ этерге (этдирирге).

– Жигерлиги уа бар кёреме... Келгенли, мени ох этдирди, къолуму су-

уукъ суугъа тийирмейди келин, – деди Жаннет. Хубийланы О., Аманат, 1, 193. Хар ким: «Ох этдик! Кишиге сукъланырыкъ туююлбюз энди», – дедиле. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 205.

ОХ-ТУХ ЭТЕРГЕ Ынычхаргъа, арыгъанын, ауругъанын кёргюзтюрге.

Урваньдан ёрге айланган бла, Ксения Петровна тёгерекге къарай башлады. Жемтала кёпюрге жетгенде, сейир этип, тардан ёрге айланганларында уа, ох-тух этип тебиреди. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 423.

ОЮН ОЮН БОЛСА ДА, БО-ЮННГА УРГЪАН ОЮН ТЮЙЮЛ-ДЮ (Нарт сёз.) Ойнагъанны крти бла къатышдырыргъа жарамаз деген магъанада.

– Оллахий, лязим, биз да аны айтабыз! Оюн оюн болса да, боюннга ургъан оюн туююлдю. Алгъа жер беригиз да, сора биз да кёрюрбюз. А. Теппеев, Азатлыкъ, 124.

ОЮНЛА КЁРГЮЗТЮРГЕ (чыгъарыргъа) Адам тапсыз иш этерге: аман айтыргъа, азап чекдирирге.

Хамзат, сагъышланып: – Мени оюмларым тюз болсала, бригадабыз ишле бла оюнланы кёргюзтюрюкдю, – деди. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 98. Эшта, мени тюненеги кюн чурукъ туюбюмю жалагъанла бююн оюнла чыгъара башлагъандыла, – деди Махай. О. Этезов, Аслан, 259.

П

ПАРА-ЧАРА (пара-чуру) БОЛУР-ГЪА (этерге) Бир зат ууалыргъа, чачылыргъа (ууатыргъа, чачаргъа).

Ол тюрмени начальниги келе келгенлей, Мухаммат, баиша зат тапмай, хуржунунда алманы чыгъарып,

аны мангылайына ургъанда, алма пара-чара болуп чачылды. Х. Кациев, Сайламала, 147. – Баргъан ишинги би-ширмей келгенсе, бусагъатдан къай-тып, эшиклерин пара-чара этип, нёгерлеринг да, сен да бери келтири-гиз, – деп, Хажжи-Амин тёгерегинде олтургъан хажжи-хожсалагъа къара-ды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 306.

ПАТЕГЕН КЪУЙГЪАНЧА, КЪАБЫНЫРГЪА Терк ачыуланыр-гъа.

Кютю къызыны алайда чибижги отда кюе тургъан жюреги, патеген къуйгъанча, жангы кюч бла къабын-ды. М. Гулиев, Акъ атлы, 152.

ПАТЧАХ ТАХТАДАН ТЮШЕР-ГЕ (таяргъа) Патчах кьуллугъундан кетерге.

Патчах тахтадан тюшюрюлген-ди, фронтлада уруш этген солдатла, кеслерини апчарларына тынгыламай, ызларына келедиле. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 156. 1917 жыл... февральда Николай патчах тахтасындан тай-дырылгъандан сора, къаяла арасында орналгъан таулу элге да аны хапа-ры шуу-шуу этип жетди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 197.

ПАТЫУА (патауа – къарач.) **БЕ-РИРГЕ** (табаргъа) (дин) Биреуге акъыл юйретирге, дин шартланы юй-ретирге.

Туман кетгинчи, ол жерден кет-мезге оноу этген Сарбий, заманны бош кетермез ючюн, патыуа бе-риулерин башлады. О. Этезов, Тарда, 124. – Эфендиге сорургъа керекди, аны къарыны бурса, анга бир пата-уа табар, – деди Къанамат. Аппала-ны Х., Къара кюбюр, 209.

ПЕЧЬ ЭТЕРГЕ (мирзеуню) Мир-зеуню кьурутургъа (тирменде анга деп ишленнген таш печьде).

– Хажимырзаны тирменинде печь этерге къатынла бек сюедиле, – деди Таптий.

ПЛАСТИНКАНЫ БИРСИ (баш-ха) **ЖАНЫНА БУРУРГЪА** (орус.) Сёзю башхагъа бурургъа.

– Да ол [къанатлы] уа телимиди, нек ангыламайды? Къойчу, андан эсе, пластинканы бирси жанын айландыр да, юйге кирейик, – деп, водитель ке-терге тебиреди. И. Маммеев, Санга да адамла болушхандыла, 35.

ПОРТФЕЛЬ ИЗЛЕГЕН [адам] Кьуллукъ излеген, кюсеген адам.

– Къайгъыргъанынг ючюн сау бол, алай мен портфель излегенледен туююлме. «Коммунизмге жол», № 244, 1986.

ПУД ТУЗНУ ТАУУСХУНЧУ (жашаргъа) Адамны халына тюшюн-нгюнчю, биргесине кёп жашаргъа ке-рекди деген магъанада.

Биреуню билирге суюсенг, бирге-сине пуд тузну тауус дейдиле. Акъбай-ланы А., Ёмюрню иеси, 78.

ПУЛДУГУНДАН: ПУЛДУГУН-ДАН ОЛТУРТУРГЪА (олтуртургъа) 1. Адам къарыуун тауусургъа, амал-сыз болургъа.

«Юй ишледен пулдугумдан олтур-гъанма», – деп жарсыды Аймёлек, баш иесин кёргенлей.

2. Адамны жууапсыз этерге, же-нгерге, къаты сёлеширге.

Зариятны сёзю адамны пулдугун-дан олтуртуп къояды.

ПЫРХ-ЧЫРХ: ПЫРХ-ЧЫРХ БОЛУРГЪА (этерге) Жашыртын, тауушсуз кюлорге (биреуню хылик-кя этип).

Таза да тапмазын билгенде... ичинден айтама деп, бары да эши-тирча айтып жиберди. Андан-мын-дан пырх-чырх болдула. Ж. Залиханов,

Жаннган жүреккле, 413. – *Энди уа дейсе, хуна кӗаларгӗа таш табылмаймыды? Алаймыды, Азамат? – деп, Батыр биягӗы кӗысадан кӗыса барады. Аны алай айтханына жашыракӗ кӗауум пырх-чырх этдиле.* Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 349.

С

САБАН ТОЙ Кюз ишле бошалганына жораланнган байрам, кӗуанч.

1863 жылда Холамда сабан той болганды, Анга Шакманлары да кӗатышхандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 127.

САБАН ЧЫПЧЫКӗ Жаз башында бизни жерлеге биринчи кӗайтып келген акӗсыл чыпчыкӗ.

Сабан чыпчыкӗ келгенди, Кӗонуп кӗарайд жерлеге, Жаздан хапар айтады Бизни таулу элlege. С. Шахмурзаев, Назмула, 332. *Тӗгerek кӗгере баишлаганды. Сабан чыпчыкӗ да кӗайтып, сабийлеге алгӗыи этдиреди.* М. Шаваева, Кюн тыякӗла, 236.

САБАНДАН КӗАЙТХАН ЁГЮЗНЮ МЮЙЮЗЮНДЕ ЧИБИНЧА (Нарт сӗз.) Жукӗ этмей, ишлеген атлы болгӗаннга айтылады.

Сабандан кӗайтхан ёгюзню мюйюзюне кӗонуп келген чибин: «Сабандан келебиз», – дегенди.

САБИЙЛЕ КӗАРТ БОЛУП ТУУАДЫЛА Сабий ёсюмюнден эсе акӗыллы болады деген магӗанада.

– *Астофируллах, энди сабийле кӗарт болуп тууадыла, – деди аппа.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 151.

САБИЙЛЕНИ АУУЗЛАРЫНДАН ЮЗЕРГЕ Сабийлени юлюшлеринден бӗлюрге.

– *Сабийлени ауузларындан юзюп, санга иш хакӗымдан юлюш этип тур дей эсенг, этейим, – деди Аминат Харуннга.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 236.

САБИЙЛЕРИН КЮЛГЕ КӗУЯРГӗА (жаяргӗа) Сабийлерин ёксюз этерге.

– *Мусаны сабийчиклерини кюлге жайылып кӗалгӗанларынамы? Аланы барысы ючюн да Алийге дерт жетдирмей, тынчаяллыкӗ туююл эди.* М. Атабиев, Кишилик, 88. – *Былайда биз бир жарлыны кулакга чыгӗарып, сабийлерин кюлге кӗуйсакӗ, халкӗ кечмез, – деди Камил.* З. Толгуров, Эрирей, 171.

САБИЙНИ КӗАЛАЧ БЛА АЛДАГӗАНЧА (масхара) Тели адамны терилтгенлей деген магӗанада.

[*Салихат:*] *Сен, сабийни кӗалач бла алдагӗанча, мени аны бла [ахча бла] алдаргӗа кюремсе.* Ж. Токумаев, Ауанала, 371.

САБИЙНИ ЧУУУНУНДАН ТУТУП (жабышып) **ТУРУРГӗА** Жангыз сабий ючюн эрге нек бармайса дегенде айтылады.

Уруш тохтагӗандан сора, ахлу-жууукӗлары Алиймагӗа: «Бу жангыз сабийни чууунуна жабышып турма да, башынга бир мадар эт, жаиш башынгы кӗарт этме», – дейдиле. С. Макитов, Узакӗгӗа созулгӗан жашлыкӗ, 35.

САБЫРЛЫГӗЫН (сабырын) **ТАШХА БАЙЛАРГӗА** Сабыр акӗыллы болургӗа (ойламай сӗлешмезге, ашыгӗышлы иш этмезге).

– *Жашым, бу кӗыйын кезиуде кӗыйнама, жан берирге ашыкӗма, сабырлыгӗынгы ташха байла, – деди Кӗаспот.* З. Толгуров, Кӗызгӗыл кырдыкла, 104. *Кӗпюр юсюнде кӗалабалыкӗ уллу эди: жыйылгӗанла Жашайны*

сабырына таш байлаялмай эдиле. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 168. *Адам кѣп жыйылган жерде сабыры ташха байланып турмаган биреулен табылып кѣалады.* Кебекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 40.

САГЕЛ: САГЕЛ БОЛУРГЪА Адамны кийими зыккыл болургъа.

– *Жылтыргъан чурукъланы баула бла байлайбыз, шинеллерибиз а, жабагъы арыта турган кѣйну жабагъысыча, сагел болгъандыла.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 139.

САГЪЫННГАНЫНГЫ (сагъынылгъанны) **БАШЫ БОСАГЪА ТЮБЮНДЕ** (Нарт сѣз.) Нечик терк келдинг, сагъыннганыбызны эшитгенча деген магъанада.

– *Бусагъат мен сизни бир адамла бла танышдырлыкъма... Ма, сагъынылгъанны башы босагъа тюбюнде, кеслери да келе турадыла, – деди Барисбий.* И. Гадиев, Санга айтама, 180. – *Сагъынылгъанны башы босагъа тюбюнде деп бурунгулула бош айтмагъандыла, – деди ол тургъанланы бирлери.* – *Кеси келип кѣалды [Жамилят].* Х. Кациев, Сайламала, 506. – *Ах, Алакѣз, сагъыннганынг босагъа тюбюнде дегенча, Сеит бла Тохдар келе турадыла, майна, ма!* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 7.

САДАКЪА ЖЫЯРЧА БОЛУРГЪА (тийишли болургъа) Жарлыкъ жетерге, ачлыкъ, жаланнгачлыкъ кыйнаргъа.

– *Сени сабийлеринге ат атай, таза да жанымдан тойганма, алагъа кѣурманлыкъ эте келип, садакъа жыярча болганма.* С. Теппеев, Къасболатлары, 13.

САЗГЪА ТЮШЕРГЕ [ѣгюз] (къарач.) Жерчилик ишни башланнганын билдиргенде айтылады.

Сабан сюрген заманда, баразада барган ѣгюзге сазгъа тюшдю деп айтадыла. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сѣзлюгю, 175.

Сабан сюрген тынч тѣююлдю, алай, кѣара ѣгюз сазгъа тѣюшгенде, барына да тынч болду.

САЙЛАГЪАН – САЙГЪА (кѣп излеген азгъа) (Нарт сѣз.) Сайлагъаннга тапсыз тюшер.

Сайлагъан – сайгъа дейдиле. Къаллай ишленген кызла, къаллай болумлу адамла кеслери ауузлары бла тилей эдиле! Хубийланы О., Аманат, 3, 108.

САЙЫН ТЕРЕН ЭТЕРГЕ (къарач.) Биреуню кыйын ишден сакъларгъа, тереннге кирмей кѣутултургъа.

Сайын терен этмегиз, ишлеген а этсин.

САКЪ ЖАУУН Тентерилип, кыыстау жаугъан, терк тохтагъан жауун.

Сакъ жауун терк тохтар. Нарт сѣз. Сакъ жауун жауады, болмайды сел, Мен терезеден кѣарап турама. Анам, эшикден кирип, – Жашым сен нек сагъышлыса? – дерик сунама. Мокъаланы М., Кѣушну ауанасы, 6.

САКЪ ИЧЕРГЕ Суусапны, суу затны терк, кыыстау, уруп ичерге.

– *Асыры сакъ ичгенден [сыраны], тылпыуум тыйылып кѣалды да, – деди Идрис.*

САКЪАЛ-МЫЙЫКЪ УРГЪАН [жаш] Акъыл-балыкъ болган, сакъал, мыйыкъ чыгъа башлагъан жаш.

Уруш ючюнчю жылына киргенде, элде сакъал-мыйыкъ ургъан болуп киши кѣалмады.

САКЪАЛ-МЫЙЫКЪ УРУРГЪА Жашха 15–18 жыл болургъа.

– *Бизни шапабыз [Стѣпа] былай аш келтире турса эди, – деди аны кѣатындагъы сакъал-мыйыкъ урмагъан жаш.* И. Гадиев, Нартуя, 107.

САКЪАЛЫ ЖЕТЕРГЕ (озаргъа)
Адамны сакъалы жюлюнюрча болургъа, жюлюнюр заманындан озаргъа.

– Кёлеклери кирден мелте болуп, сакъаллары, чачлары жетип, марда-сыз къаты кюрешигенлерин кёргенди. «Къарачай нарт таурухла», 57.

САКЪАЛЫ САЛЫНЫРГЪА Эр киши бек мудах болургъа, кишиге кёзюн кётюрюп къараялмазгъа.

Мамагъа [къызы къачханда] жю-рек дарман келтиредиле, тамата къарындашны сакъалы салынып къа-лады, атаны кёзлери уа от чакъдыра баилайдыла. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 200.

САКЪАЛЫНА ТЮКЮРЮРГЕ Биреуню халкъ тургъанлай бедишли этерге, налат берирге.

– Ол аман къул [Таусо], – деп баи-лады Шохай, ачыуланым, – бир терс-лигим болмай тургъанлай, келе ке-лип, сакъалыма тюкюрюп кетгенди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 78.

САКЪЛАЙ-САКЪЛАЙ, КЪАКЪ БОЛУРГЪА (къарач.) Биреу кёп сакълагъандан жалкъыргъа, къыйна-лыргъа.

– Жарамы байлагъанны кьой да, юйге кирип айланмайкъ, былайда сизни сакълай, къакъ болгъанбыз. Эбзеланы Х., Бычакъны аузунда, 98.

САЛ БАСХЫЧ Ёлгенни къабыр-лагъа элтиучю агъач басхыч.

«Агъачны алгъышы» деген назму-да агъач жер адамына берген затла саналадыла: ... ёрге ёрлегенде, тая-ныргъа – мужура, ёлгенде уа – сал басхыч бла кёр къангала. Мусукала-ны С., Хакъ дунияда жолоучула, 130.

САЛ БОЛУРГЪА. Ёлюрге, сал басхычха салыныргъа.

Атам, къайтып бара, Элия уруп, къая Чачылып, жаркъа тийди, – Сал

болуп, алай келди. Атталаны А., Жашауну ызы, 404.

САЛАМ АЛЫРГЪА Адамны са-ламлашханына жууап къайтарыргъа.

Жамилят, юйюне кетгинчи, жол-да не къадар шагъырейине тюбеп, салам берди, салам алды. Х. Кациев, Тамата, 7. – Чибидиу «Волгадан» къа-рагъанлы асыры уллугъа кетгенди, кишини саламын алмайды, – деп, Казной сёз кьошханды. Хубийланы М., Алан, 40.

САЛАМ БЕРИРГЕ 1. Саламла-шыргъа.

Анасы жашчыгъына: «Сен ол къартчыкъгъа салам бергенми эдинг?» – деп, кёзюне къарап, сорду. Ж. Занкишиев, Мени шуёхларым, 88. Ал за-манда, эбизеле болмагъанларын бил-генден сора, хазна кёз-къаиш бермей, кенгден къургъакъ салам берген бла тохташа, артда юйюрсюнюп, Ха-рунлагъа келип-кетип баилайдыла. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 96. [Назмум] Къартлагъа салам берди ныгъышлада, Назмум тойгъа, оюн-нга да къууанды. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 253.

2. Намаз этгенде, кьолларын ёрге кётюрюп, дууа окъургъа.

– Ярабий, жангыла болурбузму, мен салам берген заманымда, кёзюме илиннген болурму эди дейме, – деген-ди къадий. «Къарачай нарт таурухла», 128. Намаз эте келип, онг жанына айла-нып, салам берген заманда, Махмуд жашчыкъны тюккюч башында эсле-ди. Хубийланы М., Алан, 203.

САЛАМ-КЕЛЯМ БОЛУРГЪА (берирге) Саламлашыргъа, жууап къайтарыргъа.

Быллай бетсиз, намыссыз туу-дукъланы, Ата-ананы атхан бу-зукъланы Халкъ ичинде ариу бир да

кёрмегиз, Аллаылагъа салам-келям бермегиз. С. Шахмурзаев, Заман жели, 32. Андан сора муну бла [Владимир Данилович бла] шахарда жолукъсакъ, салам-келям бола тургъанбыз. Къудайланы М., Жилеуун парий этген мискин, 187. – Салам-келям да болмагъанлай, кимсиз сиз, къайдан келген адамла-сыз? – дегенди Жанмырза. Д. Таумурзаев, Таурухла, 83.

САЛАМ КЮЛТЕ КИБИК [адам] (масхара) Хылы-мылы, тизгинсиз адамны юсюнден айтылады.

Тойда тепсемей, таймай къарс (харс – къарач.) уруп тургъан бир къауум барды. Аланы бири эригин, тепсерге чыкъса, салам кюлте кибик, зыккылары салына, къыз чыкъгъынчы, къызара, агъара, тойну арасында турады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 19.

САЛАМ КЪАГЪЫШЫРГЪА (къарач.) Биреу урушургъа, туююшюрге, дауур этерге.

Жашла, асыры ичгенден, салам къагъышып айырылдыла.

САЛАМ КЪАЙТАРЫРГЪА Саламлашханнга жууап этерге.

– *Не жумушунг барды жолдаш Ностуевха? – деди ол, саламгъа салам къайтара да кюрешимей.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 178.

САЛАМ МИДЕЛ КИБИК (жюрютюрге) Затны чексиз эркин, артыкълыгъы бла жюрютюрге.

Ала ичги ичген жерлеге, шарманка юйлеге барып, ахчаны салам мидел кибик айландырадыла. М. Шаваева, Мурат, 98.

САЛАМ ОТЧА (жанаргъа) Биреу терк окъуна ачыуланыргъа.

Холерик темпераментлери болгъан адамла салам отча жанарла, олсагъат шошайгъан да алай терк этерле.

САЛАМ ЭТЕРГЕ 1. Къырып салыргъа.

– *Ант этеме, къолумдан келсе, бу окъугъан къауумну къырып, салам этерем! – деди Осман хажси.* О. Этезов, Аслан, 28.

2. (бир затны) Элпек, мадул этерге.

– *Ахчаны уа, оллахий, салам этерме, къоркъма сен.*

САЛАМЕЛИК КИРГЕН КИБИК (киргенлей) Адам, мал мардасыз кеп эм терк къырылгъанлай.

Дыркъылада душман ёлюкле саламелик кирген кошт жыйынлай жата эдиле. А. Теппеев, Гуппур Геуюзну кепюрю, 143.

САЛАМЫНГ УЗАКЪ БОЛСУН (алгъыш) Салам айтдыргъан адамгъа къайтарылгъан алгъыш.

– *Балданнга салам айтырса. Аны кёлюне тийсегиз, къанлы жауум боллукъсуз, – деди Локъман.* – *Саламыгъыз узакъ болсун!* И. Гадиев, Нарт уя, 50.

САЛАУАТ: САЛАУАТ САЛЫРГЪА (дин) Белгили зикирни айтыргъа (моулютда).

Ауур жюкюлю аума терекле, Тынчлыкъ жерге батып кетгенча, Шуулдап, къара жел жетгенча, Сагъаядыла онгнга, солгъа, Файгъамбаргъа салауат салгъан, Тынгысыз жюреккли анала... М. Мокаев, Дуния жарыгъы, 156.

САЛАХ: САЛАХ ТАРТЫРГЪА (салыргъа) Эфенди, халкъгъа ораза ачар заманны билдире, азан къычырыргъа.

Муадзин, халкъгъа ораза ачылгъанын билдире: «Байрым намазгъа жыйылыгъыз!» – деп, башын эки жанына атып, салах тартады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 143.

САЛПЫ: САЛПЫ КЪУЛАКЪЛЫ [жаныуар, мал] Къулакълары энишге салыннган [ат, ит д.а.к.].

Жанхотну кёкбаи эшеги... ар-базда кюлакъларын салну этип, сэгъишлы тура эди. «Минги тау», № 1, 1985.

САЛПЫЛАРЫ ТЮШЕРГЕ
Адамны халы осал болургъа.

Адыхам Марзиятны къачырды деп эшитгенде, Мажитни салпылары тюшдюле.

САМПАЛЛАРЫ ТЮШЕРГЕ
Мудак, мыккыл болургъа, санлары тутмазгъа.

Мурат ол ингирде, тюз да жаяургъа бузулгъан кюнча, кёз-къаиш да бермей, сампаллары иги да тюшгенин сездиреди. Къудайланы М., Жилиаун парий этген мискин, 113.

САМУМ ЖЕЛИЧА (ишлерге)
Терк, учунуп, суху (ишлерге).

Тёрт да къаланы тындыргъанлай а, жашырында тургъан атлыларым, самум желича жетип, эллерин жау чыракълача жандырабыз... Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 87.

САН-САН БОЛУРГЪА Биреу ча-чылыргъа, жаралы болургъа.

– *Сиз, эр кишиле, ана жүрекни билмейсиз. Ол къыйынлыкъ сынагъандан эсе, мен сан-сан болайым. Ж. Токумаев, Ыфчык, 44. Сейир эди, Мухтар анча кере сан-сан болуп, кёкге суурулгъанда, Хакимге бир зат да болмады. А. Теппеев, Ташыуул, 69.*

САН ЭТЕРГЕ 1. Биреуню багъаларгъа, адамгъа санаргъа, анга эс бурургъа.

– *Абайлары бизге аман болмагъандыла. Ала бла жууукълукъну ташлама. Алай кесинги къолунгда болса, ким да сени ол заманда сан этерикди. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 94. – Сау заманында сан этмей, ёлгенден сора жууукъгъа чыкългъан жанымы алады, – деди Дауумхан. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 235.*

2. **Къайгъырмазгъа**, ауур кёр-мезге.

Къаны бетин жуууп барса да, сан этмей, сермен, Керимни тулукъ таууш этдирип жыкълды да, юсюне минди. М. Шаваева, Кюн тыякъл, 89.

САНАП, КЪОЛУНА ТУТДУ-РУРГЪА Бир затны жашырмай, къыйырдан тутуп айтыргъа.

– *Кёрген затларымы санап, къолуна тутдургъанымда, аны [атамы] кёлю шошайды.*

САНАП САНЫ БОЛМАЗГЪА (жокълду; санын тапмазгъа) (адам, зат) Мардасыз кёп, элпек болургъа.

Ма, сёз ючюн, бу сен бла мен олтургъан жерни тюбю санап саны болмагъан хазналадан толуду. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 28. Окопла кёпдюле. Аланы санап саны жокълду. Душман бла биринчи сермеш былайда боллукълду. Жашла хазырдыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 313. Чинардан, чертлеуюкден семирген агъач тонгуз мыллыкъланы уа Павло шахаргъа ташып, кесине да жаратып, баишалагъа да саталса, асыры элпекден, санап санын тапмазча этерге боллукъл эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 54.

САНАУУ ТАУУСУЛГЪАН [адам]
Жашауу келген, къарт адам.

– *Санаулары тауусулгъан къартла ныгълыида, жашиланы тынгылатып, этген жигитликлерини юсюнден хапарлайдыла.*

САНАУУН ТАУУСХАН [адам]
Къарт болгъан, ёлюр заманы жетген (адам, мал).

Ийналукъну эгечи санауун тауусхан гырыхы къарт къатынды. Толгъурланы З. Эрирей, 175.

САНАУЧУНУ БЛА КЪОЙЧУНУ
ТИЛИ БИР БОЛСА (къой къорамаз)

(Нарт сѣз.) къара: БИР ТИЛЛИ БОЛ-САЛА.

Таужан анга сейирсинди, тап санаучу бла сюрюучюню тили бир болса, къой къорамаз дегенлей, бир тилли болуп эте тура болурла деп, жюреги кыйналды. Хубийланы О., Аманат, 3, 177.

САНЛАРЫ КЪЫЙЫЛЫРГЪА Къарыусуз болургъа, тюгенирге.

Ауругъанны санлары кыйылгъанды, жеринден къобалмайды. || Сордум, кѣзюнге къараялмай, Сордум, солууым тыйыла. Алгъынча, сылтау къуараялмай, Сордум, санларым кыйыла. Табакъсойланы М., Чарх оюн, 228.

САНЛАРЫ ТЮШЕРГЕ (тюшюрюрге) Къарыусуз болургъа (этерге), мудахланыргъа (апчытыргъа).

Назирни санлары тюшдюле. Эртте жаш айтычулай, эки къулагъы кызыарып, кюйюп-бишип башладыла. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 188. Каммой чатладан элге, кыйын ауруудан ауруп, тѣшегинден энди къопхан адамча, бети саз болуп, санлары тюшюп, алай кыйтды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 165. Тиширыула кыйгъычы халкъдыла. Оу-шау этерле, къаугъалары бла бютюн да бек санларынгы тюшюрюрге. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 76.

САНЛЫ БИРДЕ (санлы бир, санлап бирде, санлы бирде) къара: ЧАКЪДАН БИРДЕ.

Чатырны тышындан бери хазна таууш эшитилмейди. Мында уа, ханны аллында сойланып, башын санлы бирде азчыкъ кѣтюрген хапарчыны сѣзлери кълтырай эшитиледиле. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 188. Солдатлары, кенгирекде олтуруп, кеслерини мында ангылашынмагъан тиллеринде лахор этедиле, кюледиле,

санлы бирде уа тѣгерекге айланып да кыйтадыла. И. Гадиев, Нарт уя, 151. Санлап бир эринчек кълалы сунса да, битеу халкъ жетишимни жолундан таймай иштейди, хорламланы кѣбейтирге кюрешеди. О. Этезов, Тарда, 180.

САНЫ КЪАТАРГЪА Адам, мал къарыу алып тохтаргъа, белгили ёсюмге жетерге.

Алай бир кѣлюмю басдыргъан жерчик барды. Ол да неди десенг, быллай жаш малчыкны саны кълтып бошагъынчыгъа дери, аны хали ары бола, бери айлана туруучуду. М. Гулиев, Акъ атлы, 69.

САНЫ САУНУ КѢЛЮ – ТАУ (Нарт сѣз.) Саулугъу иги адам ёхтем болур.

Саны сауну кѣлю тау болургъа керекди. Хубийланы О., Аманат, 3, 276.

САНЫ-ЧЕГИ БОЛМАЗГЪА Са-нап, кыйыры болмазгъа.

Жашау кълсхады дейбиз. Алай ол кезиуге сыйыннганны саны-чеги да болмаз. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 127.

САНГА БИЛГЕН АМАНЛЫ-ГЪЫМ – БАШЫМА (ант.) Биреуге жюрек халаллыгъын билдирген фраза.

Келечи тиширыу: «Санга билген аманлыгъым – башыма», – деп, не бек кюрешди эсе да, кълызгъа хо деп айтдыралмады.

САНГА ДЕП АЙТЫРГЪА Энчи биреуге эс бурдуруп магъанада айтылады.

Анга да жашау керекди. Кечекюн тынчлыкъ бермеген бир зат барды. Санга деп айтама. Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 171.

САНГА УШАГЪАН БОЛСУН Сен суйгенлей этейим деген магъанада.

– Санга ушагъан болсун, – деучю эди эрине Оля.

САПДА (сабында) ТОХТА-МАГЪАН (турмагъан) БАЛТАЧА (кибик) (масхара) Сёзсюз, жалкъау, тутхучсуз адам.

[Мустафа:] Антым алайды. Мен, сапда тохтамагъан балтача, бирин сайлап, аны суюнюп къалмай, хар кёргеними суюнюп барама. И. Боташев, Пьесала, 208. Сабында турмагъан балта кибик, мен сукъланмагъан хунер жокъ эди. И. Гадиёв, Санга айтама, 52.

САПЫРАН (сапран) МАКЪА (зоол.) Макъаны сары сыфатлы тюрюсю, жер макъа.

– Сапыран макъа асламысына къургъакъ жерледе тюбейди. «Шуёх-лукъ», № 1, 1973.

САРЫ АШ (дин) Ораза тутарыкъ адам танг атхынчы ашагъан азыкъ.

Атам, китап окъуй кетип, жу-къусун оздурса не да сары ашха эрт-терек туруп къалса, ол да эшите болгъанды ол самолётну тауушун. С. Бабаёв, Атамы китабы, 123. – Хожа, беш кюнню ораза тутала эсенг, сары ашха кюнден бир тауукъ келтирип турабыз, аны юсюне беш тю-мен ахча да беребиз, – дегендиле бир къауум эр киши. А. Холаёв, Хожа 17.

САРЫ ЖАУ ИЧИНДЕ БАЛ КИБИК (жашаргъа) Биреу, керегин табып, зауукъ жашаргъа.

Къайнайды Жаннет, кесинг кёре-се, сары жау ичинде бал кибик жашайды.

САРЫ ЖАУЧА ЖАГЪЫЛГЪАН [адам, сёз] Адепли, ариу сёзлю, татлы тилли адам.

Магометни сёзлери алай хычы-уундула, жюрегинге сары жауча жагъыладыла.

САРЫ САЛАМ БОЛУРГЪА Би-реу саргъалыргъа, къарыусуз, арыкъ болургъа.

Ол жаишчыкъ къыйналып келди, автобус жараимай, сары салам болгъан эди.

САРЫ СУУ БОЛУРГЪА (этерге) Биреу къарыусуз болургъа (этерге) (ачыудан, къыйынлыкъ сынагъандан д.а.к.).

Къазауат адамланы жюреклерин сары суу этип тургъан кезиуде, бизни юйюрюбюзню аркъауу сыннган сагъатда: «Къууанчыбыз барды», – деп къонишулагъа айтыргъа да тартындыкъ. Хубийланы О., Адамла, 103.

САРЫ ТАНГ Эрттенликде кюн жарыгъы кече къарангысын бозарта башлагъан заман.

Иничкеаякъ къабартылы атла арыгъан-талгъанны билмейдиле, къазауатха хазырланнган жигитле уа сары тангдан ахшам къарангысына дери тёгереги бегитилген полигонда уруш оюнларын бардырадыла. Э. Гуртуёв, Къая жашы – къаячы. 202.

САРЫ ТАУКЕ (масхара) Сары шинли адамны масхаралагъан фраза.

– Кет, къорасын ол сары тауке, ол да кимге кюледи?

САРЫ ЧИБИНЧА [адам] Ачы тилли, адамны жюрегин къыйнауучу адам.

Бу адамны хар сёзю сары чибинча сынсытады.

САРЫ ШИНЛИ: [адам] Бети, чачы, къашы акъсыл адам.

Партизан отрядны командири, сары шинли, уллу санлы, чырайлы жаш адам, таукел сёлешиди. Хубийланы О., Аманат, 2, 203.

САРЫУ: САРЫУУ КЪАЙНАР-ГЪА Биреу ачыудан къыйналыргъа, дертленирге.

Къан ичген Бийбертни залимлигин кечмез ючюн, не этерге керек болгъанын билмей, сарыулары къайнайды. М. Шаваева, Мурат, 188. *Уруш барады. Душман алгъа келе, шахарланы, элени алады, адамларына артыкълыкъ этеди. Биз а, душманнга сарыуубуз къайнай, госпитальда жатабыз.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 167. *Буйрукъ кюн жетмей, сёлешир амал болмай, жашланы сарыулары къайнай, кюнле оза барадыла.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 142.

САРЫУУН КЕСЕРГЕ (къарач.) Биреуню ачыуун тохтатыргъа, шошайтыргъа.

Хар кимни кёзлери экили кёре, ким ачыуларын келтире, ким сарыуларын кесдире, тенгле ары-бери барадыла. «Толкъунла», 224.

САРЫУУН КЪАЙНАТХАН [адам] Биреуге дерт жетдирген, демлешген адам.

Элде уа бар эдиле Харуннга сарыуларын къайнатханла: бир хаталары болмай, аталары, эрлери жоюлгъанла, Дахирча, жети жукълап эсинде болмагъан зарауатлыкъны сынап къайтханла да. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 129.

САТМАЙ СЁЗЮН БЕРМЕГЕН (бермеучю) [адам] 1. Аз сёзлю, керти [адам].

Сёзюн сатмай бермеучю (авт. вар.) *Хусейни тюненеден бери былай сёлешиучю болуп къалгъанына Башир сейир этеди.* Ж. Залиханов, Жанган жюрекле, 239. – *Тууса да, алай жан туусун сюйгениме. Сатмай сёзюн да бермеген, сёзюн адамдан да кыызгъанмагъан, – дей, Ауалият сёзюн тауусмайды.* И. Гадиев, Санга айтама, 160.

2. Уялчакъ, адепли адам.

Бизни таулула айтыучулай, кыыз кирик уялчакъ, сатмай сёзюн бермеген, иш кёллю, бир Аллах сюйген адам... И. Гадиев, Санга айтама, 31. *Къартлагъа сатмай сёзюн бермеучю Сафар, эшикден киргенлей, ундурукъ аллында алаша шинтикчикге олтуруп, эски жамай тургъан Жамийни кётюрюп, кьучагъына алды да, ундурукъга олтуртду.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 127.

САТЫП АЛГЪАН КИБИК 1. Бек багъалыды деген магъанада.

– *Сатып алгъан кирик, аз багъалы этдинг бу кюрекни!*

2. Сабий ауруучуду, тынчлыкъ бермейди деген магъанада.

Бу сабий ауругъандан кьутулмайды, сатып алгъан кирик.

САТЫП КЕТЕРИКДИ Сабий эслиди, акъыллыды деген магъанада.

Алийчик бусагъатда окъуна биреуню сатып кетерикди.

САУ АЙЛАН (алгъыш) Биреуге этилген алгъыш: ёлмесин, хата кёрмесин деген магъанада.

– *Бу къазауатдагъыларыбыз алай сау айлансынла, ала алай сау къайтсынла, – деп, кьолун ёшюнюне салып, ант этди Хадижат.* И. Гадиев, Нарт уя, 123.

САУ БАРМАКЪГЪА – ЧИПИРЕК Билмей тургъанлай келип къалгъан, тюшген чыфны юсюнден айтылады.

– *Сау бармакъга – чипирек деп, кёремисе, къалай болду жарлы кьарындашым – деп жарсыды Люба, тенг кызларын кёргенлей.*

САУ БОЛ (болгъун) (алгъыш) 1. Саламлашхан адамга къайтарылгъан жууап.

– *Мал кёп болусун, уо нарт! – дегенди Сюнгулчо. – Сау болугъуз,*

жууукъ болугъуз, къонакъла! Не айланасыз, не жюрюйсюз? – дегенди сюрюучю. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 138. – Ой, сау бол, сау кел, жууукъ бол, ахшы улан! – дедиле эллиле. Х. Кациев, Сайламала, 208. – Сау бол, саламынг узакъ болсун! И. Гадиев, Нарт уя, 403.

2. Биреуге жүрек ыразылыгъын билдиргенде, ыспас бюсюреу этгенде айтылады.

– Биз мында да [Францияда], – деди Мухаммат, – бек алгъа Совет Союз ючюн къазауат этебиз. Фашизм битеу адам улуну къанлы душманыды. – Сау болугъуз. Биз аны бир заманда да унутмабыз, – деди капитан. Х. Кациев, Сайламала, 140. – Нёгерлеринг ол затха эсинги бурургъа жүрешгенде уа, алагъа сау болугъуз дер орунуна, мурсача кюдюргенсе. М Шаваева, Кечерлеми?, 30.

САУ (саппа-сау) БОЛ ДА КЪАЛ Кертисин айтдынг деп, ыразылыгъын билдирген фраза.

– Хоу, саппа-сау бол, алайды. Мен тюз айталмагъанма ансы, аты Афанасийди, – деди Мусабий. Ж. Залиханов, Тау къушла, 134. – Ма саппа-сау бол да къал, жигит, – деди Азамат, ёрге кётюрюле. Аны, Жаннган жүреккле, 97. – Ол сиз излеген оруслу агъач ишге усталыгъы болгъан адаммыды? – деп сорду Къайырбек улу. – Сау бол да къал! Агъач ишге бир да алапат устады. О. Этезов, Аслан, 138.

САУ БОЛ ДЕМЕЗ Бир затны жаратмазгъа, бюсюремезге, айып этерге деген магъанада.

– Атанг, ол ишинги билсе, сау бол демез, – деди анасы жаиха, ыразы болмагъанын ангылата.

САУ БОЛ ДЕП АЙТДЫРМАГЪАН [адам] Ишни тынгылы этмеучю, асыгусуз, хайырсыз адам.

Алан жашагъан элде ёмюрюнде сау бол деп айтдырмагъан, аман ниетли (иннетли – къарач.) бир къужур адам жашагъанды. Хубийланы М., Алан, 1, 89.

САУ БОЛСА... (деп махтаныргъа) Биреуге толугъа ийнаннганын, ышаннганын, базыннганын кёргюзтген фраза.

«А, энди азыкъ – аз, жол – узакъ, аны ким къысхартыр?» «Анга уа мен сау болайым!» – деп, жашладан бири атдан секирип тюшюп, къама бла жолну кесип тебирегенди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 35. – Сен сау болсанг, бизге чырмау болгъанла жашауда не къыйматны тутханларын кеслерине къысха танытырбыз, – деди Павел. Х. Шаваева, Ыйыкъны ахыр кюню, 265.

САУ БОЛСУН Биреуге кеси болмагъан жерде айтылгъан бюсюреу сёз.

– Беижылыкъны биринчи жылын алапат жетишимле бла бошады, сау болсун, тутхан ишин айыпсыз мажарады [Ахмат].

САУ ЖЮРЮТ (сау тут) (алгъыш) Жангы затха этилген алгъыш.

– Сау жүрют, къууанчда тюбей турайыкъ, – деди жаиш, машинаны иесине бере.

САУ КЕЛ (келгин) (алгъыш) Келген адам бла саламлашыу, аны алгъышлау.

– О-о! Къалай алапат къонакъ келди, сау кел, сау кел! – деп, Хабас къонагъыны [Заурбекни] аллына чабып, къаты къучакълады. Б. Гуляев, Къачхынчы, 29. Эшикден бир къыз кирди: «Сау кел!» – деп, къолун берди. Ушагъымы унутдум: «Сау бол!» – деп, къолун тутдум. А. Будаев, Ата журтум, 29.

САУ КЁЗЮНДЕН (кёрюрге) Адамны, ёлгюнчю, сау заманында кёрюрге.

Эгечими сау кёзюнден бир кёрюп къалайым деп, андан келген эди жаш, элле-суула ётюп.

САУ КЁРЕЙИМ! (межд.) Ишни кыргыгъа санап къой деп, тюнъюлюрге.

Элде жюрюген хапарлагъа кёре, ала айтханла къуллукъчула болсала, сау кёрейим. Б. Гуляев, Тау этегинде, 82. *Экибиз бирге болсакъ биз, сау кёрейим ол душманны.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 96. — *Кюч бар да болур, жокъ да болур, сёз а... Ол баргъа-жокъгъа бир кълса, Аллаху акбар, сау кёрейим, — деди Биязуркъа.* А. Теппеев, Ташыуул, 210. *Ростов алай буйрукъ бермез эсе да, Скулин дайым аны къатындады, ол командирге аз да ишекли болгъанлай, тийишли жерге билдирликди. Сора сау кёрейим, «изменник» болду да кълды.* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 66.

САУ КЪАЛГЪЫН Игилик болсун санга деген алгъыш.

— *Да сен, тюкенчи, не затны тап кёре эсенг да, аны алайым. Айт, маржа, болуш манга, сау кългъын, — деди Абидат.* С. Теппеев, Ачезезни туугъан кюню, 12.

САУ КЪАЛЛЫКЪ (сау боллукъ) (алгъыш) Биреуге жүрек ыразылыгъын билдирген алгъыш.

Ол сау къллыкъ Асхатны нёгери, кертиси бла да, бир иги адам кёре эдим. Ж. Токумаев, Дертли къама, 238. *Аны иеси уа, бир хурметли адам кёреем, сау къллыкъ, аны сютчюгюн кезиу бериучю эди.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 52. *Ким эсе да, сау боллукъ, бахчаны къаран къоймагъанды.* З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 218.

САУ-САЛАМАТ БОЛУРГЪА (сау-саламатды) Аурумай, къыйналмай жашаргъа.

Исламны гитче жашы бюгюн-бюгече да сау-саламатды, бек къолайы болгъан адамды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 51. — *Энтда ба бир жаяйым. Келе эсе, келе, харип, сау-саламат келе эсе... Ма-а, къыз, жарлы. Биягъыча иги таи чыгъады.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 208. — *Алан, мен сени кёрюрге кёнден бери кюсеп тура эдим, бек къууандым сау-саламат кёргениме, алай а сен къара шинли адамса да, бу акъ костюм сени бетинге жарашмайды, — деп, Добар кюлюмсюрегенди.* Хубийланы М., Алан, 147.

САУ СЮЕГИ КЪАЛМАЗГЪА Бир зат муру-чуру болургъа, ууатылыргъа.

Алыкъын киши жукъ билмейди. Машинаны уа сау сюеги кълмагъанды. Хубийланы О., Дерт, 11.

САУ СЮЕКЛИ [адам] Саулугъу иги, мазаллы адам.

Адыхам бу сау сюекли болмагъан, башсыз тиширыуну жарсыулу сёзлерине мудах болуп тынгылайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 338. *Мен таулуланы билеме, была сейирлик сау сюекли адамла болуучудула.* Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 118.

САУ-ШАУ ЭСЕ ДА... Биреу сау эсе да, ёлген эсе да деген магъанада.

— *Фронддан къагъыт жокъду. Сау-шау эселе да, жашланы хапарларын билмейме, — деп, жарсыйды аналары.* «Коммунизмге жол» № 71, 1969.

САУГЪАГЪА БЕРИЛГЕН АТНЫ ТИШЛЕРИНЕ КЪАРАМАЙДЫЛА Атны тишлерине къарап, жыл санын билгендиле. Былайда сёз саугъагъа иги-аман деп айталмайса деген магъанада келеди.

[Кабасарай:] *Жашым, саугъагъа берилген атны тишлерине къарамайдыла. Мен бек жаратханма. Келинни*

да, кёчейик деп, мен кёчюргенме. Сен къайры сюйсенг да бар, мен а мында къалама. И. Боташев, Пьесала, 203.

САУДАН ЁКСЮЗ Атасы-анасы бла бир юйюрге жашамагъан сабий.

– Сабийлени саудан ёксюз этмейик, – деп, келечиле ийип да кёрдюм, алай юй бийчебиз къатына да къоймайды. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 117.

САУДАН ЁЛЮ БОЛУРГЪА (этерге; саудан ёлюрге) Къоркъургъа, апчыргъа, жүреги кыйналыргъа, эс ташларгъа.

Къарындашы биченчи кшош-ха кетсе да, Осман эки кюн артха кългъан эди. Асият, Осман кетмей къалады деп, саудан ёлю болду. М. Шаваева, Мурат, 86. Кечесин жукъусуз ашыртхан письмогъа Мариямны жүрекге жетген сёзлери да кшошлуп, Сафарны саудан ёлю этдиле да, ол кесини дуняда барын-жогъун да билмей кълды. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 40. – Алай, алыкъа, жазыкъ ананга жукъ айтма, саудан ёлюп кълыр, насытсыз, – деп, Сакинат Зулагъа кёл этдиреди. О. Этезов, Аслан, 77.

САУДАН ШАУ [адам] Болумсуз, магъанасыз адам.

– Мени ма алайда сюелген антлы шуёхум Мазан айтычулай, ала саудан шаудула, – деди Локъман. И. Гадиев, Нарт уя, 435.

САУЛАЙ ЖЕРГЕ СУГЪАРГЪА Унукъдурургъа, кыйнаргъа, жашау бермезге.

– Бизни элде бёрю ауазла чыгъадыла, къарыусузну саулай жерге сугъадыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 61.

САУЛАЙ КЪАБЫРГЪА КИРИР-ГЕ Кыйналып, насытсыз жашаргъа.

Сапиятны, харип, къайгъысы жокъ эди эрге барыргъа, энди уа сау-

лай къабыргъа киргенди. Хубийланы О., Аманат, 3, 336.

САУЛАЙ ТЕЙРИГЕ САЛАМ БЕРМЕГЕН [адам] (Нарт сёз.) Ёхтем, кючбюсюреу адам.

Бу тиширыу къыз заманында саулай тейриге салам бермеген къыз болгъанды, ариулугъуна, акъылына, адамлыгъына да киши сёз тапмаз эди.

САУЛУГЪУ ЮЧЮН ИЧЕРГЕ Биреуге айтылгъан ахшы тилек толсун деп, аякъ, рюмка кётюрюп ичерге.

– Мен да, сизни саулулугъузуз ючюн бучукъну кётюрейим, – деди Хажжи. М. Атабиев, Кишилик, 18. – Сени саулулугъунг ючюн, Мишель, бирге тёгюлген къаныбыз ючюн, хорлаулу Совет Союз ючюн, душмандан азат болгъан халкъла ючюн, огъурсуз душман бла кюрешде жан берген нёгерлерибиз ючюн, душман теркирек ууатылып, хорлам кюн теркирек жетер ючюн, сени юйдегинги саулулугъу ючюн! Х. Кациев, Сайламала, 145.

САУЛУКЪ АЯКЪ Биреуню намысына жораланып ичилген ичги.

Уллу учрежденияладан биринде тамата туугъанлы 50-жыл толгъаныны къууанчына жыйылып, бир бирге ал къоймай, саулукъ аякны кётюреди. М. Шаваева, Кечерлеми? 174.

САУСУЗ БОЛМА (болмагъын) Ауругъан адамны сора келгенде айтылгъан алгъыш.

– Саусуз болма, Харун. Ай, талланган, сенден саулукълу адам болмаучу эди да. Ненгди бек кыйнагъанынг? – деп сорадыла. Х. Шаваев, Кюйген тап, 55.

САУУТ АЛЫРГЪА Душманнга онг бермез ючюн, иги сауутланыргъа керекди.

Халкъгъа сауут бла чапхан сауутдан ёлюр дейдиле.

САУУТ БЕТ АЛЫРГЪА [адам] Огъурсуз, кюйсюз халын кёргюз-тюрге.

– Аллах бирди, сауут бет алыпса, – деди Кашто къызы. Б Гуртуев, Жангы талисман, 91. – *Кимди ол анда мардасын танымагъан?! – деп, Керимов ауаз эшитилген жанына, къуш тауукъну марагъанча, сауут бет алып къарады.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 8.

САУУТ КЁТЮРЮРГЕ Биреуге къажау уруш башларгъа.

– *Бийни бетинден мен санга сауут кётюрмем, – деди Къанишау. – Эгечинги тилей эсем, кесими андан аманнга санамайма, бий туююл эсем да.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 109. *Шёндю уа Ортабайны эсге тюшюрюр, сагъыш этдирир заты аз туююлдю. Солдатны ургъаны бла офицерге сауут кётюргени ючюн, была [немецлиле] не этерге боллукъларын ангылайды.* И. Гадиев, Нарт уя, 291.

САУУТ КЪОЯРГЪА Биреу кесин пленнге берирге.

– *Керексизге къан тёкдюргегенлей, сауут къоюп чыгъыгъыз! Биз жюз, сиз а тогъуз-он адам. Кюрешиу телиликди! – деп дорбунну туюбунден кычырадыла.* О. Эгезов, Аслан, 330.

СЕЙИРДЕН ЁЛЮРГЕ Бир затха бек сейирсинирге.

– *Оллахий, Асхат, бу Хасан, арслан кирик, бир сермешу этди да, сейирден ёлюп къала эдим.* А. Узденов, Саният, 166.

СЕКИР, ТОКЪМАКЪ, УР, ТОКЪ-МАКЪ (Фольк.) Хар зат мен айтханча болсун деген буйрукъ.

Секир, токъмакъ, ур, токъмакъ деп, кызыны къачырып келгенлерин-

де, киши сёзюне да къарамай, Зурият, оноуну къолгъа алып, тойгъа хазырланыуну башлады.

СЕЛЕКЕ: СЕЛЕКЕ ЭТЕРГЕ Хыликъя этерге, масхараларгъа.

– *Къызлада айтханынгы этмезлик жокъду. Бизни бахчагъа таиш атдырма. Сёкген, селеке этген болса, ауузуна чабып, кереклисин бере тур, – деди Гусев.* Чотчаланы М., Студентле, 61.

СЕН АЙТ, МЕН АЙТ ДЕРГЕ Сёзню бир бирге атаргъа, уруп селешалмазгъа.

Сен айт, мен айт деп, айтылыкъ затны бир бирине кюрей тургъанларында, Азрет, тёзюп туралмай, сёзге къошулду. Къобанланы А., Кюн таякъла, 47.

СЕН АЙТДЫНГ, МЕН ЭШИТ-ДИМ Биринчи сенден эшитеме дегенде айтылады.

– *Сен айтдың, мен эшитдим. Киши манга жукъ айтмагъанды.*

СЕН АЙТДЫНГ ЭСЕ (межд.) Угъай, алай туююлдю деген магъанада.

– *Да хо, сен айтдың эсе, былай кимге не игилик этейим деп айлана болур [Омар].* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 337.

СЕН АЙТХАН ДЕП ТУРУРГЪА Къуру да биреуню оноунда жашаргъа, кесини энчи оюму болмазгъа.

– *О-о, Халим даулашыргъа сюйючюдю. Хо да, сен айтхан деп турсамы игиди?* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 12.

СЕН АТХАН СУУ МЕНИ ЭЛТ-СИН (элтмез) Сен айтхан оноугъа угъай демем деген магъанада (кыыз келечи жууугъуна айтхан сёз).

Мариям Зуриятха келечилик айтханда, ол: «Сен атхан суу мени

элтсин», – деген сёзле бла кесини ыразылыгъын билдирди. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 33. – Э, шуёхум, кесими юсюмден оноу эталмайма ансы, сени юсюнгден а, не айтаса, бек тап оноу этейим. – Эт, Башир. Сен атхан суу мени элтмез. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 356.

СЕН БАР, МЕН БАР ДЕРГЕ ЖУМУШНУ БИР БИРГЕ АТАРГЪА.

Сен бар, мен бар деп, бир бирине къарап тургъан болмаса, киши базмады аны бла сёз башиларгъа. Эбзеланы Ш., Огъурлу, 134.

СЕН ДА ЖЮЙЮСХАН, МЕН ДА ЖЮЙЮСХАН (эшекге ким салсын къууушхан) (масхара) Ишлерге сүймеген (бай, бий) адамны юсюнден айтылады.

Сен да жюйюсхан, мен да жюйюсхан дегенлей, ишни къолгъа алыргъа ашыкъгъан болмады арбазда.

СЕН ЁЛМЕГИН 1. Биреуге жашау, игилик тилегенде айтылады.

– Ала да сен ёлмегин деп, мен да кесим ёлмейим деп турсам, айып болур, – деди Мутай. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 199.

2. Биреуню атындан къаргъаныргъа.

– Жыйырма бла онусун бир артмакъгъа, жыйырма бла онусун да бирси артмакъгъа салдым, ол ингирде келтирип, бузоулары ийнеклеге жиберип, аланы саугъанма, ой хан, сен ёлмегин! – деди жаш. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 59.

СЕН КЕРЕКЛИ ЖЕРИМЕ ТАШ САЛЫРМА (масхара) Биреуню адамлыгъын хыликкя этгенде айтылады.

– Бар, къайры бара эсенг да, сен керекли жерибизге таш салырбыз, – деди Амаш аны [Баблинаны] ызындан. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 136.

СЕН – КЪЫПТЫ, МЕН – КЪОЙ (дерге) (Нарт сёз.) Адам биреуге жалынчакъ болургъа, не айтса да, этмей онгу болмазгъа.

Ол акъбаш киши: «Сен – къыпты, мен – къой, кечгинлик тилерге келгенме», – деп билдирди босагъадан окъуна.

СЕН МАНГА ЭТГЕН ТАЛАУ БОЛСУН (масхара) Мен сенден къоркъмайма деген магъанада айтылгъан фраза.

– Харип, сен манга этген талау болсун. Мен кете барайым, сен да къоркъма, кишиге туберинг жокъду, келе келирсе, – деди Зауурбек Даулетге. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 72.

СЕН-МЕН ДЕП ЖАШАРГЪА Бир бирни билип, шуёх, татлы жашаргъа.

– Айхай, Жандет, сен кёрмегенликге, мени жюрегим да дуу жана турады... Бир кюнню сен-мен деп жашаялмайбыз, – деди Сапият. Хубийланы О., Аманат, 2, 311. «Ахыратда да къонишунг бла къалай жашагъанса деп сорадыла, Жиппай, сен а къонишларынг бла сен-мен деп жашамайса», – деп, айып этип сёлешгендиле. Хубийланы М., Алан, 87.

СЕН МЕНИ КЁРМЕГЕНСЕ, МЕН ДА СЕНИ Жашыртын затдан жукъ да билмегенча этейик деген магъанада.

– Энди, – деди Сергей, – сен мени кёрмегенсе, мен да сени. Хайда, ахшы жолгъа. Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 50.

СЕН САУЛУКЪДАН (сен сау болсанг) Биреуге ышаннганын билдирген фраза.

– Сенде юч-тёрт къаты чурукъ барды да. Мен а, сен саулукъдан, чурукъсуз болмам, – деди Байкъасым Махайгъа. О. Этезов, Аслан, 12.

СЕН СЕН ЭСЕНГ, МЕН ДА МЕНМЕ (дерге) Бир бирге эришип сёлеширге, бирлери тёзюмлюк эт-мезге.

Мени сартын, ол мени сүйген киши менден акъыллыракъ да, чыдамлыракъ да, билимлирек да болсун. Ансы, сен сен эсенг, мен менме деген юйюрге уллу къууат болур деп ийналмайма. Э. Гуртуев, Къызыкъанат тангларым, 192.

СЕН СОРМА, МЕН АЙТАЙЫМ (къарач.) Кесим айтайым деген маъанада.

– *Зариятны анга къыйналгъанын, къой, жаным, сен сорма, мен айтайым.* Хубийланы О., Адамла, 190.

СЕН ТАПХА ЭДИНГ! (межд.) Аллаи табарыкъ туююлсе деген маъанада.

Бирле – мудах, бирлени бетлеринде къууанч жарыгъы, уллусу-гитчеси, къарты-жашы, мында болмагъанны сен тапха эдинг. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 97.

СЕН ТАЯННГАН КЪАЯ АУАР (оюлур; сен къарагъан къазан къурур) (хыны) Онгмазлыкъ, тапсыз адам деген маъанада.

Мыртаз Биймурзагъа айтды: «Уллу жолда мулжар салам кёргенме деп, аны ючюмю айланганса дунияны къырып, къуругъун сен, сен таянган къая аугъан этеди». Аппаланы Х., Къара кюбюр, 289.

СЕН ТЮЛКЮ ЭСЕНГ, МЕН А КЪУЙРУГЪУМА (биреу – тюлкю, мен – къуйругъу) Аман акъыл бла, хыйлалыкъ бла мен да биреуге хорлатырыкъ туююлме деген маъанада.

– *Сиз тюлкю эсегиз, мен а – къуйругъу, – деп, Алим жордуланы чабыуларын бузады, онг бермейди.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 78. [Таубий:] Ол

тюлкю эсе, мен а къуйругъума. Бизге керекли затланы жанын къолуна алдырып айтдырма. И. Боташев, Пьесала, 46. «Тейри, ол а ишден туююлдо», – деп, ол тюлкю болса, мен къуйругъу бола бардыкъ. Х. Кадиев, Тамата, 183.

СЕН УЛЛУ Сабийни жапсарыр ючюн айтылгъан фраза.

– *Жияма, сен уллу. Сен акъыллы къызчыкъса деп тургъаныбызлай, – деди Жаннетни анасы. Кожакъланы Т., Сыргъачыкъла, 13. – Айтма, сен уллу, алай, – деди Идрис, энишгерек туруп, Байдуллахны имбашына къатыла.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 193.

СЕНДЕН АЛГЪА ЁЛЕЙИМ Биреуге жүрек ыразылыгъын билдирген фраза.

– *Мен Залимханнга бир къарайым, – деди Къушжестер. – Шо, сенден алгъа ёлейим, алай бир эт. Жанында ахчасы барды: амангамы тюбейди, игигеми тюбейди.* Хубийланы О., Аманат, 3, 311.

СЕНДЕН ДА МЕН ТЕЛИ! Адам кесине тырман этген фраза.

– *Тиширйуду деп, сени юйге салып тургъан, сенден да мен тели! – деп, терсине къарай, Базарбий эшикни «занг» деп этди.* Хубийланы О., Аманат, 3, 18.

СЕНДЕН МАНГА ЖОКЪ, МЕНДЕН САНГА ЖОКЪ (бизден санга, сенден бизге жокъ) Биз шуёхлукъдан айырылдыкъ деген маъанада.

– *Классны закону «Биреу ючюн барыбыз да, барыбыз ючюн хар бирибиз да жууаплыбыз» деген болгъанын унутсанг, бизден санга, сенден бизге жокъ.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 232.

СЕНДЕН (биреуден) КЪАЛГЪА ЭДИ БАШЫМ (межд.) Сенден къоркъмайма, санга мен да хорлатмам деген маъанада.

– Мен сени жеринги танытырма, итден туугъан! – деп, Абдуллах Саматны жаныйды. – Сенден кьалгъы эди башым. Къамичи ойната уа биз да билебиз. Ж. Залиханов, Тау кьушла, 111.

СЕНДЕН ОНГЛУ БОЛМАСЫН БАЙГЕЛДИ (масхара – кьарач.) Махтаннганынгча, онглу, асыулу адам туююлсе деген магъанада.

– Билеме, анам, барысын билеме. – Ой сенден кеп билмесин Байгелди. Хубийланы О., Аманат, 3, 110.

СЕНИ АЙТСАМ ДА, НЕ КЕЛИР КЕЛПОНГЕ Биреу кесини жашауу бла кьаргъаннганда айтылады.

– Сени айтсам да, не келир келюнге, мындан ингирге жетмей ёлейим, кёрген эсем, – деп кьаргъанды кьоншу кьатыныбыз.

СЕНИ АЛЛАХ СЫЙЛАСЫН Кечгинлик бер деген магъанада.

– Сени да Аллах сыйласын, келининг бла ол эки аман кьыз жюн бла бир айгъа алгъанны сен да, мен да... юч айгъа да алаллык туююлбюз. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 116. – Аланла, – деди ол, – сагъыи этеме да, мени кьурманлык этер сылтаум жокъду: атха да минмейме, эшегим да жокъду, кьатын хайырсыз да, сизни Аллах сыйласын, сабий табып кьыйналмайды. Х. Кадиев, Салам алейкум, 14.

СЕНИ АУРУУУНГУ АЛСЫН Биреуге кьызгъанмай, таза жүрекден бир затны бергенде, хатер этгенде айтылады.

– Жашым, муну [чулгъамны] бизни юй бийче жибергенди. Элге келсенг а, бир төрт аякълы сени аурууунгу алсын, – деди Абдурахман. Х. Занкишиев, Огьурлу муратны жарыгъы, 120.

СЕНИ АУУЗУНГУ КИМ ЖУУГЪАН ЭДИ? (хыны) Аман ауузлу, асылсыз сёзлю адамгъа айтылады.

– Сени ауузунгу ким жуугъан болур эди, кьурурукъ!

СЕНИ (биреуню) БЕТИНГДЕН (кёрюрге, иш этерге д.а.к.) Сени (биреуню) намысы ючюн (этерге бир затны, ишни).

– Жангыз сабийим алай сау ёссюн, сени бетингден кьарындашынгы да ариу кёреме, не ахшылыкъгъа жолукъса да, ыразыма. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла. 155.

СЕНИ ЖАНЫНГ ЮЧЮН (хыны, межд.) Сен ёлгюн ансы деген магъанада.

[Хажимуса:] Хау, сенден сора кьайгъым да жокъду, сени жанынг ючюн. И. Боташев, Пьесала, 175. – Сен ауузунгу кьыс! – деп, Ёрюзбек, Мазанны кьамичи бла жаныды. – Сени жанынг ючюн, анса уа, аланы кьарман айлансам а! Ж. Залиханов, Тау кьушла, 61.

СЕНИ ЖАУУНГ АЛЛАЙГЪА ЧЫКЪСЫН (кьарач.) Сюмегеним ол ишге тюбесин деген магъанада.

– Чыкъса уа, сени жауунг аллайгъа чыкъсын, бир чынгыл къая, башы гампик [гампил – кьарач.], эки жаны бек, огъары жаны бийик [мийик – кьарач.], тюбю – тенгиз. «Къарачай нарт таурухла», 73.

СЕНИ ЖАУУНГ ДА БИЗЛЕЙ (биреуленча) БОЛСУН (жашасын) 1. Биреу аман жашагъанына тарыкъгъанда айтылады.

– Ахмат, беш башлы юйдегини кечиндирген алай тынч туююлдю. Сени жауунг бизлей жашасын... А. Узденов, Саният, 6. [Кьозтюме:] Пачахан, керти, кьыз унамай кьойгъан эсе, сени жауунг да бизлей болсун, туура элге беишлик болуп кьаллыкъбыз». Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 85.

2. Бир затдан кьоркыгъанда айтылады.

– Ол хужу кьаллыкъ гатча, зехледен бизге айланып, «хап» дер да, мени жауум бизлей болгъа эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 137.

СЕНИ ЖАУУНГА АЛЛАЙ КЮН КЕЛСИН Сюймегенине аманлыкъ тилегенде айтылады.

– Мен да, машинаны кабинасын къагъып, айтайым деп, ауузуму ачдым, олсагъатдан машинаны чархы неге эсе да бир къаты затха минип, кётюрюлюп (кёлтюрюлюп – къарач.), бизни алай атды, сени жауунга аллай кюн келсин. Сюйюнчланы А., Адамлыкъ, 45.

СЕНИ ЖАУУНГА ДА АЛЛАЙ (адам) КЪОПСУН (къутурсун) Биреуню чексиз къутургъанын кёргюзтгенде айтылады.

Бёрю тонун желпегей къаплап, Ислам чыкъды, сени жауунга да аллай бий къутурсун, ташны-агъачны да чакъдырып, келтирген айранымы да итлеге къуйдурду. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 181.

СЕНИ СЫЙЫНГ БИЙИКДЕ (тёппемде) БОЛСУН Намысынг уллу болсун деген магъанада.

– Келин, сени сыйынг да бийикде (мийикде – къарач.) болсун, ол бизни юйдеги, Мёлеханны аты сагъынылса, ауузуна суу уртламайды. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 163. – Сени сыйынг да тёппемде болсун, жерде адамдан эсе, кёкде жулдузгъа ушагъан балагъызны анасыны тилеги болмаса, мен сёз айталлыкъма деп да билмейме. М. Гулиев, Акъ атлы, 33.

СЕНЕК АУУЗ [бичен] Сенек бла бир кётюрген бичен (салам).

Алагъа [маллагъа] да, башы бла узалып, бир сенек аууз биченчик атып, къолларын ал ботасына сыйпай, артха бурулду да, къартланы кёрдю. И. Гадиев, Нарт уя, 352.

СЁЗ АЙТЫРГЪА Биреу къыз тилерге, лакъырда этерге.

– Эшите-эшите турама, тартмабоюн Сафарны санга сёз айтхан хапары барды. З. Толгуров, Эрирей, 12.

СЁЗ АЙТЫРГЪА КЪАРЫУ ЖОКЪДУ Биреу терк окъуна ачыуланып къалады деген магъанада.

Александра Ивановнаны жашын кёрлюгю келеди, ол, къачан эсе да бирдеча, аны бла татлы ушакъ этерге сюеди. Ичмеген заманында уа анга сёз айтып къарыу жокъду. «Шуёхлукъ», № 1, 1968.

СЁЗ АЛЫРГЪА 1. Биреуню ыразылыгъын алыргъа (эрге барыргъа).

Ол а [шофер жаш] Лейлядан сора, бирин да жаратмайды... Эрттен-ингир да сакълайды ол Лейляны жолун, кокаланады къызгъа. Алай сёз алалмайды. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 24.

2. Биреуден сёлеширге эркинлик алыргъа (дерсде).

Жангы дерсни жаздыра башлагъанында, Муратны биргесине олтургъан къызчыкъ, къолун кётюрюп, сёз алды. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 156.

СЁЗ АНГЫЛАГЪАН [адам] Акъыллы, эсли, окъуулу адам.

– Кесинг айталмасанг, элде ахшы адамла, сёз ангылагъанла кёпдюле. Ала сени жанлы боллукъдула. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 20. Ол [къыз], ёсюп уллу бола, сёз ангылай тебирегенден башлап, манга берне жыйылады, мен эрге барлыкъма деген ангы анга синггеди, сора жылы жетип, шилеген болгъанлай а, кетип къалыргъа хазырды. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 403.

СЁЗ (бирлени) АРАЛАРЫНДА КЪАЛЫРГЪА Эшитгенин кишиге айтмазгъа, ичинде чиритирге.

– Алай, кертилигин-ётюрюккю-гюн билмейме да, сёз кеси арабызда кълсын десе, сора ол сёз, сен аны жаймазгъа не бек кюрешсенг да, ол къадар бир терк жайылыр. Ж. Залиханов, Тау къушла, 102.

СЁЗ АЯГЪЫ БЛА ЖЮРЮЙДЮ (Нарт сёз.) Хапар терк жайылады деген магъанада.

«Хар бир бий, бай, эфенди, тышындан кюч сакъламай, кеслери жашагъан элдеде халкъны къозгъалыуун тунчукъдурургъа мадар этсин, Николай патчахха кесини тюзлюгюн кёр-гюзтсюн», – деп, оноу алайды. Сёз аягъы бла жюрюйдю дегенча, хапар бери да жетер. М. Шаваева, Мурат, 12.

СЁЗ БАРМЫДЫ? Бир зат, сёз даулашсызды деген магъанада.

– Халкъ да бусагъатда, ангыламай, ызыгъыздан тизилип баргъанлыгъына, дагъыда, къазауат бошалгъандан сора, жангы къазауат ачарыгъына сёзюнг бармыды? Ачарыкъды къазауат. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 160.

СЁЗ БЕРИРГЕ 1. Ант этерге.

– Мен ол тюшню жоралайым, алай ол минг алтынны экибиз да теппе-тенг этербиз... Сен мен айтханча этерге ыразы эсенг, айтайым. Алай мени алдамазгъа сёз бер! – дегенди [жилян]. «Эртте биреу бар эди...», 57.

2. Къыз жашха барыргъа ыразылыгъын билдирирге.

Аналарыбыз, биз туугъан кюн-леде, Атадыла экибизни бир бирге, Бюгюн а, мени жюрегим кюйгенде, Сен ашыкъмай тураса сёз берирге. С. Гуртуев, Ныхытла, 95. Бурунгу ёмюр-леде бир къызны эки жаш да бирча суююп болгъандыла. Къыз жашланы экисине да сёз бере тургъанды. «Эртте биреу бар эди...», 29.

3. Биреу ишни боюнуна алыргъа, этерге ышандырыргъа.

– Аминат, мен артдаракъ айтырма деп, санга сёз бергенем, – деди Барисбий. И. Гадиев, Санга айтама, 128.

4. Оноу этерге, бир оюмгъа келирге.

– Тейри, ол абирек жашладан не чыгъарыкъды ансы, Халим айтхан хапарлагъа кёре, Махай бизни жерибизни, динибизни да ингилизлиге сатаргъа сёз берген хапары барды, – деди Тохчукъ. О. Этезов, Аслан, 176. Школну бошагъандан сора, малчы, ийнек сауучу, механизатор, строитель болуп ишлербиз деген оноуларыбызны жашауда толтурур ючюн, устазларыбызны ийнамларын жерге туюшюрмебиз деп, сёз берип, чачылдыкъ. Хапчаланы М., Мени насыбым, 3.

СЁЗ БЕРМЕЗГЕ Ауузуна чабаргъа, сёлеширге кыймазгъа.

Кечени узуну, кесинден уллулагъа, гитчелеге да сёз бермей, ауузун жапмай турду [жаш]. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 186. – Барын да ётюрюк айтады, – деп, Хажибекир бир да сёз бермейди. С. Хочуев, Хапарла, 91.

СЁЗ БОЛУРГЪА Кёлкъалды этерге, урушургъа, туююшюрге.

– Бирге окъугъанбыз десенг а. Сен бусагъатда окъуучу туююлсе, тутмакълыкъда тураса. Хасанов Рашид бла алгъын сёз иш болгъанмыса? – деп сорду сюдю. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 43. Муну [тауусумну] юсюнден сёз болуп, Бахсанны жамауаты Таумурзагъа айып этген эди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 28. [Таубий:] Бош алай, сизни эгечигиз бла бираз сёз болгъанбыз. И. Боташев, Пьесала, 27.

СЁЗ ЖЕТДИРИРГЕ (ЖЕТДИР-МЕЗГЕ) 1. Биреу айтырыгъын къалай бла болса да билдирирге.

– Мен анга сёз жетдириме, сен аны ючюн къайгъы этме. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 7. «Аминатны къатында ишлесем, къалай-алай десенг да, сёз жетдире туругъа да тап боллукъду», – деп ойлайды жаш. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 17.

2. Биреуге лакъырда этип сёлеширге.

Хажу-Мухаммат, ырымлы болгъанлыкъгъа, жетгенге сандырай, сёзюн жетдире айланычуду. Б. Гуртуев, Адилгерий, 168.

3. Бирсиледен алгъа айтыргъа.

– Ислам кеси уа къалайды? – деди Жамбот. – Эшек бла биченге кетгенди, – деди Къанамат, кългъанлагъа сёз жетдирмей. Ж. Токумаев, Дертли къама, 46.

СЁЗ ЖЕТЕРГЕ (таяныргъа) 1. Биреуге тырман этилирге.

Кесибизге сёз жетмеге эди деп кьоркъама. «Толкъунла», 156. Колхозгъа кирирге унамагъан адамгъа сёз таянырыкъмыды? Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 133.

2. Сёзюн айтыргъа кезиу жетерге.

Къартладан юй таматагъа сёз жетип, Жамалны чыгъып тепсерин сакълайла. И. Боташев, Ёмюрюм, 72.

СЁЗ ЖОКЪДУ 1. Ишексизди, ийнанырчады.

[Анна:] Энди сени [Асланны] чынтты революционер болгъанынга сёзюм жокъду. Аскерни ары сен элтирге керексе. И. Боташев, Пьесала, 32.

2. Сёзсюз, ишни боллугъу алайды деген магъанада.

Бусагъатда Чечен автоном область бла Ингуш автоном область къуралыргъа хазырдыла. Кёп турмай, чеченлиле бла ингушлула да автономия аллыкъларына сёз жокъду. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 172. Не

мадар да этип, бу хужулукъ жерден кетерге керекди. Тюз [кесибизни] чекден ётгенлей, кеси [Хызыр] суююп, къыралны душмандан кьорууларгъа барлыгъына бир сёз да жокъду. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 82.

3. Бир шарайыбы жокъду, игиди деген магъанада.

– Башивик дегенлери ол тюзлюк, тенглик келтиребиз деп айланганладыла. Да ала сау айлансынла, тюз этелле, алагъа сёзюм жокъду. Сора бу кадет-мадетле уа кимдиле, не излейле кеслери да? И. Гадиев, Нарт уя, 8.

СЁЗ ЖУТМАЗГЪА Бет этмей, уялмай, буюкъмай, жууап этерге, къайтарыргъа.

Жашла къызлагъа лакъырда этедиле. Къызла да, сёз жутмай, кеслери кезиулери къллукъчу жашланы самаркъауларын артыгъы бла къайтардыла. А. Теппеев, Ташыуул, 165. Старшинагъа сёз жутмагъанынги иги этгенсе. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 70.

СЁЗ ИЗЛЕП, ХУРЖУНУНА УЗАЛМАГЪАН (узалмаучу, кирмеучу) [адам] Лакъырдачы, сёзге уста, жютю сёзлю адам.

– Бир Аллах, аллай ишге барыргъа эрттеден да кичип турама. Сёз излеп, хуржунума узалмаучуму билесе. Мен аланы башларын сылхыр этерме, – деди Аминат. А. Узденов, Саният, 24. Алим алай жунчуучу жаш да туююлдо. Не заманда да кесине керекли затны ангылата биледи, сёз излей, баиха адамны хуржунуна кирмеучюдо. О. Хочуев, Жюрегинги суутма, 56.

СЁЗ ИЗЛЕП, ХУРЖУНУНА УЗАЛМАЗГЪА Сёзге устады, тасха берлик туююлдо деген магъанада.

Амин анга тюрслеп къарады: «Бу адам сёз излеп, хуржунуна узаллыкъ

тютююдю», – деди кеси кесине. Х. Кациев, Тамата, 67.

СЁЗ КЕЛТИРИРГЕ (келирге, тире) Кесини иши, сёзю бла тырман этдирирге.

Была [къачхынчыла] ючюн не къадар сёз келеди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 355. Хыйса айтханнга кёре, тюз бусагъатда юйюне ийип къойса [Магометни], анга сёз келирге болукъду. Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таула, 138.

СЁЗ КЁТЮРЮРГЕ Тырман эшитирге, тёзерге.

– Аскерхан сени ючюн Зауурбекден сёз кётюргегенми сунаса? Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 243.

СЁЗ КЪАЙТАРМАЗГЪА Жууап этмезге.

Хасан, комендантны сёзлерин жутар орунуна, сёз къайтарыгъа умут этгенде уа, иш бютюн да осалына айланды. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 151.

СЁЗ КЪАПЧЫКЪ [адам] 1. Чамчы, сёзге уста адам.

– Къой, алан, малкъарлыны дыгъылына къатылма, антым, биз чанчханча этер, была сёз къапчыкъ болуучудула, – деди къарачайлы. И. Гадиев, Нарт уя, 269.

2. Кёп сёлешуучю, жаншакъ адам.

– Ёчюр, ёчюре эсенг, бу чыракъны да. Уой, не этейим мен бу жаншакълагъа, бу сёз къапчыкълагъа! – деди Мурадин. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 103. Урушмайма, урушмай, урушсам да сен, сёз къапчыкъ, жууап тапмаймы къаллыкъса? Къобанланы Д., Таулада таууш, 19.

СЁЗ КЪАТЛАМАЗГЪА Жууап къайтармазгъа.

Артда, уруш азабын къалгъанла кетгенледен аз кётюргегенлерин

кёргенде, ол, ачыуун басып, Совет властьны, туугъан халкъны алларында борчун сёз къатламай толтурургъа бел байлайды. А. Теппеев, Кюн батмайды, 12.

СЁЗ КЪОЗГЪАРГЪА Сёз башларгъа (даулашха).

Ауузланганлай, къартны хапар айтырын излеп, сёз къозгъадым. «Толкъунла», 148.

СЁЗ КЪОШАРГЪА Биреуню оноуна кесини оюмун айтыргъа.

Харун, Асланни тамата хатерин этип, сёз къошаргъа излемеди, излесе да, къартны сёлешгенинде тапсыз, терс айтылгъан зат табарыкъ тютююдю. Хубийланы О., Аманат, 1, 343. – Ой, эгечим, аны уа сурагъан да этмей къой! ...Болса да, не этейим? Сёз къошаргъа къоркъуп, жарлы кирик, тынгылап турама, – деп ахсынды къайын анасы. «Эртте биреу бар эди...», 68.

СЁЗ НЁГЕР Адамны жашау не да жолоучу нёгери.

Жамий, эте тургъан ишин къоюп, башында сагъышларын чачалмай, кесине сёз нёгер излеп, амалсыз болду. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюнню, 127.

СЁЗ ОРАМЫНА (орунуна) АЙТЫРГЪА Кёлю бла айтмазгъа, бош айтыргъа.

Къама суурулмагъанды керексиз, Сёз да сёз орамына айтылмаса, Тенглик этдигиз тенгликге кёре сиз, Ол сёзню жюрек къабыл этип алса. С. Гуртуев, Ныхытла, 127.

СЁЗ СЁЗНЮ АЙТДЫРЫР (модаль фраза) Бир иш, сёз бир зат бла байламлы болур деген магъанада.

Сёз сёзню айтдырады дегенча, бизни мюлкде ахшы урунган уста малчыланы санлары жылдан жылгъа

кёп бола барады. Х. Кудаяев, Бизни заманы адамлары, 104. Хасан да, сёз сёзню айтдыра, жарсыуун, къайгъысын да милиционер жашха айтып берди.

Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 155.

СЁЗ СЮРГЕН (сюрюучю) [адам] Тилчи, кёп жаншаучу адам.

– *Артыкъ сёз неге керекди, Мырзабек? – деди Мусса, аны аузуна чабып. – Сен мени эрттеден таныйса, сёз сюрген адам болмагъанымы билесе.* «Шуёхлукъ», № 2, 1970 ж.

СЁЗ ТАПМАЗГЪА (табалмазгъа) Адамны, затны бир керекли жери, шарайыбы жокъду деген магъанада.

– *Аллах, Аллах, сёз табаргъа кыйынды Зухура Жашуевнагъа, – деди Жамий.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 199. – *Тоба, самаркъауларгъа кюрешсенг да, къызыбызны чырайына уа сёз табаллыкъ туююлсе, иги жаш.* Лайпанланы С., Гургумлу, 69.

СЁЗ ТАУУСУРГЪА Болжал этерге (эрге барыргъа, къатын алыргъа).

Аминат бла Тахир сёз тауусхан эдиле. Не заманда той этериклери энди аланы кеслерине белгиле эди. «Коммунизмге жол», № 79, 1986. *Батдал Келиматха жашырттын сёз тауусханлы, аны ызындан болгъанлары себепли, чёгючню кётюрсенг, тёш солуу алып дегенлей, Жаммолатлары бла Ахиялары да сёзден къулакъ тынчы болгъан эдиле.* «Жанкылыч», 276. *Наталья А. С. Пушкиннге барыргъа сёз таууса туруп да, барындан да алгъа аны [Афанасий Николаевични] ыразылыгъын излегенди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 257.

СЁЗ ТЕРЕННГЕ (уллугъа) КЕ-ТЕРГЕ Даулаш, уруш уллайыргъа, ёсерге.

Алим да, былайда быланы жарапдыралмазлыгъын, сёз тереннге

кетерин билип, айтды. Хубийланы О., Аманат, 2, 70. *Тюкенчини сёзлери Насра Хожаягъа ачыу тийдиле, даулаш тууду. Сёз уллугъа кетди, болса да Насра Хожаягъа тюкенчиге женгдирмедиле.* А. Холаев, Хожа, 69.

СЁЗ ТИЛЕРГЕ Сёлеширге эркинлик тилерге.

– *Школдан Исмайыл Селимович сёз тилей болур эди.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 259.

СЁЗ ТОХТАТЫРГЪА Келечиле барып, кызыны тилеп, тойгъа болжал салыргъа.

Вертолёт элге келип къонады. Эбизе милиционер жолда Залкуфха эки жаны да бир тилли болгъанларын, сёз тохтатханларын айтхандан сора, Залкуф уучуланы башларына эркин этеди. Къудайланы М., Жилляуун парий этген мискин, 217.

СЁЗ ТУУАРГЪА Бир затны юсюнден сёз къозгъалыргъа, бир оюмгъа келишалмазгъа.

Эки тюрлю юйюр ёсдюралмазла. Халимни кесини сабийлери болса, бирсилени ёгеча кёрюр. Сёз тууар, жашаулары болмаз. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 199.

СЁЗ УРУМ (къарач.) Сёзню кёчген магъанасы.

– *Тюз айтаса, Зухура, алай а, сёз урумунга къарайма да, сабийинг амалтын кечине бараса.* Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 206.

СЁЗ ЧЫГЪАРГЪА Биреуню юсюнден аман сёз жайылыргъа.

– *Башсыз къатын оноучу болуп да ким кёргенди! Бюгюн болмаса да, тамбла бир сёз чыгъар...* Х. Кадиев, Сайламала, 425.

СЁЗ ЭТЕРГЕ Бедиш этерге.

– *Энди сюймегенлерибиз сёз этмез ючюн, мен алгъа кетейим, сен а*

бир кесек эрикгенинги да кетерип, артдарахъ чыгъарса. О. Этезов, Тарда, 194.

СЁЗ ЮЧЮН (кит.) Юлгю орунуна айтыргъа боллукъду деген магыанада.

Мен, сёз ючюн, биринчи классха баргъанымда, къаламны къалай тутаргъа да билмей эдим. Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 19.

СЁЗГЕ БОЛУП къара: СЁЗГЕ ТЫЯРГЪА

– *Рамазан, бу жашла сёзге болуп, болгъанны суутуп къойдула, бир болуш, маржса, – деди Солтан.* И. Гадиев, Санга айтама, 186.

СЁЗГЕ КЪОШАРГЪА (къошулургъа) Биреуню оноугъа къошаргъа, (оноугъа къатышдырыргъа).

Андан ары бизни къонишларыбыз аны къалай жашагъанын сурамадыла, аны сёзге къошмадыла. А. Теппеев, Кюн батмайды, 183. *Хар ким эсине келгенни жашырмай айтады. Сёзге къошулмай тургъан Исмайылды.* Шаманланы М., Ока бёрк, 38.

СЁЗГЕ ТЫЯРГЪА (тутаргъа) Биреуню заманын сёз бла оздурургъа.

Бир бек ашыгъып бара тургъанымлай, Аслан эгечден туугъан тюбеп, сёзге тыйды. Х. Шаваев, Кюйген тап, 76. – *Сыйларгъа излесеги, сёзге тутупму турлукъ эдигиз?* Хубийланы О., Аманат, 1, 109.

СЁЗНЮ АЛЛЫ КЪАТЫ БОЛСА, АРТЫ ТАТЛЫ БОЛУР (Нарт сёз.) Келишим тынгылы тохташдырылып этилсе, артда даулаш болмаз деген магыанада.

Таусолтан, анасына айланып: – Анам, сёзню аллы къаты болса, арты татлы болур дейдиле да, татлы сёзлеринги сакълап турама, – деди. Хубийланы О., Аманат, 3, 172.

СЁЗНЮ АЧЫКЪ ЭТЕРГЕ (ачыкъларгъа) Ишни тюзюн айтыргъа, ачыкъларгъа.

Ол, бир сылтау бла артха элге къайтып, ишни тюзюн билирге, къыз бла да сёзюн ачыкъ этерге кеп кере болду. З. Толгуров, Эрирей, 35.

СЁЗНЮ БУРУП АЙТЫРГЪА
1. Сёзню тюрлендирип, кесине табыча айтыргъа.

– *Жангыз балам, Чоптак ёлмесин, бир сёзюн буруп айтмайма.* О. Этезов, Тарда, 95. – *Кёкташ мени урсун, бир сёзюмю буруп айтсам. Алай ариу Чачыу ийнансын, мен хорлукъну кётюралмадым, – деди Баший.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 111.

2. Башха затны юсюнден сёлешип башларгъа, айтыла тургъанны жаратмай.

Сёзню баишагъа буруп акъыл бла: – Сора тауда къойланы этлери да бирси къойланы этлеринден баишады, – деди. Ж. Залиханов, Жаннган жоурекле, 309.

СЁЗНЮ СЕМИРТИРГЕ Сёзню къошуп, кёбейтип, жасап айтыргъа (ахшы не да аман жанына).

– *Сен сёзню бир кесек семиртип сёлеширге сюйген адамса да, аны бла айтаса ансы, Шмау ичгенликге, акъылын ичмегенли тёрт-беш жыл да болады, – дегенди Алан.* Хубийланы М., Алан, 46.

СЁЗНЮ ТАТЫУСУЗГЪА (серге – къарач.) ИЕРГЕ Ыспассыз сёлеширге, экеуню халлары аманнга кетерге.

Берханны бусагъатда акъылы болса, кесин да аллай бир къыйнамай, жашы бла келинини жоуреклерин да бузмай, сёзню татыусузгъа иймей, ушагъыулу сёлеширик эди. Хубийланы О., Аманат, 3, 180.

СЁЗЮ АУУЗУНДА КЪАЛЫР-ГЪА Сёлеше тургъанлай, сёзюнг жарты къалыргъа.

Шабатай, сёзю ауузунда къала, арбаз ортасына ауду. А. Теппеев, Азатлыкъ, 83.

СЁЗЮ АУУЗУНДА КЪАЛЫРЧА ЭТЕРГЕ Биреуню ауузун къысды-рыргъа, сёз айтмазча этерге.

– *Итден туугъан, сен а намысым бла не кёп ойнадың!* – дей эди Чам-малый. – *Мен сени сёзюнг ауузунда къалырча этерме.* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 222.

СЁЗЮ АЧЫКЪ БОЛУРГЪА Жю-регинде болгъанны айтыргъа, ачыкъ-ларгъа.

– *Къызыны минг жаш тилер да, бири алыр дегенлей, сен кесинг сайла. Мен а, жюрегими билдирмей, кетип къалама деп къоркъуп тура эдим да, энди сёзюм ачыкъ болду.* «Шуёхлукъ» № 3, 1968.

СЁЗЮ ЁТЕРГЕ Биреуню айтханы эсге алыныргъа, этилирге.

– *Сизден таматагъа сёзюм ётсе, мени ол ангыласа, болады. Мен жол табама.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 46. *Солманбий, тёгерегине къарап, сёзю ётмегенин кёргенде, баиша акъыл этди.* Б. Гуляев, Къачхынчы, 41.

СЁЗЮ ЖЕР ЖАРЫРГЪА (хыны) Биреу терс, ачы сёлеширге.

– *Сен къартса, сабыр бол! Кимге таякъ кётюресе? Олтургъан жерингден ёрге къобалмай тураса! Сёзюнг а жерни жарады.*

СЁЗЮ ЖЕРГЕ ТЮШМЕЗГЕ Айтханы мычымай толургъа.

Мурзабек бла къатыны Мустафаны сёзюм жерге тюшюрюрча адамла болмагъандыла. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн. 130. *Чалгъы жыйынны таматасы Домалайны сёзюм жерге*

тюшюрген жокъду. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 89.

СЁЗЮ ЖОКЪДУ Биреу ётюрюк-чюдю, жалкъауду деген магъанада.

– *Биринчиден, мен санга Ларанг туююлме. Экинчиден а, сени сёзюнг жокъду. Жанишакъса, тузу-мыстысы болмагъанланы жанишайса. Ичген этесе, тенг жюрюте билмейсе, – деди Лариса Шамилге.* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 369.

СЁЗЮ ИЧИНДЕ ЧИРИРГЕ (сёзю кеси бла бирге чирирге) Биреуню сёзюм кишиге айтмазгъа, жаймазгъа.

Сёзюм, ёлсенг да, сени бла бирге чирип къалсын. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 242. – *Ким сагъынады аллай жашыртын затны? Мени ауузума келгинчи, ичимде чирип ол сёз!* – деди Байкъасым. О. Этезов, Аслан, 164.

СЁЗЮ – СЁЗ, ИШИ – ИШ (айтханы – айтхан) [адам] Керти сёзлю адам, халкъ.

– *Анасын айырып бек суюгенлеми кёндюле огъесе атасын суюгенлеми кёндюле? Халкъ не айтады? Халкъны сёзю – сёз, айтханы – айтхан.* // *Сёзю – сёз, иши иш болгъан таулу киши кеси юлгюсюнде юйрете келген жашчыкъ ол заманлада ангылай да болмаз эди туугъан жерни, ана тилни да татыуларын.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 297.

СЁЗЮ СОЗУЛГЪАН (сары) АЛ-ТЫНЛАЙ (болургъа) Керти сёзлю, акъыллы (болургъа).

Хар бир сёзю созулгъан сары алтынлай, Нёгер болмаз тилчилени бирине иги юй бийче. С. Шахмурзаев, Заман жели, 22.

СЁЗЮ ТАМАГЪЫНА ТЫГЪЫ-ЛЫРГЪА Апчыргъа, сёз айталмазгъа.

Аскерханны эринлери, къоллары къалтырадыла, сёзю уа тамагъына

тыгъылып къалды. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 315.

СЁЗЮ ТАМАГЪЫНДА КЪАЛ-СЫН (къаргъыш) Ёлюп кетсин деген магъанада.

– *Айтыр сёзю тамагъында къалсын ол хапарны жайгъанны, – деди Халимат.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 111.

СЁЗЮ (бла) **ТАШ ЖАРЫРГЪА** (ташны эки жарыргъа) Оспар сёлеширге, адамны ачыууна тиерге.

– *Сизни сёзюгюз таш жарыр. Къууаныгъыз. Контрольну суюмеучюлеге олму аманды?* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 139. – *Лейля, сёзлеринг ташны эки жарлыкъдыла. Махтанчакъса, – деди шофер.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 25. [*Гордеев, ачыуланып:*] *Аллай хапарланы [бизни агентлерибиз осал ишлейдиле деп] кьой! Ангыладынгмы?! ...Сен да сёзюнг бла таш жараса ансы...* И. Боташев, Пьесала, 35.

СЁЗЮ ТИЛ КЪЫЙЫРЫНДА КЪАЛЫРГЪА къара: **СЁЗЮ ТАМАГЪЫНА ТЫГЪЫЛЫРГЪА**.

Айтыр сёзюм тил къыйырымда къалды, Уялгъан да этеме энди айтыргъа. С. Гуртуев, Ныхытла, 77.

СЁЗЮ ЧАПЫРАКЪДАН ЁТМЕЗГЕ (ётдюрмезге) къара: **ЖАРЛЫНЫ СЁЗЮ ЧАПЫРАКЪДАН ЁТМЕЗГЕ**.

– *Сени жсауунг жарлы болсун. Жарлыны юсюнде итни сыйы болмаз. Сёзю чапыракъдан ётмез.* «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 223. *Болса да Гергокъну айтханын, аман-иги айтса да, жаратмазын, ыспассыз этеригин биле эди да [Шамиль], жашла эшите тургъанлай, чечекбетни сёзлерин чапыракъдан ётдюрмей къоярыгъын, аны ётю, таукеллиги да жетерин сезип, къууана эди.* «Шуэхлукъ», № 3, 1964.

Аллах да залимле жанлы, – Нетейим халкъгъа мен жарлы? Намазым, тилегим жетмейд, Сёзюм чапыракъдан ётмейд Мечиланы К., Сайламала, 1 т., 15.

СЁЗЮБЮЗ СЁЗ БОЛСУН Бир сёзде турургъа оноулашыргъа.

– *Сёзюбюз сёз болсун, артдан бузукъ чыкъса, экибизни да жаныбыз къыйналыр.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 48.

СЁЗЮМ АЛЛАХХА УЛЛУ (ауур) **БАРМАСЫН** (дин) Аллах кечсин деген магъанада.

– *Сёзюм Аллахха уллу бармасын, былайда адамны кёлюне жетмезлик затла уа бардыла, – деди Захрет.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 53.

СЁЗЮМ ЧАНК БОЛДУ Сёзюм юзюлдю.

Айтыр сёзюм чанк болду – сездим ёзюм. Д. Таумурзаев, Таурухла, 87.

СЁЗЮН АРТХА АЛЫРГЪА Биреу айтханына сокъураныргъа, кечгинлик тилерге.

Терслигеме уялдым, Сёзюмю артха алдым. М. Гулиев, Кетмегиз, зур-нукла, 47.

СЁЗЮН (айтырын) **АРТХА САЛМАГЪАН** [адам] Айтырыгъын ачыкъ айтхан, бетсинип, къоркъуп кьоймагъан адам.

– *Атамы халисин бир кесекчик сен да билесе. Сёзню артына салгъан адам туююлдю.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 166.

СЁЗЮН АУУЗУНА АШАМАЗГЪА Ётюрюк айтмазгъа, сёзюне кертичи болургъа.

– *Берген сёзюнгю нек ашадынг дейме.* Хубийланы О., Дерт, 194. *Ол ёмюрюнде сёзюм ауузуна ашамайды [Ахмат], кёолундан келмезлик зат бла ышандырмайды, билип, кишиге терслик этдирмейди.* Аны, Аманат, 1, 19.

СЁЗЮН АУУЗУНА БУШТУКЪ
ЭТЕРГЕ Сёлеширге онг бермезге.

*Керти окъуна, адамны сёзюн ауу-
зуна буштукъ этип, ауузунда къал-
дырырла, болумун айтдырмазла.*
М. Шаваева, Мурат, 156.

СЁЗЮН АУУЗУНДАН АЛЫР-
ГЪА Адамны сёзюн бёлюрге.

*Алай редактор, чыдамай, аны
[комбайначыны] сёзюн ауузундан
алды. З. Зукаев, Киеу, 8. Файгъамбар,
сёзню ауузумдан алып, Манга сёлеш-
ди, сейирге къалып. Т. Зумакулова, Тау-
ланы жыры, 87.*

СЁЗЮН АШАРГЪА Айтхан сё-
зюне кертичи болмазгъа.

*Ариу сёз айта, кёп кукалана,
Сен адамсызлыкъ этгенсе. Сёзюнгю
ашап, бетинги жоюп, Баишагъа къа-
чып кетгенсе. Къарачай-малкъар халкъ
жырла, 138.*

СЁЗЮН (жумушун) ЖЕРГЕ
САЛМАЗГЪА (жетдирмезге, тюшюр-
мезге д.а.к.) Айтханын, жумушун
мычымай, терк этерге.

*... Алагъа [байлагъа] жакъ ба-
сып, азыкъларын жюрютюп, аш-
ларына-сууларына къарагъан, аланы
жумушларын жерге салмай этгенле
Байкъасымны жалчылары болгъан-
дыла. О. Этезов, Аслан, 290. Экибиз аны
[анамы] эки жанында олтурдукъ.
Ауузундан чыкъгъан сёзюн жерге
жетдирмей алыргъа хазырбыз. И. Га-
диев, Санга айтама, 200. Тамата айтхан-
дан сора, аны сёзюн жерге тюшю-
рюп онгум жокъ эди. М. Гулиев, Акъ
атлы, 31.*

СЁЗЮН ЖУТАРГЪА Жууап эт-
мезге, тёзюп къояргъа.

*Болса да, Дауут да, не кёп тёздю
эсе да, Жумайны сёзюн жутуп къой-
мады, жууабын берди. Х. Шаваев, Бир
жашауну минг бети, 76.*

СЁЗЮН ИЧИНДЕ ЁЛТЮРЮРГЕ
Жашырын сёзню кишиге жаймазгъа,
биреуге да билдирмезге.

*Сёзюнгю ичингде ёлтюрсенг а,
дунияда жашагъан къадарымда
туугъан къарындашынг болгъанлай
турлукъма. Х. Шаваев, Бир жашауну минг
бети, 327.*

СЁЗЮН КЪАГЪЫП АЛДЫ [са-
бий] Адамны сёзюн тюз эшитгенлей
ангыларгъа, билирге.

*Ол а [Жамалчыкъ], Иван Михай-
ловични кёзюне къарагъанлай, хар
айтхан сёзюн къагъып алады. «Тейри
къылыч», 56.*

СЁЗЮН КЪУЛАКЪГЪА (къу-
лагъына) АЛМАЗГЪА Биреу айт-
ханнга эс бурмазгъа, эшитирге да
сүймезге.

*Аллындан, хатерин этип, нёгер-
лери тынгылай да келгендиле, арт-
дан а аны [Балиятны] сёзюн къу-
лакъгъа алмагъандыла. Хубийланы М.,
Алан 32*

СЁЗЮН ТУТХАН [адам] Айтхан
сёзюне кертичи адам.

*– Мен алыкъа алада сёзюн тут-
хан бир адамларына тюбемей барама
[Хоралада]. Ж. Залиханов, Тау къушла, 8.*

СЁЗЮН ЭКИ ЭТМЕЗГЕ къара:
СЁЗЮН ЖЕРГЕ САЛМАЗГЪА.

*Анасыны айтханы жашны жю-
регине жетсе да, сёзюн эки этмейди.
Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 110.*

СЁЗЮН ЭСКИ ЭТМЕЗГЕ Сёзюн
ыспассыз этмезге.

*– Сени сёзюнгю эски этмез ючюн,
мен жер этегине окъуна барыргъа
хазырма, – деди жаш.*

СЁЗЮН ЭТЕРГЕ Биреулен-
ни юсюнден эшитген сёкген сёзню
халкъгъа жаяргъа.

*Адамны сёзюн этерге мен алай
ачыкъ адамладан туююлме. М. Гули-*

ев, Акъ атлы, 16. *Бир хан Хожаны суюм-мей, ызындан болганлай турганды. Хожа да, аны чырт да кёрюп болмай, тохтаусуз сёзюн этип турганды.*

А. Холаев, Хожа, 80.

СЁЗЮНДЕ ТУРУРГЪА Сёзюне кертичи болургъа.

Хайырындан хатасы озса да, Харун, сёзюнде турургъа суююп, баишлагъан ишлеринде нёгерлерин атмады. Къуллукъгъа илиннгенге андан ёре оноучула кёп болсала да, тынч туююлдо, билебиз, болса да Ахмат сёзюнде турлукъду.

СЁЗЮНЕ КЪАРАРГЪА Биреуню айтханын этерге.

– *Ол айтхан а бу райпочулагъа законду. Менден эсе аны сёзюне кёп къарайдыла. Х. Кациев, Тамата, 108. Сылыухан бла ол адам сёзюне къачан къарагъандыла? А. Теппеев, Ташыуул, 174.*

СЁЗЮНЕ ТАБЫЛГЪАН (табылыучу) [адам] Айтханы бла этгени бирге келишген, крти адам.

– *Суратчы Абрамны элде танымагъан ким бар эди? Аныча тынч, къайгъысыз, огъурлу адам, къууанчынга къууанган, къыйынлыгъынга къыйналгъан, сёзюне табылгъан, тюз адам кёргенмисе? Хубийланы О., Аманат, 2, 234. Айтхан сёзюне табылыучу адам [Сейит] бу жол кечигип келгенинде, анга барысы да сейирсиндиле. Байрамукъланы Х., Къарчаны юдегиси, 173.*

СЁЗЮНЕ ТАБЫЛЫРГЪА Сёзюне кертичи болургъа, айтханын этерге.

– *Адамла ийип турама къызын артха къайтарыргъа. Не мен ёлюрме, не да айтхан сёзюме табылырма, – деди Далхат. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 89.*

СЁЗЮНГЮ ИГИЛИК БЛА БЁЛЕЙИМ (модаль фраза) Сёзюн бёлюп сёлешгени ючюн кечгинлик тилеген фраза.

– *Сюлемен, сёзюнгю игилик бла бёлейим, айып этме соргъаныма, белгили биз не этерге керекбиз? Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 267.*

СЁЛЕШГЕН КЮМЮШДЮ, ТЫНГЫЛАГЪАН – АЛТЫН (орусч.) Керексиз сёлешмезге чакъырыу.

Сергей Бабаян эм кёп сёлешген кюнюнде жыйырма сёз айтады. Сёлешген кюмюшдю, тынгылагъан алтынды дейдиле оруслула. О. Хочуев, Жюрегинги суутма, 101.

СИБИРТГИ АТХА МИНДИРИРГЕ къара: **АГЪАЧ АТХА МИНДИРИРГЕ**.

Бу жол да мени алдап, аман сагъатха айландыра тура эсенг, сибиртги атха миндирип, халкъны юсюнге къаратхынчы, тохтамам. М. Гулиев, Акъ атлы, 78.

СИЙДИГИ БЛА ТИРМЕН АЙЛАНДЫРЫРГЪА Гынттылы болургъа, кесин бийикге кётюрюрге.

Жабраил бютюн да бийикге ёрлерге, кимге да бий болургъа, къысхасы, эл айтханча, сийдиги бла тирмен айландырыргъа кюрешгенин кёрмезге, ийнанмазгъа суюгенди [Харун]. А. Теппеев, Ташыуул, 87.

СИПИ: СИПИ ТАЯКЪ (эски) Дерсе эфенди сабийлени къолларына туююучю таякъ.

Къара кийимли, сипи таягъы бла ары-бери тюрте, Азинатны къатына барды. А. Теппеев, Ташыуул, 139.

СИР БОЛУРГЪА Тюз ёрге сюелирге.

Босагъаны ары жанында сюелип тургъан Мухамматны кёргенде, [Асиятны] жүреги элгенип, артына

ауаргъа аздан къалды. Бети агъарып, сир болду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 170. [Аслан:] Мен андан чыгъып бара туруп, къалауурла, сир болуп, честь бердиле. И. Боташев, Пьесала, 76.

СИР КЪАТАРГЪА 1. Къымылдамай сюелирге.

– Мазаннга бир дууа этейик! – дегенлей, битеу эр кишиле, къоллары ачып, къол аязларын ёрге айландырып, сир къатдыла. Хубийланы О., Аманат, 2, 40. [Хаджибекир:] Атабек! [Атабек, сир къатып:] Тынгылайма, жюйюсхан! И. Боташев, Пьесала, 4. Жамал, аякъ бурунларына туруп, Жияча созулады, сир къатады. И. Боташев, Ёмюрюм, 73.

2. Апчыргъа, абызыраргъа, къымылдаймазгъа.

– Нек сир къатханса, не-е, бийче? – дегенлей, Надя да, Тоня да, кеслерин тыялмай, кюлюп жибердиле. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 42. Алай бир атларгъа окъуна къарыу къайда дейсе! Экиси да сир къатхандыла да, жерлеринден тебалмайдыла. «Минги тау», № 2, 1985., 135.

(къулакъларын) СИР ЭТЕРГЕ Жаныуар къулакъларын тюз ёрге сюерге.

Бёрю, туруп, ары-бери чабып, дагъыда биягъы жерине барып, къулакъларын сир этип, чёгеди. А. Теппеев, Ташыуул, 35.

СИРКЕСИ СЫТЫЛМАЗГЪА Биреуню адамы къорамазгъа, затына хата болмазгъа.

Бу уллу къазауатда, Ата журт уруида, сиркелери сытылмай, адамлары къорамай къутулгъан насыплыла да бардыла.

СОГЪАНЧАКЪ: СОГЪАНЧАКЪ БУРУЛУРГЪА (къарач.) Шырт деп, чорт бурулургъа.

Жолгъа туура къабырлагъа жол этмейим, адамла эслерле деп кёлүне келип, узакъ жанына согъанчакъ бурулуп кетди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 73.

СОЗУЛГЪАН АЛТЫН [адам] Аламат, ахшы адам деген магъанада.

– Кимге айтаса созулгъан алтын деп? – деди амма.

СОКЪУР ЖАУУН (жангур – къарач.) Кюн тийип тургъанлай жаугъан сабыр жауун.

Кюле-кюле жауа эди Сокъур жауун эртте. С. Мусукаева, Жаз жауунла, 35. Сокъур деп нек айтадыла, экен, бу жарыкъ, кирсиз жаууннга? «Толкъунла», 74.

СОКЪУР КАПЕК Бир капек да угъай дегенде тубейди.

– Анам, алай нек айтаса, сен билмей не да сени жашынга сормай, мен бир жангыз сокъур капекни жойгъанмамы? – деди келини. Хубийланы О., Аманат, 3, 175.

СОКЪУР САТЫУ (этерге) Аллыкъ затын, малын кёрмей, билмей алыу.

Ахмат сокъур сатыу этерге бир да суймей эди, алай, амалы болмай, атны багъасын алгъадан окъуна берди.

СОКЪУР, САУ ДА (сокъур да, сау да) КЁРЮРГЕ (таныргъа, билирге д.а.к.) Керти, шарт, ким да кёрген, таныгъан, билген [иш, зат.]

Сокъур да, сау да кёргенден, иш как эди. Гитлер немец уруш искусствону беишлик этгенди. А. Тёппеев, Ташыуул, 299.

СОКЪУР СЮЙГЕН – САУ КЁЗ (кёз жарыкъ) (Нарт сёз.) Мен (ол) суйген, кюсеген да олду деген магъанада.

– Онгунг бар эсе, жаным, Гюл Тёбе жайлыкъгъа кетейик! Сокъур

суйген – кёз жарыкъ. М. Гулиев, Акъ атлы, 98.

СОКЪУР ТЫРНАГЪЫ ДА СЫТЫЛМАЗГЪА къара: **СИРКЕСИ СЫТЫЛМАЗГЪА**.

– *Сен, Къарачайдан чыкъгъынчы, сокъур тырнакъны сытылгъанын да кёрген болмазса. Хубийланы О., Аманат, 1, 193.*

СОКЪУР ТЫРНАГЪЫН ДА БЕРМЕЗГЕ (алышмазгъа) Экеуленден бирин учузлап, сюренги этип сёлешгенде айтылады.

– *Къызынга Амирбийчигими сокъур тырнагъын да бермейме, эшитдингми? – деп, Хаджатны къычыргъан тауушуна Стампул жетди. Хубийланы О., Аманат, 2, 64.*

СОКЪУР ТЫРНАКЪ Жангыдан ёсген тырнакъ (кетген тырнакъны орунуна).

Ана, баласыны сокъур тырнагъы кетгенден эсе, кесини кёлу юзюлюрюне ыразыды. Хубийланы О., Аманат, 1, 66.

СОКЪУР ЧЕГИ (ичеги – къарач.) (медиц.) Адамны чархында къыйыры бегитилген чеги (орусча аппендикс).

Аны [Азретни] онеки жылы да толгъунчу, анасы сокъур чегиден ёлдо. Б. Гуляев, Къачхынчы, 144. «Сокъур чегиси болмагъан адам жашаяллыкъмыды?» – деп французлу врачха соргъанларында, ол: «Адам жашар эди, алай хирург а угъай», – деп жууаплагъанды. Х. Кадиев, Салам алейкум, 227.

СОКЪУР ЧИБИН КЪАПХАН ЧАКЪЛЫ БИР ДА (болмазгъа) Не азчыкъ да (ачымазгъа, сан этмезге) деген магъанада.

– *Ой, сени огъесе, сокъур чибин къапхан чакълы бир да ачымайды. Окъ жара деп, тауушу уллу болгъан-*

лыкъгъа, хаталы туююлдо, – деди Хасан. Хубийланы О., Аманат, 2, 58.

СОКЪУР ЫРЫСХЫ Билмей, сунмай тургъанлай тюшген ырысхы.

– *Сен [Базарбий], ма былай эте келип, сокъур ырысхыгъа батама деп, богъурдагъынга дери къара батмакъгъа батхынчы, тохтарыкъ туююл эдинг, – деди Сапият. Хубийланы О., Аманат, 3, 221.*

СОКЪУРГЪА СОХТА ТУТДУРГЪАНЧА (тутдургъанлай, тутдургъан кибик) (масхара) Къыйынлы адамны сюренги этгенлей, басынчакълагъанлай, алдагъанлай.

– *Дунияны санга хазнасын-хожасын этербиз деп, былтырдан къалгъан жюнлерин ийиртип, сокъургъа сохта тутдургъанча, манга эки уууч тарылы туючук, эки гыртдам кёгерген чыккыр бишлакъ берип къойгъандыла [Къыямытлары], – деди Мёлахан. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59.*

СОКЪУРУ, АКЪСАГЪЫ БОЛМАГЪАН [адам] Керекли жери болмагъан, саулукълу адам.

– *Сокъуру, акъсагъы болмагъан, сыфаты ариу адамгъа не сылтау табарыкъса?*

СОЛ КЁЗ БЛА КЪАРАРГЪА Би-реуню онгсунмазгъа, суймезге.

– *Мынга барынг да сол кёз бла къарап нек къалдыгъыз? – деп, кесин асыры билдирирге излемей... жашындырды. Хубийланы О., Аманат, 3, 128.*

СОЛ КЁЗЮНГЮ ОНГ КЁЗЮНГЕ КЪАЛАУУР ЭТ (Нарт сёз.) Кесинги жашауунга сакъ бол, кишиге ышанма деген магъанада.

СОЛУУ АЛДЫРМАЗГЪА Бир ишни тохтамай, солумай этдирирге.

Жырдан бошاپ, хапар башласа [атам], аны да, бир сейирлик жо-

макъныча, бизге солуу алдырмай айтыучу эди. А. Теппеев, Азатлык, 36.

СОЛУУ АЛЫРГЪА 1. Ачыгъаны игирек болургъа.

Базыкъ бутуму буудурулгъанын тешгенден сора, бир кесек солуу алдым. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 164. – *Сёлешмей тур, жаным, бусагъат тишинги солуу алырча этейим, – деди Доммай.* «Шуёхлукъ», № 1, 1964.

2. Бир кесек солургъа, къарыу алыргъа.

Къолларын бошлап, ичерге багъыр гёгенден суу къуюп бергенде, ачдан-суусандан къарыусуз жашла сапларын къандырдыла да, солуу алдыла. М. Шаваева, Кечерлеми?, 72.

СОЛУУ БЕРМЕЗГЕ Ишни тохтамай, къысха этерге; (жунчутургъа, онг бермезге).

Губу тёгерекде ау эшеди. Къылыч бла да сермейди. Чибиннге солуу бермейди. И. Маммеев, От жанады, 44.

СОЛУУ ТАБАРГЪА 1. Ауругъаны селейирге, тынчыкъ табаргъа.

Аны [Хамзатны] саулугъун биле, ауругъанла къалай эсе да бир солуу тапханча кёрюнюр эдиле. А. Теппеев, Кюн батмайды, 167.

2. Иш тынчыракъ болургъа, солургъа онг табылыргъа.

Ишлер адамла болуп, бир кесек солуу табармек дегенбиз. Анда, 168.

СОЛУУУН АЛМАЙ (тынгыларгъа) Битеу акъылын берип, сейирсинип тынгыларгъа.

Адамла, солууларын алмай, сейирсинип, ушатып, ыразы болуп, тынгылайдыла [Жамилятны сёзюне]. Х. Кадиев, Сайламала, 495. *Къартла Малкъарны тулпар уланларыны аламат жигитликлеринден кёп тюрлю хапарла айтып, ол хапарлагъа асыры сейирсингенден, жашла, солууларын*

алалмай, кёп кере тынгылагъандыла. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 66.

СОМ АЛЫРГЪА (масхара) Сабий жыгъылгъанда, аны къогузтур ючюн айтылады.

Жашла: «Оюс сом алды!» – деп бир аууздан къычырдыла.

СОМ ТЮШЮРМЕЙ, ШАЙ ОЗДУРМАГЪАН [адам] Аман акъыллы, къуру кесине тап тюшюрюучю адам.

– *Сен къызчыкъ да, сом тюшюрмей, шай оздурлукъладан туююлсе.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 111.

СОРГЪАН-ОРГЪАН БОЛМАЗГЪА (этмезге) Соруу-оруу жокъ, соргъан-оргъан жокъ) Ишни кишиге сормагъа, кеси аллына этерге.

Соргъан-оргъан болмай, алай этгенлери эрсыман Сылыуханнга ачыу тийсе да, ол жукъ айтмады. А. Теппеев, Ташыуул, 184. *Тюнене ингирде, сенден айырылып, юйюме келгенimde, мыртазакъла мени сакълап тура эдиле. Соруу-оруу жокъ, тутхандыла да, ханнга элтгендиле.* А. Холаев, Хожа, 11. *Къасым, соргъан-оргъан да этмей, бёркюн алып, чыгъып кетди.* Хубийланы о., Жукъусуз кечеле, 83.

СОРГЪАННЫ АЙЫБЫ ЖОКЪДУ (соргъанны айыбы жокъ) (модаль фраза) Сёлешгенде кечгинлик тилеген фраза.

– *Къонакъ къойдан жууаш дейди, хапар айтсанг а, соргъанны айыбы жокъду, къайдан ахшы жолданса? – деди Хажимырза.* С. Хочуев, Хапарла, 45. – *Соргъанны айыбы жокъду, сен кимсе? – дегенди Сюнгюлчю.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 138.

СОРМА ДА КЪОЙ Алайсыз да баямды деген магъанада.

– *Къой, къой, къой... Ол манга этгенни соргъан иш да этме.* Ж. Токумаев, Ыфчык, 36. – *Да къалай билмем:*

бир кечени юйюнде жатмай, жерни тюбю бла жюрюйдю, бирин сатып, бирин алып, юйюн жасагъанды, кюбюрюню башы этилмейди, кассада ахчасын а сорма да кьой. Хубийланы М., Алан, 72.

СОРМАЙ, ЖАННЕТГЕ БА-РЫРГЪА [адам] (дин, эски) Биреуге сууаплыкъ этгенде айтылады.

– *Оллахий, бу тар журтладан кьыз алып, кенг жерлеге чыгъаргъан, сормай, жаннетге барыр. Лайпанланы С., Баталлары, 161.*

СОРУУ-СУУАЛ ЭТЕРГЕ (дин) Кючлю соруу этерге (ахыратда ёлгеннге соруу этгенча).

Усхар ашап бошагъанлай, Халимат анга соруу-сууал этип баилады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 18.

СОСТАР: СОСТАР ТАШ Жумушакъ, сыйдам ашалгъан таш.

Манга жастыкълыкъ этиучю состар ташларым сёзлерими эшитгенча кёрюнедиде. М. Гулиев, Акъ атлы, 54.

СОХАН КИБИК (соханча, соханлай) **СОЯРГЪА** Ачы кьаргъыш этерге.

Тюнене татлы болуучу кьоншу тиширыула, тауукъла малтагъан тахтаны юсюнде тохтап, сохан кибик соядыла бир бирни.

СОХАНДАН, САРЫМСАХДАН (сармысакъдан – къарач.) **ТАЗА** [адам] Айыпсыз, кирсиз, бузукъсуз адам.

Аладан хыянат жетмеген эсе, мен бу иште сохандан, сармысакъдан тазама. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 161.

СОХУРАНЫ КЪОЗГЪАЛЫР-ГЪА (тутаргъа) Адамны аш оруну ауургъа, аш жарашмазгъа.

– *Бу кеси да кимни аракъысыды? – деди Алим. – Нек эсе да билмейме, ол Орджоникидзени аракъысы*

тюз да ауузума жетгенлей, сохураным къозгъалмай къалмайды. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 236.

СОЮП КЪАПЛАГЪАНЧА (союп къаплагъан кибик (ушаргъа) Биреу кимге болса да бек, чексиз ушаргъа.

Токашны эсине тюшюрюп, аны тансыкъласа, атасына союп къаплагъанча ушагъан Исмайылны сыфатына ышанлап къарап... мурулдар эди. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 249. Баблина уа жарлы къарындашыма къалай ушайды, союп къаплагъан кибик. А. Теппеев, Кюн батмайды, 199.

СТОЛ КЪЫЙЫРЫ Гитче кьул-лукъ деген магъанада.

[Солтан:] *Халимат мени ишлерими сие эсе, манга, сюрюучю бол деп къысмасын да, кьуллукъ берсин. Не уа бу колхозда бир стол къыйыры мангамы къуругъанды? И. Боташев, Пьесала, 150.*

СУНМАЙ ТУРГЪАНЛАЙ Билмей, сакъламай тургъанлай (иш болуп къалыргъа).

Сунмай тургъанлай, ала [жолоучула] жол жанында, сай табакъча, ачыкъ ёзенчикде чалгъы чала тургъан кишичикни юсюне чыкъдыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 10.

СУРАТ КИБИК [адам] Бек ариу, чырайлы, ариу сыфатлы адам.

Сёз ючюн айтсакъ, Айылланы чыгыр Ачи тюз ниетли, тап кылыкълы, асыры ариудан сурат кибик къатынын къуру да туююп туруучу эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 43.

СУУ АГЪАРТХАН Асламысы суу болгъан, жукъа айран.

– *Дуня башы тюбюне болгъанда, не башына, не тюбюне тюшмей да къалай къалалгъын? – Къазакъ туруп, суу агъартхан ичди. З. Толгуров, Жетегейле, 88.*

СУУ АГЪАРТЫРГЪА Айраннга суу кьошаргъа, жукъа этерге.

– Жарлылыгъыбызны айтсакъ, жарамайды. Суу агъарта туругъуз деп, бир ийнек бермегендиле, ай сайын бирер пуд нартюх ун бередице. Х. Кадиев, Сайламала, 392.

СУУ АЗЫГЪЫ БОЛГЪАН (боллукъ) [адам] Суугъа кетип ёлген (ёллюк) адам.

Айыу баласына мыллык атханча, замансыз суу азыгъы болгъан сабийине къапланып, къарт анасы кёз сууларын тёкдю. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 52. Тынч юйюме къайгъы салып, болгъан урунганым да суугъа къуйдурдунг эсе, суу азыгъы болгъун сен! Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 47.

СУУ АЛЫШМАКЪ (оюн) Жай къызыуда, Аллахдан жауун тилер ючюн, суу боюнунда бир бирге суу чачып ойнау.

Къызыулукъгъа тёзалмай, тийрени ыннасы, сабийлени жыйып, суу боюнунда принч как бла сыйлап, суу алышмакъ ойнатадыла.

СУУ АНАСЫ (эски, мифледен) Сууну тейриси. Мажюсюлукъ заманда хар нени да – отну, жерни, кёкню... тейриси – аллахы болгъанды.

– Уй, Суу анасы, суу къыз, къайын анасына аман болгъанны хар заманда да этеригим былайды, – деп, ким болгъанын танытмай, суугъа-суугъа булгъагъанды. «Къарачай халкъ жомакъла», 1, 115.

СУУ АУУЗ (боюну, жагъа) Тау тары бла баргъан суу ыз.

– Ийнан манга, Жансурат, шёндю менден бай элде угъай эсенг, битеу суу ауузда окъуна жокъду. Озгъан урушну заманында атам бла мен дорбунда кюбюр бла бир алтын букъдуруп кетгенбиз, – деди

Бекболат. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 78. ...Ызларына айланып къаракъанларында, баишасы болмай жомакълада ишленген багъыр жолча, сууну жагъасындан тийрелеге дерикюйюзле жайып, аякъларын жерге жетдирмей барырча болуп тура эди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 108.

СУУ БАШЫН КЕСГЕН (сакълагъан, тыйгъан д.а.к.) ЭМЕГЕНЧА (сарыукъча, эмегенлей, эмеген кирик) Кишиге оноуну, хайырны ычхындырмагъан, эркинлик бермеген адам.

– Къаншаубийни ит тегенесинде семирп, къол аяз кирик бирер биценликчигибизни, суу башы кесген эмегенча, къаран кёюп, энди кесинг этген затланы бизге кюрерге мурат этме, – деди алаша кишичик. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 223. Баттал жашланы къатларында болур, сёзю, кенгеши бла болушур, суу башын сакълагъан эмегенлей, кёз ауруу а болмаз. А. Теппеев, Азатлыкъ, 322. – Кет-кет, суу башын тыйгъан эмегенле кирик, былайны тыйгъансыз да, бизге жукъму жетеди! – деди Фердауус. Аны, Ташыуул, 19.

СУУ БАШЫНДА КЁМЮКЧА (жашаргъа) Зауукъ, насыплы жашаргъа.

Мариям а, окъуун бошп, жашы ишге киргенли, суу башында кёмюкча жашайды.

СУУ БИЛЯМУКЪДАН ТИШ ТЮШДЮ Нарт сёз. Бош затдан уллу къайгъы чыкъды деген магъанада.

Суу билямукъдан тиш тюшдю деп, ойнай, лакъырда эте келип, Мухтар Аслижанны кёлюне тийди.

СУУ БЛА ЖУУДУРУРГЪА Би-реуню юйюн аякъ тюп этерге, ырысхысын кёймазгъа, сибиртдиррге (сибиррге), затны жугъу къалмазгъа.

– Быланы [Токъалланы] бери тахдандырып, юйюмю суу бла жуудурдунг, – деп, геммешча, эки жанына ауа, юйден чыкъды [Къыямытны къатыны]. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 304. Ол къайгъыладан сора, директорну битеу кефлиги суу бла жуугъанча кетди. М. Гулиев, Акъ атлы, 154.

СУУ БОЮНУНА ЭЛТИП, СУУ ИЧИРМЕЙ КЪАЙТАРЫГЪА Биреуню аман акъыл, хыйлалыкъ бла хорларгъа.

– Сен мени алдаяллыгъынгы, алдаялмазлыгъынгы билирге сюеме, – дегенди махтанчакъ. – Мен сени суу боюнуна элтип, санга суу ичирмей къайтарырма, – дегенди Хожа. А. Холаев, Хожа, 217.

СУУ ГУМУЛ Боза сюзгенде чайкъамдыдан этилген ачытхы.

Жашла суу гумулдан суйюп ичдиле, сапларын къандырдыла, ауанада солудула.

СУУ ЖУКЪЛАГЪАН (дин, эски) Тейри эшик ачылса, суу жукълайды, ташла эрийдиле деп ийнаныу.

Къатынла бюгече суу жукъларыкъды дейдиле.

СУУ ИЕСИ. Къара: СУУ АНАСЫ.

Сабийлени суудан сакълайбыз деп, алагъа: «Суу иеси алып кетерикди, суугъа жуукъ барсагъыз», – деп къоркъутхандыла ата-аналары.

СУУ КЕТЕРГЕ Кёп заман озаргъа (бир зат болгъунчу).

Алим, ёрге къобуп, Хасанны билегинден тутуп: «Тур, биз бир столну жанында олтурмагъанлы къаллай бир суу кетгенин кесинг билесе», – деди. Хубийланы О., Аманат, 2, 61.

(кимге) СУУ КИРИГЕ (биреуню тубюне суу кирирге) Биреуню иши кимни болса да хатасындан осалгъа кетерге.

– Хапарла уа уллудула. Алай бизге айтмайдыла ансы, бийлеге суу кире болур дейме, – деп, Мухаммат бичагъына жаныу этди. М. Шаваева, Мурат, 201.

СУУ КЪУЙГЪАНЧА БОЛУР-ГЪА (этерге) 1. Бушуу-бушман болургъа (этерге).

Къайтып келебиз къалагъа, суу къуюлгъан кирик болуп: «Нёгерлик эт манга, – дедим, къуралыр эсе уа жолум, Сен билеклик этсенг манга, муратым да, сёзсюз, толур». Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 100.

2. Абызыраргъа, апчыргъа.

Суу къуюлгъанча болдум да къалдым: борбайларым тутмайдыла, кёзлерим къарангы этедиле, дуня тёгерек айланады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 53. 1941 жыл 22-чи июньда эрттенликде сагъат тёртде элни ортасында бийик багъанагъа тагъылып тургъан репродуктор эллилени суу къуйгъанлай этди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 63. Ёлюм учу болуп, Насыплагагъа келдик. Ала да суу къуйгъанча болуп, беи жыл бергенлерин билип тура эдиле. Анда, 67.

3. Бек жибирге, терлерге.

Захират а, сёлешалгъан да эталмай, чыммакъ агъаргъан бети да терлегенден суу къуйгъанлай болуп, жатады. Залиханов Ж., Тау къушла, 12.

СУУ КЪУЮП АЙЫРМАЗГЪА (айырылмазгъа) Татлы шуёхла болургъа.

Андан бери Хабыл бла Доктор, суу къуюп айырмазча, антлы шуёхла, татлы тенгле болуп жашайдыла. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 256.

СУУ ОРУНУНА ИЧЕРЧА [ариу-лукъ] Бек ариу, чырайлы адам.

Адам суу орунуна ичерча, айтхылыкъ къыз кечеден тангнга урчукъ

толтуруп чыгыучу эди. М. Шаваева, Кечерлеми?, 120.

СУУ-САЛАМ БОЛУРГЪА (этерге) 1. Жугъу да кьалмай жибирге, суу болургъа.

Ол кечебиз бек кыйын кечелерибизден бири эди. Жашла артыкъ аламат тынчаялмадыла. Вера уа, жибип, суу-салам болгъан эди. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 24. *Белиме дер жибигенме. Суу-салам болгъанма.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 101.

2. Биреу арыкъдан сыпхарылыргъа.

«Кёремисе, суюмеклик манга сингенли, суу-салам болду санларым», – деп, сценада ойнагъанча, кёзлерин да сюзюп, Тамара санларыны суу-салам болгъанын кёргюзтгенча этди. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 64.

3. (хайыуан, адам) Терлерге.

Жаш къараторну суу-салам этип келтиргенди. || Алай айта, жилий эди Автандил, тыялмай кесин, Терен тартып кючсюнеди, суу-салам болады юсю. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 111.

СУУ-САЛАМ КИБИК Бек кёп, сыйыннгысыз, сансыз-санаусуз (зат, ырысхы).

Энчи иели предприятияла ахчаны суу-салам кибик тюшюредиле деген оюм ётюрюкдю.

СУУ СУРАТ КИБИК (суу суратча) къара: СУУ ОРУНУНА ИЧЕРЧА (ариулуқъ)

Хантын-антын тенг ашагъан эрим [Усен] бузду антын, Ол суу суратны кёргенин мырзасына айтды толду. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 178.

СУУ ТИЛЕГЕННГЕ (соргъаннга) БАЛ БЕРГЕН [адам] Чомарт, ачыкъ кёллю адам.

Ханны кызы Джан эди, суу тилегеннге бал берген, бал тилегеннге мал берген. (Фольк.)

СУУ ТИЛЕГЕННГЕ ТУЗ БЕРГЕН [адам] Ишни чюйресине этиучю, аман жанына тартыучу адам.

– *Суу тилегеннге туз берген деп бурунгулула айтханлай, Назир, жанымдан этдинг эрттенли бери.* Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 114.

СУУ (кибик) УСТА [адам] Тилни уста билген адам.

Къоншуларыбызны не сёлешгенлерин билип кел деп, анам гитче заманымдан суу уста этип кюйгъанды. «Ахматны жангылычлары», [Окьюу китапдан]. *Жагъа элине писарь болуп келген, тауча суу кибик уста, таулунаны хар тюрюк кылыкъларын билген, улутха бла ичкини жанындан эсе бек суюген, аллай адам эди.* О. Этезов, Тарда, 113.

СУУАПЛЫКЪ АЛЫРГЪА Биреуге болушургъа, ахшылыкъ этерге.

– *Сау бол, Бузжигит, ол ёксюзге болушханынг ючюн, сууаплыкъ алдың.*

СУУГЪА АТАРГЪА (къуаргъа) Бир затны зыраф этерге, хайырын бермезге.

«Ол мен кёрген Ёрюзмек битеу хатаны бизге амай кюймаз, юч жылдан артыкъ кыйынымы суугъа атар да кюяр. Ж. Залиханов, Тау къушла, 59.

СУУГЪА АТАРЫКЪ ЭТЕРГЕ Биреуню жалкъытыргъа, эрикдиррге.

Ариука бир кере угъай да, асыры кёп айтхандан, башсыз тиширыуну жалкъытды, кесин суугъа атарыкъ этди. С. Макитов, Узакъгъа созулгъан жашлыкъ, 55.

СУУГЪА БАЛТА БЛА ЧАБАРГЪА (улла суугъа балта бла (алып)

чабаргъа) Биреу болунмазлыкъ ишге кыйын салыргъа.

– *Нек тынгылайса, Къоналий? Артда улуу суугъа балта алып чабалмазса! – деди Дебош.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 318.

СУУГЪА КЕТЕРГЕ Бир зат зыраф болургъа.

– *Ростов жанына барлыкъ поезд кетгенли эки сагъат болады дедиле. Кюйдюм, бишдим, бир толу кюнюм суугъа кетди, – деди.* «Шуёхлукъ», № 1, 1972.

СУУГЪА КИРИП, КЪУРГЪАКЪ ЧЫКЪГЪАН [адам] (Нарт сёз.) Аман акъыллы, терслигин жула билген, терслигине женгдирмеген адам.

Зулихат суугъа кирип, къургъакъ чыкъгъан адамды.

СУУГЪА КИРМЕ, КИРСЕНГ, ЭТЕК КЁТЮРМЕ (Нарт сёз.) Ишни башласанг, ыйлыкъсынмай, ахырына дери эт деген магъанада.

Комиссарны бу иши кесини намысына ушамагъанын ол биледи. Суугъа кирме, кирсенг, этек кётюрме дегенлей болады. «Минги тау» № 1, 27, 1988.

СУУГЪА КЪУЙДУРУРГЪА Кыйынын зыраф этдирирге.

– *Адамгъа санап, юйлерине элтирге тебирегенлеринде, Хажсайлагъа барыргъа ыйлыкъды, болгъаныбызны булгъап тургъанлай, барын да суугъа къуйдурду, ол да азды деп, тил этип, соруучуланы келтиртди.* Хубийланы О., Аманат, 2, 65.

СУУГЪА СЕКИР ДЕСЕНГ ДА, УГЪАЙ ДЕМЕЗЛИК [адам] Биреуге бой салгъан, айтханын сёзсюз этген адам.

– *Бизни жюрегибизни кыйнамаз ючюн, суугъа да секирлик эди.* Хубийланы О., Аманат, 1, 97. *Ол [Къушжетер], харип, суугъа секир десем да, угъай*

дерик туююлдою, жетген жеринде ишлеп айланады, – деди Сапият. Аны, Аманат, 2, 11.

СУУГЪА СЕКИРИРЧА ЭТЕРГЕ Жалкытыргъа, амалсыз этерге, артыкълык этерге.

– *Сен айтханлай, Нанаш бла оруслуну суугъа секирирча окъуна этербиз.* О. Этезов, Тарда, 82. *Мёлек билгич тиширыу эди, кимни неден ауругъанын ангылагъан, дарманы-дарысы бла кыйын саусузну аякъ юсюне салгъан, хыйнысы кимге той этдирген, кимни суугъа секиртген.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 82.

СУУГЪА СУГЪУП ЧЫГЪАРГЪАНЧА (суугъа уруп алгъанча – къарач.) БОЛУРГЪА Бек терлегенден жибирге.

Шатык тау биченликни чалыу Махмудха хычыуун кёрюнеди. Акъ кёлеги, суугъа сугъуп чыгъаргъанча болуп, терлегени аркъасына жабышханды. Ж.Токумаев, Нартланы туудукълары, 54. *Кийимлери суугъа уруп алгъанча болуп, юсюне жабышхан эдиле.* Хубийланы О., Аманат, 1, 157.

СУУДАН АТЛАП КЕЛГЕН [къонакъ] (къарач.) Узакъдан келген, сыйлы къонакъ.

– *Бу суудан атлап келген сыйлы къонакъды, иги къарагъыз, – деди.*

СУУДАН ТУТУП, КЪАЯДАН САЛЫННГАНЧА Ышангысыз, тутхучсуз затха базыннганлай.

– *Суудан тутуп, къаядан салыннганчады ышангысыз адам бла жалгъашхан, – дейди атасы жашына.*

СУУДАН ЧЫКЪГЪАН (чыгъарылгъан) ТАУУКЪЧА (Нарт сёз.) (тауукъ кибик) Апчыгъан, сыфатсыз адам.

Биз аланы тапсакъ, алай-былай этерек деген базыкъбоюнла суудан

чыкъгъан тауукълай болгъан эдиле. С. Хочуев. Хапарла, 16. *Аллах айып этмесин ансы, суудан чыкъгъан тауукъча, быллайла да къатын алыргъа кюрешедиле.* М. Гулиев, Акъ атлы, 138. *Асхат аудиториягъа кирди. Аны кѳргенде, абитуриентлени бетлери агъардыла, бир къауумла, суугъа сугъуп чыгъарылгъан тауукълача, жыйырылдыла.* Ж. Токумаев, Ауанала, 58.

СУУДАН ЧЫКЪГЪАН ЧАБАКЪ КИБИК (болургъа) Биреуню ашауу тауусулургъа, къуллукъдан чыгъаргъа, ырысхысы кем болургъа.

Экспедитордан чыкъгъанлы, ол киши суудан чыкъгъан чабакъ кибик болгъанды, энди ахчаны да алгъынча жюрюталмайды.

СУУЛАРЫ СЮЗЮЛМЕЗГЕ Жарашып жашаялмазгъа (юйюрде, жамауатда).

– *Къой, балам! Ала [байла] бизден къарыулудула. Ала бла бир заманда да атанг харипни суулары сюзюлмегенди. Кюрешме, не этериксе, Аллах берген къыйынлыкъды.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 104.

СУУСАБЫ КЪАНАРГЪА (суусабын къандырыгъа) 1. Кѳлюн чѳкдюрюрге, ыразы болургъа (бир затха).

– *Оллахи, жюрегимде болгъанны санга айтмасам, сен этген акъыллы оноугъа тынгыламасам, суусабым къанмайды.* Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 265. *Къалай керек эди бусагъатда анга сѳз нѳгер, кеч болса да, халкъгъа туура боллукъ муратны айтып, суусабын къандырыгъа [Сафар].* Аны, Ыйыкъны ахыр кюню, 112.

2. Дертин жетдирирге, къанын алыргъа.

Мен Совет власть ючюн бир кишиге бет этерик туююлме! Мен аны жауларыны бармакъларын бирем-би-

рем тартып чыгъарсам да, суусабым къанарыкъ туююлдо. А. Теппеев, Азатлыкъ, 358.

СУУСУЗ КЪАЗАН АСАРГЪА Тютюн къабындырыгъа.

Сора хан айтды: «Жашым, атынгдан тюш, терилик кепдир, жол кес, бир суусуз къазан да ас». «Къарачай нарт таурухла», 90. – *Суусуз къазан ас десе уа, юллесин алады, тютюн къуяды, къабындырады, къолуна береди, – деди жашны къатыны.* Анда, 92.

СУУУКЪ АДАМ Кишиге жюрек жылыуун бермеген адам.

Сылтау да бар эди: сабийлени аналары Наталья Ивановна бек сууукъ адам болгъанды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 263.

СУУУКЪ АТЛЫ Аман хапар келтирген, къуугъун атлы.

Сууукъ атлы таудан аууп, элге ингир къарангысында кирди.

СУУУКЪ БЕТ (къан) **АЛЫРГЪА** Огъурсуз, къутсуз болургъа.

– *Алай эсе, – деди эфенди, сууукъ бет алып, – дауунгу даулар адамынга айт. Сени жашынга берирча, мени къызым жокъду, сенден мен къалын алмагъанма.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 77.

СУУУКЪ БЕТДЕН (сууукъ кѳз бла) **КЪАРАРГЪА** Сюймезге, онгсунмазгъа, харам ниет тутаргъа.

Ала, халкъны Сарбийге сууукъ бетден къарагъанын ангылап, ол нелик бла болгъанын ангыламайдыла. О. Этезов, Тарда, 230. *Кюбюрде не болгъаны белгиледи! Ачаргъа уа... Сыйлы затха сууукъ кѳз бла къараргъа жарамайды!* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 219.

СУУУКЪ ЖЮРЕКЛИ Адамгъа болушлукъ этмеген, жаны аурумагъан, хатерсиз адам..

– Аллах сакъласын сууукъ жю-рекли къоншудан, – деди Фатимат, къартланы урланган малларыны хапарын эшитип.

СУУУКЪ КЕЛБЕТЛИ БОЛУРГЪА Суху, огъурсуз бетли болургъа.

– Замансыз нек айланасыз? Не болгъанды? Сууукъ келбетлеригиз барды да, – деп, артыкъ ашыкъмай сорду Таукъан [Таучу бла Къожакъ-гъа]. М. Атабиев, Кишилик, 45.

СУУУКЪ КЁЗДЕН КЪАРАРГЪА Бир затха сейирсиниюу болмазгъа, затха къайгъымазгъа.

Сабийге сууукъ кёзден къарагъан иги устаз болалмаз.

СУУУКЪ КЁЗЛЮ КЪАРАРГЪА Онгсунмай, артыкъ уллу сый-намыс этмей къараргъа.

Ата журтха сууукъ кёзлю къарасанг, Ол мени тойгъан жеримд деп ойласанг, Къуру аны бла Ата журт – журт болмайд, Аны аллында уланлыкъ борч толмайд (Отарланы С.). Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 257.

СУУУКЪ КЁЛЛЮ БОЛУРГЪА (къараргъа) 1. Хурметсиз болургъа.

Сууукъ кёллю устаз сабийлени жюреклерине жол тапмайды. Ол ким да билген шартды. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 168.

2. Бир затха кереклисича эс бурмазгъа, сансыз этерге, къайгъыр-мазгъа.

– Сен алай сууукъ кёллю къарарыкъ болсанг, эшта, жеринги Бийбертге къояргъа тюшер. Х. Кациев, Тамата, 85.

СУУУКЪ КЪОЛ ЖЕТДИРИГЕ (узатыргъа) Урларгъа, зырафлыкъ салыргъа.

– Жарлыланы малларына сууукъ къол жетдирирге керек туюул эди. Къызылла бизге къадалсала, ма аны

ючюн къадаллыкъдыла, – деди къайсы эсе да. «Шуёхлукъ», № 3, 1979. – Уой, нек къайтдынг, жылкычы жашым, нек жиляйса? Сууукъ къолму жетгенди жылкы сюрюуге? – деп соргъанды Тюклесхан. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 31. Алий Занкишиев, ара ырысхыгъа сугъанакълыкъ этип, сууукъ къол жетдирген адамланы терк эслейди эм жолларын кеседи. «Минги тау», № 1, 82, 1985. – Ахчаны къайдан алгъансыз? – деди директор. – Къыралны хуржунуна сууукъ къол узатмагъанбыз, – дедиле жашла. Х. Занкишиев, Огъурлу муратны жарыгъы, 121.

СУУУКЪ КЪОНАКЪ 1. Киши сакъламагъан, суюдюмсюз къонакъ.

Кеси уа [Хамит], тышындан сууукъ къонакъ келмесин деп, тегерекге сакъ къарай айланады. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 145.

2. Аман хапар келтирген къонакъ.

Сууукъ къонакъны бетин кёргенлей да билдиле, ол таудан иги хапар келтирмегенин.

СУУУКЪ КЪЫСАРГЪА Къаты сууукъла болургъа, апчытыргъа. Къара: КЪЫРТЧИН СУУУКЪ.

Чана ыз болур къар тюзле, Мешхут тебе къарала, Сууукъ къысып, ёгюзле, Къызыу тартышып баралла. «Жилтинле», 197.

СУУУКЪ ОКЪ Ушкок окъ, хата салгъан, окъ биреуге тийген.

Аз жигитибиз къалмагъанды уруш аулакълада, сууукъ окъ жетип.

СУУУКЪ САЛАМ БЕРИРГЕ Биреу, ышармай, кюлмей саламлашыргъа.

Аскерине: – Сиз тохтагъыз, мен барайым, – деди. Жангыз кеси акъ атха минип баргъанды. Жете келип, сууукъ салам бергенди. «Малкъар халкъ жомакъла», 49.

СУУУКЪ САУУТ Уруш сауут: пулемёт, топ, ушкок, автомат; кьама, уллу бичакъ...

Энди уа бичакъны намысы кётюрюлдо: ол батыр партизанны сууукъ саууту эди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 33.

СУУУКЪ СЁЗ Адамланы бир бирге халаллыкъларын бузгъан, тил, сёз.

– *Бийче да, мен да хыйсап этгенбиз да, ийнекчигизгни кесигизге кьайтарабыз. Адамла, сизни бла бизни жсау этер ючюн, арабызгъа сууукъ сёз сукъгъандыла.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 168.

СУУУКЪ (кьайнар) СУУ КЪУЙ-ГЪАНЧА (кьуйгъан кибик) БОЛУР-ГЪА 1. Терлерге.

Сууукъ суу кьуйгъанча, Зубайны санларына сууукъ терлеу чанды. А. Теппеев, Отлукъ ташла, 219.

2. Апчыргъа, абызыаргъа, ачыулу болургъа.

Анасыны сёзлери, юсюне кьайнар суу кьуйгъанча, санларын кюйдюредиле, жюрегин чанчдырадыла. Ж. Токумаев, Ыфчык, 77. «Угъай!» – *деп кьыркъды Жабраил, ол юсюне сууукъ суу кьуйгъанлай болду, жыйырылды, терен кючсюнюп, сакъалын ачыулу сылады.* «Сюргюн», 94.

СУУУКЪ СУУГЪА КЪОЛУН (бармагъын) ЖЕТДИРМЕЗГЕ (тийдирмезге) Ишлетмей, кьыйнамай. ариу кёрюп жашатыргъа (келинни неда багъалы адамын).

– *Бек сыйлы болмаса, Осал кийим кийдирмем, Бийик юйде жашарса, Сууукъ суугъа тийдирмем.* Х. Кулиев, Жылла озадыла, 84.

СУУУКЪ ТУТАРГЪА (ийирирге – къарач.) Къыш чилледе кьыртчин сууукъ болургъа.

Къышхы желле терен къарны боранлатып соре эдиле. Ачы сууукъ

ийире эди. Багъатурланы Х., Ата журт ючюн, 17.

СУУУНДАН ТАТДЫРМАЗГЪА (ичирмезге) Бир жерде биреуге жашау бермезге, жашаргъа кьоймазгъа.

– *Оллахий, сен жетсенг, Къарданны сууундан кишиге татдырмазса.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 56. – *Бусагъатдан къолун-аягъын байлап, экинчи кьайтып Къобанны сууундан ичмезча этерге керекди [Темуркъаны], – деп, сёзю тауусулгъанын билдире, Къыямыт ёрге къопду.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 315.

СУУУТМАЙ ЖЕТДИРИГЕ Биреуню сёзюн биреуге тюрлендирмей, эшитгенича айтыргъа: тил этерге.

– *Алай а элде не гитче сёз да сууумай жетеди.* М. Шаваева, Мурат, 7. – *Мен а не айтдырама! Кесинг билесе, сууутмай жетдирirme, – деди Биймырза.* Анда, 170.

СЫБЫЗГЪЫ БЛА ИЗЛЕРГЕ (сыбызгъы тартып излерге (ёлюкню) Суугъа кетген адамны сыбызгъы согъуп излерге (сыбызгъы тауушха ёлюк къалкъады деп ийнаныугъа кёре).

«*Ийналукуну ёлюгюн тапмай къояргъа жарамаз», – деп, терек, таш тюбюн кьоймай, жангыдан къармап башладыла.* – *Аланла, сыбызгъы бла излейик, – деп, Гондай адамлагъа айланып айтды.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 17.

СЫДЫРЫП (союп) КЪАПЛА-ГЪАНЧА (къаплагъан кибик) къара: ТЕРИСИН СОЮП КЪАПЛАГЪАН-ЧА (кибик)

– *Бюгюн Любалагъа келген жаш стол юсюндегине бир да чексиз ушайды. Мыйыкълары жокъду ансы, тюз кесиди деп къояренг, Аллах бир. Тюз сыдырып къаплагъан кибикди.* И. Гадиев, Санга айтама, 158.

СЫЙРАТ: СЫЙРАТ КЁПЮР
(дин) Ахырат кёпюр.

Аллах сизни бирем-бирем чакъырады, этген ишлеригизге къарайды. Сора къылдан уничке, бичакъдан жютю сыйрат кёпюрден ётюгюз деп, хукму этеди. Х. Кадиев, Сайлама-ла, 174. *Сыйрат кёпюр къылдан эсе уничкеди. Къылыч ауузундан а кёп да жютюдю.* А. Будаев, Ата журтум, 114. *Къарачай-малкъар халкъ, мораль жаны бла айтханда, сыйрат кёпюрню юсюнде тургъан кибикиди.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 194.

СЫЙЫ БЛА Игилик, ариулукъ
бла, аманнга къалгъынчы, мардадан озгъунчу (ишни этерге).

— Энди бу сыйым бла кетейим да, артдара къелирме, — деп, чыгъып тебирегенимлей: «Сабыр бол, сен мында хулиганлыкъ этгенсе», — деп, председатель билегиме жабышды. И. Маммеев, Санга да адамла болушхандыла, 104.

СЫЙЫ СЫНАРГЪА Биреуню намысына сыныкълыкъ, учузлукъ жетерге.

— Былайдан сёлеше турмай, юйге кирсенг, сыйынгмы сынарыкъды? — деп, Ахмат Ийнадукъгъа ыразы болмагъанын билдирди.

СЫЙЫ ТЁППЕМИ ЮСЮНДЕ БОЛСУН (сыйы тёппемде болсун, сыйы бийикде болсун) 1. Биреуню къатында айтылыргъа тийишли болмагъан сёзню айтханда, бетсиннгенин кёргюзтген фраза.

Сыйыгъыз да тёппемде болсун, мени да жангыз жашым барды. Хубийланы О., Аманат, 1, 152. *— Сени сыйынг да бийикде болсун, къарындашчыгъым, байталла кибики, юч къайын къызы барды, дуниядан хапары болмагъан бир сёзчю анасы.* Лайпанла-

ны С., Гургумлу, 109. — *Къайтханымлай а, таматаланы сыйлары да тёппемде болсун, той этебиз, келин келтиребиз, орайда-осса, — деди Хасан.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 226.

2. Биреу кесинден таматаны намысын кётюрюрю ючюн айтылады.

— Болса да, — деди ол андан ары, — ныгъышда, сени сыйынг тёппемде болсун, Жамилят, болмачы затла кёп айтыладыла. Х. Кадиев, Тамата, 185. *— Жаным саудан халкъы ючюн жан берген эрими, алай айтханым ючюн сыйынг тёппемде болсун, юсюне кир къондураллыкъ туююлме, — деди Аминат.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 123.

СЫЙЫН КЁРЮРГЕ Багъалатыргъа, намысын этерге.

Жашны сыйын кёрмеген киши да жокъ эди.

СЫЙЫНГ АРТЫКЪ БОЛСУН (алгъыш) 1. Биреуню алгъышына къайтарылгъан жууап.

Къартла кезиу-кезиу саулукъ аякъ кётюредиле. Алгъыш этилгенле уа: «Сыйынг артыкъ болсун, сау бол», — деп, ичедиле. «Шуёхлукъ» № 3, 1977.

2. Биреу кесини юйдегисини, сабийини юсюнден уялмай айтханы ючюн кечгинлик тилеу.

— Розаны сау къалгъанын да, жууукъ юйюм таныгъанын да, сизни сыйыгъыз да артыкъ болсун, мени юйленнгеними да къууанчларын бирден этейик, — деди Рамазан. «Жанкъылыч», 286.

СЫН БОЛУРГЪА (къатаргъа) 1. Биреу къымылдамай, тургъан жеринде ёре сюелирге.

Иванны бла Семённоу къычыргъан тауушларын тунчукъдургъан ачы тауушну эшитип, бери бурулуп, кёкге къарагъанларында, немец истре-

битель, аланы юслерине кьонарыкъча, энишге жумулуп келгенин кёрюп, тепмей, жерлеринде сын болдула.

3. Зокаев, Солуу кюн, 65.

2. Абызырап, апчып, не этерге билмей сюелирге.

Ол, аны [суратны] кьолуна алып, чыракъгъа айландырып къарады да, элгеннген этгенча, бош кьолун жаягъына салып, сын болду да кьалды. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 79. Сехледен къарап тургъан аскерчиле, сауут ойнатханларын, кычырыкъ-хахайларын да кьоюп, ит бла адамны бир бирден айырылгъанларына къарап, сын болдула. А. Созаев, Аллах айтса, 209. ...Кериуан Бла Лейля тепседиле. Ала тепсеи бошاپ, Солтан Лейля бла тепсей тургъанлай, Зеке жилип кирди. Солтан жунчуп, тепсей тургъан жеринде сын болуп кьалды. И. Боташев, Пьесала, 181.

3. Кьоркъгъандан, кымылдамай туругъа.

– Тут, кьол аязынги бери тут, – деди. Не этерик эдим. Сол кьолуму алгъа анга узатып, кёзлерими жарты кысып, сын болдум. Тюз ол кезиучюкде, уралгъанын аямай, Мустафа балакъа бла кьол аязыма, жютю бизни чанчханча, ачытып урду. «Шу-ёхлукъ», № 3, 1973.

4. Ёлжорге.

Жюз жылдан артыкъ болса да, мында Сен, кёзлени жумуп, сын болгъанда, Бюгюн да жилийма Машукну аллында, Болмагъан киби менден кыйынлы. Т. Зумакулова, Тау аяз, 70.

СЫН КЪАТАРГЪА 1. Биреу «смирно» деген командагъа тийишли сир сюелирге.

Шёндюге дери жерге къарап тургъан Харун, секирип туруп, шо аскердеча, таматаны аллында сын

къатды. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 56.

2. Сюзюлюп тепсерге.

... тартып той ортасына атдыла. Ол [Заурбек] кёкюрек къангасын алгъа этип, бел бауун тюзетди да, эки кьолун кенгнге жайып, эки аягъындан сора жугъу кымылдамай, ортада сын къатды. Б. Гуляев, Къачхынчы, 15.

3. Хайнух терк айланыргъа.

Уч, да, хайнухум, сын къат! Оз хайнухланы барын! М. Жабоев, Кюн тууш, 32.

4. Кымылдамазча болургъа (абызыраргъа, апчыргъа).

Сыгынлай, сын къата, адамла Ёретин кесеуле болдула. С. Гуртуев, Бийик ауанала, 193.

5. Кьоркъгъандан абызыраргъа.

Къызчыкъ да, асыры кьоркъгъандан, кьоллары кьурушуп, сын къатханлай турады. З. Улаков, Бурунгулу таурухла бла хапарла, 65.

6. Къубулуп, сымарланып, кымылдамай туругъа.

Наихо уа президиумда, сатлыкъ мыллык киби, сын къатып олтура эди. А. Теппеев, Отлукъ ташла, 170.

СЫН КЪАТДЫРЫРГЪА 1. Урушуп уялтыргъа, апчытыргъа.

– Ай анга уа [Шамдарийге] Сылыухан этгенни! Сын къатдыргъан эди, Аллах арада. А. Теппеев, Ташыуул, 358.

2. Биреуню сир ёрге сюелтирге.

Теке Зекеевични узун гырхы санлары, акъ бети саулугъу болмагъан адамгъа ушатсала да, тирилиги аны директорну аллында сын къатдырды. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 109.

3. Кьурушдуругъа, ёлтюрюрге.

– Андан сора, гюняхдан кьоркъмасам, мен иги кёлум бла дууа жазсам, адамны тюз олтургъан жеринде

сын кѳатдырып кѳоярча жазаллыкѳма, – деди Осман хажѳи. О. Этезов, Аслан, 107.

СЫН ТАШ КИБИК (сын ташча) **СЮЕЛИРГЕ** Сир болуп, кѳымылдамай сюелирге.

Кѳультай, алгѳа ѳтѳюп, кѳонакѳла бла саламлашды. Асият а, сын таш кибиѳк, босагѳа юсюнде сир болуп кѳалды. Ж. Токумаев, Нартланы туудукѳлары, 121. Мен да турама, сын таш кибиѳк, машинаны ичинде. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сѳюрюнѳюр, 117.

СЫНЖЫР САЛГѳАНЧА Бир зат юзѳюлмей, бир бири ызындан тизилип деген магѳанада.

Колхоз ишлеген колхозчулагѳа иги кесек зат юлешгенин кѳргенде, аны берген затларын кѳрѳюр ючѳюн, колхозчула юйден юйге, сынжыр салгѳанча, жѳрюнѳ турдула. Байрамукѳланы Х., Жылла бла таула, 287.

СЫРГѳАЛЫ КѳАЗАН Эм сыйлы, кѳулакѳлары болгѳан, уллу кѳазан.

Тийре жашла тууарны арлакѳда сыргѳалы кѳазанлада кѳайнатадыла. Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 163.

СЫРГѳАЛЫ УЛАКѳ КИБИК (масхара) Айбат, алдауукѳ деген магѳанада.

– Сен, сыргѳалы улакѳ кибиѳк, кесинги кокаландырып айланма да, адамлыгѳынгы ишинг бла таныт.

СЫРМА ШЫНТАГЫ (кѳарач.) Чирги сыргѳан шынтагы халы.

Тереклени бутакѳларында бузлагѳан кѳар, сырма шынтагыча, кѳюнде жылтырайды. Доттуланы Д., Жашлыкѳны жолунда, 43.

СЫРТДАН ТАНЫРГѳА (сырты бла сезерге) Узакѳдан окѳуна таныргѳа, билирге (затны, ишни, адамны).

– Билеме, эшитгенме, сыртдан таныйма, – деди Сюлемен Сергей

Мироновичге. Байчораланы М., Уллу Кѳарачайда, 193.

СЫРТЫ БЛА КѳАЙТЫРГѳА (кѳораргѳа, кетерге) Биреу аман бла ѳлюп кетерге.

– Гитлер жангылады, бизге аякѳлары бла келген бизден сырты бла кѳорайды, – деп, Муса, мыйыкѳларын бура, ѳрге кѳонду. Хубийланы О., Аманат, 1, 107. Аягѳы бла кетген келир, сырты бла кетген кѳайтмаз. Нарт сѳз.

СЫРТЫ КѳАЛТЫРАРГѳА Бек кѳоркѳургѳа, абызыраргѳа.

Былтыр ѳнкѳюч алгѳанем да, алыкѳа кѳайтар демей турады, алай, ким биледи, бер деп айталла деп, алайтын озсам, сыртым кѳалтырай ѳтеме. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 182.

СЫРТЫ ТИЙГЕН – КѳОБА, БАШЫ ТИЙГЕН – ОБА (болгѳан) [адам] Жашауу онгмагѳан, тынчлыкѳ тапмагѳан, насыпсыз адам.

– Да не этсин, харип, Ажаны жашауу болмайды: сырты тийген – кѳоба, башы тийген оба бола жашайды. «Шуѳхлукѳ», № 1, 1971. – Сыртым тийген – кѳоба, башым тийген оба болуп айланама, – деди Темуркѳа. Аппаланы Х., Кѳара кѳюбѳюр. 63.

СЫРТЫН БУРУРГѳА Затны сансыз этерге, биреуге эс бурмазгѳа.

Колхозну башчылары агрегатны ишине сыртларын нек бургѳанларын ангылаялмайма.

СЫРТЫН ЖЕРГЕ САЛМАЗГѳА Адам жыгѳышыуда хорлатмазгѳа.

– Бу жашчыѳк бери Малкѳардан келгенди. Кесигиз кѳргенликден, бу ѳмѳюрге адам сыртын жерге салмагѳан Кѳралбийни жыкѳды. Б. Гуляев, Кѳачхынчы, 18. Карка улу айтханды: «Бѳюгѳюн жер башында эѳи аягѳы бла жѳрюген адам болуп, Хоммаданы сыртын жерге салаллыкѳ жокѳду.

Аны къарыуу аллай бирди». Д. Таумурзаев, Таурухла, 155.

СЫРТЫН ЖЕРГЕ ТИЙДИРИР-ГЕ Жыгышыуда биреуню хорларгъа.

Биз жашагъан жерледе мени жашымы сыртын жерге тийирген киши чыкъмагъанды. «Эртте биреу бар эди...», 9.

СЫРТЫН ОТХА КЪЫЗДЫРЫР-ГЪА Ичиндегин зор бла айтдырыр ююн берилген азап.

Терслигинги боюнунга алмасанг, жаш, сыртынгы отха къыздырырма.

СЫРТЫНА КЁТЮРЮРГЕ Биреуню къыйынлыгъын кесине алыргъа.

– *Сени да, аны да сыртыма кётюрюп айлансаммы сюесе?* Батчаланы М., Хорланган жазыу, 37.

СЫРТЫНА МИНЕРГЕ (миндирге) Биреуню къыйыны бла жашаргъа (жашатыргъа)

Жаш атасыны сыртына минерге умут этди, алай иши болмады. Сабийинги заманы келгенден сора аркъанга миндирме, сокъуранырса.

СЫРТЫНА ТЮК ЧЫГЪАРГЪА (урургъа) (бир затдан) Солургъа, тынчлыкъ табаргъа.

Мени тюненеден бери сыртыма тюк чыкъгъанды, санга уа ёмюрю да чыкъмайды. Хубийланы О., Аманат, 3, 201.

СЫРТЫНДАН КЪАЙИШЛИК АЛЫРГЪА (къайиш алыргъа) Биреуню къамичи бла тюерге, ырмах этерге, инжилтирге, къыйнаргъа.

Ёрюзмек, Мазаннга айланып, ачыуланды: «Бюгюнден сора къойланы орунда кёрсем, мен сени сыртынгдан къайишлик алмай къоймам!» Ж. Залиханов, Тау къушла, 38.

СЫРТЫНДАН САЛЫРГЪА 1. Спорт жыгышыуда хорларгъа.

– *Не махтана эсе да, тобукъдан окъуна тутайым да, аны олсагъатдан тюз сыртындан салмасам, боюнумады, – деди. Хубийланы О., Аманат, 1, 68.*

2. Биреуню акъыл, окъуу-билим жаны бла хорларгъа.

Политика окъуу, билими, бек башы пролетар сезими Кочарны барды. Ол терен къараса, Рамазан базынган Къанаматны кесин окъуна сыртындан салыр. А. Теппеев, Азатлыкъ, 372.

3. Биреуню алдаргъа, аман акъыл бла хорларгъа.

Не Махмут сизни ёлтюрюп не да сиз аны ёлтюрюп, эфенди бла Биймырза уа ол къаугъа бла къутулур муратны эте болурла. Сыртыгъыздан бергендиле. М. Шаваева, Мурат, 174.

4. Биреуню женгерге, сёлешмезча этерге, алдаргъа.

Балдан эшикни ачып, бери кирди. Хасаннга къарап, ышара: «Да эшите турама. Школну юсюнден а жукълан тургъанлайыма сорсала да айтырыкъма деп тура эдим, сау къалгъын, сыртындан бир иги салдың... Энди ол махтанып сёлешсе, боюнумады». Хубийланы О., Аманат, 3, 51.

СЫРТЫНДАН ТЮШЕРГЕ 1. Биреуню къыйыны бла жашагъанын къояргъа.

– *Алагъа [бийлеге] бизни сыртыбыздан тюшерге заман болгъан болур. М. Шаваева, Мурат, 202.*

2. Биреуге тапсыз болургъа.

Шамайыл, къайсы генезир не айтса, анга ауузун ачып айланады, алай эте келеди да, доп деп сыртындан тюшеди да къалады. Аппаланы Х. Къара кюбюр, 246.

СЫРТЫНДАН УРУРГЪА (масхара) Биреуню алдаргъа, къурлай къояргъа.

Болжал эте, сёз бере, Сен мени алдап турдунг, Артда оюн кёргюз-тютп, Мах деп сыртымдан урдунг. Х. Кулиев, Жырны заманы, 116.

(сабий) **СЫРЫЙНА ТАРТЫР-ГЪА** (согъаргъа) (масхара) Сабий жилиргъа, аман кыылыкъ этерге.

– *Керек туююлдою, ы-ы-ы, – деп, Лейля сырыйнаны узун тартып баишлады.* Къожакъланы Т., Сыргъачыкъла, 8. *Хасан, сырыйнаны тартып, Барад жолну энишге атып.* И. Маммеев, Хасан бла Хораз, 7.

СЫРЫН САНАТЫРГЪА Биреуно халын, шарайыбын баям этерге, бирсилени аллында ачыкъларгъа.

– *Энди, Гыжай, Къаракъызгъа уа не керекди?!.. Сырларын санатыргъа излей эсе, мени къозгъамасын ансы, мен артыма бармам, – деди Сапият.* Хубийланы О., Аманат, 3, 364.

СЫТЧЫ-МЫТЧЫ: **СЫТЧЫ-МЫТЧЫ БОЛУРГЪА** (биреу) жунчургъа, айтырын ачыкъ айталмазгъа.

Устазны кёргенде, сабийле сытчы-мытчы болдула.

СЮД КЕСГЕН БАРМАКЪДАН КЪАН ЧЫКЪМАЗ (Нарт сёз.) Сюд этген ишге бойсунургъа керекди деген магъанада.

– *Сюдчюле тюз адамладыла, ала ишни бир жанына аудурурла, ол заманда, сюд кесген бармакъдан къан чыкъмаз дейди, сиз да закон, сюд бичген затда тохтаргъа керексиз, – деди Ташдар.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 233.

СЮДГЕ-ЖОЛГЪА КИРИРГЕ (барыргъа д.а.к.) Ишни, даулашны законнга, сюдге берирге.

Экинчи кыыз айтды: – Сюдге-жолгъа бара да турмай, Эл советни председателине айтып кёйчу. Ол аны [Алийни] къоз къабына жсыяр. Б. Гуртуев, Адилгерий, 161. *Барыргъа*

суюген кеси барсын. Къанишаубийге, баиш урлукъ болуп, андан тарыгъа сюдге-жолгъа кире айланыргъа керек туююл эди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 237.

СЮДЛЮК-ЖОЛЛУКЪ БОЛУР-ГЪА (этерге) Ишни, даулашны сюд бла айыыргъа (айыртыргъа).

Сырбыт ёзени Ёрюзмекни сабан жерлери болуп къалгъан эдиле. Жарнес унутмагъанды, эллиле кёп кере къаугъа этген эдиле, Ёрюзмек бла сюдлюк-жоллукъ да болгъандыла. А. Теппеев, Азатлыкъ, 220. *Алакёзню келтирирге баргъан кечебизде, жарлы жанымы сюдлюк-жоллукъ этип айланнганы эсиме туюшдою.* М. Гулиев, Акъ атлы, 92.

СЮЕГИ КЪАТАРГЪА Сабийликден чыгъаргъа, къарыулу болургъа, чыныгыргъа.

[Ийнехан:] *Алыкъа аны [Локкайны] сюеги къатмагъанды.* Ж. Токумаев, Ауанала, 266. *Умар, олтургъан сабийлени бирича болуп, бусагъатда ёсюп, сюеги къатып, имбашлары кенгерип, сакъал-мыйыкъ жангы ура баишлагъан онжетижыллыкъ жаш болуп къайтханды [Бакудан].* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 78. – *Ишлегиз, – дейдиле, – сюеги къатхан, Адам туююлдою салкъында жатхан.* Х. Кулиев, Жашнасын жер, 44.

СЮЕК АЛЫШЫРГЪА (алышыныргъа) Ана кыыздан сора жашчыкъ не да жашчыкъдан сора кыызчыкъ табаргъа.

Сюек алышыргъа ышана, эртте къатын жети кыыз тапханлай.

СЮЕК КЪАТДЫРЫРГЪА Ёсерге, къарыу алыргъа, сабийликден чыгъаргъа.

Зауурбек бла энди сюек къатдыра тебиреген жашчыкъла уа не кече,

не кюн дегенни билмей, журтла ишлеуде кюрешедиле. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 254. *Биз а не, гитчелигибиз уруиха тюшюп, сюегибиз къатхынчы, ачлыкъ, жаланнгачлыкъ, ёксюзлюк сынап ёссек, алааматмы боллукъ эдик?* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 23.

СЮЕК САУЛУ БОЛ (алгъыш) Саулугъунг иги болсун!

Юйге кеч келгенимде: «Сени хатангдан ийнекни бузоу эмип кетгенди», – деп этилген тырманла: «Сюек саулу бол, суюгенинг бла бирге жашауунг узакъ жылланы болсун!» – деген алгъышлача эшитилиучю эдиле. И. Гадиев, Санга айтама, 23.

СЮЕК САУЛУ БОЛУРГЪА Саулукълу болургъа.

– *Да не этериксе, – деди ким эсе да, – тууду эсе, жашай турсун. Ол да бир жукъгъа жарар. Сюек саулу болса, чалгъычы этербиз, кёзден жютю болса, мараучу болур, кёлю жаратса, докторгъа окъутурбуз.* Э. Гуртуев, Мёлекледе къонакъда, 2.

СЮЕК САЯУ КИБИК Ариу, субай ишленнген зат.

Бусагъатда сабийле бир да ариудула, сюек саяу кибик.

СЮЕК-СЮЕК БОЛУРГЪА Арыкъдан, къуру сюегинден бла терисинден сора эти болмагъанча кёрюнюрге.

Аз къалса да мал, къалгъаны жазгъа да чыгъар, сюек-сюек да болмаз, артда жарар жерине да жарар. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 8.

СЮЙГЕН-СЮЙМЕГЕН АРАСЫНДА (ортасында) Тасхасын бермей, тизгинин жыйып, хайт деп жашаргъа чакъыргъанда айтылады.

– *Суюгенини-суюмегенини арасында адам бол деп кюрешеме. Жеринге олтур да, къадалып окъу, – деди Та-*

лип жашына. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 36.

СЮЙЮНЧЮЛЮГЮНГ МЕНИ (суююнчюнг мениди) Биреуге къуанч хапар айтырны аллында саугъа излегенин билдирген фраза.

– *Келин, суююнчюлюгюнг мениди! Аллах бирди, бек ахшы саугъа бермесенг, ыразы болмам, – деп къычырды.* Ж. Залиханов. Тау къушла, 81.

СЮЛДЕРИ: СЮЛДЕРИ КЕТЕРГЕ (сюлдерииси тюшерге) Мудак болургъа, мугурайыргъа, къарыусуз болургъа.

Ол адамды деп да танымазса, жашы кетгенли, Османны сюлдери кетгенди. || Мёлекни, Иванны, Солтанны кёргенлеринде уа, къапханнга тюшгенлерин сезип, сюлдери тюшдю. Байрамукъланы Х., Мёлек, 136.

СЮЛЕСИН СУУГЪА СЕКИР-ГЕНЛЕЙ (масхара) (Нарт сёз.) Кёолундан келмезлик ишни кёолгъа алса айтылады.

– *Оюм этгенни хатасы жокъду, улуу ишде, гитче ишде да сюлесин суугъа секиргенлей этерге жарамайды. Хар инсан кеси башы бла оюм этерге керекди, – деди Мазан.* И. Гадиев, Нарт уя, 89.

СЮЛЕСИНЧА (сюлеусюн – къарач.) **СЮЙЮНЮРГЕ** Суююнюрге, жаратыргъа, жарыкъ халлы болургъа.

Мин, Акътамакъ, фазтоннга, Сен да базар гинжича кийинип, Эй, мен сени къатынга ойнай барырма, Сюлесин кибик суююнюп. Семенланы С., «Акътамакъ».

СЮЛЕСИН ТЫРНАКЪЧА КЪАРЫШЫРГЪА Айтханындан къайтмазгъа, аны къаты тутаргъа (тюз, терс болса да).

– *Ала, сен, сюлесин тырнакъча, къарышып турма да, таматала*

айтханнга да бир тынгыла, – деди аппа.

СЮРТМЕГЕН ХУНАДАН ЁТ-ГЕН 1. Хыпяр, чөрчек сабий.

Бу сабий сюртмеген хунадан ётеди, бир такыйкъя тынч турмайды.

2. Жигер, кьолундан келген адам.

Жашны хунерлигин кёрген адам сюртмеген хунадан ётерикди дер.

СЮТ АНА Биреуню сабийин кеси ёшюню бла ёсдурген ана.

Налбике ичген сют аны [Жамиятны] ахыр сютю болуп, ол бу дуниядан кетгенди. Сют анасын кёрюрге, таныргъа термилип ёсген Налбике Къундузну аны бетинден кёрюп кьойду. А. Теппеев, Азатлыкъ, 309.

СЮТ БАШЫНДА КЁМЮК КИБИК ЖАШАРГЪА (турургъа) Бир тюрлю къайгысыз, зауукъ жашаргъа.

– *Мени сартын, Азамат бла Зурият бир бирине тийишсиздиде деп айталлыкъ туююлме. Кеси ёлмеси, кьол аязында айландырлыкъды, сют башында кёмюк кибик турлукъду. «Шуёхлукъ», № 4, 1965.*

СЮТ ИЕРГЕ (къарач.) Биреуню сюерге.

Алан, бу кимди? Моллагъа сют иймезми? Аллах ючюн, келмезми? Байкъулланы А., Гитчени жолу, 17.

СЮТ КЕЗЛЕУ къара: СЮТ ЭГЕЧ Бир ананы сютюн ичген эгеч-къарындаш.

Жукъ да болмагъанды, сют кезлеу ауругъан эте эди. Къоюп кеталмай турдум. «Толкъунла», 127.

СЮТ, КЪАН ЖУУУКЪ (эт, сют жууукъ) Ата, ана, тукъум жанындан келген жууукъ.

– *Кертисин айтсакъ, – деди Адилгерий, – сизден артха сакъларча, мени жууугъум да жокъду. Эт не да сют жууукъ болмагъанлыкъгъа, биз*

ниет жууукъбуз. Б. Гуртуев, Адилгерий, 31. Не десенг да, сют-къан жетген адам жууугъуна къайдан жел ургъанын биледи. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 302.

СЮТ КЪАРЫНДАШЛА (эгечле) Бир тиширыуну ёшюнюн ичгенле.

– *Ол мени сют къарындашымды. Эрттеден бери кёрмегенме. Къалайды кеси да? Мусукаланы С., Барып турсанг..., 91.*

СЮТ СЮРЮУГЕ КЪОШУЛМАЗ (Нарт сёз.) Сютню аясанг, кыызгъанчлыкъ этсенг, малдан уллу тёлү алмазса деген магъанада.

Эрттегиле, сют сюрюуге къошулмаз деп, тёлюледен сютню кыызгъанмагъандыла.

СЮТ ТИНИ КЪАЧ Къуру сютде бишген тую хантус.

Анабыз сют тини къач этип, бизни иги тойдургъан эди.

СЮТ ТИШЛЕ Сабийге тёрт айлыгында чыккыгъан тишле.

Алинаны сют тишчиклери алты айлыгында окъуна чыгъып башлагъан эдиле.

СЮТ УЮГЪАНЧА БОЛУРГЪА (жашаргъа, жукъларгъа д.а.к.) Тынчайыргъа, шошайыргъа.

Барыбыз да сют уюгъанча жашайбыз. «Толкъунла», 87.

СЮТ ЭГЕЧ (къарындаш; сют кезлеу) Бир эмчекни эмип ёсген сабийле (кеси анасы болмай).

Аны [Дударкъаны] айтханын ушатмай, Зекерияны жюреги бир кесек мудах бола да тебиреди, алай болса да акъылына сют эгечиммиди бу мени деп келди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 236.

СЮТГЕ КЪУМ КЪУЙГЪАНЛАЙ (этерге) Ариу, ахшы затны аманларгъа, бузаргъа.

Алай бизни жашауубузда аллай ариу, жарыкъ суюмекликге, сютге кѳум кѳуйгъанлай, кѳарангылыкъ чача, аны бузаргъа адыргы эте айланганла кѳпдюле. Б. Гуляев, Тау этегинде, 58.

СЮТЛЕРИ УЮМАЗГЪА кѳара: **СУУЛАРЫ СЮЗЮЛМЕЗГЕ.**

Жолда тюбеген жолдаш болмаз дегенлей, сютлери уюрукъ болмаз дейме [Таусолтан бла кѳатыныны]. Хубийланы О., Аманат, 3, 94.

СЮТЮ АУУЗУНДАН КЪУРУ-МАГЪАН [адам] Адамны сабийлигин кѳргюзтген фраза.

Элде ким да танийды Сафарны сабийлерин, кѳатыны ариу Мадинаханны, сютю ауузундан кѳурумагъан Марзиятчыкъны да. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 5.

СЮТЮ АУУЗУНДАН ТѳГЮ-ЛЮРГЕ Жаш, сабий болургъа.

«Бу мени кѳайдан танийды да, мынга менден не керекди? Бютюн да бу жаш жаш, сютю ауузундан тѳгюле», – деп кѳлюне келеди уручуну. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 134.

СЮТЮ БЛА ТИЛЕРГЕ Ана ичирген сютюню хатерин этерге излерге.

– Берген сютюм бла тилейме, сабыр эт, – деп, анасы Натаны кѳулагъына шыбырдап, билегинден кѳаты кѳысды. Байчораланы М., Уллу Кѳарачайда, 27.

СЮТЮ ЭРИНЛЕРИНДЕН КЕТ-МЕГЕН [адам] Жаш, сабий адам.

– Хоу, харип, алыкъа анангы эмчек сютю эринлерингден кетмей турады, – деди Хусей, аны хомухлугъун ангылай. Ж. Залиханов, Жаннган жюреккле, 175.

СЮТЮН ХАРАМ ЭТЕРГЕ Ана-сы сабийинден ѳнгелерге.

Фатимат алача этсе, Ажийни берген сютю харамды. З. Толгуров, Кѳызгъыл кырдыкла, 157.

Т

ТАБАН КѳТЮРЮРГЕ Уллу сѳлеширге, менсинирге.

Экинчи жанындан, Камалны жууукълары, бизден киши кѳача келмеген эди, не табан кѳтюрюрге иши бар эди дегенни айтып, Саниятха дертлерин Аминатдан алып башладыла. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кѳпюрю, 171.

ТАБАН ТИРЕРГЕ (тиреп тохтаргъа) кѳара: **КЪАРА АТКАЗНЫ БАСАРГЪА.**

Энди Николай патчах жетгинчи, бу балишивикле элибизден тентиретип, эшигибизни жапмагъаелле. Табан тиреп тохтаргъа керекди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 12.

ТАБАНЫНА ЖЫЛЫ СУУ ИЕР-ГЕ (табан тюбюне суу иерге) Харамлыкъ этерге.

[Шохай:] Табаныма жылы суу ийип турадыла да! Ж. Токумаев, Ауанала, 312.

ТАБУ БОЛСУН Аллахны ишине ыразылыгъын билдирген фраза. Кара: **ШУКУР АЛЛАХХА.**

[Ёгюз эшекге] Ой мени суйген жууугъум! Табу болсун! Сени кюнчюнгден ох деп бир солурма. «Малкѳар халкъ жомакъла», II, 319.

ТАБУ ДЕСЕНГ ДА... Не бек тилесенг да.

Ойнап айтама ансы, табу десенг да, Таусолтан сени кѳмюр машинагъа миндирлик туююлдо. Хубийланы О., Аманат, 3, 267.

ТАБУ ЭТИП [этерге ишни] Бек суйюп, ыразы болуп [этерге ишни] Жалыныргъа, тилерге.

– *Мустафаны сыйлы шахта-чыгъа табу этип окъуна айырыр эдик, алай кеси унамайды, – деди Славик. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 190. Къайсынны аскер назмусун бю-гюнлюкде да магъаналы этген – анда инсан борчну сыйлылыгъын айтыу-ду, жигитликге табу этиу ёлюмню къыйынлыгъын унутдурмагъаныды. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 13.*

ТАБЫН КЮРЕШИУ Тукъум, жу-уукъ къажалуукъ.

Жаназыны арты табын кюре-шиу бла бошалды. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 88.

ТАБЫТ: ТАБЫТ ТЫШ (къарач.) Ёлгенни къабырлагъа элтгенде, сал басхычны юсюне жабылгъан жабыу, кийиз.

Муслийманла табыт тышха жашыл тюрсюнлю къумачны сайлай-дыла.

ТАДЖИ: ТАДЖИ ШАГЪАТ-ЛЫКЪ ЭТЕРГЕ (къарач.) Бир дау-лашлы ишни юсюнде эки ышаннгы-лы адам шагъатлыкъ этерге.

Бу ишге таджи шагъат керекди.

ТАЖАЛ КИБИК [адам] Къыйын-лыкъдан апчымагъан, ишден къажы-магъан, къаты адам.

Къанамат ишге не заманда да тажал кибик бир адам эди. Аппала-ны Х., Къара кюбюр, 253.

ТАЖАЛНЫ ЖАУУРЛУГЪУЧА (къарач.) Жарлылыкъны баш, ачыкъ юлгюсюча.

– *Кишит, хужурукъ! Жууургъан-ны сёкдю да ийди, тажалны жауур-лугъуча, хар кюн сайын жамапмы турлукъма мен муну? Доттуланы Х., Ёмюрлюк, 157.*

ТАЗА ЖЮРЕКЛИ [адам] Аман акъыл билмеген, тюз ниетли, ачыкъ, керти адам.

Бушуулу къадарлары болгъан, бир бирни суйген эки таза жюрекли жанны – мени багъалы атамны бла анамны – энди бир сын таида жазы-лыпды атлары. Атталаны А., Жашауну ызы, 9.

ТАКЪЫР КЁЛЛЮ БОЛУРГЪА Хомухлукъ, жумушакълыкъ этерге.

– *Алай эсе, манга такъыр кёллю болургъа аз да жарамаз. Ёмюрюбюз ишде барады, сора бизге былай ар-сарлы нек бола болурла? – деди Жа-милят. Х. Кадиев, Сайламала, 353.*

ТАЛАГЪЫ ТУРУРГЪА (тала-гъын тургъузургъа) 1. Адам чапхан-дан терк-терк, къызыу-къызыу со-лургъа.

«Зулихатым, жаным-тиним!.. Экибиз да бирге лакъырда эте, кюле, уллу гюл юлкюню къатында назмула айтыучубузну, талагъыбыз тургъун-чу бир бирни къууучубузну унутмай турамыса?...» «Малкъар литература», 10 кл., 101. Мариям хажы биягъы сы-фатына кирип, ауазы да биягъыча ауаз болуп, солугъаны да, талагъы тургъан адам кибик, къызыу-къызыу болмай, биягъынлай орунуна келип, ариу, кесгин айтады айтырын. Акъ-байланы М., Кюрешни жолунда, 22. Алим-ни жюрегини ургъаны бла солугъаны тенгди. Алай тохтарыгъы келмейди. Энди жан алыучуланы къолуна тю-шюп ёлгенден эсе, талагъы туруп ёлсе ыразыды. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 84.

2. Ат, эшек асыры кёп ишлеген-ден, чапхандан онгсуз болуп тохтар-гъа.

Тор алаша инчиклерине дери тер-леп, талагъы турургъа жетген эсе да, иесини кёлуне тиерге болмагъан-ча, терк барыргъа кюрешеди. Ж. То-кумаев, Дертли къама, 249. Атларыны

талакъларын тургузуп, иги кесек жол кыдыргъандан сора, Сарбийни жыйыны келлик кюнлени оноун бардырады. О. Этезов, Тарда, 81.

ТАЛАКЪ СОЛУУ ЭТЕРГЕ Терктерк солургъа, эркин солуялмай кыйналыргъа (чапхандан, муштухул келгенден).

Жилтинкёз, жаланаякъ жашчыкъла, чум чыбыкъланы ат этип, болгъанны къазауатха, букъугъа алдырып, ёрге бла энишге талакъ солуу этип жортадыла. Э. Гуртуев, Кыйын жолчукъ, 5. Бойнакъ, талакъ солуу эте, къатыма жетди. М. Гулиев, Акъ атлы, 65. – Кетчи, тохта, бир зат бар эсе, аш этейик да... Ач болуп турама, – деди Назифа, кёзлери жылтырай, талакъ солуу эте тебиреген Жандарны артха тюрте. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 343.

ТАЛКЪ: ТАЛКЪ БОЛУРГЪА (этерге) (къарач.) Бир зат чачылып, тас болуп кетерге, тауусулургъа, арты болургъа.

Малны жик дерин кыймагъандыла. Алларына сюралмагъанларын автоматла бла кыйрып, ала да кёбюп-кёбюп жатадыла. Былай бла, болгъанны талкъ этип, кюйдюрюп, къачаргъа кюрешгендиле. М. Батчаев, Хорланган жазыу, 20.

ТАМАГЪЫН БОШЛАП (сёлеширге, кыйчылыргъа) Адам уллу ауаз бла сёлеширге, жырларгъа...

Даут, бугъа гюрюлдегенча, базыкъ тамагъын бошлап кыйчырды. Къобанланы Д., Таулада таууш, 83.

ТАМАГЪЫН ЖУУДУРУРГЪА (масхара) Адамны эсиртген ичги ичерге.

Тамагъыбызны жуудурабыз деген сылтау бла жашла аш юйге ташайдыла.

(жилярыгъы) **ТАМАГЪЫНА ТЫГЪЫЛЫРГЪА** (бителирге, тохтаргъа) Адам жилярыгъын тыялмай, онгсуз болургъа.

Магометчик, бир уллу палах этипми кыйдум дегенча, жунчуду, жилярыгъы тамагъына тыгъылды. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 12.

ТАМАГЪЫНДА ИЧГЕН (жухан) **СУУУ ТАНЫЛГЪАН** къара: **ИЧГЕН СУУУ ТАМАГЪЫНДА ТАНЫЛГЪАН.**

Мурат тамагъында ичген сууу танылгъан эгечини башын сылайды. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 78.

ТАМБИЙ КЁЛ БОЛУРГЪА Бек бай, бакы болургъа.

– Аны бла Тамбий кёл боллукъ эсенг, келтиргенме айтханынгы, – деди жаш кыызгъа.

ТАМГЪАСЫН САЛЫРГЪА Кыйынлыкъ ыз къояргъа, белги салыргъа адамгъа.

– Алай болгъанлыкъгъа уа, кеси башлагъан къазауатны кыйынлыкъ, жылыны да келгени аны тюрсюнюне тамгъаларын салгъандыла. Эбзеланы Х., Бычакъны ауузунда, 115.

ТАНА КЁЗЛЮ [адам] Уллу, тегерек, къара кёзлю адам.

Тамата къарындашына таркъаймаз суймеклиги уа Алимчикни уллу тана кёзлеринде жазылып турады. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 180.

ТАНСЫГЪЫН АЛАЛМАЗГЪА къара: **КЪАРАП ТОЙМАЗГЪА.**

Петер, машинаны терезесинден къаран, туугъан шахарындан тансыгъын алалдамайды. Э. Гуртуев, Кыйын жолчукъ, 58.

ТАНСЫКЪ ЭТМЕЗГЕ (масхара) Асыры кёп келгенден, эрикдирирге.

«Айрыкъуйрукъла» бери бу арт айлада келип башлагъандыла. Андан

бери кеслерине бир да тансыкъ эт-мейдиле. И. Гадиев, Нарт уя, 18.

ТАНГ АЛАСЫ Эрттенликде танг жарый башлагъан заман.

Кюн кесиди танг аласы, танг жарыгъы, танг белгиси, ингир аласы да – бары да. С. Бабаев, Атамы китабы, 12.

ТАНГ АТАРГЪА Кече къарангы-сы жарыкъ болургъа.

Танг атаргъа кѣп къалгъан болмаз эди, билмей тургъанлай, къулагъына тышындан бир сынсыгъан таууш келди. Ж. Занкишиев, Мени шуѣхларым, 77. *Кече дуня бла бир кѣрюнеди. Танг а атамы биледи. Эрттенликде эртте къызы анасы экисин да [жаш бла къызын] жолгъа къурайды.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 108.

ТАНГ АХШЫ БЕРИРГЕ Эрттенликде саламлашыргъа.

Экиси да бирге танг ахшы берип, сѣлеше келгенлей, Асланны жылкычысы Озай былагъа тюбеди. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 25.

ТАНГКѢРДЮ: ТАНГКѢРДЮ ЭТЕРГЕ Биреуни багъаларгъа, тансыкъларгъа, сейирсинирге.

Бир аз сѣз эшитгенлей, къызы тангкѣрдю болуп къалгъанын жаратмайды анасы. || Анасы жашын асыры тангкѣрдю этгенден, къалайгъа олтуртургъа, не этерге билмей къалды.

ТАНГНЫ БУРУНУ (кѣзю) БЛА Танг жарып башлагъанлай.

– Айып этме, Абдуллах, тамбла тангны буруну бла къошха чыгъарыкъма да, бир затла тикдире турама, – деди Самат. Ж. Залиханов, Тау къушла, 110. *Тангны буруну жарыгъанлай, сууукъдан бла ачдан болалмай, тѣгерекни марай, элге сакъ барады [Хызыр].* Къудайланы М., Унутулмазлыкъ таулула, 100.

ТАНГ (иги) **КЕСЕК** Кѣп, кереклиси чакълы бир.

Тынгылап танг кесек турдум, алай, болмазын кѣргенде, мен да сѣз алдым.

ТАП КѢРМЕЗГЕ Жаратмазгъа, онгсунмазгъа (бир затны, ишни).

– Оллахий, аны [Суратны] бюгюнню жюриуюн тап кѣрмедим, – деди Ансар. «Толкъунла», 102.

ТАП САЛЫРГЪА (жюрегине) Биреуню жюрегин аурутургъа.

Бу кюнлени хар бири аны [Салих-ни] жюрегине тап сала, бек акъырын ѳтдюле. С. Макитов, Узакъгъа созулгъан жашлыкъ, 102.

ТАП ТЮШЮРЮРГЕ къара: «МАХ» ДЕП БЕРИРГЕ.

– Аперим, аперим, Татьяна! Онегиннге алай керекди! – деп, къолун артха акъырын алды. Зайнаф дагъыда шыбырдады: – Кѣрдюнгю, Татьяна Онегиннге къалай тап тюшюрдю? М. Шаваева, Кечерлеми?, 17.

ТАПЖѢНГЕР: ТАПЖѢНГЕР ОЙНАРГЪА Кесинден таматаны намысын кѣрмезге.

Науруз да, бийге нѣгер болдум деп, аны бла тапжѣнгер ойнамагъанды: жыйында андан ѳрге ѳтюп, намысын сындырмагъанды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 22.

ТАПСАНГ КЪОЙМА! (межд.) Думп болду, кѣзкѣрмезге кетди, табыллыкъ туююлдю деген магъанада.

Жол ариу бош болуп эди, тапсанг къойма эшиклени: Ангыладыла бу ишни барын Таризѣл этгенин. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 215.

ТАПХАН – ТАМАКЪГЪА, ЖУМГЪАН – ЖУМДУРУХХА Хар ким хайырын энчилерге.

Юйюрде жашасанг, тапхан – тамакъгъа, жумгъан – жумдурух-

ха дегге жарамайды: бирге жашай эсек, хайырны да ортагъа салыргъа керекди.

ТАР КЪАРЫНДА АСЫРА-ГЪАН... Ана сабийини къыйынлыгъындан къоркъмаз дегенде айтылады.

Эринден чыкъгъан менде төре болмаз... тар къарынында асырагъан анам кенг юйюнде да асырар деп, жарлы юйюме къайтып келгенме. Лайпанланы С., Гургумлу, 110.

ТАРГЪА ТЫЯРГЪА (тарбунга тыяргъа – къарач.) Биреуню жууапсыз, онгсуз этерге.

«Душман бизге уру къазып, кеси кетип къалды ары, Ма аны себепли санга жетмей тургъанды хапарым, Рамаз ханны жесир этип, таргъа тыйдым къалгъанларын». Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 74. *Гыл тюшер жерге, ёлю гебенекча (гёбелек – къарач.) кесинги атхан болмаса, мен бир да эсинге келмейме, тарбунга тыйылсанг, боюнунгу бичакъгъа узатаса да тохтайса.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 277. *Дауурбасла къыгъылдыла Къарыуну бирге жыяргъа. Совет халкъла сюелдиде Жаулары таргъа тыяргъа.* И. Боташев, Ёмюрюм, 99.

ТАРАКЪ АУУЗ [жюн] Таракъгъа бир салыр чакълы жүн.

– Бир-эки жүн тит, булбулчугъум, – деп, анасы таракъ ауузну чыгъарып, ариу юзмелт (билезиклик – къарач.) буруп, четенине салды. Шаманланы М., Окъа бёрк, 12.

ТАРС ДЕП (эки) АТЫЛСЫН (къаргъыш, хыны) 1. Биреу ёлсүн деген магъанада.

[Хажимуса:] Жюреги уа алай жарылгъы эди алай да, отда жумуртха атылгъанлай, тарс деп эки атылгъы эди. И. Боташев, Пьесала, 183.

2. Биреу ачыулу болсун, кюйсүн-бишсин деген магъанада.

Аман бузулуп къаны, Аслан тарс деп атылад. «Жилтинле», 421.

ТАРС ДЕП АТЫЛЫРГЪА (жарылыргъа) Бек ачыуланыргъа, кесин шошайтмазгъа.

Зубайда бла анасы, кёпген жу-буранлача, тарс деп атылып къа-ладыла. Байрамукъланы Х., Тиширыуну хапары, 13.

ТАРТ-СОЗ ЭТЕРГЕ (этдирирге) Биреуге зорлукъ этерге (этдирирге).

Къызны акъылында болмагъанлай, орамда тарт-соз этип айланганла сизникеле туююлмю эдиле? Хубийланы О., Аманат, 2, 68. *– Къызчыкъ, жаным, этме былай. Бу киеу нёгерлени да къыйнама. Тарт-соз этдирме да, ат аллына мин да бар.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 178.

ТАРТМА ТЮЕРГЕ (Халкъ медицин.) Къарыны ауругъанны тартманы кёп кере туююмчукъ этип, аны бла сыласа, иги болады деп ийнаныргъа.

Къарын ауруулагъа тартма туюеди, Тузлу сууну ичирирге сюеди. Эрттегили «хаким». Х. Кулиев, Жырны заманы, 162.

ТАРТЫ-СОЗУ ЖОКЪДУ Биреуню къаршы жууугъу, айтханына къаратыр адамы жокъду (атасы, анасы, эгечи, къарындашы).

Шарау а излеп тапмазча киеулюкдю, тарты-созу жокъ. 3. Толгуров, Эрирей, 72.

ТАРТЫП БОЮНУН КЕССЕНГ ДА, КЪАН ЧЫКЪМАЗ 1. Бек ачыуланыпды деген магъанада.

Сёз уллугъа кетди, тартып боюнун кессенг да, къан чыкъмаз дерсе, Харунну бетине къарасанг.

2. Биреу харамды, къутсузду деген магъанада.

Мени жсауум аны бетине къара-сын, къара-мор болуп, тартып боюнун кессенг да, къан чыкъмаз.

ТАРТЫП КЁЗЮН АЛЫРГЪА Бетсизлик, адепсизлик этерге.

Шёндю бир жаш адамла бардыла да, тартып адамны кёзюн аллыкъдыла, оллахий, бизни заманыбызда къарт адам сюелип, жаш а олтуруп тургъанын кёрселе, ол бир адамны, бир юйюрню айыбы туююл эди, битеу элни айыбы эди. Ж. Текуев, Бир эртгенликде, 121.

ТАРТЫП ТЕМИР ЮЗГЕН [адам] Къарыулу, жигит, тулпар адам.

Къызланы аналары: – Да, жашларым, мени къызларым кими сокъур, кими сангырау, кими да чолакъды. Ала сизни кибики тартып темир юзген жашлагъа тийишли туююлдоле, – деп, жашланы жапсарып сёлешиди. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 252.

ТАРЫ БЮРТЮК КИБИК Затны бек азлыгъын, гитчелигин кёргюзтген фраза.

– Жамауат, жашау дегенинг тары бюртик кибики. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 135.

ТАРЫ ХАТЛАМА Бир жукъ да угъай деген маъанада.

«Сюйсенг сёлеш, сюйсенг къой, тары хатламаны да билмейсе», – деп къоясыз кимге да. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 145.

ТАРЫ ЭЛЕК ЭТЕРГЕ Бир затны тешик-тешик этерге.

Мечи улуну жигитлигине мында бек сейир этеди. Аны тонун окъла тары элек этген эдиле. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 191.

ТАРЫЛЫ ЮЙНЮ – ТАУУГЪУ, ЭТЛИ ЮЙНЮ – КИШТИГИ (Нарт сёз.) къара: **КИМНИ САБАНЫ ИГИ БИТСЕ, АНЫ ЧЫПЧЫГЪЫ.**

90-чы жыллада къырал оюлуп, халкъ, экиге бёлюнюп, жарлы, бай болгъанлы, тарылы юйню – тауугъу, этли юйню киштиги болгъанла кёпдоле.

ТАТАРТЮП: ТАТАРТЮП ДА ТАЛЛЕЗИЙ (эски) Эр кишилени антлары.

Халкъ ахишысы оноулашып, кенгешип: «Татартюп да таллезий», – деп, ант этип... С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 60.

ТАТАХ: ТАТАХ БОЛУРГЪА Татлы шуёх болургъа.

– Тейри, сени Хажжи бла бир ишинг барды. Зухураны санга бере болур ансы, аны бла бек татах болгъанса, – деп, Абдуллах лакъырда этди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 349.

ТАТЛЫ СЁЗ (тил) Ариу, адамны жүрегин жапсаргъан сёз.

Намыс, ариу сёз, къууатлы сёз, берекетли да сёз. Баихача айтханда, татлы сёз. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 29. Экибиз да ёлмейик, къара сёзден, ариу кёзден, татлы тилден сора бир зат бла да болушлукълары тиймейди. [Хангерий бла Хажосну]. Б. Гуртуев, Адилгерий, 148.

ТАТЛЫ ТИЛЛИ [адам] Адамны жүрегин жапсарыпча, къууандырыпча, ариу сёлешуучю адам.

– Алайды да, кенгеш юч да эм татлы тилли эм сабыр акъыллы адамны сайласын да, аланы Бекболат бийге иейик, – деди Иман. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 108.

ТАУ АРТЫ Сванлыла, эбизеле жашагъан жер.

Гадийланы тукъумунда Сёзчю деп бир алапат эсли киши болгъанды. Ол жетмеген Тау Артында да жер болмагъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 128.

(намысы) ТАУ БЛА ТЕНГ БОЛГЪАН [адам] Намысы, сыйы жүрюген адам.

Аны [Теммотну] адеплилигине элде намыслары таула бла тенг болгъан, акъ сакъаллы къартла жүреклеринден ыспас этедиле. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 155. *Малышко кюбюрчегинден чыгъаргъан аппакъ мамукъ бла байлаула, баиша дары-дарманла, тюрлю-тюрлю керекле бу жашны намысын аны [Зариятны] аллында тау бла тенг этдиле.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 218.

ТАУ КЪУШ Жигер, ёхтем [адам, эр киши].

Солтан-Хамит тау къушуд, Жаудан къоркъа билмеген, Байла бла бийле элле Ол жигитни сюймеген. К. Мечиев, Сайламалары, 67.

ТАУ ТЕЙРИГЕ ЫШАННГАНЧА (ышаннганлай) Ышаннгылы, керти затыча.

Тау тейриге ышаннганча, ышанып тургъан бичагъы къолундан кетди. Семенланы А., Жазыу айла, 43.

ТАУАТ КЪУЛАКЪЧА Сир къатып сюелирге.

Офицер, тауат къулакъча, сюелгенлей турду, аллы бла солдатла озгъунчу. || – Бу жууугъум, тауат къулакъча сюелгенине кёре, киеу кибигибиз болур дейме. М. Гулиев, Акъ атлы, 121.

ТАУГЪА ДА ЧЫГЪАРЫКЪДЫ Жигитди, таукелди, къоркъурукъ туююлду деген магъанада.

– *Оллахий, бу къарт таугъа да чыгъарыкъды.*

ТАУДАН АУАРГЪА (аудуругъа) Не къыйын ишни да этерге къолундан келирге, тамамларгъа.

Бу затны кёрмез ючюн, таудан да ауарыкъдыла. Байрамукъланы Х.,

Чолпан, 51. *Адам, ишинден къууанып, бириксе, тауну да аудурур.* Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 18.

ТАУУКЪ АЯГЪЫЧА САРГЪАЛЫРГЪА Адамны бети сап-сары болургъа, къаны кетерге.

Нафисат хариб а, тауукъ аягъыча саргъалып, башында да тешилмеген жери къалмай, жата эди. «Тейри къылыч», 135.

ТАУУКЪ БАЛАНЫ ЮСЮНЕ ЖАМЫЧЫ ЖАПХАНЛАЙ (Нарт сёз.) (жапхан кибик) къара: ТУЛУКЪГЪА СОМ АТХАНЛАЙ.

Тауукъ баланы юсюне жамычы жапханлай, къарасам, уллу жууургъанны тюбюнде бир гитче сабийчик жата эди.

ТАУУКЪ БОЮНУНА КЕЗЛИК САЛМАГЪАН (адам). Бичакъ алып, тауукъ кесмеген адам деген магъанада.

Кеси жашауунда тауукъ боюнуна кезлик салмагъан сабий, жаш бёрюню къалай сыдырып башларгъа билмей, арсарланып тургъанлай, артларындан бир эр киши чыкъды. Д. Таумурзаев, Таурухла, 68.

ТАУУКЪ БУРУНУ БЛА ЭЛТИРЧА БОЛУРГЪА Адам бек къарт болгъунчу жашаргъа.

Къанишау тауукъ буруну бла элтирча болгъанды, бек къарыусузду.

ТАУУКЪ КЕСИ БОЮНУН КЕСДИРИГЕ БАГУШДАН БИЧАКЪ ЧЫГЪАРГЪАНЛАЙ (тауукъ, багушну къаза кетип, боюнун кесерге бичакъ чыгъаргъанча; тауукъ кеси боюнуна бичакъ чыгъаргъанча; кибик) Акъылсыз адам кеси кесине тапсыз тюшюргенде, хата этгенде айтылады.

Адам адамсызлыкъгъа нек хорлатады, анга не жетмейди, ол тауукъ кеси боюнун кесдирирге багушдан

бичакъ чыгъаргъанлай да нек эте болур? 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 58. [Сайхат:] Тауукъ, багушину къаза кетип, боюнун кесерге бичакъ чыгъаргъанлай, Нальчикге бара бардын да, кесинг алып келип, агрономгъа салдын. Ол а, тапмаз, тапса, табан кѣтюрюр дегенча, сени къуллугъундан чыгъарды да, орунунга кирди да къалды. И. Боташев, Пьесала, 154.

ТАУУКЪ КЮЛЮР [зат] Жукъгъа да тиймеген, къыйматсыз, масхаралы (зат).

– *Огъай, ийнанамыса сен анга, былайдагъыла бизни самаркъауларгъа кюрешедиле, анга тауукъла кюлмезлеми!* – деди Къушжестерни нѣгери. Хубийланы О., Аманат, 1, 135.

(башында) ТАУУКЪ ТАНКЫСЫ ЧАКЪЛЫ БИРИ БОЛМАЗГЪА (тауукъну танкысы тенгли бири (жугъу) болмазгъа) 1. Адам акъылдан хузум болургъа.

– *Оллаха, керти окъуна айтдын, – эрттенли бери сени бла жаншай, кюнюн кеч этгенни башында тауукъну танкысы чакълы бири болмаз, – деди Мазан.* И. Гадиев, Нарт уя, 20.

2. Не аз да деген магъанада.

Тауукъну танкысы тенгли бир болушлукъ эталмай, къолланы да хуржуннга уруп, бу элни сынагъанына кѣл кенгдиргенча къараргъа, кесими, сабийни жилягъаны, тиширыуну къара кийгени да мени ишим тѳююлдѳ деп ийнандырыргъа кюреширге неге тѳюшгенме?! Анда.

ТАУУКЪ ЭСИНДЕ – ТАРЫ БЮРТЮК (Нарт сѣз.) (тауукъну эсинде тары бюртюк дегенлей; тауукъ тѳюшю – тары бюртюк; тауукъ тѳюшю тарыды; тауукъ тѳюшю – тары бюртюк деп; тауукъ тѳюшонде тары бюртюк

дегенча д.а.к.) Адамны бек сѳюген, кюсеген, эсинде тутхан [заты, иши].

Къалай жюрюсе да, къалай турса да, тауукъ эсинде тары бюртюк тургъанлай, кѣлѳнде, тилинде, эсинде тута, ол кѣбюсюнде жангылып иги тенгине Махмут деучю эди. М. Шаваева, Мурат, 67.

ТАУУКЪГЪА ЮШ ДЕМЕГЕН [адам] Тынч, огъурлу адам.

Оллахий, ол мен таныгъан Ма-жир кеси ѳмюрюнде аллында тауукъгъа юш деген болмаз. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюнѳ, 121.

ТАУУШУ ЧЫГЪАРГЪА Биреуню ѳлгени, сауу белгили болургъа, хапары келирге (урушдан).

– *Ай, насыпсыз а!* – деди. – *Андан да насыпсыз а ол жарлы сабий болду. Масхут да сау болмаз ансы, бир тауушу чыгъар эди.* «Тейри къылыч», 93.

ТАХИР-ЗУХУРА БОЛУРГЪА (жаш бла къыз) Ёкеулен бир бирин чексиз сѳюерге.

Ахырында сѳюймекликни ѳчѳюлмез оту эки да жѳюрекни ѳртеннге алдырып, иш тахир-зухура болуп тебирегенде, къачырыуну заманы жетгенин бил да къой. Э. Гуртѳев, Сабыр ушакъ, 14.

ТАХТАГЪА МИНЕРГЕ Биреу уллу къуллукъгъа салыныргъа (патчахлыкъ, ханлыкъ д.а.к.).

Жетер къызны багъып, сау эте-ди, аны къатыннга да алады. Хан кѣп мычымай ѳледи. Жетер да ханны орунуна тахтагъа минеди. «Малкъар халкъ жомакъла», 2, 126.

ТАХТАДАН ТѳЮШЕРГЕ Бийик къуллукъдан чыгъаргъа.

– *Энди, шѳѳхум, тахтадан тѳюшерге санга да заман жетди, кесинги хар заманда да биринчи болуп турлукъму суна эдинг?* – деди Мурадин. Э. Гуртѳев, Тенгле, 107.

ТАШ-АГЪАЧ АШАП (чайнап) ЖИЛЯРГЪА Адам кюйсюзлюк, артыкълыкъ этип жиялргъа.

– Мен уруиха тебиреген кюн Ханифа Нальчикге дери ызымдан келип, поездге минерге тебирегенимде, къучакълап, жибермей, таиш-агъач ашап ма алай жиялгъан эди... Х. Шаваяев, Ыйыкъны ахыр кюню, 101. – Бюгюн жаишлары къайтмай къалгъан жарлы анала да, таиш-агъач чайнай, алай улудула, – деди Къанишау. А. Теппеев, Азатлыкъ, 149.

ТАШ-АГЪАЧ ЮЛЮШЮ БОЛУРГЪА (этерге) Къайда болса чачылып айланыргъа, баш кечиндирирге (чачаргъа) (адамла, малла).

– Бюгюнлюкде уа ненча адам, абирек болуп, от жагъаларындан айырылып, таиш-агъач юлюшю болуп, кау-куу эте айланадыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 272. Малла эл артына чыкъсала, Къуныж улу къуады, аллында суудан ары атласала, Хаут улулары таиш-агъач юлюшю этедиле, элни тебен жанында акъ зыгъырдан ары атлагъан малланы да жер бийлеген къонишула тутадыла, тазир саладыла. Анда, 7.

ТАШ АТАРГЪА (атып кетерге) Адам бир жерден ёнгеленип, ёпкеlep, ачыуланып кетерге.

Бир-бирде гура къылыгъым тутса, сабанынг да, башынг да от тебеси болсун деп, алайгъа таиш атып кетип къалыучу эдим. Хубийланы О., Аманат, 1, 280. Жарсыугъа, сюймеклик сезим, жаратыла билгенича, ёчюлюп да къалады. Артха айланып, анга таиш атханла тюбейдиле. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 195.

ТАШ ЖАРАТЫЛГЪАНЛЫ (жаратылгъанлы бери) Дуня къуралгъанлы, бек эрттеден бери.

Тиширыу ариулугъу – бек жарыкъ чыракъ, Суу жокъ андан таза, тау да жокъ андан акъ. Ол – таиш жаратылгъанлы да жаннган чыракъ. Аны кёрсенг, хар къыйынлыкъ да – тынчыракъ. Къ. Кулиев, Ахшам, 142.

ТАШ ЖАРЫРГЪА къара: СЁЗЮ ТАШ ЖАРЫРГЪА.

– Былайда эл тюпчю къатынла бла жанишай турмай, юйюнге, жарлылыгъынга къара, сен эрттенли аш этмегенсе. Сёлешип тебиресенг а, таиш жараса. О. Этезов, Тарда, 97.

ТАШ КИБИК БОЛУРГЪА 1. Зат бек къаты болургъа, къатаргъа.

Тюз да къар эригенлей, олсаятдан окъуна къызыулукъ жетеди, майда жауунла болмаучудула, жер терк окъуна къатып, таиш кирик болуп къалады. «Коммунизмге жол», № 108, 1968.

2. Биреуню жүреги къыйналыргъа.

Марзиятны жүреги эгечине таиш кирик болду, айтхан а жукъ да этмеди.

ТАШ КЪАБАРГЪА Чексиз бушуу этерге.

Ол [Чоллай] къалпакъ къыйырларын кёзлерине тартханды. Асыры мудахдан таиш къабады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 321.

ТАШ МАКЪАЧА КЪЫМЫЛДАРГЪА Терк къымылдамазгъа, ашыкъмазгъа, эринип атларгъа.

Сохта уа, къолларын керип, Алыкъа жукъусу келип, Таиш макъача къымылдайды. Ол школгъа ашыкъмайды. И. Маммеев, От жанады, 47.

ТАШ САЛЫРГЪА 1. Бир жерде орналып, мекам, юй ишлерге.

Нарт уяда таиш салыннганлы, мында быллай къыш кёргенме дерик адам хазна чыкъмаз. И. Гадиев, Нарт

уя, 429. *Ата журтха къайтыуну къанатлы къууанчы, эски журтда жаныгы таш салыу, жашау тиричилик... Жылла бла келген сынау.* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 64.

2. Биреуню, картлагъа къарап не да 41 бюртюкню жайып, къадарын айтыргъа.

Кызыйка Сыйлыханнга: – Кел ауруунгу алайым, кел. Мен сени излеп турама. Ий, аурунг, элде кёплеге да саласа, манга да бир таш салсанг, бек ыразы этерик эдинг. Б. Гуртуев, Адилгерий, 208. *Таш салдырмакъ, анга керти ийнанмакъ Мажсюсюлюк динчиледен кългъанды.* С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 15. – *Да тохта, – деп, ол бармакъларын ол таш салыучу къатынлача жайды.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 89.

ТАШ-ТОПУРАКЪ [адам] Бек кёп [адам].

Сурай барып, вокзалны тапдым. Ары къарадым, бери къарадым. Таш-топуракъ адам, къарындашым а жокъ. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 62.

ТАШ ТЮШГЕН ЖЕРИНДЕ КЪАЛГЪАНЛАЙ (масхара) Ары-бери кетмей жашагъан, тургъан жеринде кългъан.

Дагъыда, атамы журту деп, къайтып келип, таш тюшген жеринде кългъанлай болгъанма. Б. Гуляев, Къачхынчы, 9.

ТАШ ЧАРТЛАТЫРГЪА Урушургъа, хыны сёлеширге.

Анала барысы аллында таш чартлата келедиле да, артда жарашып къаладыла. Хубийланы О., Дерг, 107.

ТАШ ЧЫГЪАРГЪА Таш салгъан хапар айтыргъа.

– *Энтда да бир жаяйым. Келе эсе, келе, харип, сау-саламат келе эсе. Ма-а, къыз, жарлы, биягъыча,*

иги таш чыгъады. Кесинг а бир сюйюнчюлюк бересе, – деди Сыйлыхан. Б. Гуртуев, Адилгерий, 208.

ТАШ ЮСЮНДЕ ТАШ КЪОЙ-МАЗГЪА къара: ТАШЫН ТАШДА, АГЪАЧЫН АГЪАЧДА КЪОЙМАЗГЪА)

Сюргюнден къайтханда, кёрдюле таулула, бирле эллерини ташын таида, агъачын агъачда къоймай, тозуратып тургъанларын.

ТАШАЯКЪ: ТАШАЯКЪ АДАМ (къарач.) Къыйынлыкъдан, къыйын ишден артха турмагъан, къаты адам.

Адрахман ташаякъ адамды.

ТАШДАН, АГЪАЧДАН ДА ТЕРС БОЛУРГЪА Бек терс болургъа.

Неликден дегенде, лейтенант айтханнга кёре, мен алайлай да келинликни аллында таишдан-агъачдан да терсме. М. Гулиев, Акъ атлы, 78.

ТАШДАН КЁЧЮРЮРГЕ Бек урушургъа, тырман этерге, жашаусуз этерге.

Сора Зулкъарней сёлешип башлады. Ол эски къылыгъы бла низамсызланы сёгеди, планны толтурмагъанланы таишдан кёчюреди, жангы хорламлагъа чакъыра, жумушакъ жумдурукъчугъун ары бла бери силдейди. Э. Гуртуев, Мёлекледе кьонакъда, 98.

ТАШДАН СУУ ЧЫГЪАРЫРГЪА (ташны кысса (сыгып), суу чыгъарыргъа) Мадарлы, ётгюр, жигер болургъа.

– *Кесине керек болгъанда, Малжей таишдан суу чыгъарады, башхалагъа жузгъуп кългъанын кёрсе уа, Дюгербийча къаныгъып кюрешмесе да, баргъан сууну тыя эди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 366.

ТАШДАН СЮТ ЧЫГЪАРГЪАН (тамдыргъан) [адам] Къолундан келген, хунерли, мадарымлы адам.

Зауурбекни кѳолундан келмезлик иш жокѳду. Аллайлагѳа тауда ташдан сют чыгѳаргѳан дейдиле. Б. Гуляев, Кѳачхынчы, 54. *Машалла, кѳуру ма былайда кѳаллай адамла олтурасыз, жангыз бир пессимист кѳрмедим арагѳызда, бары оптимистле, ташны кѳыссала, суу тамдырлыкѳ адамла, кѳууана, кюле, чам, лакѳырда эте жѳорюген жигерле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 39.

ТАШКѳМЮРЛЕРИ СУУУРГѳА Адамланы бир бирге кѳызгѳанлары, кѳлкѳалдылары сууургѳа, селейирге.

Ала [Жантемир бла Таужан] айырылгѳандан бери, бир кесек заман кетгенлей, ташкѳмюрлери суууп, бир бирлерине тансыкѳлау кѳзден кѳарай тебирегендиле. Аппаланы Х., Кѳара кюбюр, 212.

ТАШНЫ-АГѳАЧНЫ ЖИЛЯ-ТЫРГѳА (ашаргѳа) Бек таралып жилиргѳа.

Амма, ташагѳа тѳушгенлей, ташны-агѳачны жилиатычу болур эди, кѳзлерини кѳызаргѳанлары кетмей тура эди. А. Теппеев, Кюн батмайды, 149. *Жаишчѳкѳ, анасыны бутларына чулгѳанып, ташны-агѳачны ашай: – Ая, бер да кѳой! Мен энтда, аттягѳа айтып, [чурукѳланы] башхаларын жибертирме! – деп жѳюрексинди.* Кѳудайланы М., Жилиаун парий этген мискин, 34.

ТАШНЫ-АГѳАЧНЫ ЧАКѳДЫ-РЫП (сѳелеширге) Биреу кѳаты, кѳчлю, уллу сѳелеширге.

– Сени жауунга да аллай бир кѳутурсун, ташны-агѳачны да чакѳдырып. Аппаланы Х., Кѳара кюбюр, 181.

ТАШНЫ СЫГѳЫП, КѳАН (суу) **ЧЫГѳАРГѳАН** 1. Адамны кѳарыуу келип тохташхан, ѳтгюр, жигер, жаш заманы.

Тейри, сени да ташны сыгѳып, кѳан чыгѳаргѳан заманчыгѳынгды. Кѳоркѳмазланы К., Горда бычакѳ, 2, 32. Юч жѳыйырма жѳыл дегенинг неди таулу кишиге? Хайт деген, ташны сыгѳып, суу чыгѳарып заманы. Х. Шаваев, Ыйыкѳны ахыр кюню, 114.

2. Жигер, ѳтгюр, мадарыулу адам.

Ол заманда жѳыйырма биржѳыллыкѳ, ташны сыгѳып, кѳан чыгѳарып, учхан кѳушдан тѳюк алыр деген, ким да сукѳланырча, хайт деген жаш эди. «Минги тау», № 1, 1985.

(сѳѳю) **ТАШНЫ ЭКИ ЖАРЫР-ГѳА** Ауур, огѳурсуз сѳѳлю адамны ѳсѳюнден.

Кѳолундан жукѳ келмегенликге, Феризатны сѳѳю ташны эки жарады дерсе.

... **ТАШХА БАСДЫРМАЗГѳА** Адамны бир жерде жашатмазгѳа, жашау бермезге.

– Мен аны ол ташха [кѳайын ѳѳюне] басдырмам, – деп кѳызады анасы жашына. «Коммунизмге жол», № 106, 1971 ж.

ТАШХА ТАЛАУМУ ТИЕРИК-ДИ? Бир зат да боллукѳ тѳѳѳюлдѳю деген магѳанада.

Мени сорсанг, турама мен, Ташха талауму тиерикди?... Мусукаланы С., Хакѳ дунияда жолоучуда, 281.

ТАШХА ТАЛАУ ТИЙМЕЗ Нарт сѳѳ. Аман адамгѳа хата болмаз деген магѳанада.

[Ибрагим Халиматха] Охо, неге гузаба этесе. ташха талау тиймеучѳдѳю. Гуртуланы Б. Жангы талисман, 37.

ТАШЫН ЖАЛАП ТУРСАМ ДА... Не бек кѳыйналыргѳа тѳушсе да, дегенде айтылады.

– Оу! Мен жарлы, жашчѳкѳны атасы, алай нечик айтаса! Атамы-анамы кѳабыр топурагѳын атып

къайры кетерикме? *Таи жалап турсам да, журтумда турургъа сюеме. Журтундан чыкъгъанны бёрю ашайды, алай айтма.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59.

ТАШЫН – ТАШДА, АГЪАЧЫН АГЪАЧДА КЪОЙМАЗГЪА

1. Къаты урушургъа, аман айталгъанын аямазгъа.

Асиятны ол чекге жетдирген киеуню юйюне уа дунияны башында болгъан къаргъышланы кыызгъанмайды, аны ташын – ташда, агъачын агъачда къоймазча къаргъайды. М. Шаваева, Мурат, 90. ...*Даража, окъуу да жюрютген орус бийле жюйюсхан Карцевни ташны ташда къоймай сёге эдиле.* А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 349.

2. Болгъанны бузаргъа, ояргъа, халеклик салыргъа.

Акъла элге кирирден бир кюн алгъа: «Тамбла эрттенликде хар кереги бла жюз ат толу хазырлыкъда элни тёбен жанында бизни къолубузгъа табылмасала, элни къой да, элде таш юсюнде таш къоймабыз. Сизни элигизден жюз партизан чыкъгъанды, биз аны унутмабыз», – деп буйрукъ жиберген эдиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 228. ...*Къоймабыз фашизмни ташын ташда.* А. Будаев, Ата журт ючюн, 83.

ТАЮКЪ: ТАЮКЪ КЪАЗАН Тогъуз токълу бирге бишген уллу къазан.

– *Абайланы таюкъ къазаннга ушаш, бу къазан не уллу затды, – деди Осман.*

ТАЯГЪЫН ЖЕРГЕ КЪАГЪАР-ГЪА (къарач.) Оноуну, сёзню тохташханнга санаргъа.

– *Тамата таягъын жерге къакъгъандан сора, анга сёз къошаргъа жарамайды.*

ТАЯКЪ АНТ Таякъ тюбю бла ётюр, бирликге жораланнган ант (эрттегили ата-бабаларыбыздан келген адет).

Малкъарлыла, бу мында [зонада] жюрюген артыкълыкъгъа мындан ары чыдаялмай, биз битер таякъ ант этерге оноулашабыз. Къудайланы М., Жилуун парий этген мискин, 72.

ТАЯКЪ БАШЫН КЁТЮРЮРГЕ (тургузургъа) Урушургъа, туююшюрге сылтау излеп айланыргъа.

– *Ма, жаным, элни быллайла, Таукъанчала, кючлегендиле да, игиле, ахшылагъа тынгыламай, таякъ башларын тургузуп, тапхан аманлыкъларын этип айланадыла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 300.

ТАЯКЪ БОЛУП ТИЕРГЕ Биреуню харамлыгъы, хатасы кесине хата келтирирге.

«Дунияда сабий кёбейип тебиресе, уллу заран боллукъду, ишизлик кёп боллукъду», – деп, осал насийхат айтхан докторла кюсегенлерин тапхандыла. Ол бизни миллетге таякъ болуп тийгенди. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 190.

ТАЯКЪ БУРУНУ БЛА САЙЛАР-ГЪА Затны бек сайламасын, чырлысын сайларгъа.

Тенгиз флотха аскерчилени бек мазаллыларын, саулукълуларын таякъ буруну бла сайлап аладыла.

ТАЯКЪ ЖАУУН (жангур – къарач.) Къыстау жаугъан сакъ жауун.

– *Таякъ жауун кёп бармаз деп сёз барды, – десе да, жангурну не къадар созулурун, не къадар къаты жауарын изледи.* Хубийланы О., Аманат, 3, 163.

ТАЯКЪ ЖЕТЕРГЕ (тиерге, сынаргъа) Биреуге тырман этилирге.

– *Бюро терс этсе да, таякъ артда кимге жетеди?* Лайпанланы С., Гур-

гумлу, 76. Энди биягы манга таякъ тиерге башлады деген акъыл Жансуратны башын энишге ийдирди. «Толкъунла», 201. Шаухалгъа бюгюн да бир таякъ тийди. Сабийни алдагъанча, алдадыла аны. Ж. Токумаев, Ауанала, 110. «Юй болгъан жерде хыны да эшитилир, даулашханынг да болур, тоба, аны кибик заманыбызда, тап, таякъ сынар ючюн да къалмагъанбыз», – деди къайын анасы. Хубийланы О., Аманат, 3, 183.

ТАЯКЪ КЁТЮРЮРГЕ Артыкълыкъ этерге, уругъа, тюерге.

Алай а къоямеди Ёрюзмек Батталны не сылтау бла къурутургъа билмей тургъан адамны, аны кесине таякъ кётюргенде. А. Теппеев, Азатлыкъ, 96. Гельмут анга [Байчогъа] таякъ кётюрюрча бир сылтау жокъ эди. Аны, Ташыуул, 254. – Сен къартса, сабыр бол! Кимге таякъ кётюресе? – деди Байдуллах. М. Шаваева, Мурат, 141.

ТАЯКЪ КЪАРЫНДАШ (къарач.) Ант бла жамауатха къошулгъан адам.

Эбизе Сосо Азретге таякъ къарындаш болгъанлы, экиси бир бирден айырылмайдыла.

ТАЯКЪ (къамичи) **ОЙНАТЫРГЪА** Биреуге азап чекдирирге, тюерге.

Аппа Баширни тюрю-тюрю сиркиулери таякъ ойната турса да, тюз алай а бир кере да къутурмагъанды. «Шуёхлукъ», № 4, 1971. Бирде ызларындан сынчылап [къарындашлары], жукъ эслесе, бий къамичини да ойнатады. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 40.

ТАЯКЪ ТЮБЮНДЕН ИШЛЕТИРГЕ Зор бла айтханын этдирирге, ишлетирге.

– Хакъсыз, жалсыз таякъ тюбюнден кишини ишлетирге эркин-

лигибиз жокъду. Кеси ыразылыгы бла болушлукъ этер мадары болгъан адамла табылырла деп, ышанып сёлешибиз, жамауат, – деди Умар. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 176.

ТАЯКЪ ТЮБЮНДЕН ТИЗИЛИРГЕ Ант этерге (эр кишиле бирликге, кертиликге шагъатха)

Бийнёгер, нёгерлерин къатына жыйып, айтды: «Мени кёлуме келгени: бу ишни башлагъынчы (тюрмеден адамланы бошларгъа), бирибиз ёлген жерде бирибиз да ёлурча, бирибиз бу къан ичген итлени къолларына тюшсек, ауузу къандан толса да, жукъ айтмазча, таякъ тюбюнден тизилирге керекбиз. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 74. Бир таякъны тюбю бла тизилип, Ант этгендиле таулула бирликге. С. Шахмурзаев, Таулуну календары 2.

ТАЯКЪДАН АТЛАГЪЫСЫЗ БОЛУРГЪА (этерге) Къарыусуз, жарлы болургъа (этерге).

[Аслан:] Майна Хызырлары былтыр, киши айтханнга да къарамай, чынтты элге айтылгъан берне этип, Пайрузну ызындан жиберген эдиле, кеслери да таякъдан атлагъысыз болгъан эдиле. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгы, 27. Базарбий энтда чырмалмай, аны бла къалыр деп айталмай. Ол жарлы Сапиятны уа таякъдан атлагъысыз этип бошагъанды. Хубийланы О., Аманат, 3, 263.

ТАЯНЫР ТАШЫ (биреуню) Болушлукъ табар адамы, жери...

Ананг саулукъда, таяныр ташынг, кирир арбазынг, ич сёзюнгю, тарыгыуунгу айтыр, санар адамынг барды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 224.

ТЕБИНСЕНГ, ЖЕР ТЕПДИРИРЧА ТЕБИН Ишинг, сёзюнг тынгылы, деменгили болсун.

Энди ол кесини умутун да, акъылын да айталлыкды. Тебинсенг, жер тендирирча тебин дейдиле. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 272.

ТЕГЕРЕЙ: ТЕГЕРЕЙ КЮБЕ (къарач.) Къарачайда этилген къаты кюбе.

Ананг тикген кёк чепкен Тегерей кюбеден бек болду. «Къарачай-малкъар халкъ жырла», 25.

ТЕЙРИ АРАДА БОЛСУН (ант, модалъ фраза) Аллах хакъына деген магъанада.

– *Тейри арада болсун, жашым келеди, – деп, ол кётюрюлгенди да, баласыны къучагъына кесин бергенди.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 48.

ТЕЙРИ АХШЫГЪА ЖОРАЛАСЫН (алгъыш) Биреуню тюшюне тынгылардан алгъа этилген алгъыш.

– *Келин! Мен бюгече бир сейир тюш кёргенме. – Тейри ахшыгъа жораласын!* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 112. – *Тейри ахшыгъа жораласын, балачыгъым. Бизде бир насып бар эсе уа...* Ж. Текуев, Бир эртгенликде, 48.

ТЕЙРИ АХШЫГЪА СОРСУН (алгъыш) Саулукъ, тынчлыкъ соргъанда къайтарылгъан жууап.

– *Тейри ахшыгъа сорсун, къалай туралла, харип, кеслери уа Балданлары?* И. Гадиев, Нарт уя, 266.

ТЕЙРИ БЕРДИ БИШГЕН АШ Аллах берди, насыбы тутду.

Тейри берди бишген аш. (Нарт сёз.)

ТЕЙРИ ДА АДАМЫ (межд.) Аллахны адамы деген магъанада, биреуленнге айланып сёлешгенде хайырланылады.

Ант эт десегиз, ант этерикме, тейри да адамы, манга жетдирмей, юйюнге уа ма бу эки начасны салгъандыла. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 71.

ТЕЙРИ ЖАРЫКЪ Кюн жарыгъы.

Кеч бет алгъанлай, тик кюнлюмлени сыртларында тейри жарыкда жангы этилген гебенле кёрюндюле. Х. Кудиев, Ол кюнледе, 36.

ТЕЙРИ КЮНИОН КЁРЮРГЕ Аллахны зауугъун этерге.

Эки тели бир болса, тейри кюннюн кёрюрге. (Нарт сёз.)

ТЕЙРИ КЪЫЛЫЧ Жауундан сора кёкде жети тюрлю нюрден къуралгъан къынгыр жыя.

Тейри къылыч райцентрни эки жаны сыртлагъа кёк кёпюр болуп салынды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрек-ле, 291. *Тейри къылыч болуп, гъаршдан Къарап турлукъду ол къышда. Къачда боллукъду къанатлы – Андий жамчы кийген атлы.* Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 76.

ТЕЙРИ СЕНИ УРСУН ДЕМЕГЕН [адам] Кишиге хатасы жетмеген, ариу халлы, сёзлю адам.

Байрумукъ элде огъурлу къартладан бириди. Ол туугъанлы, бир адамы кёзюне къарап, тейри сени урсун деп, бир аман сёз айтмагъанды, къумурсханы окъуна аягъы бла эзген болмаз. Ж. Залиханов, Тау къушла, 183.

ТЕЙРИ ТАЯКЪНЫ ТЮБЮ БЛА ЁТЕРГЕ къара: **ТЕЙРИНИ ТИШИ БЛА ТУТАРГЪА.**

Автор туз бла ант этеди, тейри таякъны тюбю бла ётерге хазырды, Жабраил анга бир зат да айтмагъанды. А. Теппеев, Ташыуул, 424.

ТЕЙРИ УРУРГЪА (дин) Биреуню Аллах онгдурмазгъа, къурамазгъа деген магъанада.

Малы болмагъаннга кюн тууду, малы болгъанны тейри урду. Нарт сёз.

ТЕЙРИ ЭШИК АЧЫЛЫРГЪА (дин) Бек сейирлик, тамаша иш болургъа.

– *Маху, былтырдан бери къяаны тешерге бир да тартдырмай эдинг да, энди уа не тейри эшиги ачылгъан-ды? – деди Мустафа.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 110. *Тюбюнден къарап тургъан халкъ ол сейирге тейри эшиги ачылгъангача къарап турду.* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 122.

ТЕЙРИНИ ТИШИ БЛА ТУТАР-ГЪА Аллахны аты бла къаргъаныргъа.

– *Мен андан билген зат жокъ-ду, – деп, Асият тейрини тиши бла тутады.* «Коммунизмге жол», № 43, 1964.

ТЕЙРИНИ ШАГЪАТХА ТУТАР-ГЪА Ишни кертисин айтыргъа.

Алай, ётюрюкден не асыу, ол бугъа дегенлери, тейрини шагъатха тутуп айтсакъ, тюгел бугъа дерча тиежегине да хазна жете болмаз эди дейме. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 130.

ТЕКБЕР: ТЕКБЕР ЭТЕРГЕ (дин) Къурманнга союлдукъ малгъа дууа окъургъа.

Бизни къурман малыбызгъа хар заманда Осман келип, текбер этиучу эди.

ТЕКЕ КЪАЛКЪЫУ ЭТЕРГЕ Ёретинлей не да олтургъанлай къалкъыргъа.

Мария аягъында чарыкъларын тешип, ундуругъуна таянды. Бир кесекден эс табып, теке къалкъыу эте башлады. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 249. *Жаланда хапчуклары аслам бир къауум адам, жукъларгъа къоркъуп, сагъайып, баш ура, теке къалкъыу эте турадыла.* Къудайланы М., Жилеуун парий этген мискин, 217. *Ол шинтикге олтурургъа юйренмеген къартла уа, харипле, жол жорюгенден жунчуп, укула киби чёгюп, теке къалкъыу этедиле.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 100.

ТЕКЕ САКЪАЛЛЫ [адам] Сакъалын ючгюл жюлюп жюрютген адамгъа айтадыла.

Жангы танышым, ырахат олтуруп, кесини сыйын ахшы билген адамча, теке сакъалчыгъын алгъа чыгъарып, эки къолу бла да къалпагъын, эки тобугъу бла да жол артмакчыгъын кыысып барады. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 102.

ТЕКЕ ОРУНУНА – ЭЧКИ (Нарт сёз.) Терслигин башха адамны юсюне атаргъа кюрешсе айтылады.

Сейирди жашау: теке орунуна эчки болгъанла кёп, керти адамла аз бола барадыла.

ТЕЛИ АУРУУ Сыпной тифни аты (Медицанадан.)

– *Тели ауруулагъа да кёмени, чечекни къош, – дедик экибиз да бирден.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 419.

ТЕЛИ ЖАНИБЕК ЧЕГЕМГЕ (къошха) **БАРГЪАНЧА** (баргъанлай; тели Жанибек суу башына баргъанлай) Оюмсуз, керексиз этилген, кюлюкюлю ишни юсюнден айтылады.

– *Энди кызып, тели Жанибек Чегемге баргъанча баргъандан хайыр жокъду, – деди Бийнёгер.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 69. *Тил билмейбиз, къолубузда сауут жокъ. Тели Жанибек Чегемге баргъанлай деп, къарачайлыла айтычулай, аны тюзге санамадыкъ.* «Шуёхлукъ», № 4, 1964. *Ол затла эсине келгенде, жолоучу элге кыйтып келгенине сокъуранды.* «Тели Жанибек суу башына баргъанлай, мен кыйры барама?» – деп келди акъылына. А. Теппеев, Кюн батмайды, 12.

ТЕЛИ СЁЗЮН ЭКИ АЙТЫР (деп) Бир айтылгъан сёзню магъанасын кючлер ючюн кыйтаргъанда айтылады.

[Солтан:] Алай, тели сёзюн эки айтыр деп, мен кесими ол начальникле болуп айланган жашладан аманнга санамайма! И. Боташев, Пьесала, 153. – Жумуш болуп келе келгенме. Тели сёзюн эки айтыр деп, айып этмегиз, алгъыннгыла болсала, быллай жумуш бла сизни аллыгъызгъа келмез эдиле, – деди Айдарукъ. А. Теппеев, Азатлыкъ, 25.

ТЕЛЧЕ: ТЕЛЧЕ ТАМЫРЫ КИБИК (тамырыча) Бек кёп жайылгъан, тамырланган затча деген магъанада.

Окълары, топлары жетишимлиди, телче тамырыча келедиле. Байрамукъланы Х., Мёлек, 81. Бу къамыжакъла къайдан чыкъдыла, къыра тургъанлыгъынга, тауусулмайдыла, телче тамыры кибик жайылгъандыла да.

ТЕМИР БАГЪАНА (чигинжи) **БОЛУРГЪА** (ишде) 1. Ишин, борчун тынгылы, деменгили толтурургъа.

– Школну бошадыгъыз, энди къыралны жашауунда бирер темир багъана болургъа керексиз, – деди устаз.

2. Биреуге ышангылы таянчакъ болургъа.

– Къарындашым темир чигинжимди, андан алгъа ёлейим, – дейди Айшат.

ТЕМИР БЕТ (къан) **АЛЫРГЪА** Ачыуланыргъа, огъурсуз бет алыргъа, кёгерирге.

Бир кюн Зауур бла мени штабны начальниги кесине чакъырып сёлеше тургъанлай, уудан къайтхан Акка юсюбюзге кирип келди. Темир къан алыпды. «Толкъунла», 144. Биягъында къызарып тургъан бети кёгерип, темир къан алып, эринлери къалтырай, Айдемирге жетерге мыллыгын атхан складчыны тутуп, бир жанына тартыргъа кюрешдиле. Лайпанланы С., Гургумлу, 128.

ТЕМИР СУУУГЪУНЧУ (темирни къызгъаны) **ЖАЗАРГЪА** (тюерге) Иш озгъунчу, заманында этерге.

– Биягъы сен [эфенди], намаздан чыкъгъанлай, ууазны хыршылай келип айтсанг, башларгъа боллукъду. Темирни къызгъаны бла жазаргъа керекди, – деди Къыямыт. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 304. Амин да темир сууугъунчу тые юйренгенди. Х. Кациев, Тамата, 69.

ТЕМИР ТЕРЕК (тереге) **БОЛУРГЪА** 1. Ёлмей туургъа, ёмюрлюк болургъа.

Хажибекирден кёп да эслиле алдата келгендиле кеслерин. Аны ючюн алдатхан ёлюп къалмагъанды, алдагъан темир тереги болмагъанды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 241.

2. Къадама болуп сюелирге.

Алай болгъандан арысында уа, ол эки-юч адам темир терек болуп сюелселе да, ишге чырмау болаллыкъ туююл эдиле. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 27.

(кимни, кимге) **ТЕНГ ЭТМЕЗГЕ** Биреуню бирсиледен бек сюерге, намысын кётюрюрге.

– Мен аны [Батыр Османовични] сау дунияда бир адамгъа тенг этмей тургъанма. Дагъыда кёрдюнгмю аны манга этип къойгъанын?.. Ж. Залиханов, Жанган жюрекле, 88.

ТЕНГИЗ – **ТОБУКЪДАН**, **БУЛУТ** – **БОГЪУРДАКЪДАН** (Нарт сёз.) Бир затха къайгырыуу жокъду, къоркъмайды деген магъанада тюбейди.

Тенгиз – тобукъдан, булут – богъурдакъдан дегенлей, жаш адамла, келликни оюм этип, кеслерин хатадан сакъалаймайдыла.

ТЕНГИЗГЕ ТАШ АТХАНЧА (болургъа) (Нарт сёз.) Бир зат тас болуп къалыргъа, табылмазгъа.

*Ийнек гитче зат туююл эди, кё-
рюнмей къалырча, алай тенгизге таиш
атханча, думп болуп къалгъанды.*

**ТЕПСИ ТЮБЮ БЛА ЖАШАР-
ГЪА** (масхара) Биреуден къалгъан-
кългъанны, садакъа ашап жашаргъа.

*Къаншаубийни тепси тубюн-
де семиргенди да, бутакълары бир
урулмаса, къутуруп кетерикди.* Ап-
паланы Х., Къара кюбюр, 247.

ТЕР БАСАРГЪА (уругъа, чабар-
гъа) Терлерге, терлегенден жибирге,
терлемеген жери кълмазгъа.

*Жыгъылгъанма кълан урушлада
Ёшюнюн тер басхан тор атдан,
Аугъанма мен кълар ауушладан, Кълан
ызларымы кълар артда.* Кълуйла-
ны Къл., Сайламала, II, 17.

ТЕР УРУРГЪА Терлерге.

*Юсюне кълара тер уруп, Бурун
сюеклери туруп, Эки кълугъын
жумгъанлай, Жалын, кълуйругъун жел
тарай, Кълызыл тору бир ат келед.*
Боташланы А., Сайланганлары, 100.

ТЕРЕЗЕ АУУЗ (терезе ауузу) Те-
резени тубюне кълнделен салыннган
къланга не да тапка.

*Эс бурмайын жата бутсуз ко-
миссар. Тышында терезе ауузу тыр-
хыкга, Кълыш келди дей, Тюшеди би-
ринчи кълар.* К. Отаров, Сайламала, 158.

ТЕРЕННГЕ КИРИРГЕ (кетерге)
Ишни ахырына дери тюз болумун
билирге, тинтирге.

*Мёлехан, андан ары сёзню тере-
нине кирирге сюймей, юй кълулугъуна
къларап тебиреди.* Аппаланы Х., Кълара
кюбюр, 59.

**ТЕРИ ТУЛУКЪ ЖАРАШЫРЧА
БОЛУРГЪА** Тиширыу эрге барып,
бек ариу кийинмесе да, айып этмез-
ча болургъа.

*Кълайгъырмаз, Зурият энди тери
тулукъ жарашырча болгъанды, кир-*

*сиз болсун ансы, омакъ кийинмеген-
ликге.*

ТЕРИСИ КЪАЛЫНДЫ Айтхан-
лыкъгъа кълажымайды, кълугъына
алмайды деген магъланада.

*Мынга айтхандан хайыр жокъду,
териси кълалынды.*

**ТЕРИСИН СОЮП КЪАПЛА-
ГЪАН КИБИК** (ушаргъа) кълара:
СОЮП КЪАПЛАГЪАНЧА.

*Чачы сарыды ансы, андан къл-
гъланы Аубекирни атасыны [Гондай-
ны] терисин союп кълаплап кълыйгъан
кибикди.* Ж. Залиханов, Тау кълушла, 280.

ТЕРИСИН СОЯРГЪА Зулмулукъ
этерге, унукъдуругъа.

*Ол затла толмасала уа, халкълны
терисин союп, этин ашарла.* Ж. За-
лиханов, Тау кълушла, 243. *Ол инарал
бизни хорлап алалса, Тырнакъларын
юсюбюзге салалса, Жыртып, талап,
мууал этип къларыкъл, Жасакъл бла
терибизни соярыкъл.* Аппаланы Х., Кълара
кюбюр, 183.

**ТЕРИСИН СЫДЫРЫП БЕРИР-
ГЕ** Биреуге кълчюн, къларыуун, ырыс-
хысын аямай берирге.

*Ийналукъл, кълакълды-сокълдуланы
эшитмегенча этип, сёзюн бардыра-
ды. Алай мен колхозубузгъл терими
сыдырып берирге артха турлукъл
туююлма.* З. Толгуров, Эрирей, 58.

(кимни) **ТЕРИСИНЕ КИРГИН**
(къларгълыш) Андан сора ырысхынг,
насыбынг болмасын (этилген ар-
тыкъллыкългъл тёзалмагъланда айты-
лады).

– *Охо, ишигиз болмасын, не уа аны
терисине киригиз, – деди бирси къл-
тын.* З. Толгуров, Кълызгъл кырдыкла, 198.

ТЕРЛЕГЕН ЖЕРИ ЖОКЪДУ
(терлерик туююлду) Бир зат ючюн
кълайгълрылыкъл, жарсырыкъл туююлду
деген магъланада.

– Энтда ала ючюн терлеген жерим жокъду, алай ол къартыбызны жилимукълары тѣгюле айтхан сѣзлерин сыйсыз этерге болмайма, ала да барысы да бирча болмазла, айыра билирге керекди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 269.

ТЕРЛИК КЕПДИРИГЕ Жолоучулукъда атын солутургъа.

Сора хан айтды: «Жашым, атынгдан тюш, терлик кепдир, жол кес, бир суусуз къазан да ас». «Къарачай нарт таурухла», 90.

ТЕРС АЯГЪЫНДАН ТУРУРГЪА (басаргъа) Биреуленни халы осал болгъанын кѣргюзтюр ючюн айтылады.

– Ала, нек ачыуланаса, къоншум, эрттенликде терс аягъынгдан тургъан болурса? «Минги тау» № 3, 1985. «Ий не болду санга? Терс аягъынгы басыпмы кирген эдинг орунга?» – дей барып, Ёлмез эшиклени ачып, кюнню акъ таякъларындан юйюню ичин толтурду. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 207.

ТЕРС КѢЗ БЛА (кѣзден) КЪАРАРГЪА (терс къараргъа) Сюймезге, жаратмазгъа, онгсунмазгъа.

Бир къауумланы кеси миллетлерине терс кѣзден къараучулары къаллыкъды. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнор, 183. Аны [Сталинни] сау миллетге терс кѣзден къарагъан аурууу артда кѣп миллетлеге жетгенди. Анда, 181. Наипхан Сафаргъа асыры терс кѣз бла къарай болурму? 3. Толгуров, Эрирей, 15. – Ануар, сени Фердау бла аны элине келгенинге бюсюремезликле, терс къарарыкъла табылырла. Х. Кациев, Сайламала, 229.

ТЕРС ТАМАГЪЫНА КЕТЕРГЕ [бир зат] Адам ашагъанда, ичгенде чачыгъыргъа.

Терс тамагъыма кетип, чачыкъдым да, ёлюп къалаем. Ж. Залиханов Жаннган жүреккле, 233.

ТЕРС ТЮЕГИНДЕН БАСАРГЪА Биреуню къогъузтургъа, ачыуландырыргъа, жигине къатылыргъа.

Муну терс туюгинден бассанг жарамаучуду, айтырын артха салып къоймаз, беш башынг бла атлар, дагъыда сени терслер.

ТЕРСИНЕ АЙЛАНЫРГЪА (барыргъа) Аман, тапсыз халлагъа юйренирге.

«Аминат терсине айлана башлагъанды», – деп жаза эди Аслан. Кебекланы Б., Кюн туюбюнде экеулен, 48.

ТЕСУКЪА: ТЕСУКЪА ЭТЕРГЕ (къарач.) Тепчий-тепчий турургъа (ат.)

Жюгеннге бойсунмай, тесукъа эте тургъан байтал. Доттуланы Х., Ёмюрлюк. 71.

ТЕШИК ТАПСА, ЖЕРГЕ КИРИРЧА БОЛУРГЪА Бек уялгъандан жунчургъа, не этерге билмезге.

– Элде ичгичиди, хауледи, ол [Харун] юй жашаугъа жараулу туююлдо дегенлеринде, тешик тапсам, жер туюбюне кирип кетерча болама, билемисе, – деп, Фатимат, къыза кетип, жилип къалды. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 112.

ТЕШИКЛИ ТАШХА ТАГЪАРГЪА къара: АГЪАЧ АТХА МИНДИРИГЕ.

– Байланы мюклерине тийген болса, шерият сюд этип, чыбыкъ урургъа, эшек атха миндирип, орамлада не да элден элге, бетине туююрте, налат бердире айландырыргъа, эллени орта ныгъышларында адамланы тешикли ташлагъа тагъаргъа, – деди. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 169.

ТЁБЕГЕ АЛГЪА МИННГЕН
АЛГЪА ТЮШЕР (Нарт сёз.) Алгъа
туугъан алгъа ёлор деген мағанада.

*Тёбеге алгъа миннген алгъа тю-
шер дегенликге, жашауда алай болуп
да бармайды: кёп жаш адам алыша-
ды дуниясын замансыз.*

ТЁБЕДЕ ОЙНАР Токълу тери.

*Бизни элде Сулфагъарны къаты-
ны Жанкъыз, акъсакъ болгъанлыкъ-
гъа, хар ким тёбеде ойнар тонну бич-
дирирге, тикдирирге да анга келиу-
чюдюле.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 348.

ТЁБЕДЕГИН-ТЁППЕДЕГИН
КЕЛТИРИУЧЮ [адам] Мажарыулу,
мадарыулу адам.

*Мен [Базарбий] – эшекча жегил-
лиучю, тёбедегин-тёппедегин келти-
риучю, сиз да – аны чачыучу, тылкъ
этип, тамакъдан жиберилучю. Да-
гъыда мени атым «ичгичи», «хауле»,
«хыны». Хубийланы О., Аманат, 2, 247.*

ТЁГЕРЕГИН АШАРГЪА Ачыу-
лу болургъа, типискиге къалыргъа.

*Жалан да ыразы болмай жаша-
гъанла чанкаладыла. Адыргы эте-
диле, тёгереклерин ашайдыла, алай
жукъ эталмайдыла.* Ж. Токумаев, Къурч
бюгюлмейди, 38.

ТЁГЕРЕГИН (жан-жанын)
КЪАРМАРГЪА Адам, бир затны хал-
лын билалмай неда ишин эталмай,
онгсуз болургъа, къыйналыргъа.

*Жанботну жюрегин къоркъуу ал-
гъанды, ол, не этерге билмей, тёге-
регин къармайды. «Шуёхлукъ», №31, 55.*

ТЁГЕРЕГИНЕ АЙЛАНЫРГЪА
Биреуге жарыкъ болургъа, шапа-
лыгъын этерге, тансыкъларгъа.

*Шуёхуму юй бийчеси жарыкъ
адамды, тёгерегеме айланды. Х. Ша-
ваев, Кюйген тап, 70.*

ТЁГЕРЕК ТОЙ ТУТАРГЪА (той
тутаргъа) Уллу той, къууанч этерге.

*Диплом алгъанлыкъгъа, не тёге-
рек той тутарыгъы бар эди!*

ТЁППЕ ТУРУРГЪА (тургъузур-
гъа) Чонкъайып жыгъылыргъа (жы-
гъылтыргъа).

*Чабып бара, таиша абынып,
Къанамат тёппе турду. Ж. Токумаев,
Дертли къама, 19. Шауурдатчыны ыр-
гъакъ бауу юзюлюп, кеси тёппе ту-
руп, артха жыгъылды. «Минги тау»,
№ 2, 1993.*

ТЁППЕСИ БЛА КЪАРАРГЪА
Огъурсузланыргъа, кёзюн кётюрмей
къараргъа.

*Мырзабек, къашларын туююп,
тёппеси бла къарап, ачыуланыракъ
да болуп, айтды. Б. Гуртуев, Жангы та-
лисман, 58.*

ТЁППЕСИ КЁКГЕ ЖЕТЕРГЕ
(жетгенча болургъа, жетдирирге)
1. Чексиз бек къууаныргъа.

*[Чонай, дефтерин ача:] Сен а
поэзияны ангылай билген адамса да,
асыры къууаннгандан, тёппенг кёкге
жетерикди! Ж. Токумаев, Ауанала, 236.
Ханипа, аны [телеграмманы] алгъан-
да, асыры къууаннгандан, тёппеси
кёкге жетгенча болады. Анда, 107. Ол
сени жыйырманчы сабийинг эсе да,
баихаладан айырып, санга эс буруп
тебирегени тёппенги кёкге жетди-
реди. И. Гадиев, Нарт уя, 260.*

2. Адамны даражасын махтауда
чексиз кётюрюрге.

*Бизде аллай болса эди [Японияны
императоруча], къыралны къырал
этген ол эди деп, аны тёппесин кёк-
ге жетдиргинчи махтар эди. Жулабла-
ны Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 199.*

ТЁППЕСИНДЕН КЪУЯРГЪА
Биреу ичгини, тютюнню асыры кёп
ичерге.

*Павел аязса уа, ауузундан сёзюн
чыгъармай, кёзюн чыракъ ийип, къа-*

ра тынгылауну салып, тютюнню тѣппесинден кѣуюп, ауузуна жукъ элтирге унамай, тапхан жашауу ол эди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 173.

ТЁРГЕ ЁТДЮРЮРГЕ Биреуню намысын кѣтюрюп, юйде, столда сыйлы жерге олтуртургъа.

Хажомар Къамботну тѣрге ёт-дюрюп, кесини онг жанына, тапчаннга олтуртду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 144. [*Къарт*] аллыбызгъа келип, экибизни да кѣучакълайды, тѣрге ётдюреди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 243.

ТЁРДЕ – ТЕМИР ТАЯКЪЛЫ, КЪАЯДА – ЧЫПЧЫКЪ АЯКЪЛЫ [адам] (фольк.) Сыйы да, жигитлиги да болгъан, болумлу, хайт деген адам.

Бизни таулада айланнган кѣутхарыучу таулу жашларыбыз тѣрде – темир таякълы, къаяда чыпчыкъ аякълы жигитледиле.

ТЁРЕ БОЛУРГЪА Жангы адет кирирге (халкъгъа, жамауатха).

[*Ариужан:*] *Бернени киши да сыйюп этмейди, жаным. Алай а адет кибики да, мени юсюмде баиша тѣре болмасын деген кибики эте барадыла.* Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 37.

ТЁРЕ КЕСГЕН БАРМАКЪДАН КЪАН ЧЫКЪМАЗ (Нарт сѣз, эски) къара: **СЮД КЕСГЕН БАРМАКЪДАН КЪАН ЧЫКЪМАЗ.**

– *Да, не мадарым барды. Тѣре кесген бармакъдан къан чыкъмаз дейди. Сен тийишли (тыйышлы – къарач.) кѣргенни берирме.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 12.

ТЁРЕГЕ ОЛТУРУРГЪА Оноугъа кѣатышыргъа (элни акъыллы, жашаулу адамларындан кѣуралгъан сюдге).

Тиширыула, оракъ ора, «Эрирей» айтыучу эдиле, биз а таида жазыу-

ланы окъуп, кимибиз Кърым хан, кимибиз Къазанукъа Жабагъы, кимибиз Жандарланы Жандар болуп, тѣреге олтуруучек. А. Теппеев, Азатлыкъ, 43.

ТЁРТ АЯКЪЛЫ ХАЙЫУАНЫ БОЛМАЗГЪА Бир тюрлю малы болмазгъа, жарлы жашаргъа.

– *Жарлыгъа байлыкъ жараишмаз деп, андан сора тѣрт аякълы хайыуаным жокъ эди.* Ж. Залиханов, Тау кѣушла, 102.

ТЁРТ БЮГЮЛЮП (бюкленип) **ИШЛЕРГЕ** 1. Къыйналып, къара ишде ишлерге.

– *Сымайылны жангыз кѣызы бир жарлыгъа баргъанды да, тѣрт бюгюлюп ишлейди деп, мени ыйлыкъ-сындырсынла.* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 144.

2. Намаз этерге.

Эр кишиле, тѣрт бюкленип, мангылайларын жерге-жерге урдула. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 108.

ТЁРТ ГУППУШ (гуппур) **БОЛУРГЪА** Гуппур болургъа, мугурайыргъа, жунчургъа.

... *Машинаны да жолда кѣоюп, кими баишын тон жагъасына, кими пальто жагъасына сугъуп, сууукъдан тѣрт гуппуш болгъанлай, тѣгерекге жайылдыла.* Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 204. *Чѣпе, эки кѣзюн баргъан суудан айырмай, тѣрт гуппур болуп, сакъ-сакъ атлай келеди.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 299.

(аты) **ТЁРТ ДУНИЯГЪА АЙТЫЛЫРГЪА** Адамны аты иги бла айтылыргъа.

Ударникле, стахановчула хар ишге алчылыкъ этип, тѣрт дуниягъа айтылып барадыла. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 412.

ТЁРТ ДУНИЯНЫ КЪАРАТЫРГЪА 1. Уллу кѣычырыргъа.

Бу, кычырыгы да төрт дуняны бери кьарата: «Ой, белим! Ой, белим!» – деп тохтаусуз бардырады. «Жанкылыч», 279.

2. Урушургъа, кычырыргъа.

Ахматны уа бир кёрейим деп, дуняны кьаратып кетгенди. А. Узденов, Саният. 36.

ТӨРТ КЁЗЮ БОЛУРГЪА [адамны] Ахшыны, аманны оздурмай эслерге, сакъ болургъа.

«Иги кьойчуну төрт кёзю болур», – деп, ма быллай кьойчугъа айтадыла, – деди. М. Геттуев, Жюрекле бла алтын кьолла, 70.

ТӨРТ САНЫН ТЮЙЮП ЖАШАГЪАН (гыржын ашагъан) [адам] Кыйналып ишлеген, кеси кьол кыйыны бла жашагъан адам.

Мен, төрт санымы туююп, кючден жашагъан бир адамма, мени не затыма эришесе?

ТӨРТТАГЪАН: ТӨРТТАГЪАН БОЛУРГЪА (этерге) [адам, улоу] Биреу не да улоу арыргъа, ырмах болургъа (этерге).

– Атны Харуннга жал берген эдим да, ол а төрттагъан этгенди да кьойгъанды, – деп жарсыды Омар.

ТӨРЮНДЕН ЭСЕ КӨРЮ ЖУУКЪ БОЛГЪАН [адам] Кьарт адам.

– Төрюмден эсе кёрюм жууукъ болганында да, бу бизни анабызды да деп акъылыгыызгъа келмейди, – деди Берхан кызына. Хубийланы О., Аманат, 3, 173.

ТЁШГЕ ТАЯНЫРГЪА (къарач.) Башха мадарын таусуп, кыйматсыз, хайыр чыкъмаз жерге таяныргъа, ышаныргъа.

Сюргюнде кыйын жерлеге тюшген таулула төшге таянган эдиле.

ТЁШЕГИН ЖАНГЫРТЫРГЪА (лакъ.) Жангыдан кьатын алыргъа, эрге барыргъа.

«Алан, Ортабай, санга бир тиширыу табылмаймыды? Тёшегинги нек жангыртмайса?» – деп лакъырда эте эдиле. «Шуёхлукъ», № 4, 1972. – Мени юйюрюме ишчи кьолла керекдиле. Тёшегими да жангыртыргъа суюме, – деди Жора. А. Теппеев, Сыйрат кёпюр, 384.

ТЁШЕГИН ЖЫЛЫТЫРГЪА Тынчайыргъа, төшегинде жатаргъа.

– Бар, харип, Бийгъа, бар, төшегинги жылыт, энди сен былайда не этериксе, – деди Сыйлыхан. «Коммунизмге жол», № 107, 1972.

ТЁШЕК БОЛУРГЪА (тёшекге тюшерге) Кыйын ауруп жатаргъа (кьобалмай).

Алай бир кьауумла, хауа жарашмай, төшек болгандыла. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 114. Ала уа [жашлары], жете келгенлей, аналары суюген шош, мамыр жашауну угъай, кюреш жолун сайладыла да, аны [аналары Кьундузну] төшек этдиле. А. Теппеев, Азатлыкъ, 206. Къарындашларым а... «Сиз башха дуняда эсегиз, мен мында не этеме?!» – деген кюнлерим аз болмагъанды, анам харип төшекде болмаса. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 93.

ТЁШЕКГЕ КИРМЕЗГЕ Кече жукъламазгъа, тынчыкъ тапмазгъа.

Ауушха малла сюреме деп, аз кыйынлыкъмы кёргенди, кьайтханлы уа, аланы сакълайма деп, кече төшекге кирмегенди. З. Толгуров, Кызыгъыл кырдыкла, 102.

ТЁШЕКГЕ ТЮШГЕНЛИ Ауруп жатханлы.

Алай, Асиятны атасы ауруп, төшекге тюшгенли, кызы хазна ишге да

бармайды. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 115.

ТИГИМ АЯКЪ Сый табакъ, ашарыгы, ичгиси бла.

Андан сора, не айтаса, баиша столладан тигим аякъл келип, бары да шуѣх бола баишлайдыла. Къудайланы М., Жияуун парий этген мискин, 44.

ТИЗГИНИН ЖЫЯРГЪА (жыйдырыргъа) 1. Къара: КЪАБЫНА ЖЫЯРГЪА.

– Аны мен тизгинин жыйдырырма, ауузун да къысдырырма, – деди Азамат Алиевич. М. Шаваева, Кюн тыякъл, 48.

2. Сымарланыргъа.

Азамат, тизгинин жыйып, акъырын, кѣргенине салам бере, барлыкъ юйюне озады. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 175.

ТИКГЕ ТЫЯРГЪА 1. Къара: ЫР-БЫННГА ТЫЯРГЪА.

Къыз мени сабий тазалыгъы бла андан бек тикге тыйгъынчы, Шамдарий коридордан къычырды. М. Гулиев, Акъ атлы, 52.

2. Женгерге, сѣз айтыргъа онг бермезге.

Ауузун жандырып аны [Нюрчюкню], Тыйр муратда тикге. Аны, Кетмегиз, журнукла, 19.

ТИКГИ: ТИКГИ БОЛУРГЪА Баштѣбен болургъа, мулахланыргъа.

– Ислам, тикги болуп тургъандан хайыр жокъду. Бир затха тохташыргъа керекбиз, – деп, Дадаш комиссарны сагъышларын бѣлдю. Ж. Токумаев, Дертли къама, 250.

ТИЛ АЙЛАНДЫРЫРГЪА (адамны кѣзюнде) Адамны кѣзюне тюшген кирни тили бла чыгъарыргъа.

– Сабийни кѣзюне кир тюшген эсе, тил айландырайым, – деди ынна. (Халкъ медицинадан.)

ТИЛ АЧАРГЪА Сѣлешип башларгъа (тил тутханын ачып).

– Э... киши, – дегенни айтды, тил ачханын туура этмезге кюреше. М. Гулиев, Акъ атлы, 7.

ТИЛ БЕРИРГЕ Сѣлешир онг берирге.

Къауум заман ѣтгенде, Энчи кѣрюп барындан, Аллах тил да бергенди, Айырып жаныуардан. «Заман», №28, 2016.

ТИЛ БИТЕРГЕ Уста сѣлеше, уруша билирге (сейирсингенде айтылады).

– Исмайыл Селимовичге уа бир тил битгенди! М. Шаваева, Кюн тыякъл, 179.

ТИЛ ЖАУУ КЪУРУРГЪА Ауузу къургъакъсыргъа (кѣп сѣлешгенден).

– Энтда жатмаймы турасыз?.. Сизге жалына, тил жауум къуруду да!.. Хубийланы О., Аманат, 2, 6.

ТИЛ ЖЕТДИРИРГЕ Жашыртын билдирирге, тил этерге.

Сарбий бла Добай болмаса, ол адамланы бандитле билген да, ѣлтюрген да этерик туююл эдиле, ала бандитлеге тил жетдирип, аланы чакъыргъандыла. О. Этезов, Тарда, 151.

ТИЛ КЕЛТИРИРГЕ Тасха берлик адам табаргъа (урушну заманында душманны жанындан).

Сен баишчылыкъ этген отделение аланы жанындан тил келтирип муратда тасхагъа барады. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 40.

ТИЛ КЪАГЪАРГЪА Жашырын бир затны билдирирге.

Къатында сѣлеше тургъан адамгъа тил къакъгъанча, башын да къымылдатады жолоучу. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 265.

ТИЛ КЪАРА ТУТАРГЪА Сѣлешмезге (ѣпкелегенден).

Бир бирге тил къара тутмагъыз, характер келген да этер, кетген да этер, эгечле болгъаныгъызны унутмагъыз. || Сора сени анангдан аууз къара тутарча, мени не кыйынлыгъым барды? Огъай, иги жаш, мен ол азапны чегерге излемейме... Хубийланы О., Аманат, 2, 294.

ТИЛ ТАБАРГЪА Бир билерин ангыларгъа, бир акъыллы болургъа.

Чондур бир кюнню бир жерде жарашып ишлемегенди, аман-иги селешеме деп, сагъыш этмей, ауузуна не тюшсе, аны айтханды, кьоншуда, тийреде да киши бла тил тапмагъанды. Хубийланы М., Алан, 3, 49.

ТИЛ ТУТАРГЪА (тутдурургъа) 1. Келин кыйынларына намыс этгенден селешмезге (селешдирмезге).

Келинчик, кыйын атасындан тил тута, челекни бер деп кьргюзтдю. «Малкър халкъ жомакъла», 1, 217. – Бержан, жаратхан Аллах къарап турады, мен келиниме бир кюн да тил тутдурмагъанма. Хубийланы О., Аманат, 3, 97.

2. Ёпкелеп, урушуп, бир бири бла селешмезге.

– *Огъесе, бир биригизден тилми тутасыз? – деп сорду Афууажан.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 71. *Мурат, аркъасын да эшик таба айландырып, жатып тура эди. Биз да жерлерибизни этип жатабыз. Ол кече селешген болмады, бир бирден тил тутханча къалабыз.* Къудайланы М., Жилуун парий этген мискин, 113.

3. Арталлы да селешмезге, тасха бермезге.

– *Санга жукъ сорулгъан заманда, тил тутмасанг, экинчи манга тюбесенг, эшитмедим деме, – деди Къанамат.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 266. [Таубий:] *Аланы тил тутуула-*

рын къамичиле бла, маузерле бла ачдырыргъа керекди. И. Боташев, Пьесала, 27. [Таубий:] *Энди соруу этип тебиресенг, мени биргенге ала бар да, ол тил тутханны мен селешдире билirme.* Анда, 21.

ТИЛ ЭТЕРГЕ Эки адамны ортасына сёз бла жүрек кыйынлыкъ салыргъа.

– *Эт тил, тилчи ит! Тил этесе деп, сени Нанаи аяп кьояр! – деди Добай.* О. Этезов, Тарда, 141. *Кими уа, болалмайын Арлакъгъа ётерге, Турадыла ашыгъып Анга [Мухаммат фыйгъамбаргъа] тил этерге.* Т. Зумакулова, Таулары жыры, 91. *Ол [Калмыков], таулулары оноучусуз кьояп, сьйгенин этгенди. Не медет, анга болушхан таулула да табылгъандыла. Не бла? Бир бирден тил этип.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сьрюнюр, 104.

ТИЛДЕ СЮЕК ЖОКЪДУ Нарт сёз. Тилге нени да (ахшыны, аманны да) айтып кьояргъа тыйгъыч (чырмау) жокъду.

Сайхат хоншуларына эс бурмаиды, тилде сюек жокъду деп, не да айтырла.

ТИЛИ АЙЛАНМАЗГЪА 1. Абызырагъандан сёз айталмазгъа, тили тутулургъа.

Этиучюсюн этди Асмаат, жашны бетине суу чачды, Тили айланмай кьп турду, жюгю ауур эди жашны. Олтуруп да бираз турду, тамам, кьп бола кьз жашы. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 55. *Селеширге Адух чыкъды. Уялгъандан тили айланмай, бираз мычыды да, къатындагъыла болмаса, киши эшитмезча, тьрт сёз айтды: «Изев кьуаргъа тийишли кьреме».* М. Шаваева, Кюн тьякъла, 62.

2. Эсиргенден, кьп ичгенден селешалмазгъа.

Чоппак бла Элбуздукъ, багъады, учузду деп къарамай, семиз тауукъланы биширип, Чоппакны тар отуууну эшигин къаты бегитип, кѣзлери къызарып, тиллери айланмай тохтагъынчы ичдиле. О. Этезов, Тарда, 144.

3. Башха тилде сѣлешалмазгъа.

– *Бир Аллах, ол мен ангыларыкъ, айталлыкъ да затладан туююлдою. Тилим окъуна айланаллыкъ болмаз дейме, – деди ынна.*

4. Айтырыгъын айтып къояргъа базынмазгъа.

Айтып иерим келмейди. Къайдан, жарлы, къалай эсе да тилим айланмайды айтып иерге. Чотчаланы М., Кюндюзгю кюн, 173. *Бусагъатда бизден жюз бла жарым минг сом тилерге кимни тили айланганды?* И. Гадиев, Санга айтама, 141.

ТИЛИ АРТЫНА КЕТЕРГЕ (тартыргъа) *Жукъ айталмай къалыргъа (абызырагъандан).*

Къобуп, мен да кѣлуме келгенни бир жармалайым деп тура эдим. Бузжигитден сора уа тилим артына кетди да къалды. Хубийланы О., Аманат, 3, 69. *Алай аны къайгъылы жюреги жашына тюбегенине къууанмайды, тили артына тартыла, айтырыкъ сѣзлерин айталмайды.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 136.

ТИЛИ АЧЫ [адам] *Огъурсуз, ачы сѣзлю адам.*

Ётюрюк сѣз харамды, тили ачы туююл эди Ханымсатны. Хубийланы О., Адамла, 105.

ТИЛИ АЧЫЛЫРГЪА *Эркин, жарыкъ сѣлеширге (ичгенден).*

Тамакъдан бир-эки рюмка тигелегенинде, эки къауумуну да тиллери ачылды. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 15.

ТИЛИ БАЙЛАНЫРГЪА *Сѣлешалмазгъа, апчыгъандан.*

Ол къадар ахчаны кѣргенден сора, тилим байланып, къолуму да кѣтюргенлей, сын болгъанлай къалдым. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 124.

ТИЛИ БИР КЪАРЫШДЫ *Адам сѣзчюдо, тилчиди деген магъанада.*

Ханипаны тили бир къарышды, орамны ётген болуп, ол сѣзюн этмеген жокъду.

ТИЛИ БИЧАКЪ КИБИК [адам] *Сѣзге уста, жютю сѣзлю адам.*

– *Кѣремисе ол аманны сен! Тили, бичакъ кибик, жютюдою.* О. Хочуев, Жюрегинги сууутма, 72.

ТИЛИ БЛА ЖАЛАГЪАНЧА ЭТЕРГЕ 1. *Къара: КЕЗЮНЕ-БАШЫНА СУГЪАРГЪА.*

Армиядан келген жашын Фатимат тили бла жалагъанча этеди.

2. *Сылап, сыйпап, ариу, кирсиз этерге.*

Лиза юйню туююн тили бла жалагъанча этгенди.

ТИЛИ БОЛМАГЪАН [адам] 1. *Окъуй, жаза билмеген адам.*

– *Мен, тили болмагъан, бир къарангы адам, андан не ангыларыкъма?* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 62.

2. Башха тилде сѣлеше билмеген адам.

Ол кюнледе, тилим болуп, ала [немецлиле] бла бир сѣлеширге къалай термиле эдим! А. Теппеев, Кюн батмайды, 105.

ТИЛИ БЮЛДЮРГЮ ЭТЕРГЕ (этдирирге) *Эркин сѣлешалмай, къыйналыргъа, тирелип-тирелип сѣлеширге (жунчугъандан, эсиргенден).*

Манapolisну аракъысы къыздыргъан Чоллайны бети жерк къабукъгъа боялгъанча къызаргъанды. Тили бюлдюргю этеди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 163. – *Тотуш, тилинг къалай*

эсе да аман бюлдюргю этеди. Шаманланы М., Окъа бёрк, 29. — Ой-ой-ой, дынгыр-мынгыр, — деп, къыргъызлы, тилин бюлдюргю этдирип, къоллары домбра сокъгъанча этдирди. С. Бабаев, Атамы китабы, 145.

ТИЛИ (къагъыты) ЖОКЪДУ
1. Сёлеше билмезге (туугъанындан).

Ол жарлы сабийни тили жокъду, къоркъгъандан болгъанды дейдиле.

2. Окъуй-жаза билмезге.

Эшта, эшта, бизде аны къайгъысын жюрютюрюк ким барды дейсе. Мени къагъытым, тилим жокъду, бир къарангы адам. Хубийланы О., Аманат, 2, 42.

ТИЛИ КИЧИЙДИ Сёз айтырғыы келеди деген магъанада.

Хар Аслижанны кёргени сайын Камалны тили кичийди анга лакъырда этерге, алай кёлюне тиер деп, тынгылап къояды.

ТИЛИ, КЪАГЪЫТЫ БОЛГЪАН
Окъуй, жаза билген адам.

Энейланы Магомет тили, къагъыты болгъан адам эди, аны къайда да оноугъа тутхандыла.

ТИЛИ СЫНМАЗГЪА Тюз сёлешалмазгъа.

Сосран сохталаны бирем-бирем къатына чакъырып, аллында араб тилде жазылгъан китанны ол-бу жерлерин окъутуп кёреди. Тили иги сынмагъаннга урушады, хыны этеди. Ж. Токумаев, Дертли къама, 45.

ТИЛИ ТАТЛЫ [адам] Ариу сёзлю, жумушакъ халлы, кесин адамлагъа сөйдюре билген адам.

Тили татлы бузоу эки ананы эмер. (Нарт сёз.)

ТИЛИ ТУТУЛУРГЪА 1. Суусандан къыйналыргъа.

Дагъыда бир кесекден аны [Сафарны] ичин сууукъ къалтырауукъ

алды. Суусандан а тили тутулургъа жетеди. Х. Шаваев. Ыйыкъны ахыркюнню, 164.

2. Айтыргъа сёзю къалмай, женгдирирге.

Жюз мерке мирзеуню берсин да къадий, тауугъуну бла жумуртхаларыны хакъларын менден алай алыр дегенде, къадийни бла тюкенчини тиллери тутулгъанды. А. Холаев, Хожа, 71.

3. Апчыгъандан, жукъ айталмай къалыргъа.

Жандар, ичинде бир зат юзюлгенча, мыккыл болду, тили тутулду. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 331. Баймахан, кабинадан къоян кибик чартлап чыгып, тили тутулгъан адамча, манга къарап, иги кесек турду. Жулابلаны Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 117. Къозучукъну тюгю ёре турду, тили тутулду, кёзлери къарангы этип, сёз да айталмай къалды. «Эртте биреу бар эди...», 49.

4. Ёлюп кетсин деген магъанда.

Тили тутулса эди аны [Исмаил Селимовични]! М. Шаваева, Кюн тыякъла, 179.

ТИЛИ УЗУНДУ (бир къарыш барды) Сёзчюдю, тилчиди, жаншакъды.

[Чонай:] Ма бу... Калабеков зар адамды. Тили уа узунду, шынтагы халыча. Ж. Токумаев, Ауанала, 213.

ТИЛИ ЧАЛЫРГЪА къара: ТИЛИ СЫНМАЗГЪА.

Атамы тюрсюнюне къараучу эдим. Аны бет къаны кетип, кёзлери къызарыпдыла, тили чалына, эки сёзню бир бирини ызындан айталмайды. С. Макитов, Ол кимди, анам?, 17

ТИЛИ ЧЫГЪАРГЪА Гитче сабий сёлешип башларгъа.

Тогъуздан токмакъ, ондан оймакъ, абил билим, чыкъсын тилинг.

Сабий фольк. || *Адилбийни алтынчы айында окъуна тили чыкъгъан эди.*

ТИЛИ ЭРКИН АЙЛАНЫРГЪА Уялмай, буюкъмай, эркин, жарыкъ сёлеширге.

Ашдан ашан, сыра ичип, къарынлары токъ болургъа, тиллери да эркин айлана, жарыгъыракъ сёлеше башладыла. М. Шаваева, Мурат, 12.

ТИЛИН АЧАРГЪА (ачдырырга) 1. Сёлешип башларча этерге, намыс этип, сёлешмей тургъан адамны сый этип сёлешдирирге.

– *Келинчигим, жаным-кёзюм, ашар-жашар юйюнге келгенсе... юйлю сёзню да тышына чыгъарма, тил тутханынг ючюн да сау бол, бир кесекден мен къурманлыкъ да этип, тил ачдырлыкъма, – деди Хабибуллах.* Хубийланы М., Алан, 188.

2. Иги билмеген тилинде ангылатыррга кюреширге.

Орусча сёлешип кёрдюм. Жууап алмагъанымда уа, къазах тилими ачып, жарты-къурту: «Кимни кызыса?» – деп сордум. Б. Гуляев, Жыяу жолчукъ, 103.

ТИЛИН ЖЕТДИРИРГЕ 1. Кесинден суралмагъан затха сёз къошаргъа.

– *Кесине жетгеннге-жетмегеннге да тилин жетдире турса, алай болады.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 139.

2. Лакъырда этерге.

– *Ол Наипханны эследи, анга тилин жетдирмей къоймады.* 3. Толгуров, Эрирей, 47.

ТИЛИН ЖУТХАНЧА БОЛУРГЪА Жукъ айталмай къалырга, апчырга, тынгылауну басаргъа.

Хажирет алыкъа да, тилин жутханча, абери айталмайды, ауузу къургъакъсыгъанды, эсин толу жыялмайды. 3. Зукаев, Солуу кюн, 78.

ТИЛИН КЪАБАРГЪА 1. Сёлеше тургъанлай, тохтап къалырга.

Къудас, анга [бир къатыннга] сёз къайтарлыгъы келе, башын артха бурду. Къараса, Шатийни жашы тюз аны артында олтуруп тура эди. Къудас тилин къапды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 53.

2. Сокъуранырга деген магъанада.

Мени бюгюннгю сёзлерими эсинге тюшюрюп, тилинги къабарса. Х. Шаваев, Бир жашауну минг бети, 207.

ТИЛИН СУУУРУРГЪА Асыры халалдан, шуёхлугъун кёргюзтюрге; ариу айтырга.

Халаллыкъны хайыуан да биледи. Тилин сууура келеди аллынга. М. Жабовев, Кюн туууш, 102.

ТИЛИН (татыран) **ТУЗЛУКЪГЪА УРУРГЪА** Кесине жетмегенни жаншаргъа, эл сёзюн этерге.

Хапарчы къатынла да, тиллерин татыран тузлукъгъа урургъа тапмаса, сангырау болуп къалыр эдиле. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 158.

ТИЛИН ТУТАРГЪА Биреуню женгерге, сёз айтырга онг бермезге.

Добай тынгылап туруп, ол сёзле ётюрюкдюле дегенлей, ол [Махмут] кёргюзтген затланы окъуду, аны юсю бла уа Добайны тилин тутду. О. Этезов, Тарда, 151.

ТИЛИН ТУТДУРТУРГЪА Биреуню тилкъау этерге (къоркъутуп).

Ол кезиуде Чепеллеу хуна артындан башын къаратды да, Горданы тилин тутдуртду. Х. Кациев, Салам алейкум, 58.

ТИЛИН ТЫЯЛМАЗГЪА Керекли болмагъан жерде сёлеширге (жаншаргъа).

Раузатха тасха билдирирге жарамайды, тилин тыялмайды.

ТИЛИНДЕ СУУ БОЛМАЗГЪА
Ач къарангыды, жукъ ашамагъанды,
ичмегенди деген магъанада.

*Цей тарында дюгерли малчыла-
дан алып чыкъгъан адыргы ашлары
бюгюн эрттенликде окъуна тауусул-
гъанды. Андан бери тиллеринде суу
жокъду [партизанланы].* Ж. Токумаев,
Дертли къама, 266.

(биреуден алгъа) ТИЛИНЕ (бир
зат) ТИЕРГЕ (къабаргъа) Менден ал-
гъа болдунг, мен да алай айтайым деп
тура эдим деген магъанада.

– *Асхат болса эди, – деди Дадаш,
эки кёзюн жолоучудан айырмай. –
Менден алгъа тилинге бир зат тие-
рикди, – деп, ышарды Ислам.* Ж. Току-
маев, Дертли къама, 275.

ТИЛИНЕ ИЕ БОЛУРГЪА къара:
СЁЗЮНДЕ ТУРУРГЪА.

– *Бир да къоркъма... Жалан да
сен тилинге ие бол, – деди Чонгъай.*
Ж. Токумаев, Дертли къама, 98.

ТИЛИНЕ САЛМАЗГЪА (тийдир-
мезге) Зат ашаргъа, ичерге унамазгъа.

– *Огъай, бир-эки да айтма. Ана-
мы жаны ючюн, тилиме саллыкъ
түйюлме, – деп, орта эшикни ачып,
аргъы юйге гузаба кирди.* Хубийла-
ны О., Аманат, 3, 220. *Спиртни чач-
мазгъа буйрукъ болса да, хар кимни
тилине тиер ючюн къалмагъанды.*
Багъатурланы Х., Ата журт ючюн, 33. – *Бу
мени тилиме тийген зат түйюлдю, –
деди Салим, боюнун да къынгыр ту-
туп.* Ж. Токумаев, Ыфчык, 19.

ТИЛИНИ ТЮБЮНДЕ АЙЛА-
НЫРГЪА (учунда айланыргъа – къа-
рач.) Эсима тюшюре турама, бусагъат
айтайым дегенде айтылады.

– *Тохта, эсимден кетип къалгъа-
нына къара, ма энди, атасыны аты
тилими учунда айлана турады, –
деди биягъы Науруз.* Хубийланы О.,

Аманат, 1, 194. ...*Элни мажсалы мени
жукка сютюмю ичип адам болгъан-
ды дерге бек суююучю эди Айшат.*
«Сюрюн», 290.

ТИЛСИЗ КИНО Тауушу бол-
магъан, сёлешмеген кино.

*Алайлыкъдан къонакъны-тю-
шюнню арасында болумуму тилсиз
кинону кудуретинден улугъа сана-
майма.* М. Гулиев, Акъ атлы, 52.

ТИЛСИЗ ХАЙЫУАН Сёлеше
билмеген, кереклисин айталмагъан
(хайыуаннга жарсыгъанда, жан ау-
рутханда айтылады).

– *Э жаш, мен унутханма да
къойгъанма, ол тилсиз хайыуанланы
иерлери алынмай, ачдан ёле болурла.*
С. Шахмурзаев, Танг аласында, 69.

ТИМКЪРЕУЮЗ: ТИМКЪРЕ-
УЮЗ БОЛУРГЪА Къаппа-къарангы
болургъа.

*Биз бахчадан юйге жетгинчи,
тимкъреуюз болуп къалды.*

ТИН КИРИРГЕ 1. Къарыу алыр-
гъа (семирирге).

– *Кырдык ёсюп, къойлагъа бираз
тин кирсе, мен сени, къызым, аланы
бары бла да шагъырей этерме, – деди
Къарча.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юй-
дегиси, 31.

2. Байыгъыргъа, аякъланыргъа.

*Артда айтыргъа боллукъду, аман
кюнде жарадым, энди уа тойгъанса
да, тин киргенди.* Чотчаланы М., Сту-
дентле, 87.

ТИН-ТЕРИ Тер (терлеп чыкъгъан
суу).

*Тин-териси бла кёз жашлары
Асиятны бетин жууадыла.* М. Шава-
ева, Мурат, 56.

ТИН-ТЕРИ БОЛУРГЪА (басар-
гъа, этерге) Бек терлерге.

*Жыйын ёрлейди, таугъа чыгъа-
ды... Кюн тюшге келирге, жолну эки*

тенг этген болурбуз. Атла, эшекле да тин-тери болгандыла. М. Жантудев, Насыпны жулдузу, 53. *Хар арбазда ачыуун, къаргъышын, тѣзюмсюзлюгюн кѳоя, этин тин-тери басып, борбайлары къыркъылып тохтагъынчы айланды [Чыккы кѳызы].* А. Теппеев, Ташыуул, 270.

ТИНТ-МИНТ БОЛУРГЪА (къарач.) Айтыр сѣзюн тапмай, не этерин билмей, жунчургъа, къым-тым этерге.

Адамла, кѳоркъуп, не айтыргъа билмей, тинт-минт болдула.

ТИНКИЛДИ: ТИНКИЛДИ БОЛУРГЪА (къарач.) Учунургъа, жарыкъ болургъа.

Жашына кѳууаннгандан, анасы тинкилди болуп айланады.

ТИРМЕН ТАШ КИБИК (масхара) Затны мардасындан уллулугъун, ауурлугъун тенгleshдирген фраза.

Аны уллу башында иесине кѳп жылланы кѳуллукъ этген кѳара бѳркю, тирмен таш кибики, тѳгереки. Х. Кадиев, Тамата, 110. *Онг бууунунда, тирмен таш кибики, уллу сагъат кѳрюнеди.* Аны, Сайламала, 221.

ТИРМЕНДЕ (агъачдача) СѢЛЕШГЕНЧА (масхара) Къычырып сѣлеширге.

– Алан, не кычыраса, тирменде сѣлешген кибики?

ТИРМЕНИ АЛЛЫНА (онгуна) **АЙЛАННГАН** [заман] Иши кѳуралгъан, алгъа баргъан заманы.

– Павел Емельяновични бусагъатда тирмени аллына айланнган заманыды. Аны кѳолунда бек уллу кюч барды. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 127.

ТИРМЕНИ (тирменни чархы) **СОЛУНА АЙЛАННГАН** [заман] Жашауну кѳыйын заманы: адамны иши осалгъа кетген, кѳуранмагъан заман.

– Ол кезиу, – деди келген тиши-рыу, – тирменни чархы солунa айланнган заман эди. «Жанкѳылыч», 353.

ТИРМЕНИНЕ СУУ КЪУЯРГЪА Биреу жанлы болургъа, сѣзю, иши бла да анга болушлукъ этерге.

Биз темир жол бла транспортну керекли даражагъа чыгъараллыкъ туююлбюз деген сѣзле бош сѣзледиле. Ала оппортунистлени сѣзлеридиле. Жауну тирменине суу кѳуядыла. (С. М. Кировну сѣзюнден).

ТИРМЕНЛЕРИ БИР ЖАНЫНА АЙЛАНЫРГЪА Эки (кѳп) адамны ишлери, ниетлери бирча болургъа.

– Энди мен экибизни тирменибиз да бир жанына айланнганын ангыладым. Сен кесинг эфенди болурмуса? – деди Шыйых. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 117.

ТИШ БИЛЕРГЕ 1. Дерт тутаргъа.

Баблина Исламгъа, тишлерин билей, огъурсуз кѳарады. «Мухамматны огъу да кѳапламады сени, энди уллу Аллах кеси кѳапасын», – деп, ичинден кѳаргъыш этди ол анга. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 130.

2. Ачыуланыргъа, ачыу этерге.

Атлы да, жаяу да алгъынча жашау сюргенлерин кѳрюп, кеси уа хайт деген заманында тѳшек болуп кѳалгъанына тиш билей, бюгюнню кѳадарына чамлана, мудах болады [Харун]. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 114.

ТИШ БИЛЕУГЕ КЪАЙРАКЪ БОЛУРГЪА (берирге) (къарач.) Ачыуланыргъа, дерт жетдирирге хазыр болургъа.

– Таужанны кѳайгъысына да кѳайгъы кѳошуп, аны нѳгерлерине уа тишлерин билерге кѳайракъ берип, эки жанына кѳарыусуз аунай, юю таба бурулду [эфенди]. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 256.

ТИШ ДА, ШИШЛИК ДА КЮЙ-МЕЗЧА (этерге) Ишни эки жанына да тап тюшерча этерге (бир жанына жакъ басмазгъа).

Тиш да, шишлик да кюймезча этерге кюрешидим, алай Османны бла Таусону бирини да кёлюне жеталмадым.

ТИШ (салам) ИЧИНДЕ ИЙНЕ ИЗЛЕГЕНЧА (масхара) Болунмазлыкъ ишни юсюнден айтылады.

Алай, бичен тишни ичинде ийнени излегенча, вокзалда мингле бла саналгъан адамланы ичинде танымагъан кишими къайдан табарыкъ эдим? М. Гулиев, Акъ атлы, 162.

ТИШГЕ ЖУУУКЪ ЭТ КЮЕР (Нарт сёз.) Адам жууугъуна, тенгине къайгырмай болмаз деген магъа-нада.

– Айхай да, тишге жууукъ эт кюер дегенлей, керекли жерде жууукъ, тенгнге эс бурургъа да тюшеди.

ТИШГЕ ИЛИННИК къара: ТИШГЕ САЛЛЫКЪ.

Эски кьошда тишге саллыкъ зат жокъ эди да, Зейтун, кийик уугъа чыгъар умут этип, ушкогун алып, эшик таба атлады.

ТИШГЕ КИРГЕН КЪЫШХЫРЧА Арада бир тюрлю бир чырмау этген затха айтылады.

Бир-бир къайын кызла, тишге кирген кышхырча, келинге тынчлыкъ бермейдиде.

ТИШГЕ САЛЛЫКЪ [зат] ашарыкъ зат, азыкъ.

– Къатын, адам тишине саллыкъ ненг барды? Кюйген юйча, былай дынгырдап къалыргъа къалай болады? – деди Базарбий. Хубийланы О., Аманат, 3, 218.

ТИШИ БАТАРГЪА 1. Биреуню хорларгъа, дертин жетдиралыргъа.

«Сокъур кюсеген – кёз жарыкъ деп, бийле санга даулукъ, аман ишни жагъаргъа излеп турадыла. Сени хуеринги да къоймаз эдиде, тишлери батмайды ансы», – деди Абуш [Хажиге]. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 175.

2. Айтханын этдиралыргъа.

Тийреде адамла бла сёлешеме дей эсенг, огъай демейме, алай а сени тишинг батарыкъ бир адам болур деп айталмайма. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 230.

ТИШИ ТАЙПА Тиширыугъа аты аталгъан (кызы, къатыны, къарты, жашы да).

– Тиши тайпа болуп, мен Мари-ядан мадарыулу, ийнакъ адам кёрмегенме, – дейди Аскер. «Коммунизмге жол», № 87, 1984.

ТИШИ ТИШИНЕ ТИЙМЕЗГЕ 1. Сууукъдан къалтыраргъа.

Сууукъ палаткалада жукълаялмай, туристле эрттенликге тишлери тишлерине тиймей чыкъдыла.

2. Къоркъгъандан къалтыраргъа.

Къой, асыры къоркъгъандан, жазыкъны тиши тишине тиймей, алай къалтырай эди. «Эртте биреу бар эди...», 19.

ТИШИ (тиши-башы) ЫШАРЫРГЪА (тишлерин ышартыргъа) Ишармиш этерге, бетин жарытыргъа.

Мен Наурузгъа былай мудах некиди, бир тиши-башы ышармай, кызы эрге кетгенине кыйнала болур деп тургъанма. Хубийланы О., Аманат, 2, 189. *Ёлген кёп болгъанлы, моллала бла байла болмаса, тиши ышаргъан адам жокъду.* Аппаланы Х., Къара клубюр, 101.

ТИШИНЕ КЪАРАРГЪА Малны тишлерине къарап, жыл санын билирге.

Аллыкъ атны тишине къараргъа жылкычы Шораны чакъырдыла.

ТИШИРЫУ БАШЫ БЛА Тиширыу болгъанына да къарамай деген магъанада.

– *Угъай, угъай! Мен тиширыу башым бла не эталлыкъ эдим? Кюрешген сенсе ансы! – деп, ышарды келин. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 42. – Манга кёлкълды этиуню къой, мен бери тиширыу башым бла, къуллукъгъа салыгъыз деп, тилеп келмегеними билесе, – деди Жамилят. Х. Кадиев, Тамата, 24.*

ТИШИРЫУ БЕТИН ЭТЕРГЕ (адет) Эр киши тиширыугъа намыс берирге.

– *Ол иги атанг бла тилейме, бизни тиширыу бетибизни эт, жазыкъсын, – деп тилейди Дауус Мачардан. А. Теппеев, Ташыуул, 383.*

ТИШИРЫУ ЖАЙ (орусч.) Кюз артында жылы, чууакъ кюнле.

«*Тиширыу жай*». Нек айтылгъан болур алай? Алгъын заманда тиширыуну насыбы асыры къысха болгъаны ючюнмю? О. Хочуев, Жюрегинги сууутма, 95.

ТИШИРЫУДАН КЪАН ЧЕРИУ КЪАЙТЫР (Нарт сёз.) Тиширыуну намысы къан тёлкюрмез, урушууну болдурмаз деген магъанада.

– *Тиширыудан къан чериу къайтады, жашым, – деди Дауус басымлы. А. Теппеев, Ташыуул, 383. Къарачайдан чыкългъан аскер тамлыланы ызларындан Мара аягъында жетгенди. Алайда уруш болургъа тебирегенлей, Сатанай бийче: «Ой Аллах, ой адам!» – деп башындан жаулугъун алып, эки аскерни арасына атханды. Тиширыуну намысы къан чериуню къайтары деп, аны сыйын этгенди. Иш кенгешге кирсе, уруш болмайды. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёллюгю, 199.*

ТИШИРЫУНУ ЭТЕК ТЮБЮНЕ КИРИРГЕ (масхара) Эр кишини къызбайлыгъын, къоркъакълыгъын кёргюзтген фраза.

– *Къара кюнде къоркъуп, тиширыуланы этек тюплерине кирип тургъан, ол эр киши туююлдю! – деди Мусса. Хубийланы О., Аманат, 1, 65.*

ТИШЛЕРИН АГЪАРТЫРГЪА Хыликкя этген халда ышарыргъа.

Апсыны кёлю бламы къууанды аны базарына не да бош тишми агъартды, аны ангыламай, Люаза абызырап, агуман болуп сюелди.

ТИШЛЕРИН БИЛЕРГЕ Жаныргъа, жашырын жаулукъ жюрютюрге, дерт жетдирирге, демлеширге.

Рашидни да, машинагъа миндирип, шагъатха келтирди. Чачий аны бетине къарады, уялмады. «Манга тутмакълыкъ сынатхан сенсе!» – деп, анга тиш биледи, ичинден жаныды. Х. Шаваев, Жерни кёлзери, 44. Бизни туугъан журтубузгъа кепден бери тишлерин билеген фашистле 1941 жылда июнь айда къанлы урушну ачадыла. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 70. Хажикъурман аман адамды. Энди ол бизге тишлерин билегенлей айланырыкъды. Алай аны къолан жашыча киеуюбюз болгъандан эсе уа, къыз, ёмюрде эр кёрмей, юйде окъуна кълсын. Ж. Токумаев, Дертли къама, 174.

ТИШЛЕРИН КЁРГЮЗТЮРГЕ Ышарыргъа, кюльюрге.

[Шохай:] *Ингирге отчёт бу столну юсюнде болсун. Сизге уа тишлеринги кёргюзтсенг, бишлакъ сунасыз. Ж. Токумаев, Ауанала, 315.*

ТИШЛЕРИН КЪАТЫ КЪЫСАРГЪА Бек ачыуланыргъа, дертленирге.

Германия Лига нациядан чыкългъанды. Ала бары да бизге чабаргъа

тиш кысадыла. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 484. *Итге тиш кысып тургъан Мурат, къууаннгандан, аны башын сылай, кетмезин да биле тургъанлай, ызына кыыстады.* Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 156.

ТИШЛЕРИН КЪЫЖЫЛДА-ТЫРГЪА Тишлерин сюек таууш этдирге.

Залдагыла шошайгъандан сора, Керим къагъытда жазылгъанны, тишлерин кыжылдата, окъуп башлады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 62.

ТИШЛЕРИН САНАТЫРГЪА Туююлюрге, кесин туюдюрюрге, тишлерин ауузуна къуйдуругъа.

Ёзденле да, аскерле да айтадыла Автандилге: «Ма сенсе бизни кётюрген, Къарыусузгъа къарыу берген, Терсбоюнланы гунч этген, Душманлагъа тиш санатхан, Бизни эрликге юйретген. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 234.

ТИШЛЕРИНЕ ДЕРИ САУУТ-ЛАНЫРГЪА (орусч.) [аскер] Кючлю сауутланыргъа.

Жюреклери тенглеринден, отряддан айырылыргъа соймеселе да, тишлерине дери сауутланган фашист аскерни къуууп, бу жерледен чыгъарып, дуниядан тас этер ючюн, къарыу кереклисин ангылап, командирни айтханын толтурур ючюн, беш разведчик Ягур сууну башы таба айландыла. «Жанкылыч», 248.

ТИШЛИК МАЛ (къарач.) Саугъагъа төреленнген мал (шишликке жараулу).

Уллу Славагъа баргъанбыз, Анда кесибиз Бир тишлик тууар алгъанбыз. «Къарачай халкъ жырла», 63.

ТИШЛИК ЭТЕРГЕ (къарач.) Биреуге кыйынлык берирге, ауузуна ашаргъа.

Биймурза бек кыызбай адам эди. «Апанасха берген сёзюмю толтурама да, элде аны билгенлей, артыккысыз да ол Къанамат, къаны келлик, тишлик этип ашарыкъды, кеси да ол кызыны алама деп айланады». Аппаланы Х., Къара кюбюр, 25.

ТИХТЕНЛЕ КЪАЗАРЫКЪ [адам] Аманлык тилеген фраза.

– *Оу, сизни табып, эл туюбуне жайып кетген къатын ахыратда да тихтенле къаза айлансын!* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 392.

ТОБА АСТОФИРУЛЛАХ (дин) Сейирсиннгенде, Аллах, сен кечгинлик бер деген магъанада айтылады.

– *Тоба астофируллах, кыяма айланырыкъ болур ансы, энди жума намазгъа къартла окъуна жюрюмей тебирегендиле, – деди ол, ачыуланым.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 241.

ТОБА ДЕ Алай айтма, айтханынга сокъуран деген магъанада.

– *Тилейик да, Халим кетсин. Тоба дегиз. Эл аны кючден тилеп келтиргенди.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 245.

ТОБАГЪА КЪАЙТЫРГЪА (тоба этерге) (дин) Айтханына сокъураныргъа, Аллахдан кечгинлик тилерге.

Зарамукъ, «ёлгенди» деген сёзню ырысламай айтып ийгенине жаны кыйнала, ичинден тобагъа къайтды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 172. *Мазанны айтханына сейир этмеген, тобагъа къайтмагъан хазна киши кълмады.* И. Гадиев, Нарт уя, 97. *Эфендиге къл жетдирген дегенни биринчи кере кёрген халкъ, эндиге дери кёре келгенин унутуп, бир Абусаламгъа чамланады, бир Аллахха тоба этеди.* А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 153.

ТОБУКЪ ОЙНАМАЙДЫ (къарач.) Бир жерде асыры тыкъды, кымылдар онг жокъду деген магъанада.

Клубда тобукъ ойнамайды.

ТОБУКЪДАН СЕРМЕРГЕ Ишни арталлы да кыйнаймай этерге.

– Эркехан залимле туугъан кюн туугъанды. Аны фахмусуна жетген фахму азды. Ёмюрюнгде эшитмеген бир сёзюнгу тобукъдан сермеп кояды. Алай жанла жашасынла! Хубийланы О., Аманат, 3, 40.

ТОГЪУЗ ЖУКЪЛАП, ЭСИНДЕ БОЛМАЗГЪА Жукъ да билмезге, сакъламазгъа.

Да ойнагъанмы этесе, тогъуз жукълап, бир эсинде болмай тургъанлай, бир огъурсуз ит юсюнге айланса. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 90.

ТОГЪУП ИЧЕРГЕ Суусунну уллу-уллу уртлап, солумай ичерге.

Алай бирсиле уа Ибрахимни айранын тогъуп-тогъуп ичедиле. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 116.

ТОЙДА ТОНУН СЫЙЫРГЪАН (сыйыртхан) [адам] (Нарт сёз.) Бетсиз, адамлыгъы болмагъан (бедишлик болгъан) адам.

Бет ырызынг болмагъаны уа элге бир ачыкъ болуп къалды да. Тойда тонун сыйыргъан дегенни сени юсюнгде сынадыкъ. Хубийланы О., Аманат, 2, 69. *Э жаш, тойда тонун сыйыртханлай, тартмабоюн пирсидательге кызыны сыйыртып къалай къойдунг?* З. Толгуров, Эрирей, 23.

ТОЙГЪАНЫН КЁТЮРАЛМАЗГЪА Жарлыдан байыгъыргъа, эсирик болургъа, кесини даражасын бирсиленен ёрге салыргъа.

– *Харакетден эсиргенди да, тойгъанын кётюралмайды халкъ, – деп къошду къатында олтургъан къатын.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 121. *Алай, Дёрденлича, тойгъанларын кётюралмагъан эрле къан бюркгенликге...* М. Гулиев, Акъ атлы, 148.

ТОКЪЛУ КИБИК [адам] Тынч, хурметли адам.

[Зулкъай:] Битеу элибизде андан иги кыыз жокъду. Чырайы эсе, суратха ушайды. Асыры тынчдан а, токълу кибикди. И. Боташев, Пьесала, 69.

ТОКЪЛУ ТОБУГЪУ КИБИК Кесек, аз зат, гитчечик деген магъанада.

Ётмекни юлешгенде, хар кимге токълу тобугъу кибик бирер жетди.

ТОКЪЛУ ТОЙМАЗ ТОГЪУЗ КЮН Декабрь айда бек кысха юч кюн, аны аллында эм артында ючюшер кюн (18–26-чы декабрь).

Кюн да жетип, кысха болуп тохтайды, Токълу тоймаз тогъуз кюн а атыды. С. Шахмурзаев, Таулуны календары, 75.

ТОЛУ СЁЗ АЛЫРГЪА къара: СЁЗ АЛЫРГЪА.

Не кён кюрешдиле эсе да, къартладан толу сёз алалмадыла [Эгеу бла Ёрюзмек]. Ж. Залиханов, Тау къушла, 277.

ТОЛУ ЮЙ БОЛУРГЪА Сабийлери, ата-аналары болуп жашаргъа.

Бирер толу юй болуп турадыла. Хубийланы О., Дерт, 250. *Беи жашы беи жерде толу юй болуп жашагъанларына аппалары бек къууанып жашайды.*

ТОНЛУКЪ ТЮШЮРЮРГЕ Ёлтюрюрге, кыырыгъа [адамны, малыны].

Ол эки парий кён жолда бёрю жыйынла бла сермешгендиле эм кён жолда аладан тонлукъ тюшюргендиле. О. Этезов, Тарда, 85. *Тёгерекден алып, акъ аскерни тынчайтмай, къуууп айлана эдик. Жетген жерибизде тонлукъ тюшюрмей бир да къоймай эдик.* С. Хочуев, Хапарла, 80.

ТОНУН КЪАГЪАРГЪА Биреую «силкиндирирге», аман айтыргъа, хыны этерге.

Уручуну кьолундан тутдула да, аямай тонун кьакъдыла.

ТОНУН УЗУН ЭТЕРГЕ [бёрюню] (къарач.) Бёрюню, итле талап, адамла туююп, ёлтюрюрге, терисин алыргъа.

Мата бёрюню къапхан бла тутуп келген эди да, итле аны тонун узун этген эдиле.

ТОНУН ЧЮЙРЕСИНЕ КИЕРГЕ Ачыуланыргъа, огъурсузлугъун кёргюзтюрге.

Мен да аллыкъ эдим Семиз «бешден» онну. Махтар эдиле мени, Чюйре киймейим тонну. Батчаланы М., Кьолан толкъунла», 25.

ТОНГУЗНУ КЪУЛАГЪЫНА ОТ САЛГЪАНЧА Тынгысызлыкъ салыргъа, чибинлетирге деген магъанада.

– *Къызгъа тыйын тонну хапарын эшитдирип, тонгузну къулагъына от салгъанлай этип кетгенсе, Ахмат, – деди келечи тиширыу.*

ТОП БОЛУП АТЫЛСА ДА... Ишни этерге биреу асыры кюрешгенден, ёлюп къалса да (болмазлыкъ ишни юсюнден).

– *Сен топ болуп атылсанг да, аны [Жаннетни] атасы суйген кичи къызчыгъын юйсюз-кюйсюз босякга берлик туююлдо.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 299.

ТОП ДЕП ТЮШЕРГЕ Билмей тургъанлай, келип къалыргъа.

Тюз да Айшат, сабийлерин да жыйып, топ деп аланы босагъаларындан тюшюп къалгъанча, алай къарай эдиле, тансыкъларын алалмай, кёзлери бла бир бирни ийнакълай. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 258.

ТОП КИБИК КИЙИНИРГЕ (кийиндирирге) Бир керекли жери болмай, тынгылы кийинирге (кийиндирирге).

Экисин да [жашларын], топ кибик кийиндирип, кьолларына да азыкъ да, бирер таякъ да берип ийгенди эртте киши. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 323. *Деникинни аскерлери топ кибик кийинидиле.* Анда, 201.

ТОПЛУГЪУН ЧЫГЪАРЫРГЪА (топлукъ ийисин чыгъарыргъа – къарач.) Жарагъан кюйде тюрерге.

– *Тейри, топлугъунгу уа чыгъаргъанды [Хамит].* М. Шаваева, Кюн тыжкъла, 91.

ТОПУРАГЪЫН САКЪЛАРГЪА Биреу асыралгъан жерде жашаргъа (атасы, анасы д.а.к.)

– *Бир да аяма да, атангы топурагъын сакъла да тур, къыямытла, жуммакъла сау болсала, ала сени атангы жанына бек женгил салырла.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 59.

ТОПУРАКЪ СЮЕКЛИ САБИЙ Жашамазлыкъ, саулугъу болмагъан сабий.

– *Къоншуда бир топуракъ сюекли сабийчик туугъан эди да, кёп бармай ёлген эди, харипчик, анасына шафауатчы болсун, – деди ынна.*

ТОПУРАКЪ ЮЛЮШ Адам асыралгъан жер, къабыр.

Эшта, Аллах мени, топуракъ юлюшюмю былайгъа буюруп, келтирген болур. Хубийланы О., Аманат, 1, 226. *Эсли Мыста, халал Мыста... Къыргъыз элде къалып къалдынг, Анда топуракъ юлюш алдынг!* Мусукаланы С., Тюбешиу – айырылыу, 105. *Ахырында 1944 жылда 8 мартда халкъы бла уллу сюрдюнгге сюрюлюп, (Кязим хажы) 1945 жылда узакъ Къазахстанда топуракъ юлюшюн тапхан эди.* Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 43.

ТОПУРАКЪ ЮЛЮШЮ БОЛУРГЪА (этерге) Ёлтурге, жерде асыралыргъа (ёлтюрюрге, асыраргъа)

– *Сыналгъан зат, унутулмай, адам ёлгенден сора аны биргесине топуракъ юлюшю болады, – деди Барисбий. И. Гадиев, Санга айтма, 96. ... Шахарны алтын жорлу килисасыны тёбен жанында сермешде жоюлгъан жашланы асырадыла. Ала бла бирге суукъ къабыргъа узакъ тауладан келген, жырыча юзюлген жырчы жашны да топуракъ юлюшю этдиле. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 288.*

ТОПХА УРУРГЪА (къарач.)
Хыртха уругъа, критика этерге.

Аппаланы Хасан кесини тауушлукъ романында къарачай байланы, патчахны оноучуларын, дин къуллукъчуланы топха урады.

ТОТ БОЛУРГЪА Къыйынлыкъ кётюргенден, жарсыгъандан, аманнга кетерге (адам).

– *Огъай, тилейме, сёз къошмагъыз. Мен, тёзе-тёзе, тот болуп бошагъанма, – деди Сапийат. Хубийланы О., Аманат, 3, 372.*

ТОТ КЪАКЪДЫРМАЗГЪА (къондурмазгъа) Биреуню юсюнден аман айтыргъа къоймазгъа, анга айып жетдирмезге, аны жанлы болургъа.

Жюрекни жарсыуун сынамай хазна адам къалмайды да, жамауатны аллай хапарлагъа тот къакъдырмай сакълагъаны аны ючюн болур. Лайпанланы С., Гургумлу, 70.

ТОТУР АЙЛА: (эски) 1. Март ай – тотурну ал айы.

Ючюнчюге тотур айы келеди. Тотур деген тау уланы болгъанды. Апсолтуда Хустос къалада туууп, Эрлик аты тау халкъына къалгъанды. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 35. Жанкъоз чыкъды Тотур айда. Жер жашнады Тотур айда, Сууукъ айда. «Малкъарлыланы бла къарачайлыланы халкъ поэзия чыгъармачылыкълары», 11.

2. Апрель – тотурну арт айы.

Тотур айны арт айы болгъанда, Жыйырма бла эки кюню толгъанда, Жаз киред, жангы жазы баишанад, Кырдык, терек, къурт-къумурсха аишанад. С. Шахмурзаев, Заман жели, 38. Тёртюнчюсю Тотурну арт айыды, Бу кюнледе чын урушу жетгенди, Тауладан аскер алып, Тотур да Душман бла урушургъа кетгенди. Аны, Таулуну календары, 36.

ТОХТАМИШДЕ ТОХТАГЪЫН (Тохтамишлей тохтагъын – къарач.) Санга аман кюн келсин деген къаргъыш.

1395 жылда Тамерланны [Ахсакъ Темирни] аскери, Алтын орданы ханы Тохтамишнин аскерин Элхотово элни къатында хорлап, чачыу-къучуу этгенди. Андан къача келип, Тохтамиш бизни таулада бугъа айланнганды. Былайдан Запад Сибирьге къачханды. Анда Тимурну ууу бла аны ёлтюргендиле. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 201.

ТОХТАСЫН БИР (тохта бир) (жаныу) Игилик этмезими кёрюрге деген магъанада.

[Солтан:] Кёремисиз сизни тенгигиз нечик аламан атха минеди дер ючюн, кесин кёргюзте баргъан болур. Тохтасын бир ол! Мен аны... И. Боташев, Пьесала, 172. – Тохта бир! Бери бир чыкъ да, къан жухлу этерме сени, – деп, Талип, жашны жанып, артха бурулду. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 37.

ТУЗ АРБАГЪА ЖЕГЕРГЕ (жегилирге) Адамны къаты ишлетирге, къыйнаргъа, апчытыргъа (къыйналыргъа, апчыргъа).

– *Да не арыгъанса, не болгъанды? Сени киши туз арбагъа жекмеген ушайды да! – деди Харун. «Минги тау» № 2, 1985. Мен а, эрттенден ингирге*

дери туз арбагъа жегилип айлансам да, былайладан къачалмаз эдим.

3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 10.

ТУЗ АРБАНЫ ТИК ЁРГЕ ТАРТ-ХАН КИБИК къара: ИЙНЕ БЛА КЁР КЪАЗГЪАН КИБИК.

– *Сени окъутургъа кюрешиген туз арбаны тик ёрге тартхан кибикиди, – деп уруиду атасы жашына.*

ТУЗ БЛА АНТ ЭТЕРГЕ Тузну, гыржынны сыйлылыгъы бла къаргъаныргъа.

Автор туз бла ант этеди, тейри таякъны туюбу бла ётерге хазырды, Жабраил анга бир зат айтмагъанды.

А. Теппеев, Ташыуул, 424.

ТУЗ БОЛУП ЭРИМЕЗГЕ (туз болупму эририкме? – къарач.) Бек къыйналсакъ да, ёлмебиз деген магъанада.

– *Не бек жарсыдың мынга. Туз болуп, эримез [Бабын].* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 194.

ТУЗ-ГЫРЖЫН БЛА ТЮБЕРГЕ Алгъышларгъа, къонакъгъа чакъырыргъа.

Кёз аллына ол къууанчха жыйылгъан халкъ, къурулушчулагъа туз-гыржын алып келген сабанчы тиши-рыуну ышаргъаны келди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 124.

ТУЗ-ГЫРЖЫНЫМ УРСУН (къаргъыш) Къыйыным (ашатханым-ичиргеним) харам болсун деген магъанада.

– *Туз-гыржыным урлукъла! Бу «адамболну» была къайдан тапхандыла? – деп, Жагъафарны сарыуу къайнай эди.* У. Жулабов, Жер этегине, 138.

ТУЗ-ГЫРЖЫНЫН (дамын) АШАРГЪА Биреуню къыйыны, ашысууу бла хайырланыргъа.

– *Заманында кёп ариу сёзюн эшитгенме, къолундан кёп туз-*

гыржынын ашагъанма келинни, – деди Сафар. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 102. – ...*Тийрени туз дамыбызны ашап тургъан адамлары бюгюн къанлыла болуп чыкъдыла, – деди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 221.

(жюрегине) ТУЗ ГЫРТЧА ТЮШЕРГЕ Бир зат [адамны] арталлы да эсинден кетмезге, тынчлыкъ бермезге.

Ибрахимни атамь Биймурза тутаргъа тебирегенинде деп башилагъан хапары Бадиматны жюрегине туз гыртча туюшуп, дыгалас этеди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 154.

ТУЗ КЪУТУКЪ БОЛУРГЪА Ачыудан къыйналыргъа, асыры тёзгенден, сынтыл болургъа.

– *Тёзе-тёзе, туз къутукъ болдукъ. Энди уа бары да татыгъан болурла. Хужу санла къыйналадыла да тебирейдиле, – деди Сапият.* Хубийланы О., Аманат, 3, 238.

ТУЗГЪА ТЮШГЕН КЪУРТ КИБИК (къуртча, къуртлай) Амалсыз болуп, типискиге къалып.

Эфенди уа Бийбертни келирин, тузгъа туюшген къуртча, адыргы этип сакълайды. М. Шаваева, Мурат, 135.

ТУЗЛАМАЙ КЪАТДЫРЫРГЪА Сын къатдырыргъа, жууапсыз, амалсыз этерге.

Забий Хужаны тузламай къатдырды.

ТУЗЛУ ГЮТТЮ АШАРГЪА ЖЫЙЫЛГЪАНЧА Бир юйге кёп адам басыннганыны юсюнден.

– *Аланла, мен Зухура Жашуевнагъа кесими энчи сыйлатайм деп келген эдим. Сиз а, тузлу гюттю ашаргъа жыйылгъанча, не этесиз?* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 247.

ТУЗЛУ ГЮТТЮ ОЙНАРГЪА (ашаргъа – оюн) Сюйген адамларын

тюшлеринде (сууда) кёрюр ючюн, жашла, кызла кыраган оюннга кытышырга.

Кызла тузлу гюттю ойнарык кечелерин жашла билселе, кырык тюплеринде бугуп, кызланы кыоркытхан этиучюдюле деп эртте окыуна эшитген эдим да, кесим да кыоркып эле эдим. Ж. Залиханов, Тау кышла, 136.

ТУЗУ-МЫСТЫСЫ ЖОКЪДУ (бир затны) Магынасы жокду, кыйматсызды деген магынада.

Ол а [Хамзат бий], суу тирмен кибик, тохтамай бардырады не тузу, не мыстысы болмаган кереклини, керексизни да, ол айтмаган зат жокду. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 210.

ТУКЪУМ-ЖУКЪ БОЛСУН (алгыш) Узак ёмюрлю болсун, тогуз атага айлансын, жайылган ююр кырасын деген магынада.

– *Келинчигибизни биринчиси таяк тутсун, экинчиси тарак тутсун. Тукъум-жукъ болсунла.* Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 233.

ТУКЪУМДАН-ЖУКЪДАН ЧЫКЪГАН [адам] Иги, сыйлы (бий) тукъумну адамы.

– *Ай аман гяур, – деп сабыр сёлешди [Кериматны анасы]. Тукъумдан-жукъдан чыккан ушай эдинг да... Кылай сырсызла сёлеше тура-са.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 30.

ТУКЪУМСУЗ-ЖУКЪСУЗ ТЮЙЮЛДЮ Аман тукъумдан чыкмаганды, ыспассыз туйюлдю деген магынада.

Арыган алашага минмей, сайлап, Ажирлени мажалына минсенг а! Тукъумсуз-жукъсуз туйюл (тюл – кырач.) эдинг, Бизге бир хапарла ийсенг а. «Кырачай халк жыра», 72.

ТУЛ КЪАТЫН (киши) Эри болмаган кыатын (кыатыны болмаган киши).

Ала [жашла] ёлген тенглери, сарнаган анала, ёксюз сабийле, тул кыатынла ючюн дерт жетдиреди-ле. Х. Занкишиев, Огурулу муратны жарыгы, 105.

ТУЛ-ТУМАН БОЛУРГА Бек кёп, сыйымазча болурга, басынрга.

Эки стражник эки жанындан тутханлай, Таукан, башын ёрге кётюралмай, эшекни саурусун жиямуклары бла жибите, ызындан адамла тул-туман басынып, улуу орамны энишге айландыла. Аппаланы Х., Кыра кююр, 15. *Хар бириси ёчню алып, жигитлиги бла Ёрюзмекни ариу кызы Агунданы тилерге умут этеди. Халк ол жерге тул-туман болуп жыйылганды.* «Эрте биреу бар эди...», 86.

ТУЛУКЪ ТАУУШУН ЧЫГЪА-РЫРГА (кёюн, башын тулук этерге) Биреуню бек тюерге, этин кыаралтырга.

– *Хахай да, Махай да, Сюлемен да усталаны санындан чыккан эдиле. Аны себепли уа ала, тап тюшгенлей, Кыаххарны тулук тауушун чыгарып согарга хазыр эдиле.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 186. *Не кюрешдим, аны [жашчыкны] гимхотуна жеталма-дым, ол мынафык а, кёз ачдырмай, мен жарлыны тулук таууш этдирип тюеди.* Э. Гуртуев, Кызылкыанат тангларым, 75. – *Хамит, боша. Кёюн-башын тулук этип, иеси танымазча этдинг.* М. Шаваева, Кюн тыякыла, 90.

ТУЛУКЪГА СОМ АТХАН КИБИК (масхара) Эки затны бирге келишмегенин кёргюзтюр ючюн айтылады.

– Бу неди, тулукъгъа сом атхан кирик?

ТУЛУКЪЛУГЪУН ЧЫГЪАРЫР-ГЪА Уругъа, тюерге, ырмах этерге.

Зухураны кёзюне сабийлери кёрюндюле. Кёзлерине чапхан ауда аланы орунларын, эки жанына ауа, чачындан тутуп, ёледи-къалады демей, тулукълугъун чыгъарыучу Мухтар алды. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 266.

ТУМАННГА ИЕРГЕ (къарач.) Биреуню ажашдырыгъа, алжатыргъа, алдаргъа.

– Сен муну, иги этеме деп, туманнга ийгенсе.

ТУМАННГА ЮРГЕН ИТ КИБИК (туманнга юрген итча) (Нарт сёз.) Керексиз жаншагъанны юсюнден.

Жаншама къой, туманнга юрген ит кирик.

ТУМАНЫН БАРДЫРЫГЪА Тюерге, уругъа, халек этерге.

Тёгерекден бизни сейирибизге къарагъан эллилерими да тамашагъа къалдырып, букъу туманымы бардыра, уллу тау черекни боюнуна элтдиле. М. Гулиев, Акъ атлы, 19.

ТУРНАЛАЧА КЪАТЫШЫРГЪА Адамла къатыш болургъа (уллу, гитче айыртламай).

Кеме узая баргъаны къадар, ол акъ кийимли адамла, турналача къатышып, бир бирге ушап къалдыла.

(биреуню) ТУТАР ЮЙ БОЛАЙЫМ (масхара) Аман къарынлы болгъанын кёргюзтген фраза.

– Э, жаш, агъачда къалгъан кирик, неди бу ашагъан! Кет-кет-кет, сени тутар юй болайым! – деди анасы. «Коммунизмге жол», № 67, 1971ж.

ТУТХУЧУ, ТУТУРУГЪУ БОЛУРГЪА [адамны] Тынгылы жуугъу, болушлугъу, къоруулар адамы болургъа.

Не айтсакъ да, не хата этсек да, бу жарлы адамны [Ибрахимни] тутхучу, тутуругъу боллукъ туююлдо деп, хыйсап эте эдиле. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 68.

ТУУ БАЙТАЛ Алыкъа минилмеген, жегилмеген, субай ат.

Ёшюнлерине хамут, сыртларына иер тиймей, жайгъыда жайлыкъда, къышхыда къышылыкъда сахиник айланган туу байталлары толу ажир юлюш болуп айланадыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 387.

ТУУ БАЙТАЛ КИБИК (туу эмиликча) [адам] Семиз, ариу, эсирик адам.

Энди тюбемейме къызгъа, не айттайым деп акъылым, туу эмиликча, тартдырады, жүрек кибигим болур дейме, ма къаяла оюлгъанча, тыпар-тупур этеди. «Коммунизмге жол», № 169, 1971 ж.

ТУУАР КЪУРМАНЛЫКЪ ЭТЕРГЕ Элни жыйып, уллу къууанч этерге.

Жашына жаш туугъанына асыры къууаннгандан, къарт, элни чакъырып, тууар къурманлыкъ этер акъылгъа кирди.

ТУУАР ТЫНГЫЛАУНУ БАСАРГЪА Сёлешмезге, жукъ айтмазгъа.

Тенгиз тууар тынгылауну басханлай турду. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 124.

ТУУАРДА ЁСГЕН – ТУУАРДАКЪ (Нарт сёз.) Адам халы билмегенни, кесин тап жүрюталмагъанны юсюнден айтылады.

Автобус тохтагъанлай, тууарда ёсген тууардакъла кирик, къолларында да да пиво шешалары бла бир дауурлу къауум кирди.

ТУУГЪАНДАН ТУУГЪАН – ОБУРДАН ОБУР (Нарт сёз.) Тёлюден төлюге айланганлары сайын,

сабийле акъыллыдан акъыллы бола барадыла деген маъанада.

Сабийлеге къарап турсанг, туугъандан туугъан обурдан обур бола барады – не гитчеси да билмеген жокъду.

ТУУГЪАНЛЫ БЕРИ Дуния къуралгъанлы, эрттеден бери.

Аллай кюнледе илипин башлагъа не да илипинле болуучу жерге окъуна къарасанг, туугъанлы бери былайдан илипин айырылгъанды деп ийнанмазса. Ж. Залиханов, Тау къушла, 5.

ТУУМАГЪАН АЙГЪА САЛАМ БЕРГЕНЛЕЙ (бергенча, берген кибик; туумагъан айгъа къуран окъугъанлай) Бир затха заманындан алгъа къууаннганда айтылады.

– *Мен, туумагъан айгъа салам бергенлей, урлукъ салгъынчы окъуна мирзеу юлеше башлагъанма.* Х. Кациев, Тамата, 97. [*Жамиля:*] *Мен тели не затха жанишай турама? Хы! Туумагъан айгъа салам бергенча.* Ж. Токумаев. Ауанала, 327. *Туумагъан айгъа къуран окъугъанлай, алыкъа боллугъу бла болмазлыгъы белгисиз ишни жаммаут аузуна тюшерин да сюймей эди.* Аны, Къурч бюгюлмейди, 79.

ТУЯКЪ ЖАЛ (эски) Бийлик жерни, биченликни юсю бла сюрюу ётгени ючюн берилген хакъ.

Огъары Урдозну юсю бла къой сюрюу ётгенликге, туякъ жалгъа бир уллу къочхар берген эдик.

ТЫКЪ-ТЫГЪЫМ (тыкъ-тыгъыма) БОЛУРГЪА (этерге) Адам, зат сыйынып болмазгъа, толургъа (орун, жер).

– *Не болгъанды санга, не сэгъыш, къайгъы басханды сени акъылдан тыкъ-тыгъым болуп туруучу токмагъынгы? – деп сорду Хутай.* С. Теппеев, Ачемезни туугъан кюню, 42.

Барыбызны да темир чалдишден чыгъардыла да, тегерегибизден бирер ит бла солдатланы салдыла. Андан сюрюп, станциягъа элтдиле да, мал вагонлагъа тыкъ-тыгъым этип жыйдыла, эшиклерин артындан каты бегитдиле. «Шуёхлукъ», № 3, 1969.

ТЫКЪИЛ БОЛУРГЪА Арсарлы болуп, сёз тапмай къалыргъа, сёлешалмазгъа

Къызыны къачыргъанланы ызындан къарап калгъан Асият тыкыл болуп сюелди.

ТЫЛПЫУУ ТАМАГЪЫНА ТЫГЪЫЛЫРГЪА Солуялмай, онгсуз болургъа.

Тиширыуну тылпыуу тамагъына тыгъылды, жукъа эринлери калтырадыла. «Толкъунла», 154.

ТЫЛПЫУУН АЛМАЙ ТЫНГЫЛАРГЪА Бек къадалып тынгыларгъа.

Тылыуубузну алмай тынгылайбыз биз. «Толкъунла», 96.

ТЫНЧ КЕЧЕЛИ БОЛ Кече кетип тебирегенде этилген алгъыш.

– *Болур алай да, айып этмегиз, тынч кечели боллугъуз, – деп, Хасан отоуна кирди.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 169.

ТЫНГЫЛАУНУ БАСАРГЪА (иерге) Сёлешмей, тынгылап турургъа.

– *Жырларыгъыз тауусулгъанмы этдиле, жашла, не тынгылауну басасыз? Ы-ы, Солтан?* И. Гадиев, Санга айтама, 57. – *Мен а сенден иги тепсейме, – деди тынгылауну ийип келген къызчыкъ.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 28.

ТЫПЫР ТАШ 1. От жагъаны төрт жанына салыннган ташла.

Аны [Хажы-Османни] эки кёзю тыпыр ташха жютю къарап калдыла. Ж. Залиханов, Тау къушла, 41.

2. Ата журт, атанг-ананг жашагъан юй, жер.

– Ёмюрледен бери жашап келген журтубузну, тыпыр ташыбызны кьоюгъуз да, къайры эсе да бир къалабалагъа кетигиз дегенлигинг туююлмюдю, Эпеж?! – деп сорду Солтан. Ж. Текуев, Бир эртгенликде, 76. Тыпыр ташым жашайды жюрегимде, Жашарыкъды назмумда, тилегимде. Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 82.

ТЫПЫР ТАШЫ ТЕБЕРГЕ (сингилдерге) Адамны жашауу чалпыгъыргъа.

Алай манга уа не мадар, тыпыр ташым теңди мени, Мени жангызлай кьойдунг да, сайладыңг баиша биреуню. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 127.

ТЫПЫРДА (юйде) **КЪАЛЫРЧА** (къарач.) Эрге бармай, юйде къалырча.

Байны къызы, баймакъ болса да, юйде къалмаз. (Нарт сөз.)

ТЫПЫРЫ КЪУРУСУН (сууусун, тартылсын, тартынныкъ) къара: **ТЮП БОЛСУН**.

Тыпыры къурурукъ, бу жырны баиша заманда айтса болмаймыды? О. Этезов, Тарда, 87. *Сен жолукъмасаңг, – жарлы, Тыпыры къуругъан да Мен болур эдим. Жаным Жанынга къурманды!* Табакъсойланы М., Чарх, 68.

ТЫРКЪ ДЕП (эсине тюшерге, тохтап къалыргъа д.а.к.) Билмей тургъанлай, терк болуп къалгъан ишни юсюнден айтылады.

Алай, нек эсе да, ол кесини билген затын айтып ангылаталмаучуду. Айта тургъанлай, азчыкъ окъуна жангылса, тыркъ деп тохтап къалады. С. Макитов, Узакъгъа созулгъан жашлыкъ, 33.

ТЫРМАН БЛА ЭТИН АШАРГЪА Тырман этип, кыйнаргъа, апчытыргъа.

Анасы, эгечлери да Азрет жанлы болуп, сау эки жылны ичинде Абидатны тырман бла этин ашагъандыла. «Тейри кылыч», 110.

ТЫРНАГЪЫ ДА АЧЫМАЗГЪА (сытылмазгъа) Уллу палахдан хата-сыз къутулургъа.

Биз сау заманда Зайнафны тырнагъы ачымаз. Теппеев А., Сени жарыгъыңг, 81.

ТЫРНАГЪЫН ТУТМАЗГЪА Биреуню адамлыгъына жетмезге [биреу]

[Салихат:] Къычырма! Сен мени бирси келинлерими тырнакъларын да тутмайса. Ж. Токумаев, Ауанала, 381.

ТЫРНАГЪЫНА ЖЕТМЕЗГЕ Экеуленни тенгleshдиргенде айтылады – биреу андан кеп кере игиди, байды, намыслыды, ахшыды дегенде.

Аны тырнагъына да жетмегенле – Патчахла, бийле, ханла... бары Кеслерине алтын къалала ишлетип, Жашадыла безирей, алтын кийип. Къулийланы Къ. Кёк чынарла, 21.

ТЫРНАКЪ БАСАР ЖЕР БОЛМАЗГЪА Не аз да жер болмагъанын кёргюзтюр ючюн айтылады [жерде, орунда].

Къурман эшикге жууукъ жерде олтуруп, эрикгенден, Зурумну отуунда тырнакъ басарча жер кьоймай, бир къаты къарап бошاپ, экинчи кере къарады. З. Толгуров, Эрирей, 25.

ТЫРНАКЪНЫ КЪАРАСЫ ЧАКЪЛЫ БИР Не аз да деген магъанада (хайыр, хата, терслик, иш д.а.к.; угъайлаучу сөзле бла кеп тюбейди.)

Тырнакъны къарасы чакълы бир айыбы болмагъанча, башын ёрге тутуп, юйге таукел кирди.

ТЫРХАМ БОЛУРГЪА Арсарлы, терен сагъышлы болургъа, армау болургъа.

Муратына жетер ючюн, Жю-зюп баргъан кеме, тырхам болуп, ыргъакъларын Толкъунлагъа кёме. Гуртуланы Б., Шуёхла арасында, 24.

ТЮБЮН БАШЫНА АЙЛАНДЫРЫГЪА (этерге) тюп-баш этерге). 1. Ишни жангыча, тап къуаргъа.

– *Энди, – дегенди Мурадин, – илмусуз иш барлыкъ тюйюлдю, къайтсам а, комбинатны тубюн башына айландырлыкъма.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 295.

2. Затны къатышдырыгъа, бузаргъа, чачаргъа.

– *Уллу Арисей тубю башына айлана турады, – деди Бекболат.* Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 36. *Къазакъла юйню тинтип, тубюн башына этдиле.* Б. Гуртуев, Адилгерий, 80. *Дюгербий, алгъынча, къарыусузлагъа бедии этмейди. Жангы жашаугъа кесин ушатыргъа кюрешеди. Хы-ы, бийлени, чанкаланы Совет власты тюп-баш этди.* Аны, Жангы талисман, 396.

ТЮБЮН ТАБАРГЪА Затны ызын, тасхасын билирге.

Бир да аяма сен къуртха адамны тубюн табаргъа.

ТЮБЮНДЕН КИРИП, БАШЫНДАН ЧЫГЪАРГЪА (тюпден-башдан кирирге) Аман акъыл бла адамны алдаргъа.

Тюбегенде, ышарырла, тубюнден кирип, башынгдан чыгъарла, жашыртын а аманлыкъ этерден аямазла тил бла. Х. Кациев, Мухаммат, 148. *Жабраил а, бийиклени, къыйын салып угъай, тюнден-башдан кирип алыргъа дей эди.* А. Теппеев, Ташыуул, 352.

ТЮБЮНДЕН КЪАРАСАНГ, БЁРКЮНГ ТЮШЕДИ (адам, зат) Бек бийикди деген магъанада.

– *Ярабий, бу жашны тубюнден къарасанг, бёркюнг тюшеди, алай*

алыкъа сабий акъылдан чыкъмагъанды.

ТЮБЮНДЕН ЧЫГЪАРЫГЪА Жазылгъанны харфларын бирер-бирер айтып, окъургъа.

Чомартбий къагъытны сермен алып, харф-харф айыра, тубюнден чыгъарып, кючден-бутдан окъуду. Б. Гуртуев, Адилгерий, 192.

ТЮБЮНЕ ЖЫЛЫ СУУ ЖИБЕРИРГЕ (иерге, жибертдирирге) Алдау, кёзбау сёз бла аманлыкъ этерге.

– *Таулуланы, Ата журтларын кърым ханла да сыйырмагъан эдиле, энди уа была, ариу айтып, тубюбюзге жылы суу жибередиле, – деди Наныу.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 352. ...*Тамата келинине ычхындыргъан сёзлерим аны [Кюлдеёкюрню юйюрюню], мени кесими тубюбюзге да жылы сууну жибертдирирге озуп да жетерик эдиле.* М. Гулиев, Акъ атлы, 86. – *Бу къарт къабан мени тубюме жылы суу иерге тебирегенди. Пристонха иги жалатхан болур, кереги бла атие айланган хапары бар эди, – деди Биймурза.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 318.

ТЮБЮНЕ КЕТЕРГЕ Эт, ашарыкъ мардасындан озуп бишерге.

– ...*Мен, баста тубюне кетмесин, къарай турайым, сен, иги баламча, ол уллу юйде тепсини отоугъа кёнакъларгъа элт, – деди Жантемир кызы Бадиматха.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 33.

ТЮГЮ БАРЫРГЪА (биреу) Къыйынлыкъ сынаргъа, азап чегерге.

– *Къолгъа алгъанлайыкъгъа, эрик ашагъан чабырлыкъча, тугюгюз барлыгъын билемисиз?! – деп, къатын Хаджат бла Ханипагъа жютю къарады.* Хубийланы О., Аманат, 2,69. *Ол хатачыланы тюклерин бардырдыкъ.* «Малкъар тил», 2 кл., 131.

ТЮГЮ-БАШЫ ЧЮЙРЕ АЙ-ЛАННГАН [мал] Сыфаты осал, арыкъ, ырахын мал.

Къышдан иги чыкъмагъан, арыкъ-дан тюгю-башы чюйре айланнган малдан не эт, не жюн аллыкъса жаз башында?

ТЮГЮ-ЖАМЫ ЖАЛАННГАН (жылтырагъан) [мал] Багъылгъан, семиз, ариу мал.

Сафар тесукъа эте тургъан, тюгю-жамы жаланнган къаратор алашаны жюгенинден тутуп, Чомур бла сёлешди. Хубийланы О., Дерт, 121. Юштады жылында да аны сютю уллу ийнекледен кем туююл эди, тюгю-жамы жылтырап, илешлиги, адам тил ангылагъаны бла кесин суюдюрюп айланды. Чотчаланы М., Эм таза кёкню тубюнде, 35.

ТЮГЮ КЪЫНГЫР БОЛМАЗ-ГЪА (сытылмазгъа) Не аз да хата болмазгъа.

Урушха баргъанланы Терк башында жетип, жолу-къагъыты болмай, алагъа къошулду. Анда уа Окулайны тюгю къынгыр да болмагъан эди, Омар а ауур жаралы болуп къалды. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 62.

ТЮГЮН БАРГЪАН ЖАНЫНА СЫЛАРГЪА Ишни, сёзню таплыгына кёре этерге (чюйресине этмезге, айтмазгъа).

Аны [Максимилиан Городецкийни] халисин, къылыгъын да терен сезип, Сюлемен, тюгюн баргъан жанына сылап, жангы окъуп башлагъан жылларында окъуна кёзюне чёп болуп тюшсе, уумазча этген эди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 153.

ТЮГЮНЕ КЁРМЕЗГЕ Бир затха къайгъырмазгъа, жарсымазгъа, эсине да алмазгъа.

Жаш кеси келсе, Аллах-Аллах, Зурум бек ыразыды. Не да Наипхан барып, Шарау бла сёлешсе, къууаннган болмаса, тюгюне кёрмез. Алай къызыны къылыгъын да биледи. З. Толгуров, Эрирей, 33.

ТЮЕ КЪУШ Тюзде жашагъан, уллу къуш.

Къалгъанладан артха къалып, Бир туюе къуш уча барып, Жауурун къалагъын сермеди. С. Отаров, Жаз жылыуу, 41.

ТЮЗ АКЪЫЛЛЫ [адам] Тюзлюк ючюн кюрешген, артыкълыкъны, терсликни суюмеген адам.

– Тейри берген, хыйла-харам билмеген, бир тюз акъыллы адам эди. «Минги тау», № 3, 1986. Назир, мени Назирим, сен къалай тюз акъыллы-са! Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 310.

ТЮЗ АЛЛАХ ЖАРАТХАНЧА (адам, зат) Къошагъы, бузугъу болмагъан, не аз да тюрленмеген, ариулай, игилей тургъан (адам, зат).

Тюз да Аллах жаратханча деп, быллайгъа айтадыла, бир бузгъан жери болмагъан, ариу халлы адамгъа.

ТЮЗ АЛЛАХ ЮЧЮН (айтыргъа) Бек кертисин, тюзюн айтыргъа.

– Тейри, манга да тишлерин ачхан бла безиреп туруучу сабийчиксе дерге къолунгдан а келлик туююлдою, тюз Аллах ючюн айтсанг! – деди Махмут. И. Гадиев, Нарт уя, 365.

ТЮЗ БЕТДЕН КЪАРАРГЪА къара: **ТЮЗ КЁЗДЕН КЪАРАРГЪА**.

– Совет власть колхозла къуараргъа деген эсе, къуараргъа керекди. Ары кирирге унамагъаннга биз тюз бетден къарарыкъ туююлбюз. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 134.

ТЮЗ БОЛМАЗГЪА (акъылдан) Акъылдан кем болургъа (адам).

– *Тамара, тоба, Ханымсат тюз болмаз, туруп-туруп, сора, тели адамча, бир этиую барды.* Шаманланы М., Окъа бёрк, 11.

ТЮЗ БОЮНЛУ [адам] Тюз ниетли, ариу халлы, аман акъыл билмеген адам.

Махмутну да нек тынгылагъанын билмейме. Ол да тюз боюнду адам кёрюнмейди. М. Шаваева, Танг жарыгъы, 250.

ТЮЗ БОЮНЛУ (бойлу) **БОЛ-МАЗГЪА** Бир зат тап, тюз туююлду деген магъанада.

Ауаз тюз бойлу ауаз болмагъаныманга хычыуун тиймеди. С. Бабаев, Атамы китабы, 27. – *Э, Гонай, Гонай! Сени арууунг тюз боюнду туююлду. Ёлюп къалырса да?! – деди Чонай.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 197.

ТЮЗ ЖОЛГЪА САЛЫРГЪА (тюзетирге) Адамны ариу халлы юйретирге, ахшы адам этерге.

Адамны адам этген жашауду. Аны тюз жолгъа салгъан, шашдыргъан да ол. Б. Гуляев, Атама айтама, 52. – *Сабийни адам этген устазды, мен санга бек ыразыма. Кёплени тюз жолгъа салгъанса, мени да юйретир ючюн къоймагъанса, – деди Ортабай.* И. Гадиев, Нарт уя, 290. *Алагъа, энчи муратчыкъларын халкъны ишинден алгъа тутханлагъа, къариччы кюрешиу, тюз жолгъа салыу, ангылатыу хар барыбызны борчуду.* Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 473.

ТЮЗ ЖОЛГЪА ЧЫГЪАРГЪА (турургъа биреу) Жашауун тап къураргъа.

– *Сен а, Аллахны ахшылыгъындан, ананг, харип, жаннетли болсун, ол дунягъа кетди эсе да, атанг саулукъдан, тюз жолгъа чыкъгъанса.* Б. Гуляев, Атама сёзюм, 81. *Игиликни,*

жашау тиричиликни ариу юлгюлери кимге да, кесине тышындан къарап, багъа берирге болушадыла, терс жолну бара эсе, тюз жолгъа турургъа итиндиредиле. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 378.

ТЮЗ КЁЗДЕН КЪАРАРГЪА (биреуге) Тюз ниет тутаргъа, харамлыкъ этмезге.

– *Совет властъха алгъындан башлап окъуна Мустафа тюз кёзден къарап келгенди.* «Минги тау», № 1, 1985. [Къушбий:] *Муну ким жазгъан эсе да, санга тюз кёзден къарагъан адам туююлду.* Ж. Токумаев, Ауанала, 207. *Алтын бек кёпню кёрген, Ата Журт урушну хорламына Берлинде тюбеген, къыралына, ёз миллетине да кертичи, хар неге тюз кёзден къарагъан, акъыллы, сабыр, лакъырдааны суйген къара киши эди.* Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 143.

ТЮЗГЕ ИЕРГЕ (къарач.) (биреую) Алдаргъа, къатышдырыргъа, алжатыргъа.

– *Арабий, алан, къозуп, тюзге иергеми тебирегенсе?* Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 46.

ТЮЗГЕ КЕТЕРГЕ Бек эсирик болургъа.

Сахрижан, асыры ариу кийингенден, тюзге кетеди, тенглерине сёлеширге да кюсемейди.

ТЮЗНЮ ЁТМЕГИ ТЮЗДЕ ЖАТАДЫ Тюз адамны тюзлюгю унутулмайды деген магъанада.

Алай, тюзню ётмеги тюзде жатады, аны [Башийни] къаны тёгюлген жер бюгюн да унутулмагъанды. Ол жерге бусагъатда Баший сызгъа дейдиле. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 112.

ТЮЗЮН АЙТСАКЪ (модаль фраза) Ишни керти болушу былайды деген магъанада.

– Энди манга, тюзюн айтсакъ, Къызайны гуурукгусуча, къыйыкъ къарагъанларын къойгъандыла. М. Гулиев, Акъ атлы, 124.

ТЮЙЮММЕК (түйюмчек) **ТЕШЕРГЕ** (халкъ медиц.) Адамны, малы чегилери түйюлсе, тартма түйюп, дууа окъуп, сау этерге (ийнаныу).

Сабыр бек устады дейдиле. Ол, адамлагъа угъай, маллагъа да түйюмчек тешиди. Къара тартмасын хар заманда да къоюнунда жюриютеди. Бек устады. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 10.

ТЮЙЮМЧЕК БОЛУРГЪА Чегилери түйюлюрге.

Сабыр, Ибрахим бла Халиматха къайгылы къарап: – Оллох, оллох, харипчик! Түйюмчек болгъан кёреме, – деп, башын эки жанына чайкъай эди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 11.

ТЮК КЪОНДУРМАЗГЪА (угъай) Биреуге айып къоймазгъа, ариуларгъа, аны жанлы болургъа.

– Сизни мында юсюне тюк къондуургъа унамагъан тюкенчигизча, хуржунун толтургъаннга не да бир арба жюгю нартюх урлагъаннга сюд этерге статья барды, сизничала бла уа ... И. Гадиев, Санга айтама, 217. *Ата журтунгу, ата ташынгы сыйлама-санг, миллетинги намысын-сыйын бийик тутуп, алагъа тюк къондуургъа къоркъуп жюриюмесенг, баишлагъа сен не игилик эталлыкъса?* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 246

ТЮК-ТЮК БОЛУРГЪА (этерге) (адам, зат) Ары-бери чачылыргъа (чачаргъа).

Бизни ууалгъан, тюк-тюк болгъан бандитлени, миллетчилени эм къалгъан сатлыкъ душманланы хуртаклары ол агентлеге хазыр аш боладыла. Х. Кациев, Сайламала, 92. Алим,

тюк-тюк болуп чачылгъан акъылын бирге жыйышдыралмай, къыйналды. Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 135. *Бизни сёзчю айыралса, Тюк-тюк этер эди эртте.* А. Додуев, Жолда, 27.

ТЮК ЧАКЪЛЫ (тенгли, къыйыры чакълы) **БИР Бек аз.**

[Таубий:] Угъай, атам, аланы алларында мени тюк чакълы бир терслигим жокъду. И. Боташев, Пьесала, 57. *[Ийнехан:] Тюк тенгли хатасы болмагъанлай, бир кере тутдурдугъуз да ийдигиз.* Ж. Токумаев, Ауанала, 259. *Юйню къайын жигити болмагъанындан, ол дачагъа кетмегенинден тюк къыйыры чакълы бир сезими жокъ эди.* М. Гулиев, Акъ атлы, 145. *Туугъанлы бир жаннга тюк тенгли хатам тийип билмейме.* Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 153.

ТЮК ЧЫГЪАРГЪА (адам) Хош болургъа, тынчайыргъа.

Манга тюненеден бери тюк чыкъгъанды, санга уа ёмюрю да чыкъмайды. Хубийланы О., Аманат, 1, 201.

ТЮК ЮСЮНДЕ ТЮК КЪОЙ-МАЗГЪА (къалдырмазгъа) Къырып къояргъа, къыйынлыкъ салыргъа, чач-тюк этерге.

Иш тереннге кетерин ангылап, Сюлемен: – Тохтагъыз, жолдашла, асыры женгиллик этесиз, къызмагъыз. Зекерия Пёлкге кетгенди, аскерни алып келип, тюк юсюнде тюгюгюзню къоймазча этер, – деди. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 220.

ТЮК ЭТЕРГЕ Чачаргъа, ары-бери атаргъа.

Б. Калмыков, Совет власть келтирген эркинликни хайырланып, бийликни къолгъа этгенден сора, таулу элени тыпыр таишларына дери къобартдырып, кюч бла, зор бла аланы чачып, тюк этип, ёмюрледен бери

ата-бабалары жашап келген тау-луланы сормай-ормай эллеринден чачып, баиша элге, баиша районлагъа кѣчюрген эдиле. Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрюнюр, 12.

ТЮКГЕ БАРЫРЧА ЭТЕРГЕ Кесиучю затланы (бичакъны, жюлгючню, балтаны д.а.к.) билерге.

– *Къайда да аягъыгъызгъа жетдирирсиз. Тюкге барырча этгенме [чагаланы]. Сакъ болугъуз, – деди.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 302.

ТЮКГЕ (тюгюне) КЁРМЕЗГЕ 1. Бир затны сансыз этерге, багъалы кѣрмезге, жукъгъа тергемезге.

Ол кезиудеги башчыла быллай соруулагъа жууап излегенлени зинданлагъа атып, илишаннга салып къойгъанны тюкге да кѣрмей эдиле. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 376. *Чынтды кишиле сюймекликлери ючюн тѣртюнчю этажгъа ёрлегенни къой, отха-суугъа да, бир тюкге да кѣрмей, секире келгендиле.* М. Гулиев, Акъ атлы, 58.

2. Ишни къыйналмай, ауургъа санамай этерге.

Жашчыкъла, кѣлде жуууннгандан сора, къая ташлагъа минип, кюннге къызып туруучуларында, ол: «Атака быллай ташланы тюкге да кѣрмей кѣтюреди», – деди. «Шуѣхлукъ», № 1, 1977. Къолу жетген ишге, жумушха отду. Не ауур ишни да тюкге да кѣрмейди [Аминат]. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 85.

ТЮКГЕ САНАМАЗГЪА (тенг этмезге) къара: **ТЮКГЕ (тюгюне) КЁРМЕЗГЕ.**

Мен аны тюгюме да санамайма. Мен къадарыма ыразыма. Жашауумда кѣп ахишы умутларым толгъандыла. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 337. *Ишлемегенле ишлегенни къыйыны бла бай болуп, ол сен айтхан къара*

халкъны боюнсадан чыгъармай, аны намысын, сыйын тюкге тенг этмей тургъандыла. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 43.

ТЮКГЕ (ДА) ТЕРГЕМЕЗГЕ Затны, адамны сансыз, ыспассыз этерге.

Сенсиз жашау манга неге керекди: тюкге да тергемейме аны. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 195. *Налбикени къолундан келсе, тыярыкъ эди бусагъат, къурутурукъ эди аллай эришулени. Да, не медет, эр киши оюнда тиширыу тюкге да тергелмейди.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 75.

ТЮКГЕ ТИЙМЕЗГЕ Бир затны магъанасы болмазгъа.

– *Сени дууангмы? Тюкге да тиймейди, – деди Шарафутдин.* М. Шаваева, Мурат, 168.

ТЮКЛЕСИНЛЕРИ КЪОЗГЪАЛЫРГЪА (масхара) Ашарыгъы келип, онгсуз болургъа деген магъанада.

Аланы «уллу» жашауларыны юсюнден айтхан таурухуму хар сѣзю Жалатдау улуну, тюклесинлери къозгалгъанча, аууз сууларын келтиредиле. М. Гулиев, Акъ атлы, 143.

ТЮКЛЮ КЪОЙНУ УРЛУГЪУ [адам] Огъурлу, тынч тукъумдан чыккыган адам.

– *Гыттыулары тюклю къойну урлугъудула деп сѣз барды бизни элде, – деди Хусей.*

ТЮКЛЮАЯКЪ ТАУУКЪ КИБИК [адам] Тизгинин жыялмагъан, тизгинсиз адам.

Бу не адамды, тюклюаякъ тауукъ кибик?

ТЮКНЮ ГЫРХЫСЫНА (жатхан, ёсген, баргъан жанына) **СЫЛАРГЪА** Ишни, сѣзню, иги жанына тѣрелерге, буургъа кюреширге.

Лакъырда, чам эте, жарыкъ сѣлешуучю секретарьны тюкню

гырхысына сылаучу кезиулерине да жолугъа тургъандыла. Лайпанланы С., Гургумлу, 135. Ол [Жанмырза] тюкню жатхан жанына сыларгъа суйген, жашау ызгъа чюйре турмай, аны барышы бла барып, зауугъун алгъан, таукел адам эди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 324.

ТЮКНЮ КЪАРАСЫ (къыйматы тенгли) ЧАКЪЛЫ БИР Бек азчыкъ.

– Алыкъа бу тиширыудан жоу-регим тюкню къыйматы тенгли бир къыйналмагъанды. Бу халда мени былай сакълагъан ма бу сиз кѣрген сабийлени анасыды, – деди Ортабай. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 81.

ТЮКНЮ ТУТМАЗГЪА къара: ТЮКГЕ ТИЙМЕЗГЕ.

Адамла ырысхы да дейдиле, насып да дейдиле, ала бары да ариу сѣзсюз тюкню да тутмагъанын нек биле болмазла? М. Гулиев, Акъ атлы, 41.

ТЮКНЮ ТЮКГЕ ЖАЛГЪАРГЪА (байларгъа) Болгъан ырысхыны, зыраф этмей, аяулу, жетишдирип жоу-рюрге.

– Тюкню тюкге жалгъаргъа керекди, алайсыз адамгъа ырысхы къонмайды. Тай асырамагъан атха минмейди, – деди Базарбий. Хубийланы О., Аманат, 3, 20.

ТЮКНЮ ЧЮЙРЕСИНЕ СЫЛАРГЪА Чюйре сѣлеширге, ишни терсине тартыргъа.

Керек жерде тюкню чюйресине сылай да биледи, алай а, кертисине жетген кюнде, жамауатны хар не инжиуюне да бек сакъды. Лайпанланы С., Гургумлу, 42.

ТЮКЮРЮГЮ ЖЕРГЕ ТЮШМЕГЕН [адам] Бийик даражалы, багъалы, сыйлы адам.

Тюкюрюгю жерге тюшмеген бийге огъай дерге не мадарым бар

эди, ишими къойдум да, бий Исламны къошуна чыкъдым. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 181.

ТЮКЮРЮГЮ КЪУРУГЪУН-ЧУ (сѣлеширге) Къадалып, къарыу салып сѣлеширге.

– Тюкюрюгю къуругъунчу сѣлешди, алай жашха айтханын этдиралмады [атасы].

ТЮКЮРЮГЮН АТАРГЪА КЮСЕМЕЗГЕ Уллу кѣллю, кючбюсюреу болургъа, эсириклик этерге (биреуге, бир затха).

Шохайып: – Ол [Шамишият] колхозну юсюне тюкюрюгюн атаргъа да кюсегенди. Бюгюн а анга справка керекди. Алаймыды? – деди. Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 213.

ТЮКЮРЮК БЛА ЖАБЫШДЫРГЪАНЧА (къарач.) Къарыусуз, хылеу, ычхынырча.

Экигизни жашауугъуз тюкюрюк бла жабышдыргъанчады.

ТЮЛКЮ КЪУЙРУГЪУ БЛА ОТ САЛГЪАНЧА (салгъанлай, салгъан кирик) Сѣз бла адамланы арасында шуѣхлукъну бузгъанны юсюнден.

[Аслан:] Тюлкю къуйругъу бла от салгъанча, элибизни орамларында Пачахан табылмагъан бир жер жокъду. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгы, 27. Оноу санга жетгенча, тилинги бир тыялмайса. Тюлкю къуйругъу бла от салгъанлай, сѣз къозгъайса. М. Шаваева, Мурат, 24.

ТЮЛКЮ ТИЛИ БЛА ЖАЛАРГЪА Бир затны артын этерге, жугъун къоймазгъа.

Бизни бахчаны тюбюн да тюлкю тили бла жаламагъан ушайды да. М. Гулиев, Акъ атлы, 162.

ТЮНЕНЕ АШАГЪАНЫН УНУ-ТУРГЪА [адам] Унутуучу болургъа, къартайыргъа.

– Аны унутмай тутар эс къайда... Ол огъай эсенг, тюнене ашагъанымы унутханма, сорсанг да, тюзетип айталлыкъ туююлме. Хубийланы О., Аманат, 1, 94.

ТЮНКЕСИ: ТЮНКЕСИ ТАУУ-СУЛУРГЪА (юзюлорге, тюнкеси бошаргъа – къарач.) (биреу) Къарыусуз, арыкъ болургъа.

– Къуру алагъа [Бекмырзалагъа] тери ийлеген бла тюнкенги таууханса да, – деп къызды Айшат анасына. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 54. Бир бёлек кюнден сора къарар амалтын тюнкелери юзюле тургъан сабийлени Жанчыкъны юсюне атып кетдиле [къайынлары]. М. Шаваева, Кечерлеми? 171. Аламат адамса, оллахий, жюр тойгъа, къой бу къаяны кемиргенни, аталарыбыз да тюнкелерин бошагъандыла, аланы кемире. Лайпанланы С., Баталлары, 38.

ТЮНЮ-ТЮШЮ ДА (биреуню) Бек баш сагъышы, къайгъырыуу деген магъанада.

– Не сагъышы, къайгъысы да, къысхасы, Адамейни тюшю-тюню да сабийледиле. Хубийланы О., Жукъусуз кечеле, 172.

ТЮП АЛЫРГЪА (биреу) Жашырын, тасха зат билирге.

Тюп алыргъа сюйгени жукълата болмаз ансы, Забида, кече кёз къысмай, танг атхынчы тийрени жокълал чыкъды.

ТЮП БЕРИРГЕ (биреуге) Тасха берирге.

– Биз сени тюз чакъыргъаныбызны энди билдик. Совет аскерлеге мындан тюп берген, бизни къалайда болгъаныбызны билдирген сенсе дейдиле. Хубийланы О., Аманат, 2, 239. Ким биледи, талай кере соруп да кёрдюм, тюп бермедиле. Аппаланы Б., Биринчи сюй-

меклик, 269. Бир ишексиз, Жантемир правленнге тюп берип, Къанамат да тутулуп, энди мени тутаргъа маран тургъан адамды деп, артына жанларгъа мурат этди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 258.

ТЮП БИЛИРГЕ (биреуню юсюнден) Тасха билирге.

Сора, тюбюн билир муратда, ол кеси соруу алып тебиреди. Хубийланы О., Аманат, 3, 138.

ТЮП БОЛУРГЪА 1. Адамны жашы болмазгъа, (артында) кълалмазгъа.

– Эфенди, Османнга къатын алып, анга бир жаши туумаса, мен тюп болама. Мени мюлкюм кимге кълаллыкъды? – деди Сарбий. М. Шаваева, Мурат, 15. Юйню тютюню да чыгъады. Энди бу тюп болгъан юйледен туююлдо. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 371. Ёлетден кёп адам къырылады. Сау кългъанла – Чегем ысхылтысы, жыйылып, Тогъуд Жулабны тюп болгъанын Тёреге билдиредиле. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 50.

2. Жашау бузулургъа.

– Билемисе, бу эл оноучу амалтын тюп болургъа аздан кълалып тургъанды. «Минги тау», № 1, 104, 1988. Чыкъдыгъыз – къая, таудан жаратыла, Тюп болгъан элле жангыдан жарыдыла. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 107. Сау миллетле, къыралла тюп болгъанларын кёре, XX ёмюрню адам улусу жашау тиричиликни бешиги – Жер – кеси окъуна оюлургъа, урходук болуп кълалыргъа боллугъун биледи. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 45.

3. Биреуню ырысхысына, мюлкюне зырафлыкъ тюшерге.

«Тор байтал бла Хышмыш болмасала, юйюбюз эртте тюп боллукъ

эди», – деп Къужсон кѣп кере айтханды. Ж. Токумаев, Дертли къама, 77. Элни чачханда, тюп эте туруп, элни тиргизирге къайсы тукъум кѣп къыйын салгъан эсе, ара мюлкге къайсы кѣп мал кьошхан эсе, зарауатлыкъны, артыкълыкъны да ала кѣбюрек сынагъандыла. Жулабланы Ю., Бир абын-нган минг сюрюнюр, 53.

ТЮП ЖЫЯРГЪА Ёлгенден кългъан мюлкге, ырысхыгъа ие болургъа.

– Бирледе тоналыуну ачыуу не малкѣзлюкге айып этиу, бирледе тюп жыяргъа сейирсиниу, бирледе неге эсе да кѣл кенгдириу барды. А. Теппеев, Ташыуул, 109. Сора ёлюкню тубюн жыйгъан ол адам анга: «Сау бол, багъасына сѣлешмейме, бетинге уялгъанынгча этерсе», – деп, эси сагъышха кетди. Биджиланы А., Сайлан-нганлары, 85.

ТЮП ИЗЛЕРГЕ Тасхасын билирге сюерге.

– Ол баргъан былайтын озгъан болур эди, ким биледи, – деп, Хасан улу Къарадан тюп изледи. Къоркъмаз-ланы К., Горда бычакъ, 2, 26.

ТЮП ТАБАРГЪА (тапдырыгъа) къара: ТЮП БИЛИРГЕ.

Астакку, Ачемезден тюп тапмазын билип: «Бар юйюнге, мен кимни кълалай жырлагъанын сормайма», – деп къыжырады. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 73. – Мен партизанма, комсомолчума. Бизни темир чюйле бюкмейдиде. Менден сиз тюп тапхынчы, кесигиз тюп боллукъсуз, – деди Абдулла. Хубийланы О., Аманат, 317.

ТЮП ТЫГЪЫРЫКЪ БОЛУР-ГЪА (адам) Юйю кълмай, болмай, атылып кълалыгъа.

– Насыбы болгъанла къарачай таулагъа энтда кълалтырла. Алай болмай, кълбар кълбыны тауусул-

гъан жарлы уа, аякъ тубюнде кълалып, тюп тыгъырыкъ болуп кетер, – деди Абдул. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 106.

ТЮП УРУРГЪА Бир зат орналып тохтаргъа, кюч алыргъа.

Эртте он саугъан ийнек бла жюз къозлагъан къой болса, малгъа тюп урду дегендиде.

ТЮП ЭРИНИ САЛЫНЫРГЪА Мудак болургъа, мыккыл болургъа.

Абдул турад тюп эрини салынып, Эфенди юйде кългъаннга зарланып. А. Ахматов, Жаз келди, 76. Къулагъына ургъан танача, тюп эриним салынып, не айтыргъа билмей кълдым. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 149.

ТЮП ЭРИНИН КЪАБАРГЪА (кълдырыгъа) 1. Сокъураныргъа, кеч тюшюнюрге.

– Жангылмагъыз, эллилерим! Сизни алдаргъа кюрешедиде. Артда тюп эринигизни кълбарсыз, – деп, Солтан жыйылгъанлагъа билген амалы кълдар ангылатыргъа кюрешиди. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 76.

2. Мудак, сархош болургъа.

Ишчиле не этерлерин билмей кълдыла. Чотай а, тюп эринин кълбып, бети агъарып, сюелгенлей кълды. Э. Гуртуев, Тенглерим, 31. Барып, Асланнга айтсам, ол тюп эринин кълдырыр. «Минги тау», № 1, 1988. Ыхы, энди атынгы тапсанг кълыйма. Да не этерик эди? Тюп эринин кълды. «Эртте биреу бар эди...», 43.

ТЮП ЭТЕРГЕ 1. Сабий тапмазгъа, къларатон болургъа.

– Кет, кет, бу къларатон тюп этди. 3. Толгуров, Эрирей, 176.

2. Мюлкню, харакетни чачаргъа, зырафлыкъ салыргъа.

Анда да бирле иги ишлерле да, мал, жер этерле, бирле уа, Батыр-

бийча, къаукъалакъ этип айланырла да, алгъан мюклерин тюп этерле.
А. Теппеев, Азатлыкъ, 27.

3. Адамланы кырыргъа, кишини саулай къоймазгъа.

Эрттеден бери этгендиле бандитле ант: «Таулада аллайланы тукъумларын тюп этмейин къоймазбыз», – деп. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 168.

ТЮПЛЮ-БАШЛЫ БОЛУРГЪА (адамла) Бир бирни хорларгъа, ахшы-аман болургъа.

Ала экиси да, тюплю-башлы бола, бир аз заманны турдула. Сора немеци солдат Жюнюсюн кёкюрегине бичакъны уругъа тебирегенлей, артындан бизни аскерчилени бири жетип, сары солдатны алайда къаплады. Х. Кудав, Бизни заманны адамлары, 102.

ТЮПЛЮ-БАШЛЫ ЮЙ Кёп къатлы (этажлы) юй.

Тёгереге бийик хуна бла къуршаланып, тытыр бла сюртюлген тюплю-башлы юй къалгъан жарлы халкъны алаша, къарангы юйлеринден айырмады. А. Узденов, Саният, 22.

ТЮПСЮЗ КЁЛГЕ КЕТГЕН ТАШ КИБИК Думп болуп къалгъан затны юсюнден айтылады.

Ашыкъгъанлагъа уа заман, тюпсюз кёлге кетген таш кибики, жеринден тепмей тургъанча кёрюнеди. «Минги тау», № 1, 1988.

ТЮПСЮЗ ЧЕЛЕК КИБИК [адам, зат] 1. Ётюрюкчю, тутхучсуз адам.

– *Тюпсюз челек кибикиде Хоралары, – деди Гондай.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 8.

2. Берекетсиз, жукъгъа жетмеген зат.

Жыл ишлесем, ол бир айгъа бизге болмайд, Тюпсюз челек кибики, кю-

фюм ёрге толмайд. Х. Кулиев, Жырны заманы, 150.

ТЮРК АБЕЖИГЕ БАРЫРГЪА (къарач.) (биреу) Амалсыз дыгалас этерге.

Атамы жаны ючюн, бу барыудан барып турсанг, баиша болмай, тюрк абержиге барырса.

ТЮРСЛЕП: ТЮРСЛЕП КЪАРАРГЪА Эслеп, энчи эс буруп къаргъа.

Хунерли жашчыкъ хар кёрген затына иги тюрслеп къарайды, къолу бла анга тийип кёредиде. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 21. – *Айхай, – деди анасы, – Ушамайса сен анга. Алай... тюрслеп къарасанг, Андан ариу ат къайда?! Мусукаланы С., Дуния алай ариуду!, 6.*

ТЮРТ-МЮРТ ЭТЕРГЕ Булжургъа, мычыргъа, терк къымылдамазгъа.

Китапланы жыйып, жарашдырып, окъуп, аланы тинтип, къазып кюрейгенден сора, дагъыда эки затны сюеди алай эфенди. Биринчиси: терек бахчасында тюрт-мюрт этерге. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 76.

ТЮРТ СЁЗЛЮ АДАМ [адам] Хыны сёзлю, тырманчы адам.

Къуллукъчу Адемей тюрт сёзлю адам эди да, анга бир тюрлю бир жумуш бла барыргъа кёпле базындай эдиле.

ТЮТЮН ЧЫГЪАРЫРГЪА 1. Юй болуп жашаргъа.

Хубол чегет жанында, Огъары Чегетде журт салгъанды. Темукку уа алгъын аталары тургъан жерде тютюн чыгъарып башлагъанды. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 114.

2. Затны кюйдюрюрге, думп этерге.

Мени Днепрни къатында госпитальдан ашыргъан кюнюнде, шахарны туурасындан да ташай-

гъынчы, немча самолётла бизни тютюнбюзню кёкге чыгъаргъанлары эсингдемиди? Хубийланы О., Аманат, 2, 218.

ТЮТЮН ЭТДИРИП (ишлерге) Къыстау, бек терк (этерге бир ишни).

– *Бусагъат, санга ариу суу алып келейим да, сора малларынгы тютюн этдирип жыйышдырайым, – дедим мен атама.* С. Бабаев, Атамы китабы, 75.

ТЮТЮН ЭТЕРГЕ Терлерге, терлегенден амалсыз болургъа.

Ол, чаришге чапхан ат кибик, терлейди, тютюн этеди. Х. Кациев, Тамата, 94.

ТЮТЮНЮН, БУКЪУСУН ЧЫГЪАРЫРГЪА Адамны тюрге, намысын сындырыргъа, азап чекдирге.

Эски властьны заманында жамалча адамны тютюнюн, букъусун чыгъарыр эдиле, бюгюн а тёрге ётдюрюп турадыла.

ТЮУ ДЕГЕН САГЪАТХА (кескеге, тую дегинчи) Бек къысха заманны ичинде.

– *Эр кишиле алай кибикледиле, тую деген сагъатчыкъгъа сирнекча къабынып тохтайдыла.* Къобанланы А., Сыналгъан жылла, 87. – *Алан, тую деген бир кесекчикге тюрленнгенсе да къалгъанса.* Чотчаланы М., Кюн таякъла, 31. *Иммолат, тую дегинчи Кюмюш Акканы къатына жетип, жырны башлады.* Батчаланы М., Элчилерим.

ТЮУ ДЕП, БЕТИМЕ ТЮКЮР Ёчешеме деген магъанада.

– *Мен метр бла жарым бийикликге секиралмасам, тую деп бетиме тюркюрсе.*

ТЮУ (тфуу, тюфюу, туу) **МАШАЛЛА** Кёз тиймесин деген фраза (адамны, затны ариулугъуна сейирсиннгенде айтылады).

– *Эй, тую машалла, уллу бюсюреу Сени ёсдюрген анагъа.* «Къарачай халкъ жырла», 220. – *Ислам, сен а къалайса?.. Тюфюу машалла! Хайт деген киши болгъанса.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 159. *Муну эшитип: «Туу машалла», – деди жамауат.* Анда, 97.

ТЮШЮ ТЮН БОЛУРГЪА (биреуню) Тюшде кёргени жашауда толургъа.

Тюшлери тюнле болурла Насып бийик жоллада. К. Отаров, Жаз желлери, 198.

ТЮШЮНДЕ ДА КЁРМЕЗГЕ Эсимде да жокъ эди, сакъламай эдим деген магъанада.

– *О мени Аллахым, быллай чурукъланы уа мен жукълап тюзюмде да кёрмеген эдим, – деди уллу келин.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 201. *Бир жыл мындан алда жукълап тюзюнде кёрмез ишни биринчи кюнюн Жаннет алай бла башлады.* Аны, Къош да барабара..., 24.

ТЮШЮНДЕ-ТЮНЮНДЕ (эсинде) **БОЛМАЗГЪА** Билмей, сунмай турургъа.

Эгеуню ауузу къысылып къалды. Аны кесине туура былай этерикдиле деп эсинде, тюзюнде да жокъ эди, бутлары къалтырап тебиредиле. Ж. Залиханов, Тау къушла, 263.

У

УГУ: УГУСУ СЫНАРГЪА (адамны) Къарыуу къалмазгъа, тюгенирге.

– *Агъач кесеме десенг, угунг сынар, тёшек болуп къалырса.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 192.

УГЪАЙ ЁНГЕ УА (межд.) Хау деген магъанада.

– *Угъай ёнге уа! – деп, эгечи ишни тамам алай болгъанын билдирди.* «Коммунизмге жол», № 17, 1981 ж.

УГЪАЙЫМ ЖОКЪДУ Ыразыма,
угъай демейме деген магъанада.

*Докладлагъа, лекциялагъа, ушакъ-
лагъа хар заманда бир къауум адам
келип турады. Коммунистле, комсо-
молчула, актив: бригадирле, ферма-
ланы таматалары, устазла, устала,
тракторчула. Мени алагъа угъайым
жокъду, ала барын да билирге керек-
диле.* Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 228.

УЗАКЪ ЁМЮРЛЮ БОЛ (ал-
гъыш) Кёп жаша деген магъанада.

*[Къонакъбий:] Сау къал. Узакъ
ёмюрлю бол!* Ж. Токумаев, Ауанала, 231.
*Болгъанды десек да, ол [Доммай] бю-
гюн да сау-саламатды, узакъ ёмюр-
лю болсун.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 47.
*Аскер ана къарындашына бурунундан
тюшгенча ушайды. Узакъ ёмюрлю
болсун.*

УЗУН СЁЗНЮ КЪЫСХАСЫ
(модаль фраза) Къысхасын айтсакъ
деген магъанада.

– *Да, узун сёзню къысхасы, ал-
лай закийлиги ючюн, мен Бийнёгерге
акъылымы шарт айтып къойдум.*
Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 76. *Узун сёзню
къысхасы, орус халкъгъа таяннгын-
чы, бизни халкъбыз кёрген къыйын-
лыкъны айтып бошаргъа къайда...*
Жулабланы Ю., Бир абыннган минг сюрю-
нюр, 144. – *Мени холамлы болгъанымы
сен билгенсе. Бизни элледен кёп ахишы
кишини да таныгъанынгы айтханса.*
*Узун сёзню къысхасы – мен Сары Ас-
ланбекни къызыны хапарын эшитип
келгенме.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 114.

УЗУН ТИЛЛИ [адам] Сёзчю, тил-
чи адам.

*[Чонай:] Сен а узун тиллиледен
кёреме да! Алай, Харун, ётюрюкню
жолу жарым аришындан ары бармай-
ды.* И. Боташев, Пьесала, 144. *Сол жаны-
быздагъы къоңиубузгъа сорсагъыз:*

Жабо къызы узун тиллиди дер. Ж. Зан-
кишиев, Мени шуёхларым, 73.

УЗУНКЪУЙРУКЪ КЪАГЪЫТ
Артындан къаугъасы чыкъгъан къа-
гъыт.

*Анонимка дейдиле алагъа, узун-
къуйрукъ къагъытлагъа, энди алагъа
къарамазгъа деген закон чыкъгъанды.*

УЛАН БЕШИКЛЕ ТЕБИРЕТИЛ-
СИНЛЕ (алгъыш) Кёп жашы болсун
деген алгъыш.

*Бу юйде улан бешикле тебире-
тилсинле, узакъ ёмюрлю болсунла.*

УЛАН ЖАШЫМ – ЖЫЙЫН БА-
ШЫМ Сабийни эркелетген сёзле.

*Амманы кёлюне жукъ келмеген-
ди, этек къыйырындан тюшюрмей:
«Улан жашым – жыйын башым!» –
деп, эркелетип ёсдюрген уланын кем-
сиз сюеди.* Лайпанланы С., Баталлары, 31.

УЛАН НЁГЕР Къатын алгъан
жашны халал, татлы тенги, ишин ма-
жарып айланнган жаш.

*Харун таматаракъ эди. Болса
да, юйдегили болургъа ашыкъмай,
Жабраил Залихатны къачыргъанда,
аны улан нёгери болду.* А. Теппеев, Та-
шыуул, 86.

УЛАН СЮЕК БОЛСУН (алгъыш)
Эр киши сабий туусун деген магъа-
нада.

*Сабий къурманлыкъгъа келген-
ле, къызчыкъны къубултуп: «Муну
ызындан улан сюек болсун!» – деп,
ыннаны къолун тутуп, аш къанганы
артына тёгерек олтурдула.*

УЛАН СЮЕК ТУУАРГЪА Ана-
сына жаш сабийчик тууаргъа.

*Сени къанынгы бу итлеге къу-
рутмаз артында къалгъан сынгар
улан сюегинг.* «Къарачай поэзияны анто-
логиясы», 93.

УЛЛУ БАШЫ БЛА Адам тамата,
жашаулу болгъанын, анга кёре намы-

сы жүрүргө кереклисин көргүзтгенде айтылады.

Тоба, жашы аны [Даутокъ улун] бош жаулайды. Жаулады эсе да, энди юйюне, жарлы юйюне, уллу башы бла кирип келди, ариу айта, Нухну жапсара билсин. 3. Толгуров, Жетегейле, 277.

УЛЛУ БАШЫН ГИТЧЕ ЭТЕРГЕ
Адам кеси намысына тийишли болмагъан ишни этерге, аманнга тенг болуп, сёлеширге.

– *Къойчу, Аллахынг ючю, ала-ны. Кесеу бла ол бирсини юсунден сёлешеме деп, уллу башынгы гитче этме! – деп тиледи Махмут Мазандан.* И. Гадиев, Нарт уя, 430.

УЛЛУ БИЧАКЪНЫ АУУЗУН-ДАЧА Бек уллу къыйынлыкъ сынап тургъанча.

Секирип къобуп, уллу бичакъны ауузундача, къыйынлыкъда тургъаны эсине тюшюп, къолларын женглерине сугъуп, чегетни къыйырындан кирди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 53.

УЛЛУ КЁЛЛЮ БОЛУРГЪА (болмазгъа) 1. Бир тапсыз иш ючюн къайгъырмазгъа, сансыз болургъа, болушлукъ этмезге.

Акъылынг келгенди, алай алыкъа уллу кёллюсе. Жангызлай талада жияп не табаса, не кёресе? III. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 135. *Болса да адам улу, уллу кёллю болгъанданмы, оюм эте билмегенденми, кесин тоната барады.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 290.

2. Эсирик болургъа.

– *Оллахий, Аслан, уллу кёллю болабыз десенг, алдарыкъса, биз да сизге кесибизни танытып къалай барайыкъ деп тура эдик, – деди Къадыр.* О. Этезов, Аслан, 306.

3. Сансыз болмазгъа, къайгъыргъанлай турургъа.

[Кабасарай:] Жаш бошамайды ансы, юйюне бир заманда да уллу кёллю болмагъанды. И. Боташев, Пьесала, 202. *Хочуланы Салих Кязимни чыгъармачылыкъ хазнасына уллу кёллю болуп къалыргъа жарарыкъ туююлдо, аны саулай басмаларгъа керекди дегенди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 344. *[Таубий:] Дунягъа къан жауа тургъанлай, жаннетге тюшгенча, былай уллу кёллюлюк этип къалай тура болурла?* И. Боташев, Пьесала, 54.

УЛЛУ СЁЛЕШИРГЕ Урушургъа, тырман этерге, биреуню намысын чёкдюрюп сёлеширге.

Келинни юйюнден атлы аты бла, итли ити бла келирле. Арада татыу къалмаз, жарашыусузлукъ тууар, уллу сёлеширле. М. Атабиев, Кишилик, 15. *Уллу иш этмейди уллу сёлешген.* И. Маммеев, Чакъыр мени, 51. *Тюбегенде, уллу сёлешмез эди, хант къанганы артында уллу къапмаз эди [Къанишау].* М. Гулиев, Акъ атлы, 164.

УЛЛУ СЁЛЕШМЕ ДА, УЛЛУ КЪАП (Нарт сёз.) Кесинги тап жүрют, менсиниучю болма, эслеп сёлеш деген магъанада.

Бийче, къарауашыны халына къарап: «Уллу сёлешме да, уллу къап. Алыкъа не боллугъун киши да билмейди», – деп къаты эскертди.

УЛЛУ СУУГЪА БАЛТА БЛА ЧАБАРГЪА Этерге къолундан келмеген ишге базыныргъа.

Айхай да, уллу суугъа балта бла чабаргъа амал жокъ эди. Алай а, къарап тургъанлай, элни ол суугъа талатыргъа да жарамайды. А. Теппеев, Ташыуул, 311.

УЛЛУ ЭШИКЛИ [адам] (къарач.) Онглу адам, бай юйю болгъан, уллу тукъумдан чыкыгъан адам.

Къулийланы Таусо улуу эшикли адам эди.

УЛЛУГЪА КЕТЕРГЕ Эсирик болургъа, биреуню кюсемезге.

– *Хасан Дадашев, не уллугъа кетгенсиз, бир элли къызларыгъызыны да таныялмай, – деди Зухура.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 298.

УМУТ ЮЗЕРГЕ Къара: КЪОЛ ЖУУАРГЪА

Ишлеп, къол къыйыныбызны ашарбыз, Иги умутну юзмейин жашарбыз. Мечиланы К., Сайлама чыгъармалары, 91.

УППА ЭТЕРГЕ ОКЪУНА (бир ишни) къара: ТАБУ ЭТИП ДА.

Кесим сюйгенлеге уппа деп окъуна этер эдим игилик, болалмаймансы.

УППА КЁЗЮНГЕ! (межд.) Эринир эдинг (сен айтханча этмесем) деген магъанада.

– *Уппа кёзюнге! Сора сюе эдинг къарындашымы алып кетерге, – деди Асият.*

УППА ЭТЕРГЕ ТАПМАЗГЪА (кёрмезге) Затны, не бек излесенг да, тапмазгъа, бек багъалы, кюсерча болургъа.

Терек бахчамда уппа этерге къотур эрик да кёрмезсе. М. Гулиев, Акъ атлы, 101.

УР ДА ЖЫКЪ, ТАРТ ДА КЕС (къарач.) Арталлы да унамазгъа, не аз да къатына къоймазгъа.

– *Макыт да унаса уа, чырт да, не аз да. Айхай, аурууунгу алайым, ур да жыкъ, тарт да кес, бети асыры жарыкъды дегенди да, чепкен этдирирге унамайды.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 46.

УРА ТУРСАНГ, КЪУДАЙ ДА ЁЛЮР (къарач.) Аз-аз тие турсанг, не къыйын иш да битер.

Ура турсанг, къудай да ёлюр дегенлей, ууакъ-ууакъ тарта, хар ким жылынды. Лайпанланы С., Гургумлу, 168.

УРМАЙ-ТЮЙМЕЙ ЖИЛЯТЫРГЪА Тырман бла, урушуп жиятыргъа.

– *Да этип не этерик эдинг андан артыкъ. Ол аман къызыны тюнене урмай-туймей жиятханса, – деди.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 122.

УРТЛАР СУУ, КЪАБАР КЪАБЫН Ашарыкъ, ичерик, азыкъ (зат).

Шамил, Аскер улу гургумчулагъа дуния жаннетин тамбла ачып къоялса, уртлар сууун, къабар къабынын огъай, жюрек къанын да артха салмазлай учунганды. Лайпанланы С., Гургумлу, 42.

УРУ АРТЫ (журту) – **КЪУРУ** (Нарт сёз.) Уручу адам байыкъмаз, онгмаз деген магъанада.

Уруну арты – къуру деп, бу киши къачан болса да бир къапханнга тюшерикди. Лайпанланы Х., Таулуну тангы, 59.

УРУ КЪАЗАРГЪА Биреуге жашыртын дерт жетдирирге.

[Чонай:] *Бек аман адамды Мирзаханов, хар директоргъа уру къазып айланганды.* Ж. Токумаев, Ауанала, 212. «*Душман бизге уру къазып, кеси кетип къалды ары*», – деп жаздым патчахыма. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 74. *Танышым, сен керти да адам эсенг, Баишхалагъа къара урула къазма.* И. Боташев, Ёмюрюм, 56.

УРУДА ТУРУП ЧЫКЪГЪАНЧА Жашау халы билмеген, халисиз адамны юсюнден.

– *Алан, сен уруда туруп чыкъгъанча, бу тюрлениуледен хапарынг нек жокъду?*

УРУСУ, БЁРЮСЮ БОЛМАГЪАН Киши къыйынына сугъанакълыкъ этмеген. кеси къыйыны бла жашагъан адам.

Танышым, урусу, бёрюсю болмагъан, асыл адам, тау эллени биринден келген эди.

УРУЧУНУ БАШЫНДА ОТ ЖАНАР (Нарт сёз.) Уручу, аманлыкчы тасхасын кеси билдирир деген магъанада.

[Махай:] Федя, уручуну башында от жанар деп, таулулада сёз барды. И. Боташев, Пьесала, 106.

УРУЧУНУ ХУРЖУНУ ТЕШИК БОЛУР (Нарт сёз.) 1. Уручуну ырысхысы берекетли болмаз деген магъанада.

Кимни ырысхысы кимге насып береди, уручуну хуржуну тешик болур деп, не бай эсе да, анга киши сукъланмайды.

2. Аман ишинг билинмей къалмаз деген магъанада.

Уручуну хуржуну тешик болур дегенлей, ол кыралдан урлагъан ахчачыгъы белгили болуп, Абдуллахны къагъытлары кырыпакъ этип келген жерге ашырдыла.

УРУШНУ АЛЛАХЫ (орусч.) Ауур артиллерия: ауур топла, «катышала» д.а.к.

– Сен андан не ангылайса, суубурун? Урушну Аллаха танкны тобуду, артиллериясы, – деди Митрофаныч. Э. Гуртуев, Къызыкъанат тангларым, 222.

УРУШУРГЪА БАРГЪАН ЖУМДУРУХУН УНУТХАНЛАЙ (масхара) (Нарт сёз.) Бек керекли затны унутханлай.

Урушургъа баргъан жумдурухун унутханлай, айтырыгъымы унутуп кёйгъан эдим.

УРЧУКЪЧА АЙЛАНЫРГЪА (бурулургъа) 1. Ишни, жумушну терк къармашып этерге.

[Халимат:] Керти айтаса, Бабун. Айтханларына хау деп, алларын-

да урчукъча бурулуп айланганыбызгъа ала бизни жукъ билмеген телиге санайдыла. Ж. Токумаев, Ауанала, 293.

2. Биреуню тегерегине айланыргъа. кереклисин тапдырыргъа, суюгенин, багъалагъанын кёргозтюрге.

Тиширыу тегерегиме урчукъча айланады. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 80.

УУ ЖИЛЯН (кибик) [адам] Чексиз огъурсуз адамны юсюнден.

– Мени келиним адам туююлдо, уу жилинды ансы, – деп тарыгъады, ынна. || Чамландырып совет халкъны кесине, Не туюшгенди уу жилинны эсине? А. Будаев, Ата журтум, 81.

УУАКЪ АЯКЪЛЫ [мал] Къой, эчки мал.

– Мал ашы жетген болмаз эди [Ахияны]. Онбеш-оналты ийнеги болса, анга кёре – ууакъ аякълысы, ёгюзю, аты... – деди Наныу. А. Теплеев, Азатлыкъ, 400.

УУАКЪ КЕРЕК Тиширыу сыйгъа салыргъа жараулу ууакъ затла: дух, сапын, кюзгю, жюзюк д.а.к.

– Былтыр, иги ишлегени ючюн, бир куююзню саугъагъа бергендиле кыызгъа. Ууакъ керегини уа саны да жокъду, – деп, Мёлетхан машинаны терезесинден тышына къарады. Х. Кудоев, Бизни заманны адамлары, 60.

УУАНЫКНЫ (ёгюзню) **БИЧАКЪГЪА СОЗГЪАНЛАЙ** (тартханлай) (масхара) Ишни артын аллына этгенни юсюнден.

– Къайры жёбелейсе, ант ызынгдан боллукъ? Къарачайлы ууаныкны бичакъгъа созгъанлай, сынны мында къоя бар, киши урларыкъ туююлдо, къоркъма, – деп, Мазан сынны артха алды. И. Гадиев, Нарт уя, 268.

УУАХТЫ УНУТХАН [адам] (къарач.) Эртте ёлорге тийишли аман адам.

Элден бир жанында тургъан, ууахты унутхан Чукалай арtdан-артха арбаздан бек аз чыгъа эди.

УУАХТЫСЫНА КЪУТУРУР-ГЪА Ёлюмден къоркъмай, кесин тапсыз жюрютюрге.

– *Ол [ичгичи] ууахтысына къутуруп айланнганга ушайды.*

УУУ ЖЕТЕРГЕ Жашыртын хата-сы жетерге.

Адам ууу жетмей, поезд ауаргъа амалы жокъ эди. Хубийланы О., Аманат, 233.

УУУЧ БЛА БИР Бек азчыкъ деген магъанада.

– *Уууч бла бир нартюх къууут-чугъум барды, аны бир тарт, – деди ынна.*

УУУЧ БЕРИРГЕ Тирменчиге мирзеу тартханы ючюн, мирзеу не да ун берирге.

Къууутдан тирменчиге уууч берирге керекди.

УУУЧУ ТОЛУ КЪУРТ БОЛСА ДА... (атасы, анасы) Сабий атасыны, анасыны не уллу къыйынлыгъын да эринмей кётюрсюн деген магъанада.

Адамны атасы-анасы ууучу толу къурт болса да, уллу кёллю болургъа жарамайды, аланы къыйынларын къайтарып, киши ёлмейди.

УУУЧУНА ЖЫЯРГЪА Оноуну, ишни къолгъа алыргъа.

Власть тюрленгенлей, бу уа деп тургъан тоноучу жыйын нени да ууучуна жыяргъа ашыкъды.

УУУЧХА (къолгъа) **ЖЫЯРГЪА** 1. Бир затны эркинлигин къолуна алыргъа.

[Аслан:] Ол бий бир тау ауузну жарлыларын ууучха жыйып турады. И. Боташев, Пьесала, 20. Азрет: – Сен атамы юйюне эгечинги кётюргенсе. Малыбызны, ырысхыбызны да ууучу-нга жыйгъанса. Алай Ибрахимчикни

кёлюн ачитмагъыз, – деди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 241.

2. Биреуню пленнге, тутмакъгъа салыргъа.

Комиссар: – Биз билгеннге кёре, сиз мында кёп хата этгенсиз. Алай сизни аскер къауумугъузну асламысын ууучха жыйгъанбыз. Анда, 89. [Таубий:] Мен антыма ётюрюккю болмам! (Зубайдагъа) Биринчиге сени ууучха жыйгъанбыз да, биринчи окъ санга тиер! [керох бла уруп, Зубайданы жаралы этеди.] И. Боташев, Пьесала, 87.

«УФ» ДЕСЕНГ, АУАРЧА БОЛУР-ГЪА Къарыусуз, ачыулу болургъа.

Къыйынлы, «уф» десенг ауарча болгъанды. Хубийланы О., Дерт, 128.

УФ-ЧУФ: **УФ-ЧУФ ДЕП** (айланыргъа) Омакъланып, кесин кётюрюп (айланыргъа, сёлеширге).

Уф-чуж этип айланмай, иште тохтат, ишлерге керекди.

УЧА КЪАЗАН Саулай къой мал бишген уллу къазан.

Узун арбазда уча къазан къайнайды. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 19.

УЧАР КЪУШЧА Аламат, сейирлик, жарыкъ кёллю болуп.

Къудайланы Мухтар учар къушча чыкъды да ортагъа, той башланды.

УЧДУ-КЮЙДЮ, ТАПСАНГ, КЪОЙМА къара: **ТАПСАНГ, КЪОЙМА.**

Къыз, Аскерни чамына кюле келип, учду-кюйдю, тапсанг къойма.

УЧУ-КЪЫЙЫРЫ ЖОКЪДУ Бек уллуду, бек кёпдю деген магъанада.

Черкесск шахаргъа келтирип тюшюрген жаралыларыны учу-къыйыры жокъду. Хубийланы О., Аманат, 1, 36. Огъурлу адамны ахшы иннетича, ол хапарны да учу-къыйыры жокъду. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 114. Бах-

чаланы учу-кыйыры жокъ, адам десенг да – къртурт-кърмурсха. Чотчаланы М., Студентле, 118.

УЧУ-КЫЙЫРЫ КЪРЮНМЕЗ-ГЕ (болмазгъа) Тауусула билмезге деген магъанада.

Барып-барып, аты да кеси да ач болуп, жолну учу-кыйыры кърюнмей, бир да мардасыз арыгъан да этди [жаши]. «Къарачай нарт таурухла», 69. *Учу-кыйыры болмагъан ишледиле ала, кюнде-кюню кюрешип турурча ишледиле.* Лайпанланы С., Гургумлу, 39.

УЧХАН КЪУШДАН ТЮК АЛГЪАН [адам] Ётгюр, жигит адам.

Аланы барындан да тамаша эм сейир а кърарангы кърара агъачны ичинде жашагъан, учхан кършдан тюрк алгъан, азатлыкъ кързауатха таукел баргъан кързыл партизанла – тамаша, сейир. С. Хочуев, Хапарла, 18. *Шауаланы Зухура учхан кършдан тюрк алгъан, аллай жигит, жигер кърыз эди.* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 359. *Ма анда, Мукуш ныгъышында, кърая таиланы кърюрюп, хунагъа салгъан кишиле, учхан кършдан тюрк алгъан жашила Зантуудуну хапарына кърз къркърмагъанлай тынгылайдыла.* Д. Таумурзаев, Таурухла, 103.

УЧХАН ОКЪДАН КЪЗ ЖУМ-МАЗГЪА Душмандан къроркърмай, таукел сермеширге.

Бир кързуумла уа чыкърдыла, Чакърыру кърэгъыт сакърлап турмай. Сермеширге ашыкърдыла, Учхан окъдан кързле жуммай. И. Боташев, Ёмюрюм, 100.

УЧХУН БОЛУРГЪА (адамны) Бети агърарыргъа, кърарыусуз болургъа.

«О-о-у мен жарлы!» – деп, уллу кърычырып, бети уф десенг ауарлай, акъ учхун болуп, сермен эки кърлу бла

кърарынындан тутду. Эбзеланы А., Махти, 58.

(мен) ... **УШАЙМА ДА** (адам) Кеси кесине таукеллик этгенде, айтылады.

Алай, терк эсин жыйып, ичинден кесине айып этди. «Мен солдат ушайма да!» – деп, элгенген жюрегине батырлыкъ сезим берирге кюрешди. Ж. Токумаев, Жукърсуз таула, 117.

УШКОК ОТ ИЙИСГЕМЕГЕН [адам] Урушха кирмеген, уруш кърыйынлыгъын сынамагъан адам.

Кърайнайды ол, ушкок от ийисгемеген адам, не саурукърлу да нек болмайды?

УЯЛМАГЪАН БУЮРУЛМАГЪАННЫ АШАР (Нарт сърз.) Бетсиз адам юлюшсюз къралмаз.

Мюркю арбазына сыйынмай тургъанлай, биреуню малын урлап къралай ашады? Уялмагъан буюрулмагъанны ашар деп! Лайпанланы Х., Таулуну тангы, 59.

УЯТЫН-БЕТИН АЧАРГЪА кърара: **БЕТИН АЧАРГЪА.**

Эм кърыйын зат, уятны-бетни ачмай турууду. Ала бир ачылсала уа, жабаргъа кюрз жетмез. Чотчаланы М., Студентле, 82.

Ф

ФАКЪЫРАЧЫНЫ АРТМАГЪЫНА КЪАТЫЛГЪАНЧА (къратылгъанлай, къратылгъан кибик) Кърызгъанч адамны кърюгързтханлай.

Бютюн да мен сърлешген заманда, ол Факърырачыны артмагърына къратылгъанча болады. Х. Кадиев, Тамата, 168.

ФАРС КЮЗГЮ (эски) Персиядан келген кюрзгю.

Бекболат, шахаргъа барлыгърына асыры кърууаннгандан, ерге-ерге секи-

рип атлайды. Ич отоугъа кирип, анда къабыргъагъа тагъылып тургъан, мюйюшлеринде да гокка ханс суратлары болгъан фарс кюзгюге къарайды. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 281.

Х

ХАДА КЪОЙЧА (къочхарча) Къамичи къуйрукълу къойча (шпан къумалы къой).

Шохай, хада къочхарча, башын да энишге тутханлай, къарангыда абына-сюрюне юйге ташайды. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 79.

ХАДА, ХЫЙДА ДА ЖОКЪДУ [адам] (къарач.) Адам санда жүрюмейди, бош, сансызды деген маънада.

– *Къалтур, энди хада, хыйда да жокъду, харип.*

ХАЖИГЕ БАРГЪАНЧА (жюрюрге) Къуру да бир жерге жүрюгенлей турууну юсюнден.

Эрттен-ингир сайын къоңшулары, хажиге баргъанча, Жамилятны къарт атасыны юйюне жүрюйдюле. Х. Кациев, Тамата, 103.

ХАЖИЛИК (хаж) **КЪЫЛЫРГЪА** Аравияда дин къуллукъ этип, хажликке тийишли болургъа.

Ол атам итингенди сыйлы файгъамбарны Мангылай ызын таида кёрюрге. Хажилик къылып, окъуп къуранны, Муслиман жерде сууаплы ёлюрге. Т. Зумакулова, Сайламала, 72.

ХАЗЫРГЪА БИСМИЛЛЯ [адам] Хазыр ырысхыгъа ие болургъа сүйген, кеси ишлерге, къыйналыргъа сүймеген адам.

Хазыргъа бисмилляла бла халкъны аллында жүрюгенле тенг жууап бермейдиле. З. Толгуров, Эрирей, 45. Аллай ферма ишлесин мени жауум,

къачып келгенди ол. Хызыр хазыргъа бисмилляды, ансы этими, адеби болгъан зат туююл эди къачан да. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 158.

ХАЙРАН (хайрам) **БОЛУРГЪА** (этерге) 1. Тели болгъанча болургъа (этерге).

Жолумда бара баргъаным сайын, атамы кючлю сёзлери эсиме туюшуп, алагъа сейирсингенден, башым хайрам болуп, жер базман, чайкъала-чайкъала, тегерек айланады. С. Бабаев, Атамы китабы, 90.

2. Апчыргъа, не этерге билмезге.

Амалсызгъа къалгъан жаш, не этерин билмей, башы хайрам болуп олтурады. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекке, 182. Олтурад бушууду ана, Хайрам болуп башы. К. Отаров, Жолла, 270. Махмутну тутулгъаныны юсюнден хапар, чууакъ кёк кюкюрегенча, битеу элни хайрам этди. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 62.

ХАЙТ ДЕ Къыйынлыкъгъа, бушуугъа кесинги хорлатма деп чакъырыу.

Баиха ауаз а: «Халкъынгы жигит жашы Магомет, – деди. – Сени жанынг фашистлени къолундады. Хайт де, багъалы тенгиз. Биз жыртыч жаныуарладан сени къанынгы алырбыз». Э. Гуртуев, Къыйын жолчукъ, 129. – Астемирни унутмагъанла сизни да унутмазла, хайт дегиз, бушуугъа хорлатмагъыз, сауланы юсюнден, сабийлени юсюнден къайгъырмагъыз, – деди. Х. Кациев, Тамата, 121. Сени тауда биринчи ишинг мал болгъанын билип, арыкъгъа къатты керек деп, хайт дерге кюреш ансы, бир къолгъа эки харбыз сыйынмайды. С. Бабаев, Атамы китабы, 42.

ХАЙТ ДЕГЕН [адам] 1. Къарыуу аллына келген жаш адам.

Бу уа узун бойлу, кенг жауурунлу, ызындан а кёп кызыны къарата башлагъан, хайт деген жаш эди. [Иорис]. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 286.

2. Къарыулу, жигит, ётгюр адам.

– *Алай хажжи бол сен! Эмилик атланы хайт деген кишиле да кючден бла бутдан юйретедиле, – деди Зарамукъ Тазретге. Ж. Токумаев, Дертли къама, 26. Нарт-Уя – таулу эл, бирси эллча, уруш кыйынлыгъын сынагъанды, хайт деген жашлары кыйда эсе да къазауат этедиле...* «Малкъар адабият», 11 кл. 1998, 63.

ХАЙЫР БОЛСУН 1. Биреу тюшюн айтханда этилген алгъыш.

– *Хайыр болсун, тейри ахшыгъа жораласын, иги тюшдю. Мында жашлагъа алай кёрюнючюдю, – деди атам. С. Бабаев, Атамы китабы, 56.*

2. Чючгюргенде этилген алгъыш.

Ынна, чючгюрюп бошагъанлай: «Алхамдулилла», – деди. Къатынла, ёрге кьобуп: «Хайыр болсун», – дедиле.

ХАЙЫУАН ЭТ АШАГЪАН [адам] Телирек деп, сюренги этип сёлешгенде айтылады.

– *Хайыуан эт ашагъан, шинтик-ле темир жипден ычхынып кетмей къалай барырла? Ж. Залиханов, Жаннган жүрек-ле, 324. – Ай хайыуан эт ашагъан, – дегенни айтды бачама, – къатын алгъан сангамы тёреди! М. Гулиев, Акъ атлы, 69.*

ХАЛАЛ БОЛСУН Сыйланнганы, ашагъаны ючюн, адам «сау бол», «бай бол», «сыйлы бол» дегенде кыйтарылгъан жууап.

– *Майруш а, ауузланып бошагъанда, ыспас этгенине, адетдеча, «халал болсун» деп да айтмагъанды. И. Гадиев, Нарт уя, 177.*

ХАЛАЛ ЖЮРЕКЛИ [адам] Эриулюгю болгъан, болушлукъ этерге эринмеген, хурметли адам.

Къара бурма чачлы гырхы жашны къалын къашиларыны тюбюнден тюз къарагъан уллу кёзлери аны эсли, халал жүрек-ли адам болгъанындан ханар айта эдиле. «Минги тау» № 1, 1986.

ХАЛАЛ ЭТЕРГЕ Малны боюнун тартып, ашаргъа жарарча этерге, мурдар этмезге.

Азрет тананы боюнун сылады, кыйругъундан тартып да кёрдю. Алай, иш болмазын ангылагъанда, кьошха чабып барып, жютю бичагъын алып келди. «Болмай эсе да, халал этейик», – деди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 239.

ХАЛКЪ АЛЛЫНДА АЙЛАННГАН [адам] Къуллукъчу, белгили адам.

Энди ол бизни жаш да, кесинг билгенден, халкъ аллында айланнганладан бириди. З. Толгуров, Эрирей, 27.

ХАЛКЪ АУУЗУНА КЪАРАГЪАН [адам] къара: ЭЛ АУУЗУНА КЪАРАГЪАН.

– *Жамауатны оноун этген, халкъ ауузларына къарагъан кишиден... Тиширыу оноу этерге къалгъан эсе, сора ёлюп кетерге керекбиз, – дейди ата. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 74.*

ХАЛКЪ АУУЗУНА ТЮШЕРГЕ къара: АДАМЛАНЫ АУУЗЛАРЫНА ТЮШЕРГЕ.

– *Кесинг билесе, халкъны ауузуна бир тюшсенг, болгъанны, болмагъанны да юсюнге кьюючула табылырла.*

ХАЛКЪ – ГУУУРТХА, ГУНАЙ – ЖУУУРТХА къара: ЭЛ – ГУУУРТХА, ГУНАЙ – ЖУУУРТХА.

Халкъны жартысы къан тёге тургъанлай, былайда сизге хакъ

юлешеми турдукдула?! Халкъ – гуууртха, Гунай – жуууртха деп, сен да Советни арбазын сакълаучуму болгъанса? Хубийланы О., Аманат, 3, 135.

ХАЛКЪНЫ ЮСЮНЕ КЪАРА-ТЫРГЪА къара: **ЭЛНИ ЮСЮНЕ КЪАРАТЫРГЪА**.

Халкъ Жарнесге болгъанда, ол [Жаныу], жюреги дып-дып эте, Жабраил Локъманович таба атлады. Жиян, халкъны юсюме къаратайым, жанлары аурур эсе уа деди. А. Теппеев, Ташыуул, 279.

ХАЛЫ ЭШЕРГЕ (къарач.) Чурум излерге, сёз къозгъаргъа.

Иги ичгенден сора, бирле халы эшерге болдула.

ХАЛЫНА ТАРТЫРГЪА Биреуге ушаргъа, аныча болургъа, ол тюбегеннге тюберге.

Сабий ата-ана халына тартмай къалмайды.

ХАМХОТУН ТУРГЪУЗУРГЪА (къарач.) къара: **КЕСИН КЁПДЮ-РЮРГЕ**.

Абдул-Къадыр, хамхотун тургъузуп, нёгерлерине: – Эрттенбладан бери айланады, мындан сора кукурт башлы сирнек тапмай келеди, – деди. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 142.

ХАМ-ЧОМ: ХАМ-ЧОМ ЭТИП (ашаргъа) Къабынны ызындан суусун зат уртлап ашаргъа.

Хажиладан келтирген къайнай тургъан айран бла къалачланы хам-чом этип ашадыла, бал татдыра. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 269. – Ёзбек ушкогун жыйып бошаргъа, Мустафа ёретинлей сууукъ айранчыкъ бла сууукъ гыржынчыгъын хам-чом этип, ашап бошады. А. Теппеев, Ташыуул, 77.

ХАННГА ЖУУАП (жомакъ) **ТЮЙЮЛДЮ** къара: **ХАНАУ ХАПАР**.

– Угъай, ол ханнга жомакъ туююлдю! Бу жер бизникиди, кишини дауу жокъду, – деди Зауурбек. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 85.

ХАНАУ: ХАНАУ ХАПАР Магъанасыз, ётюрюк хапар, сёз.

– Ол ханау хапарды, газетде жазылмагъан эсе, ийнанма, – деди Асхат.

ХАНС СИБИРТГИЧА АЙЛА-НЫРГЪА (къарач.) Тохтамай, ийилебюгюле айланыргъа.

Энди къарт болгъан эсе да, кесине хайыр тюшер жерге ханс сибиртгича айланады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 81.

ХАНСДАН АЛАША, СУУДАН ШОШ [адам] (орус.) Кесин тынч, жууаш, дауурсуз, къайгъысыз жюрютген адам.

Келген келин, хансдан алаша, суудан шош болуп, юйдегилени кёллерин алып тургъаны къайын анасын бек къууандырады.

ХАНТХА БАТМАЗГЪА Ашны иги суююп, татыуун чыгъарып ашамазгъа.

– Не эсе да бюгюн жашчыкъ хантха батмай турады.

ХАНТЫН БЛА АНТЫН ТЕНГ АШАГЪАН [адам] Ётюрюкчю, тутхучсуз адам.

Сени жашынг санга аман кёрюннгенликге, ол ханты бла антын тенг ашагъанладан туююлдю. Хубийланы О., Аманат, 3, 152. Хантын-антын тенг ашагъан эрим [Усен] бузду антын. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 178.

«ХАП» ДЕМЕГЕН [ит] Юрмеучю, тынч ит.

«О гюббе, гюббе айлана келебиз, Бере эсегиз, беригиз, Бермей эсегиз, кетебиз. Чардакъ толду тузугъуз,

Эрге барлыкъ кызыгыыз, Къатын аллыкъ жашыгыыз, Челек жарым сютюгюз, «Хап» демеген итигиз». «Жилтинле», 380.

ХАПАРЫ БОЛУРГЪА Адамны бир затдан билгени, усталыгы болургъа.

Жаш ишчилени арасында машинаны жюрюте билмеген, андан хапары болмагъан хазна адам табарыкъ туююлсе, механизаторла, инженерле уа онла бла саналадыла. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 98. *Байчону баштёбен бош суна эдиле. Чам, масхара деген затладан аны да хапары бар эди.* А. Теппеев, Ташыуул, 39.

ХАПАРЫ ЖОКЪДУ Биреуню бир затдан билгени жокъду.

Анасыны бу чекге жетгенинден Мутайны хапары жокъду. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 4.

ХАР АТЛАМДАН БИР Терк-терк деген магъанада.

Эрикдиргенди бу адам бизни, хар атламдан бир ауруйма деп, ишге чыкъмай къалады.

ХАРАМ ТАЛАХ САЛЫРГЪА (харам талах бла айырылыргъа) Эр бла къатын, муслийман некаяларын бузуп, айырылыргъа.

Къанаматны айтханы Жантемир излеген затха туура жууап болмагъанында, айландырып сорду: – Бир харам талах бла айырылсанг, экинчи къалай къошулургъа болдукъду? Аппаланы Х., Къара кюбюр, 209.

ХАРАМ-ХАЛАЛ ДЕП (сюелирге, харамгъа-халалгъа жетиширге) Ахшыгъа-аманнга жетерге, сёз, даулаш болургъа.

Харун ажым этип да кюеди: харам-халал деп сюелсе, ол Рахайны тыяргъа болдукъ эди. А. Теппеев, Ташыуул, 428. *Абусалам атасына айла-*

нып, биринчи кере жууап этди. Ата бла бала харам-халалгъа жетишиди-ле. Аны, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 139.

ХАРАМ ЭТЕРГЕ 1. Бир затны кыызгъанмазгъа.

Жюрюгюз, бир кюнню харам этигиз да, сводкаланы къояйыкъ да, Амин Гитчеевични башчылыгы бла председательге барып, барыбыз да бирге жыйылып, колхозну бахчасына къарайыкъ. Х. Кациев, Тамата, 175. – *Къырылып баргъанлай да, жанларын харам этип, кирип келедиле немециле, – деди Хасан.* Хубийланы О., Аманат, 2, 86.

2. Биреуден ёнгеленирге, анга терс къараргъа.

Сормай-ормай, атасы тенгли кишиге барып къалгъанын кечалмай, Сылыухан кызын харам этди да къойду. А. Теппеев, Ташыуул, 183.

3. Малны боюнун кесмей, харам ёлтюрюрге.

– *Къарап тур да, бузоу ёле башлагъанлай, боюнун кес, харам этме, – деди Оюс.*

ХАРБЫЗ ИЧИНДЕН КЪУМУКЪЛУ ЧЫКЪГЪАНЛАЙ Билмей, сакъламай тургъанлай келип къалгъанны юсюнден айтылады.

Жанибек харип, сени тирмен суу алып кетгенди дей эдиле да, къайдан чыкъдыңг, харбыздан къумукълу чыкъгъанлай? Б. Гуртуев, Жангы талисман, 65.

ХАРСХА КЕЛИРГЕ (жыйылыргъа) (къарач.) Биреу бла келиширге, бир мардагъа сыйыныргъа.

Биз бир харсха келирге керекбиз.

ХАРСЫНА ТЕПСЕМЕЗГЕ (къарач.) Биреу айтханны этмезге, аны жанлы болмазгъа.

– *Мен бир заманда да киши харсына тепсегенме.*

ХАРФ ТАНЫРГЪА Окъуй, жаза юйренирге.

Уруш жыллада Къаспот, жашичыкъны тобугъуна алып: – Сен окъумай, харф танымай къаллыкълардан болурса, – деп жарсыгъан эди. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 54.

ХАРХ БОЛУРГЪА (этерге) Уллу таууш этип кюльорге (кюлдюрорге.)

Барыбыз да кюлебиз, харх болабыз, къалгъанлагъа къууанабыз. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 16. *Самат тюз эшикден бери айырылгъаны бла, къолда ийленнген къар тугул кёкюрегине тийгени болду. Бир жанына къарагъанында, нёгери харх этип кюлюю.* Х. Кадиев, Сайлама, 204. *Барлыкъ жерлерине танкчыла терлеп, алай а жарыкъ кёллю болуп жетедиле. Бир бирге жолугъуп, хапарны къыздырадыла, харх этип кюледиле.* М. Гетгуев, Жюрекле бла алтын къолла, 174.

ХАТА-ХАЙЫРНЫ АНГЫЛАРГЪА Адам ёсюп, акъыл-балыкъ болургъа.

– *Алгъа базынмай тургъанма партиягъа кирирге. Энди, хатаны-хайырны айырып башлап, сагъыш этеме.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 18.

ХАТЕРИН ЭТЕРГЕ Намыс этерге (тиширыугъа, къартха, жууукъгъа).

Кичибатыр да, къонакъгъа къарады: – Къартлыкъ хатеринги этейим ансы, къонакъ... Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 247.

ХАУА ЧЫРАКЪ Электричествону кючу бла жаннган чыракъ.

Ма сейир, ма тамаша – билмей тургъанлай, ким билсин, кимни къадары себеп болду, кимни къолу болушду, – хар бир жерде хауа чыракъла жандыла. Х. Кадиев, Сайламала, 215.

ХАУХ ДУНИЯ Муслиман дин айтханнга кёре, керти дуния ахырат

дунияды, биз жашагъан дуния уа хаух дунияды.

Бу дуния, хаух дуния, бизни сынаргъа деп берилгенин билгенле игилик этгенден арымайдыла. || Анасы къартлыгъында кюн тууушда ырахат олтуруп, къатхан сюеклерин жылытып жашаргъа сюеди. Хаух дуниядан кетерини аллында, жамауатха, эрине кёрюнорге суймейди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 42. *«Бу хаух дунияда адам къадарладан сейир не барды?» – деп келди кёлюме.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 114.

ХАХУЛАНЫ АКЪ АТ Чаришледе хар заманда да хорлаучу айтхылыкъ ат.

Думалада уллу чариш къуралды. Хахуланы акъ ат чаришиге чыкъгъан атланы ызларындан тёжюмсюз къарайды, жеринде тохтамайды. Артха уа, юсюн тер басып, хар замандача, биринчи келеди.

ХЕЙ ДЕСЕНГ, ХОЙТ ДЕП ЧЫГЪАРГЪА (хейт дерикге хойт дерик) [адам] Жигитлик этерге хазыр болургъа.

Халкъны къулагъы сагъайып турады. Хей десенг, хой деп чыгъадыла. Ж. Токумаев, Жангы талисман, 196. *Жапжангыз хейт деп къычыргъанны аллына хойт деп чыгъарыкъ Рамазан къалды.* Семенланы А., Жазыу айла, 88.

ХО (хоу) БИР ДА (хоу бир да) (межд.) Угъай деген магъанада.

– *О-о-о-й, бусагъатда юйюбюзде, кесими отоучугъумда, жумушакъ тёшегиме батып, акъ жууургъанымы тюрбюне кирип, узун созулуп бир жатсам эди. Х-о-оу бир да. Аллай насып бюгече къайда.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 17. – *Хоу бир да! – деп жапсарды къобузун.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 71.

ХО ДЕРГЕ Бир затха ахшы дерге, угъай демезге.

«Мен экзаменлеге хазырлана турама, заманым жокъду», – дерге да кюрешдим, алай артда, кызыны кёлюне тиймейим деп, хо дедим. Э. Гуртуев, Тенглерим, 85. *Сегизинчи «В» классны юсюнден вопросну тийишли кёреді. Анга хо дегенле кьол кётюрюгюз.* М. Шаваева, Кюн тыякыла, 146.

ХОМПАР: ХОМПАР ТАШ Тёгерек, сыйдам таш, кьол таш.

Хомпар таш атып да Идрис хазна бирине да оздурмаучуду. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 217.

ХОП-СОП: ХОП-СОП ЭТЕРГЕ
1. Уллу, хыны сёлеширге, кишиге бой бермезге.

Идрис хоп-сop этди, толу жууап бермеди.

2. Ишсиз-кючсюз айланыргъа.

Кетип, кыйда болса хоп-сop этип айланганла колхозда ишлеген этсинле. Х. Кадиев, Тамата, 104.

ХОР БЛА Зорлукъ бла.

– Ала революция этерге керекди дейдиле. Баишача айтханда, бийледен, гинязладан хар нени да хор бла алыргъа дейдиле, – деди Хасан. Э. Гуртуев, Жанбермез Асланбий, 33.

ХОР КЁРЮРГЕ Зорлукъгъа сарнаргъа.

Бизни адамларыбыз, къарангы адамла, байланы, эфендилени ариу сёзлерине терилип, аны [Къыралбийни] айтханын хор кёрдюле, юйюрлерин, кеслерин да зарауатха кьойдула. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 76.

ХОЧА: ХОЧА ТЮЙЮЛДЮ (болмазгъа) Хал, иш махтарча туююлдю, осалды деген магъанада.

Ётюрюк жарамаз – мараучулугъум хоча туююлдю. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 75. *Алагъа [къадж-*

лагъа] уруш ачханны хоча болмайды къадары. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 189.

ХОШ БОЛУРГЪА (этерге) Жюрек ырахат болургъа, тынчайыргъа.

Сора Любаны алай айтханына бригаданы эки къаууму да хош болмадыла. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 44. *Элен жюрегин хош этерге, аны алдаргъа кюрешеди.* Х. Кадиев, Сайламала, 314. *Бир кесекден къарт, хош болуп, бийикде, балконунда, кьол жасулугъу бла кёзлерин сюртдю.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 78.

ХОШ КЕЛГИН (келдинг, келдигиз) Сау кел деп саламлашыу.

– Атымы айтмай, кимди ментанымагъан адам деп тургъанма, хош келдинг, Сослан, – деп, Топай улу ышарып къучакълады. Хубийланы О., Аманат, 2, 242.

ХУДЕС: ХУДЕС КЪОБАННЫ БОКЪЛАГЪАНЧА (къарач.) Бир адам да къатышдырыр элни, кьозгъар деген магъанада.

Аман адам элни Худес Къобанны бокълагъанча этеди.

ХУЖУ КЪАЛЛЫКЪ (къаргъыш) къара: БОШ КЪАЛЛЫКЪ.

Ол хужу къаллыкъ гатча, зехледен бизге айланып, «хап» дер да, мени жауум бизлей болгъа эди! Ж. Залиханов, Тау къушла, 137. *Жарлы Мыста, сен – нарт Мыста, Неге да бир кибик уста, Бахчаларынг хужу къалды – Сени киши жери алды!* Мусукаланы С., Тюбешуу – айырылыу, 105.

ХУНА ТЕШИКДЕН ЧЫКЪМАЗГЪА Адам кесини адам, тукъум даражасын бирсиледен ёрге кётюрюп чертир ючюн айтылады.

– Бизни уа Аллах жаратмай, ким жаратханды? Сизден къалгъанла уа хуна тешикденми чыкъгъанды-

ла? – деди Гондай. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 101. – Ол да [Кѳанишау] хуна тешикден чыкѳмагѳанды, унутмаз игилигинги, – деди Адыхам. А. Теппеев, Азатлыкѳ, 12. Мен а хуна тешигинден чыкѳмагѳанымы кѳайынлагѳа кѳргѳюзтѳурге хырсама. М. Гулиев, Акѳатлы, 121.

ХУНАГѳА ЖАРАШМАГѳАН ТАШЧА [адам] Киши бла акѳылы келишмеген адамны юсюнден.

Тохтарны жерчиги жол бла Кыртык сууну арасында болгѳанды да, ары ѳтсе, бери ѳтсе да, хунагѳа жарашмагѳан таи кибики, кѳз туура-сында кетмейди. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 48.

ХУР КѳЫЗ КИБИК (хур кѳызча) Бек ариу.

Анда-мында тынгыласанг: «Хур кѳыз кибики, ариулугѳу айгѳа, кюннге оздурмагѳан, андан жигер, андан намыслы кѳыз кѳайда?» – дейдиле. «Толкѳунла», 122. Мария уа, Мария?! Ол ариу жан эди керти окѳуна. Чыгѳыи жомакѳлада айтылычу хур кѳыз! Жулабланы Ю., Бир абынган минг сѳуюнѳур, 140.

ХУРЖУНУ ЖУКѳА БОЛУРГѳА [адам] Жарлы, ахчасыз болургѳа.

Ашай-иче баргѳанынг кѳадар, кѳз кѳре, хуржунунг жукѳа бола барады. Э. Гуртѳуев, Сабыр ушакѳ, 21.

ХУРЖУНУ КѳАЛЫН БОЛУРГѳА Кѳп ахчасы болургѳа.

Аланы [Хажос бла Хангерийни] орус тиллери барды. Хуржунлары да кѳалынды, таныи докторлары да барды. Б. Гуртѳуев, Адилгерий, 118.

ХУРЖУНУМДА АДАМ БАШ БАР ЭСЕ УА? Адамны затына эркин-ликсиз тийгенде айтылады.

Узалма хуржунума! Хуржунумда адам баш бар эсе уа!

ХУРЖУНУНДА ЖЕЛ ОЙНАРГѳА Ахчасыз, жарлы болургѳа.

Отпускадан кѳайтханны хуржунунда жел ойнаучусун Мажит бек иги биледи.

ХУРЖУНУНГУ КЕНГНГЕ АЧ (масхара межд.) кѳара: КѳОШ УУУ-ЧУНГУ КѳАЙЫН АНАНГА ТУТ!

– Мени кибики бир алычу уа энтда да келир. Санга ахча кюнде да жаугѳанлай турады. – Хуржунунгу кенг ач, сени кибикиден а кѳп ахча тѳюшер! С. Теппеев, Кѳасболатлары, 20.

ХУЮН ЭШЕРГЕ (кѳарач.) кѳара: **ХАЛЫ ЭШЕРГЕ.**

Арып, кѳайда болса да бир жерге олтурургѳа хуюн эше тура эдим. Эбзеланы Х., Бычакѳны ауузунда, 87.

ХЫ ДЕГЕН [иш, адам] Асыулу, магѳаналы, тынгылы (иш, адам).

– Эгечлерим, аны-муну да кѳоюп, халкѳ бла, жашла-кѳызла бла ишлерге керексиз. Ма бюгюн кѳурагѳанбыз да, келгендиле, киши угѳай дегенди, унамасанг – ол эки камсык да хы деген ишни тындыргѳандыла. М. Шаварева, Кюн тыякѳла, 76. *Жаш, кюнден кюннге кѳундузча ѳсюп, хы деген бир жигит болады.* «Эртте бирѳу бар эди...», 36.

ХЫККИЛЕРИН АГѳЫЗЫРГѳА (сыгѳаргѳа) Жилѳаргѳа, сытылыргѳа.

Былайда хыкилеринги агѳыза турмай, барып сорсанг а! Байрамукѳланы Х., Чолпан, 110.

ХЫЛЫ-МЫЛЫ ЭТЕРГЕ Ишни тынгысыз, кѳатышдырып этерге.

– Борис Петрович жетгенлей, ары кетеме, сен а вопросланы ахшы хазырла. Ашыгѳып, хылы-мылы этмегиз, – деди. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 144.

ХЫМЕН ХАЛЫ ЧАКѳЛЫ БИР кѳара: **ТЮК ЧАКѳЛЫ БИР.**

– *Ий арунг, бу тюкен ачылгъанлы хымен халы чакълы бирге боялмай къалдыкъ, – деп жарсыды Наихо.*

ХЫНЧ-МЫНЧ: ХЫНЧ-МЫНЧ ЭТЕРГЕ (къарач.) Ынычхаргъа, тынгысыз болургъа.

Радиону тауушу Анисатны кыыздыргъанды, жашчыгъын да уятып, ала хынч-мынч этедиле. Байрамукъланы Х., Мёлек, 4.

ХЫПЫЙ-СЫПЫЙ ЭТЕРГЕ Боюн салмай, кыылыкъсызлыкъ этерге.

– *Ёт! – деди да, Туко, ушкогун тутуп, Ахматны ызындан марап тохтады. – Хыпый-сыпый этгенлей, атарыкъма.* А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 31. – *Ишибизге, жумушубузгъа табылсанг – насыбынг, хыпый-сыпый этсенг а, тюз да къуш жумарукъну жулкъгъанлай... – деди.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 333.

ХЫРТ ТИНИНЕ ТАЯНЫРГЪА Аمانына къалыргъа.

Къартлыкъ аман затды, кимни да хырт тинине таяндырады.

ХЫРТХА УРУРГЪА (къарач.) Затны кемчилигин ачыкъларгъа, критика этерге.

– *Да таш юсюнде таш къоймай, китабымы бек аман хыртха урадыла, – дегенди Бекир.* Хубийланы М., Алан, 165.

ХЫРЫН БУРУРГЪА (къарач.) къара: КЪУЛАКЪЛАРЫН БУРУРГЪА.

– *Зоотехнигинг барды, анга айт да, этмеге къой, тындырмай эсе, хырын бур.* Лайпанланы С., Гургумлу, 1, 24.

ХЫЧАУМАН: ХЫЧАУМАН АЙ (эски) Жылны май айыны аты.

Сайхат а хычауман айда юйюнден кетип, эки ыйыкъны тас болуп тургъан эди. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 40. *Хычауман ай бешинчиди санауда.* С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 39.

Ч

ЧАБАКЪЛА АЗЫГЪЫ (юлюшю) БОЛУРГЪА (этерге) Суугъа, тенгизге батып, табылмай къалыргъа.

Фашист адмирал а энди «Астория» ресторанда да олтурлукъ туююлдо. Таматаларыны къолундан аскер саугъала да алмаз. Ол кеси чабакъла юлюшю болгъанды. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 90.

ЧАБАКЪНЫ СУУДАН ЧЫГЪА-РЫП АТХАНЛАЙ (атханча, атхан кирик) БОЛУРГЪА (этерге) Бек тапсыз болумгъа тюшерге.

– *Фронздан хапарынг а бармыды? Жашдан иги кесекден бери бир тюрлю хапар жокъду да, тюз чабакъны суудан чыгъарып атханча болуп турабыз.* Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 49. *«Адам ышанмай, жерде иги ишлерге, эринмей, сабан сюрюрге, мал тутаргъа керекди ансы, бир ишни тутуп, ол иш манга тамамды деп, башха бир тюрлю ишге эниклемей турсанг, бир кюнде чабакъны суудан чыгъарып атханлай болуп къалыргъа тюшер», – деучю эди мени атам.* С. Бабаев, Атамы китабы, 79.

ЧАБЫР БАУ КЪЫСХАН [адам] Эр киши, эр кишиге саналгъан (уллу, гитче да).

– *Алай болмай, аскерде сауутну къолгъа алып, уугъа айлана башла-сала, тийреледе чабыр бау къысхан адам болуп, бир жангыз инсан сау къалмаз, – деди Сюлемен.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 228.

ЧАБЫР КЪУЛАКЪ АШАУЧУ КЮЧЮКЧА (къарач.) (хыны) Хата-лы, хар кимге да зараны жете туруучу, хыличи адамны юсюнден.

– *Сен, чабыр къулакъ ашаучу кючук кирик, нек кесинги тыймайса?*

ЧАБЫР ОЛТАННГА ЖАРА-
МАГЪАН [адам] (хыны) Жараусуз,
осал адам.

– *Чабыр олтаннга жарамагъан деп, сени кибик бир тапсызгъа айта болурла.*

ЧАГЪЫДИЙ: ЧАГЪЫДИЙ АТ Чаришледе таймай хорлаучу, жү-
рюшлю ат.

*Жигит Муса къараторну бош-
лайды, аны юсюне чыпчыкъ кибик
къонады. Зауаллы чагъыдий ат чаба-
жорта кѳреди. Д. Таумурзаев, Ауал бла
Астал, 147. Энди ат, алай бош угъай,
керти чагъыдыйгъа айланып, аякъ
туякъларыны тюрсюню кѳз къама-
тырчады. Асыл хайыуан, ауузлугъун
чайнап, жеринде тепсесе, пырхыл-
дап, иесин чакъырса, аны адам тилин
билген сунарса. Аны, Асмаран, 9.*

ЧАЙНАМАЙ ЖУТАРГЪА Бир
ишни къыйналмай, тынч этип къо-
яргъа.

*Жашчыкъ асыры тириден, не
жумуш берсенг да, чайнамай жут-
ханы, таукел узалгъаны бек къууан-
дыра эди анасын.*

ЧАЙНАП КЪАПДЫРЫРГЪА
Хазырлап, жарашдырып берирге.

*Эфенди къуран окъугъан сабийле-
ни арасында бек таматасы Чынай,
чайнап къапдырсанг да, жукъ ангы-
ламагъанына сейир эте эди.*

ЧАЙНЫ ЧАЙНАП ИЧГЕНЛЕЙ
(масхара) Адамны халисизлигин,
билимсизлигин чертир ючюн айты-
лады.

*Чайны чайнап ичгенлей этме,
маржа.*

ЧАКЪДАН БИР Бир белгили за-
мандан.

*Совет, чакъдан бирде жыйылып,
оноу эте турлукъду. Б. Гуртуев, Жангы
талисман, 132.*

**ЧАКЪЫРЫЛМАГЪАН КЪО-
НАКЪ** Душман, жау адам.

*Ингирде, къоиха жыйылгъандан
сора, Хасым Бепогъа чакъырылма-
гъан къонакълагъа къайда, къалай
тюбегенинден тынгылы хапар айт-
ды. Б. Гуртуев, Адилгерий, 93. Алай,
чакъырылмагъан къонакъла, Жан-
мырзаны соруууна жууап къайтар-
май, сауутун-сабасын да жерлеринде
къоярын айтхандыла. Д. Таумурзаев,
Таурухла, 83.*

ЧАЛ: ЧАЛ УРУРГЪА (болур-
гъа) Акъ тюкле чыгъаргъа (сакъалда,
башда).

*Муса чал ура башлагъан мыйыкъ-
лары сылады. Хубийланы О., Аманат, 1,
65. Шѳндю мени чачым чал болгъан-
лыкъгъа, Жюрегим сабийликдеча та-
зады. И. Боташев, Ёмюрюм, 66.*

ЧАЛГЪЫСЫ ТАШХА ТИЕРГЕ
Иши кырты болургъа.

– *Тебире. Баям, сени бла башха
жерде сѳлеширге керек болур! – До-
лай терк окъуна къонагъыны ызын-
дан чыкъды. Бу жол чалгъысы таиха
тийгенин билди. «Шуѳхлукъ», № 4, 1977.*

ЧАЛДИУ ЭТЕРГЕ (спортда)
Аман акъыл, хыйлалыкъ этерге, тю-
бюн тапдырмазгъа.

*Каратѳде, тап чалдиу эте бил-
месенг, хорлаяллыкъ тѳююлсе.*

ЧАЛЫП СѳЛЕШИРГЕ къара:
ТИЛИ СЫНМАЗГЪА.

– *Мен юйюбюзге келсем, тауча
бек чалып сѳлешип, адамланы кюл-
дюрюп тургъанма, – деди Таукъан.
С. Теппеев, Ачезезни туугъан кюню, 26.*

**ЧАРДАКЪГЪА АТХАНЛЫКЪ-
ГЪА, КЪУРТ БОЛЛУКЪ ТЮЙЮЛ-
ДЮ** (хыны) Эти болмагъан арыкъ
адамны юсюнден.

*Арыкъдан, чардакъгъа атсанг,
къурт боллукъ тѳююлдю.*

ЧАРТ-ГУРТ ЭТЕРГЕ (къарач.) Болгъанны къатышдыргъа, тюзетмезге.

– *Болгъанны чарт-гурт этдиле да кьойдула.*

ЧАРХЫ АЛЛЫНА ТЁНГЕРЕРГЕ (къарач.) къара: ТИРМЕНИ ОНГУНА АЙЛАНЫРГЪА.

Чархынгы аллына тёнгереген бир кезиуюдо бюгюн. Лайпанланы С., Баталлары, 77.

ЧАУКА ОЛТУРГЪАН КИБИК (олтургъанча) Бек кёп басынып.

Алайгъа жыйылгъан халкъгъа къарасанг, къара чаука олтургъанча, жерни башын къаралтып эдиле. С. Хочуев, Хапарла, 98. *Жалтакъгъа чаука олтургъан кибик эди [адамдан].* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 106.

ЧАЧ АЛ ДЕСЕНГ, БАШ АЛГЪАН [адам] Ишни мардасындан оздургъан адам.

[Темирбашев:] *Чач ал десенг, баш аллыкъды парикмахеригиз. Къайдан тапхансыз аны?* Ж. Токумаев, Ауанала, 306.

ЧАЧ-ТЮК БОЛУРГЪА (этерге, этдирирге) Ары-бери чачылыргъа (чачаргъа).

Асхатны ахыр сёзлерин жер-жерден атылгъан ушкок тауушла жутдула. Адамла, ары-бери къачып, чач-тюрк болдула. Ж. Токумаев, Дертли къама, 184. *Партизан гранатла бла окъла складланы чач-тюрк этдиле.* Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 113. *Экинчиси уа, Ханийни суу алып кетгенин билсе, аны огурусуз атасы ол жарлыланы, атны къуйругъуна тагъып, чач-тюрк этдирир деп, башларын къайры алып кетерге, не этерге билмей, къара къайгыгъа къалып тохтагъан эдиле.* «Малкъар литература», 9 кл., 229. *Хочулары къыйналып*

къурагъан мюлк алагъа жау болуп чыкъгъанды: кулакласыз деп, тутуп, сибирге сюрюп, чач-тюрк этген эдиле тукъумну. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолаучула, 339.

ЧАЧ-ТЮК ЭТЕРГЕ. Ууатыргъа, чачаргъа.

Байланы, бийлени, кулаклары конфискациялап, чач-тюрк эте туруп да, «бизни республика Къабарты-Малкъар уллу «жетиишимликле» этгенди. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 177. [Анна:] *Къой энди, Аслан, ким кимге не этгенин терген турмайыкъ. Мажир харип уруш майданындан келгенлей, тёрт немецли тегерегибизден къуршалагъанда, къушча жетип, аланы чач-тюрк этип, бизни къутхаргъанынгы эсинге салыргъа болурма....* И. Боташев, Пьесала, 21.

ЧАЧ-ТЮК ЭТИЛГЕН Ууатылгъан, чачылгъан.

Чач-тюрк этилген жаяу аскерчилеринден къурлай къалгъан фашист танкла алгъа барыргъа базынмадыла. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 208.

ЧАЧ ТЮКЛЕРИ ЁРГЕ ТУРУРГЪА (тургузургъа; сюелирге д.а.к.) Эти-жени титирерге, онгуз болургъа (этерге).

Ол заманда, къабырланы жанындан чыгъып, юсюнде да акъ кебинибла биреу – къазыкъ жерге тийген сайын къычырыкъ этип, ёрге-ёрге секирип башлады... Муну кёргенде, къоркъакъ адамны башында чач тюрклері ёрге туруп, чыкыыр-чыкыыр этерик эдиле. Б. Гуртуев, Адилгерий, 213. *Ёрюзмек бла Абдуллах ол жерли Хаж-Османнга бла Мазаннга сынатхан затланы юсюнден ол къарт кьойчу атама бир айтханларын эшитгенме да, кьой, кьой! Ол эсиме тюшсе,*

*чач тюклерим ёрге сюеледиле. Ж. За-
лиханов, Тау къушла, 293. Болса да, анча
айны ичинде немец сауутну алай
кюйсюзлюгюн кётюрюп тургъан эсе,
тунчугъуп къалмай, жаралы аслан-
лай, тап тюшерин марап тургъаны,
аны [Гельмутну] чач тюклерин ёрге
тургъузтду. А. Теппеев, Ташыуул, 404.*

ЧАЧДАН-БАШХА БОЛУРГЪА
Урушуп, туююшуп айырылыргъа.

*Сабийле бир бош затны юсюнден
чачдан-башха болдула.*

ЧАЧЫН-БАШЫН ЖЫРТЫРГЪА
Бек жарсыргъа, жиляргъа.

*Тиширыула Баймырзалагъа ба-
сынып, жилийдыла. Кадетле сюрюп
кетгенлени сагъынып, чачларын-
башларын жыртадыла. Б. Гуртуев,
Жангы талисман, 219.*

ЧАЧЫНА АКЪ КИРИРГЕ Адам-
ны башы агъарыргъа, жашаулу бо-
лургъа.

*Кесинги да, бизни да ауара этип
не заманнга дери айланырыкъса? Ча-
чынга акъ кирип баргъанын эслейми-
се? Ж. Токумаев, Ыфчык, 118.*

**ЧАЧЫНЫ ТЮГЮ САЙЫН БИР
СЁЗ АЙТЫРГЪА** Кёп тырман этерге.

*Атабыз, ишибизни тынгылы эт-
месек, чачыбызны туюю сайын бир
сёз айтыр эди, ол а бизге ачыу ти-
ишучю эди.*

ЧЕГЕМ САЛАМЛАШЫУ Бир
затны артда, кеч эсине тюшюрюю.

*Ол насыпсыз а менден тил тут-
ханын да, чегем саламлашыуча, энди
эсине тюшюрюп, жумушакъ шыбыр-
дайды. М. Гулиев, Акъ атлы, 37. Чегемли-
лени бир чам къылыкъларына – чегем
саламлашыугъа да эс бёледи поэт.
Аллай къужур төре – бек тюз, бек
иги! Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоу-
чула, 241.*

**ЧЕГЕМ ЫСХЫЛТЫСЫ, МАЛ-
КЪАР БАСИЯТЫ** Адам ахшысы (тау-
лу халкъны).

*Чегем ысхылтысы бла малкъар
басияты эди тауну тутуругъу. О. Эте-
зов, Тарда, 90.*

ЧЕГЕТГЕ ИЕРГЕ (кетерге) Акбыл-
дан шашаргъа.

*Берхан: – Тапхан ананга, туугъан
юйюнге «жетген жери» деп къалай
айтаса? Ах, бусагъатда ёсгенле мени
шашдырып, чегетге иедиле. Аппала-
ны Х., Къара кюбюр, 172.*

ЧЕГИ ЖОКЪДУ Бир зат марда-
сыз кёпдю, бек уллуду.

*Жашланы къууанганларыны
чеги жокъ эди. Э. Гуртуев, Тенглерим,
28. Тансыкълыкълары да чеги жокъду.
М. Шаваева, Кечерлеми?, 24.*

**ЧЕГИ-КЪЫЙЫРЫ БОЛМА-
ГЪАН** [зат] Бек уллу, кёп зат.

*Бу гитче, къарыусуз мамукъ те-
рекчикле, заман жетмей, чеги-къыйы-
ры болмагъан ёзенни сют кёмюкча
къайнагъан тенгизге айландыргъан-
ларын кёргенде уа, Жаннет кеси
кючюне ийнана тебиреди. Э. Гуртуев,
Къош да бара-бара..., 106. Адам улу жа-
шауунда этген терсликлени чеги-
къыйыры жокъду. Мусукаланы С., Хакъ
дунияда жолоучула, 112.*

ЧЕГИЛЕРИ ТЮЙЮЛЮРГЕ
Асыры кюлгенден, онгсуз болургъа.

*Тюкенчини бла тирменчини, бри-
гадирни бла бухгалтерни юслеринден
назму тизгинле уа чегилери туюю-
люрге жетгинчи кюлдюрдюле. М. Ша-
ваева, Кюн тыякъла, 208.*

ЧЕГИЛЕРИН САЙЛАРГЪА
(хыны) Ёлтюрюрге.

*– Болду, жаншама дейме! Чегиле-
ринги сайларыгъа! Жашынгы
ашагъаны халал, ишлегени харамды,
алаймыды?! – деп къутурады Базар-*

бий *Сапиятха*. Хубийланы О., Аманат, 3, 216. «Тюз ауузуна ургъанча жууап этерге керек эди *Мутайгъа*. Бахау а чегилерин сайлатхынчы тохтамазлыгъын билеме», – деди Чачий. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 154.

ЧЕГИСИЗ БОЛУРГЪА къара: **ЧЕГИЛЕРИ ТЮЙЮЛЮРГЕ**.

Оллахий, кюлюрге онгу жокъ эди, ансы чегисиз боллукъ эди алайда. Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 74.

ЧЕКДЕН АТЛАРГЪА Мардадан чыгъаргъа, законнга бой салмазгъа.

Директор, чамланып: – Арт кезиуде сен асыры чекден атлап тебирегенсе!» – деди. Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 40.

ЧЕЛЕКДЕН КЪУЙГЪАНЛАЙ (къуйгъанча) **ЖАУАРГЪА** Жауун къаты жауаргъа.

Жауун челекден къуйгъанлай жауады. Ж. Залиханов, Жаннган жүрекле, 33.

ЧЕПКЕН СОКЪГЪАНЧА (сокъгъанлай, сокъгъан кирик) **ЖЮРЮРГЕ** Тохтамай ары бла бери барып турургъа.

Аланы кими урушха ийигиз деп, тилек къагъыт алып келеди, кими урушха кете айланады, кими аны ашырады, – къысха сёзю, адамла, чепкен сокъгъанча, ары-бери айланадыла. Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 523. *Элни адамлары гузабадыла*. *Баишха болмайын, чепкен сокъгъан кирик*. А. Будаев, Ата журтум, 132.

ЧЕРИУ ЖЫЙЫН къара: **КЪАН ЧЕРИУ**.

– *Адам туююлсюз сиз! Ханнга къуллукъ этгенликге уа, адам кеси кирикни азапхамы сугъады? Бюгюн Айсолтан кёрген кюнню тамбла сиз кёрюрюгюзню унутмагъыз!* – деп, *мараучу ханны чериу жыйынын къыстады*. Д. Таумурзаев, Таурухла, 79.

ЧЕС: ЧЕС БЕРИРГЕ Аскерчи онг къолун къулакъ башына кётюрюп саламлашыргъа.

«Къолдан келгенни аямабыз, жолдаш Смирнов», – деп, къолун, аскерчи кирик, башына тутуп, Аслан чes берди. Ж. Залиханов, Тау къушла, 140.

ЧЁП АТАРГЪА 1. Жашыртын сайлау кърургъа.

– *Комсомолгъа кирликле да кеслерин хазырлагъандыла, тюзлюк болур ючюн, чёп атарыкъдыла, – деди да, Хассейит, хуржунундан ууакъ чёргелген къагъытчыкъланы алып, бёркюне куйду*. А. Теппеев, Азатлыкъ, 285. *Аланы нек келгенлерин ангылап, майор шахматланы чыгъарды. Чёп атдыла. Ойнаргъа майоргъа бла старшинагъа тюшдю*. «Шуёхлукъ», № 3, 1970 ж.

2. (къарач.) Айырыулагъа къатышыргъа.

«1966 жыл 12 июньда, СССР-ни Баш Советине сайлаулары кюнюнде, барыбыз да, бир адамча, 723-чю Зеленчук сайлау округдан кандидатха айырылгъан Халид Исхакович Ионов ючюн чёп атарыкъбыз!» – дейдиле сёлешгенле. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 71.

ЧЁП БОЛУП, КЁЗЮНЕ ТЮШСЕ ДА, УУМАЗГЪА (уууп атмазгъа) Биреуню бек суйгенин кёргюзтюр ючюн айтылады.

– *Мени Далхатым мени тилеген кезиуде, аллай омакъ сёзлени айтханы кёй, кёзюме окъуна къараялмаучу эди. Артда уа, чёп болуп кёзюне тюшсем да, уууп, бир жанына атарыкъ туююл эди*. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 37.

ЧЁП ТЮБЮНДЕ ЫНЫЧХАРГЪА (ынгычхаргъа) Бош зат ючюн тарыгыргъа.

– Эй, иги къатын, сен алыкъын чёп тубюнде ынгычхай тураса. Сен алыкъын керти къыйынлыкъ сынамагъанса. Хубийланы О., Аманат, 1, 85.

ЧЁП ЮЗЮП АЙЫРЫЛЫРГЪА (адет) Шуёхлукъну бузаргъа.

Ма ол кюнден башлап, Аминат бла Азинатны аралары чёп юзюп айырылгъан эди. С. Хочуев, Хапарла, 34. – Мен этер ишиме таукелме. Сен мени сюе эсенг, бюгече белгили болур. Не бирге жашаргъа, ёлсек да бирге ёлюрге, не да чёп юзюп айырылыргъа. М. Шаваева, Мурат, 127.

ЧЁПГЕ ДА ТИЙМЕЗГЕ къара: **КЪАРА КАПЕКГЕ ТИЙМЕЗГЕ.**

Ол ышарыу бла тенгешдиргенде, дуня азаплары, ол этген ауур сагъышла чёпге да тиймей, магъанасы, жашау кючю, сыйы болгъан зат жалан да ол сакълагъан жан болуп къала эди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 191.

ЧЁПДЕН ТЕРЕК БОЛУРГЪА (этерге) [зат, сёз] Семирирге, уллугъа кетерге.

Хапар, жайыла кетип, чёпден терек болуп, кесини юсюн басып къояр деп да къоркъады Берхан. Хубийланы О., Аманат, 3, 124. – Къышхы кечеде, чёпден терек этген, терекден чегет этген суукъда, былайгъа келген аякъларыгъызгъа башым къурман болсун. Анда, 337.

ЧЁПНЮ ЧЁПГЕ УРМАЗГЪА Арталлы да ишлемезге, жукъгъа жарамазгъа.

... Иш сени болсун, мен чёпню чёпге урмагъанлы, туура эки жыл бола болур. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 116.

ЧИБИЖИ КЪАТДЫРЫРГЪА Ачыуланыргъа, дерт жетдирирге.

Каракайны малланы къоюп, таудан элге тюшгенин билгенде, Мухтар жашны чибижжи къатдырды.

ЧИБИЖИ ЖАГЪАРГЪА (сюр-тюрге) (къарач.) биреуню ачыулан-дырыргъа, къогъузтургъа.

ЧИБИН КЪАПХАННГА КЁРМЕЗГЕ Айтылгъан сёзге биреу эс бурмагъаныны юсюнден.

Бу сабий айтханынгы чибин къапханнга кёрмейди, мардадан чыгъып барады.

ЧИБИН КЪОНМАГЪАН [къыз] Намысын къаты сакълагъан къыз.

Ол [Жаухарат] кесин алай – чибин да къонмагъанча, чёп да тиймегенча кёргюзтюрге кюрешеди. «Минги тау», № 1, 1985.

ЧИБИН СЫТХАННГА КЁРМЕЗГЕ Бир затха жарсымазгъа, эсге алмазгъа.

Кесини бийлик жерине баргъан адам болса уа, аны уруп, ёлтюрюп къойгъан анга [Алтынчачха] чибинни сытханча да туююлдо. С. Теппеев, Къасболатлары, 55.

ЧИБИН УЧХАН (таууш) **ЭШИТИЛИРГЕ** Бек шошайыргъа, шош, тауушсуз болургъа.

Жалан да жер юйде комбат бла аны связною Андрей болгъаны себепли, асыры шошдан, чибин учса да эшитиллик эди. Х. Кудаяев, Бизни заманы адамлары, 100.

ЧИБИН ЧЕГИСИ ЭТЕРГЕ (ийиргенде) Жюнно, мамукъну бек иничке ийирирге.

Аминат жибек жюнно чибин чегиси этеди.

ЧИБИНИНЕ КЪАТЫЛЫРГЪА Биреуню къогъузтургъа, ачыуна къатылыргъа.

Мени ол ийнаныуум Аминатны чибинине аз къатылмагъанды. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 99.

ЧИБИНЛЕ БАЛГЪА БАСЫН-НГАНЧА (басыннганлай, басыннган

кибик) Адам кѣп жыйылгъан жерге айтылады.

Айтекни атасы бу тийре аны не сыфат бла, не акъыл бла насыбы тутмагъан жашыны тѣгерегине чибинле балгъа басынганча басынырла деген умутлу болуп турду. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 182.

ЧИБИНМИ КЪАПХАНДЫ? Нек ачыуланыпса деген магъанада.

Алай а, не чибин къапхан эсе да, быйыл тирменчи Салим бизни ырахат жууунургъа да, солургъа да къоймайды. «Шуѣхлукъ», № 2, 1975.

ЧИЙ АЛТЫН Башха къошагъы болмагъан алтын.

Къайдады ол – таулары Ала-Тоодан бийик, жулдузлары, айы чий алтынча, суулары кюмюшча жарыкъ болгъан жер? Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 275.

ЧИЙ БЕРМЕЗГЕ (чийин билдирмезге) Тасхасын, шарайыбын билдирмезге.

«Бюгюн чийибизни билдирсек, была андан сора ёмюрде да башыбыздан тюшмезле», – деп оюм этеди [Атай]. Ж. Залиханов, Тау къушла, 212. *Энди къатын, чийим чыгъады деп къоркъады да, экинчи кере да хыйла къурайды.* «Эртте биреу бар эди...», 61.

ЧИЙ ТАБАРГЪА Тасха табаргъа.

Акъсакъалла кѣрюнюрле жаншай тургъанча керексиз, нек десенг, ол лектор кѣп чий табар сѣзлеринде бу къартланы. И. Маммеев, От жанады, 25.

ЧИЙ ТЕЛИДИ (хыны) Арталлы да акъылы жокъду, телиди деген магъанада айтылады.

[Забитхан Салихатха:] Санга игилик этип айланган мен чий телиме. Ж. Токумаев, Ауанала, 376.

ЧИЙ ЧЮГЮНДЮР ЭТЕРГЕ Ачы къаргъыш этерге.

Бригадирни чий чюгюндюр этдиле [къатынла].

ЧИЙИН БИЛИРГЕ (билдирмезге) Тасхасын билирге (билдирмезге).

Эшта, халгъа кѣре, Чѣпеллеу аны бир чийин биле болур. Х. Кадиев, Салам алейкум, 56.

ЧИЙИН ЧЫГЪАРЫРГЪА Жашыртын этилген ишни тасхасын белгили этерге, шарайыбын ачыкъларгъа.

Ким биледи, бара баргъан заманда бу ишни да бир чийи чыкъса уа? Бары да бир кибик таза уа болалмазла. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 49.

ЧИНГ АЛГЪА (чынг алгъа, алгъы бурун – къарач.) Бек алгъа деген магъанада (бир ишни этгенде).

Несин да аль-Гарнати жазгъанча этип, ичине пиринч-миринч да салып, къабыргъасына къаура да чанчып, отдан къызып тургъан чунгургъа сугъуп, башындан да, чинг алгъа исси кюлню къуюп, андан сора да топуракъ бла басдырып, сагъат бла жарым-эки сагъат деген чакълы бирден бек алапат биширип аладыла [этни]. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 80.

ЧИРИК БАЙ (чириген бай) Бек бай.

Кеси уа, къатын, хайырсыз, чирик бай. Ж. Текуев, Бир эрттенликде, 120. *Габалланы Чамал а – чирик бай киши.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 89.

ЧИРИМПИС БОЛУРГЪА Умуту толмай, арты аманнга къалыргъа.

Аны сакъламай, суюген къызы баиша жашха кетгенин билгенде, Абдуллах чиримпис болду.

ЧИРЧИГИ КЪАЛЫРГЪА (ызындан) Адамны ызындан туугъаны, туудугъу къалыргъа.

Тилейме Уллу Аллахдан, ызындан бир чирчиги кълса уа, кър болур эдим жаныгъызгъа. Жангыз эди. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 118.

ЧИШ ДЕРИГИ КЪАЛМАЗГЪА Битеу кърырылып, адамы кълмазгъа.

Кермакъач сюрдюнде жети адамын асырап, чиш дериги кълмай, Ата журтха кеси жангыз кълйтды.

ЧОГЪОЖ: ЧОГЪОЖ БОЛУР-ГЪА Эслемей селешгенине, иш этгенине сокъураныргъа.

Ол [Локъман] анга алай соргъанына чогуож болду. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 142.

ЧОТДАН ЧЫГЪАРГЪА Сандан чыгъаргъа.

Мен биягъы сагъышха кълдым. Бек ишекли болгъаны Комон эди да, ол да чотдан чыкъды. Ж. Токумаев, Ыфчык, 97.

ЧОТУ ТАП ТЮЙЮЛДЮ (чоту тап болмазгъа, аманнга кетерге) 1. Иши кыртыды, аманды.

Статский советникле, генералла да кюзгъала башлагъан эселе, чотлары тап туююлдо. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 52.

2. Биреуню адамла бла ортасы бузулургъа.

Бюгюннге дери ол затны юсюнден сени бла селешмегенме, бетими ачмагъанма. Энди тѣзюп туралмайма. Чотубуз аманнга кетерге башлагъанды. Кебекланы Б., Кюн тюбюнде экеулен, 107.

ЧОТХА АЛЫРГЪА (урургъа) Затны санаргъа, эсеплерге.

Хар сагъатны, минутну чотха аладыла, не заманда кълалайгъа кетериклерин белгилейдиле [душман офицерле]. Э. Гуртуев, Къая жашы – къаячы, 10. *Тюкенчи Абидат айтхан-ны этди, кѣнчекни салды, багъасын*

чотха урду. С. Теппеев, Ачемезни туугъан кюню, 12.

ЧОЮН ТЮБЮНДЕ ЁСГЕН (чоюн тюбюн жалап жашагъан) Кългъан-кългъан, садакъа бла жашагъан адам.

Бекмурза эм аны чоюн тюбюн жалап жашагъанла Саниятны этин ашаргъа угъай демезликлерин ала ашы биледиле. А. Узденов, Саният, 117.

ЧУБА БАУУ ТЕШИЛМЕГЕН [къыз] Кесин намыслы жүрютген, эрге бармагъан къыз.

Аллай къызны адам къллу чуба бауун тешимегенди. Боташланы А., Сайланганлары, 97.

ЧУКУК ЭТЕРГЕ Аны бир жерде эслерине тюшюрселе, адам чукук этеди дейдиле.

[Мухаммат, кюле-кюле:] Хау, тейри, андан терк-терк чукук эте болур эдим мен. И. Боташев, Пьесала, 174.

ЧУУ ДЕМЕ (этме) Бир кишиге жукъ айтма, селешме.

– *Чита, тилинги тый. Бир инсаннга чуу деде.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 91. *Малжсей къызларына шыбырдады: «Кълда да адамлагъа чуу этмегиз».* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 194.

ЧУУКАН: ЧУУКАН САКЪАЛЛЫ [адам] къара: ТЕКЕ САКЪАЛЛЫ.

Ит да, жабагъы кълругъун булгъай, иесини чуукан сакълалын ийисгеди. Х. Кадиев, Сайламала, 191.

ЧУУУН ЧЫГЪАРМАЗГЪА Бир зат айтмазгъа, сѣз кълшмазгъа.

Бир киши да чууун чыгъармады. «Азчыкъ да арымагъанма», – деди Вадик, ансы кългъанларыбыз чуу да чыгъармадыкъ. Ж. Текуев, Сыркыу, 50.

ЧЫБЫКЪ УРУРГЪА (эски) Адамны кълмыжа аркъасына чий чыбыкъ бла тюерге, асламысына ше-риат сюдню оноуна кѣре.

Исламны жашауунда кѣрген затлары бири бирин терк алышындырадыла. Атасы Жамботну ортагъа алып, анга чыбыкъ ура тургъан кезиулери. Эгечи Фазиканы таралып жилий тургъаны, Жюнюс да асмакъда. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 24.

ЧЫГЫР БАШДАН КЪУРТ АГЪЫЗГЪАН [кюн] Исси, бек кызыу кюн.

Чыгыр башдан къурт агъызгъан кюн деп да быллайгъа айтыучу болурла деп, жюлюннген башын къашыр бирси. И. Гадиев, Нарт уя, 328. Таллахий, бюгюн кюн асыры къыздыргъандан, чыгыр башны къуртларын агъызырыкъды. А. Теппеев, Ташыуул, 97.

«ЧЫК» ДЕП ТОХТАРГЪА Угъай деп тохтаргъа, бир затны этерге арталлы да унамазгъа.

Къыз жашха барыргъа «чык» деп тохтагъанды.

ЧЫКГА ТЫЯРГЪА къара: **ЫР-БЫННГА ТЫЯРГЪА.**

– Ол, быланы [немислиени] керти да чыкга тыйылгъанларын, кѣп турмай мындан кысталлыкъларын да айтып, къууандырыр эди. Алай, не медет. И. Гадиев, Нарт уя, 170.

ЧЫКЪМАГЪАН ЖАНЫ ИЧИНДЕ БОЛГЪАН [адам] Бек къарыусуз, ауругъан, онгсуз (адам, жаныуар).

Офицер а [немисли], ызына къачаргъа мурат этип, машинасы бла жардан кетип, болгъанын сыдырып, чыкъмагъан жаны ичинде, кючден къутулгъанды. Шаманланы М., Окъа бѣрк, 66. – Сенмисе, а кыыз? Да не этейик, турабыз... чыкъмагъан жаныбыз ичибизде, – деп, тешилип сѣлешиди Минат. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 45.

ЧЫКЪМАГЪАН ЧАБЫРЛЫКЪ КИБИК (чыкъмагъан чабырлыкълны

тартханлай) Жукъгъа жетишмеген, не ары, не бери жарамагъан затны юсюнден.

[Чонай:] Алан сен, чыкъмагъан чабырлыкъ кибик, не зат эсенг да, Вералагъа тийме. И. Боташев, Пьесала, 119. – Муса, – деди Мысака улу, – чыкъмагъан чабырлыкълны тартханлай, ары-бери бура турмай, ачыкъ сѣзню айтыргъа сюеме. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 152.

ЧЫНГ: ЧЫНГ АЛГЪА Биринчи, бек алгъа.

Ариуба чынг алгъа келгенлени юйге чакъырып, къонакъ отоуда олтурду, сора аш къайгъыгъа кирди.

ЧЫП (чыф) ТЮШЕРГЕ Даражасына шарайып болургъа.

Налбике тиширыу эди. Болса да, кесини тиширыу акъылы бла ангылай эди – бийле, даражабызгъа чып тюшеди деп, къоркъуп турмай, жарлы халкъ бла жарашып жашасала, кереги ол эди. А. Теппеев, Азатлыкъ, 78. Аны [Харунну] къара акъылына кѣре, душманны къолунда жашап, кесини халкъ даражасына чып тюшюрмей къутулуу жашау бла ёлюмню не да батырлыкълны бла къоркъакълкълны оюмларындан эсе кѣп кыйматлы эди. Аны, Ташыуул, 26. Скулин кибик жыртхыч жаныуарла баш болуп, адамлыкългъа уллу чып тюшгенди. «Малкъар адабият», 11 кл. 1998., 67.

ЧЫПЧЫКЪ ЁТМЕГЕН [жер] Бийик, къадама жер.

Сеит бла Геннадий Къара къаяны кюн батхан таба жанындан чыпчыкъ ётмеген бузлу таулары юсю бла кетип барадыла. Гочияланы Ж., Мени журтуму гюллери, 92.

ЧЫПЧЫКЪ СЮТЮНДЕН СОРА АНДА БОЛМАГЪАН ЖОКЪДУ Чексиз байды деген магъанада.

– *Көрмеймисе, сени чакълы бир окъумагъанланы къалай жашагъанларын? Юйлеринде чыпчыкъ сютюнден сора болмагъан жокъду.* Кебекланы Б., Кюнню тюбюнде экеулен, 23.

ЧЫР-ЧЫРАНГЫ БОЛУРГЪА Асыры кёпгенден, атылыргъа жетерге.

Биз келгенде, тана чыр-чырангы болуп тура эди.

ЧЫРЫ БОЛГЪАН [адам] Адамлыгъы, акъылы болгъан адам.

– *Ичлеринде бир чыры болгъан жокъду. Алайда сени къонишунг Бийнёгер, андан бери келип Къасым, Баттал, Ахмат, Темуркъаны жашы, сен къуран окъута айланган эфенди Ибрагим дейдиле, – деди Къыямыт.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 102.

ЧЫРАКЪ БАРЫРГЪА къара: **КЁЗЛЕРИ ЧЫРАКЪ БАРЫРГЪА.**

Узакъ жары чыракъ бара мени кёзюм, Сакълайма къачан келеди деп кезиуюм! Къ. Кулиев, Ахшам, 152.

ЧЫРАКЪ БЛА ИЗЛЕСЕНГ ДА, ТАПМАЗГЪА (табылмазгъа) Аллай зат бек аз тюберге.

– *«Мусса – колхозну къаласы» дерик эдиле. Бизни элибизде, чыракъ этип излеселе да, Мусадан уста табарыкъ туююлдюле, – деди Азрет.* Хубийланы О., Аманат, 2, 300. *Алай а аллай элде, чыракъ алып излесенг да, санлап бир табыллыкъды жалкъау, тилчи, ётюрюкчю адам. Анда, 176. – Битеу бу тийреде, Азретча уста ётюрюк айтхан адам чыракъ бла излесенг да табылмаз, – деп, Нанаиш жю-рекден кюлдю. О. Этезов, Тарда, 56.*

ЧЫРАКЪ СУУ Патеген.

Кесини да патегени аздан тартмасын энишге этгенди, ансы, ол тауусулуп кълса, кече ортада чыракъ суу излей къайры барлыкъды,

ким берликди? Ж. Залиханов, Тау къушла, 121.

ЧЫРАКЪ ТУТДУРУРГЪА (къарач.) Не этерге билмей, сюелирге.

Байдымат, чыракъ тутдура турмай, хычиннге тылы этип баишлады.

ЧЫРМАУУКЪ ХАНС КИБИК Адамла жууукълукъ бла чалдишип-диле деген магъанада.

– *Биз, беш да тау эл, чырмауукъ ханс кибик, бир бирге байламлыбыз. Бирибизни къууанчы бирибизни да къууанчыды. Бушууубуз да алайды.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 23.

ЧЫЧХАН КЕСИ КИРИРГЕ ТЕШИК ТАПМАЙ ЭДИ ДА, КЪУЙ-РУГЪУНА ДИНГИЛ ТАГЪА ЭДИ (Нарт сёз.) Кесини онгу болмай тургъанлай, биреуге болушургъа кюрешген халал адамны юсюнден.

Сюрсюн кыйынлыгъында, чычхан кеси кирирге тешик тапмай эди да, къуйругъуна дингил тагъа эди дегенлей, Аминат уллу юйюрюне келтирип ёксюз чеченли жашчыкъны да къошхан эди.

ЧЮЙГЕ ИЛИНДИРИРГЕ Затны эслерге, энчи эс бурургъа (аманлыкъ этер муратда).

Мухаммат-Амин кёрсе, сени да чюйге илиндирир. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 305.

ЧЮЙЛЮГЮН ИЛИНДИРИРГЕ (къарач.) къара: **ЖИГИНЕ ТЮР-ТЮРГЕ.**

– *Тау жолда, бу аман ныхытда арба озса, ... къаягъа, таиша чюйлюгю тиймей хазна озмайды, аллайын, мен да Мыртазны жигине тюртмей озалмайма.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 211.

ЧЮЙРЕ КЪАРАРГЪА Терс къараргъа, кёрюп болмазгъа.

Къайын къызы Раузат ата юй-юне барама дегенде, бек ачыуланды, чюйре къарап, ыразы болмагъанын билдирди.

ЧЮЧГЮРЮП ТЮШГЕНЧА (ушаргъа) къара: СОЮП КЪАПЛАГЪАНЧА (ушаргъа).

– *Муслим атасына тюз чючгюрюп тюшгенча ушайды, къайда кёрсенг да бизники болгъанын билликсе, экиси да узакъ ёмюрлю болсунла.*

Ш

ШАБАТЫ ТУТАРГЪА (къарач.) Жагъыны тутаргъа.

Сабий, анасына суюген иляуун алдыралмай, шабаты тутуп, тегерекни кесине къаратды.

ШАГЪЫРЕЙ ЖАУЛУКЪ ЭТЕРГЕ (болургъа) Кеси адамына харамлыкъ этерге.

– *Ушкок атылгъаны сайын элибизге чакъырып турсакъ, бир затха да жетиширик туююлбюз. Белгилиди, тышындан келип чапмагъандыла. Шагъырей жаулукъ болгъанын кёрмеймисе? А. Теппеев, Азатлыкъ, 358. – Да, аман бушман эт, шагъырей жаулукъ этдинг. Бюгюн былайда ёлсем, сени насыбынг, аны эталмасагъыз а, сау къоймам дуняда, – деп, эркин айтды Асала. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 53.*

ШАЙГЪА САНАМАЗГЪА къара: КЪАРА КАПЕКГЕ САНАМАЗГЪА.

Эмеген кибик саулугъу бла Орусланы къыз жерни башында адамдан къоркъмагъан, кишини шайгъа санамагъан тиширыуду. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 247.

ШАЙТАН АРБА Велосипед бла мотоциклни чам атлары.

Таулу, аланы биринчи кёргенде, бек сейирсингенди, атларына да шайтан арба дегенди. С. Шахмурзаев.

ШАЙТАН АРБАГЪА МИНДИРИРГЕ къара: ЧИБИНИНЕ КЪАТЫЛЫРГЪА.

[Илияс:] О, къара жууугъума! Биягъы Пачахан сау болса, сени шайтан арбагъа миндирир. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 52.

ШАЙТАН БИСМИЛЛЯ ЭТДИРИРГЕ Биреуню этмез ишине алландырыргъа, бой салдырыргъа.

Къалай эсе да, ызымдан айлана кетип, шайтан бисмилля этдирип къойду ансы, атам ёлмеси, анга [Олийге] барыргъа деб а акъылымда да жокъ эди. Газетден.

ШАЙТАН ЖАНГЫЛТЫРГЪА (шайтаннга алдатыргъа) Билмей тургъанлай жангылыргъа, этмез ишин этип къояргъа.

Алим апчыды. Амалсыз болду. Керти окъуна, ол кесин шайтанлагъа алдатып бара эсе уа? «Угъай, угъай, юйюнге... Шайтанла болуб а ... Къой, андан эсе тангны жарыгъын сакълайым», – деди Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 67.

ШАЙТАН ЖЕЛ Ёрге, бийикге кётюрюлюп ургъан жел.

Болгъан кюкюрейди, жанады. От тюшген тийрени шайтан жел сууруп, ёрге алып баргъанча, тегерек кёкге дери жаннганды. И. Гадиев, Нарт уя, 150. Неге кюлесиз, тюз айтады Исмайыл, шайтан жел кюзгъалгъан кюнюнде тереклени тамырлары бла къобарыр, юйлени ояр. Ортабайланы Р., Жетегейли жети жулдуз, 83.

ШАЙТАН ЖЕЛ КИРИРГЕ Экеуленни араларына сууукъ сёз кирирге.

Аллахха шукур, бюгюннге дери арабызгъа шайтан жел кирмеген-

ди. «Толкъунла», 87. — *Разият, арабыз-гъа шайтан жел кирмегенди дейсе. Къайын ана бла келин бир бирине бетден бетге айтмазлыкъларын биреуге да айтмасала, арада жалгъан сёз жюриюмейди.* Анда, 87.

ШАЙТАН, ЖИН ЗАРАНЫ ЖЕ-ТЕРГЕ (дин) къара: **ЖИН УРУРГЪА**.

Талисманла уа кёп тюрлю боладыла. Бирлери — аурууладан, бирлери шайтан, жин заранындан сакълайдыла. Бир-бирлери уа жарлылыкъдан, тап, ажалдан окъуна сакълайдыла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 45.

ШАЙТАН КЁЗЛЕРИН БАЙЛАР-ГЪА (къарач.) Заманында тюз оюм, оноу эталмазгъа.

— *Малы кёпню шайтаны кёп дегенлей, шайтан кёзюмюмю байлады да, заманында малдан, мюлкден да ашап-ичип къалалмадым, — дегенди бай.* «Къарачай нарт таурухла», 7.

ШАЙТАН КИБИК, ЧЫГЪЫП КЪАЛЫРГЪА къара: **ХАРБЫЗ ИЧИНДЕН КЪУМУКЪЛУ ЧЫКЪГЪАНЛАЙ**.

[Шохай:] *Ма санга. Не атамы башына поэт болургъа кюрешеем. Кеси да, шайтан кибик, къайдан чыкъды ол [Халимат] шёндю бери?* Ж. Токумаев, Ауанала, 311.

ШАЙТАН КЪАРГЪАГЪАН (адам, иш) къара: **АЛЛАХ УРГЪАН**.

— *Ой-я, ой-ой, шайтан къаргъагъан, обур сибиртги бла тюйген башсыз къатын, жарлы, кесинги бу халлагъа жетдирип турма.* М. Гулиев, Акъ атлы, 140.

ШАЙТАН КЪАРГЪАГЪАНЧА [адам, иш] **БОЛУРГЪА** Онгмазгъа, ишлери арталлы да къуранмазгъа, оюлургъа.

Аланы ишлери... акъылда, эсде болмагъанлай, шайтан къаргъагъан-

ча болуп къалды да. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 16. *Эллилени алдай да, кёллерин сакълай да билирге керекди. Нух эфенди, аны унутмай кечине келген эди, энди, шайтан къаргъагъанлай, отун нек кёмдю?* З. Толгуров, Жетегейле, 271.

ШАЙТАН КЪУМА (къарач.) Тапсыз, шайтанны урлугъундан деген магъанада.

Бу ат, шайтан къумасындан туююл эсе, бир затха тюзеталмай-ма.

ШАЙТАН ОКЪА СОКЪДУ ДА, ОТХА АТДЫ Къолу уста, кёп къыйналып, аламат зат этди да, аны зыраф этип къойду деген магъанада.

Кёп хайыр да этеди, не келсин, алгъан ахчасын, шайтан, окъа сокъду да, отха атды дегенлей, эрлай ичеди да къояды. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 215.

ШАЙТАН ОТ Узакъда, кече къарангыда кёрюннген от жилтиннге шайтан отду деп ийнану.

— *Бусагъатда, кече белинде, агъач къыйырында ким этерик эди ол отну, шайтан от туююл эсе, — деп даулашадыла жашила.*

ШАЙТАН ОТДАН КЪАЧХАН-ЧА Бир затдан жийиргеннгенни юсюнден.

Жарыкъ машинист: — Была [малкъарлыла] тонгуз жаудан шайтан отдан къачханча къачадыла, — деди. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 256.

ШАЙТАН СУУ Аракъы, эсиртиучю ичги.

Къайырбекни бети къулакъ арталарына дери къызаргъанды... Ол алай шайтан суудан асламыракъ тартып ийсе болуучуду. Ж. Токумаев, Ауанала, 55. *Шапа, табакъла бла эт келтирип, столгъа салды.* «Къурман-

лыкъ!» – деп, стаканланы шайтан суудан толтурду. Анда, 156. Ол шайтан суудан биринчи уртлагъан кюнн а Сабырбаи улуу масхара халда, ышара эсгериучюдю. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 88.

ШАЙТАН УРГЪАН Онгмагъан, терсейген адам.

– Сени жауунгу да шайтан ургъа эди, ол бир терсине кетерге тебиресе, бир да аяма, кишиге тынгыламайды.

ШАЙТАН ЧАЛЫУ Халыдан этилген тартманы (къапталгъа, келекге илгик этерге жараулу) бир тюрлюсю.

Акъ къапталгъа шайтан чалыу бла этигиз тартманы.

ШАЙТАН ЭЛГЕ – ЖИН МОЛЛА (дин) жорукъладан билгенлери болмагъанлай, кеслерин моллагъа санатyp айланганла.

Шайтан элге – жин молла дегенлей, бу жангы «устала» кеслерин, нени да билгенча сундуруп, ёхтем жюрютедиле.

ШАЙТАНДАН ТАРЫКЪ ДА – ИБИЛИСГЕ къара: ОТДАН ЧЫКЪ ДА – ЁРТЕННГЕ.

Тюзлюк жанын тутхан тамата азды бусагъатда, шайтандан тарыкъ да – ибилисге дегенлей.

ШАЙТАНЛА БИСМИЛЛЯДАН КЪАЧХАНЛАЙ Не тюрлю амал бла да бир ишни этерге боюн салыргъа унамазгъа.

Къыз сабийлеге физкультураны дерслерине барыгъыз десенг, шайтанла бисмиллядан къачханлай боладыла.

ШАЙТАНЛА ЧОЛПУГЪА БАСЫННГАНЛАЙ Кёп болгъанлыкъгъа, ишге себеп болмагъанда айтылады.

Китап тюкен келгенде элге, сабийле, шайтанла чолпугъа басын-

нганлай, тегерегинден алып, къызыу сатыу этдиле.

ШАЙТАНЛАРЫ ТУТАРГЪА (шайтанларын тутдурургъа) Адамны жагъыны тутаргъа, киши айтханны этмезге.

– Жашчыкъны шайтанлары тутмагъан кюннөе тюбесенг а, не айтырса, не жумушунга да чапханлай айланыр. Андан-мындан къатыла кетип, Мусаны шайтанларын тутдурдула да, андан сора уа не кюрешип жайыкъдыралмадыла.

ШАЙТАНЛАРЫНГ МЕНИ ЮСЮМДЕ КЁРЮНМЕГЕН ЭСЕ (къарач.) Манга нек къадаласа, не хата этгенме мен санга деген магъанада.

«Шайтанлары мени юсюмде кёрюнмеген эсе, суукъду бююн Мурат манга», – деп оюмлады Азрет, аны ызындан къарай.

ШАЙТАНЛЫ БОЛУРГЪА Алыныргъа, тели болургъа.

Бойнакъ, аланы [тауукъланы] кёрсе, шайтанлы болады. З. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 181. Мухтарны да Баласлы къолгъа жетип, гебенни къысханы, топну да тюз алайда атылгъаны тенг болдула. – Оу, кюннөм жабылгъан! – деп, Халыу, шайтанлы бола, юйден чыкъды. А. Теппеев, Ташыуул, 68.

ШАЙТАНЛЫ ЭТЕРГЕ Къоркъутургъа, амалсыз этерге, тели болургъа жетдирирге.

Темир чыбыкъ ычхынмайды. Чуругъа тешилмейди. Ол затла Жамботну бютюн да шайтанлы этедиле. «Минги тау», № 2, 1985.

ШАЙТАНМЫСА, ЖЕКМИСЕ? (фольк.) Сен кимсе, несе деген магъанада.

– *Сен кимсе? Сен не затса, шайтанмыса, жекмисе?* – дегенди жаш атха. «Къарачай нарт таурухла», 153. Андан Бийнѳгер кийикге соргъанды: – *Жашырма да айт, сен шайтанмыса, жекмисе?* Бийнѳгерни жырындан.

ШАЙТАНЫНА БЕРИРГЕ (жетдирирге) Сабий, хыпьярлыгъыны хатасындан жумушну тынгылы этмезге (суусун затны тѳгерге, къолундан ычхындырыргъа, тѳппекѳзлюк этерге д.а.к.)

– *Ыннагъа хантусчукъ ийген эдим да, ол къыз къолундан тюшюрюп, шайтанларына берип, жер къаны этип тура эди.*

ШАЛ: ШАЛ ТЕРЕК [адам] Адамны деменгили жууугъу, суюгени (кѳбюсюнде сарнауда тюбейди).

Арипаны ата къарындашы – шал тереси – ауду да, жашауу къара болду.

ШАЛТ: ШАЛТ БОЛУРГЪА (къарач.) Хомух болмазгъа, хар затха къарап, сакъ турургъа.

– *Мен кетгенли, бу адам шалт болуп къалгъанды.*

ШАМАНЛАНЫ БУГЪОУНУ САЛЫРГЪА (къарач.) Биреу ычхынмазча, анга къаты бугъоу салыргъа (он атлам узунлугъу, эки пуд ауурлугъу болгъан).

Бу эки къарт, Шаманланы бугъоуну салгъанлай, экиси да тѳшек болуп тюшгендиле да боюнума, эшикге чыгъар кюнѳм къайда?

ШАППА: ШАППАНЫ АЛАШАСЫЧА (къарач.) Артдан къызып, озуп кетгенни юсюнден айтылады.

Ахмат, Шаппаны алашасыча, артда келе келип, билмей тургъанлай алгъа чыгъып, саржселерин сыйдам къарда буруп тохтатды.

ШАПАГЪАТЧЫ: ШАПАГЪАТЧЫ БОЛУРГЪА (дин) Ахы-

ратда сабийинг сени гюняхларынгы да къурутсун, ѳкюлюнг болсун деген магъанада.

Къайгъы сѳз бере келгенле да: «Шапагъатчы болсун, Аллах къалгъанларыгъызгъа жашау берсин», – деселе да, къулагъына: «Аннѳ, ол сен ургъан жаягъым ауруйду», – дегенча эшитиледи. Хубийланы М., Алан, 201.

ШАШХЫН БОЛУРГЪА Акъылдан шашаргъа.

– *Халкъ эсиргенин кѳтюралмай жюриюдю. Мен сынагъанны башха адам сынаса, шашхын болуп къалыр эди. Чам этген дейсе!* С. Теппеев, Ачезезни туугъан кюнѳ, 47. *Асыры тюз ниетлиден, шашхын болгъанда, энди къайтып сабийлигинде айланып тура болур.* С. Бабаев, Атамы китабы, 91.

ШЕЖДЕ ЭТЕРГЕ 1. Баш ийип саламлашыргъа.

Таматасы киргенлей, Хадис аны аллында шежде этип, тѳрге ѳтдюрдю.

2. Намыс берирге, жумушакъ халын кѳргюзтюрге.

Жангы келин тийре къатынлагъа шежде этип, аш-суу къайгъыгъа кирди.

ШЕЙИТ ЁЛЮК (дин) Гюняхсыз ѳлюк (ораза айда ѳлген).

– *Ма-а, шейит ѳлюкле деп аллай ѳлюкlege айтадыла, – деди Малжсей.* Б. Гуртуев, Жангы талисман, 315.

ШЕМШЕР: ШЕМШЕР КЪАШЫКЪ КИБИК [адам] Хар не тюрлю жаны бла да шарайыбы болмагъан адам.

Сѳлешсе да, бети къызара. Аламат тап адам [Зухура]. Тобады, шемшер къашыкъ кибикди. М. Шавалева, Кюн тыякъла, 15.

ШЕРИАТ СЮД Дин къуллаукъчула, жамауат этген сюд.

*Шериат сюд жерин къайтар-
гъанына къууанып, Азрет, танг ат-
хынчы къобуп, сабаннга баихаладан
алгъа чыкъгъанды.*

ШИБИЖИЯ: ШИБИЖИЯНЫ
САБАНЫЧА, ТАС БОЛУРГЪА (къа-
рач.) Бир затны жугъу да къалмай,
тас болургъа.

*Иелери узакъ кетген эл, ханс ба-
сып, Шибижияны сабаныча, тас бо-
лургъа жетип тура эди.*

ШИБИЛЯ ТАУУШ ЭТДИРИРГЕ
Ачы таууш этдирип уругъа.

*Жабраилни къулакълары шибил-
ля таууш этдиле. Андан ары уа ол
тюзюн билалмайды, керохунамы
узалгъан эди, Гельмутхамы чапды, –
къалай-алай болду эсе да, андан кеп
тёзалмай, душман таба кесин атды.*
А. Теппеев, Ташыуул, 310. – *Берчи бери
ажирни! – деди Жашай. Алай бол-
гъанлыкъгъа, къаны къайнап, саны
ойнагъан Кючюк къаиханы, шибилля
таууш этдирип, суугъа секиртди.*
Чотчаланы м., Кюндюзгю кюн, 72.

**ШИДАКЪЛАЙ КЪАТЫШЫР-
ГЪА** (къарач.) Бош затны оюмляял-
мазгъа, шашаргъа, акъылы къаты-
шыргъа.

*– Бош затчыкъны башына жы-
ялмай, жангылып къалгъанды. Да,
сора Мусса, мен билген Мусса, къа-
лай болур халкъны жауу? Шидакълай
къатышханма! Байрамукъланы Х., Жыл-
ла бла таула, 339.*

ШИНТИГИН ТАНЫРГЪА Кесин
оздурмай, тап жүрюютюрге.

*Къоналий, шинтигин танып, же-
ринде тура эсе, Айдарукъ, уллусун-
май, анга барыргъа керек эди.* А. Теп-
пеев, Азатлыкъ, 24.

ШИШ ТУРУРГЪА [адам, жаны-
уар, хайыуан д.а.к.] 1. Адам, жаны-
уар, хайыуан тик ёрге сюелирге.

*... Олсагъат сыбызгъы таууш
чыкъды да, жилин ёргеден ёрге со-
зула, чайкъала, къуйругъуну юсюне
иши турду.* З. Толгуров, Жетегейле, 131.
*Къарс къатыдан къаты болады. Га-
бал улу урчукъ кибики бурулады. Бир
заманда, келе келип, эки аягъы юсю-
не иши турады.* Д. Таумурзаев, Ауал бла
Астал, 89. *Итчик, къубулуп, биягъыча,
арт аякъларыны юсюне иши турду
да, эринчиклерин жалады.* Ж. Занки-
шиев, Мени шуёхларым, 24. *Ала [атла],
тесокъа эте, ауузлукъларын чайнай-
дыла, кёзлери тёзюмсюз жаналдыла.
Арт аякъларында иши туруп, ал
аякълары бла хауадан тутаргъа кю-
решедиле.* А. Теппеев, Ташыуул, 68.

2. Баш энишге айланып, жыгъы-
лыргъа.

*Самат, Чапай болама деп, Эше-
гин алгъа жортдурду. «Душманны»
терк урама деп, Чартлап кетди да,
иши турду.* И. Боташев, Ёмюрюм, 97.

3. Самолёт аллын ёрге айланды-
рып учаргъа.

*– Наныкъ, къарачы, энди уа иши
туруп барады [самолёт].* Къожакъла-
ны Т., Сыргъачыкъла, 19.

ШИШ ТУТАРГЪА (къуйругъун)
Къуйругъун ёрге чюелтирге.

*Бираздан а, къуйрукъларын да
иши тутуп, танала, салкъын жер-
лени излей, ары-бери къачып башла-
дыла.* Ж. Токумаев, Къурч бююлмейди, 39.

**ШОБРАЛАРЫН КЪОБАРЫР-
ГЪА** Биреуню керегин берирге (урур-
гъа, тюерге).

*– Бу жаш, къарайма да, асыры
хыличиден шобраларын къобарты-
рыкъды.*

(къарны, ичи) **ШОР ТАРАРГЪА**
къара: **ЖЮРЕГИ ШОР ТАРАРГЪА.**

*Ауругъан Салих тюшюнде гыр-
жын бла айран, исси картофла бла*

бишлакъ ашап кѣреди. Уянганлай, къарынчыгъы шор тарайды. Ж. Залиханов, Тау къушла, 370. Гаврилов, аланы [картофланы] кѣргенде, ичи шор тарайды, тюркюрюгюн жутду. Ол бек ач эди. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 343.

ШУКУР (болсун) **АЛЛАХХА** (дин) 1. Бир ахшы зат ючюн Аллахха ыспас этерге.

– Уллу Аллахха шукур болсун! Кече демей, кюн демей, этген тилеклерими къабыл этгенди. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 358. Шукур болсун властхъа, ёсдюрдю, айнытды, бирерин бирер жерге салды. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 60. Шукур Аллахха, миллетибиз ата ташына къайтханлы, бир ненча тѣлю кѣошулгъанды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолюучула, 338.

2. Бир затхъа кѣууаныргъа.

Алай, шукур болсун, Къаспот элин энтда да кѣреди, жерини макъамын эшитеди. 3. Толгуров, Къызгъыл кырдыкла, 96. Мусаны эгечлери жарсыйдыла, болса да кѣплени жулдузлары ёчюлгенин эсге алгъанда, сау къайтханы да насынды деп, шукур этедиле Аллахха. Анда, 158.

ШУКУР ЭТЕРГЕ (кеси кесине) Адам кеси ишине кѣууаныргъа, ыспас этерге.

Аланы ашыргъандан сора, Жамият кеси кесине шукур этди. Х. Кациев, Сайламала, 413.

ШУМ (шум-шумалакъ) **БОЛУР-ГЪА** Дауур этмей, шошайыргъа, сѣлешмей турургъа.

Сейирге къарап, шум болгъан класс бла Жанчыкъны адепсизлигине тюркюрюлмай тургъан устазны туурасында Жанчыкъ ол адепсизликни нек этгенин айтды. А. Теппеев, Кюн батмайды, 40. Сѣз къызыугъа ки-

рип тургъанлай, Расул келди, жашчыкъла шум болдула. Шаманланы М., Окъа бѣрк, 81. Шамил ушкогун энишге бошлады. Жашиланы шум-шумалакъ болуп тургъанларын жаратмады. 3. Толгуров, Жетегейле, 215.

ШУУ ДЕП ТУРГЪАН [юй, адам]

1. Сабийи, кѣууаты болмагъан юй.

Кѣп юйюрле сабий ауазсыз, шуу деп къалдыла. Ж. Залиханов, Бахсан жулдузу, 108.

2. Жарлы, берекети, байлыгъы болмагъан [адам].

«Ким келликди манга? Агъач жаныуары кибик, шуу деп тургъан бир жарлы», – дер эди Харун. А. Теппеев, Ташыуул, 86.

ШЫКЪЫРТХА ТЫНГЫЛА-ГЪАН КЪОЙЧА Сагъайып, эс буруп тынгылагъанны юсюнден.

Эшек, отлагъанын кѣоюп, шыкъыртхъа тынгылагъан кѣойча, кѣулакъларын аллына этип, тѣбен жанында кѣол ичинден чыкъгъан жолгъа къарады. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 96.

ШЫНДЫМ: ШЫНДЫМ (шылдым) **ЭТЕРГЕ** Къырып, бир бири юсюне аудурургъа.

Жел тереклени шындым этгенди.

ШЫРТ ДЕП Билмей тургъанлай, бек терк болуп къалыргъа (иш).

Батыр Османовични былтыр болгъан иши шырт деп эсине тюркюрю. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккеле, 270. Къанамат гюрбежени тенгшиисине жете баргъан жерде аллына шырт деп антлы тенги Исхакъ чыккъды. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 75

Ы

ЫЗЫ КЪАЛЫН БОЛСУН (алгъыш) Аллаи кѣууанч, зат кѣп кере бола турсун деген магъанада.

Мутай Урунууну Къызыл Байрагъыны ордени бла саугъаланнганны юсюнден СССР-ни Баш Советини Указы окъулгъанда, клубдагъыла бары да ёрге туруп, къарс урдула. «Ызы къалын болсун!» «Сау жюриют!» «Саулукъду бол!» – деп алгъыш этдиле, къолун тутдула. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 27.

ЫЗЫНА АЙЛАНЫРГЪА къара: **АРТЫНА АЙЛАНЫРГЪА**.

– *Ырысхынг ызына айланса, ишинг алай болады. Къоркъмазланы К., Горда бычакъ, 2, 215.*

ЫЗЫНДАН БОЛУРГЪА (тюшерге) Биреуню мараргъа, тасхасын билирге.

Къачханланы башчылары Сарбийди да, аны ызындан кесим болурма. О. Этезов, Тарда, 76. Солтан да къолун тутду: – Чынты адамса, сёзюбюз сёз, Зухура Жашуевнаны ызындан болабыз. М. Шаваева, Кюнтаякъла, 200. [Хаджибатыр:] Аслан, сен а бош тирелесе. Прапорщикни солдатлары абиреклеринги ызларына тюшгендиле. Ала, къолларын да артларына байлап, сюрюп келирлерине ийнан. И. Боташев, Пьесала, 9. Халкъына жарар деген, окъуу, билми болгъанланы ызларындан болуп, аланы да терслеу къолгъа алынады. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюнюр, 123.

ЫЗЫНДАН ТАШ АТАРГЪА Биреуню аманларгъа, кетгенин сюерге, харам этерге.

Кимге хатасы-хайыры жетгенди, къачарча, Совет властыны чыпыны-тыпыры болмады, келгенлеге этеги бла жол сыйпамады, кетгенлени ызындан таш атмады [Сейит]. З. Толгуров, Жетегейле, 188. Кимге ийнаннгын? Бююн, сен кючлю болгъан

кюн, ариу айтып, тамбла ызынгдан таш атханлагъамы? Анда, 345.

ЫЗЫНДАН ТЮШЕРГЕ Тасхасын билирге, ызын ызларгъа (адамны юсюнден).

Аллах кечмесин, бир суюмеген адамла ызындан тюшдюле да, халкъ багъасы башын отха сукъдула [таматаны жашын]. М. Гулиев, Акъ атлы, 172. [Таубий:] Полкда аланы жашырын организациялары ишлегени белгиледи. Ызларына уа тюшалмайбыз. И. Боташев, Пьесала, 34. Бирде уа аны [Тариэлни] таягъын сынагъан хатайлыладан Билип, ызына тюшеме. 111. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 153.

ЫЗЫНДАН УРУ КЪАЗАРГЪА къара: **КЪАРА САБАН СЮРЮРГЕ**.

Абдуллахны кесинден хунерли устазыны ызындан уру къазаргъа кюрейгени тюз туююлдо.

ЫЙМАТЫН: **ЫЙМАТЫН СЫГЪАРГЪА** (юйюрюрге) Къоркъутургъа, урушургъа.

Жабалакъ комиссар болгъанлы уа, ол да байланы ыйматларын сыгъаргъа керек эди да, алай этмейди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 156.

ЫНДЫР БАСХАН УУАНЫКЧА Айланып тургъан болмаса, ишни мажармазгъа деген магъанада.

Биз а, ындыр басхан ууаныкча, тегерегине айлана турабыз. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 233.

ЫННА МАНГА АКЪЫЛ ЮЙРЕТГИНЧИ, ИТИБИЗ ТОГЪУЗ ЧИБИН ТУТДУ (Нарт сёз.) Айтылгъан затха кереклисича эс бурулмагъанын кёргюзтюр ючюн айтылады.

«Ынна манга акъыл юйретгинчи, итибиз тогъуз чибин тутду», – деп айтханды дейдиле биреулен. И. Гадиев, Нарт уя, 145.

ЫРБЫННГА ТЫЯРГЪА 1. Биреу-но онгсуз этерге.

Рамаз бла тубешидик да, кѡагъып алдым аны атдан, Барын да ырбыннга тыйдыкъ, этген а этмедик хата. Ш. Руставели, Кѡаплан тери кийген батыр, 72.

2. Даулашып хорларгъа.

– *Ол политикады. Политикадан эсе бизге, бурху млллетге, адетле-рибиз сыйлыдыла. Бизни атыбызны игиге айтдыргъан аладыла, – деди Албот улу, Гергокъну ырбыннга ты-яргъа умут эте.* «Шуѣхлукъ», № 3, 1976.

ЫРГЪАЖИК: ЫРГЪАЖИК ЭТЕРГЕ (кѡарач.) Амал, хыйлалыкъ этерге.

Арипа ыргъажик этерге бир да устады, тюз да аллай бийик окъууну тауусхан кибикди.

ЫРЫМЫ ТАРТМАЗГЪА (амыры тартмазгъа – кѡарач.) Бир ишни эте-риги келмезге.

Къандауурланы Науруз, авто-бусха минерге да амыры тартмай, плацны кѡолуна алып, юйюне кѡай-тып келеди. Лайпанланы С., Гургум-лу, 4. – *Манга соруп бармагъанса, ма-нга соруп кетерик тѡйюлсе. Ушат-ханынча, амырынг тартханча эт, – дедим да кѡойдум [кѡызыма].* Хубийланы О., Адамла, 130.

ЫРЫСХЫ БЮРТЮГЮ БАР ЭСЕ УА Биреуге аш аша, ич деп кѡысхан-да айтылады.

– *Тартырмы эдинг энтда, бир стакан берчи, кесекчик кѡуярыкъма, бир кѡр. Ай, юйюнге, ырысхы бюр-тюгю бар эсе уа, – деп, Базарбий кѡызыугъа кирди.* Аны, Аманат, 3, 220.

ЫРЫСХЫ КЪОНМАЗГЪА На-сыбы тутмазгъа, онгмазгъа, жарлы-лыкдан кѡутулмазгъа.

Ол тюрлю зулмучулукъ – бир жанындан, жарлылагъа ырысхы

кѡонмагъаны – экинчи жанындан, Ибрахимни башын чыкѡырдатады-ла. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 39.

ЫРЫСХЫ СУУДАН АЛЫН-МАЙДЫ (Нарт сѣз.) Кѡыйналмай, ырысхы табылмайды.

– *«Ырысхы суудан алынмай-ды», – деп бош айтадыла ансы, суу-дан алабыз. Мен Акъ суу ауузундан алгъанны бир жерден да алмай, бюгюн да, бюгече да, атамдан юй-реннгенча, юйренеме.* С. Бабаев, Атамы китабы, 78.

ЫРЫСХЫДАН ТУУМАЗГЪА Ырысхы ючюн бетине айып ал-мазгъа.

– *Ырысхыдан туумагъанбыз, – деди Айдарукъ сабыр. – Сен туугъан эсенг да, Ёрюзмек, мен туумагъанма. Ол [Кѡаншау] тойгъа жаланнгач келсе, бетим уяллыкъды.* А. Теппеев, Азатлыкъ, 12.

ЫРЫСХЫСЫ ТУТАРГЪА Изле-ген, кюсеген заты толургъа.

Кѡзакъ бла Мамаш улу уугъа бардыла. Нек баргъан эди сюймеген, жюреги ушатмагъан адам бла? Ол кюн ырысхылары тутмады, алай ай-лана, жюрюй кетгенде, бир журну элгендирип, кѡачырдыла. З. Толгуров, Жетегейле, 287.

ЫСПАС МЫКЪЫРЕУ (хыны) Ыспас этмейме деп, кѡл кенгдирген-де айтылады.

– *Биз келтирген силосну ийнекле-ге салып кѡйгъандыла, – деп жар-сыды Осман. – Ыспас мыкѡыреу, биз-ге берирге иги унамай кетген эдинг да, – деп масхаралады жаши.* «Комму-низмге жол», № 17, 1964.

ЫСПАСЫМ ЖОКЪДУ Мен айт-ханнга тѡшдюнг деген магъанада.

Келин кѡайын анасына ичинден: «Ыспасым жокъду, артынг кимге

кѣалгъанын кѣрдюнѣ», – дегенча кѣарады.

ЫСТАУАТХА БѢРЮ КИРГЕНЛЕЙ Болгъанны кѣатышдырыгъа, бузаргъа.

Тахир сабийлени ыстауатха бѣрю киргенлей этди.

ЫСТАУАТЫН ЖОКЪЛАРГЪА Биреу алгъыннгы жашаууна кѣайтыргъа.

– *Эм артында эски ыстауатны жокълагъанынгы иги этесе. «Ат айланса – кѣазыкъгъа», – дейди.* Аппаланы Х.. Кѣара кѣобюр, 217.

ЫСТЫМ: ЫСТЫМ КЕЧЕ Сабийге жети кюн болгъанда этилген кѣурманлыкъ.

Сабий туугъан таулу юйге, Жыйылып келип кѣатынла, Жети кюн тамам жетгенде, «Ыстым кече» деп атына, Ахлу, жууукъ, бары кѣалмай Оноу кенгешле этдиле... С. Шахмурзаев, Ол ѣмюрледе, 72.

ЫСХАТЫНА БЕРСИНЛЕ (кѣаргъыш) Биреу ѣлгенден сора, аны затын, харакетин садакъасына юлешсинле деген магъанада.

– *...Малларын ысхатына бере турсунла!... Ол Даулет да ашыкъмасын, – деди анасы.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 75.

ЫТТА-БЫТДА: ЫТТА-БЫТДА ДЕП Не амал да этип.

– *Олсагъатда муну аты да аллына алай секирди, Смайыл юсюнде ытта-бытда деп, кючден кѣалды.* Кѣоркъмазланы К., Горда бычакъ, 1, 204.

ЫХ ДЕГЕНИН (билирге) Биреуню жарсыуун сѣзсюз ангыларгъа.

– *Мен сени ых дегенинги окъуна ангылайма.* З. Толгуров, Эрирей, 76.

ЫХ ДЕГЕНЛЕЙ Бир чюйре сѣз айтханлай, хата этерме деп жаныгъанда айтылады.

Ых дегенлей, ол ташны кѣанлы душманны мангылайына зууулда-тыргъа хазырма. С. Бабаев, Атамы китабы, 50.

ЫХ ДЕМЕЗГЕ (этдирмезге) Сѣлешмезге, дауур этмезге, жукъ айтмазгъа.

Залихатны биргесине юйюне келди да, ингирге дери ых деп, таууш чыгъармай, юйде жубанып турду [Жабраил]. А. Теппеев, Ташыуул, 401. *Нина ых демей, шум тутханча туррады.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 94. *Ол ичгичи кѣауум а, аны тѣгерегинде кѣалгъанды да, ых деп этдирмейди.* Х. Кадиев, Тамата, 11.

ЫШАННГАН БАШНЫ ИТ (бѣрю) АШАР (элтир) (Нарт сѣз.) Кеси ишинги кишиге ышанма, сакъ бол деген магъанада.

– *Ышаннган башны ит ашар деп, Рабийгъа, ышанып... энди ол жерни уа жангыдан сюрюрге керекди, – деп, тракторчу бригаданы бригадири олсагъат кѣопхан жерине олтурду.* Х. Кудаев, Ол кюнледе, 4. – *Санга ышаннганны башын бѣрю ашар! – деп, кѣарт анасы кѣызчыгъына тырман этди.* Х. Кадиев, Тамата, 200. *«Ышаннган башны ит элтир», – деп андан айта болурла.* М. Шаваева, Кечерлеми?, 184.

ЫШАННГАНЫНГДАН ТАПХЫН (кѣарач.) кѣара: **ЖАСТЫГЪЫНГДАН ЖАУ ЧЫКЪСЫН!**

– *Ды-ды-ды, а кѣыз, ышаннганынгдан тапхын деп, былайгъа келмей, анга кесинг жууап этерге болалмадынгмы?* Лайпанланы С., Гургумлу, 179.

ЫШАРМИШ ЭТЕРГЕ Ичинден кѣууаныргъа, аз-маз ышарыргъа.

Басият, бир уллу ишни тындыргъанча, ырахат болуп, ышармиш эте, келип атына минди. Б. Гуртуев, Адилгерий, 202.

ЫШАРТЫП КЪОЯРГЪА Базындырып, алдап къояргъа.

– *Жашла кызылагъа айтыучу сѣзлерин айтайым: ышандырып, артда уа ышартып къоймагъыз. Экинг да совхозда эм базгъын адамларымы бирисиз.* Хубийланы О., Аманат, 3, 241.

Э

ЭБИ КЕЛИП ЖАШАРГЪА Жарашып, бир бирлерин билип жашаргъа.

Была бир бири тилин ангылагъан, бир бири кылыкъларын, халилерин билип, эбилери келип жашагъан къарындашлагъа ушайдыла. Хубийланы О., Аманат, 1, 38. – *Сен къалай сюйсенг алай айт, ёзге мен эбим келлик, тилими аллыкъ адамымы къарап кѣргенлей да таныйма, – деди Къушжестер.* Анда, 3, 367.

ЭБИНЕ ТЮШЮУ (билиу) Ишни, адамны халын билиу.

Бир кюсеген адамынг болмаса, не сен халисин билген, эбине тюшген адам туююл эсе, тынчлыкъ-эсенлик соргъандан сора, ауузунга сѣз тюшмейди. Анда, 1, 89.

ЭГЕЧДЕН ТУУГЪАН Адамны атыны орунуна айтылгъан эркелетиу фраза.

– *Эгечден туугъан, сен туугъунчу окъуна мен, гитче жашчыкъ болуп, былайда токъал ёгюзле бла, агъач къалажюк бла кѣп кере сабан сюргенме.* Хубийланы О., Аманат, 2, 280.

ЭЖИГИ-СТЮНЮ: ЭЖИГИ-СТЮНЮ БЛА (къарач.) Жик-жиги бла айырып деген магъанада.

Фердау, туугъан жерден эжиги-стюню бла хапар айтып, Хусейни тансыкълыгъын бютюн да бек жандырды.

ЭЗИЛАНЫ: ЭЗИЛАНЫ ЖЕНГ-СУКЪМАЗ (къарач.) Бир иги туююл-месе, тынчлыкъ тапмагъан.

– *Эзиланы женгсукъмаз деп сеничагъа айтадыла.*

ЭЙ-Я ТАЛАННГАН! (межд.) Жарсып сейирсингенде айтылады.

– *Хазна киши сау къалмагъанды, – деди Гергокъа. – Эй-я, таланнган! – дедиле жашла бир аууздан.* З. Толгуров, Жетегейле, 362.

ЭКЕУГЕ – ЮЧЕУ ДЕП Кимге да кесин къоша айланнган, айыртламагъан адамны юсюнден.

Экеуге ючеу деп, Ахматны бла Асланны алайда тапханыма къууанып, ала да эс жыйгъынчы, къатларына жанладым.

ЭКИ АЙТСА, ЮЧЮНЧЮГЕ (бир затны къайтарып айтыргъа) къара: АУУЗУНДАН КЕТЕРМЕЗГЕ.

Эки сѣз айтсанг, ючюнчюге аны къошаса. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 128.

ЭКИ АРАМЫ БИТЕЛЛИКДИ? Жол, суу ауузу бегитилипми къаллыкъды деген магъанада.

– *Къоркъма, тѣз, эки ара бителипми къаллыкъды?*

ЭКИ АТЛАР КЪАРЫУУ ЖОКЪДУ 1. Арыпды деген магъанада.

Асыры арыгъандан, эки атлар къарыуум жокъду

2. Бек къарыусузду деген магъанада.

– *Кеталлыкъ туююлдо, эки атлар къарыуу жокъду.* Байрамукъланы Х., Чолпан, 82.

ЭКИ АТЫП, ТЮТЮНЮН БИР ЭТЕРГЕ Ушкокну тохтаусуз, бир бири ызындан кыыстау атаргъа.

Ханны арбазына келген мараучу жашла, бары да бирча жютюкѣзле, эки атып, тютюнюн бир этерге жетишигенле эдиле.

ЭКИ – АЯГЪЫМ, БИР – ТАЯГЪЫМ Кеси башыма бошма, тыйгычымы, тыяр адамым жокъду деген магъанада.

– Анам, кыйынлы, ёлмей турса, аланы мен жырлатырем! Ёлсе уа, эки – аягъым, бир – таягъым. Жанларын кюбюр ичинде кюбюрчекде да тутсунла! – деди Мурат. «Коммунизмге жол», № 113, 1969.

ЭКИ АЯГЪЫ ЖЕР ТУТМАЙ (чабаргъа) Ашыгъыргъа, бек терк чабаргъа.

Хамит, юйге кирип, ёретин анасын бир кёрюп чыгъары келсе да, ишине асыры ашыкъгъандан, эки аягъы жер тутмай, машина сакъларгъа гюрбежени къатына чыкъды. Байрамукъланы Х., Къарчаны юйдегиси, 120.

ЭКИ АЯГЪЫН БИР УЮКЪГЪА СУГЪАРГЪА (сукъдурургъа, тыгъаргъа) Адамны онгун алыргъа, кыысаргъа.

– Эки аягъыбызны бир уюкъгъа сукъгъандыла байла, – деди ол [базыкъ киши], жияларыгъы келген адамча, ёню къалтырай. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 144. – Бюгече ол бай къауумла, кеслери жазып, муну баш оноучугъа терк жетдир деп, жауун жауа тургъанлай эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп ийгендиле, мен не этейим? – деди Къасым Солтан-Хамитге. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 126. – Келининг, нек тансыкъ болгъан эсе да, сени бир кёрмей болалмайма деп, эки аягъымы бир уюкъгъа сукъдуруп жибергенди. М. Гулиев, Акъ атлы, 18.

ЭКИ АЯГЪЫН БУЗДАЧА БАРДЫРЫГЪА Къарыу этдирмезге, аякъландырмазгъа.

Тынмаса, мен аны эки аягъын буздача бардырма.

ЭКИ АЯГЪЫН ЖАЙЫП (къарач.) Кючюнден келген чакълы бир, къарыуун аямай (этерге бир ишни).

Ат тарталмагъан тикде Хыйса, эки аягъын жайып, арбаны кючюнден келгенича тюртюрге кюрешиди.

ЭКИ АЯГЪЫН КЮЛГЕ СУГЪУП ТУРГЪАН [эр киши] (бедиш) Юйден чыгъаргъа, ишлерге суймеген эр кишини юсюнден.

Жашы эки аягъын кюлге сугъуп тургъаны къартлыгъында да ишден кёл атмагъан Хадисни бек жарсытады.

ЭКИ АЯГЪЫН ТИРЕРГЕ (тиреп тохтаргъа) къара: АЯКЪ ТИРЕРГЕ.

Биз сенсиз, кеси аллыбызгъа ол ишни оноуун эталлыкъ туюлюбюз деп, эки аягъын къаты тиреп тохтагъанды. Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 229.

ЭКИ АЯГЪЫНЫ ТЮБЮНДЕ ЧЁП СЫНМАЗГЪА Биреу кыууаныргъа, женгилленирге.

Хасанны эки аягъыны тюбюнде чёп сынмайды. Хубийланы О., Аманат, 1, 162.

ЭКИ АЯКЪЛЫ Адам деген магъанада.

Аууллада эки аякълы кълмагъанды. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 317. [Къарындашла] кете туруп, ала жолда бара, не келе, эки аякълы кёрмегендиле. Тёгерекде-баида иесиз айланган малланы кёрюп, жиягъандыла. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 113.

ЭКИ БЕТЛИ [адам] Адамны кёзюнде махтап, ызындан аман айтычу адам.

Мындан ары да кыыралыбызны ишине заран салгъанланы, эки бетлилени, къоркъакъланы, ётсюзлени, хомухланы кечме. Хубийланы О., Аманат, 2, 267. – Аны биле тургъанлай, мен эки бетли болалмайма, – деди Зуху-

ра Жашуевна. М. Шаваева, Кюн тыяк-ла, 249. Къарындашларын, эллилерин сатхан эки ниетли, эки бетли, эки сёзлю акътопуракъчы къуллукъчула, колхозла къуралгъынчы не мал кютер жерлери, не маллары, не къошлары, не урлукъ себер сабанлары, не тукъумлары, не адамлыкълары болмагъанла эдиле. Жулабланы Ю., Бир абынган минг сюрюноур, 90.

ЭКИ БУТУН АТ ЭТИП Жаяу жүрюп, къыйналып.

Тамата къарындашымы буйругъун толтурмай амал не эди! Эки бутуму ат этип, элге атландым. М. Гулиев, Акъ атлы, 19. [Шаухал, Жукъа] Эшитмедиле – жокъду жокъ башха амал! Булгъай-булгъай къалам тутхан къолуму, Къычырыу къамичини бошламайын, Эки бутуму ат этип къууулдум... Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 50.

ЭКИ ДУНИЯСЫН КЪАРАНГЫ ЭТЕРГЕ Жарсытыргъа, къыйнаргъа.

Имеретияда Александр патчакны болушлугъу бла бу бийик тау элде тургъан эки жылы эки жыйырма жыл болуп, эки дуниясын да къарангы этеди. «Минги тау», № 3, 1986.

ЭКИ ЁЛЮРГЕ Айыплы ёлюрге.

Къыйынлыкъда экили болгъан а эки ёле эди. А. Теппеев, Ташыуул, 181.

ЭКИ ЁПКЕСИ БИРГЕ СЫЙЫН-МАЗГЪА Жюреги къыйналыргъа, сарыуу къайнаргъа, дертленирге.

– Найыпханна эки ёпкеси бирге сыйынмайды.

ЭКИ ЖАН СЮЕКГЕ КЪОЛ САЛЫП (айланыргъа) Ишсиз, хауле айланыргъа.

Бусагъатда тау элдеде эки жан сюекге къол салып айланганла асламдыла иш тапханладан.

ЭКИ ЖАНЫНА КЕСГЕН КЪА-МАЛАЙ (Нарт сёз.) Тилчи, кёзбаучу адам.

Аслан къызы, эки жанына кесген къамалай, кимге да ариу айтыргъа кюрешип, атын кёзбаугъа чыгъарганды.

ЭКИ ЖАРЫЛЫРГЪА Ачыудан къыйналыргъа, сарыуу къайнаргъа.

Айтханына угъай деп эшитмеген Шамарыу Пазийни алай айтып тохтагъанына ачыудан эки жарылады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 128.

ЭКИ ЖУКЪЛАП ЭСИМДЕ ДА ЖОКЪДУ. Ол не бу затны юсюнден сагъышым, къайгъым жокъду.

Тюзюн айтсам, мен юй ишлеген заманда, быллай тюз ниетли адам бла къонишлукъда жашарыкъма деп, эки жукълап эсимде да жокъ эди. Къудайланы М. Унутулмазлыкъ таулула, 145.

ЭКИ ЖУКЪУДАН КЪАЙТЫР-ГЪА [заман] Кече сагъат эки-юч болургъа.

Кече, эки жукъудан къайтхан заманда, Байкъасымны эшиклери терктерк, уллу таууш этип къагъылдыла. О. Этезов, Аслан, 168. Ушакъ нёгеринг эки жукъудан къайтхандан сора да сыртынгдан туюшуп, ол заманда башынга келмеген затланы энди кеси кесинге айта кетип, танг аласында къалкъысанг, сени уятыргъа ышангылы нёгеринг жалан да кюн таякъларыдыла. И Гадиев, Санга айтама, 12.

ЭКИ КЕРЕМИ ЁЛЛЮКДЮ? Бир ёлюмден киши да къутулмайды деп, таукелликге чакъырыу.

– Бизде батыргъа окъ тиймейди, батыргъа сюнгю да кирмейди деп сёз барды. Дуняда эки керем ёллюкбюз?! Къоркъма да, алгъа! – деп, кётюртдю Балашов. Хубийланы О., Аманат, 3, 309.

ЭКИ КЁЗДЕН БИРИН КЪОЙ-МАГЪАН (къарач.) Айтылыкъ уручу, тонаучу.

Абрек болуп кетген Абдуллах эки кёзден бирин къоймагъан къанбуз эди.

ЭКИ КЁЗДЕН БИРИН КЪОЙ-МАЗГЪА Кёрген затын, айыртламай, урлап турургъа.

– *Биз кесибиз анга къууанып жашайбыз. Аланы жер жутар эсе, эки кёзден бирин къоймаучелле. Ох дедик, ала мындан къуругъанлы.* Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 105.

ЭКИ КЁЗЮ БЛА ТЕНГ ЖИЛЯР-ГЪА Адам тарыгъып, жарсыулу жиляргъа.

– *Аллах бирди, ма бу къарт да кёргенди, юйге келип, эки кёзю бла тенг жияйды [Залимхан], – деп, Таукъыз къошулду.* Хубийланы О., Аманат, 3, 316. *Тохтасын Лейля, ол гинясуу аны эки кёзю бла тенг жиятыр.* «Шуёхлукъ», № 2, 1969.

ЭКИ КЁЗЮ (бир затда) БОЛУР-ГЪА Адам къарамын бир затдан алмазгъа.

Китапны окъургъа кёлю бармай, эки кёзю анасындады жашчыкъны. Ж. Занкишиев, Бойнакъ, 6.

ЭКИ КЁЗЮ КЪАН КЁРЮРГЕ къара: КЁРЮП БОЛМАЗГЪА.

– *Былай уруп, къанларына бояп къойсам дейме. Бу кёкишалбарла бизни къотур тырнакъларына да санамайдыла. Ол аланы ишлериди, манга сорсанг, жашырмай айтайым, аланы кёрсем, эки кёзюм къан кёредиди.* Хубийланы О., Дерт, 116.

ЭКИ КЁЗЮН АЛМАЗГЪА (айырмашгъа) Тохтамай къараргъа.

Къушжестер кечеги школгъа кирип окъуйду... Сора бош кезиунде уа эки кёзюн китапдан бери алмай-

ды дейдиле. Хубийланы О., Аманат, 3, 213. *Ислам шуёхуна жууап къайтармады. Аны битеу эси атлылада эди. Ол аладан эки кёзюн айырмай къарай эди.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 230.

ЭКИ КЁЗЮН БУКЪДУРУРГЪА Уялыргъа, бетине къараялмазгъа.

– *Кет, аурунг, неге керек эдиле была? – деп, Балжан, уялып, эки кёзюн къайры букъдурургъа билмей, амалсыз болду.* Ж. Токумаев, Ыфчык, 11.

ЭКИ КЁЗЮН ЖАНДЫРЫП (барыргъа) Къурлай, зат элтмей барыргъа (жууугъуну, тенгини юйюне).

– *Да сора, ёмюрден бери эшигинден кирмей туруп, бюгюн, эки кёзюмю жандырып, къурлай къалай кирлик эдим да? – дей, Минат, баппуища чайкъала, жёбелеп эшик таба тебиреди.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 235.

ЭКИ КЁЗЮНДЕ ЭКИ ОГЪУ БОЛСА, БИРЕУНЮ УРУРГЪА (урурлай болургъа) Биреуге ачыуланнганын, дерт тутханын огъурсуз къарамы бла кёргюзтюрге.

Жатдайны мутхуз бети алгъындан да бек къаралды. Ол, эки кёзюнде эки огъу болса, бири бла Рамазанны, экинчиси бла да мени урурлай болуп, экибизге кезиу къарады. «Жанкъылыч», 288.

ЭКИ КЁЗЮНДЕН КЪАРМАЛЫРГЪА (тынаргъа) Сокъур болургъа.

Мутай, эки кёзюнден къармалып, юйден чыкъмай тохтагъанлы бёлек заман озгъан эсе да... татлы тенгим аллыма алгъынча ышара чыгъарыкъ сунама. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 212. *Павел Корчагин, санларын да ауруу къыркъып, эки кёзюнден да тыннган заманда да, тилемегенди кишиден болушлукъ.* Ж. Токумаев, Ауанала, 192.

ЭКИ КИРПИГИ БИРГЕ ЖЕТ-МЕЗГЕ (кысмазгъа) Арталлы да жукъламазгъа, солумазгъа, жатмазгъа.

Сапиятха бюгечеден узун кече кёрюнмегенди. Эки кирпичи бир бирине жетмегенлей, босагъа бла орундукъну арасында тангын атдырды. Хубийланы О., Аманат, 3, 379.

ЭКИ КЪАБЫРГЪАСЫ БИР БИРГЕ ТИЕРГЕ (къатаргъа) Мал, адам бек арыкъ болургъа.

– *Къара мынга, къара, сен а не этесе, ичи тюшген эчки кибик, эки къабыргъанг да бир бирге тие. Къачан акъыллы болгъанса?* С. Макитов, Узакъгъа созулгъан жашлыкъ, 73.

ЭКИ КЪОЛУ ДА ЧАНА ЖАЯКЪЛАРЫ КИБИК (масхара) Узун къоллу, арыкъ (адам).

Эки къолу да чана жаякълары кибик, созула-созула келеди.

ЭКИ КЪОЛУ КЪУРУСУН (къаргъыш) Ёлсун деген магъанада.

– *Ай, аны [Ортабайны] эки къолу къурусун! Сени да уруп, атны да санга урдуруп, энди атны бизге не анга тёлеу этдирселе, къалай боллукъду?* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 55.

ЭКИ КЪОЛУН КЪОЮНУНА САЛЫП (сугъуп) ТУРУРГЪА (эки къолуна жукка ичирирге) Ишлемей, хауле айланыргъа.

– *Ишлеген эт, эки къолунгу къоюнунга салып турма да! Тёгерегинге да бир къара. Исмайыл да, эки къолуна жукка ичиргенден эригип, арбазда жумуш излей, тюрт-мюрт эте айланады.*

ЭКИ КЪОЛУНА КЪАРАРГЪА къара: КЪОЛУНА КЪАРАРГЪА.

– *Мени баш ием да уруидады, – деп тарыкъды дагъыда бири, – ууакъ сабийле мени ма бу эки къолума къа-*

рап къалгъандыла. Немецле уа манга мангылайынга окъ тиерикледенсе сен да дейдиле. Лайпанланы С., Къарачайны уланы Белоруссияны жигити, 28.

ЭКИ КЪУЙРУКЪМУ ЭТЕРИК-СЕ? (масхара – къарач.) Жут адамны ыйлыкъдырып сёлешгенде айтылады.

– *Эки къуйрукъму этериксе, былай бир нек жутланаса? Акъырын узал ашха.*

ЭКИ КЪУЛАГЪЫ БЕК БОЛСУН Эшитгенин кишиге айтмасын деген магъанада.

Фаризат келинини эки къулагъы бек болса сюеди.

ЭКИ КЪУЛАГЪЫ ЭШИКДЕ (болургъа) Сагъайып тынгыларгъа, тынгысыз болургъа.

Жукъудан сагъайып, къабакъ эшикле къачан ачыладыла деп, эки къулагъы эшикдедиле. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 17.

ЭКИ КЪУЛАГЪЫН ЁРГЕ ТУТАРГЪА Сагъайыргъа, бир затха эс бёлюрге.

Таматасыны атын эшитгенлей, эндиге дери сансыз болуп олтургъан Токълу улу эки къулагъын ёрге тутуп сюелди.

ЭКИ (юч) КЪУРМАН А КЁРГЕНСЕ (масхара) Заманынг болгъанды билирге деген магъанада.

– *Хо, сен да эки къурман а кёргенсе, акъылынг бишерик эсе.* М. Гулиев, Акъ атлы, 205.

ЭКИ КЪУШ УРУШСА (тюйюшсе), ЖИЯЧЫГЪА (мараучугъа) ТЮК ТЮШЕР (Нарт сёз.) Эки адамны жау болгъанлары биреуге хайыр келтирирге.

– *Типиски кирип айланады былагъа, – деди Мариям ачыуу бла, къызына. – «Эки къуш тюйюшсе, марау-*

чугъа тюк тюшер», – деп айланадыла. «Шуёхлукъ», № 1, 1968.

ЭКИ ОТНУ АРАСЫНА ТЮШЕРГЕ Эки кыйынлыкъны арасында кыйналыргъа.

Эки отну арасына тюшюп тургъан Заураны ауазы да бир кесек тюрленди. Байчораланы М, Уллу Къарачайда, 36.

ЭКИ СЁЗНЮ (бир бири ызындан айта) **БИРГЕ КЪОША БИЛМЕГЕН** Акъыл жаны бла къарыусузуракъ адам.

– Эки сёзню бирге къоша билмеген адамдан не эшитириксе? – дей, Мырзабек Тетууну келирин сүймейди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 65. *Коля уа эки сёзню бир бири ызындан айта да билмейди.* Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 161.

ЭКИ ТИЛЛИ [адам] къара: **ЭКИ БЕТЛИ** [адам].

Эки тилли адам – ол адам туююлдо. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 135.

ЭКИ ТИРМЕНИНГ БЛА ГУГУКГА (кукуга) **КЪАЛАЙ АЛДАТДЫНГ?** (къарач.) Онгунг бола тургъанлай, аны нек хайырланмайса деген магъанада.

Эки тирменинг бал гугукга кесинги алдатдынг дегенлей, беш жашынг юйюнгде тургъанлай, илипин ариуларгъа кесинг къалай келесе? (Фольклордан.)

ЭКИ ТИШИ БИР БИРИНЕ ТИЙМЕЗГЕ Къалтыаргъа (сууукъдан, ауругъандан).

Сууукъ жиликлерине татыгъанды. Асыры къалтырагъандан, Ибрахимни эки тиши бир бирге тиймейди. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 222.

ЭКИ ТЮГЮН БИР ЖЕРДЕ КЪОЙМАЗГЪА Бир затны хурттак-хурттак этерге.

Къолундан келсе [Азамат Алиевич], Мариям Кураевнаны, къушча, эки тюгюн бир жерде къоймаз эди. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 175.

ЭКИ ТЮТЮНЮН БИР ЭТЕРГЕ къара: **ЭКИ АТЫП, ТЮТЮНЮН БИР ЭТЕРГЕ**

Ушкокну эки тютюнюн бир этип тургъанла болмагъанмыдыла? Аппаланы А., Къара кюбюр, 132.

ЭКИ ЧАРЫГЪЫ АРЫ ДЕРИ ТУТСУН (масхара) Бир ишни кёп сакъларгъа тюшмез деген магъанада.

– Хоу, харип, эки чарыгъынг ары дери тутха эдиле, – деди, ачыулангандан не айтыргъа билмей, Башир. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 253.

ЭКИ ШАГЪАТЛЫ БОЛУРГЪА Адам ийнанырча тюз болургъа

Ахматны сёзю эки шагъатлы болуп, жыйылгъан халкъ эс буруп тынгыладыла.

ЭКИ ЭГЕЧДЕН ТУУГЪАНЛА ТАНА ТУЛУКЪ АЛЫШМАЗЛА (Нарт сёз.) Ана жууукъла халал боладыла деген магъанада.

– Бир сёз къошмады, таланнган, эгечден туугъанла тана тулукъ алышмазла деп, быллайлагъа айта болурла. З. Толгуров, Эрирей, 31.

ЭКИ ЭЛИН ТЫЯРГЪА (тыймазгъа, тыялыргъа) Керексиз жаншамазгъа.

– Сен а, эшек билген арба жол дегенсе да, эки элинги тыялмайса. Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 307. *Эки элинги бек кючлю тыйыучу болмасанг, юйюнгю къурутурукъдула.* Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 204.

ЭКИ ЭРИНИ БИР БИРИНЕ ЖЕТМЕЗГЕ Къууаннгандан, ышарып туургъа.

Ол [Инал] къууанчлыды. Жыйылгъан халкъгъа къарап, эки эрини

бирге жетмей ышарды. Ж. Токумаев, Нартланы туудуктары, 17.

ЭКИ ЭТЕГИН БАШЫНА КЪА-ЙЫРЫГЪА (жанына сугъаргъа) Затны этерге таукелленирге, хазыр-ланыргъа.

Кесин узакъ, къыйын жолгъа хазырлады. Эки этегин башына къайырды. Уланланы эркечлерин айырды. Фольк. – Динин, тынчлыгъын сакъларгъа суйген бусагъатда эки этегин жанына сугъуп, тебирерге керекди, – деди Гымыш Хажии. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 286.

ЭКИ ЭТЕГИН БАШЫНА (сыртына) **КЪАПЛАРГЪА** къара: **АРТ ЭТЕГИН АЛЫНА КЪАПЛАРГЪА.**

– *Аны насыбына, аны алайда болгъанын билмегенме ансы, барып, эки этегин башына къаплар эдим.* Аппаланы Б., Биринчи суймеклик, 1, 155.

(айтханын) **ЭКИ ЭТМЕЗГЕ** къара: **СЁЗЮН ЖЕРГЕ САЛМАЗГЪА.**

Бийни уа, Ашамииш билгенден, сёзю – сёздю, бир айтханын эки этмегенди. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 75.

ЭКИ ЭШИГИ ЖАБЫЛГЪАН (къуругъан, тартылгъан) [адам] Уллу палахха, къыйынлыкъгъа тюшген адам.

– *Оу, мен харип, ким тутулгъанды? Ах, эки эшигим жабылгъан!.. – деп къычырыкъ этип, ёрге къонду.* Хубийланы О., Аманат, 3, 236. *Наурузум! Акъ атынгы адеж тартып келселе, Сен кирмеген эки эшигим тартылсын!* Мусукаланы С., Хакъ дунияда жолоучула, 91.

ЭКИ ЭШИГИ КЪУРУРГЪА Уллу палахха къалыргъа.

– *Сапият жарлыны эки эшиги къуругъанды. Залимханны машина басханды! – деген таууш эшитилди.* Хубийланы О., Аманат, 323.

ЭКИГЕ (ючге) **АЙЛАННГАН** [жууукъ] Эки-юч атадан, анадан ары бармагъан (эгечле, къарындашла, жууукъла).

Къазакъгъа аллай билеклик ким эталлыкъ эди? Экиге айланнган къарындашы Асланмы? З. Толгуров, Жетегейле, 41. Къаралхан Хатууну – аппамы экиге айланнган къарындашын – дайым эсине тюшюрюп тургъанына сейир этген эдим. Мусукаланы С., Барып турсанг..., 97.

ЭКИГЕ ЭКИ ЭДИ, БИРЕУГЕ БИР ЭДИ Жигитлиги, адамлыгъы болгъан, кимге да тенглик этерге къолундан келген адам эди.

Байсолтанланы Алим экиге эки эди, биреуге бир эди дейдиле аны аскерчи нёгерлери.

ЭКИЛИ БОЛУРГЪА Арсарлы болургъа, къалай этерге кереклисин билмезге.

Ол, юйге кирирге иги базынмагъанча, экили бола, эшик жанында сюелди. Ж. Токумаев, Нартланы туудуктары, 114. *Арсарлы болургъа, Ол, юйге кирирге иги базынмагъанча, экили бола, эшик жанында сюелди.* Анда, 114.

ЭКИСИ ДА БИР ИТНИ КЪУЙ-РУГЪУДУЛА Бири биринден иги туююлдюле деген магъанада.

– *Эшта, экигиз да бир итни къуйругъу болурсуз, – деп, Манаф белги берди.* О. Этезов, Тарда, 148.

ЭКИСИ ДА БИР КИТАПХА КЪАРАГЪАНЧА (айтыргъа) къара: **КИТАПХА КЪАРАГЪАНЧА АЙ-ТЫРГЪА.**

– *Биз, артда келген жашла, шахталада ишлерге сюебиз. Экибиз да бир китапха къарагъан кибикибиз. Мен да тюз алай айтырыгъем, – деп къошду Зекерия да.* М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 107.

ЭЛ АЛЛЫНДА ЖЮРЮГЕН
[адам] къара: ЭЛ АУУЗУНА КЪА-
РАГЪАН.

«Ярабин, бу кыйынлыкда жашагъанымы эл аллында жюрюген адамланы бирине билдирсем, къалай болур?» – деп акъылыма келди. Эбзеланы А., Махти, 16.

ЭЛ АУУЗУ ЭЛЕК (анга къарагъан халек) (Нарт сѣз.) Адамны кеси оюму бла жашаргъа чакъырыу.

Сафар, туруп: «Аны сизге сормагъанбыз, эл ауузу – элек», – деп, чорт кесди. З. Толгуров, Эрирей, 60.

ЭЛ АУУЗУНА КЪАРАГЪАН
[адам] 1. Элде, жамауатда оноуу, сѣзю багъалы болгъан, ахшы адам.

«Ёлмесенг да, къартдамы болмазса деп халкъда бош айтыла болмаз. Бар эди, Харун, сау эл ауузунга къарагъан заманынг. Ауузунгдан чыккъгъан сѣзюнг кимге да марда болгъан заманынг...» Х. Шаваев, Ыйыкны ахыр кюню, 67.

2. Къуллукъчу адам.

Эл ауузунга къарагъан кыйрал къуллукъчу туюлмюсе! М. Гулиев, Акъ атлы, 104.

ЭЛ АУУЗУНА ТЮШЕРГЕ Башы сѣзге къалыргъа.

Жаш адамла эл ауузуна тюшедиле. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 36.

ЭЛ АШАГЪАН ЭМЕГЕН [адам]
Халкъны кыйнагъан, унукъдургъан, залим адам.

Элни ашагъан эмегенден эсе эл тейриси кючлю. (Нарт сѣз).

ЭЛ БАГЪАСЫ [адам, киши]
1. Акъыллы, аты айтылгъан, керти адам.

Жашагъа эди эл багъасы Аймёлекчигибиз! Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 18. – Эрге баргъан кызларынг, къатын алгъан жашынг, эл багъасы къа-

тынынг. Санга не керекди? Х. Кадиев, Сайламала, 335. «Мутай эл багъасы адамды!» – деп алгъындан да къаты кыгчырды Юсюп. Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 220.

2. Кѣп характер, байлыкъ.

Эл багъасы саугъала да бердиле [Автандилге]. Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 161.

ЭЛ (бармакъ) БАСАР ЖЕР (болмазгъа) Не азчыкъ да болмазгъа (жер).

– Нени да кый да, былай юйюнгю ичине бир къарачы: тѣрт юйюнгде да кюйюзден эл басар жеринг жокъду, Сапият, – деди Жандет. Хубийланы О., Аманат, 3, 11.

ЭЛ БЕДИШЛИК БОЛУРГЪА (этерге) Аман иш бла элни ауузуна тюшерге.

Ана чамлана башлады:– Сиз барыгъыз да былай кѣнделен тюшюп, жарлы сабийни кыйгъысын этмей, не умутугъуз барды? Ол солдат жаш бла къачып кетсе, эл бедишлиги боллугъугъузну билмеймисиз? Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 258.

ЭЛ БЛА БИР [зат] Бек кѣп деген магъанада.

Бу къуллукъчу кишини – эл бла бир ахлусу, жууугъу, андан да кѣб а – кѣолунда ишлегенле. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 48.

ЭЛ – ГУУУРТХА, ГУНАЙ (Гумай) – ЖУУУРТХА (эл – къуууртха, Къойбай – жуууртха) (масхара) Бирсиле иш, жашау кыйгъыда, биреу а къарын кыйгъыда деген магъанада.

– Эл – гуууртха, Гунай – жуууртха дегенлей, не этгенлигингди, шо? – деп, кичи къарындашы Мухтар кенгден кычырып сѣлешди. Акъбайланы А., Ёмюрню иеси, 19. «Роза, эл – гуууртха, Гумай – жуууртха дегенлей, не этесе табу?» – дерге да

бир тебиреди, алай а баиша кючле анга чырмау болуп, айталмай, ышарды. «Жанкбылыч», 287.

ЭЛ ЖАТСА ДА, ЭЛЕМЕН ЖАТ-
МАЗ (къарач.) Манга тынчлыкъ
жокъду деген магъанада.

– *Алагъа менсиз, манга ала-
сыз тынчайыу жокъду. Жатсам,
мен жукъларгъа боллукъ туююлме.
Жокъду аллай эркинлигим, ангылай-
мыса? Эл жатса да, Элемен жатмаз
деп, мени чотум алайды.* Чотчаланы М.,
Кюндюзгю кюн, 97.

ЭЛ КЮЛКЮЛЮК БОЛУРГЪА
(этерге) [адам, зат] Бедишлик болур-
гъа (этерге).

– *Кеч кюзге дери биз мында ту-
руп турсакъ, картоф, нартых бахча-
ларыбыз эл кюлкюлюк болурла, – деди
Мутай.* Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 155.
– *Кет-кет, аурунг, айтыргъа адам-
ны тили да айланмайды, – деди Къу-
дас.* – *Элбекни къатыныны [Ариу-
батны] эл кюлкюлюгю этип кетди
да!* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 24.
*Халкъымы, властыны ахшылыгъын-
дан, жашауума тырман этер жерим
жокъду. Тилейме, эл сёзлюгю этме...*
А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 123.

ЭЛ ТАНЫГЪАН [адам] Акъылы,
адамлыгъы бла атын айтдыргъан,
белгили адам.

*Ханипа да къошулду сёзге: – Огъай,
ачдан ёлген сыйсызла, эл таныгъан
Хадижатха ыйлыгъа болурсуз дей-
ме? Хадижат сени уялмагъанынгы
келин этип, юйюне салса, башыгъыз-
мы кёберик эди? Хубийланы О., Аманат,
2, 64.*

ЭЛ ТАХЛЫКЪ ЭТЕРГЕ къара:
ЭЛ БЕДИШЛИК ЭТЕРГЕ.

– *Ол жарлы келининги, аз сый
салгъанды деп, эл тахлыгъы этип ай-
ланган сен туююлмю эдинг? – деди*

Сырмахан. Э. Гуртуев, Къызылкъанат танг-
ларым, 264.

ЭЛГЕ-ЖОЛГЪА КИРИРГЕ Иш-
ни сюдге берирге.

*Арада чекни тюзеталмай,
алайгъа энди кёчген эки къоношу да
элге-жолгъа кирдиле.*

ЭЛГЕ КЪОЯН КИРГЕНЧА (бо-
луп) Сейир, тамаша болуп.

*Аны [Павелни] хаман эсирип
жюрюгенине халкъ асыры бек юй-
реннгенден, орамда аязып кёрселе,
элге къоян киргенча болуп, адамла
бир бири къулагъына шыбырдашып,
сейирсине эдиле.* Байчораланы М., Уллу
Къарачайда, 173.

ЭЛДЕН КЁЧЮРЮРГЕ Урушур-
гъа, аман айтыргъа.

*[Бабун:] Аппам ёлмесин, бу ишге
ол мени къатыыханымы билсе, элден
кёчюрюр.* Ж. Токумаев, Ауанала, 299.

ЭЛНИ БЕТИНДЕН Жамаутны
намысы ючюн деген магъанада.

– *Сен элни оноун боюнунга ал-
гъан эсенг, элни бетинден ол адам-
ны жюкге алыргъа эриннгенми эте-
енг? – деди Гондай Эгеуге.* Ж. Залиха-
нов, Тау къушла, 264.

ЭЛНИ КИР СУУУ БЛА ЖАША-
ГЪАН [адам] Элни садакъасы бла
жашагъан адам.

*Элни кир сууу бла жашагъан,
эфендини ууакъ жумушларын толту-
руучу Мустафа, гюх ура келип, гулоч
таягъы бла Таужанны къарынына
хыны тюртдю.* Аппаланы Х., Къара кю-
бюр, 311.

ЭЛНИ СЁЗЮН ЭЛЕК БЛА СЮ-
ЗЕРГЕ Сёзчю болургъа, тил этерге.

*Элни сёзюн элек бла сюзедиле.
Къ. Кулиев, Ахшам, 171.* Элни сёзюн элек
бла сюзгенча эте келип, Минат тёрт
жанына къарайды. Байчораланы М.,
Уллу Къарачайда, 271. Элни сёзюн элек

бла сюзген шыртчаппала, жаш бла кызыны бир жерде кёрселе не да бир бирине кыагыт жазгъанды деп эшитселе, аны элге жайгъынчы кыоймайдыла. «Толкунла», 124.

ЭЛНИ ТУТУРУГЪУ Жамауатны ахшы адамы.

– Кесиби аман болсакъ да, жууукъларыбыз элни тутуругъудула, – деди Токъалны анасы. Аппаланы Х., Къара кюбюр, 302.

ЭЛНИ ТЮБЮН БАШЫНА ЭТ-ГЕН Тилчи, адамланы бир бирге кыогъузтхан адам.

[Салихат:] Къасай кызынамы айтаса? Кет, телими болгъанса, ол битеу элибизни тюбюн башына этип айланган тилчиди. Ж. Токумаев, Ауанала, 379.

ЭЛНИ ЮСЮНЕ КЪАРАТЫР-ГЪА (чапдырыгъа) Айып этдирирге.

– Къой, маржа, болмагъан затны жазгъан болмаз, элни юсюне къаратма. И. Гадиев, Санга айтама, 218. «Сени кирик уручугъа мен кызымы берлик туююлме», – деп, элни юсюме къаратып, итни кыыстагъанча, кыыстап ийген эди. Ж. Токумаев, Ыфчык, 91. Была, Мазан бла оруслуну сен айтханлай этилип тапсала, билемисе, элни юсюбюзге чапдырыла. Ж. Залиханов, Тау къушла, 162.

ЭЛЕК ЭТЕРГЕ (элек-элек этерге)

1. Бир затны тешик-тешик этерге.

Терек чапыракъла элек-элек боладыла. Жерни юсю агъаргъанды. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 27.

2. Адамны ушкок бла уругъа.

– Бусагъат кёкюрегинги элек этейим да, билirse, – деп, Къанишау ушкокну анга [Къарчагъа] айландырды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 128.

ЭЛИП ДЕГЕННИ БИЛМЕЗГЕ Арабча окъуй, жаза билмезге.

Письмону келтирип къолума бергендиле да, ары бла бери буруп къарайма, не келсин, ёмюрюм элип дегенни не болгъанын билмейме. Ма энди уа тирелдим да къалдым. Хубийланы О., Аманат, 2, 184.

ЭЛИЯ АЙ (эски) Июль айны аты.

Жетинчиге элия айы келеди, Гюрюлдеме элиясы атыла. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 49. Элия айны онбешинде халкъ биченнге чыкъды. М. Шаваева, Тейри жарыгъы, 41.

ЭЛИЯ БУТАГЪЫ КИБИК (элия бутагъынлай, элия кзурукъча (кзуругъуча) [адам] 1. Ариу, чырайлы, узун бойлу (эр кишини ариулугъун чертир ючюн айтылады).

– Къайдан чыкъдың, элия бутагъы кирик? О, мен сени жанынга къатайым! – алай айта, Къудас Элбекни кзуракълады. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 357. «Балам, элия бутагъынлай, тёрт къарындашым ёлгендиле. Сени да юч таматанг жер тюбуне киргендиле», – дегенча ауаз эшитилди. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 45. Эй биз уруиха бир жашиланы ашыргъан эдик да, элия бутакъла кирик, пелиуанлагъа ушай эдиле.

2. Узун (зат).

Элия кзурукъча, жашилленип, жылтырап, башынгы не да бир санынгы юздюрлюк кылыч кётюрюлгенде, кёз аллында ойнагъанда, жанынгы къалай сакълагъын? З. Толгуров, Жетегейле, 196.

ЭЛИЯ ЧАРЧЫКЪ КЪОБАРМАЗ (бир затдан) 1. Бек къаты затды, адам хайыр алалмазча деген магъанада.

Жаралмайла бу туюккюнню, асыры къатыдан, элия чарчыкъ къобармаз болуп.

2. Адам чексиз кыызгъанчды деген магъанада.

Ахмат, элия чарчыкъ къобармазча, бек кыызгъанч адамды.

ЭМИНА КИРСИН (биреуню юйюне) Хата, палах тилеген къаргъыш.

– *Бийим, тыш кыраллы кьонакъла келип, сени сурайла... ол мындан алда келгенледиле, – деди Халит Махайгъа. – Эмина келгенди юйлерине! – деп, Махай кьобун, эшикге чыкъды.* О. Этезов, Аслан, 20.

ЭМИНА КЪУРУГЪУ КИБИК [адам] (масхара) Узун бойлу адам.

Бизни ол халыбызгъа таматаны эмина къурукъгъа ушагъан юй бийчеси, ал бурун тѣзе келсе да, артдан-артха кесини гынттысын кѣргюзте башлагъанды. М. Гулиев, Акъ атлы, 32.

ЭМЧЕК АНА Башха ананы сабийин кеси сютю бла ёсдюрген ана.

Тенг этип сизни халал ахлума, Тенг этип сизни [кыыргъызлыланы] эмчек анама. М. Кудиев. Таулары кюзгюсю, 119.

ЭМЧЕК АТА Биреуню сабийин кесиникича ёсдюрген ата.

Мудах жаш хапарын алай бошагъанлай, Хамит эмчек атасыны жюрек ауузуна кьоргъаашин саугъаны берди. С. Хочуев, Хапарла, 54. *Созар жюгенни алып, Чариш тѣбеге барды. Эмчек атасы айтханча, жюгенни зынгырдатды.* «Эртте биреу бар эди...», 90. *Эмчек атасы къара кюбюрню ачды да, Созарны атасындан къалгъан сауутланы кѣргюзтдю.* Анда, 90.

ЭМЧЕК КЪАРЫНДАШЛА Бир ананы сютюн ичип ёсген жашла.

[Тайбат:] *Сени жашларынг бла мени Асланым эмчек къарындашладыла да! Аны хатерин эт.* И. Боташев, Пьесала, 13.

ЭМЧЕК УЛАН Гитчеликден башха адам (къубултуп, сыйлап) ёсдюрген сабий (байны, бийни сабийи).

– *Эмчек уланни жилихтан этгенсе деп, мени атама жюз чыбыкъ ургъандыла.* Ж. Залиханов, Тау кыушла, 154. *Биз, Кавказны тау халкълары, патчахны эмчек уланларыбыз.* С. Шахмурзаев, Танг аласында, 110. – *Колхозну Шарау деп эмчек уланы жокъду.* З. Толгуров, Эрирей, 188. *Акъсакъ Темир Созарны эмчек уланга алып ёсдюргенди. Ол батыр, къарыулу болгъанды.* «Эртте биреу бар эди...», 89.

ЭНИШ СЮРЕМ (эниш сюрем) Энишге таба.

Эниш сюрем саркъадыла (суучукъла). Къонгуроу къагъылады. Боташланы А., Сайланганлары, 95.

ЭНТДА ДА ЭТ АЛЛАЙ АККАГЪА ЖЮН ТАРТМА (къарач.) Аман адам игилигинги билмез деген магъанада.

– *Эт аллай адамгъа игилик! Энтда эт аллай аккагъа жюн тартма, сен не заманда да алай терсакъыл болур эдинг.* Эбзеланы Х., Къанаматны журтунда, 96.

ЭР ЖЮРЕКЛИ [адам] Таза да кишиликни шартларын жюрютген адам.

Къая жарылгъанча, уллу санлы, чырайлы жаш болгъанды Жубуран. Сары шинли, жумушакъ сѣзлю, ёзден кѣзлю, адамлыкъны сюе да, таный да билген, эр жюрекли. Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 125.

ЭР КИШИ АКЪЫЛЛЫ (тиши-рыу) Эр кишича, терен акъыллы тиши-рыу.

– *Ананг эсимдеди, – деди кѣп къуллукълада ишлеп келген Идрис. – Ариу, тап адам болуучу эди, кѣм-кѣк кѣзлери бла. Батта уа, ыннанг, эр киши акъыллы адам эди.* Мусукаланы С., Барып турсанг..., 65.

ЭР КИШИНИ САТАРЫКЪ [тиширыу] Эр кишиден эсе кѣп кереге акъыллы тиширыу.

– *Хажибекир, сынап къарасанг, эр кишилени сатып кетерик тиширыула табарыкъса, – деди.* Хубийланы О., Аманат, 1, 121.

ЭРГЕ БАРЫРГЪА (берирге) Къыз эр киши (жаш) бла жашауун бир этерге.

– *Мен эрге барама, айып этмегиз, багъалы Борис Петрович, – деди да, кызаргъан бетчигин журнал бла жанды.* Ж. Залиханов, Жаннган жүрекпе, 387. – *Кесим саулукъдан, ючюгюзню да къолум бла эрге берирге сюеме, – деди хан кызларына.* Фольк.

ЭРИК АШАТЫРГЪА [териге] Терини мирзеу хударда кѣп заманны жибитип, ийлерге хазырларгъа.

Тон этерик терилерин Айшат эрик ашатып бошан, алай ийлейди.

ЭРИНИ-БУРУНУ БЛА ЭТЕРГЕ Орунну баш кыйырына дери толтурургъа.

Эки стаканны эринлери-бурунлары бла толтурду. Х. Шаваев, Кюйген тап, 71. *Ачыуланнганы бла Солтан эки рюмкагъа аракъы куйду, эрини-буруну бла, борчха бергенча, столгъа да тѣге.* «Толкъунла», 223.

ЭРИНИН КЪАБАРГЪА (къапдырыргъа) Этгенине сокъуранып, бушуугъа къалыргъа (этдирирге).

– *Хазыр болсун бар аскерим эринин къапдырыргъа ханны.* Ш. Руставели, Къаплан тери кийген батыр, 71. – *Жашчыкъ, сынатханынг кѣндю, озма, ансы эрининги къапдырырма.* Х. Кадиев, Сайламала, 258. *Жер юсюндеди, узакъ туююлдо, Таныйма баргъан элинги. Эсингде болсун, айтып къояма: Къапдырмай къоймам эрининги.* Къарачай-малкъар халкъ жырла, 160.

ЭРИНИН-БУРУНУН ЧЮЙЮ-РЮРГЕ (чюерге, чюелтирге) Хылик-кя этерге.

Бекболатны иничке сабий ён бла кычырып жырлагъанына бары да эс буруп тынгылагъан эдиле. Жалан да байла эринлерин-бурунларын чюйюре эдиле. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 404.

ЭРКЕК АТХА ТАЙ ТУУДУР-ГЪАН [адам] Болмагъанны айтхан, уяла, къажый билмеген адам.

... Кеслери уа [сѣзчю къатынла] не айтмайдыла, не сѣлешмейдиле: кимни сѣгедиле, кимни жыртадыла, кимни бичедиле, кимни тигедиле, – ахырысы бары да – эркек атха тай туудургъанла. «Коммунизмге жол», № 102, 1970 ж.

ЭРТТЕ-КЕЧ БОЛСА ДА Къачан болса да, бир заманда.

– *Эртте-кеч болса да, сени ёлтюрген этерикме деп тургъан адамгъа ким тѣзерикди? – деди Кѣзлеу.* Х. Шаваев, Жерни кѣзлери, 46.

ЭРТТЕ-КЕЧДЕН БОШЛАНЫР-ГЪА. Сабий низамдан чыгып башласа айтадыла.

– *Тохта, кызычыкъ, эртте-кечден бошланма, – деди келин.* Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 207.

ЭРТТЕ-КЕЧДЕН КЕСИН КЪОШАРГЪА Алгъадан окъуна, заманындан алгъа, эртте.

«Аягъынг киргинчи – таягъынг», – деп, эртте-кечден кесин къоша башлагъан Къаншаугъа да дерт жетдирирге болду Къарча. А. Теппеев, Азатлыкъ, 12.

ЭРТТЕ КЪОБУП КЕЛ (межд.) Болунмазлыкъ ишни сакълама деген магынада.

– *Эртте къобуп кел, мен тууарланы сюрюп келгинчи, – деди Юсюн Назирге.*

ЭРТТЕН АХШЫ БЕРИРГЕ Эрттенликде саламлашыргъа.

Интернационал бошалгъанлай, Левитан сёлешеди. Эрттен ахшы берип, Октябрьни уллу байрамы бла алгъышлайды. М. Жантудуев, Насыпны жулдузу, 176.

ЭРТТЕН АХШЫ БОЛСУН (межд.) Эрттенлик саламлашыу.

– *Эрттен ахшы болсун, Айсурат, – деп саламлашды Мазан, къол берди, Махмут къучакълады, Айсурат а, бетин аны ёшюнюне кыысып, жиялды. И. Гадиев, Нарт уя, 352.*

ЭС АЛЫРГЪА Солургъа.

Немислилени солургъа, эс алыргъа къоймайдыла. Х. Кудиев, Бизни заманны адамлары, 74.

ЭС БЕРИРГЕ Акъыл юйретирге, окъутургъа, эсли этерге.

– *Акъыл, эс берлик сунуп, сени дерсинге жюрюген жарлы сабийле, – деп, Талип мени сындырып сёлешди. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 42.*

ЭС БИЛГЕНЛИ... Адам акъыл-балыкъ болгъанлы, ахшыны аманны оюмлап башлагъанлы...

[Пачахан:] Кесим эс билгенли, жети жукълап акъылларында болмай тургъан ненча жууукъну бир бирлерине тюбетген болурма, ненча юйге юй юлюш жарашдырып, айыпсыз жиберген болурма. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 34.

ЭС ЖЫЯРГЪА 1. Акъыл, оюм этерге.

Бир кесекден Батырбий эс жыйды, кийинди, темир кюбюрчекден ахча кыысылманы чыгъарып... Э. Гуртуев, Жанбермес Асланбий, 29.

2. Бир кесек солургъа, къарыу алыргъа.

– *Бу юч-тёрт кюнню сиз, сауут къайгъыны кююгъуз да, бир кесек эс*

жыйыгъыз, сауут бермезлик болсакъ, сизни бери нек келтире эдик? – деди Аскер. Хубийланы О., Аманат, 2, 181.

ЭС ТАБАРГЪА (тапдыргъа)

1. Ауругъаны селейирге, игирек болургъа.

Атасыны заманындан къалгъан къара гоппанны айрандан толтуруп ичгенден сора, бир кесек эс тапды [Мутай]. Х. Шаваев, Жерни кёзлери, 13.

2. Болушлукъ этерге.

Башымы ауур сагъышла басып, жюрегим къыйналгъан кюнледе сени письмоларынгы кёкюрегиме кыысыучу эдим. Ала манга эс тапдыргъанча болуучу эдиле. Ж. Токумаев. Нартланы туудукълары, 125. Хажу-Осман кёзкылакъ болады, къолундан келген къадарда Мазаннга эс тапдырады. Ж. Залиханов, Тау къушла, 40. Таулу къатынла геологлагъа аякъларына жюн чындайла эшип бере эдиле, аш-суу бла да эс тапдыра эдиле. Э. Гуртуев, Кызылкъанат тангларым, 146.

3. Акъыл юйретирге, тюз оноу этерге, кёлюн кётюрюрге.

Аны [Зайнафны] ол сёзлери, керекли дарман ауур саусузгъа себеп болгъанча, манга эс тапдырдыла. М. Шаваева, Кечерлеми?, 24.

ЭС ТАШЛАРГЪА 1. Къара: ЭСИ АУАРГЪА (1).

Анриан, ол ёлюкле аны болушлугъу бла асыралгъан адамланы ёлюклери болгъанларын танып, санлары титиреп, эс ташлады. А. Боташева, Сайланганлары, 87.

2. Кёлсюзлюк этерге, хомух болургъа, апчыргъа.

Эс ташларгъа, жашаудан тюнгюлорге, умут юзерге, аман жора этерге жарамайды. Хубийланы О., Аманат, 1, 50. Китабы чыкъгъандан сора уа, бети-къуту да кетип, Алан-

нга тюбегенди: – Не болгъанды, не эс ташлагъанса? «Толкъунла»; 216.

ЭСГЕ АЛМАЗГЪА 1. Бир затны сансыз этерге, жукъгъа санамазгъа.

Кечеге къарай, жел бютюн да къатылады. Алай Элбек аны эсине да алмай эди. Шёндю аны кёлю жокъду. Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 374.

2. Биреуге эс бурмазгъа, сёлеширге кюсемезге.

– *Ол а, жаралы болуп къайтханлы, мындады, – деп жууаплады Жулдуз. – Эсирик болгъанды. Уллу къуллукъчуду да, бизни кибиклени эсге алмайды [Мажир].* Х. Кадиев, Сайламала, 151. – *Ма бюгюн да, классы битеу темир сыныкъла жыйып, бирси классланы хорларгъа кюрешгенликге, аны Хасан эсге алмайды.* Къожакъланы Т., Сыргъачыкъла, 56.

ЭСГЕ САЛЫРГЪА (эсге тюшюрюге) Эсгертирге, унутмазча, айтып къояргъа.

– *Эсинге салайым деп да бир болдум, унутмазса деп къойдум ансы.*

ЭСДЕ-БУСДА (тюшде) БОЛ-МАЗГЪА Билмей, сакъламай тургъанлай болуп къалгъан ишни юсюнден.

Бир кюн эсде-тюшде болмай тургъанлай Дадаш бла Жюнюс келдиде. Ж. Токумаев, Дертли къама, 237.

ЭСДЕН ЧЫКЪМАЗГЪА Унутулмазгъа, эсинден кетмезге.

«Биринчи суюмеклик эсден чыкъмазлыгъы баямды, къалай-алай болса да», – деп, Азрет кеси кесин жапсарды.

ЭСЕН ТЮК ЧЫКЪСЫН (сау чыкъсын – къарач.) (алгъыш) Адамны сакъалын, башын жюлюй туруп этилген алгъыш.

Къагъанакъны итлик чачын жюлюрге тебирегенде, Хамай ишин:

«Муну орунуна эсен тюк чыкъсын!» – деп, алай башлады.

ЭСИ АЗАРГЪА (аздырыргъа) къара: ЭСИ АУАРГЪА (1). Къоркъгъандан, элгеннгенден биреу эсин ташларгъа.

Ол кече гвардияны капитаны Къонакъбий Зокаевха бек ауур жаратюшдю, эси азып, къайда болгъанын билмей, иги кесек заман турду. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 75. – *Бир аманлыкъ эте тургъанлай тутсам, эсин аздырып, байлап кетерик эдим.* И. Гадиев, Санга айтама, 205.

ЭСИ АУАРГЪА (аудуругъа) 1. Адам эсин тас этерге, бир тюрюл сезими болмазгъа.

Ингирде, уруш къаты баргъан кезиуде, ротаны командири Рамазановну башына окъ тийип, эси ауду. Х. Кудаев, Бизни заманны адамлары, 53. *Эси аугъан Мазанны къошха кётюрюп кийирдиле. Фермада жилиу элге да жетди.* Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 291. *Мен къарынында болгъанымда, анам чюгюндюр ёсген талада ишлей тургъанынлай, эси ауады.* «Заман», № 40, 2016.

2. Алындырыргъа, суюдюрюрге.

– *Энди сен, Магомет, бек ариу кийинирге керексе. Былай аллынга тюбеген къызланы эслерин аудуруп къоярча.* Э. Гуртуев, Къызылкъанат тангларым, 294.

ЭСИ КЕТЕРГЕ 1. Бир затха энчи эс буругъа.

Жыйылгъанланы эслери жашчыкъгъа кетип, ол къарт къатынны кетгенин киши элемеди. Э. Гуртуев, Къош да бара-бара..., 77. *Ишине асыры бек эси кетгенден, тирменчи Жамал къатына келген Жамботну эслеген окъуна этмеди.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 161.

ЭСИН АЗДЫРЫГЪА Биреуню бек кьоркьутургъа, эсин алыргъа.

Билмей тургъанлай кече кьарангыда аллына чыгъып, Ачах Ази-заны эсин аздырыгъа аздан кьалды.

ЭСИН ЖЫЙДЫРЫГЪА 1. Акъылын башына келтирирге, оюм этерча этерге.

Жукъу араларында кьоркьгъан сабийлени кьычырыкълары уа ана-ларына эсин жыйдырды. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 5.

2. Эси азгъандан аяздырыгъа.

– Алгъа эсин жыйдырыгъа керекди [Гавриловну], – деди Элбек, кьыл чайнай. Ж. Токумаев, Кьурч бю-гюлмейди, 376.

ЭСИН ТАС ЭТЕРГЕ къара: ЭСИ АУАРГЪА (1).

Валерий 1942-чи жылда ауур жа-ралы болуп, эсин тас этеди. Ж. Току-маев, Ыфчык, 131.

ЭСИНДЕ КЪАЛЫРГЪА. Унутул-мазгъа.

Бу сёзле Сосурукъну жюрегине тюшюп, эсинде кьалгъандыла. Нартла.

ЭСИРГЕНИН ТЁГЕРГЕ Эсирик-лигин оздурургъа, жашау мардадан чыгъаргъа.

Нух эфендини арбазында олтур-гъан чанка тиширыула ырыслагъан-мы этдиле – эрлери, жашлары жылы тёшеклеринден айырылып, абирек болуп, саулары-шаулары да белгисиз, была [байла] уа, кёр, эсиргенлерин тёге. З. Толгуров, Жетегейле, 386.

ЭСКИ ТИЛИН ЧАЙНАРГЪА (саб.) Сабийни мулжутургъа айты-лады.

– Не ашайса? – дегенди баласы. – Эски тилими чайнайма, – дегенди анасы. (Юй жашаудан. Эски.)

ЭСКИ ТОНУН КЪАГЪАРГЪА Адамны силкиндирирге, озгъан зат-

ланы эсге тюшюрюп, урушургъа, тырман этерге.

– Биченликни чалгъанда, анда-мында сюелген чёп кьойгъанса деп, Таусо эски тонуму кьагъып кетген-ди, – деп тарыкъды Сахит.

ЭСКИ ТОНУН КЪУУУРУРГЪА Адамгъа урушургъа, аман айтыр-гъа, айыплы этерге, кечгинлик бер-мезге.

– Ашыгъа эсе, келсин да, эски тонуму кьууурсун! – деп, Теммот да ышарды. Ж. Залиханов, Бахсан жул-дузу, 267.

ЭСКИ ТЫРНАКЪ АРКЪА КЪА-ШЫРГЪА ЖАРАР [Нарт сёз] Къарт адамны намысын кётюрюрге чакъы-рыу.

Эски тырнакъ аркъа къашыргъа жарар деп, жашла огъурлу къартны жашау сынауу, оюму бла хайырла-ныргъа тийишлидиле.

ЭСЛЕП ЭСИНДЕ, ЖУКЪЛАП ТЮШЮНДЕ БОЛМАЗГЪА Бир зат адамны арталлы да акъылында бол-мазгъа.

Асхат жашына эки салыр деп аны эслеп эсинде да жокъ эди. Ж. Токумаев, Ыфчык, 29. *Бир формула аны бийик окъуу юйге жолун кесер деб а Жантемирни эслеп эсинде, жукълап тюшюнде да жокъ эди.* «Коммунизмге жол», № 120, 1980 ж.

ЭТ АЛГЪАН [мал, адам] Семир-ген, токъ мал, адам.

Шёндюлюкде уа, не айтырса, чий кырдыкдан тоюп, шаудан суу ичип, эт алгъан кьой сюрюу эмен терек-ни огъары жаны чатда тохташып, ышныр эте, солургъа жатынды. М. Геттуев, Ачыкъ жюрекле, 64.

ЭТ БЛА БИЧАКЪ БОЛУРГЪА Экеулен, урушуп, бир бирлери бла къанлы жау болургъа.

Бир кесекден Нальтех бла Къа-марият эт бла бичакъ болдула. Б. Гуртуев, Адилгерий, 157.

ЭТ БЛА ТЕРИЧА (къарач.) Бир бирден айырылмай, бир бирни сюйюп, жарашып жашаргъа.

– *Жаи къатыны бла эт бла терича жашайды.*

ЭТ ДА, ШИШ ДА КЮЙМЕЗЧА (этерге) Ишни эки жанындан да дау келмезча этерге.

– *Эт да, шии да кюймезча, – деп, кюлдю Харун.* Х. Кадиев, Тамата, 203. – *Къазакъ, сен эт да, шии да кюймесе сюерик болур эдинг, айхай, – деди Жалдуз.* З. Толгуров, Жетегейле, 392.

ЭТ ЖУУУКЪ Адамны атасындан, анасындан, эгечинден, къарындашындан жетген жууугъу.

– *Ыхы, да Сафарны эт жууугъуду, не этерик эди, ат жюрюген жол бла эшек да жюрюйдю, нёгерге алды.* З. Толгуров, Эрирей, 31.

ЭТ КЪОЗЛАРГЪА 1. Адамны, малны бир жеринде (ичинде) керексиз эт ёсерге (аурууну хатасындан).

– *Эт къозлагъандан Аллах сакъласын.*

2. Жара ариуланып, эт келирге.

– *Аллахха шукур, жарагъа эт къозлап башлагъанды.*

ЭТЕГИ, ЖЕНГИ БЛА КЕЛТИРМЕЗГЕ Сабий сенден башханы туюлдю дегенде айтылады.

Акъбийче айтды: – Мен да адам баласы эдим, этегимде, женгимде келтирмегенме жашынгы, кызынгы да, сынлы юйде туудула, ёсдюле. А. Теппеев, Азатлыкъ, 186.

ЭТЕГИ, ЖЕНГИ КЕНГ БОЛУРГЪА Биреуню жууугъу, тутхучлу адамы кёп болургъа.

– *Не десенг да, этеги, женги кенг болгъан а игиди.*

ЭТЕГИН ЖЫРТДЫРМАЗГЪА къара: ЖАГЪАСЫН ЖЫРТДЫРМАЗГЪА.

– *Бир адам этегин жыртдырлыкъ туюлдю. Ма хар ким жарашып къалмаса, кёрюрсе, – деди Жабраил Локъманович.* А. Теппеев, Ташыуул, 694.

ЭТЕГИНЕ БАШ УРУРГЪА Биреуленнге жалыныргъа, аны даражасын бийикге кётюрюрге, анга толусунлай бойсунургъа.

Ахмат къуллукъчу болгъанлы, этегине баш урургъа сюелгенле кёпдюле.

ЭТЕГИНЕ КЪЫСАРГЪА (тартыргъа) Жарлы жууугъуну юсюнден къайгъырыргъа, анга болушлукъ этерге.

«К»-ны насыпсыз этгенле атасы бла ёге анасыдыла. Ала анга ариу айтсала, юйретселе, этеклерине кыыссала, балаларыча кёрселе, ол бу чекге жетерик туююл эди. «Коммунизмге жол», № 22, 1971. – *Солманбий, энтда да сени этегинге кыысылсакъ, ини Аллах, ачдан ёлмебиз.* Б. Гуляев, Кычхынчы, 42.

ЭТЕК КЁТЮРЮРГЕ Биреуге къарауашлыкъ этерге.

Хасаулары Айдаболланы этеклерин кётюрюп айланыучу эдиле. М. Атабиев, Кишилик, 191.

ЭТЕК ТЮБЮНЕ ТАРТЫРГЪА Биреуню юсюнден энчи къайгъырыргъа, кесине тартыргъа.

Оноучулары бирлерин этек тюбюне тартханын, бирлерин артхатюртгенин сезгенди. Х. Кадиев, Тамата, 228.

ЭТЕКЛЕРИ ЖЕЛ ЭТЕРГЕ Чабып, муштухул жюрюрге.

Ол хапарны эшитген тиширыула этеклери жел этип жетдиле.

ЭТИ-БЕТИ КЕТЕРГЕ. Ауругъан халы болгъан адамны юсюнден.

– Алан, не этинг-бетинг да кетгенди, ауругъан ишими этгенсе? – деп сордум, аны [Къаммо] бла саламлаша. Ж. Текуев, Бир эртгенликде, 117.

ЭТИ-ЖЕНИ ДЫЗЫЛДАРГЪА Адамны халы бузулургъа, нервалары къозгъалыргъа.

Мухтар сабийликде къаллай къыйынлыкъла кърюп ёсгенин айтханда, этим-женим дызылдады, чач тюклерим ёрге тургъанча болдум. «Коммунизмге жол», № 113, 1969.

ЭТИ ЖЕНИНЕ СЫЙЫНМАЗГЪА Чексиз семиррге.

Ульбрих кёзлери тюнене ачылгъан кошт балачыкъды, Эльхлепп эти женине сыйынмай айланган къабанды. И. Гадиев, Нарт уя, 313.

ЭТИ ИГИ [адам] Жарасы терк сау болуучу адам.

Ибрахим башыны жарасын жан жаулукъ бла басханлай турду. – Охо, кёребиз, кёребиз. Аллах бирди, этинг а бек иги болуучуду. Терк окъууна иги болур, – деди Халимат. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 29.

ЭТИ СЮЕГИНЕ КЪАТАРГЪА къара: КЪАБЫРДАН ЧЫКЪГЪАН КИБИК БОЛУРГЪА.

Ыйыкъны ахырына Къази-Мубарик юйден чыкъды. Къабырдан чыкъгъаннга ушай эди, эти сюегине къатханды. «Минги тау», № 3, 1986.

ЭТИ ТЕРИСИНЕ (женине) СЫЙЫНМАЗГЪА (сыйынып болмазгъа) Адам чексиз семиррге.

Жут байла халкъны аркъасындан тюшмей айланадыла, жаулары къарынларына къайнап, этлери терилерине сыйынмай. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 55. Биз кёре келген дуняда бу аш-суу жюриген жерледе

ишлеген адамланы этлери терилерине сыйынып болмаучуду. Х. Шаваев, Ыйыкъны ахыр кюню, 241. – Мени сау болуп, этим териме сыйынмагъанын кёре тургъанлай, къагъытланы чучхуп, ары бла бери аудуруп, чурум излеп нек кюрешгенигизни ангылаялмайма, – деди Хасан [комиссиягъа]. Хубийланы О., Аманат, 2, 13.

ЭТИ ЭРИРГЕ Арыкъ болургъа.

Эти эригенден кърюнмей эселе, жаякълары алгындан узундула, къара кёзлерин, къалын къара къашларын жел, тау аяз онгдургъанды [Къаспотну]. 3 Толгуров, Жетегейле, 414.

ЭТИН АШАРГЪА (этин ашап, терисин кьерге) Биреуге азап чекдиррге, къыйнаргъа, инжилтирге.

– Энди этинги ашамам, бюгюнден ары къуранны бетин ачып къарарыкъ туююлме, – деди Бадымат. Байчораланы М., Уллу Къарачайда, 255. – Муну Аслан, Даулет кёрселе, саулай этими ашарла... – деди. С. Шахмурзаев, Танг аласында, 50. Манга этгенлерин да сорма, была бираз турлукъ эселе, этибизни ашап, терибизни киерикдиле. Хубийланы О., Аманат, 2, 207. «Подъе-ё-ём!» – деп къычырады да, бир минутха кийинип бошамасанг – тырмандан этинги ашайды [старшина]. Э. Гуртуев, Сабыр ушакъ, 46.

ЭТИН ТЕРИСИНДЕН АЙЫРГЪАНЧА... Бек къыйналгъанны, инжилгенни, азап кёргенни юсюнден айтылады.

Этин терисинден айыргъанча этип, жияйды ол.

ЭТИНДЕН БИР КЪАБАРГЪА УГЪАЙ ДЕМЕЗГЕ Биреуге дертин жетдиррге хазыр болуп туургъа.

– Ибрахим Дюгербийни этинден бир къабаргъа да угъай дерик туююлдо. Б. Гуртуев, Жангы талисман, 66.

ЭТИНДЕН ЮЗЮП БЕРГЕНЧА
Бир затны ауурсунуп, кыызгъанып
бергенни юсюнден.

– *Иш хакъымы да, этинден юзюп
бергенча, ма алай кыызгъанып береди
таматам.*

ЭТНИ ХАТЕРИ БЛА ШОРПА-
СЫН ИЧ (Нарт сёз) Биреуню бетин-
ден, хайырындан аны адамына иги-
лик эт деген магъанада.

– *Этни хатери бла шорпа да ичи-
леди деп, къан жууукъ туююл эсек
да, жан жууукъ болуп жашайбыз
къоншуда, аны хатерин эт, – деди
Айшат кёлкъалдысы бла келген Аси-
ятха, босагъа аллына чыгъып, жа-
лыннган кёзлери бла къарап.*

ЭТЫЙЫКЪ АЙ (эски) Октябрь
айны аты.

Этыйыкъ ай онунчуду, айтайым.
С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 65.

ЭЧКИ АНТ Ётюрюк ант.

– *Сени сёзюнг эчки антыды.*

ЭЧКИ БАШЛЫ, СЫЙЫР АЯКЪ-
ЛЫ (къарач.) Киши къалмай, битеу
барысы да.

*Элде эчки башлы, сыйыр аякъ-
лы да – бары да биченнге чыкъгъан-
дыла.*

ЭЧКИ ЖАПХАКЪ КИБИК
[адам] Арыкъ, гырхы, хайырсыз адам.

*Къанитат, къоншу киеуню эчки
жапхакъ кибик гырхычыкъ болгъа-
нын кёргенде, тышындан зат айт-
маса да, ичинден а: «Ол ыспаслы
болсун, мени жашыма келирге унама-
гъан эсе уа!» – деп, къууаннган эди.*

(къотур) ЭЧКИГЕ ТЮК ЧЫКЪ-
СА, КЪАЛТЫРАУУКЪ БОЛУР (Нарт
сёз.) Адам бай бола баргъаны сайын,
кыызгъанч, жут бола барыр деген
магъанада.

*Ол кюнлени ачыууна энди азыкъ-
гъа, не ахшы аш бар эсе, аны эте-*

*ме, ууалсала, ууалсынла. Эчкиге тюк
чыкъса, къалтырауукъ болур деп
этерге сыймейме.* Байрамукъланы Х.,
Къарчаны юйдегиси, 10.

ЭЧКИЛЕРИН КЪОЗГЪАРГЪА
Биреуню къогъузтургъа, ачыулан-
дырыргъа.

*Лакъырдачы Осман, чам айтып,
тюбегенни эчкилерин къозгъаргъа
бек сыйюучюдю.*

ЭЧКИЧИ ЧУРУМ Магъанасыз
сылтау, сёз къозгъар ючюн айтыл-
гъан.

*Ишчи нёгериме заманында келе
тур деп, айта-айта кетип, эчки чу-
румларындан эригип, тохтап къал-
гъанма.*

ЭЧКИЧИ ЧЫРЫМ къара: ТЕКЕ
КЪАЛКЪЫУ ЭТЕРГЕ.

*Бетлерин чибин ауца сызла
тартхан къарт къатынла, сакълай-
сакълай, эригип, жерге чёгелеп, баш-
ларын жютю тобукъларына салып,
эчкичи чырым этедиле.* Аппаланы Х.,
Къара кюбюр, 273.

ЭШЕГИ ЁЛГЕН ТАУЛУЧА (тау-
лулай) (масхара) Биреу мудахланып,
баштёбен болгъанда айтылады.

*Хаммалий да алай, эшеги ёлген
таулуча, мугурайып тургъанлай, ав-
тобусдан бир киши чыкъды. Э. Гурту-
ев, Сабыр ушакъ, 52. – Охо, энди, эшеги
ёлген таулулай, мыккыл болуп турма.
Бир да къоркъма, сени Зухуранг тас
болмаз. Э. Гуртуев, Кызылкъанат тангла-
рым, 154.*

ЭШЕК АТХА МИНДИРИРГЕ
(эски, хыны адет) Биреуню эл беиш-
лик этерге, налат бердирирге.

– *Ючюнчюсю, ол намысын таш-
лагъан къахмени эшек атха мин-
дирип, халкъ налат берирча, къара
ташха тагъып, къаты бла озгъанла
бетине тюрюрча этерге, ахы-*

рында уа Османны жангыдан алгъан къатынына ёлгюнчю къарауаш болурча этерге керекбиз. М. Шаваева, Мурат, 150. Ёрентил улуну эшек атха миндирир жери барды деп билмейме. М. Гулиев, Акъ атлы, 197.

ЭШЕК БИЛГЕН – АРБА ЖОЛ
Бир усталыкъдан сора башха зат билрге итинмеген, мухол адам.

Эшек билген – арба жол деп, сейир этеме къоңшу келинге, ата-анайюне жюрюп, кюн узуну сабийлери, кеси да анда кечинип тургъанларына.

ЭШЕК БУЗГЪА ТИРЕЛГЕНЛЕЙ (тирелгенча) (масхара) Бир затха «угъай» деп тохтагъанда айтылады.

Ол сынтычы келинчикни бакъгъан заманында, ол да, ал буруп, хо деп, иш бу халгъа жетгенинде, эшек бузгъа тирелгенча, тирелип тохтагъан эди. Эбзеланы А., Махти, 93.

ЭШЕК МЫЙЫСЫ АШАРГЪА
Тели, сылхыр болургъа.

Къалады, къалады деп турмай, алып кет дегеними ангыламаймыс?! Сен эшек мыйысы ашагъан болурса. М. Шаваева, Кечерлеми? 172. Зулкъай ол суймеген ишни оюлгъанына бир жанындан кёл кенгдиреди. «Санга алай керек эди, эшек мыйысы ашагъан суубурунбет», – дейди. Э. Гуртуев, Шамсудин къаласы, 115.

ЭШЕК ТЫНЧАЙГЪАНЫ ЭЛЕК АГЪАЧ КЁТЮРМЕЗ (Нарт сёз.)
Эринчек адам жукъгъа жарамаз дегенде айтылады.

Эшек тынчайгъаны элек агъач кётюрмез деп, къызыны эринчеклигине анасы бек жарсыйды.

ЭШЕКГЕ КЪОНГУРОУ ТАКЪГЪАНЧА (масхара) Юсюне жарашмагъан асыры омакъ кийимни юсюнден.

– *Неди бу, эшекге къонгуроу такъгъанча?*

ЭШЕКГЕ КЪОШАКЪ ДЕП (масхара) 1. Киши тилемей, кесин къоша айланган адамны юсюнден.

– *Ушхуурчу Шамгъун не эте эди, эшекге къошакъ деп?* 3. Толгуров, Жетегейле, 135.

2. Бир затны юсюне бир керексиз зат къошулургъа.

Керти да, эшекге къошакъ дегенлей, безгегим да къошула болурму? Ж. Залиханов, Жанган жүректе, 287.

ЭШЕКГЕ МЮЙЮЗ ЧЫКЪГЪЫНЧЫ Бир заманда да болмазлыкъ ишни юсюнден айтылады.

[Аслан:] Эшекге мюйюз чыкъгъынчы, алай болмаз. И. Боташев, Пьесала, 5. [Таубий:] Ха-ха-ха! Ала айтханча, эшекге мюйюз чыкъса да, болмаз. Анда, 28.

ЭШЕКНИ БУЗГЪА ТАРТХАНЧА Аякъ тирерге, бир ишни этерге унамазгъа деген магъанада.

Мынга суугъа бар деген эшекни бузгъа тартханчады.

ЭШЕКНИ КЪУЛАГЪЫНА КЪОБУЗ СОКЪГЪАНЛАЙ Хайыр чыкъмазлыкъ затны юсюнден айтылады.

Алай боллугъун къыз сёз айтхынчы окъуна биле эдим. Не сагъыш этсем да, энди ол эшекни къулагъына къобуз сокъгъанлай боллугъу ачыкъ эди. «Шуёхлукъ», № 3, 1971 ж.

ЭШИГИ АРТЫНДАН ЭТИЛИРГЕ Палахха къалыргъа.

– *Энди не да болсун, бу манга айтхан хапарынгы башын ачыкъ этме ансы, эшигибиз артындан этилип къаллыкъды. М. Гулиев, Акъ атлы, 16.*

ЭШИГИ ЖАБЫЛЫРГЪА 1. Уллу палахха къалыргъа, кырты болургъа.

Мусабий адамлагъа: «Жарам ачылгъанды да, Исси Суугъа барып

бакъдырмасам, эшигим жабылады», – деп, Махмутну жыйынына кѳошулургъа кетди. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 283. – Ол обур кимни да алдарыкъ эди. Ичги бла эшигими жапмадымы? – деп, кючсюнеди Харун. А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 222.

2. Ёлном кѳыйынлыгъы жетерге.

Азретчикни ол скорпион кѳамажакъ кѳабып, эшиги жабылыргъа аздан кѳалгъанды. Э. Гуртуев, Кѳош да бара-бара..., 76.

ЭШИГИ КЪАЙСЫ ЖАНЫН-ДАН АЧЫЛГЪАНЫН БИЛМЕЗГЕ Биреуню юйюне бармазгъа, шуѳхлукъ жюрютмезге, ахшысына-аманына да кѳатышмазгъа.

Ахузат а, асыры жюреги кѳыйналгъандан, кѳайын кѳызыны эшиги кѳайсы жанындан ачылгъанын билмейди.

ЭШИГИ КЪУРУРГЪА кѳара:
ЭШИГИ ЖАБЫЛЫРГЪА.

– Эшигибиз эртте кѳуругъанды! Барыбызгъа боллукъ да олду. О. Этезов, Тарда, 161. Тейри, Теуе кѳызын да Байдаланы Баппуш алып, эшигибиз кѳуруп кѳала эдик. ...Алай, не махтанса да, андан а биз жигит болдукъ. Д. Таумурзаев, Таурухла, 152.

ЭШИГИ (артындан) ТАРТЫЛ-СЫН (эшиги ай жарыкѳгъа тартылсын (тартыллыкъ) кѳарач.) Биреуге кѳаргъыш этгенде айтылады.

«Сен силегейлини эшигинг тартылсын, адамны ызындан, мант башы жабылханча, тагъылып айлана эсенг», – деди ичинден Жантемир кѳызы. Аппаланы Х., Кѳара кюбюр, 33.

ЭШИГИ ТАРТЫЛЫРГЪА кѳара:
ЭШИГИ ЖАБЫЛЫРГЪА (1).

– Эки жашдан да письмола алып, жууап кѳайтарыргъа деп тургъанлай, эшигибиз тартылды да кѳалды.

Биз кѳыйынлыла, ичибизде бир насыбы болгъан да жокъ кѳре эдим, – деп, кесин тыялмай жилиды Жандет. Хубийланы О., Аманат, 2, 196.

ЭШИГИН ЖАБАРГЪА Биреуге кѳыйынлыкъ берирге, азап чекдирирге.

– Муратларынг Ленинни муратлары болуп тургъанлай, сен анга кѳажасу ушкок алып чыкѳгъанса! Эшигинги жапханса, Наныу, – деди Рамазан. А. Теппеев, Азатлыкъ, 399. «Огъурлу Байрамукъдан бошагъан болурбуз. Кѳалай ачылу иш болду, кѳаллай хурметли, кѳаллай алаамат адамны эшигин жандыла», – деген сагъышла бла Махмут дорбуннга жетгинчиге дери ауузун ачып, биреуге да сѳелешмей келди. Ж. Залиханов, Тау кѳушла, 260. – Ах, анасы бергенни кѳан бла кѳусарыкѳла, быланы эшиклерин жапханла ол эл тѳючю Маммат бла аны нѳгерлери Кѳынныу бла Кѳайтукъ болурла дейме, – деди биягъы киши. О. Этезов, Аслан, 281.

ЭШИГИН ЖАПДЫРМАЙ (жюрюрге) Биреуню кѳуру да юйюне жюрюп турургъа, барыучу болургъа.

Кѳаншауну не аругъан, не ѳлген кюнѳнде ол ары дери аны эшигин жапдырмай айланган жалгъан жууукѳладан бир инсан да кѳрюнмеди. М. Гулиев, Акъ атлы, 174.

ЭШИГИНДЕН КИРМЕЗГЕ Биреуню юйюне бармазгъа, шуѳхлукъ жюрютмезге.

[Кѳозтѳюме:] Бир жууукъ адамлары эшигибизден нек кирмеди демесинле дагъыда. Гочияланы Ж., Жангыны жарыгъы, 20.

ЭШИК БЛА КИРИП, ТЕРЕЗЕ БЛА ЧЫКѳГЪАНЛАЙ

Жашагъаны аз кѳрюннгенде айтылады.

– Жюз жыл неди адамгъа?! Эрт-тенликде къобуп, экиндиде жатхан кибикиди. Бурунгу адам айтханлай, ол эшик бла кирип, терезе бла чыкъгъанлайды. Ж. Залиханов, Жаннган жүректе, 327. *Жашау дегенинг, эшик бла кирип, терезе бла чыкъгъан тенгли бир чакъ эсе, аны къалайына сыйынадыла жукъусуз кечеле, суу талагъан таишча, сыйдам болгъан тилекле?* Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолючула, 197.

ЭШИК ЖАРЫГЪЫН КЪОЙ-МАЗГЪА Биреуню юйюне тохтамай жүрюгенлей турургъа, терк-терк барыргъа.

Аладан да келечиле, эшик жарыгъыбызны къоймагъанча, жүрююдюле. Х. Шаваев, Кюйген тап, 34.

ЭШИКГЕ ЧЫГЪАРГЪА Къыз эрге барыргъа, юйюр къуаргъа.

– *Была жюз къыз боладыла. Аналары бла мен саулукъдан, эшикге чыкъсала деп, жюз жашы болгъан адам тапсакъ, жууукълукъ жүрюютюрге ол тынч болур эди деп, анга бирден берирге деп, излеп, былтыр кетип, быйыл келгенме.* «Къарачай нарт таурухла», 27.

ЭШИКГЕ ЧЫКЪМАЗЛЫКЪ БОЛУРГЪА (этерге) Халкъ аллында айыплы болургъа (этерге).

Бизни эшикге чыкъмазлыкъ этип тургъанлай да, аны эрин адамгъа кёрюп, ол малгъун бла бир от жагъагъа къарап жашайса. М. Гулиев, Акъ атлы, 91.

ЭШИКЛИ ЧЫЧХАН ЮЙЛЮ ЧЫЧХАННЫ КЪЫСТАГЪАНЛАЙ (къыстагъанча, къыстайды д.а.к.) (Нарт сёз.) Юйню иесине тыш адам оноу этгенде айтылады.

[Хажимуса:] *Сен айтханнга кёре, мен колхозума киши адамы бо-*

лупму къалгъанма? Огъесе эшикли чычхан юйлю чычханны эшикге къыстай эди дегенлейми этесиз? И. Боташев, Пьесала, 191.

ЭШИТМЕГЕНИН ЭШИТДИ-РИРГЕ Аман айтып, къаты урушургъа.

[Сайхат:] *Кёзюм а бир кёрсюн! Анам харипни жаны ючюн, мен анга эшитмегенлерин эшитдирirme.* И. Боташев, Пьесала, 201. – *Тохтасын, ол бери бир къайтсын – ёмюрюнде эшитмегенлерин эшитдирirme.* М. Гулиев, Акъ атлы, 24. – *Жашым бир сау къайтсын, ансы бу келинни уа эшитмегенин эшитдирirme, ол кетгенли да, ата юйюнден чыкъмайды, – деп, Балдан ташны ташда къоймайды.*

ЭШИТМЕГЕНМЕ ДЕМЕ (эшитдим-эшитмедим деде) Айтып, борчдан чыгъама деген магъанада.

– *Бу жолдан сора, быллай затынгы эслесем, эшитмеген эдим деде. Москвагъа аллай затла ючюн келмегенсе. Бусагъатдан, юйге барып, китаплагъа жабыш, – деп, юйге ашыргъан эди Умар Хамитни.* Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 231. – *Бир мал къораса, жалынгдан тыярма, артда эшитмегенме деде, – деди Абдуллах.* Ж. Залиханов, Тау къушла, 29. – *Сени юсюнгден мен управленияны таматасы бла сёлешгенме. Ол айтханны этмесенг, эшитдим-эшитмедим деде, – деп, Аминат Харунну конторгъа алып кетди.* А. Узденов, Насыпны сатып алмайдыла, 239.

ЭШТА ДА ДЕЙСЕ! (межд.) Сейирсингенде айтылады.

Башымы жууургъан бла жабайым да, энтда да бираз жукълайым. Эшта да дейсе, биягъы зыр-зыр башланды. Къожакъланы Т., Сыргъачыкъла. 54

Ю

ЮЗМЕЗГЕ (къумгъа) СУУ КЪУЙГЪАНЛАЙ (къуйгъанча болургъа) (Нарт сѣз.) Этгени, ахшылыгы татымаса айтылады.

Къыйыны юзмезге суу къуйгъанлай кетип баргъан Хызир: «Хо да, ырысхыны да Аллах жууукъ-тенгни къууандырыргъа береди», – деп къойгъан болмаса, юйдегисине бир заманда да тырман этмегенди.

ЮЙ БАШЫНДАН Хар юйюр сайын деген магъанада.

– Акъыллы баишчыкъ. Юй башындан – бирер къанга. Шабат, ыйых кюнледе битеу да изеуге жыйылабыз да, стадионну Октябрь байрамына ачарча этебиз. М. Шаваева, Кюн тыякъла, 181.

ЮЙ БИЙЧЕ 1. Юйюрде сабийлены анасы.

Юйюрюню жалчыталмай тузунашын, Юй бийчеси эмчек алып бийни жашын. М. Жабоев, Кюн туууш, 74. Жау чыракъны жандырып, юй бийчеси да аны къатына олтурду. «Толкъунла», 119.

2. Эр кишини къатыны.

– Сен да, ауруп, манга къошулма, маржа, – деди бир жол Ибрахим юй бийчесине. Х. Кадиев, Тамата, 146. Наталья Гончарова А. С. Пушкин бла алты жыл жашагъанды. Жашай баргъаны къадар, уллу поэт юй бийчесин бекден-бек сюе баргъан болмаса, ол уллу сезим таркъаймагъанды. Мусукаланы С., Хакъ дуняда жолоучула, 264. – Сен кече айланнганны бир тынч суна болурса дейме, – деп, юй бийчем да бир жанындан тырман этип, онгуму алады. Ж. Токумаев, Нартланы туудукълары, 147.

ЮЙ БИРГЕ ЗАМАНДАЧА Бек насыплы заманда (жашлары къатын алмай, къызлары эрге кетмей).

– Огъай, иги къатын, энди ол сен айтхан орайдала жокъдула. Сен юй бирге замандача сѣлеше тураса. Хубийланы О., Аманат, 2, 295.

ЮЙ БЛА БИР [зат] Бек кѣп (зат).

Юй бла бир сабийи болгъан Сагъыт артыкъ ырысхы жсыялмаса да, берекетине уа кѣпле сукъланадыла.

ЮЙ БЛА БИР ЮЙДЕГИ Уллу юйюр, кѣп сабийли юйюр.

Къаншаубийни кесине бардым, ала барысы да бизни терс кѣре эселе, мен не къычырыкъ этейим? Юй бла бир юйдегими атып, хажирет чыгъып, къалай айланайым? Аппаланы Х., Къара кюбюр, 246.

ЮЙ БОЛУП (жашаргъа) Энчи юй болуп, кеси мюлк, ырысхы жюрютюп жашаргъа.

Айдарукъ, кеси юй болуп, мюлк жюрютюп башлагъанлай, элде школ ишлетип, сыйлы къонакъла айтыучу сыйлы ишни – адамланы окъутууну, жарыкъландырыуну къолгъа алды. А. Теппеев, Азатлыкъ, 88.

ЮЙ ДА – БЕК, МЕН ДА (биз да) – БЕК Юйден чыкъмай, бир жары да бармай турама деген магъанада.

– Жокъду хата, иги жаш, бир бек юйге келтирип жерлешидиргенсе да, юй да – бек, биз да – бек, турабыз къысылып, жарлы юйню кишиткери ча, – деди Юннос. Лайпанланы С., Гургумлу, 7.

ЮЙ ИШЛЕГЕН БАЛТА ЭШИКДЕ КЪАЛДЫ (къалыр) (Нарт сѣз.) Кѣп къыйын салгъан затындан къурлай къалыргъа.

– Огъай, сиз алагъа болушургъа керексиз. Юйню ишлеген балта эшикде къалды дегенлей болмасын, бир да къуруй эсе да, ол ууакъ сабийчикле мудах болмазча, бир оноу этигиз. Хубийланы О., Аманат, 2, 53.

ЮЙ КЪАЧ Келин къайын атасына бла анасына салгъан энчи, магъаналы сый.

Хонишу тиширыула, юй къачха къарап, келинчик къолайлы юйден болгъанын белгиледиле.

ЮЙГЕ ДА ИГИЛИК Юйге кире туруп этилген алгъыш.

– *Ай, юйге да игилик, салам алейкум! – деп, эки тюрлю саламлашып, Солтан кирди.* И. Гадиев, Нарт уя, 407.

ЮЙГЕ ЖУУУКЪ ЭТЕРГЕ Биреуню къонакыгъа чакъырыргъа.

Алай биринчи тюбегенлей берилсе, ахшы боллукъ эди деп, сёлеше-сёлеше, кеслерини юйню къатына дери элтиди да, юйге жууукъ этди. Ж. Залиханов, Жаннган жүреккле, 108. *Зухура Жашуевна юйге жууукъ этгенде, унамадым.* М. Шаваева, Кюн тыякъла, 196.

ЮЙГЕ КИЙИРИГЕ (келинни) (адет) Келинни, къайын атасы-анасы, тукъумда тамата къартла болгъан юйге, отоугъа кийирип, баш ауун алыргъа, бетин кёргюзтюрге.

Солтанмурат да, келинчигини юсюнде бар адетлени болжалгъа салмай, келтиргенин, юйге кийиргенин, сёлешдиргенин, олтуртханын, ашатханын да арада кюн оздурмай къурап, аягыын-башын бош этди. А. Теппеев, Гуппур Геуюзню кёпюрю, 137.

ЮЙДЕ – КИРПИ, ТЫШЫНДА – СЫПЫ (Нарт сёз.) Халкъ ортасында кесин ариу кёргюзтген, юйде тырманчы, хынычы адам.

– *Огъай, анам... Юйде жашагъанны юйге хайыры тийсин. Юйде – кирпичи, тышында сыпы болуп, жашау къачаннга дери барлыкъды?! – деди Базарбий.* Хубийланы О., Аманат, 3, 216.

ЮЙДЕ КЪАЛЫРГЪА [къыз] Къыз эрге бармай къалыргъа.

Быланы, эрге чыкъмай, юйде къалып тургъан жангыз къызлары бар эди. Ж. Токумаев, Ауанала, 176. *Къызны асыулу жерлерин кёп санай турмай, баям, бир ургъанлай, ёлтюрюрге суйдю: – Гяуур, юйде къалгъан!* А. Теппеев, Ташыуул, 358. *Алай, Соллоу кибикиге жангыз къызын къалай берсин? Угъай, юйде къаллыкъ болса да, Жамбот аллайгъа Фазиканы берлик туююлдо.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 96.

ЮЙДЕГИЛИ БОЛУРГЪА Къатын алыргъа, юйюр къуаргъа.

– *Дадаш, киши ортасына келгенинги билемисе? – деди Хасау.* – *Юйдегили болургъа керекди.* Ж. Токумаев, Дертли къама, 36.

ЮЙДЕГИЛИ, ЮЙЮРЛЮ ЭТЕРГЕ Жашха къатын алып, къызны эрге берип, юйлендирирге.

Ол жангыз жаш болгъаны себепли, Османны анасы, жууукълары аны юйдегили, юйюрлю этерге деп, муратлары алай эди. Х. Кудаев, Ол кюнледе, 32.

ЮЙЛЕРИНИ ТЮТЮНЮ БИРГЕ КЪОШУЛУРГЪА Биреу бла бек къаршы къоншуда жашаргъа.

Юйлеригизни тютюню бирге къошула тургъан жерде Шоштар аланы барысын да билмей туююлдо. А. Теппеев, Кюн батмайды, 95.

ЮЙНЮ БАШЫНА КЁТЮРЮРГЕ Уллу дауур этерге, къычырыргъа.

Баштёбен халны кёрюп: – Не болгъанды сизге? – деди. Мингсом а къычырыгы бла юйню башына кётюреди, эринлери къалтырай, кючден-бутдан сёзлерин айыртады. М. Шаваева, Кечерлеми?, 170.

ЮЙНЮ ОРТА ЧИГИНЖИСИ Юйюрге бек тамата, магъаналы адам.

Баш къачны аты уа «Деуер» болгъанды. Сора дин жайыучула ке-

лип башласала, «Деур» демей, ала билмезча: «Юйню орта чигинжиси кьалтырайды», – дегендиле. «Мал-кьарлыланы бла кьарачайлыланы халкь поэзия чыгьармачылыклары», 206.

ЮЙНЮ ЭШИКЛЕРИ АЧЫКЪ БОЛУРГЪА Биреуге жүрек халалыгъын кьргюзтюр ючюн айтылады.

– Битеу элге атынг айтылгъан Мурат сенмисе? Жуукъ бол! Мени юйлерими эшиклерин санга ачыкьдыла, – деп, Муратны кьолун тутуп, юйге чакьырды. «Малкьар халкь жомакъла», 2, 159.

ЮЙРЕ: ЮЙРЕ АГЪАЧ (ийре агъач) Эрик ашагъан терини ийлерге жарагъан темир сауут (оракъ кибик ишленип, андан уллу, базыкь, кыйырында бауу бла).

Терилени эрик ашатып, жуууп, Ийлейдиле ийре агъачла бла, Беллерине бел бауларын да буууп. С. Шахмурзаев, Таулуну календары, 65.

ЮЙСЮЗ-КЮНСЮЗ БОЛУРГЪА Жарлы, кьарыусуз жашаргъа.

Быллай сейирлик жерледе, быллай берекет тегюлген жерледе байла бла, токъла бла, кюлюп-ойнап тургъан насыплыла бла биргелей жарлыла, ачла-жалангачла, юйсюзле-кюнсюзле жашагъанларына ийнанырын келмейди. Акъбайланы М., Кюрешни жолунда, 74.

ЮЙЮ КЪУРУГЪАН (юйю кьурумагъан, юйю кьуруп кьаллыкъ) Сейирсиннген модалъ фраза.

«Ма былайда эшик саллыкъса», – дейди. Кирит орунун иш да унутмайды, юйю кьуруп кьаллыкъ. А. Теппеев, Ташыуул, 205.

ЮЙЮ КЪУРУСУН... Ант, кьаргъаныу.

– Ай таланмагъан, онтёрт кьауум чурукъну, уялмай, бир жолгъа

къалай алып чыгъарыкъса? Юйю кьурусун, колхозгъа киргинчи, сени аягъында чурукъ угъай, гён чарыкь окъуна да кьрген, – деди Шауай Кьасболатха. С. Теппеев, Кьасболатлары, 18.

ЮЙЮ (артындан) **ТАРТЫЛЫР-ГЪА** къара: **ЭШИГИ ЖАБЫЛЫР-ГЪА**.

– Юйлерин артындан тартылгъай эди бизни бери кьозутуп ийгенлени, – деди Исса. О. Этезов, Аслан, 83. Ит Къыямытны ити болгъанын унутуп, къатын тапсыз ычхындырды: – Юйюнг тартылсын, юйюнге улу! Аппаланы Х., Къара кюбюр, 196.

ЮЙЮ ТЮП БОЛУРГЪА къара: **ТЮП БОЛУРГЪА** (2).

– Энди сен [Фазика] да кете эсенг, юйюбюз тюр болгъаннга ушарыкьды, – деп, Куна жүрегинден жарсый, Фазикагъа харакетчиклерин кьысаргъа болушады. Ж. Токумаев, Дертли кьама, 171.

ЮЙЮ ЧАЧЫЛЫРГЪА Адамны юй жашауу бузулургъа (эр бла къатын бир бирден айырылып)

– Э-эй, Борис, сен тенгизден бери чыкьмайса да, жукъ кьрмейсе, юйю чачылгъанла кьуру меникиле болуп кьалсала, аланы халкьгъа кьурманлыкьгъа санап кьояр эдик. Хубийланы О., Адамла, 59.

ЮЙЮ ЮСЮНЕ ТЮШЕРГЕ Биреуню эри не да къатыны ёлюп, битеу кыйынлыкъ бирсине кьалыргъа.

– Мени кьаргъагъанны да юйю юсуне тюрсюн.

ЮЙЮМ ДЕГЕН [адам] Юй жашауун ахшы кьурагъан, юй кёллю адам.

– Мен тели, Мухтар юйюм дегенин, келсе – кьонакь, кетсе кьазакь болгъанын кьере тургъанлай, башыма къалай оу болгъанем. М. Шаваева, Кюн

тыякъя, 250. [Сайхат:] *Председатель болуучу заманында Хажимуса юйюм демеучю эди.* И. Боташев, Пьесала, 201.

ЮЙЮМ ДЕГЕН ЮЙЮ ТЕНГЛИ ТАШ КЁТЮРЮР (Нарт сёз.) Адам юй жашауун кзуар ючюн, кёп кыйын салыргъа тюшеди деген магъанада.

Менме деген таулу кишини быллай кыйлыкчыкларына бирси кишиле бек бюсюремеселе да, Кермахан а жарата эди. «Юйюм деген юйю тенгли таш кётюрю» дегенни бу Узейир катыныны ауузундан эшите туруучу эди. Э. Гуртуев, Къызыкканат тангларым, 130.

ЮЙЮН КЪУРУТУРГЪА Биреуге кыйынлык берирге, жашауун бузаргъа.

Аминат сагъыш этеди: «Сабий жылыуундан бир адам кзуру калса да, тамам эди. Бир адам – Аминат! Терслик – менде, биреуню юйюн нек кзурутама?» – деп, таукел бола эди. А. Теппеев, Ташыуул, 100.

ЮЙЮН СУУ БЛА ЖУУДУРУРГЪА Юйюню берекетин алыргъа, жарлы этерге, харакетине заран салыргъа.

– *Быланы бери тахтандырып, юйюмю суу бла жуудурдунг, – деп, геммешча, эки жанына ауа, юйден чыкды [Къыямитны катыны].* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 305.

ЮЙЮН ТУТХАН [адам] Юйюрню кечиндирген, ишлеучю адам.

– *Оу, аллайла этме, мени жарлылыгъымы да бир ангыла, сабийле ууакдыла, Софияды юйюмю тутхан.* «Толкъунла», 229.

ЮЙЮН ТЮП ЭТЕРГЕ къара: ТЮП ЭТЕРГЕ (2).

– *Жиля, харип, жиля, жюрегинг къаннгынчы, жиля. Мени ючюн да,*

къайда болса атылып калгъан сабийлеринг ючюн да жиля... Юйюнгю тюп этип кетгеним жанынга тиймесин, – деди Мадинахан [Сафаргъа]. Ж. Токумаев, Дертли къама, 171.

ЮЙЮН ЧАЧАРГЪА Биреуню юй жашауун бузаргъа.

– *Тохта, ёзге мадар тапмай, энди ётюрюк тил бла бизни юйюбюзню чачаргъамы излейди? – деди Зарият.* Хубийланы О., Адамла, 2, 113.

ЮЙЮНДЕ КЪУТУРГЪАН БУГЪА (ийнек) **МЮЙЮЗЮНЕ ИЛИНДИРИР ЗАТЫ БОЛМАЗГЪА** къара: **КЪУТУРГЪАН ИЙНЕКНИ МЮЙЮЗЮНЕ ИЛИНИР ЗАТЫ БОЛМАЗГЪА.**

Юйюнде кутургъан бугъа мюйюзюне илиндирир заты болмагъан Мазанны элге оноучу этип салгъанларына бюсюреген аз эди жамауатда.

ЮЙЮНДЕН ИТИН ЧЫГЪАР-МАЗ (къыстамаз) Быллай осал кюн жолгъа чыгаргъа кыйынды деген магъанада.

– *Ол деген неди? Орамда жел урады, жауун, бухчакъдан куйгъанча, аяусуз жаады. Быллай кюн ахиы ие юйюнден итин да чыгармаз, – деди анасы.* Х. Кадиев, Салам алейкум, 175.

ЮЙЮНЕ ЖЫЙЫЛМАЗГЪА Биреу тышында кёп айланыргъа, хауле болургъа.

– *Мени танышларым Москвада, Ташкентде да бардыла. Сора мен, ишими-башымы да атып, юйюме жыйылмай, айланып турургъамы керекме? – деди Таулан.* Хубийланы О., Аманат, 3, 249.

ЮЙЮНЕ КЪАН ЖАУАРГЪА Бир тюрлю бир ачы кыйынлык келирге.

[Зубайда:] *О, жангыз билегим, негерлеринге сени бу халинги къалай*

билдиралайым? Алайсыз бу кьутургъан итле сени хурттак-хурттак этерикдиле. Анам а нек келмейди? Юйюбюзге къан жауа тургъанын ол биле болмаз. И. Боташев, Пьесала, 6.

ЮЙЮНЕ ОТ САЛЫРГЪА Биреуге хата этерге, кыйынлык берирге.

Гокка бла мени суймеклигибиз кимни юйюне от салды? Байрамукъланы Х., Жылла бла таула, 473. – *Э-эй, Муса, ма ол оноуладыла бизни юйюбюзге от салгъанла.* Хубийланы О., Аманат, 1, 286.

ЮЙЮНЕ СУУ КЪУЙГЪАНЛАЙ БОЛУРГЪА (этерге) Шургулу, жарсыулу болургъа, мудах этерге.

– *Жолда кызыны ёлтюрюп келтирген сунуп, юйлерине суу къуйгъанлай болдула.* М. Шаваева, Мурат, 181. *Ол сёзле бла, саламлашмай, юйлерин суу къуйгъанлай этип, узун бутлары бир-эки атлагъанлай, «къатхан къаураны» юйден тышына чыгардыла.* Анда, 185. – *Мамыр юйню суу къуйгъанча этмейик, Хабий, – деди ол.* А. Теппеев, Кюн батмайды, 199.

ЮЙЮНЕ ЭЛТСИН (элталлыгын) Бир зат бла кьоркьуталлык туйюлсе деген магъанада.

– *Комиссары оу да, патчахы шау! – деген ауаз эшитилди тиширыулары жанындан. – Бизге хазырлагъанларын юйлерине элтсинле.* И. Гадиев, Нарт уя, 7. *Энди аны бла [Мариям Кураевна бла] кьоркьутханынгы юйюнге элт.* М. Шаваева, Кюн тьякыла, 139.

ЮЙЮНЕ ЭМИНА КИРСИН (модаль фраза) Сёз орунуна айтылгъан фраза.

– *Ай юйюнге эмина кирлик, иш сени юсюнден башланганы себепли, санга жазылмагъанлай окъуна берилдикди саугъа, – деди Махай.* О. Этезов, Аслан, 283.

ЮЙЮНГЕ АЛАЙ ИГИЛИК (модаль фраза) Ийнанмагъанын, арсарлы болгъанын кьргюзтюр ючюн айтылады.

– *Аллахакъына, орус хорлата келмегенди. Энтда да Кутузовну амалын иш а эте болурламы? – деди Залихат. – Юйлерине алай игилик!* А. Теппеев, Ташыуул, 95.

ЮЙЮР-БАУУР – БИР КЪОЯН БОЛУРГЪА Юйюрте татлы, шуёх халда жашаргъа.

Биз юйюр-бауур – бир къоян болуп жашайбыз. Кёп тынгылагъан жашларына ёчюкленип, Гуа эки келинин да бир кече келтирди. Ары дери келген жазыу юлюшлерин, къарап къарамларын кёрмеселе да, жашла, ала бла жарашып, юйюр-бауур болуп къалдыла. А. Теппеев, Азатлык, 48.

ЮЙЮР КЪУРАРГЪА Къатын алып, эрге барып, юйюрю болургъа.

Бийгъат бла Музафар иги келечилени хайырларындан юйюр къурап, ариу жашап къалдыла.

ЮЙЮТЮЛГЕН БАШ КИБИК [адам] (къарач. – ютген) Жаланбаш, тюксюз башлы адам.

Киеу, юйютюлген баш кибик, гырхы жюлюннген башын энишге тутуп киргенде: «Бир къалпакъмы къуругъанды мынга?» – деп, Фердауусну тынчлык тапмай тургъан жюреге бютюн да бек кюйдю.

ЮСЮ БЛА АТЛАРГЪА Биреуню намысын этмей, аны ыразылыгъы болмай, иш этерге.

– *Азаматны эгечинден туугъаны бер деп, Асхатдан тилеригем, алай, не медет, аны да кесинге дегенсе да, Ахман, сени юсюнг бла атларгъа болалмайма ансы, – деп башлады Назир.* Ж. Залиханов, Жаннган жюрекле, 113.

ЮСЮНЕ АЙЛАНЫРГЪА (алыныргъа) Биреуге айланып урушургъа, кычырыргъа.

– *Сен бу юйню да, бизни да жукъ-гъа санамайса, – деп, битеу барысы да юсюме айландыла.* Ж. Токумаев, Ауанала, 154. [*Гордеев, юсюне алынып:*] *Сен а аман дукъум маске кѳреме да! Сени умутунг да алаймыды?* И. Боташев, Пьесала, 86.

ЮСЮНЕ-БАШЫНА КЪАРАР-ГЪА Юс, аякъ кийим бла жалчытыргъа.

– *Жогай кызына бир айта кирейимчи, тамблагъа экибизни юсюбюзге-башыбызгъа да къарасын, – деп, Чючю, эрлай арбагъа ѳрлеп, къамичини хауада ойнатды.* Байрамукъланы Х., Таула бла жылла, 361.

ЮСЮНЕ БИТЕРГЕ 1. Биреуден тансыгъын алалмазгъа.

– *Уллу сюекли, кийими юсюне жараихан бир жигит кирсе, анга бурулуп къарарыкъ туююлдоле депми тураса? Юсюне битип къалмасала, айыбынгы алама, – деди Эсен.* Хубийланы О., Аманат, 3, 281.

2. Сюйгенини кѳлюне жетер ююн, не зат да этерге.

Къайын анасы эшикден кире келгенлей, Раузат, юсюне битип, юс, аякъ кийимин тешидрип, аш-суу къайгъыгъа кирди.

ЮСЮНЕ БОЛУРГЪА Биреуге къаты сѳлеширге, къадалыргъа, урушургъа.

Тракторчула ачыуландыла, жашны юсюне болдула. Жамилят алыкъына жукъ айтмайды. Х. Кациев, Тамата, 100.

ЮСЮНЕ ЁЛЮРГЕ [адам] Биреуге жарыкъ болургъа, халаллыгъын кѳргюзтюрге, тансыкълыгъын алалмазгъа.

Борис эки-юч кече къалды Талиплада. Юсюне ѳлгенлей турдула аны къонакъбайлары. Х. Шаваев, Жерни кѳзлери, 193. *Асыры халалдан, юсюнге ѳлюп къалыр.* Аны, Кюйген тап, 74.

ЮСЮНЕ КЁРЮРГЕ Тиширыуну хар айда къаны ариуланган адет.

Кѳчгюнчюлюкде, эр киши болмай, къабыр къазаргъа да бизге туюнгенди. Асыры кыйналгъандан, ай сайын тиширыу юсюне кѳрген адет да къалгъан эди. «Заман», №40, 2016.

ЮСЮНЕ КЪАЙНАР СУУ БЮРКГЕНЛЕЙ БОЛУРГЪА къара: (юсюне) СУУ КЪУЙГЪАНЧА БОЛУРГЪА.

Сафар, биреулен келтирип, юсюне къайнар суу бюркгенлей болду, жузъ а айталмады. З. Толгуров, Эрирей, 43.

ЮСЮНЕ КЪАРАТЫРГЪА Халкъны эсин кесине бурдурургъа.

Къуру кюбюрюн кѳргенде, Малляу, кычырыкъ этип, тийрени юсюне къаратды.

ЮСЮНЕ МИНЕРГЕ (миндирирге) Басынчакъларгъа, кыйынлыкъ берирге.

– *Сен эрмисе, къатынмыса? Жукъ айтмаз деп, мени юсюме минергеми излейсе? – деди Мурат.* М. Шаваева, Мурат, 71. – *Мени жашауума къатылмагъыз. Огъай, мен кишини юсюме миндире келмегенме, – деди Базарбий.* Хубийланы О., Аманат, 3, 302.

ЮСЮНЕ ТЮК КЪОНДУРМАЗ-ГЪА Кесини терслигине женгдирмезге (ким болса да).

Сизни мында юсюне тюк къондурургъа унамагъан тюкенчигизча, хуржунун ахчадан толтургъаннга не да бир арба жоюю нартюх урлагъаннга сюд этерге статья барды. И. Гадиев, Санга айтама, 217.

ЮФГЮРСЕНГ, АУАРЧА БО-
ЛУРГЪА къара: «УФ» ДЕСЕНГ,
АУАРЧА (болургъа).

– *Сени жауунг ол этгенни этге
эди, юфгюрсенг, ауарча болуп тура-
ды.* Аппаланы Х., Къара кюбюр, 321.

ЮЧ АТАГЪА АЙЛАННГАН
(жууукъ юче турургъа – къарач.)
Биреуню аппасыны туудугъундан
туугъан сабийи.

*Башир Жарнесни юч атагъа ай-
ланнган туудугъу эди.* А. Теппеев, Та-
шыуул, 49.

ЮЧ ГЮТТЮГЕ ЖЮКЛЕНИРГЕ
къара: КЪУРМАНЛЫКЪГЪА ЖЮК-
ЛЕНИРГЕ.

*Биз баргъан жолубуздан хата-
сыз къайтханыбыз ючюн, анабыз юч
гюттюге жюкленнгенди.*

ЮЧ КЪАРА СОМ (эски) 75 капек.

*Будайны килограммын юч къара
сомгъа алгъанбыз.*

ЮЧАЯКЪ ИТ КИБИК [адам]
Кёп, тохтамай жюрюп туруучу адам-
ны юсюнден.

*Кулина, ючаякъ ит кибики, бир юй-
ден бирсине кире, сёзню къууа, дауур
туудура, тийрени эрикдиргенди.*

ЮЧГЕ ДЕРИ – ТЕПСИ АЯКЪ
(Нарт сёз.) Юч кере къайтарылып
этилсе, иш тамам болгъаннга сана-
лады деген магъанада.

*Харамлыкъгъа къараучу, кёп сё-
лешмей, хорлагъаннга санады да,
ючюнчю кере тутушдурду [жашила-
ны]. – «Ючге дери – тепси аякъ», –
дедиле, ючюнчюде ким жыкъса да,
аперимлик андады.* Д. Таумурзаев, Ауал
бла Астал, 101.

ЮЧГЕ ЧЫГЪАРГЪА Жегилиучю
малны юч жылы болургъа, ишге юй-
ретирге заманы келирге.

*Ёгюзю ючге чыгъаргъа Ахмат
да тегерегин бегитип, жангы жер
юлюш къурады.*

ЮЧДЕН-ЮЧДЕН СЕКИРТИР-
ГЕ Къыйнаргъа, суймей этдирирге
(ишни).

– *Мен аны ючден-ючден секир-
тип окъутурма, – деп жаныды жа-
шын Ануар.*

ЮШ (уш) ДЕП ТАУУКЪ УЧУР-
МАГЪАН [адам] Тынч, огъурлу, хур-
метли адам.

*Анасындан туугъанлы Идрис юш
(уш) деп тауукъ учурмагъанды.*

Я

Я АЛЛАХ (дин) Аллахха айла-
нып сёлешиу, тилек этиу.

*«Я Аллах, бир онг бер», – деп,
шыбырдайма кесим кесиме.* «Комму-
низмге жол», № 17, 1969.

Я РАББИЙ АЛЛАХ (я раббин)
(дин) Аллахха айланып сёлешгенде,
тилегенде айтылады.

*Къарт ынна: – Я Аллах, сен бир-
се, я раббий Аллах, сен этесе да, биз
кёребиз. Я раббий Аллах, кючюнг
уллуду, – деп, дууа тутду.* Х. Кадиев,
Сайламала, 210.

Я СУПХАН (сыпхан) АЛЛАХ
(дин) Бир затха сейирсиннгенде,
сукъланнганда айтылгъан фраза.

*Уммолат бу атны алгъанлы,
жюрегимде тынчлыкъ кълмагъан-
ды. Бу не алааматды? Ол кяфыр аны
къайдан тапхан болур? Я супхан Ал-
лах, ол нечик ариу затды.* Х. Кадиев,
Сайламала, 192.

ЯСЫН ОКЪУРГЪА (дин) Ёлген
адамгъа белгили дууаны окъургъа.

*Зауурну ёлюгю жатады. Осман
хажси келмегени себепли, аны сохта-
ларындан бирлери келип, тапчанны
бир къыйырына чёгюп, уничке, сабий
ауаз бла ясын окъуйду.* О. Этезов, Ас-
лан, 177.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕНИ КЪУРАЛЫУЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН

Фразеология айланчланы къуралыулары, тилге кириулери миллетни жашауу бла терен байламлыдыла: аны жашау болумун, къууанчын, жарсыуун, не затны игиге, ахшыгъа терегенин, нени жаратмагъанын, нени кюсегенин, неге итиннгенин, жашауну къалай къуаргъа, ишни къалай этерге керекли болгъаныны юсюнден кесини терен оюмларын тилде сакълайдыла. Жамауат жашауну ачыкълагъанларыны эм аны юсю бла къуралгъанларыны себебинден, фразеологизмлени къуралыу, чыгъыу жоллары кенгди. Сёз ючюн, малкъар халкъ эртте заманладан бери малчылыкъ, уучулукъ, жерчилик бла кюрешип келеди, ол заманладан башлап, ахшы, аман затларыны юсюнден да оюмлу сёзле къуаргъанды. Малкъар халкъ тегерегинде жашагъан халкъла бла да байламлыкъ жюрютгенди, аланы жашауларында бола тургъан затлагъа эс бургъанды, ала барысы да тилде, артгыгыракъ да фразеологияда, терен ыз кёйгъандыла.

Фразеология айланчланы асламысы тилге юй эм жамауат жашауну юсю бла киргендиле. Аладан бир къауумуну къуралыуларына къарайыкъ.

1. **«Таякъ тюбюнден тизилирге»** деген фразеологизм таулу халкъны окъууу, жазууу болмагъан заманлада къуралгъанды. Сёз ючюн, эр кишиле бир ишде бир ниетли, анга кертчи болгъанларын билдирир ючюн, таякъ тюбю бла тизилип ётгендиле. Ол аланы бирликге жораланган антлары болгъанды. Аны юсюнден Аппаланы Хасанны *«Къара кюбюр»* деген романында былай окъуйбуз: *«Кенгден тюрмени тегерегине къарап, Бийнегер, негерлерин къатына жыйып, айтды: – ...мени кёлюме келгени: бу ишни башлагъынчы (тюрмеден адамланы чыгарыргъа), бирибиз ёлген жерде бирибиз да ёлурча, бирибиз бу къан ичген губулары кёлларына тюшген заманда, ауузу къандан толса да, жукъ айтмазча, таякъ тюбюнден тизилирге керекбиз»*. (Аппаланы Х., Къара кюбюр, 74.) Алай бла, **«Таякъ тюбюнден тизилирге»** деген фразеологизм **«ант этерге»** деген магъанада жюрюйдю. Аны юсюнден фольклорда да былай айтылады: *«Ана, таякъны кенделен салып: «Тизилигиз!» – деди. Эмегенле таякъны ары жанына ётюп, тизилдиле. «Энди элеу таякъ бла юч кере ант этсегиз, эгечимден туугъанны кёргозтюрме», – дегенди. Эмегенле аналарыны кёлуңда таякъ бла юч кере ант этдиле, аналарына эгечинден туугъанны жанларыча кёрюрге сёз бердиле*. (Улакъланы З., Бурунгулу таурухла бла хапарла, 80.)

2. **«Таякъ къарындаш»** деген фразеологизм да алай къуралгъанды. Жамауатха башха жерден жашаргъа къошулгъан адам болса, аны, жамауат адетлеге бой салыргъа кереклисин билдирир ючюн, **таякъ тюбюнден ётдюрюп, ант этдиргендиле**.

3. **«Къапхын къазан этерге»** деп, урлагъан малларыны этин терк окъуна къазаннга сугъуп, ашап тауусургъа керекли болгъаны ючюн айтхандыла. Эртте уручулукъ, зорлукъ жашауда кёп тюбеген, закон аз ишлеген заманда мюклери, байлыкълары да болгъан къызгъанч адамла жалчыларына башха къошладан малла урлатып тургъандыла. Урлагъанларыны тюбюн тапдырмаз ючюн а, артха асырай турмай, къысха окъуна **биширип бошатхандыла**. Ма ол ишни юсю бла къуралгъан фразеология айланч, бюгюннгю жашауда аз тюбей эсе да, эрттегили жашауну эсге тюшюреди.

Юлгю: *«Эртмеден да Къыямытда жалда тургъан жалчылары бир аууздан алай айтадыла: кесини маллары ыстауатха сыйынмай тургъанлай, кече башха сюрюуледен мал урлатып, къапхын къазан этип тургъанды»*. (Аппаланы Х., Къара кюбюр, 16.)

4. «**Атараллай таралгъын**» деген фразеологизмни къалай къуралгъаныны юсюнде «Ауал бла Астал» деген китапда былай окъуйбуз: *«Атарал аты кибики ариу, деменгили, кючю, къарыуу да бирсиледен артыкъ, халкъыны жашауу бла жашагъан киши болгъанды. Элине ёлет кирип, халкъы къырыла тургъанда, ол да сыртдан къарап, сытыла тургъанды. «Атараллай таралгъын» деп аны ючюн айтхандыла»*. (Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 72.) Бусагъатда биз аны «**уллу, жапсарылмаз бушуу сынагъын**» деген магъанада ангылайбыз.

5. Къарачай эм малкъар халкъла не заманда да тиширыуну намысын бийикде жюриютгендиле. Чынтты таулу эр киши, тиширыуну къатына жетгенде, атдан тюшгенди, салам бергенди, орамда жаяу баргъанда уа, не гитче сабий къызны окъуна онг жанына салып элтгенди. Урушхан, туююшген эр кишилени араларына атылгъан тиширыу жаулукъну юсю бла атлап, ала туююшмегендиле, былайда жаулукъ ананы намысына саналгъанды. Бу адет бюгюн да сакъланады. Аны бла байламлы тилде «**Тиширыудан къан чериу къайтыр**» деген фразеологизм жюриюдю: **тиширыу аллына сюелсе, не уллу кюйсюз иш да болунмаз** деген магъанада.

6. «**Къан чериу**» деп а неге айтадыла? Бу сёз татарлыла Шимал Кавказгъа чапхан кезиуледен къалгъанды. Ала уруш бла алгъан жерлерине уллу жасакъ салгъандыла. Жасакъны жыргъа кючлю эм кюйсюз, жюзге жетген, сауутланган аскер къурагъандыла. Ол аскерни аты **къан чериу** болгъанды. Аны юсюнден эрттегили таурухда былай окъуйбуз: *«Жыгъылмай, агъазча, къалай тап тюшеди. Эр жюрекли, батыр адам кёреме (Ай-Солтан). Чериу жыйыннга кесин тутдурмады»*. (Д. Таумурзаев, Таурухла, 78.)

7. Къарачайда, Малкъарда да «**Тохтамишлей тохтагъын**» не да «**Тохтамишде тохтагъын**» деген къаргъыш эрттеден бери жюриюдю. Ол былай къуралгъанды: 1395-чи жылда Тамерланны (Акъсакъ Темирни) аскерлери Алтын Орданы ханы Тохтамишни аскерлерин Элхотово элни (Терк Башында тегей элни) къатында хорлап, чач-тюк этгендиле. Андан къача келип, Тохтамиш бизни таулада бугъа айланганды. Былайдан ол Запад Сибирьге къачханды. Анда аны Тамерланны ууу бла ёлтюредиле. Бу айтылыу ол кезиуден къалгъан болур. (И. Текеев, Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 201). Къабарты-Малкъарда бусагъатда Лячинкъая деген элни атына Тохтамиш къая дейдиле, Чегем тюзюнде уа (Лячинкъаяны жеринде) Тохтамишни аскерлерини къабырлары эм къалалары бюгюн да турадыла.

Башда айтылгъан фразеологизмле бизни халкъларыбызны тарыхы бла байламлыдыла, ала, бусагъатда кеслери магъаналарында тюбемей эселе да, эртте болуп озгъан затланы эсге тюшюре, аланы юслери бла жангы магъанада жюриюдюле: **ууа-тылгъын, онгмагъын, къуранмагъын** деген къаргъышлара.

8. Жамауат, юй жашауну юсю бла къуралгъан фразеологизмле тилде аслам жерни тутадыла. Аладан бир ненчасын келтирейик. «**Къаны къартыкъгъа сыйынмайды**» деп, адам **бек ачыуланады, ичинден дертленеди, кесине жер тапмайды** деген магъанада бек къысха эм ётгюр айтылады. Бу фразеологизм тилге медицинаны юсю бла киргенди. Къалай бла? Адамны башында къан тамырлары кёбюп, къаны башына чабып ауруса, эрттеги адамла, аны ол халдан чыгъарыр ючюн, башы ауругъанын селейтир ючюн, ауругъанны къулакъ жанларында, боюнунда, тил тюбюнде къан тамырларына жютю бичакъ, жюлгюч бла кертикчикле этип, андан чыкыгъан къанны сыйдам мюйюзге (анга деп ишленген) алгъандыла. Ол ишге **къартыкъ алыу** дегендиле. Алай бла адамны башындан артыкъ къаны кетгенде, аны башыны ауругъаны иги болгъанды. Адам асыры бек ауругъандан, къартыкъгъа кёп къан къуюлса уа, анга

«**къаны къартыкъгъа сыйынмайды**» дегендиле. Ол ишни юсю бла къуралгъан фразеологизм бюгюн **бек ачыуланады, жүреги къыйналады** деген магъанада жүрөйдю. Аны юсюнден таурухлада былай айтылады: *«Рачыкъаулары Гидабаш къолгъа кетип барадыла. Къаным къартыкъгъа сыйынмайды, къаллай жерлерибизни сыйыртдыкъ!»* (Д. Таумурзаев, Таурухла, 159.) *«Алимни... Вильнюсдеги концлагерь акъылындан чыкъмайды. Алай чуруда аны бет къаны бузулуп, къаны къартыкъгъа сыйынмай тебирейди».* (Ж. Токумаев, Жукъусуз таула, 236.)

9. Халкъ медицинада дагъыда «**талагъы турургъа**» деген айтылыгу жүрөйдю. Аны магъанасы былай къуралгъанды. Ат, эшек, юй хайыуанланы кёп эм къаты чапдырсала, ала, солууларын алалмай, жыгъыладыла, керекли болушлукъ этилмесе уа, ёлюп окъуна къаладыла. Аны алай нек болгъанын оюмлу адамла эртте окъуна эс-легендиле. Талакъ адамны, малны да быдырына жабышхан органыды, ол къанны бузулгъан кесеклерин жангыртып, артха, къаннга къошады. Андан сора да адам бек ачыуланнганда, мал чапханда, къан кётюрюлсе, аланы артыкъ къанлары талакъгъа къуюлады. Къан талакъгъа тохтамай, асыры кёп къуюлса уа, **талакъ атылады**, мал ёлюп окъуна къалады. Малны, хайыуанны ёлюмден сакълар ючюн, аланы бурун кемирчеклерини къыйырларын кесип, къанын чыкъмагъа къойгъандыла. Хайыуан ол заманда сау къалгъанды.

10. «**Талагъы турургъа**» деген фразеологизм бла байламлы тилде аны синоним **«Бурун сюеклери турургъа»** деген фраза да жүрөйдю. *«Алайда, бир къычырым жолда, атны бурун сюеги туруп, жыгъылып, иесин да басып къалгъанды. Бир билген адам барып, аланы къутхарса эди», – деди чабып келген атлы. Созукку, атха минип, жыгъылгъанны къутхарыргъа чабып жетди. Атны бурун сюегин да алып, иесини сыннган бутун да байлап, Созукку атына миндирип, бир кесекден аны алып кетди».* (Д. Таумурзаев, Таурухла, 60.)

11. Къаты чабаргъа бир-бирде адамгъа да тюшеди, алай талагъы къандан толуп, аш орунун ёрге кётюрюп, жүрегини тюбюнден къысса, анга солургъа къыйын болады. Алай бла адамны **чапхандан солуялмай онгсуз болгъанына** тилде «талакъ солуу этиу» дейдиле. Сёз ючюн: *«Бекболат... адыргыгъа къалып, талакъ солуу эте: «Жангы аскер жыярма», – деди».* (Гуртуланы Э., Шамсудин къаласы, 13.) Ачыуундан, нёгерлери Байрогъа бла Башаулукъгъа да сёлешмегенлей, Тазрет Чирик кёлге жетгенди. – Тазрет, жүрек кюйюн ичинде чиритиу таулу кишини **талакъ солууун келтиреди**. Аманды ол... – дегенди Байро. (Д. Таумурзаев, Таурухла, 182.)

12. «**Отун-огъун къакъгъан мараучу**» деген фраза тилге уучулукъну юсю бла киргенди. Аны эрттегили эм бусагъатдагъы магъанасын келишдирген алай къыйын болмаз. Ушкок оту эм окълары тауусулуп, бир зат да ёлтюралмай, тау тёппесинде арып олтургъан мараучуну халы, эшта да, адам сукъланырча болмаз эди. Аны юсю бла уа тилде адамны **амалсыз, къарыусуз, болушлукъсуз** къалгъанын кёргюзтюр ючюн, бу фраза жүрөютюлюнеди. Сёз ючюн: *Къаиха: «Бутакълары урулгъан терекча, отун-огъун къакъгъан мараучу кибик, кесим жангыз, бир тюрлю болушлукъум болмай, къартлыкъ кюнум жетип къалгъанды. Сабий ма быллай бир кюнде бютюн да бек керекли болады», – дей эди.*

13. «**Къундуз ийлеуюн берирге**» деген фразеологизм да уучулан тиллеринден келгенди. Белгилисича, къундуз сууда да, жерде да жашагъан, ариу, жылтырауукъ териси болгъан жаныуарды. Аны териси бек тутхучлу, бек багъалы тери болгъаны себепли, уучула, аны терисин бузмаз ючюн, башын марап атадыла. Жаныуар кеси уа асыры семизден, жау тугул кибикди, аны ючюн а аны соя туруп, терисине бичакъ

жетдирмез ючюн, аны ташлагъа туююп, жауун эзип, терисин алай сыдырадыла. Ма ол ишни юсю бла адам биреуню **бек туюгенин, ырмах этгенин** кёргюзтюр ючюн, **«къундуз ийлеуюн берди»** деп кёчюрюлген магъанада жюрютедиле. Юлгю: [*Къанамат*] *Тёгерегине къарап, киши кёрмегенде, Къыямытны уланындан туугъанны хайда алгъанды да къундуз ийлеуюн бергенди.* (Аппаланы Х., Къара кюбюр, 8.) *«Жашны уа къундуз ийлеуюн бердиртирге, кебине жыйдыртыргъа сёз береме», – деп, ынна кетерге тебиреди.* («Коммунизмге жол», № 18, 1984.)

14. **«Учхан къушдан тюк алгъан», «атхан огъу жазмагъан», «атхан огъу жерге тюшмеген»** деген фразеологизмле адамны жигитлигин, уста мараучулугъун кёргюзтген фразаладыла. Аланы юслеринден китаплада былай окъуйбуз: *«Атлыла, учхан къушдан тюк алгъан жигитле! Тейри сизге жол нёгерлик этсин!» – деп къалды тамата.* (Д. Таумурзаев, Таурухла, 59.) *«Къарачайны жигит жашы Топчукъ, атхан огъу жерге тюшмеген батыр Фролов бла бизни барыбызны да къутхарып, кеслери жангыз жау бла кюреше къалдыла».* (Хубийланы О., Аманат, 3, 261.) *«Ойсулну жолун адам билип болмагъанды. Атханы жазмагъанды, кийик жолланы таныучу, узакъ шахарлагъа барыучу Ойсул жамауатны бек къаясы, чигинжиси эди».* (А. Теппеев, Азатлыкъ, 45.) *«Мухаммат уучуду. Акътаишчыла анга: «Къая киши!» – деп бош айтмагъандыла. Мараучулугъуну юсюнден да кёп айтадыла аны. Атхан огъу жазмай тиеди дейдиле биргесине болгъанла».* (Ж. Токумаев, Къурч бюгюлмейди, 57.)

15. **«Сюртмеген хунадан ётерикди»** деген фразеологизм жигитлиги, ётгюрлюгю болгъан адамны юсюнден айтылгъанды. Хунаны ичи бла киши да ёталмазлыгъы белгилиди, алай не къыйын ишден, болумдан да хорлау бла чыкыгъан акъыллы, **не чырмаудан ётерге да амал таба билген** адамгъа **«сюртмеген хунадан ётерикди»** деп къысха, ётгюр айтып къойгъандыла.

16. Бек суюген туугъан жерлерин сакълаугъа да таулула уллу магъана бергендиле. Сёз ючюн, бурун заманлада эллерине, жерлерине жау чапса, бирден чыгъаргъа, къыйынлыкъда бир бирни атмазгъа, бири ёлген жерде бири да ёлюрге деп, **ант этгендиле**. Аллай ант этген адамгъа **«анты болгъан къара киши»** дегендиле. Жау чапханда, къуугъун этгендиле. Къуугъуннга баргъан элде: **«Анты болгъан къара киши, чык!»** – деп къычырып баргъандыла. (**«Таякъ тюбюнден тизилирге»** деген антча).

17. Кеси къыйыны бла, урунуп жашагъан къарачай эм малкъар халкъла не заманда да ишден къачмагъандыла, ишлеп, баш кечиндирир ючюн кишиге да жалынмагъандыла. Урунуугъа аллай бир эс бургъанларын бу фраза да кёргюзтеди: **«къулагъын бурунуна байлап (ишлерге)»**. Юлгю: *«Биз, бахчаны бошайлмай къалабыз деп, башыбызгъа аман кюн келип, къулагъыбызны бурунубузгъа байлап кюрешебиз, бу уа (жаш) ойнаргъа жайылып кетгенди», – деп урушады.* («Коммунизмге жол», № 98, 1969.)

Айхай да, бу фразаны магъанасы жер бла байламлы туююлдо, алай адамны **къадалып ишлегенин, бир башха затха эс бурмагъанын** кёргюзтеди.

18. Жашау тюрлене баргъаны бла байламлы тилге жангы сёзле, айтылыула киредиле. Сёз ючюн, Совет власть келгенден сора, анга къажар суюлген адамланы энчи эсепге алгъандыла, башхача айтханда, **«къара чёнге салгъандыла»**. Ол заманда алайлыкъ бла къуралгъан фраза тутуш, кесин къурагъан болум жашаудан кетгенден сора да, **ышаныргъа жараматгъан, властхъа къажар суюлген адам** деген магъаналада жюрюйдю. Бир юлгю: *«Зекени жашы Зейтун, жау заводну таматасы болуп*

тургъанлай, Молайланы къанжюрек Мачар, къуллукъгъа талашып, аны къара чёнге салдыргъан эди». (А. Теппеев, Ташыуул, 12.)

19. Кырал не да жамауат сюдле болмагъан заманда биреу биреуню ёлтюргени ючюн **«къан алгъан»** адет жюрюгенди. Ол адетге кёре, биреуню къолундан не да аны хатасындан ёлген адам ючюн **терс адамны ёлтюргендиле**. Анга ёлгенни къанын алды дегендиле. Бусагъатда уа терс адамны терслигин законнга кёре сюд белгилейди. Юлгю: *«Сау тукъумну артын юзгенигиз ётюрюк болду. Ол (Рачыкъауладан бир жашчыкъ), ёсюп, адам болса, сизден къан алыргъа болур», – деп, бир къарт бий тукъумну этген ишине ыразы болмагъанын билдирди.* (Д. Таумурзаев, Таурухла, 171.)

20. **«Къан алыргъа»** деген фразеологизм бла байламлы **«Къазий къаны болгъанды»** деген фразеологизм къуралгъанды, аны хапары былайды. «Бахсан боюнунда Къазий бла Кяхахан деп эки ёксюз жашагъандыла. Кяхаханни батырлыгъына кърым ханны жашы сейир этгенди эм аны кесине къатыннга алыргъа келечиле ийип тилегенди. Къазий Кяхахандан айырылып жашаялмазлыгъын айтханда, ханны аскери Къазийни ёлтюргенди, Кяхаханни уа жесир этип сюргендиле...

Кърымгъа ачлыкъ киргенде, хан Кяхаханнга: «Сени туугъан жеринг мирзеулю жерди, бар да, халкъынгдан мирзеу жыйып кел!» – дегенди. Кяхахан бек ыразы болгъанды. Хан жюз ёгюз арба, аланы сакъларгъа да жюз аскерчи ийгенди. Кяхахан аланы къонакъбайлагъа юлешгенди эм ол кече аланы ёлтюрюрге буюргъанды. *«Эки жюз ёгюз, жюз ат, жюз арба Къазийни къаны ючюн тёлеу болсунла», – дегенди Кяхахан.* Ишни ол айтханлай этгендиле, Кяхахан а ханны тоханаларындан эсе, туугъан жерини дорбунларын сайлагъанды. Ма аны ючюн **бек багъа затха «Къазий къаны»** дегендиле». (З. Улаков, Бурунгулу таурухла бла хапарла, 67.)

Таулу халкъла – къарачайлыла бла малкъарлыла – ишлеселе, жашасала да, жарыкълыкъны, къолкюню, оюнну бир заманда да унутмагъандыла, чам аланы бек жюто сауутлары болгъанды. Анга бир-эки юлгю.

21. **«Доттулары кеслери къошларына чапханлай»** деген чам Къарачайда, Малкъарда да жюрюйдю, ол жашау болумгъа келишмей эсе да, иш а былай болгъанды. Доттуланы къошда эригип, не этерге билмей тургъан жашлары: *«Жаугъа жаулукъ эталлыкъ эсек, бир кёрейик», – деп, кеслерини къошларына чапхандыла.* Кими айран чыккырны (джыккырны – къарач.) тёнгеретгенди, кими бишлакъ чыккырны тикден ийгенди, алай бла, къошларын хапа-сапа этгендиле. *«Доттулары кеслерини къошларына чапханча»* деген сёз андан къалгъанды. (Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю», 74.)

22. **«Кёчю болмаса, сууну жолун киши билмейди»** деген сёз да малчыланы жашауларыны юсю бла къуралгъанды. Малчы къошда Кёчю деп сюрюучю жаш ишлегенди. Суу иги да узакъ эм тапсыз жерде болгъанды. Башхала, суугъа барыргъа эринип: *«Кёчю болмаса, сууну жолун киши билмейди», – деген сылтау бла* хаман Кёчюню суугъа ийип тургъандыла. Магъанасы: адамны терилтип, ауурлукъну анга салыуду. (Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 121.)

23. **«Матчы къонагъынлай бол»** деген фраза да Къарачайда къуралгъанды. Матчы деген тау къышлыкъда бир кече къошда кесеу сынып, «къонакъ келеди» деп билдиргенди. Жашла чам эте келгендиле да, суугъа атхандыла. Бир бёлек замандан арып, тозурап, кючден-бутдан къошха къонакъ келгенди. Замансыз келген къонакъгъа хапар соргъандыла. *«Къобан Ёзенде юйдегими арбагъа миндирип келе тургъанлай, ёгюзлерим юркдюле да, Къобаннга секирдиле да кетдиле. Ма, кесим къалып,*

келе турама», – деп хапар айтханды кьонакъ. Алай бла, **«Матчы кьонакъ»** деген кыйынылык жетген, кьарггышылык кьонакъ деген магъананы тутады (Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 159).

24. **«Эртте тууарчы патчах болгъанча»** деп Къарачайда кысыха заманнга уллу кьуллау кьу болгъан адамгъа айтадыла. Эртте бир эл тууарчы: «Бёркюмю кёкге атып тутхунчу, ийсагъан патчах болур эди», – деп тилек этип тургъанды. Сора аны тилегенин патчах къалай бла эсе да эшитип, келтирип тахтасына олтуртханды. Тууарчы, эрлай бёркюн кёкге атып: «Бу кёрюннген барысы отлау болсун!» – деп, бёркюн да тутуп, туруп кетип къалгъанды. (Фольк., Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 223.)

25. **«Мыллык атаргъа»** деген фразеологизм тилде бек кёп тюбеген айтылыуладан бирине саналады. Алай мыллыгын атса, адам да, жаныуар да алгъа къалай бараллыкдыла? Ол соруугъа жууап табар ючюн, узун тюклю, семиз жаныуарланы чапханларына кьараргъа керекди: ала терк чапханда, эки ал аякъларын алгъа атханда, юслеринде тюклери ёрге силкинип, жаныуар кеси уа жеринде къалгъанча кёрюнеди. Бу болумну артыгыракъ да семиз тюклю, ит чапханда кёрюрге боллукъду. Ол ишни юсю бла адамны ашыгъып, муштухул баргъанына мыллык атып барады дейдиле. Сёз ючюн: *«Джантемир, тобугъун деменгили сыдыргъанына да кьарамай, жюреги женгил-женгил уруп, кёзюне кёрюннген эриши затлагъа кьайгъылы болуп, ууаныкларын кьаты кьууалап, мыллыгын атып элге кирди»*. (Аппаланы Х., Къара кюбюр, 255.)

Ол ишни юсю бла кьуралып, мыллык атаргъа деген фразеологизм дагъыда бир ненча магъанада жюриюдю. Сёз ючюн: 1. **Кесин биреуню юсюне атаргъа**; *«Кабинетге киргенлей, Зулейха, кычырыкъ этип, Сарбийге мыллыгын атды, болса да Анапасенко бла Мухтар аны кючден тыйдыла»*. (О. Этезов, Тарда, 346.) 2. (бир ишни) **Не кьарыуун да салып, къадалып толтурургъа**; *«Фашистле, ол шахарны кьоймаз мурадда, кьутургъан итлеца, мыллыкларын атып, жан-жанларын сермей эдиле»*. (Х. Кудаев, Ол кюнледе, 72.) 3. **Ашха-суугъа жутлукъ этерге**; *«Этни суутмай ашайыкъ да, андан сора кенгешейик», – деди Ёрюзмек. Барысы да, ачдан ёле тургъанла кибики, этге мыллыкларын атдыла*. (Ж. Залиханов, Тау кьушла, 159.)

26. **«Кьулф орун кибики»** деп неге айтылгъанын жаш кьауумдан алай кёп адам биле болмаз. Ол а тилге сабий оюнну юсю бла киргенди. Жашла чюйке ойнагъанда, чюйкени (бир кьарыш тенгли таякъ кесекчикни) кыйырын энишге иер ючюн, гитче уручукъ кьазадыла, уручукъну баш жанында кыйырына уа башха чыбыкчыкъ не да таш салып, кётюртедиле. Алай бла, бир кыйыры уручукъгъа тирелген, бирси кыйыры уа бийикде тургъан чюйкени таякъ бла уруп, ким узакъгъа бардырса, ол хорлайды. Жашауда ол чунгурчукъну гитчелигин отоу, юй бла тенглешдире, халкъ **гитче, такъыр орунга** (отоугъа, юйге) кьулф орун кибики дегенди.

27. Малкъар халкъны бек ахшы, энчи шартларындан бирине бизни халкъны гитчеси уллусуна, эр киши тиширугъа эм бир бирине берген намысны, жардамлыкны санаргъа керекди. Эртте заманладан къалгъан ахшы адетледен бирине орамда атлы, тиширугъа не да кесинден уллугъа тюбегенде, атдан тюшюп, саламлашыргъа кереклисиди, ол адет кесинден уллугъа, тиширугъа намыс этгенни белгисиди. Ол адетни толтурмагъан адамны кёргозтюр ючюн а, халкъда **«ат башындан сёлешип (кетди)»** дейдиле. Бу адетни юсю бла кьуралгъан **«ат башындан сёлеширге, кьараргъа»** деген фразеологизм эки магъанада жюриюдю: 1. **Биреуню сёзюне кереклисича эс бурмазгъа, сансыз этерге**. *«Жаш тёлю бек акъыллыды, аны бла ат*

башындан сёлеширге жарамайды». («Сюргюн», 67.) 2. **Ишни кёл салып этмезге, тынгысыз этерге.** *«Ишге ат башындан узалгъанланы хакълары да анга кёре бола башлагъанды».* (Батчаланы М., Хорланнган жазыу, 146.)

28. **«Ёгюз ёлдю, ортакъдан айырылдыкъ»** деген фраза, къулла башларына эркин болгъандан сора (1861 жылда), къауум-къауум болуп, ортакъ жер алып ишлеген заманладан келеди. Ким ёгюз, ким ат, эшек кюч бла, ким адам кюч бла д.а.к. затла къошхандыла. Ол затладан бири болмай къалгъанда уа, адам орталыкъ ишден чыкъгъанды. Ол болум жашаудан кетгенден сора, жууукълукъ бузулгъанында, бир бирге кёлкълды халда ол фразаны къайтарадыла: **(биреу) ёлдю, кетди, энди бизни жууукълугъубуз къалмады** деген магъанада. Д.а.к.

29. **«Грауну апасысыча»** деген фраза къарачай-малкъар тилге бир жашау болумну юсю бла киргенди. Грау атлы адамны апасысы болгъанды да, ол анга аны да, муну да аллыкъма деп, кёп затны санап тургъанды. Аны юсю бла халкъ быллай сёз тутуш туудургъанды. Бу фразеологизм **магъаналы, багъалы, берекетли, тауусула билмеген зат** (ахча) деген магъанада жюриюдю – *Тангнга дерри тенгле бла ашагъан, ичген да этдик. Дагъыда апасыдан төрт шайны къайтардыла, – дегенди Грау.* Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 72.

30. Алда эсгертилгенича, малкъарлыла, къарачайлыла да оюнну-кюлкюню сюйген, лакъырдачы адамладыла. **«Грауну отказын басаргъа»** деген фразеология тутуш да затланы юслери бла киргенди жашаугъа. Ол бир адамны къылыкъ хунерине кёре къуралгъанды. Грау атлы биреу нени кёрсе, этсе да, соргъан болса: *«Меники атказды», – деп тургъанды.* Былайда дагъыда орус тил бизни жашауубузгъа кире башлагъан заман болгъанын чертирге керекди. – *Урлагъаным да, ашагъаным да кертиди, алай а меники атказды, – дегенди Грау.* || *Жашха, ишге чыкъ деп кюрешидиле, алай ол Грауну атказын басып кёйдю.* Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 72.

31. **«Кёсени шайыча»** деген айтыу тилибизге терен киргенди. Алай таулула къайтмазлыкъ борчну юсюнден айтхандыла. *Халкъда кенг жайылгъан бир таурухда Кёсе бир жашчыкъгъа шай борчлу болгъанды. Ол жашчыкъ, кюн сайын келип: «Кёсе, борчунгу бер!» – деп тургъанды. Кёсе, борчун бермез ючюн, атын ёлгеннге чыгъаргъанды. «Кёсени шайыча» деп андан айтадыла.*

32. **«Сабан той»** деген фразеология бирлик мажюсю заманладан къалгъанды. Къарачайлыла бла малкъарлыла жаз башында, жерни бла тирликни тейрилери Дауле бла Эрирейге атап, Чоппаны ташыны къатында къууанч этгендиле. Анга сабан той деп аталгъанды. Ол башха тюрк миллетледе да тюбейди. *1863 жылда Холамда сабан той болгъанды, Анга Шакъманлары да къатышхандыла.* Д. Таумурзаев, Ауал бла Астал, 127.

33. Мажюсю заманладан бери келген фразеология фразаланы араларында **«Тейри эшиги ачылыргъа»** деп барды. Ол, баям, мажюсю замандан къалса да, бюгюн да халкъны ауузунда жюриюдю. Аллай бир чакъ болады дейдиле, кёк эки жарылып, фыйгъамбар жерге тюшген. Ол заманда төгерек нюр жанады, адамны этген тилегин Аллах къабыл этеди дейдиле. *Тюбюнден къарап тургъан халкъ ол сейирге тейри эшиги ачылгъаннгача къарап турду.* А. Теппеев, Отлукъ ташла, 122.

34. **«Шаманланы бугъоуну салыргъа»** деген сёз тутуш къулланы бла бийлени заманларында болгъан жашау халлагъа кёре жарашдырылгъанды. Къоркъуулу аманлыкъчыны боюну бла эки аягъына бугъоу кийдиргендиле. *«Боюнунгда берчлеринг не затладыла?» – деп соргъанларында: «Боюнумда ол бугъоу тургъанлай, къачып,*

Тёбен Сылпагъарланы огъары жанында Ныхытха дери келген эдим да кече, андан къалгъандыла», – деп жууап этгенди эрттеледе биреу. Анга «Шаманланы бугъоу» дегендиле. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 215. *Бу эки къарт, Шаманланы бугъоуну салгъанлай, экиси да тёшек болуп тюшгендиле да боюнума, эшикге чыгъар кюнюм къайда?*

35. Тау халкъла не заманда да тёшлю, ташлы жерледе орналгъандыла. Бахча этерге тап, топуракълы сабан жерле асыры аздан, ол жашау болум **«Шибижияны сабаныча, тас болургъа»** деген фразаны туудургъанды. Бир затны жугъу да къалмай, тас болса, алай айтадыла. Шибижия деген бир адамны къоншулары, сабанны эки жанындан кирип, сюрюп, кеслерини сабанларына къошхандыла да къойгъандыла. Шибижия келип къараса, сабаны жокъ. «Ма былайда эди сабаным, не болду эсе да», – деп, излеп айланнганды Шибижия. Текеланы И., Къарачай тилни фразеология сёзлюгю, 215. *Иелери узакъ кетген эл, ханс басып, Шибижияны сабаныча, тас болургъа жетип тура эди.*

ХАЙЫРЛАНЫЛГЪАН СЁЗЛӨКЛӨ БЛА ИЛМУ ИШЛЕ

- Аганин Р.А. Турецко-русский словарь (карманный). – 1968.
- Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. – М., 1968.
- Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л., 1961.
- Ахатов Г.Х. Татар тилине фразеология эйтелмэлэр. А/р. – Казань, 1954.
- Ахунзянов Г.Х. О стилистических особенностях образных фразеологических выражений. А/р. – Казань, 1964.
- Ашукин Н.С., Ашукина М.Г. Крылатые слова. М., 1960.
- Байрамов Г.А. Основы фразеологии азербайджанского языка. А/р., – Баку, 1970.
- Балакаев М.Б. Основанные типы словосочетаний в Казахском языке. – Алма-Ата, 1957.
- Башиева С. К. Стилистический компонент фразеологического значения: автореф. докт. дис. – Краснодар, 1996;
- Башиева С.К. Некоторые проблемы фразеологической стилистики карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1987.
- Башийланы С. Къ., Жарашыулары З. Къ. Малкъар тилни школ фразеология сёзлөк. – Нальчик, 1994.
- Бинович Л.Е. Немецко-русский фразеологический словарь. – М., 1975.
- Болгарско-русский фразеологический словарь. – София-М., 1974.
- Боровков А.К. Карачаево-балкарский язык. Языки Северного Кавказа. – М., 1935.
- Булаковский Л.В. Введение в языкознание. – М., 1983.
- Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической науки. – М.-Л., 1946. Аны, «Русский язык» 1947.
- Виноградов В.В. «Основные типы лексического значения слова. «ВЯ», – 1953. – № 5.
- Ганиев Ф.А. Русско-татарский словарь. – М., 1984.
- Гузев Ж.М. Проблематика словника толковых словарей тюркских языков. – Нальчик, 1984.
- Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1955.
- Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М., 1962.
- Емузов А.Г. Англо-кабардинско-русский фразеологический словарь. – Нальчик, 1976.
- Емузов А.Г. Лексико-семантический анализ фразеологии кабардино-черкесского языка. – Нальчик, 1986.
- Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. – М., 1961.
- Ешбаев Ж. Краткий фразеологический словарь каракалпакского языка. – Нукус, 1985.
- Жуков В.П. Словарь русских пословиц и поговорок. – М., 1967.
- Жуков В.П., Жуков А.В. Школьный фразеологический словарь русского языка. – М: Просвещение, 1989.
- Карданов Б.М. Кабардинско-русский фразеологический словарь. – Нальчик, 1963.
- Карданов Б.М. Фразеология кабардинского языка. – Нальчик, 1973.
- Катанов Н.Ф. Опыт исследования уренхайского языка. – Казань, 1903.
- Кашгарский М. Диван-лугат-ат-турк. – Ташкент, 1963.
- Кенесбаев С.К. Устойчивые сочетания слов в казахском языке. – Алма-Ата, 1944.
- Кенесбаев С.К. Фразеологический словарь казахского языка. – Алма-Ата, 1977.
- Кунин А.В. Английская фразеология. – М., 1970.
- Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – М., 1984.

- Кунин А.В. Фразеологический словарь русского языка. – М., 1967.
- Къарачай-малкъар-орус сёзлюк. – М., 1989.
- Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М., 1967.
- Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. ИВЛ. – М., 1961.
- Наджип Э.Н. Уйгурско-русский словарь. – М., 1968.
- Наурузбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражение в каракалпакском словаре. – М. 1967.
- Немет Ю. Kumükishes und Balkarishes Worterverzeichnis. – Бухарест, 1911.
- Огольцев В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии. – Л., 1978.
- Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М., 1986.
- Отаров И.М. Лексикология карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1996.
- Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки. – М., 1970.
- Прёле В. Карачаевские этюды. – Будапешт, 1909.
- Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб., 1893–1911.
- Райхштейн А.Д. Немецкие устойчивые фразы. – Л., 1971.
- Рахматуллаев Ш.У. Краткий фразеологический словарь узбекского языка. – Ташкент, 1964.
- Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных единиц современного узбекского языка. – Ташкент, 1952.
- Рахматуллаев Ш.У. Фразеологический словарь узбекского языка. – Ташкент, 1978.
- Регимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке. А/р. – Баку, 1967.
- Розанова В.В. Краткий толковый словарь русского языка. – М., 1979.
- Русско-карачаево-балкарский словарь. – М., 1965.
- Сайфуллин Ч.Г. Устойчивые сочетания в современном уйгурском языке. А/р., –1953.
- Словарь русского языка. – М., 1981. – Т. 1.
- Словарь фразеологических синонимов русского языка. – М., 1987.
- Татарско-русский словарь. – М., 1966.
- Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. – 1966.
- Текеев И.Къ. Къарачай тилни фразелогия сёзлюгю. – Черкесск, 1984.
- Улаков М.З. Проблемы стилистики карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1995.
- Ураксин З.Г. Фразеологические синонимы башкирского языка. – М., 1966.
- Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – М., 1975.
- Уйгурско-русский словарь. – М., 1967.
- Успенский Л. Почему не иначе? – М., 1967.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964–1973.
- Федоренко Н.Т., Сокольская Л.И. Афористика. – М., 1990.
- Фелицына В.П. О пословицах и поговорках, как материале для фразеологического словаря. – М.–Л., 1964.
- Фразеологизм и его лексикографическая разработка: материалы 4-го Международного симпозиума в рамках заседания Международной комиссии по проблемам славянской фразеологии. – Минск, 1987.
- Фразеологический словарь русского языка: под ред. А.И. Молоткова. – М., 1867.
- Хусаинов М. Вопросы фразеологии. – Самарканд, 1964.
- Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1969.
- Шукуров Н. О фразеологических сочетаниях в киргизском языке. – Фрунзе, 1956.
- Юсупова Р.Р. Лексико-семантические особенности устойчивых сочетаний в турецком языке. – М., 1960.

СПИСОК АВТОРОВ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аппаев Х.	Кудаев М. (Маштай)
Бабаев И.	Кудаев М. (Магомет)
Бабаев С.	Кудаев Х.
Байрамукова Х.	Кулиев К.
Байчоров М.	Кулиев Х.
Боташев И.	Лайпанов С.
Гадиев И.	Мусукаева С.
Геттуев М.	Отаров К.
Гочияев Ж.	Отаров С.
Гулиев М.	Таумурзаев Д.
Гуртуев Б.	Текуев Ж.
Гуртуев С.	Теппеев А.
Гуртуев Э.	Токумаев Ж.
Жантудуев М.	Толгуров З.
Жулабов Ю.	Хубиев М.
Залиханов Ж.	Хубиев О.
Занкишиев Х.	Шаваев З.
Зукаев З.	Шаваева М.
Зумакулова Т.	Шахмурзаев С.
Кациев Х.	Эбзеев Х.
Кобанов А.	Этезов О.

Научное издание

Жарашуева Зайнаф Коналиевна

КАРАЧАЕВО-БАЛКАРСКИЙ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ

Редактор *С. А. Мусукаева*
Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Формат 70 x 100 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 35.
Тираж 100 экз. Заказ № ???.